

Հ. Գ. ՄԱՍԻՍԵԱՆԻ, Զ. Կ. ՄԱՍԻՍԵԱՆԻ
Զ. Գ. ԵՄԻՆՈՎ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿՈՑ ՀԱՅՈՑ ԱԶՈՒ

ՀԱՅՈՐ

Ի

ԵՐԵՎԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА им. Р. АЧАРЯНА

В. Д. АРАКЕЛЯН, А. А. ХАЧАТРЯН,
С. А. ЭЛЮЯН

СОВРЕМЕННЫЙ АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК

Т О М 1

ФОНЕТИКА
И ЛЕКСИКОЛОГИЯ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1979

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԴԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՐ. ԱՃԱԹՅԱՆԻ ՔՆՂԱՆ ԼԵԶԻԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Վ. Դ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Ա. Հ. ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ,
Ս. Ա. ԷԼՈՅԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒ

ՀԱՏՈՐ 1

ՀՆԶՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՎ ԲԱՌԱԴԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

«Ժամանակակից հայոց լեզուն աշխատության առաջին հատորում
ընդգրկված են «Հնչյունաբանություն» և «Բառագիտություն» բաժին
ները, որոնք ժամանակակից հայերենի հնչյունաբանական ու բառա-
գիտական ուսումնասիրությունների յուրատեսակ ամփոփումն են
Այստեղ լեզվական նոր և հարուստ փաստերով բնութագրվում են ժամա-
նակակից հայերենի հնչյունաբանությունը, հնչյունաբանությունը,
հնչյունափոխությունը, այլև իմաստաբանությունը (բառի ձևի և
իմաստի փոխհարաբերությունը, բառիմաստի փոփոխությունը),
բառազաշարը և բառակազմությունը (բառաբարդումն ու նրա տե-
սակները, ածանցումը, հապավումը)։ Աշխատության մեջ, մասնա-
վորապես բնութագրվում են հնչյունաբանության, իմաստաբանության
և բառակազմության մեջ կատարված տեղաշարժերը սովետական
շրջանում, բացահայտվում են մի շարք նոր իրողություններ, և շատ
հարցեր ստանում են նոր մեկնությունն ու լուսաբանություն։

«Հնչյունաբանության և բառագիտության» հատորը գրել են՝
Ա. Ա. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԸ (Հնչյունաբանություն և Հնչյունաբանություն)։
Վ. Գ. ԱՌԱՔԷՆԻՍԸ (Հնչյունափոխություն), Ս. Ա. ԷՎՈՅԱՆԸ (Բա-
նագիտություն)։

Պատասխանատու խմբագիր Բանասիրական գիտ. դոկտոր Ն. Ա. ՊԱՌՆԱՍՅԱՆ

Դիւրբ Բրատսկայայում և Երաշխավորել գրախոսներ Բանասիրական
գիտ. քննաժողովը Բ. ՎԱՐՈՒՅԱՆԻՍԸ և Ն. ՕՆԱՅԱՆԸ

Ժ 703(02)-79 62—77
70101

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1979

ՀԱՉՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀԱՉՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՆՐԱ ԽՆԴԻՐՆԵՐՆ ՈՒ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ

§ 1. Լեզվի հնչյունային կողմը նրա արտահայտության պլանն է կամ նրա նյութական կողմը՝ ի հակադրություն բովանդակության պլանի, որը զործ ունի իմաստների, մտքերի, փաստերի, իրադարձությունների, այսինքն այն ամենի հետ, ինչին առնչվում է մարդն իր առօրյա կյանքում և արտացոլում լեզվի մեջ:

Հնչյունաբանությունը լեզվաբանության այն բաժինն է, որն ուսումնասիրում է մարդկային լեզվի բոլոր արտասանական միջոցները, որոնցով կազմավորվում է խոսքը: Սրանց թվին են պատկանում հնչյուններն ու նրանց միացությունները, վանկի ու հնչաբառի կառուցվածքը, հնչերանդը և այլն:

§ 2. Նեղ առումով հնչյունաբանությունը վերաբերում է հնչյունների արտաբերման, նրանց ձայնաբանական հատկանիշներին ուսումնասիրությանը, այսինքն՝ հնչյունների նկարագրմամբ ու դասակարգմամբ: Մինչդեռ լայն առումով հնչյունաբանությանը ոլորտի մեջ մտնում են ոչ միայն հնչյունների կազմախոսությունը և ձայնաբանությունը, այլև հնչույթաբանությունը, այն դիտաճշողը, որը ղեկավարում է հնչյունների գործառական կողմով, այլ կերպ ասած՝ ուսումնասիրում է հնչյունների դերը լեզվի իմաստակիր միավորների կազմավորման գործում:

§ 3. Լեզվաբանության զարգացման շնորհիվ փաստորեն առաջացել են երկու առանձին գիտաճյուղեր՝ հնչյունաբանություն և հնչույթաբանություն, որոնք տարբերվում են միմյանցից ինչպես ուսումնասիրման առարկայի նպատակադրմամբ, այնպես էլ կիրառվող ուսումնասիրման եղանակների օգտագործումով: Եթե հնչյունաբանության օբյեկտը խոսքն է իր տարբեր ու բաղմապիսի գրսևորումներով, ապա հնչույթաբանու-

թյան ուսումնասիրության առարկան լեզուն է, նրա օրինաչափություններն ու կառուցվածքը: Այս է պատճառը, որ որոշ լեզվաբաններ (Քոդուեն դե Կուրտենն, Ֆ. Սոսյուր, Ե. Տրուբեցկոյ, Լ. Ելմսլե) առաջ են քաշել այս երկու գիտաճյուղերի ինքնուրույնության ու անկախության գրույթը:

Հնչույթաբանությունը նոր գիտություն է: Կարելի է ասել, որ այբուբենների ստեղծումը և ուղղագրությունը հնում զուգակցվում էին երբեմն շատ մանրամասն ու հմուտ հնչույթական վերլուծությունների հետ: Այնուամենայնիվ հնչույթաբանությունը սրպես ինքնուրույն գիտաճյուղ սկսեց զարգանալ եվրոպայում ու Ռուսաստանում միայն XIX դ. վերջերին և XX դարի սկզբներին:

§ 4. Հնչույթաբանությունը դրադվում է ոչ միայն հնչյունների նկարագրմամբ ու դասակարգմամբ, այլև ուսումնասիրում է խոսքային ավելի մեծ միավորները՝ վանկը, հնչաբառը, հնչաշարույթը, հնչադասությունը և զբանց ամենատարբեր գրականությունները՝ կապված խոսքի տեմպի ու սիմմի հետ, զաղարկերի և ալլելի: Այն բոլոր երևույթները, որոնք հանդես են գալիս վանկի, բառի և շարույթի սահմաններում (կցույթ, շեշտ, հնչերանգ), մտնում են «պրոսոդիա» հասկացության մեջ: Դրանք արտատառնվում են ոչ թե ինքնուրույն, այլ հնչյունների հետ միասին, կարծես ավելանալով նրանց, և միայն որոշ լեզվաբանական վերացարկմամբ է հնարավոր նրանց անջատումը հնչյունական շղթայից: Թերևս այս է պատճառը, որ լեզվաբանության մեջ վերջերս ավելի դրածածական է վերհաստատվել միավորների տեմպին գործածությունը այս երևույթների ընդհանուր բնութագրման համար:

Այսպիսով, հնչույթաբանությունը այս առումով զբաղվում է լեզվական իմաստների արտահայտման բոլոր հնչյունական միջոցների ուսումնասիրությամբ ու նկարագրմամբ, ինչպես նրանց լեզվական դերի, այնպես էլ նրանց արտաբերության ու հնչման տեսակետից:

§ 5. Վերջին տասնամյակներում տեխնիկայի ու ճշգրիտ ֆիզիկականների աննախընթաց առաջընթացի հետևանքով մեծ զարգացում ստացավ և հնչյունաբանության այն մասնաճյուղը, որը սկիզբից կապված է բնական գիտությունների հետ: Դա փափառական հնչյունաբանությունն է, որը կիրառելով նոր մեթոդներ ու սարքեր, թափանցեց խոսքի շուսումնասիրված խորքերը, առաջ

քաշեց նոր պրոբլեմներ և հարցադրումներ, ճշտեց ու պարզաբանեց հնչյունաբանական շատ կնճռոտ հարցեր:

§ 6. Մյուս մասնաճյուղը, որը սերտորեն կապված է լեզվի պատմության հետ, պատմական հնչյունաբանությունն է, որի նպատակն է վեր հանել հնչյունական համակարգի փոփոխությունները լեզվի դարգացման տարբեր փուլերում: Մեղանում հնչյունական փոփոխությունները հնչույթայիններից տարբերակելու առաջին լուրջ ուսումնասիրությունը կատարել է պրոֆ. է. Աղայանը իր «Գրարարի քերականություն» աշխատության մեջ, որտեղ բացահայտվել են հնչույթային այն բոլոր փոփոխությունները, որոնք ունեն համակարգային բնույթ և կարևորագույններն են լեզվի զարգացման տեսակետից:

§ 7. Տարբեր լեզուների հնչյունական կազմի ուսումնասիրությունն ու վերլուծությունը, նրանց նմանությունների ու տարբերությունների հայտնաբերումը, ինչպես նաև լեզվի հնչյունական փոփոխությունների, օրինաչափությունների բացահայտումը մըտնում է քնդիմանուր հնչյունաբանության խնդիրների մեջ: Արդեն գոյություն ունեն առանձին հաջող փորձեր բնդհանուր հնչյունաբանության ուղղությամբ, սակայն ժամանակակից լեզվաբաններից շատերի կարծիքով անհրաժեշտ է ոչ թե ձգտել գտնելու լեզուների միջև գոյություն ունեցող և երբեմն էլ քնդգծվող տարբերությունները, այլ բնդհակառակը՝ գտնել լեզվի համընդհանուր առանձնահատկությունները (այսպես կոչված ունիվերսալիաները): Այդ ուսումնասիրությունները հնարավորություն են տալիս գտնելու լեզվի հիմքում ընկած համամարդկային լեզվական օրինաչափությունները, որոնք հետզհետե մամռապատվելով առանձին լեզուների հնչյունային տարբերություններով՝ ստեղծել են գոյություն ունեցող լեզվավիճակը:

§ 8. Ի տարբերություն բնդհանուր հնչյունաբանության, մի որևէ լեզվի հնչյունական համակարգի նկարագրությունը, նրա օրինաչափությունների բացահայտումը կազմում է ավյալ լեզվի հնչյունաբանության առարկան:

Ներկա ուսումնասիրության մեջ մանրամասն քննվում են հայերենի հնչույթային համակարգի միավորները, ինչպես նաև նրանց հիմքում ընկած տարբերակիչ հատկանիշները:

Ժամանակակից գրական հայերենի հնչույթաբանական վեր-

լուծութիւնը կատարվել է հաշվի առնելով հնչույթների իմաստատարբերակիչ դերը լեզվի գործառնութիւն մեջ, խոսքում նրանց կրած փոփոխութիւնները: Նման վերլուծութիւնը հնարավորութիւն է տալիս բացահայտելու ոչ միայն լեզվի հնչունական մակարդակում կատարված փոփոխութիւնները այլև նշելու նրա զարգացման միտումները: Ընդհանրապես առանց հնչույթաբանական վերլուծութիւն հնարավոր չէ ներկայացնել որևէ լեզվի հնչունական պատկերը:

Եթե մինչև այժմ կատարված հնչունաբանական ուսումնասիրութիւններում տրվում էր հնչունների նկարագրութիւնը և դասակարգումը բոտ արտաբերութիւն և անտեսվում էր հնչունների ֆիզիկական կողմը, ապա այստեղ խոսքի հնչունները ներկայացվում են թե՛ որպէս արտասանվող միավորներ և թե՛ որպէս ձայնալիքի տատանումներ:

Վերջին տասնամյակում ՀՍՄՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի հնչունաբանութիւն լաբորատորիայում կատարված ուսումնասիրութիւնների շնորհիւ հնչունների արտաբերական կողմի նկարագրութիւն մեջ նույնպէս արվել են որոշ ճշտումներ ու փոփոխութիւններ, որոնք վերաբերում են ինչպէս հայերենի ձայնավորներին, այնպէս էլ կիսաշփականների ու շփականների մի մասին: Մանրամասն ուսումնասիրվել են հայերենի հնչունական համակարգի բոլոր անդամների ձայնաբանական հատկանիշները, ինչպէս նաև հնչունական շղթայում նրանց կրած փոփոխութիւնները:

§ 9. Արտասանվածքը մարդու խոսողական գործարանների կողմից կատարվող մի շարք բարդ գործողութիւնների արդյունք է: Ուսումնասիրութիւն նպատակով խոսողութիւնը կարելի է ներկայացնել որպէս իրար հետ շաղկապված, բայց որոշ առումով ինքնուրույն փուլեր, որոնք հիմնականում շորսն են:

Ամենից առաջ մարդու ուղեղում առաջանում է մի որևէ միտք, որը ձևավորվում է տւլլալ լեզվի քերականական կանոններով:

Այնուհետև նյարդային համակարգի միջոցով այդ միտքը հաղորդվում է այսպէս կոչված արտասանական գործարաններին, որոնք ընդունելով որոշակի դիրքեր և կատարելով սովորական դարձած շարժումներ՝ առաջացնում են խոսքի հնչուններ: Այս երկրորդ (արտաբերական) փուլը լեզվաբանութիւն մեջ կոչվում է ձայնախոսութիւն կամ հնչունների կազմախոսութիւն (ֆիզիո-

լողի)։ Նշենք, որ մինչև այժմ հնչյունների լեզվաբանական դասակարգման համար հիմք է ծառայել հենց արտաբերական կողմը։

§ 10. Խոսքը, լինելով երկկողմանի գործողություն, չի սահմանափակվում այս էրկու փուլերով։ Արտասանական գործարանների շարժումների հետևանքով առաջանում են օդի ալիքաձև տատանումներ, որոնք ընկալվում են լսողի կողմից որպես որոշակի ձայնի։ Ինչպես բնության մեջ գոյություն ունեցող այլ ալիքները, այնպես էլ ձայնալիքը օդի մեխանիկական տատանում է, այլ օդի ճնշման և խտացման փոփոխություն։ Ձայնալիքի տարածումը օդում նման է այն ալիքներին, որոնք առաջանում են ջրի մակերեսին նրա մեջ որևէ առարկա զցելու հետևանքով։ Ի տարբերություն ջրի ալիքների, ձայնալիքը տարածվում է ոչ միայն մակերեսով, այլև՝ խորությամբ։

§ 11. Հաջորդ կարևոր փուլը արտասանվածքի ընկալումն է լսողի կողմից։ Վերջին տասնամյակներում զգալի առաջընթաց է նկատվում այս հարցի ուսումնասիրման գործում։ Սակայն ձայնալիքի ընկալման և խոսքի համադրման պատկերը մարդու ուղեղում դեռևս լիովին պարզ չէ։ Եվ մինչև այժմ էլ վիճելի հարց է, թե արդյոք ընկալման նվազագույն միավորը հնչյունն է, թե վանկը։

Հայտնի է, որ մարդու ուղեղում ընկալվող խոսքը ենթարկվում է սկզբում կոպիտ, այնուհետև ավելի նուրբ վերլուծության։ Հայտնի է նաև՝ որ մարդու մոտ խոսողությունը և լսողությունը անմիջապես հետագայում կապի մեջ են, և մարդը խոսողության ընթացքում միշտ լսում է իրեն, իսկ հարկ եղած դեպքում կատարում համապատասխան ճշտում։

Եթե ուղեղի գործունեությամբ զբաղվում են հոգեբանությունը և ֆիզիոլոգիան, ապա լեզվաբանության հետաքրքրության անմիջական առարկան արտասանվածքի արտաբերական և ֆիզիկական նկարագրությունն է, ինչպես նաև հնչյունների գործառնությունը լեզվական համակարգում։ Սակայն լեզվի հնչյունային համակարգի ուսումնասիրությունը չի կարելի կատարել առանց հստակ պատկերացում ունենալու արտասանական գործարանների և նրանց աշխատանքի մասին։ Այդ իսկ պատճառով տալիս ենք նրանց համառոտ նկարագրությունը։

2. ԱՐՏԱՍԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՐԱՆՆԵՐ

§ 12. Մարդը հատուկ արտասանական գործարաններ չունի: Շրթները, լիքերը, ատամները, բիթը և լեզուն մասնակցում են ֆիզիոլոգիական կարևոր գործունեության՝ շնչառությանն ու մարսողությանը, իսկ խոսողությանը նրանց երկրորդական ֆունկցիան է: Միայն խոչակն է, որի հիմնական դերը ձայնի արտաբերությունն է: Մարդու աստիճանական զարգացման ընթացքում խոչակը զարգացել է և հարմարվել խոսողության պահանջներին: Չնայած խոչակ կամ դրա մոտավոր նմանությամբ մի օրգան ունեն նաև շատ կենդանիներ, սակայն կենդանիների մոտ այն զարգացած չէ և հարմարված չէ առանձին հոգաբաշխ հնչյուններ արտաբերելուն:

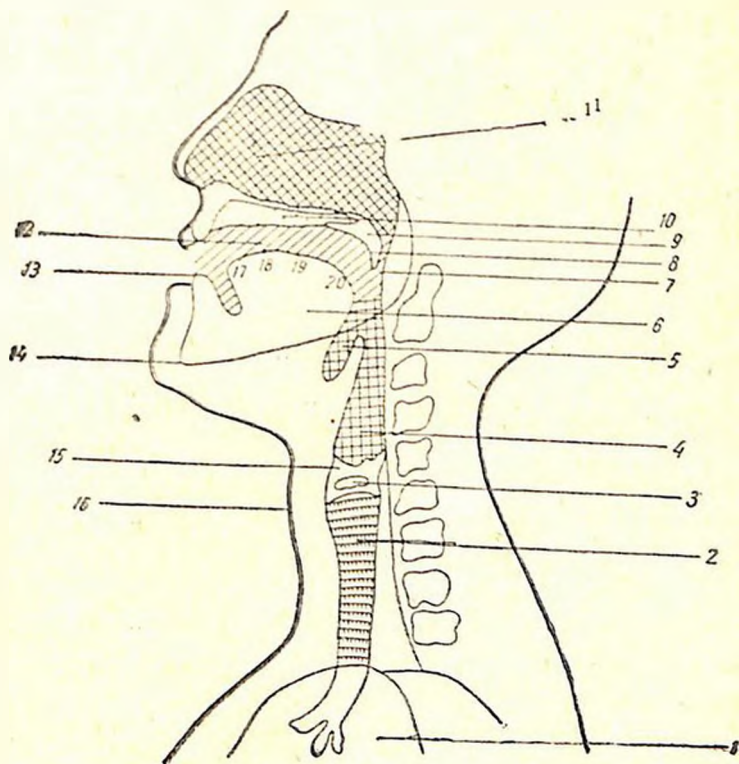
Խոսողության կարևոր նախապայմանը լիքերից արտամղվող օդի հոսքն է, որը, անցնելով խոսողական գործարանների միջով, ձևավորվում է որպես մարդկային լեզուներին հատուկ հնչյուններ: Շնչառությունը կատարվում է կրծքավանդակի կծկումով ու լայնացումով, նախապես լիքերում ստեղծվում է նոսրացում, որի հետևանքով դրսի օդը մղվում է դեպի լիքերը (նկ. 1) և աչտեղից դուրս ելնում ճնշումն ավելանալու և կրծքավանդակի մկանների կծկման շնորհիվ:

Սովորական շնչառության ժամանակ օդի ներշնչման ու արտաշնչման ժամանակը հավասար է և տևում է մոտավորապես 3—4 վայրկյան: Այլ հարաբերություն է ստեղծվում խոսելու ժամանակ: Օդի ներշնչումը կատարվում է արագ, իսկ արտաշնչումը՝ դանդաղ, քանի որ արտամղվող օդը բաշխվում է վանկերի և խոսքի ավելի մեծ միավորների արտաբերման համար: Այդ հարաբերությունը սովորաբար 1:6 է, իսկ ծայրագույն դեպքում կարող է հասնել մինչև 1:14:

§ 13. Լիքերից արտամղվող օդը աչտահատե շնչափողով (նկ. 1, (2)) անցնում է դեպի խոչակը (larynx), որը դանդաղ է շնչափողի վերջնամասում: Խոչակը բաղկացած է երկու մեծ կրծքիկներից՝ մատնաձև և վառնաձև (նկ. 2), վերջինիս երկու պատերը պարանոցի առջևում միանալով, կաղմում են սուր կամ բութ անկյուն, որը հայտնի է աղամախնձուր անունով (16): Վահանաձև կրծքիկի վերևում գտնվում է մակակոկորդը (epiglottis) (5), որը ուտելու ժամանակ փակում է դեպի շնչափող տանող ճանապարհը: Վահանաձև կրծքիկը ունի երկու ղուլց ելուստներ, որոնք ներքևում

միանում են. իսկ վերևում ամրանում հայմարյան ոսկորին (նկ. 2). Մատնածև կռճիկին անմիջապես միացած են շատ շարժուն երկու շերտաված կռճիկներ, որոնց ամրացած են ձայնալարերը:

Նկար 1.

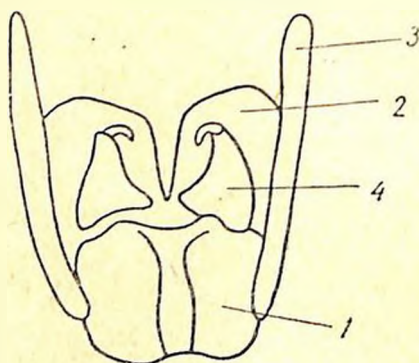
Արտասանական գործարաններ

1. Թորեր, 2. շնչափող, 3. ձայնածերայ, 4. ըմպանային հնչարան, 5. մակա-կոկորդ, 6. լեզու, 7. Լեռախի պատ, 8. փորր լեզվակ, 9. փափուկ բիմբ, 10. կոշտ բիմբ, 11. անդային խոռոչ, 12. բերանային խոռոչ, 13. ստորին ատամնաշար, 14. ստորին ծնոտ, 15. խոչակ, 16. աղամախնձոր, 17. լեզվի ծայր, 18. լեզվի առջևի մաս, 19. լեզվի միջին մաս, 20. լեզվի ետին մաս:

Ձայնալարերը փաստորին երկու շարժուն բարակ թաղանթներ են, որոնք խոչակի ներսում միացած են երկու շերտաված կռճիկ-ներին: Նրանք կարող են սեղմվել իրար՝ լրիվ փակելով օդի անցքը, կարող են հեռանալ միմյանցից՝ կազմելով մի ճեղք, որը կոչվում է

ձայնածերայ (3): Շնչառության ժամանակ ձայնալարերը իրարից հեռացած են, և օդն ազատորեն անցնում է ձայնածերայով: Իսկ խոսելու ժամանակ, հատկապես ձայնեղ հնչյուններ արտաբերելիս, նրանք մոտենում են միմյանց և թրթռում օդի հոսքի շնորհիվ:

§ 14. Օդի հոսքը, առաջացնելով ձայնալարերի թրթռումներ և ստանալով համապատասխան տատանումներ, այնուհետև անցնում է դեպի րմպանային ճեղքաճեղք (4), որը գտնվում է անմիջապես խոչակի վերևում և կազմված է ետին կողմից՝ երախի (ֆարինգսի) պատից (7), վերևից՝ վալիուկի ֆիմբից (9) և առջևից՝ լեզվի արմատից (6): Այստեղ, համաձայն սեղանաձևի օրենքի, որոշ բաղադրիչ հաճախականություններ ուժեղանում են, իսկ մյուսները թուլանում, այսինքն կատարվում է ձայներանդի նախնական ձևավորում: Այստեղից օդը անցնում է բերանային ճեղքաճեղք (12), որտեղ կատարվում է հնչյունի վերջնական ձևավորումը:

Նկ. 2

Խոչակի կառուցվածքը՝ 1. մատնածակ կոճիկ, 2. վահանածակ կոճիկ, 3. վահանածակ կոճիկի ելուստը, 4. շերտիածակ կոճիկ:

Խոսողության կարևորագույն օրգանը բերանն է: Այստեղ է, որ չլերջնականապես ձևավորվում են խոսքի հնչյունները, քանի որ կոկորդում առաջացած ձայնը դեռ չունի որոշակի հնչյունական երանգ:

Բերանի խոռոչը խոսողության ընթացքում ընդունում է տարբեր ձևեր՝ նմանվելով տարբեր չափսի ու ձևի հնչարանների (ռեզոնատորների): Այս դեպքում մեծ դեր է կատարում լեզուն, որը

բարձրանալով ու իջնելով, մոտենալով բերանի այս կամ այն մասին, փոփոխում է բերանի խոռոչի ծավալն ու չափսերը:

Բերանի խոռոչը կազմված է վերին քիմքից՝ կոշտ (10) և փափուկ (9), ստորին ճնաղից (14), ատամներից (13), լեզվից (6) ու երախի պատից (7): Վերին քիմքը սկսվում է վերին ատամների լնդերից, որոնց հետևում են ալվեոլները. վերջիններս փաստորեն կազմում են կոշտ քիմքի այն մասը, որը հարթ է, այլ փոքր-ինչ զոգավորված: Ալվեոլներից հետո գալիս է բուն կոշտ քիմքը, որի շարունակությունը կազմում է փափուկ քիմքը և ավարտվում է փոքր լեզվակով (8): Փափուկ քիմքը շարժուն է՝ այն կարող է իջնել ու բարձրանալ: Սովորական շնչառության ժամանակ այն իջած վիճակում է՝ բացելով օդի համար մի լայն անցք թոքերից դեպի քիթը:

Խոռոչության ժամանակ փափուկ քիմքը բարձրանում ու կպչում է երախի պատին՝ փակելով դեպի քիթը տանող ուղին, որի հետևանքով օդը անցնում է բերանի հնչարանով: Սակայն որոշ հնչյունների, մասնավորապես մ, ն ձայնորդների արտաբերման ժամանակ փափուկ քիմքը իջնում է՝ բացելով անցք, և թոքերից դուրս մղվող օդը անցնում է քթի խոռոչը (11) ու մասամբ բերանը: Այսպիսով, որոշ հնչյունների արտաբերությանը մասնակցում է քթի խոռոչը՝ ստեղծելով օդի լրացուցիչ ուղի, որով և փոխվում է հնչյունի երանգը: Քթի խոռոչի ծավալը չի փոխվում, սակայն տարբեր մարդկանց մոտ այն տարբեր է:

Լեզուն անատոմիական բաժանում չունի, սակայն պայմանականորեն լեզվաբանական նկատառումներով այն սովորաբար բաժանում են մի քանի մասի: Նախ առանձնացվում է լեզվի ծայրը (17) իր մերձավոր նեղ շերտով: Այնուհետև նշվում է լեզվի առջևի մասը (18), հետո միջին (19) ու հետին (20) մասերը, Նրբեմն նշվում է նաև լեզվի կորը, բայց այն սովորաբար հնչյունների արտաբերության ժամանակ որոշակի դեր չի կատարում:

Շնչարտաբերության համար կարևոր նշանակություն ունի նաև ստորին ծնոտը, որն իջնելով բացում է բերանը՝ ղգալի չափով փոփոխելով հնչյունի երանգը: Ոչ պակաս նշանակություն ունեն նաև շրթունքները, որոնք կարող են չեղոք բացվել, կամ կլորանալ ու դուրս ցցվել՝ ձևափոխելով հնչյունի երանգը:

3. ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳԱՐԻԲԱՆԻՔԻ ՄԱՐԿԱ

§ 15. Մարդկային լեզվի բոլոր հնչյունները բնորոշված է բաժանել երկու մեծ խմբի՝ ձայնավորների ու բաղաձայնների: Այդ բաժանման հիմքում ընկած է հնչյունների կազմավորման ձայնաբանական եղանակը: Ձայնավորները գերազանցապես ձայնով կազմված հնչյուններ են, իսկ բաղաձայնները իրենց բնույթով աղմկային հնչյուններ են, չնայած առանձին բաղաձայնների կազմավորմանը մասնակցում է նաև ձայնը:

Ձայնավորների արտաբերության ժամանակ օդի հոսքը բերանում չի հանդիպում արգելքի, իսկ բաղաձայնների ժամանակ արգելքի առկայությունը պարտադիր է:

Մանր. — Երբեմն ձայնավորների ու բաղաձայնների բաժանման համար լեզվաբանության մեջ հաշվի են առնում այդ հնչյունների վանկարարության ֆունկցիան: Ձայնավորները, ի տարբերություն բաղաձայնների, կարող են ինքնուրույն վանկ կազմել: Սակայն այս դասակարգումը չի կարող ընդունելի լինել բոլոր լեզուների համար, քանի որ մի շարք լեզուներում որպես վանկարար կարող են հանդես գալ նաև ձայնորդները:

Քանի որ ձայնավորների կազմությանը մասնակցում է խոշակում առաջացած ձայնը, որը բերանային հնչարանում երանգավորվում է ըստ ուղղանախի օրենքի, այդ իսկ պատճառով ձայնավորների համար մեծ նշանակություն ունեն լեզվի դիրքը, բերանի բացվածքը, շրթունքների ձևը և փափուկ քիմքի դիրքը:

Ձայնավորների արտաբերությունը խիստ տեղայնացված չէ, և արտասանական դորժարանները ունեն թույլ ու ոչ կենտրոնացված լարվածություն, իսկ բաղաձայնների ժամանակ լարվածությունը կենտրոնացված է արգելքի տեղում: Վերջերս կատարած փորձերը ցույց են տվել, որ այդ երկու խմբերի արտաբերմանը մասնակցում են բերանի ու լեզվի սարքեր մկաններ:

ՁԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐ

§ 16. Ձայնավորների դասակարգման ժամանակ նախ և առաջ նկատի է առնվում լեզվի դիրքը բերանում, որով և որոշվում է դասակարգման առաջին սկզբունքը: Այդ հատկանիշով ձայնավորներ

րը բաժանվում են երեք շարքի՝ առաջին, միջին և ետին: Այսպես, եթե լեզուն իր ողջ զանգվածով դառնում է բերանի առջևի մասում, իսկ ետին մասում ստացվում է դատարկ տարածություն, ապա ստացված ձայնավորները կլինեն առաջին շարքի ձայնավորներ, օրինակ՝ ի, է:

Եթե լեզուն հտ է բաշված բերանում, իսկ առաջին մասում ստեղծվում է դատարկ տարածություն, ապա ստացված ձայնավորները կլինեն ետին շարքի ձայնավորներ, օրինակ՝ ա, օ, ու: Իսկ երբ լեզուն քիչ թե շատ հավասար փռված է բերանում, կամ եթե նրա միջին մասը շատ աննշան բարձրացած է, ապա ստացված ձայնավորը կլինի միջին շարքի ձայնավոր, օրինակ՝ ր:

§ 17. Գոտակարգման երկրորդ սկզբունքը կապվում է լեզվի բարձրացման տարբեր աստիճանների հետ: Եթե լեզուն բավական ցածր դիրքում է, և նրա մակերեսի ու քիմքի միջև ստեղծվում է լայն տարածություն, ապա ստացվում է ստորին բարձրացման (բաց) ձայնավոր, օրինակ՝ ա: Եթե լեզուն շատ վերև է բարձրացած, և նրա մակերեսի ու քիմքի միջև տարածությունը շատ փոքր է, ապա ստացվում է վերին բարձրացման (փակ) ձայնավոր, օրինակ՝ ի, ու: Այդ երկու դիրքերի միջև կարող են լինել տարբեր աստիճանի բարձրացումներ:

Հայերենի ձայնավորները տարբերում են եռաստիճան բարձրացում՝ ստորին՝ ա, միջին՝ օ, ե, ը, վերին՝ ու, ի: Կան լեզուներ, որտեղ բոլոր լեզվի բարձրացման աստիճանի տարբերում են 6—7 ձայնավոր (ինչպես անգլերենում):

Ձայնավորների երանգի վրա մեծ ազդեցություն է գործում շրթունքների դիրքը: Ըստ այդ հատկանիշի ձայնավորները բաժանվում են երկու խմբի՝ շրթայնացած (երբ արտաբերության ժամանակ շրթունքները կտրացված են) և ոչ շրթայնացված (երբ, շրթունքները կտրացված չեն). օրինակ՝ ու և օ ձայնավորները շրթայնացված են, իսկ ի, է, ա-ն՝ ոչ:

§ 18. Ձայնավորները կարող են տարբերվել նաև ռեզոնանսմամբ. եթե ձայնավորի արտաբերման ժամանակ դեպի ռեզոնանս խոռոչը տանող ուղին բաց է, և արտաշնչող օդը դուրս է գալիս նաև քիթից, ապա ձայնավորը ստանում է ռեզոնանս երանգ. օրինակ՝ ֆր. *ā, ō, ō*: Հայերենում ռեզոնանս ձայնավորներ չկան: Որոշ

դիրքերում, հատկապես մ. և ձայնորդներից առաջ, ձայնավորները մասամբ ոնգալնանում են, բայց այս միայն դիրքային փոխադրեցության հետևանք է և չունի հնչույթային արժեք:

§ 19. Ձայնավորների տեղումնությունը նույնպես կարող է ունենալ իմաստատարբերակիչ ֆունկցիա Սովորաբար լեզուներում տարբերակվում է տեղումնության երկու աստիճան, այսինքն տարբերակվում են երկար ու կարճ հնչյուններ, ինչպես գերմաներենում և բրիտանական անգլերենում: Հայերենում ձայնավորները, ինչպես և բաղաձայնները, կարող են ունենալ տարբեր տեղումնություն, սակայն այդ տարբերությունները դիրքային են և հանդես են գալիս միայն հնչյունական շղթայում: Հմմտ. օրինակ՝ Աննա, մասսա, ուղղիկ, ամենաարագ և այլն: Այս երկար, ավելի ճիշտ՝ կրկնակ հնչյունները չեն հակադրվում համապատասխան կարճերին և չունեն իմաստատարբերակիչ արժեք: Գրանք միատեսակ հնչույթների զուգադիպության հետևանք են:

Ձայնավորների տեղումնությունը հայերենում կապվում է շեշտի ու հնչերանգի հետ և չունի հնչույթային արժեք:

Այսպիսով՝ հայերենում տարբերվում են ըստ տեղի՝ առաջին, միջին և ետին շարքի ձայնավորներ և ըստ բարձրացման՝ ստորին, միջին և վերին աստիճանի ձայնավորներ: Ձայնավորները կարող են լինել շրջնալնացված և ոչ շրջնալնացված (տե՛ս աղյուսակ 1):

§ 20. Ֆիզիկական բնույթով ձայնավորները նմանվում են երաժշտական ձայներին: Սակայն եթե երաժշտական ձայնները բաղկացած են պարզ սինուսոիդների զումարից (հարմոնիկներից), որոնց հաճախականության հարաբերությունը հավասար է 1:2:3:4 և այլն, ապա խոսքի ձայնավորում այդ հարմոնիկները հանդես են գալիս կից հաճախականությունների հետ միասին, այսպես կոչված ֆորմանտների ձևով: Ֆորմանտները այն ուժեղացված հաճախականությունների տիրույթներն են, որոնք բնորոշ են յուրաքանչյուր ձայնավորին:

Մանր. — խոսքի ձայնավորի այդպիսի առանձնահատկությունը պայմանավորված է մարդու արտաբերական գործարանների կառուցվածքով, մասնավորապես այն հանգամանքով, որ արտասանական օրգանները՝ պատած են փափուկ հյուսվածքով. նրանք կլանում են որոշ հարմոնիկներ և ուժեղացնում են ոչ թե մեկ, այլ մի քանի հաճախականություններ. այլ կերպ ասած նրանք լիովին

չեն համապատասխանում ֆիզիկական ռեզոնատորներին: Ձայնավորի ֆիզիկական պատկերում առանձնանում են մինչև 4—5 ֆորմանտ, սակայն, ինչպես ցույց են տալիս հնչյունների սինթեզման փորձերը, դրանցից կարևորագույնները առաջին երկուսն են:

Սովորաբար յուրաքանչյուր ֆորմանտում առանձնանում է մեկ հաճախականություն՝ ամենաբարձր ինտենսիվությամբ, որը կոչվում է ֆորմանտային հաճախականություն:

Յուրաքանչյուր ձայնավոր բնորոշվում է իրեն հատուկ ֆորմանտներով: Այսպես օրինակ՝ ա ձայնավորին հատուկ է առաջին և երկրորդ ֆորմանտների առկայությունը՝ հաճախականությունների ստորին դիապազոնում (500 հց մինչև 1300 հց սահմանում)։

Ձայնավորները բնորոշվում են նաև ինտենսիվությամբ, որն ունի իր լսողական համարժեքը: Այսպես՝ ինտենսիվությունը, որով չափվում է ձայնի ուժգնությունը, ընկալվում է որպես ձայնի ուժգնություն և ուղիղ համեմատական է ձայնի ամպլիտուդի քառակուսուն: Որքան ավելի ինտենսիվ է ձայնը, այնքան ավելի ուժեղ է այն հնչում: Հաճախականությունը ընկալվում է որպես տոնի բարձրություն կամ ցածրություն:

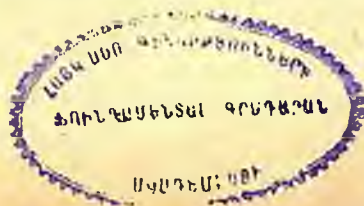
Հնչյունի տեղությունը այն ժամանակահատվածն է, որի ընթացքում հնչում է տվյալ ձայնը: Տեղությունը չափվում է 1/1000 վրկ. կամ միլիվայրկյաններով (մվրկ.):

Ձայնի հիմնական տոնը այն հաճախականությունն է, որով արտասանվում է տվյալ հնչյունը՝ ձայնավորը կամ ձայնեղը:

Հաճախականությունը պայմանավորված է ձայնալարերի տատանումներով, և նրա չափման միավորը հերցն է: Որքան ավելի շատ է տատանումների թիվը մեկ վայրկյանում, այնքան ավելի բարձր է հիմնական տոնը:

Մարդկային ձայները, ըստ հիմնական տոնի բացարձակ արժեքների, բաժանվում են 3 խմբի՝ տղամարդու ձայներ՝ 80—250 հց, կանացի ձայներ՝ 200—400 հց, երեխաների ձայներ՝ 350—550 հց:

Երաժշտական տեսակետից ընդունված է մարդու ձայները բաժանել մի քանի խմբի (բարիտոն, բաս, սոպրանո և այլն), որոնք տարբերվում են հաճախականությունների գործածության սահմաններով, խոսողության համար, սակայն, հիմնական տոնի բացարձակ արժեքը նշանակություն չունի:

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԴԱՏԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՆՅՈՒՍԱԿ

Ըստ բարձրացման	Ը ս տ շ ա ր թ ի		
	առաջին	միջին	երրորդ
Վերին	ի		ու
Միջին	է	ը	օ
Ստորին			ա

ԲԱՂԱՋԱՅՆՆԵՐ

§ 21. Բաղաձայնների արտաբերումը տարբեր է ձայնավորներից: Նրանց արտաբերման ժամանակ խոչակում առաջացած ձայներ կազմավորման հիմնական ազդերը չէ: Խոչ բաղաձայնների արտասանության ժամանակ ձայնավարերը իրարից հեռանում են, և օդի հոսքը առանց առտանումների առաջացնելու ազատ անցնում է ձայնաձևերով: Բոլոր բաղաձայններն ըստ արտաբերման եղանակի բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ հոսկական և նկովածական: Հոսկական բաղաձայնների արտաբերման ժամանակ արտասանական ուղու որևէ մասում ստեղծվում է լրիվ պատնեշ, որը փակում է արտամղվող օդի ճանապարհը: Նկովածքային հնչյունների ժամանակ պատնեշը լինում է ճեղքի ձևով, որի միջով օդը անցնելիս, շփվելով ճեղքի պատերին, ստեղծում է շփման ձայն:

§ 22. Հոսկական բաղաձայնները ըստ արգելքի հաղթահարման եղանակի բաժանվում են երեք խմբի՝ պայքականների, կիսաշփականների և ռնգային ձայնորդների: Պայքականների դեպքում հոսման պահին կուտակված օդը զուրա է պոսթիվում բերանից և առաջացած աղմուկի տպավորությունը հիմք է ծառայել այս բաղաձայնները անվանել «պայքականներ»: Պայքականներն են՝ ր-պ-փ, դ-տ-ք, գ-կ-բ բաղաձայնները:

Կիսաշփականներ (կամ աֆրիկատներ) կոչվում են այն բաղաձայնները, որոնց արտասանության ժամանակ բերանում ստեղծվում է փակվածք, որը այնուհետև աստիճանաբար բացվելով վերածվում է նույն տեղի շփական հնչյունի: Դրա շնորհիվ հնչյունի ելքում լսվում է շփման ձայն: Այդ հնչյուններն են՝ ձ-ծ-ց, ջ-ն-չ:

Բաղաձայնների ալոպիսի դասակարգումը հայադիտության մեջ նոր է և որոշ կետերում հակադրվում է հնչյունների մինչև այժմ ընդունված դասակարգմանը: Քննենք այդ տարբերությունները.

ա. Ավանդական հնչյունաբանության տեսանկյունով հայերենի բոլոր բաղաձայնները ըստ արտաբերման եղանակի բաժանվում են երկու խմբի՝ պայթականների ու շփականների: Սակայն այս բաժանումը, եթե նկատի ունենանք տեղմիներրի իմաստը, ճիշտ չի լինի վերագրել մի շարք բաղաձայնների: Այսպես՝ բուն պայթական հնչյուններն են ր-պ-փ, պ-տ-ք և գ-կ-լ: Կիսաշփականները, որոնք բավականին նման են պայթականներին, աչնու-ամենայնիվ չեն կարող մտնել ոչ պայթականների և ոչ էլ նեղվածքայինների խումբը: Նույնը վերաբերում է ձայնորդներին: Սրանք ևս ոչ պայթական են և ոչ էլ շփական: Ուրեմն անհրաժեշտ էր գտնել դասակարգման մի այլ սկզբունք, որով հնարավոր լիներ ընդգրկել հայերենի բոլոր բաղաձայնները: Դասակարգման համար որպես հիմք ընդունվել է արտաբերման ժամանակ բերանում ստեղծվող արդիւքի ձևը՝ հայում կամ նեղվածք և արդիւքի հաղթահարման եղանակը: Այս բաժանումը ավելի լայն է, քանի որ հըպ-ման առաջացումը գեո չի նշանակում, որ հնչյունը անպայման պետք է լինի պայթական, և նեղվածքը իր հերթին չի ենթադրում շփականություն:

բ. Ավանդական դասակարգումով հայերենի բաղաձայնները ըստ կազմության բաժանվում են՝ պարզ և բարդ հնչյունների: Այս բաժանումը, որը գալիս է Մ. Աբեղյանից, արտացոլում է մեր դարի սկզբներում լայն տարածում գտած այն մեկնաբանումը, որը կազմավորման բարդությունը նույնացնում է հնչյունների գումարի հետ ժամանակակից հնչյունաբանության ու հնչյութաբանության տվյալների լույսի տակ հայերենի բաղաձայնների նրման բաժանումը ճիշտ չէ:

§ 23. Նույնացնելով շնչեղացումը հազագիչ, հայ լեզվաբանները շնչեղացված հնչյունները նույնպես ներկայացնում են որպես երկու հնչյունների միացում. աչաինքն՝ փ-ն, թ-ն, ք-ն, որպես պն, տն, կն, սակայն նման բացատրությունը նախ հակասում է հընչյունաբանական վերլուծությանը, և ասպ չի արտացոլում նրանց արտաբերման առանձնահատկությունը:

Այսպիսով՝ դատակարգման երկու հիմնական սկզբունքներին (արտաբերության տեղն ու եղանակը) ավանդական հնչյունաբանության ավելացնում է ես մեկը՝ դատակարգումը բոլոր կազմությանն Այս դատակարգումը սակայն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ ազմուկի առաջացման եղանակի նկարագրությունը, որովհետև ավելադրելով նկատի է առնվում հնչյունի որակի փոփոխումը նրա արտաբերության ժամանակ։ Մյուս կողմից ավանդական հնչյունաբանության մեջ սլարդ համարված հնչյունները (պայթականները) փորձառական ավելյաների համաձայն բաղկացած են մի քանի հատվածներից (փաստորեն բարդ են), որոնք, սակայն, առանձին-առանձին չեն քննարկվում։ Այսպիսով, հատվածների առկայությունը շնչեղների կամ կիսաշփականների ֆիզիկական պատկերում գեոմետրիայի ծառայում դիտելու դրանք որպես բարդ հնչյուններ։

§ 24. Հայ լեզվաբանները կիսաշփականները ներկայացնում են որպես բարդ բաղաձայններ, որոնք բաղկացած են երկու հնչյունից՝ մեկ պայթական և մեկ շփական, իսկ երկու գեոմետրիայի (շ, ց) նաև հազադից։

Խոսելով շնչեղների ու կիսաշփականների մասին Մ. Աբեղյանը գրում է. «Բարդ բաղաձայնները կազմվում են երկու կամ երեք հնչյունի աշխարհի բաղադրությունից, որի մեջ երկու հնչյունը մեկ արտաբերությամբ են առաջանում և ձայնաբանորեն իբրև մեկ հնչյուն են բնութագրվում։ Դրանք երկու տեսակ են՝ հազազավոր և կրկնակ բաղաձայններ»¹։ Վերջինների տակ հեղինակը նկատի ունի կես-պայթական կամ կես-շփական բաղաձայնները։ Մ. Աբեղյանի այս կարծիքը բաժանում են հին և միջին սերնդի բոլոր լեզվաբանները։ Իհարկե, ոմանք այդ բարդությունը ավելի մերձեցնում են, ասելով, որ դրանք մի հնչյունի երկու տարրերն են, սակայն այս կարծիքը ճիշտ չի կարելի համարել, քանի որ հնչյունաբանորեն չնայած նրանք սկսվում են հարմարով, բայց չեն ավարտվում պայթյունով, այլ փակվածքը վերածվում է ճեղքի, որի շնորհիվ նրանց կեսից լսվում է շփական կամ սուլող ձայն։ Ուրեմն նրանք ոչ թե բաղկացած են մեկ պայթականից և մեկ շփականից, որին երկու գեոմետրիայի (ց, շ) միանում է նաև հազադր, այլ այնպիսի հնչյուններ են, որոնց կազմավորման եղանակը տարբերվում է թե՛ պայթականներից և թե՛ շփականներից՝ ունենալով ընդհանուր գծեր եր-

1 Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, 1965, էջ 84։

կուսի հետ էլ: Նրանց միահնչյունության պարզության օգտին են վկայում նաև փորձառական տվյալները՝ տևողությունը, կազմավորման տեղը և սպեկտրալ պատկերի յուրահատկությունը:

§ 25. Հայականներ են նաև մ. և ուղային ձայնորդները, որոնց արտասանության ժամանակ բերանի խոռոչում նույնպես ստեղծվում է պատնեշ: Սակայն այդ պատնեշը չի վերանում, այլ փափուկ քիմքի իջեցման հետևանքով օդը ստանում է լրացուցիչ ելք դեպի քթի խոռոչ:

Ըստ արտաբերման եղանակի, հայական ուղային ձայնորդները հայ լեզվաբանական գրականության մեջ մերթ դասվում են շփականների շարքը², մերթ՝ պայթականների³ և մերթ էլ՝ դիտվում են որպես առանձին խումբ առանց դասակարգվելու ըստ արտաբերման եղանակի⁴: Սակայն այդ բաժանումը չի արտացոլում նրանց իսկական վիճակը: Ճիշտ է, ուղային ձայնորդները կարող են երկար արտասանվել ի տարբերություն ալ, բ, վ և այլ պայթականների, սակայն շփական չեն և իրարից տարբերվում են ոչ թե ուղային երանգով, այլ բերանում ստեղծված պատնեշով, ուստի նրանց արտասանական հիմնական գոտին պետք է համարվի բերանում ստեղծված արգելքը, իսկ այնուհետև՝ դրա ելքը դեպի քթի խոռոչը: Նրանք չեն նմանվում նաև պայթականներին, քանի որ նրանցում պայթյուն չկա:

§ 26. Նեղվածվային հնչյունները ըստ արտաբերման եղանակի բաժանվում են շփական բաղաձայնների և նեղվածքային ձայնորդների: Շփականների ժամանակ ճեղքը ավելի նեղ է և կարող է լինել կտր (ս, զ) կամ հարթ (վ, ֆ, շ, ժ, խ, դ, հ): Նեղվածքային ձայնորդները բնորոշ են ավելի լայն ճեղքով, որի շնորհիվ նրանցում աղմուկը քիչ է: Նրանք կարող են ունենալ օդի հոսքի երկու ուղի՝ կենտրոնական (յ, ր) և կողային (լ):

Սաևոր.— Ավանդական դասակարգման համաձայն ս, զ և շ, ժ բաղաձայնները տարբերակվում են միմյանցից որպես սուլա-

2 Տե՛ս է. Աղայան, *Լեզվաբանության ներածություն*, 1967, էջ 149, Գ. Սևակ, *Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց*, 1953, էջ 88:

3 Տե՛ս Վ. Առաբեկյան, *Ժամանակակից հայոց լեզվի հնչյունաբանություն*, 1955, էջ 28—31:

4 Տե՛ս Գր. Ղափանցյան, *Ընդհանուր լեզվաբանություն*, 1939, էջ 54, Մ. Արեղյան, *Հայոց լեզվի տեսություն*, էջ 82, 86:

կան և շահական հնչյուններ՝ նկատի առնելով նրանց լսողական տպավորությունը: Այս բաժանումը, ձիշտ լինելով հանդերձ, չի տալիս այդ հնչյունների արտաբերական տարբերությունը:

§ 27. Բաղաձայնների դասակարգման երկրորդ կարևոր րակերպունքը նրանց կազմավորման տեղն է: Ըստ արտաբերման տեղի հայերենում տարբերվում են շրթնային, շրթնատամնային, ատամնային, լնդերքային, առաջնաբմային, քմային, փափկաբմային և հազագային բաղաձայններ:

§ 28. Բաղաձայնների մեծ մասի համար կարևոր է նաև ձայնալարերի մասնակցությունը արտաբերության ժամանակ: Եթե բաղաձայնների կազմավորման ժամանակ ձայնալարերը տատանվում են, ապա աղմուկին միանում է նաև ձայնը, իսկ եթե ոչ՝ ապա բաղաձայնները միայն աղմկային են: Առաջինները կոչվում են ձայնեղ բաղաձայններ, իսկ երկրորդները՝ խուլ:

Հայերենի բաղաձայնների համար կարևոր հատկանիշ է նաև շնչեղացումը, այսինքն օդի լրացուցիչ հոսքը որոշ հնչյունների արտաբերման ժամանակ: Հայերենում հպականների շարքում շրնչեղացումը ինքնուրույն տարբերակիչ հատկանիշ է, որով կազմվում է հպականների համար երրորդ շարքը՝ ձայնեղ-խուլ-շնչեղ: Շնչեղացված հնչյունները հայերենում արտաբերվում են ավելի ուժեղ, ավելի մեծ կներդիայի ծախսով՝ խուլների համեմատությամբ:

§ 29. Բացի արտաբերման տեղից, դասակարգման ժամանակ նկատի է առնվում նաև շարժուն դորժարանների մասնակցության հղանակը: Այսպես՝ լեզուն կարող է մասնակցել հնչյունի արտաբերմանը իր ծայրով, այս դեպքում ստացվում են ծայրալեզվային հնչյուններ, կամ առջևի մեջքով, որի հետևանքով ստացվում են առաջնալեզվային (գորսալ) հնչյուններ, կամ միջին ու հտին մասերով՝ միջնալեզվային ու հտնալեզվային հնչյուններ:

Արտասանական հիմնական պատմական լեզուն կարող է ստեղծել նաև երկրորդական պատմիչ: Երբ նրա միջին մասն է բարձրանում դեպի կոշտ քիթքը, հնչյունը ստանում է քմայնացման հրանդ, իսկ երբ հտին մասն է բարձրանում դեպի փափուկ քիթքը, հնչյունը ստանում է կատկայնացման լրացուցիչ երանդ:

§ 30. Ըստ ֆիզիկական բաժանման ձայնորդները առանձնանում են թե՛ հսկայական և թե՛ նեղվածքային բաղաձայններից՝ կազմելով մի առանձին խումբ, որը նմանվում է ձայնավորների: Այսպիսով՝ բաղաձայնները ըստ ֆիզիկական բնույթի բաժանվում են 3 խմբի՝ սլաքավանդներ, որոնց ձայնային պատկերում նկատվում է ձայնի բնագծատում, որին հաջորդում է աղմուկի վաչրկենական պոռթկումը, շփականներ, որոնց լայն աղմկային գոտին որոշակիորեն տեղայնացված է ձայնային դիսպոզիցիոնում և ձայնորդներ, որոնց ձայնային պատկերը թեև նման է ձայնավորներին, սակայն տարբերվում է նրանցից ֆորմանտների թուլությամբ ու կարճությամբ և աննշան աղմուկի առկայությամբ:

§ 31. Յուրաքանչյուր հնչյունի արտասանությունը կարելի է ներկայացնել 3 պահից՝ մուտք, կացր և ելք: Մուտքի ժամանակ արտասանական օրգանները շարժվում են իրենց հանգստի վիճակից և ընդունում տվյալ հնչյունի արտասանության համար անհրաժեշտ դիրք: Օրինակ, պ-ի ժամանակ շրթունքները ամուր հպվում են միմյանց, լեզուն իր հաին մասով մի փոքր բարձրանում է և օդը կուտակվում է շրթունքների մոտ: Կացրի ժամանակ այդ դիրքը պահպանվում է (անշուշտ այս պահը, ինչպես նաև մյուս պահերը տեղում են շատ կարճ՝ վաչրկյանի հարյուրերորդական մասեր): Ելքի ալն պահն է, երբ արտասանական օրգանները կատարելով որոշ գործողություն, անցնում են հանգստի վիճակին կամ հաջորդ հնչյունի արտասանությանը: Օրինակ՝ պ-ի ելքի ժամանակ շրթունքները միանգամից բացվելով անցնում են հաջորդ հնչյունի դիրքին:

4. ՀնչՁՈՒՅԹԻ ԸՄԲՈՆՈՒՄԸ

§ 32. Յուրաքանչյուր բանավոր խոսք իրականանում է որպես հնչյունական մի շղթա, որտեղ մերթ ընդ մերթ հանդես են գալիս տարբեր տեղողության դադարներ: Հնչյունական շղթան նախ և առաջ տարրալուծվում է համեմատաբար փոքր և ինքնուրույն հատվածներով՝ հնչադասությունների, որոնք միմյանցից անջատվում են համեմատաբար երկար դադարներով: Հնչադասությունները իրենց հերթին նույնպես բաժանվում են ավելի փոքր մասերի (հնչաշարույթների): Այնուհետև խոսքում առանձնանում են հնչաբառերը

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿ

կազմավորման հղանակը		կազմավորման տեղը								
		Երկրորդական	Շրջանային	Առաջինային	Երկրորդական	Այլընտրանքային	Նախնական	Գլխավոր	Երկրորդական	Փոփոխական
Հայկական Ներդրումային	սլաշթական կիսաշվական ռեզային	սլ, լ, փ		տ, դ, թ	ծ, ծ, ց		ճ, ջ, շ		կ, գ, ք	
	շվական տավաղ ձեղքով	ժ	ֆ, փ				չ, ժ			խ, դ
	կլոր ձեղքով				ս, զ					
Թրթռուն	միջին ձեղքով					լ		յ		
	կողմնային ձեղքով				լ					

և վանկերը: Որպես նվազագույն միավորներ, որոնք ժամանակի առանցքում այլևս չեն բաժանվում ավելի փոքր միավորների, հանդես են գալիս հնչյունները:

Ընդունված է լեզվի հնչյունները համարել նվազագույն նյութական միավորներ, որոնցով կազմավորվում է խոսքը: Հիրավի, առանց հնչյունական միավորների չկա և խոսք:

Սակայն միայն հնչյուններով չի կազմվում յուրաքանչյուր լեզվի խոսողությունը, և հնչյունները վերջին հաշվով (գիտական վերլուծության տեսանկյունից) խոսքի նվազագույն միավորները չեն: Կատարելով խոսքի հաջորդական վերլուծությունը՝ կարելի է հասնել այնպիսի նվազագույն միավորների, որոնցով մեկ ձևով կամ բառը տարբերվում է մյուսից ոչ թե մեկ հնչյունով, այլ ավելի փոքր միավորով, որը կոչվում է տարբերակիչ հատկանիշ, օրինակ՝ պալա-վալա հակադրության մեջ հնչյունները տարբերվում են ոչ թե ամբողջությամբ, այլ շնչեղացումով, իսկ բաբ-պաբ դույզում՝ ձայնեղացումով, որոնք տարբերակիչ հատկանիշներ են: Տարբերակիչ հատկանիշները խոսքում հանդես են գալիս ոչ թե ինքնուրույն, այլ իրար հետ կապակցված: Նրանք, առհասարակ, ինքնուրույն գոյություն չունեն:

§ 33. Չնայած լեզվի հնչյունական ձևավորման համար օգտագործվում են մարդու արտասանական օրգանների հնարավորության սահմաններում կատարվող գործողություններ, սակայն յուրաքանչյուր լեզու ունի հնչյունների կազմավորման ու բաշխման իր սեփական ձևերն ու կազապարները, որով էլ երկու տարբեր լեզուների միատեսակ հնչվող հնչյունները լինում են տարբեր համակարգերի միավորներ: Օրինակ, հայերենի [ք] հնչյունը շատ նման է ռուսերենի кто, к себе, Оксана բառերում հնչվող к-ին: Բայց միջին այս երկու հնչյունները ունեն միևնույն արժեքը հայերենում և ռուսերենում: Իհարկե, ոչ, Հայերենում այն լիարժեք հնչյով է և հակադրվում է մի կողմից խուլ կ-ին, մյուս կողմից՝ ձայնեղ գ-ին: Հայերենում նույն հակադրությունը կրկնվում է շրթնալիքների, առամենայինների և կիսաշփականների շարքերում՝ կազմելով մի ամբողջ համակարգ: Իսկ ռուսերենում այն միայն դիրքային տարբերակ է, չունի հակադրության եզր և այլ դիրքերում արտասանվում է առանց շնչեղացման, ինչպես՝ аккорд, как Китай և այլն բառերում: Ուրեմն՝ մարդկային լեզվի հնչյունա-

կան բոլոր հնարավորություններից լուրաբանչուր լեզու վերցնում է իր սեփական ձեռք, կազմակերպում, որը տարբերվում է ալ լեզուններից և չափազանց ինքնօրինակ է:

§ 34. Լեզվի արտահայտության պլանը բնորոշվում է ավելի լեզվի հնչյունային համակարգը, որը, սակայն, կազմում է արտահայտության պլանի միայն մի մասը: Այն բնորոշվում է նաև ավելի լեզվի հնչյունների միացման կանոնները, վանկի կառուցվածքը, բառի վանկային ու շեշտային կառուցվածքը, շեշտի ու հնչերանգի առանձնահատկությունները: Այս միավորները, սակայն, տարբեր մակարդակի միավորներ են և խոսքում ունեն տարբեր ինքնուրույնություն ու գրեթե անհատական: Այսպես, օրինակ, եթե տարբերակիչ հատկանիշները առհասարակ ինքնուրույն գոյություն չունեն, և նրանց առանձնացումը կապված է մարդու կողմից որոշ արամբաբանական ու փորձառական գործունեության հետ, ապա բառի, որպես ինքնուրույն հնչյունական միավորի գոյությունը ոչ մեկի մոտ կասկած չի հարուցում, և նույնիսկ հնչյունաբանությունից հետո կանգնած մարդիկ կարողանում են որոշել բառի սահմանները, նրա մեջ մտնող հնչյունների թիվը, որակը, վանկերը և շեշտը:

Դժվար չէ որոշել նաև նախադասության սահմանները, սակայն շարունակի, որպես արտասանվածքի ինքնուրույն միավորի, սահմանները բավականին անորոշ են և կախված են, մի կողմից, արտասանվածքի իմաստից, իսկ մյուս կողմից՝ խոսքի ու լսողի (ուսումնասիրողի) մոտեցումից:

§ 35. Ինչպես ասացինք, խոսքի հնչյունները այն միավորներն են, որոնցով կազմվում են բառերը, շարունակները ու նախադասությունները: Սակայն սխալ կլիներ պատկերացնել, որ հնչյունները աղյուսների նման միացվում են միմյանց ավելի մեծ միավորներ կազմելու համար: Նրանք նախ և առաջ ավելի սերտորեն են կապվում միմյանց, կազմելով մի սերտ արտասանական միավոր՝ վանկը և այնուհետև՝ ավելի մեծ միավորներ: Բացի այդ, խոսքում հաճախ հանդես են գալիս այնպիսի հնչյուններ, որոնք լսել որոշ հնչյունական պայմանների և անցումների հետևանք են, և որոշել դրանց գործառնությունը չկարող ենք հաճախ մեծ դժվարություններ է ներկայացնում: Արդյոք մի՞շտ է հեշտ որոշել, օրինակ, հայերենի բ կամ յ հնչյունների արմեքը խոսքում: Արդյո՞ք դրանք միշտ ինք-

նուրույն հնչույթներն են և հակադրվում են այլ հնչույթներին, թե ոչ:

Երբեմն խոսքում հանդես են գալիս այնպիսի հնչյուններ, որոնք տվյալ լեզվի հնչյունային համակարգը մուտք չեն գործել, կամ դբադեցնում են որոշ սահմանային դիրք:

Դրանք հաճախ չեն համարվում տվյալ լեզվի միավորներ, բայց երբեմն բնորոշ են նրան: Օրինակ՝ ած կապակցությունների գործածությունը «Լճ»-ի իմաստով հայերենում, կամ քմայնացած լ-ի, ա-ի գործածությունը որոշ բաներում, օրինակ՝ ալյուր, առյան, մատյան, և կամ որոշ քմայնացած հնչյունների առաջացումը ուսերենի ազդեցությամբ:

Լեզվի հնչույթների և նրանց դիրքային տարբերակների որոշումը հնչույթաբանական խնդիրներից մեկն է: Այս հարցի հետևանքներն կապված է բաների հնչույթային կազմի որոշումը: Օրինակ՝ քանի՞ հնչույթից են բաղկացած սրտատուփ, սրտային, Մկրաչյան, հրապարակ բաները: Հայերենում մարդ-մարդը կամ սեղան-սեղանը բաները տարբերվում են միմյանցից որոշյալ-անորոշ հակադրությամբ, այսինքն ը հոդի հավելումով: Այս դեպքում որոշյալության քերականական կարգը արտահայտվում է մեկ հնչույթով, այսինքն՝ սեղան-սեղանը հակադրության մեջ ը-ն քերականական իմաստի արտահայտման միջոց է, իսկ հետևյալ բաներում՝ կրտսել-կոտրել, կրել-կարել-կերել, այն ունի բառիմաստի տարբերակման արժեք: Կան նաև դեպքեր, երբ ը-ի գործածությունը բոլորովին այլ է: Այս և նման հարցերի որոշումը պահանջում է լեզվի հնչույթային վերլուծություն, որը կարելի է կատարել հիմնվելով տարբեր լեզվաբանական դպրոցների տեսանկյուններից, միշտ նկատի ունենալով, սակայն, լեզվի կառուցվածքը, նրա հաղորդակցման գործածությունը և նրա էական ու ոչ էական միավորների հարաբերությունը:

§ 36. Լեզվաբանության մեջ հնչույթի համընդհանուր բնորոշում չկա: Հայերենական և արտասահմանյան լեզվաբանության մեջ կան հնչույթի տարբեր ըմբռնումներ, բայց դրանցից ոչ մեկը չի կարող լիովին արտահայտել հնչույթի էությունը: Դժվարությունն այն է, որ ինքը՝ հնչույթը մի բարդ սրբույթ է և կարող է ուսումնասիրվել տարբեր տեսանկյուններից: Մի կողմ թողնելով հնչույթի տարբեր մեկնաբանությունները, այս աշխատության մեջ նպա-

տակահարմար է առաջնորդել հնչույթի հետևյալ գործնական բնորոշմամբ:

Հնչույթը տվյալ լեզվի արտահայտության սլանի նվազագույն գծալիմ միավորն է, որը բաղկացած է տարբերակիչ նաշականիչների գումարից և որով կարելի է միմյանցից տարբերել տվյալ լեզվի բառերը կամ բառաձևերը:

Տարբերակման այս ֆունկցիան հնչյունները գրանորում են այն դեպքում, երբ նրանք հակադրվում են իրար կամ գրոյին միևնույն հնչյունական դիրքում (տուն-շուն, համ-հում, սեղան-սեղանի) կամ երբ հնչյունները բառերում հանդես են գալիս տարբեր բաշխվածությամբ (շուն-նուշ):

Միևնույն հնչույթը խոսքում արտասանվում է խոսողների կողմից երբեմն աննկատելի, իսկ երբեմն զգալի տարբերություններով: Տարբերությունները նախ ստեղծվում են այն բանի շնորհիվ, որ տարբեր մարդիկ ունեն արտասանության փոքր-ինչ տարբեր հղանակներ, որոնք պայմանավորված են յուրաքանչյուր մարդու արտասանական օրգանների առանձնահատկություններով, և որին շատ են նպաստում ձայնային տարբերությունները: Ֆիզիկական տեսակետից այս տարբերությունները շատ մեծ են: Սակայն լեզվական հաղորդակցման համար այդ տարբերությունները ոչ մի նշանակություն չունեն: Դրանք կազմում են խոսքի այն կողմը, որն անտեսվում է լեզվի կողմից և մնում է արտալեզվական մակարդակում:

Օրինակ՝ անկախ նրանից, թե «ինչպե՞ս եր» նախադասությունը ասվում է բասով, բարիտոնով, թավ կամ բարակ, խոսողտ կամ զրնգուն ձայնով, նախադասության իմաստը և արտասանված հնչույթների քանակը չի փոխվում: Անշուշտ, ֆիզիկական այդ տարբերությունները ազդարարում են մեզ, թե խոսողը տղամարդ է, թե՞ կին, ինչ տարիքի է, ինչ տրամադրության է, կամ առողջ է, թե՞ հիվանդ, բայց այս բոլոր հանդամանքները արտալեզվական են և չեն փոխում նախադասության լեզվական միավորների իմաստը⁵:

§ 37. Սակայն, անկախ արտալեզվական գործոնների ազդե-

⁵ Այստեղ նկատի չի տնվում խոսքում կոնտեքստի կամ իրադրության ազդեցությունը, որոնք կարող են փոխել տվյալ արտահայտության բովանդակությունը:

ցության հետեանքով առաջացած տարրերություններից, հնչույթները խոսքում հանդես են գալիս քիչ թիվ շատ փոխված ձևով: Միևնույն հնչույթի արտասանական տարրերությունները առաջանում են հնչյունական որոշակի պայմաններում՝ կապված շեշտի, հարևման հնչյունների որակի և տեմպի հետ: Երբ հնչյունները ենթարկվում են նման փոփոխությունների, ստանում են զգալի որակական կամ քանակական տարրերություններ: Որակական փոփոխությունները համեմատաբար ավելի նկատելի են ավշալ լեզվով խոսողների համար և, լինելով պարտադիր, առաջացնում են հնչույթի տարբերակներ կամ փոփոխակներ: Սակայն հնչույթների կրած որակական, քանակական փոփոխությունները եթե չեն ազդում նրանց տարրերակիչ հատկանիշների վրա, չեն փոխում և նրանց հնչույթային արժեքը: Դիֆֆաչին կամ շեշտային փոփոխությունները հիմնականում ազդում են հնչույթի ոչ-տարրերակիչ հատկանիշների վրա: Այդ պատճառով հնչույթի տարրերակիները, քանի որ պորտնակում են ինչպես տարրերակիչ, այնպես էլ ոչ տարրերակիչ հատկանիշներ, իրենց բովանդակությամբ ավելի հարուստ են հնչույթներից, որոնք բազկացած են միայն տարրերակիչ հատկանիշների գումարից: Երբ ազդեցության է ենթարկվում տարրերակիչ հատկանիշներից մեկը կամ երկուսը, այդ դեպքում տեղի է ունենում չկոքացման երևույթ: Զկոքացման հետեանքով առաջանում է դերհնչույթ, որը համընկնում է նույն շարքի մեկ այլ հնչույթի կամ ընդգրկում է ավշալ շարքի հնչույթների էական հատկանիշները՝ չնմանվելով նույն շարքի որևէ հնչույթի:

§ 38. Քանակական փոփոխությունները ավշալ լեզվով խոսողների կողմից սովորաբար չեն նկատվում, բայց դրանցովում են ճշգրիտ սարքերի ու գործիքների օգնությամբ: Օրինակ, չնայած ժամանակակից հայերենում ձայնավորները չեն ենթարկվում զգալի որակական փոփոխության, ինչպես ռուսերենում, սակայն ձայնավորի՝ տևողություներ, նայած, թե այն շեշտակի՞ր վանկում է, թե՞ անշեշտ և շեշտից ի՞նչ հնուավորության վրա է գտնվում, տատանվում է բավական մեծ սահմաններում՝ դրեթի 2—3 անգամ: Սակայն այս տարբերությունները լսողների կողմից չեն նկատվում, քանի որ դրանք իմաստատարերակիչ դեր չունեն կամ ավելի ճիշտ նրանք վերագրում են մի այլ հնչյունական երևույթի, օրինակ՝ շեշտին կամ հնչերանգին:

§ 39. Խոսքում ավելի նկատելի են հնչյունների փոխադրեցական տարբերությունները, որոնք առաջացնում են հնչույթի տարբերակներ:

Գրանց տեսակները շատ են, և յուրաքանչյուր հնչույթի համար կարելի է նշել մի բանիս: Կան հնչույթներ, որոնց տարբերակների թիվը քիչ է կամ աննկատելի սովորական. խոսողների համար: Եվ քնդհակառակը, որոշ հնչույթներ ունենում են մի քանի իրարից խիստ զանազանփող տարբերակներ:

Սակայն միևնույն հնչույթի տարբերակները չունեն իմաստատարբերակիչ ֆունկցիա և տարբերվում են միմյանցից բաշխվածությամբ: Մի տարբերակը չի կարող զործածվել մյուսի փոխարեն միևնույն դիրքում, այլ կերպ ասած, նրանք գտնվում են փոխբացատուող բաշխման մեջ:

Այսպես օրինակ՝ Վ ձայնորդը տարբեր գիրքերում արտասանվում է որոշ տարբերությամբ՝ նայած հաջորդ հնչյունը ինչպիսին է՝ ձայնավոր, թե բաղաձայն, կամ՝ ինչպիսի՞ն՝ ձայնավոր է: Համեմատենք օրինակ հետևյալ բառերի Վ-երը՝ 1. Վինում է, չի Վինում, 2. ալյուր, 3. ալ կարմիր բալ 4. Վու, 5. Վոր:

Առաջին դեպքում Վ-ն քմայնացած է (փափուկ), երկրորդում՝ ավելի շատ քմայնացած, 3-րդում՝ ոչ քմայնացած (կոշտ է), 4-րդ ու 5-րդ դեպքերում՝ շրթնայնացված (ուժեղ և համեմատաբար թույլ): Քննենք ա բաղաձայնի տարբերակները.

աալ—ոչ քմայնացած, ատամնային պայթական ա,

աալան—քմայնացած, հտնատամնային պայթական ա.

աուև—շրթնայնացված, ատամնային, ոչ քմայնացած պայթական ա,

Ատլանա—առաջին ա-ն ոչ քմայնացած, բայց ոչ ատամնային, այլ կողային պայթյունով արտասանված պայթական, որի ժամանակ հիմնական պատնեշը մնում է փակ, բայց պայթման հետևանքով օդը դուրս է պոսթկում լեզվի եզրերից: Երկրորդ ա-ն արտասանվում է գրեթե առանց պայթյունի՝ վերածվելով այսպես կոչված իմպուլզիվ ա հնչյունի:

ալդ (ալտ)—հնչյուն, որ չի տարբերվում տվյալ գիրքում դ-ից ու ա-ից, և որտեղ ձայնեղացումը չհղտբացել է:

մատնել—աջատեղ առկա է ոչ սովորական ատամնային, այլ «ռնգային» պայթյունով ա:

§ 40. Այս հնչույթի, ինչպես և շատ ուրիշ հնչույթների տարբերակների թիվը բավականին մեծ է: Սակայն խոսողների ու լրսողների համար դրանք հաճախ աննկատելի են, քանի որ չեն առաջացնում իմաստային տարբերություններ: Տարբերակների ոչ ճիշտ դորժածությունը դիտվում է լսողի կողմից որպես շեղում սովորական արտասանությունից կամ այսպես կոչված ակցենտ: Օրինակ՝ երբ ուսար հայերեն խոսելիս բացնացնում է հայերենի բաղաձայնները ի կամ և, ձայնավորներից առաջ կամ կատարում է որոշ հնչյունների փոխարինում՝ հնչյունների արտասանությունը հարմարեցնելով իր մայրենի լեզվի արտասանությանը, ապա դա դիտվում է որպես ակցենտ, ինչպես՝ բիերան, կիերան, դիերկար, ցաո (ծառ-ի փոխարեն), Յախկաձուր (Մաղկաձորի փոխարեն), շաո (ճառի փոխարեն), շանշ (ճանճի փոխարեն), աքցյունե (արգյունքի փոխարեն):

Նման արտասանական շեղումները սովորաբար չեն ազդում հնչույթների տարբերակիչ հատկանիշների վրա՝ առաջացնելով միայն անսովոր դիրքային տարբերակներ (գիրեկտոր, բ'երան), սակայն երբեմն կարող են և ազդել բառի ճանաչելիության վրա, քանի որ փոխում են տարբերակիչ հատկանիշներից մեկը կամ երկուսը (ճանճ-չանշ, ճար-շար):

Քանի որ հնչույթը խոսքում արտահայտվում է մի քանի տարբերակներով, այդ անհրաժեշտ է կատարել դրանց դասակարգումը: Տարբերակների մեջ կարելի է տարբերել հիմնականը կամ ախտականը և երկրորդականները: Յուրաքանչյուր լեզվի համար կարելի է գտնել այնպիսի դիրքեր, որտեղ հնչույթի մի տարբերակը ամենաբարենպաստ պայմանում է իր հատկանիշները ցույցաբերելու համար և քիչ է ազդվում հաջորդ կամ նախորդ հնչյուններից: Հիմնական տարբերակ պետք է համարել այն, որտեղ առկա են տվյալ հնչույթի բոլոր տարբերակիչ հատկանիշները: Օրինակ՝ ձայնավորների արտասանությունը շեղված վանկում, բաղաձայնների դորժածությունը բառասկզբում կամ ձայնավորից առաջ:

§ 41. Այն դիրքը, որտեղ հնչույթը հանդես է գալիս իր բոլոր հատկանիշներով կոչվում է ուժեղ դիրք: Կան դիրքեր, որտեղ այս կամ այն պատճառով (շեշտի բացակայություն, մի ուրիշ հնչյունի առկայություն) հնչույթը կորցնում է իր տարբերակիչ հատկանիշ-

ներքից մեկը կամ նույնիսկ երկուսը, շատ հաճախ համընկնելով արտասանության մոտ մի այլ հնչույթի հետ: Այսպիսի դիրքը կոչվում է բույլ և նրանում հանդես եկող հնչյունը՝ թույլ կամ չեզոքացված: Օր. հնդկահավ բառում դ-ն գտնվում է թույլ դիրքում, բանի որ այն՝ ազդվելով հաջորդ խուլ բաղաձայնից, կորցնում է իր ձայնեղության հատկանիշը՝ նմանվելով շնչեղ ք-ին:

Հայերենի բաղաձայնների համար ուժեղ դիրքեր են բառակիցը և բառամեջը (ձայնավորներից առաջ կամ նրանց միջև): Ինչպես՝ դաս-տաս-թաս, գարի-կարի-բարի, կաղամբ, Ալամ, ա-կոս, սեվաշխ և այլն:

Բառավերջը հայերենում բաղաձայնների համար՝ մասնակի թույլ դիրք է, բանի որ այս դիրքում տեղի է ունենում ձայնեղ պայթականների և ափսիքի ջի-ձի, շփականների մասնակի խլացում, այլ կերպ ասած՝ թուլացում: Հմմտ. հող-հոտ, ծակ-ծագ (առեւածագ), անող-անոր, ալ-ազ, մեկ-մեզ: Շփականների մոտ այս դիրքում հակադրությունները ափսիքի հետակ են, չնայած նրանք նույնպես թուլանում են, օրինակ՝ հավ-հաֆ, ով-ոֆ, մազ-մաս, եզ-ես, ուժ-ուշ, շաղ-շախ-շահ: Խոսքում, հատկապես դադարից առաջ, թուլացումը ափսիքի ուժեղ է, օրինակ՝ ուժ-ի ժ-ն կարող է վերջում հրնչվել ինչպես շ, շաղ-ի դ-ն՝ դադարից առաջ հաճախ հնչվում է որպես խ: Էջ, ալաւշ, սեզ, մեզ, բաղ, սագ, սարդ, շլուղ, մազ, անհապաղ և այլն բառերի վերջին ձայնեղ բաղաձայնները ձայնեղ են հնչվում այդ բառերի ինքնուրույն արտասանվածքում, իսկ խոսքում հաճախ խլանում են հատկապես՝ արտաբերության վերջում:

Վերոհիշյալ օրինակներում թուլացման կամ մասնակի չեզոքացման է ենթարկվել ձայնեղության հատկանիշը: Հայերենում շնչեղության հատկանիշը նույնպես ենթակա է չեզոքացման: Օրինակ՝ բոկ-բոֆ, տակ-տաֆ, բակ-բագ (բ) հակադրությունում կ-ի ու ֆ-ի արտասանությունը հետակ չի պահպանվում, իսկ շատ ուրիշ դեպքերում խուլ կամ ձայնեղ պայթականները հնչվում են շնչեղ՝ հակադրվելով նույն պայմաններում խուլերին: Օրինակ՝ գուտ, գուգս, գուգվել, էգ, էլեկտրոն, էֆսպեդիցիա:

§ 42. Հայերենի ձայնեղ պայթականների համար պատմականորեն թույլ դիրք է եղել նաև ր-ից և ղ-ից հետո գտնված դիրքը, որտեղ ձայնեղության հատկանիշը կորել է, և հնչույթը նման-

վել է նույն շարքի խուլ կամ շնչեղ բաղաձայնին: Օրինակ՝ աղջիկ (ախչիկ)⁶, աղբյուր (ախպուր), եղբայր (յևխպայր), աղբ (ախպ), ողբ (վօխպ), ողջ (վօխչ), ամբողջ (ամբօխչ), առողջ (առօխչ), արջ (արչ), վարդ (վարժ), նամբուրդ (ճամփօրթ), անուրդ (աճուրթ), կարգ (կարք), բարձր (բարցր), վարդոդ (վարօրժ), դերձակ (դերցակ) և այլն:

Այս դեպքում առկա է պատմականորեն ավարտված հնչյունական փոփոխություն, որի հետևանքով մեկ ավանդվել են հնչյունափոխված ձևեր: Դրանք ընդունված են և գործածվում են որպես այդպիսիք՝ կազմելով արտասանական նորմա: Ուրեմն սխալ կլինի որոշել, թե Բ-ից կամ Ղ-ից հետո ձայնեղ հնչյունները արտասանվում են խուլ, քանի որ տվյալ դեպքում մենք գործ ունենք ոչ թե գործող օրինաչափության հետ, այլ ավանդված հնչյունափոխված ձևերի հետ:

Բացի դրանից, տվյալ դեպքերում ոչ Բ-ն և ոչ էլ Ղ-ն չեն պահպանել իրենց հիմնական հատկանիշներից մեկը՝ ձայնեղությունը. առաջինը վերածվել է խուլ շփական Բ-ի, իսկ Ղ-ն՝ Խ-ի: Դժվար է ասել, թե որ հնչյունափոխությունն է ավելի առաջ տեղի ունեցել և ազդել մյուսի վրա՝ Ղ-ն ու Բ-ն են խլացել և ազդել Բ, Գ, Դ, Ա, Զ-ի վրա, թե ընդհակառակը՝ վերջիններս են խլացել և ազդել Ղ-ի ու Բ-ի վրա: Այս վերջին հնչյունափոխությունը թերևս ավելի հավանական է, քանի որ բառավիջը առհասարակ այնպիսի դիրք է, ուր կատարվում է արտասանության թուլացում, որի հետևանքով շատ հաճախ է տեղի ունենում խլացում:

§ 43. Սակայն ժամանակակից հայերենում լայն տարածում է գտնում արտասանական այն միտումը, երբ Բ-ից ու Ղ-ից հետո սկսում են արտասանել ոչ թե խուլ պայթականներ, այլ ձայնեղ պայթականներ: Օրինակ՝

գորգ, գորգագործություն, արգասիք, արդ, ուղեծ, մեծագո, հուշարձան, անարգ, անուրջ, արյունաբու, արգո, արգանդ, արգասիք, Ալավերդի, նալուրդ, բուրգ, որջ, բորբ, հարդ, հաղարջ, կամուրջ, մաղձ, սարդ, Երջանիկ, շրջան, արձագանք, լուրջ, շուրջ, անարգել, բորբոքվել, բողբոջ, շրջապատ, զարգանալ, մեծավոր,

⁶ Բառերի արտասանությունը ցույց տալու համար օգտագործում ենք տառադարձված ձևերը, որոնք տալիս ենք շեղ փակագծերով:

մակարդակ, երիտասարդ, հորդա, վարդենիս, վերդյան, հորդուել, հարդարանք, խլուրդ, շնչանկղծություն:

Ուրեմն՝ հայերենի բաղմաթիվ բառերում *բ-ից ու ղ-ից* հետո հանդիպում են խուլ պայթականներ, իսկ մի շարք (թվով մի քանի տասնյակ) բառերում՝ ձայնեղ պայթականներ: Դիրքային տարբերությունները այս դեպքում հնչույթային արժեք չունեն:

§ 44. Գործածության տեսակետից այս բառերն ունեն ավելի սահմանափակ շրջանակներ՝ պատմականորեն հնչունափոխված ձևերի համեմատությամբ: Դրանցից շատերը նորակերտ կամ զրաբարից փոխառյալ բառեր են: Սակայն կան նաև սովորական ու հաճախ գործածվող բառեր: Բացի այդ սահմանափակումից այս ցանկի բառերը միտում ունեն անցնելու առաջին դասեր, այսինքն՝ ենթարկվելու խլայման: Օրինակ՝ վարդենիս գյուղի անունը սկզբում արտասանվում էր *ղ-ով*, իսկ հետո՝ հետո՝ սկսեց արտասանվել *բ-ով*:

Կան նաև անցումնային ձևեր, այսինքն՝ բառեր, որոնց արտասանությունը անկայուն է: Ոմանք այդ բառերի պայթականները արտասանում են ձայնեղ, մյուսները՝ խուլ: Օրինակ՝ երջանիկ (երջանիկ), շուրջ (շուրջ), արձագանք (արցագանք) և այլն:

Այսպիսով՝ հնչույթական կազմի տեսակետից պետք է ընդունել, որ վարդ, մարդ, ուրալ և նման բառերը կազմված են (վարթ), (մարթ), (վօխալալ) հնչույթներից, որոնք գրության մեջ արտահայտվում են այլ կերպ: Կարելի է ասել, որ գրությունը այդ բառերում ավանդական է, իսկ արտասանությունը՝ համեմատաբար նոր:

Եթե ժամանակակից հայերենում չլինեին երիտասարդ, զորգ, ուղեբժ և նման ձևերը, ապա վարդ, մարդ, ուր բառերում *բ, գ, ղ-ի* համար *բ-ի* և *ղ-ի* մոտ գտնված դիրքը կարելի էր համարել թույլ դիրք, որտեղ ձայնեղացման հատկանիշը կորչում է: Սակայն բացառությունների թիվը մեծ է, արտասանական «զրային» միտումը ուժեղ, ուստի մենք չենք կարող *բ-ի* և *ղ-ի* մոտ գտնված դիրքը համարել թույլ դիրք:

§ 45. Հայերենի ձայնեղ բաղաձայնների համար թույլ դիրք է խուլ բաղաձայնից առաջ գտնված դիրքը, որտեղ գործում է հետադարձ առնմանության հնչունափոխությունը, և ձայնեղը կորցնում է իր ձայնեղության հատկանիշը: Օրինակ՝ ծաղիկ արտա-

սանվում է դ-ով, բայց ծաղկեփունջ (խ) (դ-ն մասամբ կամ լրիվ խլանում է կ-ի ազդեցությամբ), հովիտ (վ)—հովտաշուշան (ֆ) (վ-ն խլանում է շ-ի ազդեցությամբ), հնդիկ (դ)—հնդկահավ (թ) (դ-ն վերածվում է ք-ի կ-ի ազդեցությամբ)։ Նույնն է Կովկաս ժողով-ի արտասանությունը։ Թույլ դիրք է նաև խուլ շփականներից առաջ գտնված դիրքը, որտեղ նրանք չեն հակադրվում պարզ խուլերին ու ձայնեղներին, ինչպես՝ ախոր, ափսե, տափս, մափս, էֆսպելիցիա, էֆսկուսիա, էֆսրոպրիացիա։

Եթե խոսքում կամ բառում հանդիպում են երկու պայթական, ապա նրանցից առաջինը գտնվում է թույլ դիրքում և սովորաբար ազդվում է հաջորդ բաղաձայնից՝ խլանալով կամ շնչեղանալով։ Օրինակ՝ ալլալես, ալլալան, ալեծմ, ալիսիլ, մեկտեղ, միտմ։

§ 46. Ձայնավորները իրենց համակարգում տարբերակիչ հատկանիշների գրեթե մեծ միօրինակ չեն։ Ի, ու ձայնավորները իրենց որակի պահպանման տեսակետից ավելի թույլ են ա, օ, է ձայնավորների համեմատությամբ։ Դրանք և՛ պատմականորեն, և այժմյան վիճակով ավելի են ենթակա հնչյունափոխման, այսինքն՝ ր-ի վերածվելուն, կամ լրիվ անհետանալուն⁷։

Ձայնավորները հայերենում ենթարկվում են քանակական փոփոխության՝ հիմնականում պահպանելով իրենց որակական առանձնահատկությունները ի տարբերություն ռուսերենի, որտեղ ձայնավորները, շեշտագուրկ դիրքերում, կրում են որակական մեծ փոփոխություններ։ Հմմտ. ОКНО (ակնո), բայց ОКНА (օկնր)։

Այսպիսով՝ հնչույթը խոսքում հանդես է գալիս իր տարբերակների կամ փոփոխականների տեսքով, որոնք պայմանավորված են հնչյունական շրջապատով և բառային շեշտով։ Բոլոր դիրքերում հայերենի հնչույթների կրած փոփոխությունները մեծ չեն և չեն ազդում նրանց տարբերակիչ հատկանիշների վրա։ Իսկ երբ միաձուլվում են մեկ կամ երկու հատկանիշները, ապա տեղի է տենում չեղոքացման երևույթը։

⁷ Հայերենի պատմական հնչյունափոխության մասին կիսովի «Հնչյունափոխություն» բաժնում։

5. ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀՆՁՈՒՅԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՐ

ԶԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐ

§ 47. Ժամանակակից արեկյահայ գրական լեզուն ունի 6 ձայնավոր և 30 բաղաձայն հնչույթներ: Զայնավորներն են՝ ա, օ, ու, ի, է, ը: Դրանք միմյանց հետ կազմում են հակադրություններ, այսինքն՝ ունեն իմաստատարբերակիչ ֆունկցիա, բնորոշվում են որոշակի բաշխվածությամբ ու հաճախությամբ և ունեն ուրույն արտասանական ու ֆիզիկական հատկանիշներ:

Զայնավորների, ինչպես նաև բաղաձայնների, հնչույթային արժեքը բացահայտվում է հակադրական զույգերում, այսինքն՝ այնպիսի զույգ բառերում, որոնք իրենց արտահայտության պահում(հնչյունական մակարդակ) տարբերվում են միայն ավյալ հնչյունով կամ հատկանիշով: Զույգերի հակադրության հզանակով կարելի է հասնել հնչույթների տարբերակիչ հատկանիշների առանձնացմանը, որը և կազմում է հնչույթային վերլուծության վերջնական փուլը:

§ 48. Հայերենի բոլոր ձայնավորները, բացառությամբ ը-ի, միավանկ և ավելի սակավ դեպքերում բաղմավանկ բառերում կազմում են հակադրական զույգեր: Իսկ ը-ն իր դիրքային սահմանափակության պատճառով հակադրվում է մյուս ձայնավորներին միայն երկվանկ և բաղմավանկ բառերում (ըստ-աստ, ընդ-անդ, փըստ-փաստ և այս կարգի հակադրությունները ընդհանուր օրինաչափությունը չեն խախտում):

§ 49. Ա ձայնավորը հակադրական զույգեր է կազմում բոլոր ձայնավորների հետ: Այսպես՝

ա-է երակ-երեկ, քարեր-քերեր, [մարթ]-մերթ, մատաղ-մե-տաղ

ա-օ թաղել-թողել, [մարթ]-մորթ, Անիկ-Օնիկ

ա-ը տանիր-[տըներ], մատնել-[մըտնել], խարել-[խըրել], հարել-[հըրել], բանական-բնական

ա-ու տանի-տոննի, տար-տուր, սար-սուր, խալ-խուլ

ա-ի համար-հիմար, կան-կին, կամ-Կիմ, բալ-բիլ (կրկնա-զույն)

§ 50. Օ—ձայնավորը հակադրական զույգեր է կազմում բոլոր ձայնավորների հետ: Այսպես՝

օ-ա գոլ-գալ, շող-շաղ, տող-տաղ, կոսլ-կալ, կոթ-կաթ, բոց-բաց, մոտ-մատ

օ-ու [օվ]-ուվ, ճով-ճուվ, խող-խուղ, կոոր-կուուր, կով-կուվ-մոտ-մուտ, թող-թուղ, հոն-հուն

օ-ե տող-տեղ, կոտ-կես

օ-ի գոտի-գիտի, բոծ-բիծ

օ-ը կոտորել-[կըտրել], կորել-[կըրել], մատնել-[մըտնել], հորել-[հըրել]:

Օ ձայնավորը գրեթե չունի դիրքային սահմանափակում, սակայն համեմատաբար քիչ է հանդիպում բառավերջում (օր.[՝] հետո, տո, Համո, Մարո և այլն):

Օ-ն ինչպես և ա-ն հաճախակի դործածվող ձայնավոր է և որակական փոփոխությունների չի ենթարկվում:

Հայերենի օ-ն, ինչպես և ա-ն, տարբեր դիրքերում ենթարկվում է միայն քանակական փոփոխությունների, այսինքն՝ շեշտի տակ երկար է և ինչքան հեռանում է շեշտից, այնքան ավելի կարճ է արտասանվում, հատկապես բազմավանկ բառերում: Սա վերաբերում է նաև է, ի, ու ձայնավորներին, բայցի այն հնչյունավորության դեպքերից, որոնց մասին կխոսվի առանձին:

§ 51. Ի ձայնավորը հակադրվում է մյուս ձայնավորներին՝ կազմելով հակադրական զույգեր: Այսպես՝

ի-ա կիրճ-կարճ, կիր-կար, դիր-դար

ի-ու կիտ-կուտ, թիզ-թուզ

ի-օ կիր-կոր, թիզ-թուզ

ի-է կիր-կեր

ի-ը սիրել-[սըրել]

Երկվանկ բառերում ի-ն ավելի քիչ է հակադրվում ը-ին, քանի որ հնչյունական օրենքի համաձայն միավանկ բառերի ի-ն ինչպես և ու-ն բառի աճման դեպքում չեզոքացել են և վերածվել ը-ի կամ անհետացել:

§ 52. Է ձայնավորը հակադրական զույգեր է կազմում բոլոր ձայնավորների հետ: Այսպես՝

է-ա հետ-հատ, սար-սիր

է-օ հետ-հոտ, կեր-կոր, քերի-քորի

է-ու կետ-կուտ, սեր-սուր, տեր-տուր

է-ի սերել-սիրել, թեզ-թիզ

ի-բ սերել- [սըրել], բերել- [բըրել]

§ 53. Ու ձայնավորը հակադրվում է բոլոր ձայնավորներին՝ Այսպես՝

ու-ա սուր-սար, լուր-լար

ու-օ ութ-(օթ), մուր-մոր, թուր-թոր, բութ-բոթ, կուտ-կոտ

ու-ի կուտ-կիտ, մուտ-միտ, թու-թի

ու-ն կուտ-կիտ, թուր-թեք, թուր-թեր

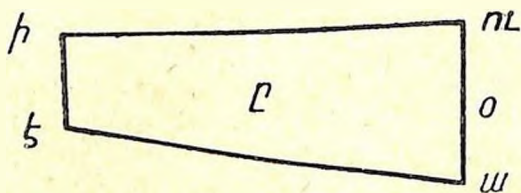
ու-ը բուրել- [բըրել], բուրիչ- [բըրիչ], մուտքեր- [մըտքեր]։

Այսպիսով, հայերենի 6 ձայնավորները միմյանց նկատմամբ ցուցաբերում են իմաստատարբերակիչ ֆունկցիա։ Դրանցից հինգը չունեն դիրքային սահմանափակում ու ենթարկվում են որոշակի քանակական փոփոխությունների, որը սակայն չի ազդում նրանց հիմնական որակի վրա։

§ 54. Խմբավորելով վերը բերված հակադրությունները՝ կարելի է առանձնացնել բերանի ետին մասում արտաբերվող ձայնավորներ (ա, օ, ու), որոնք տարբերվում են բերանի առջևի մասում արտաբերվողներից (ի, է)։ Այս հատկանիշը տարբերակիչ հատկանիշների ցանկում նշված է որպես «ետին-ու խին» հակադրություն (տե՛ս § 84)։

Ետին ձայնավորները իրենց ներսում բոլոր լեզվի բարձրացման աստիճանի կազմում են հոռաստիճան հակադրություն՝ ստորին, միջին և վերին։ Այս հակադրությունը մեր տարբերակիչ հատկանիշների համակարգում մասնատված է հրկու հրկանդամ հակադրությունների՝ «վերին-ու վերին» ու «ստորին-ու ստորին»։

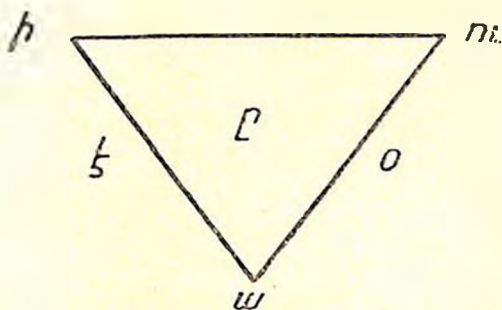
Առաջին շարքի ձայնավորները իրենց ներսում կազմում են հրկաստիճան հակադրություն՝ ի-է (տե՛ս ձայնավորների դասակարգման աղյուսակը)։

Գծ. 1.

Այսպիսով ստացվում է համակարգի ոչ ներդաշնակ հարաբերություն, որը կարելի է ներկայացնել հետևյալ գծադրով (տե՛ս դժ. 1):

Այն ներդաշնակ կլիներ, եթե հայերենում գոյություն ունենար /æ/-նման առաջին շարքի ձայնավոր, որը կհակադրվեր է, ի ձայնավորներին, կամ եթե տարբերակվեին երկու է ձայնավորներ՝ փակ ու բաց: Բայց քանի որ ժամանակակից հայերենում չկա այդպիսի ձայնավորներից և ոչ մեկը, ուստի հայերենի ա-ի համար ստեղծվում է արտասանական տատանումների լայն դաշտ՝ բացից մինչև միջին աստիճան, և ձգտելով դեպի սխտեմի ներդաշնակությունը ա-ն արտաբերվում է ոչ այնքան հոտին շարքում, այլ մի քիչ դեպի առջևի մասը. այսպիսի հարաբերության դեպքում ձայնավորների համակարգը ստանում է հետևյալ եռանկյան տեսքը (տե՛ս դժ. 2):

Գժ. 2.

Քանի որ գծադիրը ունի միայն երկու շափումներ, ապա այստեղ չի ներկայացված հայերենի ձայնավորների մի հատկանիշ և՛ շրթնայնացումը, Նոին շարքի ձայնավորները (բացի ա-ից) ուղղորդաբար լինում են շրթնայնացված: Գրական հայերենում չկան առաջին շարքի շրթնայնացված ձայնավորներ, որոնք կհակադրվեին հոտին շարքի համապատասխան ձայնավորներին: Այս պատճառով շրթնայնացման հատկանիշը ավելի շատ դիրքային պայմանավորված հատկանիշ է, քան թե տարբերակիչ:

§ 55. Դնդհանուր առմամբ հայերենում հնչույթորեն չեն տարբերակվում երկար ու կարճ ձայնավորներ, այսինքն՝ չկան երկու բառեր, որոնք տարբերակվեն միևնույն ձայնավորների եր-

կարողությամբ ու կարճությամբ: Սակայն ձայնավորները տարբերվում են միմյանցից յուրաքանչյուրին հատուկ տեղությունում: Այսպես՝ ա և օ ձայնավորները համանման պայմաններում մի փոքր ավելի երկար են, բան՝ ի-ն և ու-ն, իսկ ը ձայնավորը առհասարակ շատ կարճ է, բացի այն դեպքերից, երբ հանդես է գալիս որոշիչ հոդի ֆունկցիայով: Մյուս կողմից, ձայնավորի տեղությունը կախված է բառի մեջ նրա դիրքից (ձայնիցներից առաջ ավելի կարճ, խուլերից առաջ համեմատաբար ավելի երկար), շեշտակիր կամ անշեշտ լինելուց, ինչպես նաև այն բանից, թե տվյալ ձայնավորը շեշտից ինչ հեռավորության վրա է գտնվում:

Առանձին ձայնավորի տեղությունը կախված է նաև խոսքի ընդհանուր տեմպից: Որքան արագ է խոսքը, այնքան ձայնավորները համեմատաբար կարճ են:

Օճանք.— Ձայնավորների տեղության մասին ավելի հանգամանորեն կխոսվի նրանց նկարագրության ժամանակ:

§ 56. Այստեղ նպատակահարմար է մանրամասն քննել ը ձայնավորը դործառական տեսակետից, քանի որ այն հայերենի ձայնավորական համակարգում ունի իր ուրույն տեղը: Ը-ն տարբերվում է մյուս ձայնավորներից իր սահմանափակ բաշխվածությունով՝ այն երբեք հանդես չի գալիս շեշտված վանկերում և այդ առումով խախտում է նույնիսկ հայերենի շեշտի կայուն տեղը, քանի որ երբ բառը վերջանում է ը հոդով, շեշտը դառնում է վերջինից: Հմմտ. բորբոս-բորբոսան՝լ, բորբոսեցն՝լ և բորբոսեցնելը (շեշտը վերջնավանկային չէ): Նույնիսկ որոշ բարբառներում, որտեղ հանդիպում է շեշտված ը ձայնավորը, այն շեշտակիր է միայն այն դեպքում, երբ տվյալ բառում բոլոր ձայնավորները ը-եր են. օրինակ՝ [կըտըրը՛մը]-կտուրումը, [ցըխը՛մը]-ցխտումը: Այս վերաբերում է նաև այն բառերին, որտեղ ը-ն միակ ձայնավորն է: Օրինակ՝ ըստ, ընդ:

Բառակազմում այն հանդես է գալիս սահմանափակ թվով բառերում, հիմնականում ռեզային ձայնորդներից առաջ. օրինակ՝ ըմբիշ, ըմբստ, ըմբոնել, ըմպան, ընդ, ընդակեբ, ընդառաջել, ընդհատել, ընդարձակ և այլն: Միայն երկու բառում (ըզձալ, ըստ) ը-ն հանդիպում է ոչ ռեզայինից առաջ. այս դեպքում ը-ն հերթագայված ի-ի ու ա-ի արդյունք է:

վերը բերված հակադրություններից (§§ 48—51)⁸ կոտրել-
[կըտրել], մատնել-[մըտնել], սիրել-[սըրել], բերել-[բըրել],
մուտրի-[մըտրի], մենք տեսանք, որ ը-ն հակադրվում է հայերենի
բոլոր ձայնավորներին միանման հնչյունական պայմաններում և
կազմում հակադրական զույգեր: Յուրույի հակադրական զույգ են
կազմում [նրկար] և ընկար բառերը, որտեղ ը-ն և ն-ն փոխում են
իրենց տեղերը՝ ապացուցելով, որ ը-ն միայն զիրքային հնչյուն չէ:
Այս հանգամանքը հիմք է ծառայում ը-ն համարելու ինքնուրույն
հնչույթ:

§ 57. Բազմաթիվ դեպքերում ը-ն հանդես է գալիս չեղոքաց-
ված ձայնավորի դերում: Հայ լեզվաբանության մեջ այդպիսի
դեպքերը ընդունված է համարել հերթագայումներ⁸, սակայն գոր-
ծառական տեսակետից դրանք ավելի ճիշտ կլինեին դիտել որպես
ձայնավորների չեղոքացում թույլ՝ շեշտադուրի դիրքում:

Հատկանշական է, որ ը-ի հետ հերթագայվում են հիմնակա-
նում թույլ՝ ի և ու ձայնավորները, շնայած կան դեպքեր, երբ նույն
հնչյունափոխման են ենթարկվել նաև, այսպես կոչված, ուժեղ
ձայնավորները՝ է-ն, ա-ն և օ-ն (վերջիններս ավելի քիչ):

§ 58. Ամենաշատը տարածված է ը-ի՝ որպես վանկարար
ձայնավորի (ձայնավորական հենարան) գործածությունը բաղա-
ձայնական կուտակումներում՝ դրանց արտասանությունը հեշտաց-
նելու համար. օրինակ՝ [տըխուր], [կըրկնել], [ղըմբուկ], [կը-
ռունկ], [կըտուր], [ղըրախտ], [ղըպրոց], [խըռպոտ], [խը-
լուրդ], [թըմբուկ], [կըռոնկ], [կըռիվ], [կըպչել], [կըտուց] և
այլն:

Այս և նման շատ բառերում ձայնավորը չի ընկալվում որ-
պես մի այլ ձայնավորի չեղոքացված (կամ հերթագայված) ձև,
այլ ընկալվում է որպես տվյալ բառերում պարտադիր արտասան-
վող ձայնավոր, և այդ բառերի հնչյունային պատկերը պետք է
ներկայացվի ը ձայնավորով: Մի շարք բառերի նկատմամբ կա-
տարված սլաոմական պրպտումները ցույց են տալիս, որ այդ
բառասկզբի բաղաձայնների միջև դրաբարում կամ նախադրա-

⁸ Այս մասին ավելի մանրամասն խոսվում է «Հնչյունափոխություն» բաժ-
նում, որտեղ հատկապես ուշադրություն է դարձվում սլաոմական հնչյունափո-
խության վրա: Այստեղ մենք փորձում ենք մոտենալ այդ երևույթի նկարագրու-
թյանը լեզվի համաժամանակյա գործառության տեսանկյունից:

բարյան վիճակում նախօրոք հղել է մի այլ ձայնավոր, հիմնականում ի կամ ու, որը լուրսնալով՝ վերածվել է շեղոք ր-ի: Սակայն մյուս դեպքերում ր-ի նախկին վիճակի վերականգնումը շատ դժվարանում է և պետք է միայն ենթադրել, որ այդ դեպքերում նույնպես հղել է մի ձայնավոր, որը շեղոքացել և վերածվել է ր-ի, կամ որ նման կապակցություններում համաբանությունը սկսվել է արտասանվել ր վանկարար ձայնավորը: Այսպես, քնդ նախգիրի ր-ն ծագում է ա-ից (անդ > քնդ): Ը ձայնավորի նախնական վիճակը դժվար է որոշել այն պարզ պատճառով, որ այն հնագույն անբասերում էլ ոչ բոլոր դեպքերում է արտացոլվել գրության մեջ, միայն տարբեր գրություններից կարելի է կոռուցել նրանց առկայության մասին:

Ժամանակակից հայերենի հնչյունական համակարգը նկարագրելիս, սակայն, անհրաժեշտ է փաստերը նկարագրել այնպես, ինչպես նրանք կան այժմյան վիճակում, այսինքն՝ կատարել երևույթների համաժամանակյա ուսումնասիրություն: Միայն պատմական առումով է անհրաժեշտ համեմատել նախնական վիճակը այժմյանի հետ: Այս առումով ր ձայնավորը ժամանակակից հայերենում նրման դեպքերում հանդես է գալիս ոչ հնչույթային արժեքով: Նույնպիսի դեր է կատարում ր ձայնավորը ձայնարկություններում և բնաձայնական բառերում, մի տարբերությամբ, որ այստեղ այն միակ արմատային ձայնավորն է. օրինակ՝ [խըշշալ, վըշշալ, սըվ-սըվալ, դըռռալ, բըխկալ, չըռչըռալ, փըռփկալ, հը, փըստ] և այլն:

§ 59. Հատկանշական է, որ գրության մեջ ր-ն միշտ չէ, որ արտացոլվում է. այն չի արտացոլվում նաև այն դեպքերում, երբ ր-ն հանդես է գալիս բառամիջում շեղոքացված (հերթադաշտ) ձայնավորի դործառություն, այսպես կոչված գաղտնավանկային ձայնավորի դերում: Ը ձայնավորը գրությամբ օրինականացված է բառակազմի մ և ն ձայնորդներից առաջ (ընկեր, ընկալ, ընտանիք, ընտիր, ըմբռնել, ըմբոստ բառերում) և այդ բառերով կազմված բառաբարդություններում (ղասընկեր, համընդհանուր) ըստ, իդձ բառերի բառակազմական ձևերում և բառավերջում՝ որոշիչ հոդի դերում: Գաղտնավանկային ր ձայնավորը գրվում է միայն վանկատման և տողադարձի ժամանակ: Սակայն նրա ճիշտ բաշխումը բաղաձայնների կուտակման դեպքում խիստ կանոնավորված չէ,

որով էլ դժվարանում է այդպիսի բառերի ընթերցումը սովորողների և մանավանդ օտարների համար:

§ 60. Սովորաբար բառասկզբում, երկու-երեք բաղաձայնների զուգակցման դեպքում, այն աբտասանվում է առաջին բաղաձայնից հետո, իսկ երեք, չորս կամ հինգ բաղաձայնների դեպքում՝ նաև երկրորդ կամ երրորդ բաղաձայնից հետո: Օրինակ՝ [չրաես]՝ առաջինից հետո, [վրորնդել]՝ առաջինից և 2-րդից հետո, [տրզզալ]՝ առաջինից հետո, [պրպրաել]՝ առաջինից, 3-րդից հետո, [կրարել]՝ առաջինից հետո, [Մրկրախչ]՝ առաջինից, 2-րդից հետո, [րրառել]՝ առաջինից հետո, [սկրզրուն]՝ 2-րդից հետո և այլն:

Այստեղ մենք փորձում ենք տալ ընթերցանության մի ընդհանուր կանոն, որը անտեսելով բառերի ծագումնաբանական ու քերականական հնչյունափոխական կողմը՝ հնարավորություն է տալիս ընթերցողին ճիշտ արտաբերել հայերենի գաղտնավանկային լրձայնավորները: Սակայն ժամանակակից գրական արտասանության մեջ կան բառասկզբի բաղաձայնական զուգորդումներ, կազմված 2 կամ 3 բաղաձայնից, որոնց մեջ գաղտնավանկային լ չի արտասանվում: Մոտավոր հաշվումներով դրանք մի քանի տասնյակ բառեր են, որոնք խոսքում շատ դործածական են: Այդ բառերը կազմված են մի շփական՝ ս. գ, շ, ու մի պայթական բաղաձայնից: Օրինակ՝ սկիզբ, [սկրսել], սպիտակ, սպանել, սպաս, (ի սպաս կապակցության մեջ, և ոչ թե [սրպաս], սպի, սպասել, սպառնալ, ստուգել, ստիպել, ստույգ, ստեղծել, ստույիա, ստրուկ, ստորագրել, ստիճ, ստեպ, ստվեռ, սփյուռք, ստամոքս, սկավառակ, սկիզբ [սկրզրուն], սկուտեղ, սպունգ, սքեմ, սքանչելի, սփինգս, զբոսնել, զգուշ, զբաղվել, զգուշանալ, զգոն, զգեստ, զգալի, շտաբ, շտեմարան, շտապել, շտապ, ստեպ-ստեպ, ստույգ և նրանցով կազմված բարդ բառերը:

Ծանոթ.—Այն կարծիքը, որ սպ, ստ, սկ, շտ, շկ (սպասք, սպասել և նման բառերում) ը ձայնավորը արտասանվում է բառի սկզբում, փորձառական տվյալներով չի ապացուցվում, ժամանակակից գրական արտասանության համար բնորոշ է այդ կապակցությունների առանց ը-ի դործածությունը: [Ըսպասել] կամ [սըպասել], [ըսպանել] կամ [սըպանել] և նման արտասանությունները լսողի կողմից որակավորվում են որպես բարբառային

արտասանությունն: նույնը սակայն չի կարելի ասել արևմտահայերի համար: Նրանց արտասանությամբ [բսպասել], [բգբաղվել], [բգբոսնել], [բսպունգ] (թույլ և շատ կարճ բ-ով) ձևերը շատ սովորական ու գործածական են, ուստի և կազմում են արևմտահայերենի արտասանական բաղադրի կարեւոր կողմերից մեկը:

Սրանցից պետք է տարբերել այն բառերը, որոնց մեջ առաջին բաղաձայնից հետո ք-ն ունի հերթագայվող հնչույթի արժեք՝ փոխարինելով բառի հիմնական ձևի ու կամ ի ձայնավորներին. օրինակ՝ [սըտել] բառի հիմնական ձևն է սուտ, [գըրկել]՝ զուրկ, [գըտել]՝ զուտ բառից, [շըտկել]՝ շիտակ, [սըգավոր]՝ սուգ բառից, [սըրվագան]՝ սուրբ բառից, [սըրտատուրկ]՝ սիրտ բառից, [սըրախոսել]՝ սուր բառից և այլն:

Այս դեպքերում էլ, ինչպես տեսնում ենք, ք-ի գաղափարականացին գործածությունը ենթարկվում է վերոհիշյալ օրենքին, այսինքն գործածվում է առաջին բաղաձայնից հետո, իսկ երեքից ավելի բաղաձայնների հանդիպման դեպքում, նաև՝ երկրորդից հետո:

Այսպիսով՝ հայերենի ք ձայնավորը իր հնչույթայնություն տեսակետից հանդես է գալիս հիմնականում երեք ֆունկցիայով՝ ա) որպես ինքնուրույն հնչույթ, բ) որպես շեղաբացված (հերթագայվող) ձայնավոր՝ հիմնականում փոխարինելով ի և ու ձայնավորներին շիշտաղուրդի դիրքերում, գ) որպես ձայնավորական հենարան բաղաձայնների կուտակումների ժամանակ: Դրանցից դուրս են մնում մի շարք բառասկզբի կապակցություններ, որոնք արտասանվում են առանց ք-ի: Բառամիջի ու բառավերջի առանց ք ձայնավորի արտասանության դեպքերը ավելի շատ են, ուստի հարկ չկա դրանք մանրամասն թվարկել: Բերենք միայն մի քանի տիպի կապակցություններ:

Բառավերջ՝ [կեխծ], [մաղծ], [դեխց], այծ, ածանց, ակործ, սկիզբ, կազմ, ագդ, ազգ, արվեստ, ածխաշերտ, անխախտ, անկեղծ [խծ], [հոխ], ամբարիշտ, անշուշտ, անվարժ, աչք, անցուղարձ, անանցք, ապուխտ, առք, ասք, ավանդ, արագաշարժ, առաղձ և այլն:

Բառամեջ՝ ախոր, ախոր, առձակ, [ախայուր], Ախքամար, տախտակ, [ախցան], անբասիր, անգլիացի, անգործ, [օտա-կար], անցկացնել, առաջացնել, առանձնակի, [առաչնօր], առանցքային, առքիվ:

§ 61. Հնչույթների տարբերակիչ ֆունկցիան որոշելու համար կարևոր է ոչ միայն հակադրական գույգերի հայտնաբերումը, այլև հնչույթների հաճախության որոշումը խոսքում կամ տեքստում⁹։ Որքան ավելի հաճախական է տվյալ հնչույթը լիզվում, այնքան ավելի մեծ է նրա բեռնվածությունը, և այնքան ավելի քիչ է ենթակա փոփոխման կամ անհետացման։

Հաչերենի հնչյունների հաճախությունը որոշելու համար կատարվել է հետևյալ փորձը։ Ընտրվել են 10000 նիշանոց հատվածներ գեղարվեստական, գիտական, չափածո տեքստերից, որոնք հանձնարարվել են հաղորդավարներին կարդալու։ Կարդացված տեքստերը այնուհետև տառադարձվել են, այսինքն զրանցվել են բոլոր գաղտնավանկային և ձայնավորները, նշվել են խուլ կամ շնչիզ բաղաձայնները, որոնք գրության մեջ արտահայտվում են ձայնիզներով (օրինակ՝ օդ, մարդ, բարձ, այդ), տառադարձի ենք որպես [օթ], [մարթ], [բարց], [այտ] և այնուհետև կատարել հաշվումները¹⁰։

Ինչպես ցույց են տալիս հաշվումները, ձայնավորների համար տեքստի տարբերությունը փոփոխություն զրեթի չի տալիս. ամենահաճախ հանդիպող ձայնավորը միշտ ա-ն է, հետո՝ է-ն։ Միայն ու և ր ձայնավորները երկու տեքստում փոխում են իրենց տեղերը։ (Տե՛ս աղյուսակ № 3)։

Բաղաձայնների տատանումները ավելի մեծ են, սակայն ն, մ, ր ձայնորդները ամենահաճախակի կրկնվող հնչույթներն են և գրավում են աղյուսակի վերջին վեց տողերը։ Այնուհետև գալիս են ս, կ, վ բաղաձայնները, որոնք մեկ կամ երկու տեղով են տարբերվում միմյանցից։ Աղյուսակի վերջին տեղն է գրավում [ֆ] հնչույթը ըստ գեղարվեստական տեքստի, մինչդեռ մաթեմատիկական տեքստում այն համեմատաբար հաճախակի է։

Քիչ հաճախական են նաև կիսաշփականները, որոնց համար դժվար է գտնել բաղմաթիվ հակադրական զույգեր։ Սա նույնպես հատկանշական է այդ խմբի հատկապես որոշ հնչույթների համար։

⁹ Այդ մասին տե՛ս է. Աղայան, Գրաբարի քերականություն, 1964, էջ 263—271.

¹⁰ Մեր ուսումնասիրությունը արտացոլում է երիտասարդ և միջին սերնդի ներկայացուցիչների աբստասմությունը։

ՀԵՆՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՆԱՍԱԿԱՆՈՒՅՈՒՆԸ ՍՈԼՈՍԱՅԻՆ ԽՈՐԱՐԵՐՈՒՄԻՆ

ՀԵՆՆՈՒՆ	ՏԵԲԵՍԵՐ (ՅՈՒՐԱԲԱՆՆՅՈՒՆ 10000 ՆԻՉ ՍՊԱՐՈՆՆԱԿԱԲՅԱՄԸ)				
	ԺԻՋԻՆ ՍՈԼՈՍ	Ն. ԶՈՐԵԱՆ	Ս. ՍԱՀԻՆԵԱՆ	Գ. ՍՈՐԵԱՆ	ՓԻՂԻԿԱՄԱՐԼՆԱՄԱԿ.
ա	14,75	15,11	14,50	13,18	15,22
է	9,35	9,73	9,44	8,54	9,68
ն	8,64	8,47	8,78	7,62	9,70
ր	7,74	7,05	7,84	9,27	6,79
ի	5,50	4,76	5,51	6,42	5,29
ժ	4,64	4,73	4,49	4,30	5,04
ռ	4,59	3,60	3,92	5,85	4,98
ը	4,17	4,33	4,59	4,60	3,16
ս	3,43	4,38	3,42	3,00	2,90
կ	3,42	3,93	3,67	2,87	3,20
յ	3,43	3,12	2,91	2,80	4,87
օ	3,13	3,14	3,67	2,73	2,96
լ	3,11	2,11	3,81	2,87	3,66
տ	2,93	3,00	3,17	2,50	3,04
լ	2,14	2,91	1,85	2,25	1,55
ց	1,95	1,42	2,37	2,11	1,89
ք	1,86	1,31	1,63	1,91	2,60
հ	1,70	1,26	1,63	2,06	1,85
թ	1,38	1,16	0,97	1,31	2,10
ւ	1,37	2,80	0,91	0,91	0,86
չ	1,21	1,28	1,43	1,53	0,61
ղ	1,08	1,21	0,93	0,99	1,18
զ	1,00	1,38	1,07	1,24	0,30
ղ	0,99	1,25	0,83	0,83	1,03
խ	0,99	0,84	1,00	1,61	0,49
ծ	0,89	0,81	0,78	1,29	0,67
դ	0,86	0,95	1,13	0,95	0,40
շ	0,82	0,64	1,15	0,83	0,65
ռ	0,70	0,58	0,76	1,26	0,18
դ	0,65	0,69	0,48	0,69	0,74
ի	0,44	0,28	0,49	0,43	0,56
ֆ	0,29	0,00	0,02	0,02	1,12
ձ	0,28	0,38	0,10	0,25	0,38
ջ	0,25	0,22	0,13	0,36	0,32
ժ	0,25	0,06	0,44	0,19	0,39
հ	0,16	0,11	0,23	0,23	0,08
ԸՆԴՀԱՄԻՆԸ	9361	8496	9565	9671	9712

ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐ

§ 62. Հայերենի բաղաձայնական համակարգը բավականին հարուստ է. այն բաղկացած է 30 հնչույթներից, որոնք բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ հոսականների ու նեղվածքայինների: Այդ երկու խմբերը սահմանադատվում են ոչ միայն իրենց արտաբերման եղանակով ու տեղով, այլև իրենց ներքին հնչույթաբանական կազմավորմամբ: Այսպես՝ բոլոր հոսական բաղաձայնները (ինչպես սլափականները, այնպես էլ կիսաշփականները) կազմում են զուգահեռ շարքեր, որոնցից յուրաքանչյուրը բաղկացած է 3 անգամից՝ ձայնեղ-խուլ-շնչեղ (խուլ):

բ-պ-փ

դ-տ-թ

զ-կ-ք

ձ-ծ-ց

ջ-ճ-չ

Այս հարաբերակցությունը, ինչպես տեսնում ենք, լիակատար է (չկան բացակայող անդամներ) և ամբողջական, քանի որ ընդգրկում է հոսականների ամբողջ համակարգը: Մյուս խումբը՝ շփականները կազմում են ոչ թե եռանդամ, այլ երկանդամ հակադրությունների շարքեր:

Այսպես՝ ֆ-վ, ա-զ, շ-ծ, խ-ղ և հ, ընդ որում վերջին հ-ն չունի իր հակադրվող անդամը, որով շարքը դառնում է թերի:

Ձայնորդները թեև իրենց ֆիզիկական բնույթով ու ֆունկցիայով կազմում են մի առանձին խումբ, սակայն մյուս հատկանիշներով՝ կազմավորման տեղով ու եղանակով, մտնում են հոսականների ու նեղվածքայինների մեջ:

Հոսական ձայնորդներ վ-ն ու հ-ն հակադրվում են միմյանց ըստ արտաբերման տեղի, միանում են ըստ ընդհանուր ձայնականի:

Նեղվածքային ձայնորդներն են ր, լ, յ-ն: Ինքնուրույն է թրթրոուն ա-ն, որը հակադրվում է ր-ին ըստ արտաբերման եղանակի. առաջինը թրթրոուն է, այսինքն նրա արտաբերման ժամանակ լեզվի ծայրը թրթրում է՝ կաշխնով լնդերին, իսկ ր-ն նեղվածքային է, այսինքն արտաբերման ժամանակ ստեղծվում է մի անցք, որով օդը անցնելիս առաջացնում է շվման թույլ աղմուկ:

Այժմ քննենք հայերենի հայական և նեղվածքային բաղա-
ձայնները հնչույթաբանական տեսանկյունից:

§ 63. Նրկշբրնային պալթականները միմյանց հետ կազմում
են հակադրական զույգեր: Այսպես՝

պ—փ	պա—փա	պ—բ	ապա—արա	փ—բ	փոս—բոս
ապի—ափի		պար—բար		արփի—արբի	
խոպ—խոփ		պոս—բոս		փակ—բակ	
ծոպ—ծոփ		պան—բան		փառ—բառ	
պոկ (գալ)—փոկ		պահ—բահ		փերի—բերի	
տապ—տափ				դափ—դար (բրբ.)	

Այս բաղաձայնները ըստ արտաբերության հղանակի և տեղի
միևնույնն են: Դրանք տարբերվում են միմյանցից ձայնեղությամբ
ու շնչեղությամբ:

Եթե ընդունենք, որ պ-ն հիմնական կամ ոչ նշանակիր անդամ
է այդ շարքում, ապա բ-ն նրա նկատմամբ ունի մեկով ավելի
տարբերակիչ հատկանիշ՝ ձայնեղություն, իսկ փ-ն՝ շնչեղություն:

§ 64. Նույնպիսի հակադրություններ են կազմում ասամնա-
յին տ-դ-բ բաղաձայնները: Այսպես՝

տ—թ	տոս—թոս	տ—դ	տալ—դալ	թ—դ	թառ—դառ
տառ—թառ		տեր—դեր		թեղ—դեղ	
քարտ—կարթ		տուր—դուր		թնդալ—դնդալ	
մարտ—(մարթ)		հոտ—հոդ		թոք—դոք	
հոտ—հոթ		ատամ—Ադամ		թոն—դոն	
տոսք—թոսք				հարթ—հարդ	
տակ—թակ				կոթ—կոդ	
պալտիլ—պալթիլ					

§ 65. Համանման հակադրություններ են կազմում ետմային
(ետնակեզվային) կ-գ-բ բաղաձայնները: Այսպես՝

կ—ք	կուլ—քուլ	կ—դ	կամ—դամ	ք—դ	քալ—դալ
կերի—քերի		կերի—դերի		քաջ—դաջ	
կոչիլ—քոչիլ		կալ—դալ		քոչիլ—դոչիլ	
վանկ—վանք		կոչիլ—դոչիլ		քար—դար	
կանոն—քանոն		կալ—դար		քարի—դարի	

կար—քար

կիր—գիր

քամեկ—գամեկ

կալ—քալ

կրեկ—գրեկ

քարշեկ—գարշեկ

մուկ—[մուք]

կտավ—գտավ

հանք—հանդ

§ 66. Հակադրական զույգեր են կազմում նաև ծ, ձ, ց կիսա-
շփականները: Այսպես՝

ծ—ց ծեծ—ցեց

ց—ձ հունց—հունձ

ծ—ձ ծեր—ձեր

ծուլ—ցուլ

անց—անձ

ծաղ(ք)—ձաղ(ք)

ծոսլ—ցոսլ

դախ—ձախ

ծոռ—ձոռ

ծսիլ—ցսիլ

ցող—ձող

ծորակ—ձորակ

ծուլլ—ձուլլ

ծառ—ձառ

сс

§ 67. Ա, ջ, ց բաղաձայնները մի կողմից հակադրվում են
ծ, ձ, ց կիսաշփականներին ըստ արտաբերության տեղի, մյուս
կողմից իրենց ներսում կազմում են հակադրական զույգեր՝ ըստ
ձայնեղության և շնչեղության:

ճ—չ ճար—չար

ճ—ջ ճան—ջան

ջ—չ ջան—չան

ճան—չան

ճիլ—ջիլ

ջևմ—չևմ

ճանճ—չանջ

ճոն—ջոն

ջորի—չորի

տճ—տջ(չ)

ճառ—ջառ (քարայր) հաջող—հաչող

ճաղ—չաղ

ճալ—չալ

կարիճ—կարիչ

ոճ—ոչ, կոճ—կոչ

§ 68. Ինչո՞ւ են տարբերվում առաջին սյունակների հակադր-
վող զույգերը, այսինքն՝ ա-ն վի-ից, ա-ն ք-ից, կ-ն ք-ից և այլն: Տարբերությունն այն է, որ հակադրությունների երկրորդ անդամ-
ները շնչեղացած են առաջինների համեմատությամբ, այսինքն՝
նրանց մեջ շնչի ուժը և քանակը ավելի շատ են պարզ խուլերի հա-
մեմատությամբ: Երկրորդ սյունակներում նույն խուլերը հակա-
դրվում են ձայնեղներին նույնպես մեկ հատկանիշով՝ ձայնեղու-
թյամբ:

Ձայնեղացումը, ինչպես հայտնի է, պայմանավորված է ձայ-

նախարարի տատանումով, որն ուղեկցում է, ավելի ճիշտ՝ հավելվում է հիմնական արտաբերությունը:

Հիմնական արտաբերությունը կարող է հավելվել նաև ռեզոնանսով. օրինակ՝ բ-ի ու մ-ի տարբերությունն այն է, որ երկրորդը ռեզոնանս է:

Վերահիշյալ հակադրություններում խուլ (ոչ շնչեղ) անդամը հանդիսանում է ոչ նշանակիր (немаркированный) անդամ, իսկ մուսները՝ նրանցից լրացուցիչ մեկական հատկանիշով տարբերվող անդամներ:

Ըստ արտաբերության տեղի մ-ն երկշրթնային է, իսկ ն-ն՝ Լատնատամային:

Այսպիսով՝ հայերենի հայական բաղաձայնները կարելի է ներկայացնել պրիզմայի ձևով, որտեղ յուրաքանչյուր հարթության վրա հնչյունները ունեն կազմավորման միևնույն եղանակն ու տեղը, բայց տարբերվում են միմյանցից մեկական հատկանիշով՝ ձայնեղությունը բ-ն ալ-ից, և շնչեղությունը՝ վ-ն ալ-ից (տե՛ս գծ. 3): Կարելի է ներկայացնել նաև շարքերի ձևով, ինչպես, բ-ալ-վ, գ-տ-թ, գ-կ-ք, ձ-ծ-ց, ջ-ճ-չ:

§ 69. Այժմ անդրադառնանք հայական բաղաձայնների հնչյվածությանը:

Նախ քննենք ալգ հնչյվածները ըստ խոսքում նրանց կրած փոփոխությունների: Ինչպես վերը ասացինք, հնչյվածների համար տարբերվում են ուժեղ և թույլ գիրքեր: Եթե առաջինում հնչյվածները գրեթե բոլոր տարբերակիչ հատկանիշները, ապա երկրորդում նրանք կորցնում կամ ստանում են հավելյալ հատկանիշներ:

Պ-բ-վի բաղաձայնների շարքում բառավերջի հակադրությունները գրեթե բացակայում են, քանի որ ձայնեղ բ-ն համարյա չի պահպանել իր ձայնեղությունը բացի այն դեպքերից, երբ նրան նախորդում է ձայնորդ և կամ մ. այսպես՝ ումբ, խումբ, քումբ, շամբ, դամբ: Կարելի է այնուամենայնիվ գտնել մի երկու հակադրական դույզնի բ-վի, կամ ալ-վի հակադրությամբ, որտեղ հակադրության մի կողմ կամ շատ հազվադեպ կամ բարբառային բառ է: Օրինակ՝ դար (բրբռ.)-դարի, ծոպ-ծոպի, տապ (բարձր տաքություն) — տափ:

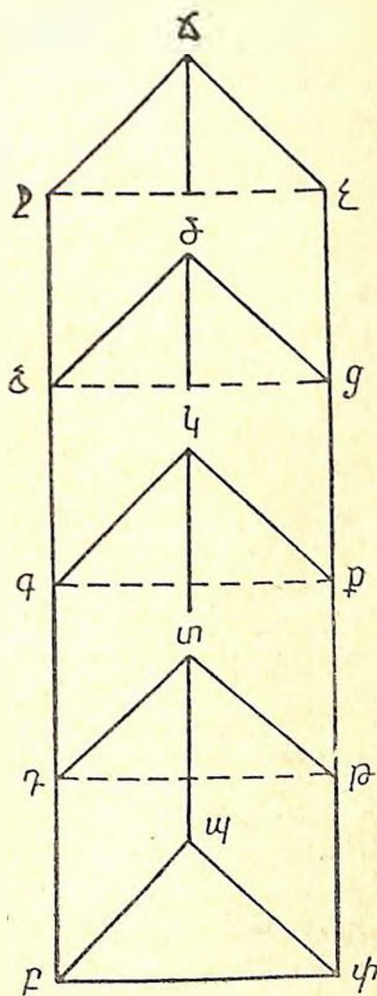
Այդ հնչույթների տարբերակներն են այն հնչյունները, որոնք հանդես են գալիս քմային յ-ից առաջ, առաջացնելով որոշակի քմայնացում: Օրինակ՝ բյուր, բյուրեղյա, [ախպյուր], ախումբ, գնիյուր:

Տարբերակներ են նաև այն հնչյունները, որոնք հաջորդում են սնդային մ ձայնորդին. օրինակ՝ ամպ, ուումբ, խումբ: Այս գնաքում՝ պ, ր հնչյունները կիսով չափ սնդայնանում են, քանի որ նրանց էլքը շարունակում է նախորդ երկշրթնային մ-ի հպումը, և միայն վերջում (էլքում) շրթնունքները բացվում են, և օդը դուրս է մղվում բերանից:

Կան նաև զիրքային այլ տարբերակներ, որոնք, սակայն, ավելի թույլ են արտահայտվում:

Այսպես, ի-ից առաջ պ, բ, վ-ն ունեն ի-ի երանդը, այսինքն՝ քիչ քմայնացած են, իսկ օ-ից և ու-ից առաջ նրանք որոշակիորեն շրթնայնացվում են, այսինքն՝ արդեն նրանց ձևավորման (մուտրի) պահին շրթունքները կլորանում են և մի փոքր դուրս ցցվում, տալով նրանց ու-ի երանդ:

§ 70. Ատամնային տ, դ, ր բաղաձայնների շարքում բառավերջի հակադրությունները նույնպես սակավաթիվ են, և նրանց անդամներից մեկը սովորաբար կամ քիչ զործածական, կամ մասնագիտական բառ է: Այսպես՝ հոտ-հող, կոտ-կող-կոր, մատ-մար, սոդ (բսբ)-սոք (բբբ.), կատ (ծով.)-կար, հուտ-հուր:

Գծ. 3.

Այդ նշանակում է, որ բառավերջը այդ բաղաձայնների համար թույլ դիրք է, որտեղ հակադրությունները հստակ չեն պահպանվում:

Ատամնային բաղաձայնները ձայնավորների շրջապատում գրեթե չեն ենթարկվում քմայնացման և սովորաբար արտասանվում են կոշտ: Այդ լսողական տպավորությունը հաստատվում է նաև փորձառական տվյալներով: Սակայն յ ձայնորդից առաջ տ-ն, դ-ն և ք-ն սովորաբար արտասանվում են քմայնացած: Այս քմայնացած տ, դ, ք-ն հանդիսանում են տ, դ, ք-ի դիրքային տարբերակները: Օրինակ՝ առյան, մատյան, պատյան, արդյոք, դյուրին, արդյունավետ, ստուղիա[յա], Ավետյան ինչպես նաև՝ -ուրյուն, -ուրյան վերջավորություններում: Այս բառերը կրեմն նույնիսկ հնչվում են որպես՝ [ածյան], [մածյան], սակայն այսպիսի ծայրահեղ քմայնացած արտասանությունը չի կարելի ընդունելի համարել:

Մյուս հնչյուններից, նույնիսկ ի, է ձայնավորներից առաջ սովորաբար քմայնացում տեղի չի ունենում. օրինակ՝ Տիգրան, տիկին, արդի, ուղի, սնդիկ, քիակ, քիվ և այլն: Հայերեն այս բառերից պետք է տարբերել այն օտար բառերը, որոնք փոխառու լեզվի արտասանության օրինաչափությամբ արտասանվում են չափավոր քմայնացումով. օրինակ՝ դիրեկտոր, դիալեկտիկա, դիլեմա, դիախոսիա, էպիդեմիա, Դինա, Դիանա, դինամո:

Ատամնային պայթական տ-ն ունի նաև մի տարբերակ, որը հանդիպում է հաջորդ և ձայնորդից առաջ, հետևյալ բառերում՝ պատենշ, ռտենե, զտենել, գաղտնիք, մատենել, մտենել, վատենել, հայտենել և այլն:

Այս դեպքում ատամնային պայթական տ-ն կորցնում է իր սովորական արտասանությունը և ստանում այսպես կոչված «ռնգային պայթյուն», որը տեղի է ունենում ոչ թե ատամների մոտ, այլ փափուկ քիմքում, կրթ վերջինս իջնում է, բացելով ռնգային խոռոչ տանող ուղին:

§ 71. Կ, գ, ք բաղաձայնների հակադրությունների մեծ մասը կազմվում է բառասկզբում, որը հայերենի բաղաձայնների համար ամենաուսուցիչ դիրքն է: Բառավերջում այդ հնչյունների միջև եղած տարբերությունը պահպանվում է, բայց շատ թուլացած ձևով. օրինակ՝ կ-ի պայթյունը շատ թույլ է, իսկ ք-ի պայթյունի առ-

կաշռվելուը զգալուը է և երևում է սպիկտրապատկերներում երկարատե, բայց թույլ շնչի առկայությամբ:

Լսողությամբ այդ երկու բաղաձայնների միջև եղած տարբերությունը շատ աննշան է, դրեթե չեզոքանում է, օրինակ՝ տակ-տակ, սիգ-սիգ, բակ-բակ, վանկ-վանկ: Իսկ հանգ-հանգ հակադրության դեպքում խուլի ու ձայնեղի տարբերությունը հենվում է գ-ի ձայնեղության և ոչ շնչեղվածության վրա: Միայն հազվադեպ բառերի բառավերջի դիրքերում է պահպանվում գ հնչյունի ձայնեղությունը, ինչպես՝ մարգ, սագ, տեգ (թեև գ-ի արտասանությունը շատ թույլ է, բայց մասամբ պահպանվում է նրա ձայնեղացումը):

Է, ի ձայնավորներից և մանավանդ չ ձայնորդից առաջ կ, գ, ք բաղաձայնները զգալի չափով քմայնանում են, փոխելով իրենց կազմավորման տեղը:

Ը և ա ձայնավորներից առաջ կ-ն ավելի ետին լիզմություն ունի կ-ի և ի-ի համեմատությամբ (հմտ. կան, [կընիք] և կյանք, կիմ):

Այս երկու հիմնական տարբերակները, սակայն, խոսողների կողմից չեն բնկավում, որովհետև նրանք չեն կազմում հակադրովող զույգեր. դրական հայերենում չկա երկու բառ, որոնք տառերովն իրարից քմային և հաջմային կ, գ, ք-ով:

§ 72. Բառավերջում առհասարակ քիչ են ձայնեղ կիսաշփականները: Նրանք հանդիպում են միայն մի քանի բառերում, ինչպես՝ տանձ, մաղձ, անձ, սանձ, առաղձ: Մնացած դեպքերում ձ-ն պատմականորեն խլացած է և միշտ արտասանվում է որպես շքնչեղ խուլ, հատկապես ք-ից ու ղ-ից հետո, չնայած գրության մեջ արտահայտվում է ձ-ով. օրինակ՝ վարձ, օձ, բարձ, դարձ և այլն: Սակայն կան նաև հակադրական զույգեր, օրինակ՝ անձ-անց, հունձ-հունց: Այսպիսով՝ բառավերջում ձ-ց հակադրությունը թուլանում է, թեև լրիվ չի չեզոքանում:

Ջ-ն բառավերջում սակավադեպ դործածություն ունի (հանդիպում է մի երկու տասնյակ բառերում). օրինակ՝ ականջ, լուրջ, կամուրջ, փունջ, շուրջ, խխունջ, մունջ: Այս դիրքում այն չի հակադրվում շ-ին կամ ճ-ին և պահպանում է իր ձայնեղությունը շքնորհիվ նախորդ ձայնորդի: Ջ-ն որոշ դիրքերում խլացած է բառավերջում՝ աջ, առաջ, մեջ, ինչպես նաև ք-ից հետո՝ վերջ, արջ, քրջիկ և խուլ բաղաձայնից առաջ՝ էջք, մեջք, վայրէջք:

§ 73. Շրքնատամնային ֆ, վ շվականները ժամանակակից հայերենում ինքնուրույն հնչույթներ են և միմյանց հետ կազմում են ձայնեղություն-խլություն հակադրություն: Դրանք հայերենում հակադրական քիչ զույգեր են կազմում, քանի որ ֆ հնչույթով բուն հայերեն բառեր չկան: Գն հանդիպում է հին ու նոր փոխառյալ բառերում: Այնուամենայնիվ, կարելի է գտնել մի շարք հակադրական զույգեր: Օրինակ՝

ֆշշալ—վշշալ	օֆ—ուլ
ֆազ—վազ	աֆիշ—ափիշ
ֆոխ—վոխ	հաֆ—հավ
	գրաֆ—գրավ

Վն որոշ դիրքերում, հատկապես խուլ բաղաձայններից առաջ, չեղոքանում է՝ կորցնելով իր ձայնեղացման հատկանիշը և նմանվում է ֆին, օրինակ՝ հավլ, նավր, զավրել, ավտո, սովխոզ և դրանցով կազմած բաղադրյալ բառերում, որտեղ արտասանության միշտ ֆ է հնչվում, իսկ գրության մեջ պահպանվում է վն: Կան նաև դործուն հնչյունափոխման օրինակներ, որտեղ վ-ի չեղոքացումը դիրքային փոփոխության հետևանք է: Օրինակ՝ հովիտ, բայց հովտաշուշան (ֆ):

§ 74. Նտնատամնային ս, զ շվականները միմյանց հետ տարբեր դիրքերում կազմում են հակադրություններ: Օրինակ՝

սոխ—զոխ	ստեղ—զտեղ
սուր—զուր	սառ—զառ
սրահ—զրահ	սեր—զեր
սեխ—զեխ	մաս—մազ
սուտ—զուտ	կո—կզ
	խառ—խազ

Հետաքրքիր է, որ հայերենում այս հնչյունները բառավերջի դիրքում էլ պահպանում են իրենց ձայնեղության-խլության տարբերակիչ հատկանիշը և չեն չեղոքանում: Զայնեղների դիրքային խլացում տեղի է ունենում միայն մի շարք բառերում, որտեղ ձայնեղ զ-ին հաջորդում է խուլ բաղաձայն՝ մի վանկի կամ նույնիսկ երկու վանկերի սահմանում: Այս տեղի է ունենում ինչպես պատ-

մականորեն փոփոխված ձևերում, այնպես էլ կենդանի խոսքում առնմանությունն հետևանքով: Օրինակ՝ վազել, բայց վազե, որտեղ զ-ն է-ի ազդեցությամբ արտասանվում է ա: Բազկաքոռ բառում զ-ն բավականին խլանում է կ-ի ազդեցությամբ: Նույնն է վզկապ բառի զ-ի խոսակցական արտասանությունը:

§ 75. Նախաֆմային շ, ժ շփականները, ինչպես ա-ն, զ-ն, տարբեր դիրքերում կազմում են հնչույթաբանական հակադրություններ՝ միմյանցից տարբերվելով մեկ տարբերակիչ հատկանիշով՝ ձայնեղությունը: Այսպես՝

ժողով—շողով

ժահ—շահ

ժանտ—շանթ

խոշոր—խոփոռ

խաժ—խաշ

ուշ—ուժ

անուշ—անուժ

Ժ-ն պահպանում է իր ձայնեղությունը նաև թույլ դիրքերում՝ մի ալլ բաղաձայնից առաջ: Օրինակ՝ հուժկու, բուժույր:

Սակայն այս բառերում ձայնեղացման պահպանմանը նպաստում է վանկատման սահմանը, որն անցնում է ժ-ի և հաջորդ խոլ բաղաձայնի միջև:

Ա, զ, շ, ժ բաղաձայնները ավանդական մոտեցմամբ տարբերակվում են ըստ լսողական տպավորության. ա-ն և զ-ն անվանվում են սուլական, իսկ շ-ն, ժ-ն՝ շշական բաղաձայններ: Այս որակավորումը սխալ չլինելով հանդերձ, այնուամենայնիվ, ոչինչ չի ասում նրանց արտաբերման եղանակի ու տեղի մասին:

§ 76. Փալիկաֆմային խ, ղ շփականները հայերենում ինքնուրույն հնչույթներ են, որովհետև լեզվում իմաստատարբերակիչ դեր են կատարում և կարող են կազմել հակադրական զույգեր: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ բառասկզբի ղ-ով հայերենում շատ բառեր չկան, ուստի և հակադրություններն էլ քիչ են:

խաղ—ղաղ

խումար—ղումար

խալաթ—ղալաթ (բրբ.)

խաղալ—խախալ

վախ—վաղ

կոխ—կող

ճոխ—ճող

շախ—շաղ

ախ—աղ

ոխ—ող

օխ—օղ

մուխ—մուղ

Ղ-ն որոշ թույլ դիրքերում, բայց ոչ բառավերջում, կարող է չեղոքանալ, կորցնել իր ձայնադասիան հատկանիշը և նմանվել խ-ին: Այստեղ կան ինչպես պատմականորեն հնչյունափոխված ձևեր, այնպես էլ գործուն դիրքային փոփոխակ ձևեր: Օրինակ՝ հաղթ բառում ղ-ն միշտ արտասանվում է խ: Նույնն է նաև նղմ, նղփալ, բաղկանալ բառերի ղ-ն, որը բոլոր դեպքերում արտասանվում է խով, իսկ խեղկատակ, մեղք, մեղսագործ, մեղսակից բառերում թեև ղ-ն արտասանվում է խ, բայց նույն արմատով այլ բառերում, որտեղ փոխվում է հնչյունական շրջապատը՝ ղ-օրինակ՝ մեղավոր, մեղադրանք, խեղ, խեղաքյուրել: Թույլ դիրքում խ-ն կաղմում է գերհնչույթ: Այսպիսով ղ-ի համար թույլ պետք է համարել խով բաղաձայնից առաջ գտնվող դիրքը: Համաձայն ժողովուրդի և ժողովուրդ բառի ղ-ն: Այսպիսի կենդանի հնչյունափոխությունները հայերենում մեծ թիվ չեն կաղմում, բայց պատմականորեն փոփոխված ձևերը շատ են: Ինչպես, օրինակ՝ եղբայր, բաղկանալ, եղկելի, գաղտնի, բախտ, շաղկապ, կեղո:

§ 77. Գրական հայերենում կոկորդային շփական հնչույթը ձայնեղացման հակադրություն չի կաղմում նույն տեղի ու եղանակի մի այլ բաղաձայնի հետ: Սակայն որոշ դիրքերում համախ հանդիպում է [հ] ձայնեղ հնչյունը, որը ինքնուրույն հնչույթային արժեք չունի:

Այսպիսով հ-ն ընդհանուր շփականների համակարգում առանձնանում է որպես միաջնակ բաղաձայն:

Հ-ի հնչույթայնությունը որոշելու համար կարելի է հակադրել այլ բաղաձայնների, որոնցից այն կտարբերվի այլ հատկանիշներով (մեկ վամ ավելի): Այսպես, հ-խ հակադրությունում հ-ն տարբերվում է ըստ արտաբերության տեղի (մեկ հատկանիշով): Օրինակ՝

խոսել—հոսել	կախ—կահ
խալ—հալ	վախ—վահ
խոտ—հոտ	բախ—բահ
խամ (խակց.)—համ	ախ—ահ

Մյուս կողմից, հ-ն կարելի է հակադրել զրո հնչույթին՝ ապացուցելու համար, որ հ-ն հայերենում ոչ թե հազագ կամ անիմաստ շունչ է, այլ ինքնուրույն հնչույթ:

հում — ում	բահ — բա
հախ — ախ	սրահ — սրտ
հով — ով	դահ — դա (թող դա)
հայց — այց	

Սակայն ժամանակակից հայերենում կան մի շարք բառեր, որտեղ բաղաձայնական զուգորդումներում երբեմնի արտասանված հ-ն գուրս է ընկել, թեև գրության մեջ այն շարունակվում է պահպանվել: Օրինակ՝

Ճանապարհ, բայց՝ նապարհորդություն, շնորհ, արհամարհել (երկրորդ հ-ն չի արտասանվում) աշխարհ, աշխարհանրաշակ (առաջին հ-ն չի արտասանվում): Ընդհանուր բառում նախ տեղի է ունեցել հետադարձ առնամանություն, որի հետևանքով դ-ն դարձել է խուլ ք, ապա հ-ն ընկել է: Որ հ-ն ընկել է, այլ ոչ թե դ-ի հետ միանալով սովել ք, կարելի է ապացուցել ընդօրինակել բառով, որտեղ ոչ մի հ չկա, իսկ դ-ն արտասանվում է ք:

Սակայն այն դեպքերում, երբ հ-ն տվյալ հակադրական զույգի միակ տարբերակիչ հնչյունական միավորն է, արտասանության մեջ աշխատում են այն պահպանել: Օրինակ՝ արհեստ-արվեստ զույգում և արհմիություն բառում:

Եթե նույնիսկ արտասանական տարբերակումներում այդ հ-ն ընկնում է, ապա ստեղծվում է մի նոր հակադրություն, որտեղ հ-ի փոխարեն հակադրության եզրն է զրո հնչույթը: Օրինակ՝ արեստ (խոսակցական արտասանություն) — արվեստ:

Այսպիսով, հայերենի հ-ն, ինչպես տեսնում ենք, ունի բավական լայն բաշխում. այն հանդիպում է ինչպես ձայնավորներից առաջ ու հետո, այնպես էլ որոշ բաղաձայնների հետ՝ հիմնականում ք-ի մոտ:

Շատ բառերում հ-ն հանդիպում է նաև բառակցքի ք-ից առաջ, որտեղ նրանից հետո արտասանվում է շատ թույլ ք, որը երբեմն նույնիսկ բացակայում է:

Օրինակ՝ հմմտ. հրաշք և [հրքրիռ]

հրաշագործ և [հրհկեզ]

հրատարակչություն և [հրրծիզ]

Առաջին հզորի բառերում ը-ն դրեթի լրիվ բացակայում է, իսկ երկրորդ հզորում արտասանվում է լիարժեք ը: Սակայն այս դեպքերի համար հակադրություն զուգորդ հնարավոր չէ գտնել, ուստի արտասանության տատանումների սահմանը կարող է լինել լայն (իմաստատարերակում չկրկնու հետեանքով):

§ 78. Նեղվածքային ձայնորդների այս խմբին են պատկանում այն հնչույթները, որոնց արտաբերման ժամանակ բերանի խոռոչում ստեղծվում է բավականին լայն ճեղք, որի միջով օդի հոսքը անցնելիս առաջացնում է թույլ շփական աղմուկ: Նեղվածքային ձայնորդներն են լ-ն, ր-ն, յ-ն:

Սովորաբար լ-ն և ր-ն անվանվում են նալ հնչյուններ (плавные)՝ նկատի ունենալով նրանց լսողական տպավորությունը:

Հայերենում լ-ն և ր-ն կաղմում են հակադրության զուգորդ բառակերպում և բառամիջում: Բառակերպում հակադրություններ չկան ր-ով սկսվող բառերի բացակայության պատճառով:

Օրինակներ

լալ—լար	կալ—կար	
սալ—սար	զալ—զար	սալել—սուլեր (թող
դալ—դար	հոլ—հոր	սուլեր)
բալ—բար	ծլլել—ծրել	շալ—շար
տալ—տար	հալլել—հարել	կալլել—կարել
կալ—կար	ալա (կրաժշտ. դորժիք)—արա	

Մյուս կողմից, ր-ն հակադրվում է թրթռուն ր-ին՝ որպես միևնույն տեղում, բայց տարբեր կղանակով կաղմված հնչույթի. ր-ի արտաբերման ժամանակ լեզուն մի քանի անգամ կաղում է ալվեոլներին, իսկ ր-ի ժամանակ ստեղծվում է օդի անցք:

Ծանոթ.—Հայագիտության մեջ, թեև ր-ն ու ռ-ն իրավամբ համարվում են ինքնուրույն հնչույթներ, սակայն հնչունաբանորեն դիտվում են որպես մեկ հնչյունի թույլ և ուժեղ տարբերակներ¹¹: Փորձառական ավյալներով, ինչպես և հնչույթաբանորեն այդ կարծիքը չի կարելի քնդունելի համարել: Բ-ն ու ռ-ն կաղմում են

11 Տե՛ս Մ. Արեղյան, նշված աշխ., էջ 86, որտեղ բաղաձայնների աղյուսակում ր, ռ, լ հնչյունները գտնվում են միևնույն վանդակում:

Հակադրություններ, և հայերենը այդ տեսակետից պատկանում է այն հազվագյուտ լեզուներին, որտեղ նրանք ինքնուրույն հնչույթներ են:

Դրանց ինքնուրույնությունը ապացուցելու համար բերենք մի քանի հակադրական դույզեր՝

զար—զառ	ծոր—ծոռ	առա—արա
մար—մառ	հարել—հառել	համառ—համար
սար—սառ	ճարել—ճառել	[թռչել—[թրչել [թրչել]
լար—լառ	ծրել—ծռել	վառ—վար
բար—բոռ	լորի—լոռի	կռռնիկ—կրռնիկ
տար—տառ	բար—բառ	չոռ—չոր

Հայերենում հնագույն շրջանից ավանդված *բ-ով* սկսվող բառեր չկան: Բացառություն է կաղմում «բոսկ» բառը: Հ. Աճառյանը գրում է, որ հայերենում *ռ* և *բ* ձայներով սկսվող բառերը ստացել են *ա*, *ն* հինարանը¹²: Այստեղ խոսքը վերաբերում է հնդեվրոպական նախալեզվից հայերենի անջատվելու ժամանակաշրջանին: Ուստի հասկանալի է, թե ինչու են հակադրությունները ընդգրկում բառավերջի և բառամիջի դիրքերը:

Հայերենի *բ* հնչույթն ունի արտասանական տատանումների լայն դիապազոն: Նա կարող է խլանալ, այսինքն՝ արտասանվել առանց ձայնալարերի տատանումների: Այդպիսի քիչ խլացած *բ* հանդես է գալիս բառավերջի դիրքում տաբ, կաբ, բաբ, սաբ և այլ բառերում: Ավելի խլացած *բ* հանդիպում է վաբդ(ք), մաբդ, ուրդի, կաբգ(ի) և այլ նման բառերում, որտեղ *բ-ն* խլացած է ներանից հետո գտնվող բաղաձայնի ազդեցությամբ¹³:

Ինչպես նշում են Մ. Աբեղյանը և Հ. Աճառյանը, բարբառներում հանդիպում է խլացած *բ*, որը շատ նմանվում է շ-ին, այդ նմանությունը այն աստիճանի է, որ փառտորեն հանգեցնում է *բ-ն* շ-ի վերածվելուն:

12 Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն, հ. 6, էջ 444. այժմ կան *բ-ով* սկսվող բառեր. նրանք պատկանում են հին ու նոր փոխառություններին. օրինակ՝ ռոնիկ, ռամիկ, ռուրի, ռադիո, ռադիոակտիվ, ռեզոնանս և այլն:

13 Հստ երևույթին, այստեղ սկզբում տեղի է ունեցել բառավերջի բաղաձայնի խլացում, որը այնուհետև ազդել է իրեն նախորդ *բ-ի* վրա՝ առաջ բերելով նրա խլացումը:

Օր. Մաշտա (Մաքրա), վաշք (վարդ), ոշախ (որքի), մաշք (մարդ):

Այս միտքը նույնպես հաստատում է հայերենում ր-ի խուլ տարբերակի առկայությունը, և մյուս կողմից՝ ր-ի նեղվածքային բաղաձայն լինելը:

Երկու ձայնավորների միջև ր-ն պահպանում է ձայնեղունությունը, օրինակ՝ արա, [սըրա], բարի և այլն:

Ռ-ն, ընդհակառակը, զրեթե չունի զիրքային սահմանափակում, թեև բառակերպում կան սակավաթիվ ռ-ով սկսվող բառեր: Ր-ի հետ ռ-ն կազմում է հակադրական զույգեր մյուս զիրքերում:

Այլ բաղաձայնների հետ ռ-ն կազմում է զուգորդումներ. օրինակ՝ փառք, սպառք, ձեռք, հաշվառք, պառկել, աղբիվ, ազոռվ:

Որոշ զիրքերում ռ-ն հակադրություն չի կազմում ր-ի հետ, և այդ պատճառով խոսքի մեջ հաճախ ր-ի փոխարեն արտասանվում է ռ՝ առանց իմաստային փոփոխություն առաջացնելու: Դեռ որոշ չափով լեզուբացման զիրք է հանդիսանում այդ երկուսի համար: Օրինակ՝ խոսակցական լեզվում շատ հայեր արտասանում են՝ [Առշակ] Արշակ-ի փոխարեն, [Առգնի]՝ Արգնի, [հոռք]՝ հորք, [առժեք]՝ արժեք, [հեռք]՝ հերք, [խոռք]՝ խորք:

6. ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀՆԶՈՒՅԹՆԵՐԻ ՏԱՐԲԵՐԱԿԻԶ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

§ 79. Հնչույթաբանության հիմնադրման սկզբից լեզվաբանները նշում են, որ չնայած հնչույթները խոսքի նվազագույն միավորներն են և ժամանակի հատվածում չեն բաժանվում ավելի փոքր լեզվական միավորների, սակայն հետագա վերլուծության շնորհիվ դրանք բաժանվում են բաղադրիչ տարրերի՝ տարբերակիչ հատկանիշների, որոնք խոսքում ինքնուրույն գոյություն չունեն, այլ հանդես են գալիս միմյանց հետ կապակցված, փնջերով:

Տարբերակիչ հատկանիշների բացահայտումը սովորաբար լեզվաբանների կողմից կատարվում է հնչույթների հետագա վերլուծության շնորհիվ: Տարբերակիչ հատկանիշները, որպես ինքնուրույն միավորներ, լեզվական իրողություններում հանդես չեն գալիս: Բուն խոսքում արտահայտվում են շարույթային հարաբերությունները, իսկ տարբերակիչ հատկանիշները ավելի շուտ հարացույցային տարրեր են:

64. Չնայած տարբերակիչ հատկանիշների զաղափարը կա գրեթե բոլոր հնչույթաբանական դպրոցներում, բացառությամբ լինինգրադյան ու լոնդոնյան դպրոցների, սակայն դրանք տարբեր կերպ են մեկնաբանվում: Այսպես, տարբերակիչ հատկանիշը մոսկովյան ու Պրագայի դպրոցներում հիմնված է հնչյունների արտաբերական հատկանիշների վրա, մինչդեռ ամերիկյան ու կոպենհագենյան դպրոցների ներկայացուցիչների համար նրա նյութական էությունը կարևոր է ու այն որոշ չափով պայմանական նշան է:

Ժամանակակից լեզվաբանության մեջ տարբերակիչ հատկանիշի զաղափարը սերտորեն կապվում է հնչույթի կազմում ավելի փոքր տարրերի՝ ձայնաբանական և արտաբերական միավորների՝ առանձնացման հետ:

§ 80. Տարբերակիչ հատկանիշների լուսությունը իր հիմնավորումն ու նորագույն ձևակերպումը ստացավ Ռ. Յակոբսոնի, Գ. Ֆանտի, Մ. Հալլեի աշխատություններում և գտավ լայն տարածում:

Հնչույթների տարբերակիչ հատկանիշների այդ տեսությունը մյուսներից տարբերվում է.

ա) Բնդհանրականությամբ: Մի շարք լեզուների հնչույթային համակարգերի ուսումնասիրության հիման վրա հեղինակները գտնում են, որ լեզվից լեզու հնչույթների հիմքում ընկած տարբերակիչ հատկանիշները կրկնվում են և կարելի է նրանց ներկայացնել սահմանափակ թվով հակադրությունների ձևով: Սրանով հնարավոր կլինի բոլոր լեզուներին մոտենալ միեւնույն չափանիշներով և ներկայացնել նրանց հիմքում ընկած հնչույթային կաղապարները միատեսակ տերմիններով:

բ) Երկանդամությամբ: Օգտագործվում է հատկանիշների այնպիսի համակարգ, որտեղ յուրաքանչյուր հատկանիշ բնորոշվում է միայն մեկ՝ դրական կամ բացասական արժեքով: Մինչդեռ ավանդական հատկանիշների համակարգում այդպիսի խիստ սահմանափակում չկա:

գ) Դասակարգման միասնական սկզբունքով: Ի հակադրություն միջանդական մոտեցման, այստեղ չեն առանձնացվում ձայնավորների և բաղաձայնների ինքնուրույն խմբեր, այլ հատկանիշները տարածվում են լեզվի հնչույթային համակարգի բոլոր միավորների վրա:

§ 81. Ռ. Յակոբսոնի և մյուսների տարբերակիչ հատկանիշների տեսությունը քննադատողները մասնավորապես նշել են, որ երկանդամություն սկզբունքը հաճախ չի համապատասխանում լեզուներում գոյություն ունեցող վիճակին: Շատ հատկանիշներ երկուսից ավելի հնչույթների նկատմամբ կազմում են ոչ թե երկու, այլ երեք, չորս, հինգ աստիճանի հարաբերություններ, որոնք հաճախ դժվար է ներկայացնել երկանդամ հակադրության ձևով:

Շուրջ տասը տարվա հնչույթաբանական բաղմամբով ուսումնասիրությունները բացահայտեցին տարբերակիչ հատկանիշների տեսության մեջ տեղ գտած թիրությունները և ստիպեցին հեղինակներին կատարել որոշ բարեփոխումներ ու փոփոխություններ:

§ 82. Տարբերակիչ հատկանիշ տերմինը ինքնին ենթադրում է ոչ տարբերակիչ հատկանիշի գոյությունը: Վերջինի առկայությունը պայմանավորված է հնչյունի դիրքով, հարևան հնչյուններիով, արտասանական շեղումներիով և այլն: Հայերենում ոչ տարբերակիչ հատկանիշ է քմայնացումը, որը մի շարք բառերում հարևան հնչյունի ազդեցության հետևանք է, ինչպես՝ առյաճ, պառյաճ: Իսկ ռուսերենում ГОРОД բառը կարող է արտասանվել թե՛ [գորոտ] և թե՛ [հորոտ], ու իմաստի խախտում չի առաջանա, քանի որ բացակայում է պայթականություն-շփականություն հակադրությունը և բաղաձայնի համար:

§ 83. Յուրաքանչյուր լեզվի հնչույթային կազմը որոշելու համար սովորաբար դիմում են հակադրության մեթոդին, որի ժամանակ միմյանց հետ համեմատվում են տվյալ լեզվի երկու (կամ ավելի) բառերի կամ բառաձևերի հնչյունական ձևերը, ընդ որում բառերը ընտրվում են այնպես, որ նրանցում միևնույն դիրքում տարբերվի միայն մեկ կամ որպես ազդպիսին դիտվող հնչյունը: «Հայերենի հնչույթային համակարգը» բաժնում բերված են այն հակադրությունները, որոնցով հաստատվում են հայերենի ձայնավորների ու բաղաձայնների հնչույթայնությունը ուժեղ դիրքերում, և դրանց հիման վրա բացահայտվում է տարբերակիչ հատկանիշների համակարգը:

§ 84. Տարբերակիչ հատկանիշ տերմինը այստեղ վերցված է հնչյունաբանական առումով, ելնելով արտաբերական հատկություններից, որոնց և տալիս ենք համապատասխան անվանումներ: Սակայն կատարելով որոշ վերադասակարգում՝ հնարավոր է այդ

ցանկը ներկայացնել որպես երկանդամ հակադրություններ: Այսպես՝

1. Չայնավոր—ոչ ձայնավոր: Այս հատկանիշը, որը հիմնված է հնչյունների ձայնաբանական կազմության վրա, վերաբերում է ինչպես բուն ձայնավորներին, այնպես էլ ձայնորդների մի մասին:

2. Առաջնալեզվային—ոչ առաջնալեզվային: Առաջնալեզվային հնչյունների արտաբերությանը մասնակցում է լեզվի առջևի նեղ մասը, որը բարձրանում է իր սովորական չեզոք դիրքից: Ատամնային, ալվեոլային ու նախաբմային հնչյունները առաջնալեզվային են: Սրանց լվին են պատկանում նաև ո, ր, լ ձայնորդները և հայերենի ծ, ձ, ց կիսաշփականները:

3. Առաջնային—ոչ առաջնային: Սրանք այն հնչյուններն են, որոնց արտաբերման տեղը քիմքից առաջ գտնվող մասն է: Սրանց լվին են պատկանում շրթնայինները, ատամնայինները և ալվեոլայինները:

Այս երկու խմբերը որոշ տեղերում համընկնում են, բայց որոշ մասերում միմյանց լրացնում են:

4. Բարձր—ոչ բարձր (վերին—ոչ վերին): Այս հատկանիշը, ինչպես և ցածր—ոչ ցածր, ետին—ոչ ետին հատկանիշները, բնորոշում են լեզվի ամբողջ զանգվածի դիրքը, այսինքն՝ բնորոշ են ձայնավորներին և որոշ բաղաձայնների: Բարձր (կամ վերին բարձրացման) հնչյունների ժամանակ լեզուն բարձրանում է իր չեզոք դիրքից: Սրանք են, օրինակ, ի, ու ձայնավորները, ինչպես և միջնալեզվային քմային բաղաձայնները:

5. Ստորին—ոչ ստորին (բաց—ոչ բաց): Երբ հնչյունի արտաբերման ժամանակ լեզուն իջնում է իր չեզոք դիրքից, ապա ստացվում են բաց (կամ ստորին բարձրացման) հնչյուններ, օրինակ՝ հայերենի ա-ն կամ ե-ն:

6. Ետին—ոչ ետին: Ետին հնչյունների արտաբերության ժամանակ լեզուն ետ է քաշվում իր չեզոք դիրքից:

§ 85. Այս երեք տարբերակիչ հատկանիշները վերաբերում են լեզվի դիրքին, համեմատվում են չեզոք դիրքի հետ և որոշ չափով տարբերվում են սովորական ավանդական դասակարգումից նրանով, որ դրանք միացնում են ձայնավորների ու բաղաձայնների միջև եղած ընդհանրությունները: Այդ դասակարգումով պարզ-

վում է, որ միևնույն հնչյունը չի կարող լինել ո՛ր բաց (ստորին), ո՛ր բարձր, քանի որ որպիս ելակետ վերացված է լեզվի շարժումը չեղոք զիրքից, և լեզուն չի կարող միաժամանակ թև բարձրանալ, և թև իջնիլ: Բաղաձայնները նույնպես կարող են բնորոշվել այդ հատկանիշներով:

Եթև առաջնալիզվային և առաջնային հատկանիշները բնորոշ են կոշտ քիմքից առաջ գտնված բաղաձայնների համար, ապա հիշված երեք հատկանիշներով սահմանազատվում են մնացած բոլոր՝ կոշտ քիմքից դեպի ետ ընկած մասում առաջացած հընչյունները:

Այս հատկանիշները կարող են վերագրվել նաև քիմքից առաջ կազմված աջն հնչյուններին, որոնց հիմնական արտաբերմանը ավիանում է լրացուցիչ արտաբերություն, այն է՝ քմայնացում (палатализация), կոշտացում (веляризация) և կատկայնացում (фарингализация): Քմայնացումը նման է ի-անման ձայնավորական երանդին, կոշտացումը Ե-անման երանդին, իսկ կատկայնացումը՝ ա-անման երանդին: Այս հատկանիշները արտահայտվում են վերոհիշյալ բաց, փակ, ետին տարբերակիչ հատկանիշների կիրառությամբ:

	Քմայնիչներ ձ, ջ, չ	Եանաբմայ. կ, գ, ք	Փափկաբմային յ, ղ, ճ	Կոկորդային հ
Բարձր (փակ)	+	+	—	+
Ստորին (բաց)	—	—	—	+
Ետին	—	+	+	+

§ 86. Լրացական հատկանիշներ

7. Շրքնային—ոչ շրքնային: Շրքնային հնչյունները արտաբերվում են շրթունքների կտրացումով, որի շնորհիվ փոքրանում է շրթնային անցքը (եղքը): Ոչ շրթնային հնչյունների ժամանակ այդպիսի նեղացում տեղի չի ունենում:

Բոլոր հնչյունները կարող են բնորոշվել վերոհիշյալ հատկանիշով: Անցումնային յ-ի և ոչ ցածր ձայնավորների ժամանակ շրթնայնացումը սովորաբար կապվում է «ետին» տարբերակիչ հատկանիշի հետ: Այսինքն՝ այն հնչյունները, որոնք ետին են (բացի ա-ից) սովորաբար և շրթնայնացված են. օրինակ, հայերենի

[illegible]

օ-ն, ու-ն, բայց այդպիսի փոխադարձ կապ կարող է գոյություն չունենալ այլ լեզուներում, ինչպես օրինակ ֆրանսերենում, որտեղ կան և՛ ետին, և՛ առաջնային շրջնային ձայնավորներ՝ [յ, լժ], [ւ], [օ]:

Հայերենի բաղաձայնների համար տվյալ հատկանիշը բնութս չէ:

8. Ռեզային—ոչ ռեզային: Ռեզային հնչյունները արտաբերվում են փափուկ քիմքի իջեցումով, որի շնորհիվ օդը անցնում է քթի միջով:

Ռեզային են հայերենի մ և ն հնչյունները, որոնք հակադրվում են նույն տեղում առաջացող բ և գ պայթական հնչյուններին:

Ռեզայինները միշտ ձայնեղ են:

§ 87. Բուն բաղաձայնական հատկանիշներ

9. Տեական—ոչ տեական: Այս հատկանիշը բնորոշ է ձայնորդներին և բաղաձայններին: Բոլոր հպական բաղաձայնները և ու-ն ոչ տեական են, իսկ շփականները տեական են:

Ձայնորդներից տեական է ր-ն, իսկ բաղմակի ընդհատված է՝ ո-ն, որը կարող է դիտվել և՛ որպես տեական, և՛ որպես հպական (կամ ոչ տեական)՝ նայած լեզվի:

10. Պայքական—ոչ պայքական (կամ կիսաշփական): Այս տարբերակիչ հատկանիշը բնորոշ է հպական բաղաձայններին: Հպականների հլքը կարող է լինել 2 տեսակի՝ անմիջապես, որի հետևվանքով ստացվում է պայթյունին նմանվող հնչյուն, և համեմատաբար դանդաղ, որի հետևանքով ստացվում են կիսաշփականներ: Այս հատկանիշը հավելուրդային է, երբ կան 9-ը և 13-ը:

11. Շնչեղացած—ոչ շնչեղացած: Այս հատկանիշը բնորոշ է հայերենի ոչ տեական բաղաձայններին և արտաբերության տեսակետից կապված է կոկորդում՝ ձայնալարերից ներքև գտնված հնչարանի օդի ճնշման մեծացման հետ: Բայց միայն այս նախապայմանը բավարար չէ շնչեղացման համար: Անհրաժեշտ է, որ ձայնալարերը լինեն բաց, և օդը ունենա ազատ ելք թորերից դուրս գալու համար: Սովորաբար լարված՝ աշտինքն խուլ բաղաձայններն են լինում շնչեղացած, սակայն, օրինակ հինգի լեզվում, կան ձայնեղ շնչեղներ, որոնց ժամանակ ձայնեղացումը առկա է հրաման (դադարի) պահում, և այդ բաղաձայնները լարված չեն:

12. Ձայնեղ—ոչ ձայնեղ: Ձայնեղությունը ձայնալարերի տա-

տանումների արդյունք է: Որպեսզի ձայնավարերը լրջոտան, անհրաժեշտ է, որ նրանք ընդունեն որոշակի դիրք, այսինքն՝ շատ հեռացած չլինեն միմյանցից և նրանց միջով անցնի օդի հոսքը:

Այս հատկանիշը բնորոշ է հայերենի ինչպես տեղական, այնպես էլ ոչ տեղական բաղաձայններին:

13. Հստակ—ոչ հստակ: Հստակությունը բնորոշվում է աղմուկի դերիշխումով թույլ (աղոտ) բաղաձայնների համեմատությամբ: Այս հատկանիշը բնորոշ է հայերենի շփականներին ու կիսաշփականներին, քանի որ նրանց արտաբերության ժամանակ առաջանում է բարդ արգելք: Պայթականներին բնորոշ է այս հատկանիշը: Հետևելով արտաբերական տերմիններին՝ ավելի ճիշտ կլինի այդ հատկանիշը անվանել շփական—ոչ շփական:

Ստորև ներկայացված է տարբերակիչ հատկանիշների ցանկը: (Տե՛ս աղյուսակ 4):

7. ՀԱՉՈՒՅԹՆԵՐԻ ԱՐՏԱՔԵՐԱԿԱՆ ՈՒ ՖԵՂԻԿԱԿԱՆ ՆԵԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

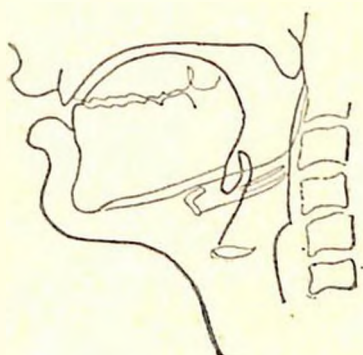
ՉԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐ

Առաջին շարքի վերին բարձրացման [ի] ձայնավոր

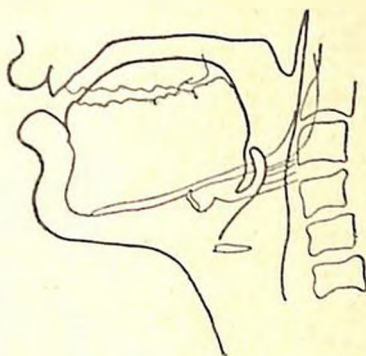
§ 88. Արտասանական բնութագիր: Ի ձայնավորի կազմության ժամանակ լեզուն կծկվում է բերանի միջին մասում, մի փոքր ձգվում զեպի առաջ և, բարձրանալով զեպի կոշտ քիմքը, կազմում մի դմբեթաձև բարձրություն (տե՛ս նկ.3): Այդ բարձրության դադարը գտնվում է բերանի ուղիղ մեջտեղում, կոշտ քիմքի դիմաց: Լեզվի եզրերը բարձրանում են և թեթև կաշում կոշտ քիմքի եզրերին 2-րդ, 3-րդ սեղանատամների մոտ: Այդ բանում կարելի է համոզվել քմանկարներից (ոլալատողրամմա), որտեղ ի-ն թողնում է որոշակի հետքեր (տե՛ս նկ. 5):

Լեզվի բարձրության ատոմճանը ամենամեծն է այդ շարքի մյուս ձայնավորի համեմատությամբ: Ամբողջ բերանային հնչարանը նեղանում է՝ վերածվելով մի անցքի, որը դնալով հո՛ւ լայնանում է և միանում լայն կողորդային հնչարանին: Լեզվի ծայրը իջած է և հենվում է ներքին ատամների ներսի մակերեսին: Շըրթունքները չեզոք դիրք են զբաղում, բերանի բացվածքը շատ փոքր է, ուստի ձայնավորը կարելի է անվանել փակ: Փափուկ քիմքը

Նկ. 3. ի-ի օկնադեղնանկարը

Նկ. 4. է-ի օկնադեղնանկարը

Քարձրացած վիճակում է՝ փակելով դեպի անդալին խոռոչը սափող օդի ուղին: Այսպիսով՝ ի-ն առաջին շարժի վերին բարձրացման ոչ շրթնայնացված ձայնավոր է:

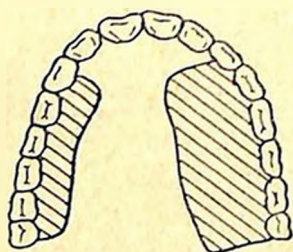
§ 89. Ֆիզիկական բնութագիր: Ի ձայնավորի սպեկտրային պատկերում պարզ երևում են երկու իրարից խիստ անջատված ու ժեղացված զոտիներ (ֆորմանտներ): Առաջինը տարածվում է 300-ից մինչև 525 հց, 375 հց ֆորմանտային հաճախականությամբ, իսկ երկրորդը՝ 2700-ից մինչև 3400 հց զիապաղոնում, 3000 հց ֆորմանտային հաճախականությամբ (ՖՀ): Եթե առաջին ֆորմանտի ուժգնությունը հավասար է-13 դբ (դեցիբել), իսկ երկրորդինը՝-18 դբ: Այսպիսով, ի-ի երկրորդ ֆորմանտի ինտենսիվությունը ուժեղացված է, քանի որ գտնվում է 3000 հց սահմանում:

Այս հնչյունը, համեմատած մյուս ձայնավորների, հատկապես ա-ի հետ, ավելի թույլ է իր էներգիայով: Նրա ընդհանուր ինտենսիվությունը հասնում է մինչև-10 դբ, մինչդեռ ա-հնչյունինը՝ մինչև 2—3 դբ-ի:

Այս ձայնավորի տևողությունը, ա-ի կամ օ-ի համեմատությամբ, ավելի կարճ է: Այսպես, միավանկ բառերում այն հավասար է 140 մվրկ, երկվանկ բառերում շեշտի տակ՝ 130-ի, իսկ անշեշտ դիրքում 50 մվրկ-ի:

Առաջին շարքի միջին բարձրացման [1.] ձայնավոր

§ 90. Արտասանական բնութագիր: Է-ն առաջին շարքի ձայնավոր է, որի արտաբերման ժամանակ լեզուն ամբողջ զանգվածով կծկվում է բերանի միջին մասում՝ ձգվելով դեպի առաջ: Սակայն լեզուն ի ձայնավորի համեմատությամբ ավելի նվազ չափով է բարձրանում դեպի կոշտ բիմբը, նրա եզրերը ավելի թույլ են կաշռում ատամներին, և ինչպես երևում է քմանկարներից (տե՛ս նկ 6), լեզվի բառկները է-ի արտաբերման ժամանակ ավելի նեղ են ու երկարաձև: Այսպիսով, է-ի արտաբերման ժամանակ լայնանում է բերանային հնչարանը և դրա փոխարեն մի փոքր կարճանում կոկորդային հնչարանը: Սակայն նրանց բաժանման սահմանն ավելի սահուն է և աստիճանական, բերանը ավելի է բացված ի-ի համեմատությամբ, իսկ շրթունքները ունեն շեղոք զիրք: Լեզվի ծայրը է հնչյունի արտաբերման ժամանակ իջած է ներքև՝ թևերի հպվելով ստորին ատամներին (նկ. 4): Այսպիսով՝ է-ն առաջին շարքի միջին բարձրացման ձայնավոր է¹⁴:

Նկ. 5. ի-ի քմանկարը

Նկ. 6. է-ի քմանկարը

§ 91. Ֆիզիկական բնութագիր: Իր տեղում լայն է-ն ավելի երկար և ուժեղ ձայնավոր է, քան ի-ն: Այսպես՝ միավանդ բառերում, շեշտի տակ նրա տեղում լայն է 140—160 մվրկ է (և նույնիսկ ավելի, նայած թե ինչպիսի բաղաձայնների շրջապատում է այն)։

¹⁴ Ըստ Հ. Աճառյանի և այլոց հին հայերենը ունի երկու տեսակ է, որոնցից մեկը բաց էր (է), իսկ մյուսը՝ փակ (է): Արդի գրական լեզվում կա միայն մեկ է, որը գրավոր խոսքում ունի երկու դրսևորում (է, է):

երկվանի բառերում, շեշտի տակ նրա տեղությունը հավասար է 110 մվրկ-ի, իսկ անշեշտում՝ 50—10 մվրկ-ի:

Է-ի սպեկտրում պարզ առանձնանում են 4 ֆորմանտներ: Այսպես, առաջին ֆորմանտը ընդգրկում է 375—600 հց հաճախականության տիրույթը: Այդ սահմանում ամենաուժեղ բաղադրիչը 450 հց հաճախականությունն է (ֆորմանտային հաճախականություն):

Երկրորդ ֆորմանտը ընդգրկում է 2400—2850 հց, 2550 հց ֆորմանտային հաճախականությամբ. երրորդը՝ 3150—3450 (3300 ֆորմ. հաճախականությամբ), չորրորդը՝ 4800—5250:

Ընդհանուր ինտենսիվությամբ է-ն ավելի ուժեղ է ի-ից, սակայն տարբերությունը շատ մեծ չէ (հասնում է մինչև -6 դբ): Առաջին երեք ֆորմանտները սպեկտրալ պատկերում ունեն մոտավորապես նույն ուժգնությունը: Առաջինը միշտ ավելի ուժեղ է. նրա ինտենսիվությունը հասնում է -8 դբ, երկրորդինը՝ -7-ի, իսկ երրորդինը -6—12 դբ:

Ետին շարժի ստորին բարձրացման [ա] ձայնավոր

§ 92. Արտասանական բնութագիր: Բոլոր ետին շարքի ձայնավորների արտաբերման ժամանակ լեզուն իր ամբողջ զանգվածով կծկվում է բերանի հորի մասում՝ ընդունելով, սակայն, որոշ չափով տարբեր դիրքեր: Այսպես՝ շնայած բոլոր ա ձայնավորների ունեցնական կարևորում ձայնավորի շարքը բնութագրող պարամետրը (լեզվի ամենաբարձր կետից մինչև վերին կտրիչների հզորն ընկած տարածությունը) հավասար է 60—65 մմ, սակայն լեզվի կծկվածությունն ու բարձրացման աստիճանը տարբեր խոսողների մոտ տարբեր է:

Ա. ձայնավորի արտաբերման ժամանակ լեզուն, գտնվելով բերանի հորի մասում, դմբեթաձև բարձրանում է դեպի փափուկ քիմքը, բայց ոչ այնչափով, որքան օ-ի կամ ու-ի ժամանակ (տե՛ս նեկ. 7):

Մանր. — Բարբառային արտասանության հետքեր ունեցող որոշ խոսողների մոտ լեզվի բարձրության աստիճանը մոտենում է օ ձայնավորին: Գ. Ղափանցյանը գտնում է, որ հայերենի ա ձայնավորը այլ լեզուների համեմատությամբ միջին բարձրացման

է: (Տե՛ս «Ընդհանուր լեզվաբանություն», Երևան, 1939, էջ 53): Այս դիտողությունը, ինչպես տեսնում ենք, գուրկ չէ որոշ հիմքից: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ զրական լեզվով խոսողների մոտ այն իր բարձրացման աստիճանով, աշխուժանալով, տարբերվում է օձայնավորից:

Քմանկարներում ա-ն հետքեր չի թողնում: Լեզուն եւ քաշվելու հետևանքով՝ նրա ծայրը հեռանում է ստորին ատամնաշարից: Բերանը բացված է ստորին ծնոտի իջեցման հետևանքով: Բերանի բացվածությունն աստիճանը ա-ի ժամանակ ամենամեծն է. տարբեր խոսողների մոտ շրթունքների միջև բնկած տարածությունը հավասար է 12-ից 17 մմ-ի: Լեզվի գիրքի և բերանի բացվածքի շնորհիվ բերանային հնչարանը մեծանում է, իսկ կսկորդայինը՝ փոքրանում: Շրթունքները շեղոք գիրքի են և կլորացված շեն: Փափուկ քիմքը իր բարձրացած վիճակում է՝ փակելով ոնգային հնչարան տանող ուղին:

Այսպիսով՝ բոլոր արտասանական կազմավորման հայերենի ա-ն ետին շարքի ստորին բարձրացման ոչ շրթնայնացած ձայնավոր է:

§ 93. Ֆիզիկական բնութագիր: Ձայնավորների շարքում ա-ն ամենահզոր¹⁵ ձայնավորն է: Նրա ինտենսիվությունը երբեմն հասնում է -3—4 դր: Ա-ն ունի որոշակի սպեկտրային պատկեր, որը խիստ տարբերվում է այլ ձայնավորներից: Հայերենի ա ձայնավորը աչքի է ընկնում նաև իր տեղությունամբ, որը նույն պայմաններում գրեթե միշտ ավելի երկար է մյուս ձայնավորների համեմատությամբ: Այսպես, միավանկ բառերում նրա տեղությունը հասնում է 230 մվրկ.-ի, երկվանկ բառերում շեշտի տակ՝ 220 մվրկ.-ի, իսկ անշեշտ վանկում 130—150 մվրկ.-ի: Սռավանկ բառերում ա-ի տեղությունը ավելի է կարճանում, սակայն շեշտված ա-ն միշտ ավելի երկար է անշեշտների համեմատությամբ: Օրինակ՝ «աղաղակ» բառում առաջին ա-ի տեղությունը հավասար է 80 մվրկ.-ի, երկրորդինը՝ 100, իսկ երրորդինը՝ 180 մվրկ.-ի:

Ա-ն բնութագրվում է երեք կամ նույնիսկ չորս կայուն ֆորմանտներով, որոնցից կարևորագույններն են առաջին երկուսը: Առաջին ֆորմանտը ընդգրկում է 450—825 հց տիրույթը, 675 հց

¹⁵ Հզորությունը որոշվում է հնչունի ընդհանուր ինտենսիվությամբ (էներգիայով): Որքան ավելի մեծ է էներգիան, այնքան ավելի հզոր է հնչունը:

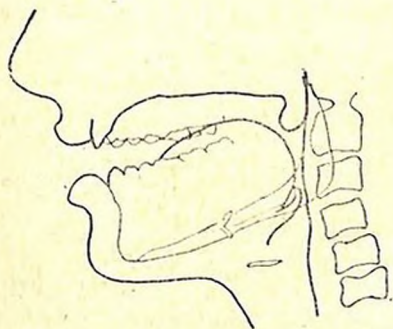
Ֆորմանտային հաճախականությամբ, երկրորդը՝ 1050—1250 հց (150 հց ֆհ)¹⁶, երկրորդը՝ 2400—2700 հց (2550 հց ֆհ), չորրորդը՝ 3750—4400 հց: Առաջին երկու ֆորմանտները շատ մոտ են միմյանց և երբեմն նույնիսկ ձուլվում են՝ կազմելով մի լայն ուժեղացված հաճախականությունների տիրույթ: Այդ իսկ պատճառով ա հընչյունը այդ հատկանիշով կեղծվում է հոծ (կոմպակտ)՝ հակադրվելով նոսր (գիֆուդ) ի ձայնավորին:

Ետին շարժի միջին բարձրացման շրջնայնացված
[օ] ձայնավոր

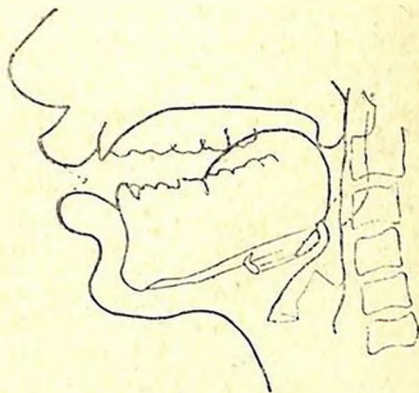
§ 94. Այս ձայնավորի արտաբերության ժամանակ լեզուն կծկված է և կլորացած բերանի ետին մասում՝ ստանալով գմբեթի ձև (տե՛ս նկ. 8): Նրա ծայրը հեռանում է ստորին առամնաշարից մոտ 28—30 մմ (ա-ի ժամանակ այս տարածությունը հավասար է 19—21 մմ-ի):

Լեզվի ալյավիսի զիրքը ստեղծում է բերանային մեծ և կոկորդային փոքր հնչարան, որի սահմանը լեզվի բարձրագույն կետն է:

Լեզվի առավել բարձր հատվածը քիմքից հեռացած է մոտ 8—10 մմ-ով (իսկ ա-ի ժամանակ՝ 10,5—11 մմ է): Այս ցուցանիշով հայերենի ա-ն և օ-ն շատ չեն տարբերվում միմյանցից: Դրանց միջև եղած տարբերությունը ավելի շատ վերաբերում է լեզվի

Նկ. 7. ա-ի ակնադենանկարը

Նկ. 8. օ-ի ակնադենանկարը

¹⁶ ֆհ—ֆորմանտային հաճախականություն:

կծկվածութիւնն աստիճանին և շրթունքների մասնակցութիւնը օ-ի արտասանութիւնն ժամանակի:

Ա) ձայնավորի արտաբերման ժամանակ բերանի բացվածքը քիչ ավելի փոքր է ա-ի համեմատութեամբ: Շրթունքների միջև եղած տարածութիւնն այս դեպքում հավասար է 12—15 մմ-ի, իսկ ա-ի արտաբերման ժամանակ՝ 16—20 մմ-ի: Ս-ի հնչմանը ակտիվորեն մասնակցում են շրթունքները, որոնք ձգվում են առաջ՝ կաղմկելով կտրուկում ճեղք. այսպիսով ստեղծվում է լրացուցիչ շրթնային հնչարան, որը նպաստում է օ-ի տոնի իջեցմանը: Փափուկ բերքը իր բարձրացած վիճակում է, փակելով օդի ուղին դեպի բերք խոռոչը:

Այսպիսով՝ օ ձայնավորը ետին շարքի միջին բարձրացման շրթնայնացված ձայնավոր է:

§ 95. Ֆիզիկական բնութագիր: Երկվանի բառերում, շեշտի տակ օ-ի տեղութիւնը հավասար է 150—170 մվրկ-ի, իսկ անշեշտ վանկում՝ 60—110 մվրկ-ի:

Նախնական բառերում օ-ի տեղութիւնը կրճատվում է, սակայն ոչ այնքան, որքան ի-ի կամ ու-ի դեպքում: Այսպես՝ օղաչաւ բառում օ-ի տեղութիւնը հավասար է 125 մվրկ-ի:

Օ ձայնավորի ընդհանուր էներգիան (ինտենսիվութիւնը) բավականին մեծ է (սակայն ա-ից պակաս), հասնելով մինչև -7 դբ:

Նրա ֆորմանտների բաշխումը ձայնային դիապազոնում որոշ չափով մոտենում է ա-ին՝ տարբերվելով նրանից իր առաջին երկու ֆորմանտների անջատվածութեամբ: Այսպես, առաջին ֆորմանտը հավասար է 375—600 հց, 450 հց ֆորմանտային հաճախականութեամբ, երկրորդը՝ 900—1050, իսկ երրորդը՝ 3050—3450 հց:

Սպեկտրապատկերներում հատկապես աչքի են ընկնում ֆորմանտների նեղութիւնը և նրանց մեծ ինտենսիվութիւնը, ի տարբերութիւն ա-ի, որտեղ առաջին երկու ֆորմանտները այնքան լայն են, որ ձուլված են միմյանց հետ:

Այսպես, առաջին ֆորմանտի ինտենսիվութիւնը հավասար է -7 դբ, երկրորդինը՝ -18—13 դբ, երրորդինը՝ -25—10 դբ:

Ետին շարքի վերին բարձրացման շրթնայնացված
[ու] ձայնավոր

§ 96. Ու ձայնավորը իր կազմավորմամբ շատ ընդհանրութիւններ ունի օ-ի արտասանական դիրքի հետ: Նրա հնչման ժա-

մանակ լեզուն խիստ կծկված է բերանի հատին մասում և կտրացած: Սակայն ու-ի ժամանակ լեզվի բարձրացման աստիճանը օ-ի համեմատությամբ ավելի մեծ է: Այդ բարձրացման հետևանքով ու ձայնավորը հետքեր է թողնում քմանկարներում (տե՛ս նկ. 9)։ Սրանով էլ պայմանավորված է ու ձայնավորի վերին բարձրացման աստիճանը (կամ նեղ կազմավորումը)։ Այսպես, եթե լեզվի և փափուկ քիմքի միջև ընկած տարածությունը օ-ի արտաբերման ժամանակ հավասար է 10,5—11 մմ-ի, ապա նույն տարածությունը ու-ի ժամանակ կազմում է 3—6 մմ:

Լեզվի ծայրը հետ է քաշված ստորին ատամնաշարից 24—25 մմ-ով: Շրթունքները ու-ի արտաբերման ժամանակ ավելի քիչ են բացված և ավելի առաջ են ձգված ու կտրացած:

Փափուկ քիմքը լրիվ փակում է ռնգային ուղին: Բերանային հնչարանը ու-ի կազմավորման ժամանակ զգալի մեծ է և խստորեն սահմանազատվում է կոկորդային հնչարանից, որը հտին շարքի մյուս ձայնավորների համեմատությամբ ավելի մեծ է: Վերջին հանգամանքը նպաստում է ձայնավորի տոնի իջեցմանը: Այսպիսով՝ ու-ն ետին շարքի վերին բարձրացման շրջանացված ձայնավոր է: Օ ձայնավորից այն տարբերվում է միայն մեկ հատկանիշով՝ բարձրացման աստիճանով:

§ 97. Ֆիզիկական բնութագիր: Ու ձայնավորի սպեկտրապատկերները որոշ չափով նման են ի ձայնավորի սպեկտրապատկերներին: Այսպես՝ նրա առաջին ֆորմանտը նույնպես գտնվում է ցածր դիապազոնում՝ 225-ից մինչև 450 հց սահմաններում, գրեթե միշտ ունենալով միևնույն ֆորմանտային հաճախականությունը՝ 300 հց:

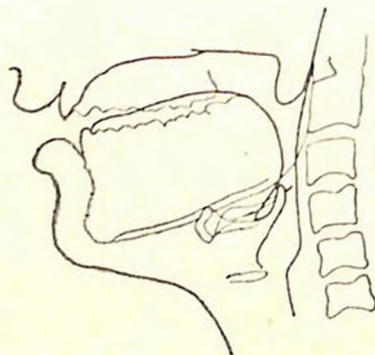
Ու-ի առաջին ֆորմանտը աչքի է ընկնում իր բարձր ինտենսիվությամբ (հասնում է մինչև -15 դբ), իսկ էներգիան համեմատաբար ավելի փոքր է (հասնում է մինչև -15—10 դբ-ի), ուստի և այս հնչյունը ավելի թույլ է:

Երկրորդ ֆորմանտը զգալիորեն հեռացված է առաջինից, ընդգրկելով 975—1250 հց տիրույթը՝ 1050 հց ֆորմանտային հաճախականությամբ: Նրա ինտենսիվությունը շատ թույլ է՝ մինչև -25 դբ: Երրորդ ֆորմանտը, որը գտնվում է 2700—2850 հց դիապազոնում, առավել ևս թույլ է: Երևում է նաև չորրորդ ֆորմանտը 3750—3900 հց դիապազոնում: Ու-ի արտաբերման ժամանակ

էներգիայի ուժգնությամբ աչքի է ընկնում առաջին ֆորմանտը, որը գերիշխում է մշտաներին: Ուստի այս ձայնավորը ավելի հատկանիշով ցածր տոնի ձայնավոր է (*gravis*)՝ ի տարբերություն ի-ի, որտեղ ավելի ուժեղ է և ավելի բարձր զիտապոնում է գտնվում երկրորդ ֆորմանտը:

Նկ. 9. ու-ի սենսոգենանկարը

Նկ. 10. յ-ի սենսոգենանկարը

Միջին շարքի միջին բարձրացման [ը] ձայնավոր

§ 98. Ը ձայնավորի արտաբերման ժամանակ լեզվի մակերեսը հարթ է, շատ աննշան բարձրացած իր հանգստի դիրքից: Լեզվի հտին մասում զգացվում է փոքր գոգավորում: Լեզվի ծայրը իջած է և թեթև հենվում է ներքին ատամնաշարին (նկ. 10): Շրթունքները բացվում են ուղղահայաց, մի փոքր ձգվելով բերանի անկյուններում: Ընդհանուր առմամբ, բերանի բացվածքը միջին աստիճանի է: Լեզվի դիրքը աչնպիսին է, որ այդ ձայնավորը չի կարելի դասել ոչ առաջին շարքի, ոչ էլ հտին շարքի ձայնավորների թվին: Նրա միջին մասում էլ ոչ մի բարձրացում չի երևում: Այս ձայնավորը հաճախ անվանում են խառը կամ չեզոք շարքի ձայնավոր: Քմանկարներում այն հետքեր չի թողնում: Շրթունքների բացվածության աստիճանը դրավում է միջին դիրք ստորին և վերին աստիճանների միջև՝ ավելի մոտենալով վերին աստիճանին: Նրանց միջև ընկած տարածությունը հավասար է 8—12 մմ-ի. վերջինս մոտ է է-ի բացվածության աստիճանին, որի ժամանակ այն հավասար է 10—14 մմ-ի: Բերանային հնչաբանը բավական

նին մեծ է՝ համեմատած առաջին շարքի ձայնավորների հետ, իսկ կոկորդային հնչարանը համեմատաբար ավելի փոքր է։ Փափուկ քիմքը իր բարձրացած վիճակում է, և փոքրիկ լիզվակը հպվում է երախի պատին՝ փակելով դեպի քիթը տանող ուղին։ Ա-ն ընդայնացված չէ, այլ բերանային ձայնավոր է, հայերենի մյուս ձայնավորների նման։

Այսպիսով՝ ր ձայնավորը միջին շարքի միջին բարձրացման ու շրթնացված ձայնավոր է։

§ 99. Ֆիզիկական բնութագիր։ Ա ձայնավորը մյուս բոլոր ձայնավորների համեմատությամբ աչքի է ընկնում իր կարճությանը։ Նրա տեղությունը տարբեր դիրքերում տատանվում է 40—60 մվրկ-ի սահմաններում։

Ա ձայնավորի սպեկտրը աչքի է ընկնում իր ֆորմանտների հավասարաչափ բաշխումով ամբողջ ձայնային դիապազոնում։ Այսպես, նրա առաջին ֆորմանտը հավասար է 450—525 հց-ի, 450 հց բարձրակետով։ Երկրորդ ֆորմանտը գտնվում է 1450—1650 հց դիապազոնում և ունի 1550 հց։ Երրորդ ֆորմանտը բաղկացած է սովորաբար մեկ հաճախականությունից (2850 հց), չորրորդը ընդգրկում է 3600—3750 կամ 3900—4400 հց հաճախականությունների տիրույթը, երեւում է նաև հինգերորդ ֆորմանտը՝ 4800 հց հաճախականությամբ։ Այս ձայնավորի ընդհանուր էներգիան համեմատաբար թույլ է և այդ հատկանիշով Ա-ն նմանվում է ու-ին. նրա ամենամեծ սահմանը -10 դբ է, իսկ ամենափոքրը՝ -15 դբ, էներգիայի բաշխումը ըստ ֆորմանտների փոքր ի շատև հավասար է, տատանվելով -18-ից մինչև -13 դբ-ի։ Առաջին ֆորմանտը այնուամենայնիվ ունի ամենամեծ արժեքը։

Ձայնավոր +յ կամ յ+ձայնավոր կապակցություններ

§ 100. Երկբարբառ կոչվում է երկու ձայնավորից կամ մի կիսաձայնից ու մի ձայնավորից կազմված ձայնախումբը, որը արտաբերվում է միանգամից և կազմում է մեկ վանկ։ Երկբարբառով, ինչպիսի և սովորական ձայնավորով կազմված վանկերը կարող են առջևից կամ հետից ունենալ բաղաձայններ։ Երկբարբառներում սովորաբար մեկ ձայնավորը կորցնում է իր վանկարարության ֆունկցիան և արտաբերվում է ավելի թույլ, կարճ ու սահուն, մինչդեռ մյուս ձայնավորը, ընդհակառակը, լինում է լիա-

հունչ, երկար ու սովորաբար վանկի շեշտակիր տարբեր է: Վերջինս կոչվում է երկրարբառի միջուկ (ядро), օրինակ՝ իս երկրարբառում ի-ն շատ սահուն է ու կարճ, իսկ ա-ն՝ երկար ու լիահունչ:

Ծանոթ.— Լեզվաբանության մեջ գոյություն ունեն տարբեր կարծիքներ երկրարբառների վերաբերյալ:

Հարցը առաջին հերթին վերաբերում է երկրարբառների հնչյունական կոդմին, այն բանին, թե ինչպիսի հնչյունների միասնությունները կարելի է համարել երկրարբառներ: Ոմանց կարծիքով (Լ. Վ. Շչերբա, Օ. Վախսկ, Լ. Ռ. Զինդեր) իսկական կամ կայուն երկրարբառ կարող են կազմել երկու լիահունչ ձայնավորները, իսկ կիսաձայնից և մեկ ձայնավորից կազմված միացումները կազմում են կեղծ երկրարբառներ: Իսկական կամ կայուն երկրարբառները լեզուներում հազվագիպ են:

2. Սուխար, է. Զիվերսը, Վ. Ֆրոտորը և մասամբ Դ. Զոունզը գտնում են, որ երկրարբառներում ձայնավորներից մեկը կորցնում է իր վանկարարությունն ու լիահնչյունությունը, դառնալով երկրարբառի թույլ, ոչ շեշտակիր տարր, այսպես կոչված կիսաձայն հնչյուն: Այսպիսով, մեկ կիսաձայնից և մեկ լիարժեք ձայնավորից կազմած միասնությունները նույնպես համարվում են երկրարբառներ:

Սակայն ուսումնասիրողները, որպես երկրարբառության հիմնական նախապայման, միասնաբար ընդունում են նրա մեկ ճիգով արտասանության հատկանիշը: Արտաբերական այս առանձնահատկությունը ֆիզիկական մակարդակում արտահայտվում է ինտենսիվության ուժեղացումով, որի զագաթը ընկնում է ձայնավորի վրա:

Ընդգծելով մեկ վանկ կազմելու պայմանը՝ լեզվաբանները փաստորեն դուրս են գալիս բուն հնչյունական մակարդակից և անցնում հնչույթային մակարդակը, որը զբաղվում է հնչույթների ֆունկցիոնալ կոդմով, նրանց փոխադարձություններով, ներանց դերով:

§ 101. Խոսելով երկրարբառների հնչյունական առանձնահատկությունների մասին՝ ուսումնասիրողները նշում են նաև այն փաստը, որ երկրարբառների կարևոր գործոններից մեկն էլ նրանց տեղումնությունն է, որը սովորաբար ավելի կարճ է, քան սովորական երկու հնչյունների տեղումնության գումարը և չի գերազանցում

սովորական ձայնավորների տեղումբյանը: Ումանք հատկապես նշում են այն հանգամանքը, որ երկբարբառներում երկու ձայնավորների միաձուլումը կամ անցումը այնպես սահուն է ու աննկատելի, որ փաստորեն նրանցից ոչ մեկը տվյալ լեզվում ինքնուրույն գոյություն ունենալ չի կարող և որ այդ երկու անորոշ հնչյունները պետք է դիտվեն որպես մեկ հնչյուն:

Սովորաբար երկբարբառի տարրերի միասնականությունը ի հայտ է գալիս ձայնավորից առաջ գտնվող դիրքում: Եթե վանկաբաժանը (հարակից վանկերի սահմանը) անցնում է այդ տարրերի միջև, ապա տվյալ կապակցությունը չի կարող համարվել երկբարբառ, իսկ եթե վանկաբաժանն անցնում է ձայնախմբից հետո, ապա այն դիտում են որպես երկբարբառ: Այսպես օրինակ՝ հայ, բայց հա-յե-րեն, քեյ-բայց քե-յաման:

§ 102. Հայ լեզվաբանության մեջ երկբարբառների վերաբերյալ կա հիմնականում երկու տեսակետ: Մ. Աբեղյանը¹⁷ գտնում է, որ չ տառով հայերենում արտահայտվում է նույն ի ձայնավոր հնչյունը բաղաձայնական ֆունկցիայով, որը ավելի թույլ է արտասանվում քան ի-ն և չի կարող ինքնուրույն վանկ կազմել: Մ. Աբեղյանը նշում է, որ հայերենը չունի այն բաղաձայն յոս հնչյունը, որը բնորոշ է եվրոպական լեզուներին և ավելի աղմկալի է, քան հայերենի յ-ն: Եվ, այնուհետև, գրում է. «Մեր նոր լեզվի մեջ այս բաղաձայնական ի ձայնավորը կամ յ-ն միանում է թե նախորդ վանկային ձայնավորի հետ, որով կազմվում են ընկնող երկբարբառներ՝ ալ, ոյ, ույ, եյ, և թե հաջորդ վանկային ձայնավորի հետ, որով կազմվում են բարձրացող երկբարբառներ՝ յա, յո, յու, յի»: Օրինակ. հայր, կյանք, քեյ, ես, խոյ, յոր, գույն, սյուն:

Քննենք՝ օրինակ հայ բառի այ կապակցությունը: Երբ այն հանդես է գալիս մի այլ ձայնավորից առաջ, օրինակ՝ հայասեր բառում, ապա յ-ն անմիջապես անջատվում է նախորդ ա-ից և հարում հաջորդ ձայնավորին, հետևելով հայերենում գործող այն օրենքին, ըստ որի վանկատման ժամանակ վանկերը ձգտում են լինել բաց: Եթե յ-ն իսկական կիսաձայն, այսինքն՝ ձայնավորական ֆունկցիա ունենալով, այն պետք է մնար նախորդ ա-ի հետ չկապված: Ուրեմն, այստեղ նա հանդես է գալիս որպես մեկ բաղա-

17 Մ. Աբեղյան, *Լեզված աշխ.*, էջ 88:

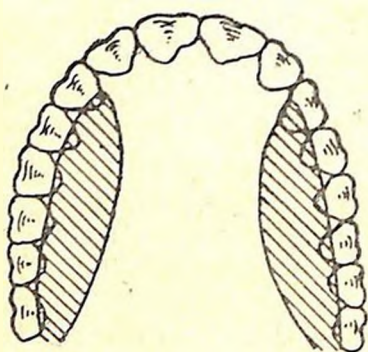

ձայն՝ երկու ձայնավորների միջև: (Հմմտ. հա-յասեր, սե-ղան, մա-տաղ):

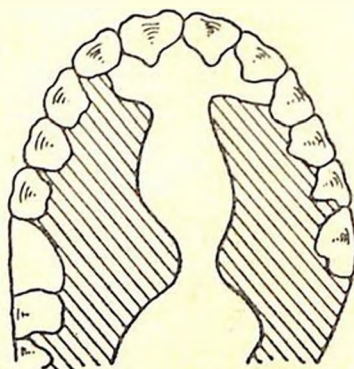
§ 103. Նույն ձևով են գրանորվում չ-ով կազմված մյուս կապակցությունները՝ զոյ—զո-լույն, խոյ—խո-յա-նալ, թեյ—թե-յա-ման, հայ—հա-յառ-տան:

Բաշխվածությունը չ հնչույթը հայերենում հանդես չի գալիս բաղաձայնական խմբերի հետ, միշտ գրավում է ձայնավորին կից գիրք՝ աջից կամ ձախից. կարող է հանդիպել նաև երկու ձայնավորների միջև, սակայն խնդրույն գործածություն չունի և չի կարող լինել վանկարար:

Այսպիսի բաշխվածությունը այն էապես չի տարբերվում մյուս ձայնորդներից, իսկ վերահիշյալ տարբարվածումը գալիս է ա-սելու, որ հայերենի նման կապակցությունները չեն կարող համարվել իսկական երկրարբաններ:

Նկ. 11. Ի-ի քմանկարը

Նկ. 12. յ-ի քմանկարը

Առավել ևս կոսկածելի է յա, յե, յու, յի հնչյունախմբերը երկբարբառների համարելը: Ի տարբերություն վերը բերած խմբերի, որտեղ արտասանական լարվածությունը վնասով պակասում է, այստեղ արտասանական լարվածությունը ուժեղ է հենց սկզբից: Եվ յ-ի արտասանության ժամանակ արտասանական գործարանները կազմում են բավականին սեղմ անցք: Դրանում կարելի է համոզվել համեմատելով ի ձայնավորի և յ-ի քմանկարները, որտեղից երևում է, որ յ-ի ժամանակ լեզվի եզրերի հսկան հետքերը կազ-

մոտմ են ալիլի լաշն մակերես, և արտասանական օդի անցքը ավելի նեղ է (համտ. նկ. 11 և 12): Այս դեպքում յ-ի բաղաձայնության բնույթը առավել ակնհայտ է:

§ 104. Ինչպես ցույց են տալիս փորձերը յա, յե, յու, յի, յո կապակցությունների տեղումնությունը որոշ չափով դերազանցում է համապատասխան պարզ ա, է, ու, ի, օ ձայնավորների տեղումնությանը. այս փաստը նույնպես հստակորեն է նրանց երկհնչույթային մեկնաբանմանը:

Այսպիսով պետք է հզորակացնել, որ ժամանակակից գրական հայերենում չկան երկրարբաններ: Այս հզորակացությունը համընկնում է Հ. Աճառյանի և մյուսների տեսակետի հետ, որի համաձայն հայերենում կիսաձայն ի չկա, բոլոր հզաժները զուտ բաղաձայն յ են¹⁸:

§ 105. Քմային յ-ն ունի իր ուրույն տեղը հնչույթային համակարգում, իր ֆիզիկական բնույթով մոտենում է ձայնավորներին և հաճախ կատարում է ձայնավորի ֆունկցիա, երկրարբաներում հանդես գալով ոչ վանկարար ձայնավորի դերում:

Հայերենում, եթե ոչ այժմ, ապա հին հայերենում, այն զերծ չի եղել ալոպիաի գործառությունից: Սակայն, ինչպես վերը ասվեց, ժամանակակից հայերենում յ-ն ձայնորդ է, այսինքն՝ պատկանում է բաղաձայնական համակարգին:

Հայերենում երկրարբաններ չեն կազմում նաև երկու կողք-կողքի ձայնավորներ, որոնք ակնհայտորեն բաժանվում են վանկատման սահմանով, կազմելով երկու վանկ. օրինակ՝ ձիավոր, միակ, տիեզերք, միօրինակ, միաձայն, միություն, կաօլին, կաու-չուկ, աերոլուսակար, պապուսս, միավորում, միլիարդ և այլն:

ԲԱՂԱՉԱՅՆՆԵՐ

ՀՊԱԿԱՆ ԲԱՂԱՉԱՅՆՆԵՐ

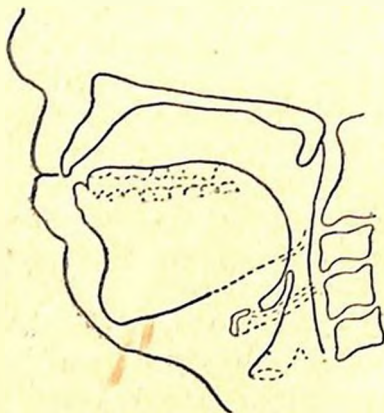
Երկշրթնային [բ, պ, փ] պայքական բաղաձայններ

§ 106. Արտասանական բնութագիր: Բ-պ-փ հնչյունների արտաբերման ժամանակ շրթունքները հպվում են միմյանց, ընդ որում պ-ի ժամանակ հպումը ավելի ուժեղ է վ-ի և բ-ի համեմա-

18 Տե՛ս ՀԲ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն, հ. 6, էջ 140:

տուվյամբ)։ լիզուն բնորոշում է հաջորդ կամ նախորդ ձայնավորի զիրքը և շնայած բաղաձայնների համար այն ինքնուրույն դեր չի կատարում, սակայն ազդում է նրանց երանգի վրա։

Ինչպես ցույց են տալիս Բ-ԱՎ-Վ բաղաձայնների քմապատկերները և սենտղենապատկերները, այդ հնչյունների արտաբերման ժամանակ լիզվի հետքերը ճիշտ և ճիշտ կրկնում են հաջորդ կամ նախորդ ձայնավորների պատկերները (նկ. 13)։ Այդ բաղաձայնները քիմբի վրա ինքնուրույն հետքեր չեն թողնում։

Նկ. 13. Բ-ի սենտղենանկարը

Լիզվի միջին մասը Բ, Ա, Վ պատկերի արտաբերման ժամանակ բավականին հեռու է կոշտ քիմբից։ Այդ պատճառով վկայում է Բ, Ա, Վ-ի ոչ քմայնացած լինելու մասին։ Գրական հայերենում նույնիսկ Բ, Ե ձայնավորներից առաջ Ա, Բ, Վ-ի քմայնացումը շատ աննշան է, մինչդեռ բարբառներում հանդիպում են նրանց քմայնացած տարբերակները։ Սենտղենապատկերներից երևում է, որ շրթունքներից անմիջապես հետո, բերանի խոռոչում, ստեղծվում է դատարկ տարածություն, որտեղ կուտակվում է օդը։ Այդ տարածությունը ԱՎ-ի արտաբերման ժամանակ ավելի մեծ է, քան Բ-ի, իսկ Վ-ի ժամանակ ամենամեծն է։ Դա նշանակում է, որ այդ հնչյունների արտաստման ժամանակ ծախսվող օդի քանակը տարբեր է, ընդ որում շնչեղացված հնչյունի ժամանակ դուրս մղվող օդի քանակը ամենամեծն է, իսկ Բ-ի ժամանակ ամենափոքրը։

որովհետև վերջինիս արտաբերման ժամանակ օդի որոշ մասը արգեն ծախսվում է ձայնալարերի տատանման համար:

Այսպիսով՝ պ, բ, փ-ն երկշրթնային պայրական բաղաձայններ են, որոնք միմյանցից տարբերվում են մեկական տարբերակիչ հատկանիշով՝ պ-բ-ն՝ ձայնեղությամբ իսկ պ-փ-ն՝ շնչելությամբ:

§ 107. Ֆիզիկական բնութագիր: Այս հնչյունների սպեկտրանկարները, ընդամենը ընդհանուր նմանությունը, ունեն նաև որոշակի տարբերություններ: Այսպես, նրանց սպեկտրանկարներում առանձնանում են 3 տարբեր մասեր՝ ա) դադարի հատված, երբ սպեկտրանկարում բացակայում են ձայնային աղբյուրների հետքերը, բ) պայթյունի հատված, երբ սպեկտրալ պատկերում երևում են միաժամանակ հնչվող աղմուկի կուտակման գոտիներ՝ 1650-ից մինչև 3700 հց հաճախականությամբ: Այդ պայթյունի ընդհանուր էներգիան շատ թույլ է (—28—18 դբ). գ) երրորդ հատվածը՝ օդի հոսքի հատվածը, բնորոշվում է սպեկտրային պատկերում աղմկային էներգիայի անկանոն բաշխումով:

Նրանք տարբերվում են այդ հատվածների տարբեր տեղումբությամբ: Կայքի հատվածը ամենաերկարն է պ-ի ժամանակ, բ-ինը ավելի կարճ է, իսկ փ-ինը՝ ամենակարճը: Փ-ի համեմատությամբ պ-ի արտաբերման ժամանակ այդ հատվածը 2—3 անգամ ավելի երկար է: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ այդ երեք հնչյունների ընդհանուր տեղումբյունը մենում է զրեթե անփոփոխ, տատանվելով շատ փոքր սահմաններում: Այսպիսով՝ այդ հնչյունների ընդհանուր տեղումբյուն մեջ տարբերություն չկա, բայց կան նրանց հատվածների իրար լրացնող որոշակի տարբերություններ: Նրանց բոլորի մոտ էլ պայթյունի հատվածը շատ կարճ է, տևում է մոտ 15 մվրկ, իսկ հլքը (օդի հոսքի հատվածը), հակառակ հարաբերությամբ, ամենաշատը փ-ի ժամանակ է, իսկ ամենաքիչը՝ պ-ի:

Միևնույն ժամանակ նկատվում է այդ բաղաձայնների տարբեր աղբյուրությունը հաջորդ և նախորդ ձայնավորների վրա. նախ՝ նրանց տեղումբյուն վրա, ապա՝ անցման հատվածի:

Ձայնավորների ֆորմանտների վրա երեքն էլ ազդում են, բայց անցումների փոփոխությունը կախված է ձայնավորի որակից: Օրինակ՝ ա-ի ժամանակ առաջին և երկրորդ ֆորմանտները իջնում են, իսկ ի-ի ժամանակ առաջինը իջնում է, իսկ երկրորդը

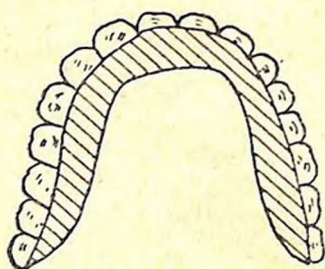
բարձրանում. բնդ որում վի-ի ժամանակ անցումների փոփոխությունը շատ թույլ է, համարյա աննշան: Դա, ըստ Լեհույթին, բացատրվում է նրանով, որ արդեն օդի հոսքի հատվածում արտասանական գործարանները ձևավորվում են հաջորդ ձայնավորի համար, և անցումը փաստորեն կատարվում է այդ բաղաձայնի հրնչման պահին:

Առամնալին [դ, տ, ք] պայթական բաղաձայններ

§ 108. Արտասանական բնութագիր: Ըստ արտաբերության տեղի այդ բաղաձայնները կազմավորվում են վերին առամնաշարի և լընդերքի մոտ: Այդ մասին են վկայում քմապատկերները, որտեղ լեզվի թողած հետքերը (սե գծագրված շերտերը, տե՛ս նկ. 14) տեղայնացված են առամների ներսի մակերեսում և մասամբ լնդերքում: Հիշյալ բաղաձայնների արտաբերության ժամանակ թևե հպման մակերեսը բավականին մեծ է, սակայն տռչելի կտրիչների եզրերը և սեղանառամները բնդդրված չեն:

Արտաբերությանը մասնակցում է լեզվի առջևի մասը (մեջքը), որով էլ այդ հնչյունները ստանում են լեզվամեջքային (գորսալ) կամ առաջնալեզվային արտասանություն (տե՛ս նկ. 15):

Հպման ուժգնության տեսակետից ամենամուր պատենշը կազմվում է տ-ի ժամանակ, իսկ ամենաթույլը՝ ք-ի:

Նկ. 14. տ-ի քմանկարը

Նկ. 15. տ-ի սենադենանկարը

Այս բաղաձայնների կազմավորման ժամանակ լեզուն իր առջևի մասով հպվում է առամներին, միջին մասը մի փոքր լռնում է, իսկ ետևի մասը ղգալի բարձրանում՝ ստեղծելով զոդավո-

բում: Արտասանական գործարանների նման դիրքը նպաստում է աչդ հնչյունների թավ երանդի ստեղծմանը: Նույնիսկ ի և է ձայնավորներից առաջ այս բաղաձայնների հիմնական արտասանական դիրքը զգալի փոփոխություն չի կրում, լեզվի կորածն իջեցումը պահպանվում է, որը և ապահովում է աչդ հնչյունների թավ երանդը:

Այսպիսով՝ տ, դ, ք-ն առաջնակելավային, ատամնային պալրական բաղաձայններ են, որոնք միմյանցից տարբերվում են մեկական տարբերակիչ հատկանիշով՝ տ-դ-ն ձայնեղությանը, իսկ տ-ք-ն՝ շնչեղությանը:

§ 109. Ֆիզիկական բնութագիր: Տ, դ, ք-ի սպեկտրանկարներում, հատկապես ձայնավորների միջև, երևում են 3 տարբեր հատվածներ, որոնք համապատասխանում են աչդ հնչյունների մուտքի, կացքի և ելքի հատվածներին: Մուտքի, ինչպես և կացքի պահերը, բնորոշվում են էներգիայի բացակայությամբ: Կարճատև պայթյունը, ի տարբերություն երկշրթնային պայթականների, բնորոշվում է աղմկային էներգիայի ալ բաշխումով: Այստեղ ամենակայուն տիրույթը 4000—5000 հց հաճախականությունների դիապազոնն է. ավելի ցածր տիրույթում (500—600 հց) աղմկային էներգիան ավելի թույլ է, իսկ 2500—3000 հց տիրույթում աղմուկը միշտ չէ, որ երևում է: Չայնեղ դ-ի արտաբերման ժամանակ սպեկտրում երևում են ձայնային բաղադրիչներ ցածր հաճախականությունների դիապազոնում: Հետաքրքիր է, որ հաճախ աչդ բաղադրիչները առկա են դադարի և ելքի հատվածներում, մի փաստ, որը վկայում է այն մասին, որ ձայնավարների տատանումները անցման շրջանում չեն ընդհատվում: Աչդ բաղաձայնների սպեկտրում պայթման հատվածը բառավերջում կարող է առհասարակ չերևալ: Ինչպես ցույց են տալիս սպեկտրանկարները, օդի հոսքի հատվածը ամենաերկարն է ք-ի, իսկ ամենակարճը՝ տ-ի ժամանակ: Դրան հակառակ, դադարի պահը ամենակարճն է ք-ի ժամանակ և ամենաերկարը տ-ի դեպքում: Այս երկու հատվածները, ինչպես ցույց են տալիս ֆիզիկական տվյալները, դառնում են հակադարձ հարաբերությամբ մեջ:

Տ-դ-ք-ի ազդեցությամբ հաջորդող ա, ու, օ ձայնավորների առաջին և երկրորդ ֆորմանտների հաճախականությամբ արժեքները իջնում են, իսկ ը ձայնավորի դեպքում երկրորդ ֆորմանտը իջնում է, բայց առաջինը գրեթե չի փոփոխվում:

նախնային [գ, կ, ֆ] պայթական բաղաձայններ

§ 110. Արտասանական բնութագիրը: Կ, գ, ֆ բաղաձայնները հայերենում ունեն իրենց քմայնացած տարբերակները: Դրանք զգալի չափով փոխում են իրենց կազմավորման տեղը՝ հիմնական պատնեշը, որը առաջ է գնում զեպի կոշտ քիմքը: Այս փոփոխությունը տեղի է ունենում ի, է ձայնավորներից և հատկապես յ ձայնորդից առաջ:

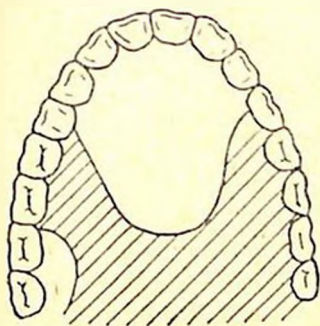
Դրական հայերենի կ, գ, ֆ-ի ոչ քմայնացած տարբերակները հանդիպում են ա, օ, ու, ը ձայնավորներից առաջ: Նրանց կազմավորման ժամանակ լեզուն իր հտին մասով բարձրանում է զեպի փափուկ քիմքի առջևի մասը, կազմելով մի փակվածք: Սա հիմնական արտասանական դոտին է (տե՛ս նկ. № 16, 17): Ա, ր, ու ձայնավորների հետ արտասանված կ, գ, ֆ-ն սովորաբար քմանկարների վրա թողնում է հետքեր 4-րդ և 5-րդ սեղանատամների մոտ: Ընդ որում, շատ քմանկարների վրա թողած հետքերը նման են լայն աղեղների և ընդգրկում են սեղանատամների անկյունները: Հիմնական արտասանական դոտին, այսինքն այն զիծը, որտեղ ստեղծվում է փակվածքը, գտնվում է չորրորդ սեղանատամների սահմանում:

Ծանոթ.— Ինչպես հայտնի է, քմանկարների վրա զրանցվում են միայն այն բաղաձայնները, որոնց կազմավորման տեղը հասնում է մինչև փափուկ քիմքը կամ ընդգրկում է նրա առջևի եզրը: Եթե քմանկարի վրա հետքը չի երևում, նշանակում է, տվյալ բաղաձայնի կազմավորման տեղը փափուկ քիմքի հտին մասն է, շրթունքները կամ կոկորդը:

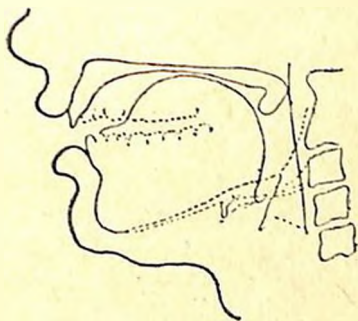
Քմայնացած կ, գ, ֆ-ի ժամանակ (կին, կեռ, գինի, կյանք բառերի քմանկարներում) լեզվի թողած հետքերը հստակորեն երևում են: Այստեղ արտասանական դոտին շատ ավելի առաջ է եկած և գտնվում է կոշտ քիմքի վրա (տե՛ս նկ. 16 և 18): Ընդ որում ի-ից առաջ կ, գ, ֆ բաղաձայնները ավելի շատ են քմայնանում, քան ե-ից առաջ:

Ռենտգենյան պատկերներից երևում է, որ կ, գ, ֆ-ի արտաբերության ժամանակ լեզվի ծայրը իջնում է և հենվում ներքին ատամնաշարին (ակտիվ մասնակցություն չունի): Լեզվի առջևի մասում գոյանում է զոգավորում, որից հետո լեզվի մեջքը խիստ բարձրանում է՝ ստեղծելով փափուկ քիմքի հետ մի պատնեշ: Բե-

բանային հնչարանը բաժանված է երկու առանձին մասերի՝ առջևի խոռոչը, որը լայնանալով ավարտվում է շրթունքներով, և հետին հնչարանը, որը միանում է կոկորդային հնչարանին (տե՛ս նկ. 17)։ Փափուկ քիմքը բարձրացած է՝ փակելով օդի ուղին դեպի քիթ խոռոչը։ Լեզվի կոթը կտր է, մի փաստ, որը վկայում է լեզվի աշխատանքային մասին։

Նկ. 16. Կ-ի բաժանկարը

Նկ. 17. Կ-ի ռեզոնանսային կարը

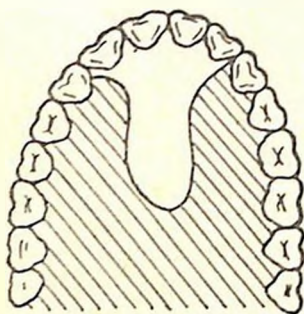
Այս բոլորից հրեում է, որ հայերենի կ, գ, ֆ հնչույթները կազմավորվում են բերանի ոչ շատ խորը մասում, այլ փափուկ քիմքի առաջամասում։

Այսպիսով՝ կ, գ, ֆ հնչյունները ետմալյին պայթյալան բաղաձայններ են, որոնք իրարից տարբերվում են մեկական տարբերակիչ հատկանիշով՝ կ-գ-ն ձայնեղուրյամբ, կ-ֆ-ն շնչեղուրյամբ։

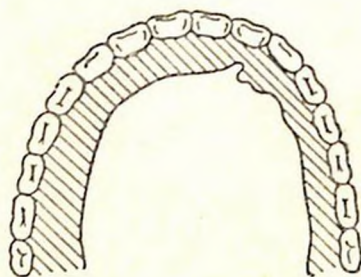
§111. Ֆիզիկական բնութագիր։ Ակուստիկական սպեկտրապատկերում այս բաղաձայնները նախորդների նման բնորոշվում են երեք առանձին հատվածներով՝ 1) էներգիայի բացակայության պահով, 2) էներգիայի պոռթկումով և 3) օդի ազատ հոսքի հատվածով։ Այդ երեք բաղաձայնների մոտ երեք բաղադրիչ հատվածների տեղումնայինը տարբեր է։ Կայքի պահը ամենատևականն է կ-ի ժամանակ՝ 100 միլի, ավելի կարճ է շնչեղ ֆ և ձայնեղ գ-ի ժամանակ՝ 50—60 միլի։ Այս պահի տեղումնային տարբերությունը սերտորեն կապվում է այն հատվածի հետ, որը հետևում է օդի պոռթկմանը։ Այսպես, եթե կ-ի արտաբերման ժամանակ օդի

Հոսքի հասվածք հավասար է 15—20 մվրկ-ի, ապա 8-ի ժամա-
նակ՝ 60—70 մվրկ է, իսկ ձայնեղ զի- ժամանակ՝ 40 մվրկ:

Նկ. 18. Կիւ-ի քմանկարը

Նկ. 19. ա-ի քմանկարը

Տարբերվում է նաև նախորդող և հաջորդող ձայնավորների տեղումեղանքը: Գ-ից առաջ ա ձայնավորի տեղումեղանքը ամենա-
երկարն է և հավասար է 140 մվրկ-ի, իսկ Բ-ից առաջ՝ 100—120
մվրկ-ի: Հաջորդ ձայնավորի վրա այս բաղաձայնները ազդում են
նույն հարաբերությամբ, բայց ավելի նվազ չափով:

«Պայթյունի» պատկերը ստեղծարարատեղեկում երևում է ուղղահայաց ձգված դժով, որը բաղկացած է աղմկային էներգիայի հետեւյալ բաշխումից՝ 1200—1600 հց կամ 1550—1850 և 7900—11500 հց: Ընդհանուր էներգիան այս պայթեկան հնչյունների ժամանակ ավելի մեծ է և հավասար է մոտ—20 դբ: Ամենակայուն և բնորոշ ուժեղացված դոտին 1300—1800 սահմանն է: Օդի պոմփ-կումին հաջորդում է մի հատված, որը բնորոշվում է էներգիայի անկանոն բաշխումով ամբողջ դիսպոզիցիոն: Այդ պահը շատ կարճատև է կ-ի և գ-ի ժամանակ և, ընդհանրապես, շատ երկարատև f-ի ժամանակ:

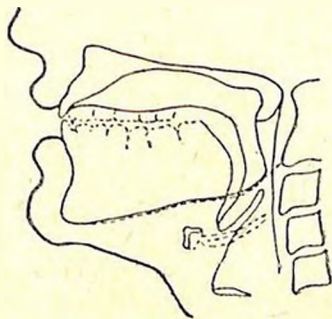
Բացի այս հատվածներից, պայթականները բնորոշվում են հաջորդող և մասամբ նախորդող ձայնավորի վրա իրենց թողած ազդեցությամբ: Դա հատկապես երևում է ձայնավորի անցումնե-
րում, որոնք զրավում են ձայնավորի $1/4$ -ից մինչև $1/3$ մասը: Ան-
ցումների ժամանակ ձայնավորների ֆորմանտները զգալիորեն
փոխում են իրենց դիրքը հաճախականությանների դիսպազիցում:
Նրանց ֆորմանտները կամ իջնում, կամ բարձրանում են:

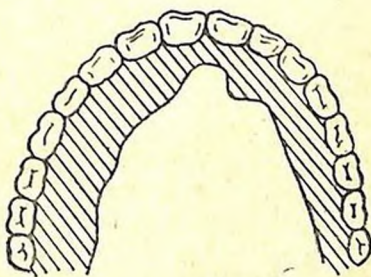
Նախադասական [ծ, ձ, ց] կիսաշփականներ

§ 112. Այս բաղաձայնների արտաբերության համար լեզվի ծայրը իր առջևի եզրով մոտենում է վերին առամենաշարի հիմքին և կպչելով նրան՝ ստեղծում փակվածք: Լեզվի միջին մասը իջնում է, իսկ ետին մասը մի փոքր զոգավորվում, ստեղծելով շատ թույլ երկրորդական ֆոնում:

Լեզվի աչքային զիրքի շնորհիվ ստացվում է բերանային մեծ և համեմատաբար փոքր կոկորդային հնչարան: Սակայն այս հնչարանները բաղաձայնների արտաբերության հիմնական աղբյուրը չեն, այլ տալիս են հնչյունին երկրորդական երանգ: Հիմնական աղմուկը ձ, ձ, ց-ի ժամանակ ստեղծվում է լեզվի ծայրով, երբ հալումը դանդաղորեն վերածվում է ձևերի: Վերջինս, սակայն, ամբողջ պատահելի լայնությունը չի ստեղծվում. դադարի պահին փակվածքում զոյանում է կլոր փոքր անցք, որի միջով օդը անցնելիս առաջացնում է սուլող ձայն: Այս անցքի չափսերի մասին կարող ենք պատկերացում ստանալ ա-ի քմապատկերից (տե՛ս նկ. 30): Օ, ձ, ց-ի ժամանակ, սակայն, այդ ձևերը չի երևում այն սարդ պատճառով, որ հալումը սկզբում լիակատար է և նրանից հետո կատարված գործողությունը քմապատկերում չի երևում: Վերջինում լավ երևում են արտասանվածքի սահմանները, տեղը և ուժգնությունը (տե՛ս նկ. 20 և 21):

Նկ. 20. ձ-ի սկզբնականը

Նկ. 21. ց-ի քմակարը

Ինչպես ցույց են տալիս ստացված բաղաձայնի տվյալները, այս բաղաձայնների, ինչպես և պայթականների ժամանակ հըղման լարվածությունը տարբեր է ըստ շարքի անդամների՝ շնչիղ

ց-ի ժամանակ հայտնի շատ թույլ է, ձ-ի ժամանակ ավելի ուժեղ, իսկ ծ-ի դեպքում՝ ամենաուժեղը:

Այսպիսով՝ ծ, ձ, ց հնչյունները եռնատամբային, ծայրակզվային կիսաշփական բաղաձայններ են, որոնք միմյանցից տարբերվում են շնչելացումով (ծ-ց) ու ձայնեղութունով (ծ-ձ):

§ 113. Ֆիզիկական բնութագիր: Ինչպես երևում է սպեկտրալ պատկերներից, կիսաշփականները բառամիջի և բառավերջի դիրքում ներկայացված են երկու հատվածներով՝ դադարի պահով, որը բնորոշվում է էներգիայի բացակայությամբ և շփման պահով, որն իր էներգիայի բաշխումով նմանվում է ա-ի կամ զ-ի սպեկտրին: Կիսաշփականների և պայթականների միջև գոյություն ունի մի էական տարբերություն. եթե պայթականների ժամանակ միշտ առկա է կարճատև պայթյուն, ապա կիսաշփականների սպեկտրներում այդ պահը լիովին բացակայում է: Այսպիսով, պայթականների սպեկտրալատկերում առանձնանում են երեք հատված, իսկ կիսաշփականների դեպքում երկուսը՝ դադար և շփում: Բառասկզբի դեպքում դադարի պահը համընկնում է լուծյան հետ և այդ պատճառով չի երևում: Սակայն այս երկու պահերն էլ, առանձին վերցրած՝ հստակապես ու շփական առանձին բաղաձայնների համեմատությամբ շատ կարճ են ու թույլ և չեն կարող կազմել ինքնուրույն հնչյուններ: Մյուս կողմից, այդ երկու հատվածների տեղումնը այս շարքի երեք անդամների մոտ տարբեր է: Եթե ծ-ի ժամանակ հստակապես ավելի երկար է, իսկ շփմանը՝ կարճ, ապա շնչել ց-ի ժամանակ այդ հարաբերությունը հակառակն է. հստակապես պահը կարճ է, իսկ շփմանը՝ երկար: Այդ պահերի տեղումնի թվային հարաբերությունը այսպիսին է.

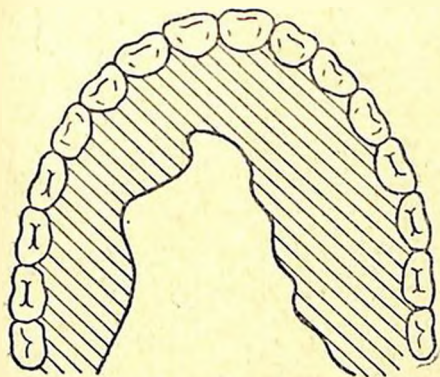
	հստակ	շփում
ծ	120—130 մվրկ	85—90 մվրկ
ց	80—85 մվրկ	110—120 մվրկ

Շփման պահը բնորոշվում է ադմիսիվ էներգիայի կուտակումով հաճախականությունների բարձր գիտապարտում (5000—8500 հց), ընդ որում կորագծի բարձրակետը ընկնում է 7900 կամ 8500 հց հաճախականությունների վրա: Եթե համեմատենք շփական ա-ի կամ զ-ի սպեկտրները կիսաշփական ծ, ձ, ց-ի ըսպեկտրների շփման պահերի հետ, ապա կտեսնենք, որ վերջիններս

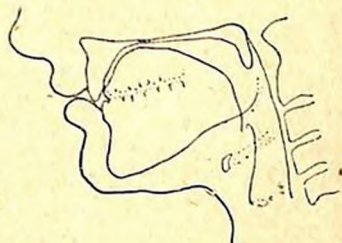
շատ ավելի կարճ են, ինտենսիվությամբ թույլ և ունեն համեմատաբար ավելի սահուն սկիզբ:

Այս փաստը ցույց է տալիս, որ հսկումից շփման անցնելը կատարվում է համեմատաբար դանդաղ:

Սպեկտրապատկերներից երևում է նաև, որ բառասկզբի կիսաշփականների մոտ շփման մասը ավելի երկար է բառավերջի դիրքի համեմատությամբ: Հաջորդ ձայնավորների վրա կիսաշփականների ազդեցությունը նկատելիորեն թույլ է: Այն արտահայտվում է հիմնականում երկրորդ ֆորմանտի առկաշարժումով և պայմանավորված է մասամբ նաև ձայնավորի որակով: Կարևոր է նշել, որ շնչից կիսաշփականի շփման պահը ավելի ուժեղ է խուլի և ձայնեղի համեմատությամբ: Նրա սպեկտրում երևում են անկանոն ազմկային տարրեր, որոնք օդի լրացուցիչ հոսքի (շնչադաշտի) հետևանք են: Այդ հատվածի տևողությունը մոտ 80—110 մվրկ է:

Նկ. 22. Ն-ի բմանկարը

Նկ. 23. Ն-ի սենտզենանկարը

Ինչպես պայթականների ժամանակ, այնպես էլ այս դեպքում շնչիղացումը զգալի չափով ազդում է հսկման տևողության վրա՝ կլորճատելով այն: Այսպես, եթե ծ-ի արտաբերման ժամանակ հսկման պահի տևողությունը հավասար է 90—110 մվրկ-ի, ապա ց-ի ժամանակ այն 60—80 մվրկ է: Բայց հնչյունի ընդհանուր տևողությունը մնում է անփոփոխ՝ 170—180 մվրկ:

Չ-ի սպեկտրում, բացի շփման մասից, նկատվում է նաև ձախակաճ բաղադրիչների առկայությունը ցածր դիսպոզիցիոն, որը ավելի շատ արտահայտվում է հիմնական տոնով: Չ-ի արտաբերման ժամանակ նկատվում է հիմնական աղմկային դիսպոզիցիոնի նեղացում:

Նախաբանային [ն, ջ, չ] կիսաշվականներ

§ 114. Արտասահակաճ բնութագիրը: Բաղաձայնների այս խմբին տալիս են նաև շչական կամ ճչական տեղանումը (Աճառյան) նկատի ունենալով սրանց աղմկային երանգի տարբերությունը: Այս խմբի մեջ մանող հնչյունների կազմավորման ժամանակ լեզուն իր առջևի լայն մասով կաշում է քիմքի առաջնամասին: Այս այն տեղն է, որը սկսում է վերին կտրիչների հիմքից և հասնում մինչև ալվեոլների վերջը:

Նախաբանային ծ, ձ, չ բաղաձայնների համեմատությամբ նախաբանային ն, ջ, չ բաղաձայնների արտասահակաճ դոտին ավելի լայն է և ևս քաշված: Բերանի խոռոչը լեզվի բարձրանալու հետևանքով փոքրանում է, իսկ կոկորդային հնչարանը լայնանում է: Այս հնչյունների մոտ նկատվում է փակվածքի լարվածության նույնպիսի հարաբերություն, ինչպիսին կար համեմատանայինների կազմավորման ժամանակ, այսինքն ճ-ի հզույնը ավելի ամուր է չ-ի և ջ-ի համեմատությամբ: Սակայն բառավերջի թույլ դիրքում այս շարքի բոլոր բաղաձայնների մոտ երևում է փակվածքի լարվածության թուլացում, որը քմապատկերներում արտահայտվում է հզման հետքերի գունաթափմամբ և պատկերի նվազ հասակության: Չ-ի հզման հետքերը այնքան թույլ են, որ նույնիսկ ուրվագծվում է ապագա ճեղքը (նկ. 22): Չայնիզ ջ-ի փակվածքի թուլացումը մասամբ պայմանավորված է նրանով, որ օդի հոսանքի մի մասը ծախսվում է ձայնալարերի տատանման վրա:

Հզույնից անմիջապես հետո լեզուն ստանում է որոշակի կորություն կամ գոգավորություն և համաչափ իջնում է ցած: Ինչպես ցույց են տալիս ունադենտոպատկերները, լեզվի առջևի և միջին մասերի միաժամանակյա բարձրացումը դեպի կոշտ քիմքը ստեղծում է լրացուցիչ արտասահակաճ ֆոկոս, որն էլ հիմք է ծառայում այդ հնչյունների մասնակի քմայնացման համար (նկ. 23): Բացի քանի որ քմայնացումը հայերենի համար տարբերակիչ հատկանիշ

է, ուստի այն արտասանողների կողմից չի նկատվում և գիտակցվում: Այդ բաղաձայնները զգալի չափով տարբերվում են համատամնային կիսաշփականներից լեզվի մասնակցության: Ճ, չ, ջ-ի ժամանակ լեզվի ավելի ետին մասն է հսկում քիմքին. լեզվի ծայրը սովորաբար իջած է և չի մասնակցում արտասանության: Լեզվի հսկող մասն ավելի լայն է:

Ճ, ջ, շ կիսաշփականների արտաբերմանը մասնակցում են նաև շրթունքները, որոնք առաջ են ձգվում՝ շրթունքների մոտ ըստեղծելով լայն հնչարան, որը նպաստում է հնչյունի տոնի իջեցմանը:

Ինչպես տեսնում ենք, ն, ջ, շ-ի արտաբերման սկիզբը նույնիսկ չի նմանվում պայթական ա, դ, ք-ին. առաջինների ժամանակ հսկման պոտին շատ ավելի ետ է, գտնվում է ավելեղներում, իսկ ա, դ, ք-ն սոսկ ատամնային հնչյուններ են: Կիսաշփականների ժամանակ բացակայում է պայթյունը, որը պարտադիր է պայթականների համար:

Այսպիսով՝ ն, չ, ջ-ն նախամային կամ արվեռլամային կիսաշփականներ են, որոնք միմյանց հետ կազմում են հակադրություններ՝ ըստ շնչեղացման և ձայնեղացման հատկանիշների:

§ 115. Ֆիզիկական բնութագիր: Բառամիջի և բառավերջի դիրքում ն, ջ, շ բաղաձայնները, ինչպես և մյուս կիսաշփականները սպեկտրապատկերներում բնորոշվում են երկու տարբեր հատվածներով՝ էներգիայի բացակայության հատվածով, որը համապատասխանում է հսկման պահին և աղմկային հատվածով: Առաջին պահի ժամանակ բացակայում են ձայնային բաղադրիչները: Այդ իսկ պատճառով բառակազմում աչք պահը համընկնելով լռության հետ՝ չի առանձնանում: Երկրորդ պահը՝ շփման հատվածը այս շարքի բաղաձայնների մոտ ունի որոշակի նմանություն և տարբերվում է առաջին շարքի համապատասխան հատվածից:

Ճ-ի ժամանակ հսկումը ավելի երկար է ջ-ի և շ-ի համեմատությամբ, իսկ շփման պահը ավելի կարճ՝ նրանց համապատասխան պահից: Այս երկու պահերը միմյանց հետ գտնվում են հակադարձ հարաբերության մեջ, մինչդեռ նրանց բոլորի ընդհանուր տևողությունը մոտավորապես նույնն է՝ 180—210 մվրկ:

Շփման պահը զգալիորեն տարբերվում է համատամնայինների համապատասխան պահից: Եթե վերջիններիս մոտ այն սահմանա-

փակված էր դիապազոնի վերին հզորով, ապա ն. ք, չ-ի ժամանակ աղմուկը սկսում է 3300 հց-ից և տարածվում մինչև 11000 հց: Հաճախականությունների կորագծում առանձնանում է երկու բարձրակետ՝ 2800 և 6500 հց հաճախականությամբ: Ընդհանուր էներգիան այստեղ ավելի թույլ է և բաշխված է ամբողջ դիապազոնում: Այդ իսկ պատճառով առանձին բաղադրիչները չունեն մեծ ինտենսիվություն և չեն կազմում միաձույլ սև գոտի, ինչպես ծ, ց-ի ժամանակ:

Ձ-ի սպեկտրներում առանձին բաղադրիչներ նկատվում են ձայնային դոսում 200—250 հց հաճախականությամբ, և ընդհանուր էներգիան այստեղ ավելի մեծ է չ-ի ու ն-ի համեմատությամբ: Շնչիղացված չ-ի ժամանակ, բացի վերը հիշված թույլ ընդգծված գոտիներից, նկատվում է աղմուկի ավելի մեծ անկանոնություն, որը արտասանական մակարդակում համապատասխանում է շնչի աղատ հոսքին:

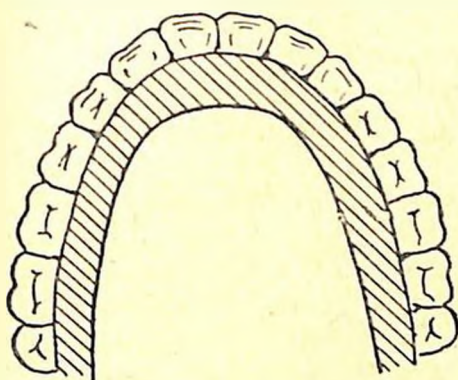
Ռեզայլին [մ, ն] ձայնադրոներ

§ 116. Ըստ արտաբերության տեղի ռեզայլիները ունեն որոշակի նմանություն պայթականների հետ՝ մ-ն՝ բ, պ, փ-ի, իսկ ն-ն՝ դ, տ, ք-ի:

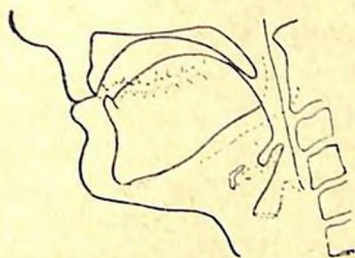
Այսպես, մ-ի քմանկարներում, ինչպես պ, բ, փ-ի ժամանակ, չկան ինքնուրույն հետքեր, բացի հաջորդ կամ նախորդ ձայնավորների թողած հետքերից: Ինչպես ցույց են տալիս ունտդենապատկերները, մ-ի կազմավորման ժամանակ փափուկ բիմքը խիստ իջնում է՝ բացելով բավականին լայն անցք դեպի բթի խոռոչը (տե՛ս նկ. 25): Օդի հոսանքը, անցնելով բերանի խոռոչը և հանդիպելով լիւլ պատնեշի, անցնում է վեր՝ բթի խոռոչը, սրտեղից և աղատ դուրս է գալիս: Լեզուն իր ամբողջ զանգվածով ձգվում է դեպի բերանի հոտի մասը, իսկ մեջքի հոտում ստեղծվում է որոշ գոգավորում, որով և պայմանավորված է հայերենի մ-ի կոշտ երանգը:

Լեզվի ծայրը թույլ հենվում է ներքին կտրիչների ընդերքին, որը ցույց է տալիս, որ լեզուն ակտիվ մասնակցություն չունի:

§ 117. Բուրբուլին այլ են ն-ի հետքերը քմապատկերներում: Ն-ն թողնում է որոշակի հետքեր, որոնք նմանվում են տ, դ, ք-ի քմադրերին (տե՛ս նկ. 24): Այդ հետքերից կարելի է եզրակացնել,

Նկ. 24. Ն-ի բմանկարը

Նկ. 25. մ-ի ոհնադենանկարը

որ ն-ի կազմավորման ժամանակ լեզուն իր ծայրով և նրան կից եզրով հպվում է վերին ատամնաշարին, ավելի ձիշտ, նրանց լընդերքին: Այդ հետքերի համեմատությունը ա, դ, ք-ի համապատասխան հետքերի հետ ցույց է տալիս, որ ն-ի ժամանակ արտասանական գոտին ավելի՛ նեղ է և քիչ ավելի՛ հո քաշված դեպի կոշտ քիմքը: Ինչպես երևում է ոհնադենյան պատկերներին, փափուկ քիմքը նույնպես իջած վիճակում է, և օդը ազատ հոսում է դեպի քթի խոռոչը (Նկ. 26): Լեզվի միջին մասը անմիջապես հըպման գոտու հետևում մի փոքր իջնում է, իսկ ետին մասը, ընդհանրապես, բարձրանում: Այս դիրքի շնորհիվ հայերենի ն-ն ստանում է կոշտ երանգ, նույնիսկ է, ի ձայնավորներին առաջ կամ հետո:

Քմային ձայնորդից առաջ լեզվի միջին մասի իջեցումը և այնուհետև բարձրացումը (յ-ի արտասանության համար) կատարվում է հաջորդաբար և այնպես արագ, որ երբեմն այդ երկու պահերի մերձեցման հետևանքով ստացվում է քմային ն, որը և լըսվում է որպես փափուկ ն (ռուսերենի ո-ի նման): Օրինակ՝ նյարդ, նյարդային, նյութ, իսկ մ-ի համար՝ մյուս, Մյասնիկյան:

Շրթունքները ն-ի արտաբերման ժամանակ բացված են, բայց ոչ կտրացած կամ գուրս ցցված, այլ՝ շեղոք: Ելքի պահին հպումը կարող է բացվել հաջորդ հնչյունին անցնելու համար կամ մնալ այդպես, մինչև հնչյունի վերջը: Օրինակ, երբ այդ ձայնորդ-

ները հանդիպում են բառավերջում՝ կամ, կան, համ, տամ, գամ, բան և այլն, այն կարող է չբացվել:

Այսպիսով՝ ըստ առտարբերման տեղի մ-ն երկշրջնային ռնգային հպակաճայնուրդ է, իսկ ն-ն՝ Լառատամնային ծայրակզվային ռնգային ձայնուրդ:

Հայերենում մ-ն և ն-ն հիմնականում կատկանացված են, որով և պայմանավորված է նրանց լավ երանգը:

§ 118. Ֆիզիկական բնութագիր: Ֆիզիկական տեսակետից ռնգային ձայնուրդները տարբերվում են բոլոր հպական բաղաձայններից իրենց որոշակի ձայնային բնույթով: Դա հիմք է ծառայում մ-ի և ն-ի առանձնացնելուն, որպես մի ինքնուրույն խումբ: Մյուս կողմից, նրանք զգալի չափով տարբերվում են ձայնավորներից. նախ՝ տեղությամբ, ապա՝ սպեկտրալ պատկերով:

Այսպես, բառակցքի դիրքում մ-ի և ն-ի տեղությունը տատանվում է 80—100 մվրկ, բառավերջում՝ 70—120 մվրկ: Բառամիջի դիրքում նրանց տեղությունը նույնիսկ ավելի է կարճանում:

Ռնգայինների սպեկտրալ պատկերում հստակորեն առանձնանում են երկուսից մինչև հինգ ֆորմանտներ, համախականությունների ցածր դիսպոզիցիոն: Այսպես, մ-ի համար F_1 ՝ 150—450 հց, F_2 750—850 հց: Ընդ որում, առաջին ֆորմանտը ավելի կայուն է ու հզոր, քան երկրորդը: Ավելի բարձր ֆորմանտները իրենց թուլության պատճառով համախ բացակայում են սպեկտրալպատկերներում, այնուամենայնիվ, կարելի է նշել նրանց առկայությունը:

Ի մի բերելով բոլոր ֆորմանտների աբսկիսները, կարելի է առանձնացնել հինգ ֆորմանտ¹⁹ մ-ի համար՝ F_1 ՝ 150—450, F_2 ՝ 750—850, F_3 1150—1250, F_4 ՝ 2250—2700, F_5 ՝ 3300—3450 հց:

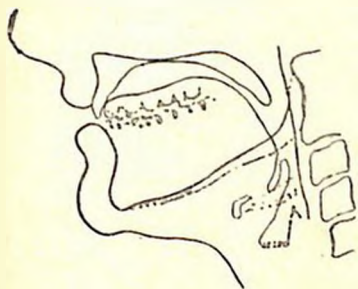
Ն-ի դեպքում ֆորմանտների ընդհանուր բաշխումը, նմանվելով մ-ին, այնուամենայնիվ ունի որոշ տարբերություն: Այսպես. F_1 150—300 հց, F_2 525—750 հց, F_3 1450—1550 հց, F_4 2250—2850 հց, F_5 4400—4800 հց:

Ռնգային ձայնուրդները բավականին ուժեղ ազդում են հաջոր-

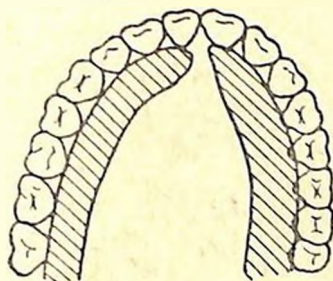
¹⁹ Համառոտության համար ֆորմանտ բառի փոխարեն ընդունված է զործածել լատիներեն F (formant) տառը: F_1 նշանակում է առաջին ֆորմանտ, F_2 —երկրորդ ֆորմանտ և այլն:

զուգ ձայնավորների վրա՝ առաջացնելով նրանց ֆորմանտների տեղաշարժ: Այսպես՝ մ-ի դեպքում հաջորդ ա ձայնավորի երկրորդ ֆորմանտը իջնում է, իսկ ն-ի դեպքում՝ բարձրանում: Ձայնավորի առաջին և երրորդ ֆորմանտների վրա նրանք զգալի ազդեցություն չեն գործում: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ ձայնավորների որակի համար շատ մեծ նշանակություն ունի հատկապես երկրորդ ֆորմանտի դիրքը և նրա շարժման ուղղությունը, որը տեղի է ունենում անցումների ժամանակ:

Նկ. 26. մ-ի ակնողենանկարը

Նկ. 27. ու-ի քմանկարը

Երբնայնացած օ-ի և ու-ի վրա մ և ն ձայնորդները աչգալիսի ուժեղ ներգործություն չունեն:

ՆԵՂՎԱՄԲԱՅԻՆ ԲԱՂԱՁԱՅՆՆԵՐ

Երբնատամնային շփական [ֆ, վ] բաղաձայններ

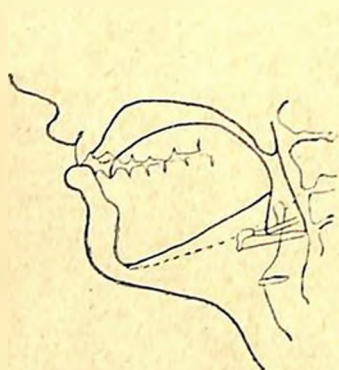
§ 119. Արտասանական բնութագիր: Այս հնչյունների արտաբերման համար ստորին ծնոտը թեթև ներս է քաշվում, վերին կտրիչները մոտենում են ստորին շրթունքին՝ հենվելով նրա ներքին կզրին և կաղմում շատ նեղ, հորիզոնական ճեղք: Այդ ճեղքը, ըստ ակնողենանկարների, վ-ի արտասանության ժամանակ մոտ 1 մմ է, իսկ ֆ-ի ժամանակ՝ ավելի սլակաս: Երթունքները մի փոքր բացված են: Լեզուն իր ամբողջ զանգվածով հետ է քաշվում, լեզվի ծայրը իջնում է և հենվում ներքին կտրիչների հիմքին: Լեզվի հտին մասը զգալիորեն բարձրացած է, մի փաստ, որը խոսում է այդ հնչյունների ոչ քմայնացման, այլ ընդհակառակը, կատկայնացման օգտին (տե՛ս նկ. 28): Փափուկ քիմքը թեև իջնում է, բայց

չի բացում ուղղակի ուղիղ։ Արտաբերության ուժով ֆ-ն ավելի լարված հնչյուն է, քան վ-ն։ ֆ-ի ժամանակ ձեռքը ավելի նեղ է, և վերին շրթունքը ավելի է հեռացած ստորին ատամնաշարից։

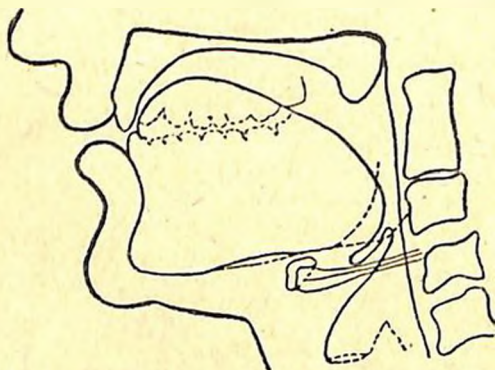
Այսպիսով՝ ֆ-ն ու վ-ն շրջանառամային շփական բաղաձայններ են։ Ֆ-ն խուլ է, իսկ վ-ն՝ ձայնեղ։ Որպես երկրորդական հատկանիշ, այս բաղաձայնների համար պետք է նշել նրանց կատկայնացումը։

§ 120. Ֆիզիկական բնութագիր։ Միանման պայմաններում վ-ի համեմատությամբ ֆ-ի տեղությունը ավելի երկար է։ Այսպես, ավա և աֆա հնչյունական կապակցություններում ֆ-ի տեղությունը հավասար է 200 մվրկ, իսկ վ-ինը՝ 100—120։

Բաղաձայնների համակարգում ձայնեղի և խուլի տարբերությունը միայն այս դույզում է աչքբան մեծ։

Նկ. 28 ֆ-ի ակնողենանկարը

Նկ. 29 ա-ի ակնողենանկարը

Ինչպես նշեցինք վերևում, շրջանառամայինների ժամանակ աղմուկը ստեղծվում է, երբ օդի հոսանքը անցնում է նեղ ձևափոխված աղբյուրի նեղվածքից առաջ ստեղծված հնչարանի վրա։ Վերջինս շատ կարճ է, և դրա շնորհիվ աղմկային էներգիան գտնվում է շատ բարձր դիսպոզիցիոն։ Այսպես՝ ֆ-ի ակուստիկական սպեկտրայատկերներում միշտ առանձնանում է մի նեղ աղմկային գոտի, որը տարածվում է 8500—11000 հց հաճախականության սահմանում։ Այդ գոտու գագաթը ունի սովորաբար 10500 հց հաճախականություն։ Ընդհանուր էներգիան թույլ է և տատանվում է 30—

-25 դր սահմաններում: Վ-ի պատկերը խիստ տարբեր է ֆ-ի սպեկտրից և շատ նման ձայնորդներին:

Վ հնչյունը իր էներգիայի ինտենսիվությամբ ավելի բարձր է ֆ-ից, ունի-29—25 դր ուժգնություն, և զրեթե բացակայում է ադմուլը: Դրա փոխարենն վ-ի սպեկտրում առանձնանում են ձայնային ֆորմանտների ցածր, հիմնականում 300—600 հց հաճախականության դիապազոնում, ունենալով 375 հց ֆորմանտային հաճախականություն: Քիչ ավելի բարձր դիապազոնում առանձնանում է հրկրորդ ֆորմանտը՝ 800—1550 հց 1150 հց ֆորմանտային հաճախականությամբ: Վ-ի սպեկտրում երևում է նաև ֆ-ին բնորոշ ադմուլը, բայց շատ թույլ, և նրա բարձրակետը 9700 հց է:

Բառավերջում վ-ի տեղությունը ավելի կարճ է, սպեկտրալ հատկանիշները նվազ հստակություն ունեն, բայց հետաքրքրական է նշել, որ հայերենում այդ դիրքում էլ վ-ի խլացում տեղի չի ունենում:

Վ-ն ու ֆ-ն մյուս բաղաձայնների պես ազդում են հաջորդ ձայնաւորների ֆորմանտների, հատկապես հրկրորդ ֆորմանտի վրա, առաջացնելով նրա իջեցումը:

Ետնադասարկում շփական [ս, զ] բաղաձայններ

§ 121. Արտասանական բնութագիր: Ս և զ-ի համար բնորոշը լեզվի առաջամասի և վերին լնդերքի միջև գոյացած նեղ, կլոր անցքն է, որի միջով օդը անցնելիս առաջացնում է սուլող ձայն: Ինչքան ավելի նեղ ու կլոր լինի այդ անցքը, այնքան ավելի սուր է ստացվող հնչյունի երանգը: Այս լսողական տպավորությունն է պատճառը, որ լեզվաբանության մեջ այս հնչյոսները անվանվում են սուլական:

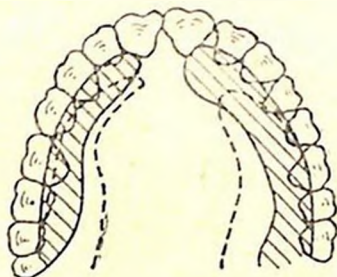
Ինչպես ցույց են տալիս քմանկարները ս, զ հնչյունները վերին լնդերքի վրա թողնում են որոշակի հետքեր: Առանձին դեպքերում հետքեր կան առամների վրա, սակայն արտասանական գոտին չի ընդգրկում առամների ողջ մակերեսը: Արտասանական գոտում պարզ երևում է այն ճեղքը, որի լայնությունը առանձին խոսողների մոտ տատանվում է 3—7 մմ-ի սահմանում (տե՛ս նկ. 29), Հետաքրքիր է, որ այդ ճեղքը շատ դեպքերում ոչ թե արտասանական գոտու մեջտեղում է, այլ աջ կամ ձախ կողմում, սո-

վորաբար ժանիքների մոտ, բայց արտասանական այդպիսի տարբերությունը խոսողության համար բնական է: Բազմաթիվ փորձառական տվյալները ցույց են տալիս, որ **ա-ն** ու **զ-ն** իրենց հերթին միևնույն խոսողների մոտ ունեն կազմավորման նուրբ տարբերություններ՝ **ա-ի** համեմատությամբ **զ-ի** արտասանական ճեղքը ավելի նեղ է:

Նկ. 30. **ա-ի** բանական

Նկ. 31. **ա-ի**, **զ-ի** համեմատական բանականները. **ա-ն** հոծ դժով, **զ-ն**՝ սափադժով

Այս հնչյունների արտաբերմանը մասնակցում է ոչ թե լեզվի ծայրը, այլ նրա ամբողջ առջևի մասը: Լեզվանկարների վրա **ա-ի** հնոթերը երկու աղեղներ են, որոնք առջևում վերջանում են նեղ ճեղքով:

Ռենտգենականների տվյալները, լրացնելով **ա-ի** և **զ-ի** արտասանական պատկերը, հաստատում են, որ լեզվի ծայրը գտնվում է ներքին ատամնաշարի մոտ, այսինքն ակտիվ մասնակցություն չունի արտաբերությանը, իսկ լեզվի առաջնամասի և վերին ատամնաշարի լնդերի մոտ ստեղծվում է նեղ անցք: Ընդ որում, լեզվի միջին մասը իջնում է, ստեղծելով բավականին լայն տարածություն լեզվի մեջքի և կոշտ քիմքի միջև: Այսպիսի արտասանությունը հայկերենի **ա** և **զ** հնչյուններին տալիս է կոշտ (թավ) երանգ (տե՛ս նկ. 29):

Լեզվի միջին և ետին մասերի դիրքը էական ազդեցություն չունի այդ հնչյունների կազմավորման համար: Այն տարբեր խոսողների մոտ ունենում է զգալի դիրքային տարբերություններ (ոմանց մոտ այն ավելի ցածր է, մյուսների մոտ ավելի բարձր):

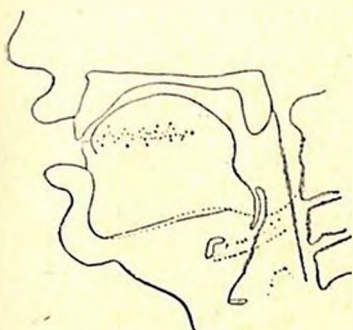
Հիմնականը արտասանական նեղվածքի տեղն է և նրա առջևվում ստեղծված հնչարանը: Այդ գոտու առաջ գտնվում են շրթ-

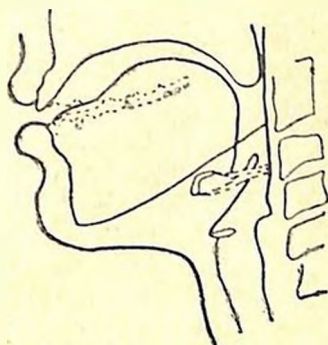
Քունքները, որոնք ա-ի և զ-ի արտաբերման ժամանակ չեզոք բաց-
վածք ունեն։ Շրթունքները բավականին հեռանում են իրարից,
բայց դուրս չեն ձգվում։ Այս դիրքը նկատելիորեն տարբերվում է
2, Ժ շփականների արտաբերումից։

Այսպիսով՝ ա-ն և զ-ն առաջնայնական եռաստամյային շփա-
կան բաղաձայններ են։ Նրանք տարբերվում են միմյանցից ձայ-
նելություն-խություն տարբերակիչ հատկանիշով։

§ 122. Ֆիզիկական բնութագիր։ Սուլականները բաղաձայննե-
րի մեջ ամենահզոր հնչյուններն են։ Նրանց միջին ինտենսիվու-
թյունը հասնում է մինչև -10—13 դբ։

Նկ. 32. ա-ի օկնագեղանկարը

Նկ. 33. օ-ի օկնագեղանկարը

Այդ հնչյունները մյուս բաղաձայններից տարբերվում են նաև
իրենց մեծ տեղություններ։ Օրինակ, ասա և նման երկվանկ բա-
ռերում ա-ի տեղությունը հասնում է 160—200 մվրկ-ի։

Ֆիզիկական հատկանիշներով ա-ն ու զ-ն շատ նման են և ու-
նեն որոշակի հաստատուն սպեկտրային պատկեր։ Նրանք բնո-
րոշվում են լայն աղմկային գոտով, որի ներքին սահմանը սկսում
է 5000 հց-ից, իսկ վերինը հասնում է մինչև 11000 հց-ի։ Այդ
լայն աղմկային գոտում առանձնանում են 8500 կամ 9500 հց հա-
ճախականությամբ բարձրակետեր։ Բացի այս հիմնական գո-
տուց, հաճախ հանդես են գալիս առանձին աղմկային բաղադրիչ-
ներ 1400—2650 հց-ի սահմաններում, իսկ ձայնեղ զ-ի մոտ նաև
150—600 հց-ի սահմանում, որը վկայում է ձայնի առկայության
մասին։

Այս երկու հնչյունները քիչ են ազդվում հարևան հնչյուններից,

սակայն իրենք բավականին մեծ ազդեցություն են թողնում նախորդ և ավելի շատ՝ հաջորդ ձայնավորների վրա։ Ա-ի և ու-ի շրջապատում ա-ն և զ-ն առաջացնում են երկրորդ ֆորմանտի բարձրացում։ օ-ի և ի-ի ժամանակ այդ ազդեցությունը ավելի թույլ է, բայց դորժում է նույն ուղղությամբ։

Նախաճառային շփական [շ, ժ] բաղաձայններ

§123. Արտասանական բնութագիր։ Ծ-ն ու ժ-ն, լինելով առաջնալիզվային բաղաձայններ, զգալիորեն տարբերվում են նույն խմբի մեջ մանող մյուս բաղաձայններից, մասնավորապես ա-ից ու զ-ից։

Այսպես, շ-ի ու ժ-ի քմանկարների վրա լիզվի հետքերը զգալիորեն տարբերվում են ա-ի և զ-ի թողած հետքերից։ Այդ տարբերությունը վերաբերում է ինչպես ճեղքի տեղին, այնպես էլ նրա լայնությանն ու ձևին։

Ծ-ժ-ի արտասանական գոտին ավելի հարմար է ընկած, լիովին ընդգրկելով ավելեղները՝ մինչև կոշտ քիմքի սկիզբը (տե՛ս նկ. 32, 31)։ Դրանով արտասանական գոտին դառնում է նախաքիմքը։ Քմանկարների վրա հպման հետքերը կազմում են բավականին մեծ անցք, որի լայնությունը ամենանեղ տեղում տարբեր խոսողների մոտ տատանվում է 10—16 մմ-ի սահմաններում (նկ. 31)։

Ինչպես ա-զ-ի, այնպես էլ շ-ժ-ի արտասանության ժամանակ նկատվում է, որ ձայնեղի դեպքում (խուլի համեմատությամբ) ճեղքը շատ աննշան նեղ է։

Ճեղքերի եզրերը դառնում են վերին ատամներից ավելի հարմար և ընդհատվում են արվեղների վրա։ Քմանկարների հարաբերական գծադրի վրա այդ տարբերությունը շատ ցայտուն է (տե՛ս նկ. 31)։ Նկատվում է, որ նախաքմայինների հպման մակերեսը շատ ավելի լայն է և կտրիչներից հարմարավորված։

Լիզվանկարներից երևում է, որ շ-ժ-ի արտաբերմանը մասնակցում է ոչ թի լիզվի առաջամասը (ինչպես ա-զ-ի ժամանակ, այլ առջևի և միջին մասերի սահմանը, որը գտնվում է արվեղների հանդիսակալ մասում)։

Ռենտգենականներից երևում է, որ շ-ժ-ի արտաբերության ժամանակ լեզուն ամբողջությամբ բարձրանում է դեպի արվեղները և կոշտ քիմքը՝ թողնելով բավականին լայն ու երկար տա-

բաժնություն լեզվի մեջքի և քիմքի միջև (տե՛ս նկ. 32): Դրա շնորհիվ այդ հնչյունները որոշ չափով քմայնանում են: Շրթ-թունքները ոչ միայն լայն բացված են, այլև առաջ ձգված, ստեղծելով մի լրացուցիչ շրթնային հնչարան:

Այսպիսով՝ շ-ն ու ժ-ն նախաֆմային առաջնալեզվային շփական բաղաձայններն են՝ շ-ն՝ խուլ, իսկ ժ-ն՝ ձայնեղ:

§ 124. Ֆիզիկական բնութագիր: Այս հնչյունները իրենց տեղությունում և հզորությունում մոտենում են համատամնային շփականներն ա, զ-ին: Երկվանկ հնչյունակապակցություններում երկու ձայնավորների միջև նրանց տեղությունը հավասար է 140—160 մվրկ, իսկ անշեշտ վանկում այն կարճանում է մինչև 120 մվրկ: Բառավերջում այն ավելի է երկարում՝ հասնելով մոտ 150—160 մվրկ-ի:

Այդ հնչյունների հզորությունը փոքր ինչ պակաս է ա-ից ու զ-ից և տատանվում է -25—15 դբ-ի սահմաններում: Այդ երկու զույգերը տարբերվում են աղմկային էներգիայի բաշխմամբ: Այսպես, եթե ա, զ-ի ժամանակ այն կենտրոնացված էր 5000—9000 հց սահմանում, ապա շ-ի ու ժ-ի ժամանակ այն ցրված է ձայնային ամբողջ դիապազոնում, որի մեջ առանձնանում են առանձին ուժեղացման բարձրակետեր 1900, 2850, 5750 և 9000 հց հաճախականությամբ: Այս բարձրակետերի արժեքները կարող են որոշ սահմաններում փոփոխվել, սակայն նրանք հիմնականում տատանվում են տվյալ սահմաններում: Ձայնի ժ-ի ժամանակ, բացի աղմկային էներգիայից, առկա են նաև ցածր դիապազոնի ձայնային բաղադրիչներ:

Շ ու ժ-ի սպեկտրերը, զգալի փոփոխվելով ըստ դիրքի, այնուամենայնիվ ցուցաբերում են որոշակի ուժեղացման շրջաններ, որոնք համախմբվում են 2500—3000, 4000 և 6750 հց սահմաններում:

Շ-ն ու ժ-ն նույնպես ազդում են հարևան, հատկապես հաջորդող ձայնավորների սպեկտրալ պատկերների վրա՝ առաջացնելով ա, օ, ու ձայնավորների երկրորդ ֆորմանտի բարձրացում:

Փափկաֆմային կամ կատկային շփական [խ, դ] բաղաձայններ

§ 125. Առասանական բնութագիր: Հայագիտության մեջ հտնալեզվային կ, գ, ֆ և խ, դ հնչյունների միջև ըստ արտաբերու-

Բյան տեղի տարբերություններ չեն նշվում: Սակայն փորձառական տվյալները ցույց են տալիս, որ այդ երկու խմբերը իրարից տարբերվում են ինչպես կազմավորման հզանակով, այնպես էլ տեղով:

Եթե կ, գ, ֆ-ի արտաբերման ժամանակ բնականորեն ստացվում են որոշ հատեր, հասկապես դրանց բնականացած տարբերակներում, որտեղ երևում է արտասանական համան զուտին, ապա խ և դ-ի ժամանակ այդպիսի հատեր չեն նկատվում:

Այդ տարբերությունը առավել ևս բացահայտվում է, երբ համեմատում ենք ռենտգենահայտնիները (տե՛ս նկ. 33): Այսպես, եթե փակվածքի տեղից մինչև վերին առամները բնական տարածությունը կ, գ, ֆ-ի արտաբերման ժամանակ հավասար է 50 մմ-ի, ապա նույն տարածությունը նույն խոսողների մոտ խ, դ-ի ժամանակ հավասար է 67—75 մմ-ի: Այս համեմատությունից պարզ երևում է, որ խ-ն և դ-ն ավելի հաճախակի կազմավորվում ունեն, քան կ, գ, ֆ-ն:

Խ-ի և դ-ի կազմավորման ժամանակ լեզվի առաջնամասում զոյանում է դողավորում, իսկ ետին մասը բարձրանում է և փափուկ քիմքի հետ կազմում նեղվածք՝ 1—2 մմ լայնությամբ: Փափուկ քիմքը իր հերթին բարձրանում է և փակում ռնդային ուղին: Խ-ն ու դ-ն բերանային հնչյուններ են: Դրանց որակի վրա ազդում է բերանային հնչարանը, որը, սկսած արտասանական փակվածից մինչև շրթունքները, գնալով մեծանում է: Վերջիններս խ-ի և դ-ի ժամանակ չեղոք ձևով բացված են և այդ հնչյուններին լրացուցիչ երանգավորում չեն տալիս:

Այսպիսով՝ խ-ի ու դ-ի կազմավորմանը մասնակցում է փափուկ քիմքի ետնամասը՝ փոքր լեզվակով հանդերձ: Այսինքն՝ խ-ն, դ-ն փափկամային կամ կատկային շփական բաղաձայններ են: Նրանք տարբերվում են միմյանցից ձայնեղ-խուլ հակադրությամբ: դ-ն ձայնեղ է, իսկ խ-ն՝ խուլ:

§ 126. Ֆիզիկական բնութագիր: Կատկային խ-ի ու դ-ի, ինչպես և մյուս շփականների տեղությունը համանման պայմաններում փոքր ինչ ավել է հոսանքներից: Միավանկ բառերում այն հասնում է 180—200, իսկ բառակազմում 120—130 մվրկ-ի:

Սրանց ակուստիկական պատկերում կարելի է տեսնել որոշ

ձայնավորական «ֆորմանտներ»²⁰, մոտավորապես նույն շրջաններում, ինչ որ հարևան ձայնավորներն են:

F₁ 300—600 հց. խ-ի ժամանակ այս ֆորմանտը, որը վկայում է ձայնի առկայության մասին, հաճախ բացակայում է, իսկ Ղ-ի ժամանակ միշտ առկա է:

F₂ 1250—1750 հց միշտ առկա է և ունի 1550 հց «ֆորմանտային հաճախականություն»: Մյուս ավելի բարձր «ֆորմանտները» ինտենսիվությամբ շատ ավելի թույլ են: Ամենից հաճախ խ-ի ու Ղ-ի սպեկտրերում երևում է 4000—5000 հց սահմանում գտնվող «ֆորմանտը»: Երևում է նաև բարձր հաճախականության աղմուկ՝ 8000—10000 հց-ի սահմանում: Նրանց ինտենսիվությունը ավելի թույլ է մյուս շփականների համեմատությամբ և հավասար է—25—23 դբ-ի: Որոշ տեղերում այն առհասարակ անհետանում է: Ղ-ի ինտենսիվությունը համեմատաբար բարձր է և հասնում է—20—18 դբ-ի: Ձայնի Ղ-ի «ֆորմանտները», որոնք նմանվում են նախորդ կամ հաջորդ ձայնավորի ֆորմանտներին, ցայտուն են և կայուն: Ղ-ն ավելի ձայնի ու հզոր հնչյուն է, և նրա սպեկտրում բարձր հաճախականության աղմուկը զրեթե բացակայում է:

Այսպիսով, իրենց ձայնի խ-ի հակադրությամբ խ-ն ու Ղ-ն ավելի են տարբերվում իրարից, քան ա-ն զ-ից կամ շ-ն ժ-ից:

Նրանք նույնպես ազդում են հարևան ձայնավորների վրա՝ առաջացնելով ա, է ձայնավորների երկրորդ և երրորդ ֆորմանտների բարձրացում:

Սակայն խ-ն ու Ղ-ն ավելի շատ իրենք են ազդվում հարևան ձայնավորներից՝ իրենց սպեկտրային էներգիայի կազմավորմամբ նմանվելով նրանց:

Կոհորդային շփական [հ] բաղաձայն

§ 127. Աբաղաձայնական բնութագիր: Որոշ լեզվաբանների կարծիքով այս հնչյունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ թոքերից դուրս եկող շնչի ձայն, ընդ որում արտասանական ուղին ընդունում է հաջորդ կամ նախորդ ձայնավորի արտաբերության դիրքը. ստացվում է, որ հ-ն անձայն ձայնավոր է: Այս կարծիքը պաշտպանում է

²⁰ Ֆորմանտ տերմինը այստեղ մենք գործածում ենք պայմանականորեն, բանի որ զրանք ոչ թե ձայնային ֆորմանտներ են, այլ աղմուկի կուտակման դոտներ, որոնք մասամբ պայմանավորված են ձայնավորի աղեցությունով:

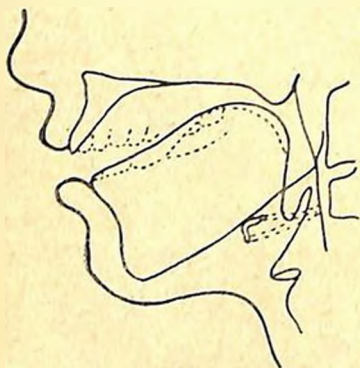
Մ. Աբելյանը: Զոտնդը առաջարկում է նույնիսկ տառադարձել այն որպես a, o, i և այլն:

Այլոց կարծիքով (Լ. Վ. Շչերբա, Գ. Պ. Տորստոն) այս հնչյունի արտաբերման ժամանակ լեզվի համամասը մոտենում է հրախի պատին, որն իր հերթին փոքր ինչ առաջ է ձգվում, և ստորին երախում առաջանում է նեղվածք:

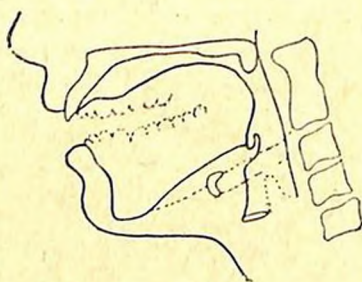
Առաջին կարծիքը առարկելի է, քանի որ եթե հ-ն իսկապես լիներ անձայն ձայնավոր, ապա զոյովյունը չէր ունենա ձայնեղ հ, այն կհամընկներ ձայնավորի հետ, մինչդեռ ձայնեղ հ-ն զոյովյունն ունի և զրական հայերենում՝ որպես հնչույթի դիրքային տարբերակ (օր. ահա բառում) և բարբառներում:

Ուստի պետք է ենթադրել, որ հ-ն այնուամենայնիվ միայն շնչի ձայնն է: Մյուս կողմից հ-ի փորձառական ուսումնասիրությունը դժվարանում է, որովհետև արտասանության տեղը մատչելի չէ ոչ սովորական աչքին, ոչ քմանկարահանմանը, ոչ էլ ոհնադենանկարահանմանը:

Քմանկարների վրա այն ոչ մի հետք չի թողնում:

Նկ. 34. հ-ի ոհնադենանկարը

Նկ. 35. խ-ի ոհնադենանկարը

Ռենտգենանկարներից երևում է, որ հ-ի արտաբերման ժամանակ արտասանական օրդանները ընդունում են հաջորդ կամ նախորդ ձայնավորի դիրքը, սակայն ի տարբերություն հարևան ձայնավորների արտաբերությանը, հ-ի ժամանակ լեզուն ընդունում է բերանում ավելի բարձր դիրք և ավելի ետ է քաշվում դեպի երախի (ֆարինգալ) պատը (տե՛ս նկ. 34):

Այս դիրքը փոքր ինչ նմանվում է խ-ի դիրքին, չնայած հ-ի

ժամանակ լեզվի և փափուկ քիմիքի միջև եղած տարածությունը ավելի լայն է և հավասար է 3—4 մմ-ի, իսկ լեզվի կոթը ավելի է մոտենում հրախի պատին:

Այսպիսով՝ հ-ն մոտենում է ըմպանային արտասանությանը, սակայն նրա արտաբերմանը, ըստ հրեույթին, մասնակցում են նաև ձայնալարերը, որոնք չեն տատանվում, բայց մոտենում են իրար, հետևաբար հ-ն կարելի է անվանել կոկորդային կամ խոշակային բաղաձայն: Բառասկզբում և բառավերջում այն խուլ է, բայց հրկու ձայնավորների միջև ձայնեղանում է: Օրինակ՝ անա, անավոր, անեղ բառերում հ-ն իր տեղություն մեծ մասում ձայնեղացած է:

§ 128. Ֆիզիկական բնութագիր: Բառամիջում հ-ի տեղությունը բավականին հրկար է՝ 160—180 մվրկ: Բառասկզբում և բառավերջում խլություն և հնչյունի թուլություն պատճառով հ-ի տեղությունը լիովին չի որոշվում. նրա սպեկտրը շատ նման է հարևան ձայնավորների սպեկտրերին, տարբերվելով նրանցից ընդհանուր էներգիայի թուլությամբ: Սակայն կան և տարբերություններ: Այսպես, ֆորմանտները՝ հիմնական տոնը և առաջին ֆորմանտը հաճախ անհետանում են հ-ի ժամանակ, իսկ վերին ֆորմանտները ավելի լավ են պահպանվում: Երրորդ և չորրորդ ֆորմանտների սահմանում առանձնանում է նաև աղմուկ, որը ձայնավորների ժամանակ զրեթի բացակայում է: Ընդհանուր էներգիան հավասար է 30—25 դբ-ի: Երբեմն նկատվում է նաև բարձր հաճախականության աղմուկ:

Ընդհանրացնելով հ-ի պատկերը՝ կարելի է նշել հետևյալ ֆորմանտները՝ F₁ 400—700 հց, F₂ 975—1650 հց, F₃ 3000—3400 հց, F₄ 4400—4800 հց:

Սակայն ամենաբարձր աղմուկը նկատվում է ավելի բարձր՝ 6500 հց-ի սահմանում:

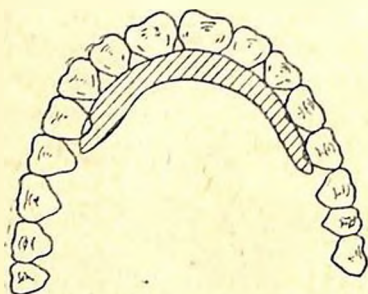
Այսպիսով՝ հ-ի արտաբերման տեղը գտնվում է արտասանական ուղու խորքում, լեզվի կոթի և ըմպանի մոտ և մասամբ ձայնալարերում, և, ինչպես վերը նշել ենք, քանի որ հնչյունի որակի վրա ազդում է արտասանական տեղից առաջ գտնվող հնչարանը, այդ իսկ պատճառով հ-ի արտաբերման ժամանակ ձայնավորների ազդեցությունը շատ մեծ է:

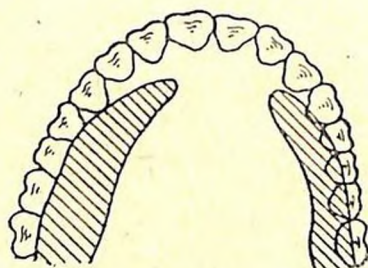
Կողմնալին [1] ձայնորդ

§ 129. Արտասանական բնութագիր: Լ-ն ըստ արտասանական տեղի նմանվում է տ, դ, ք պայթականներին՝ տարբերվելով նրանցից արտաբերման եղանակով:

Լ-ն, ինչպես և ատամնային պայթականները, քմանկարների վրա թողնում են որոշակի հետքեր: Սակայն, ի տարբերություն ատամնայինների, Լ-ի հետքերը բերանի խոռոչում գրեթե միշտ ավելի հոտ են բաշված և ավելի նեղ են, այսինքն՝ նրա արտասանական գոտին հոտատամնային եզրն է, որով նմանվում է Լ-ի արտասանությանը: Սակայն պայթականների կամ ռնգային Լ-ի միջև մեկ կողմից և Լ-ի միջև՝ մյուս կողմից զոյություն ունի մի ուրիշ տարբերություն, որը վերաբերում է ոչ թի տեղին, այլ արտաբերման եղանակին: Այսպես, եթե պայթականների ժամանակ արտասանական գոտին լիակատար է, ապա Լ-ի ժամանակ այն ընդհատվող է, ձախից կամ աջից, կամ երկու կողմից թողնում է բաց տարածություն, որի միջով օդը անցնելիս ստեղծում է յուրահատուկ

Նկ. 36. Լ-ի քմանկարը

Նկ. 37. Լ-ի քմանկարը

շփման աղմուկ: Այսպիսով՝ Լ-ի արտաբերությունը կատարվում է հետևյալ եղանակով՝ լեզվի ծայրը հարվում է վերին ատամնաշարի լնդերին, իսկ լեզվի եզրերը մեկ կամ երկու կողմից փոքր ինչ բացվում են՝ առաջացնելով ճեղք, որի միջով օդը անցնելիս ստեղծում է Լ-ին հատուկ աղմուկ: Միևնույն ժամանակ ձայնալարերը տատանվում են:

Հետաքրքիր է նշել, որ տարբեր խոսողների մոտ արտասանական ձեղքը գոյանում է տարբեր տեղերում, ոմանց մոտ այն սեղանատամների մոտ է, երբեմն երկրորդ կտրիչների մոտ (մեկ կամ երկու կողմից (նկ. 36):

Կոշտ լ-ի տարրերակի կազմավորման ժամանակ լեզվի հտին մասը զգալի բարձրացած է, իսկ լեզվի միջին մասում ստեղծվում է գոգավորություն, որով պայմանավորված է լ-ի այդ կատկայնացված տարրերակը (նկ. 35): Քմայնացած տարրերակի ժամանակ լեզվի միջին մասն է բարձրանում գեպի կոշտ քիմքը, որի պատճառով քմանկարներում լ-ի արտասանական գոտին խիստ լայնանում է: Այս դեպքում պետք է նշել նաև լեզվի գերը: Լ-ի արտաբերման ժամանակ լեզվի ծայրն է հայվում ատամներին ու լընդերքին, որով և այդ հնչյունը ստանում է ծայրալեզվային արտաբերում:

Լ-ի արտաբերմանը շրթունքները ակտիվ մասնակցություն չունեն, չկոք բացվածքի են:

Այսպիսով՝ լ-ն առաջնալեզվային, ետնատամնային կողմնային ձայնորդ է:

§ 130. Ֆիզիկական բնութագիր: Նախ՝ նշենք լ-ի տեղությունը տարբեր դիրքերում: Ձայնավորների շրջապատում, երկվանկ բառերում այն հավասար է մոտ 100 մվրկ-ի: Բառասկզբում ձայնավորի անցումներով լ-ն մի փոքր ավելի երկար է և հավասար է 130 մվրկ-ի, բառավերջում՝ 80—90 մվրկ-ի: Ընդհանուր ինտենսիվությունը ձայնավորների համեմատությամբ թույլ է և տատանվում է—20-ից—13 դբ սահմանում, սակայն այն ավելի մեծ է ուղեգային ձայնորդների ինտենսիվությունից:

Լ-ի սպիկտարապատկերում հստակ երևում են 4—5 ֆորմանտները ցածր և միջին դիապազոնում. առաջինը՝ 300—525 հց, երկրորդը՝ 975—1150 հց, երրորդը՝ 2700—2850 հց, չորրորդը՝ 3600—3750 հց:

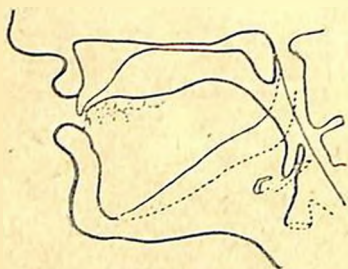
Առանձնանում է և հինգերորդ ֆորմանտը 4050—4800 հց հաճախականությամբ, բայց նրա ինտենսիվությունը շատ թույլ է: Մյուս ձայնավորների շրջապատում այդ 5 ֆորմանտները հիմնականում պահպանվում են՝ փոքր ինչ տեղաշարժվելով ձայնային դիապազոնում:

Բառավերջի դիրքում լ-ի ինտենսիվությունը թուլանում է, որոշ ֆորմանտներ անհետանում են:

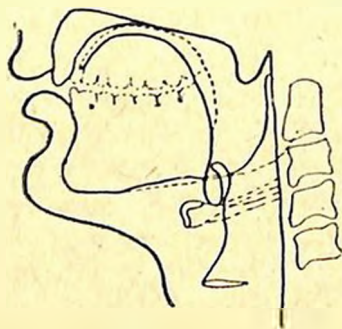
Լ-ն խիստ ազդեցութիւն ունի հաջորդ ձայնավորների վրա, հատկապէս անցումների հատվածում: Հետաքրքիր է, որ լ-ն անցումներ ունի նաեւ բառակցում, որտեղ նախորդ հնչյունի ազդեցութիւնը բացակայում է: Անցումների առկայութիւնը լ-ի ներքին ֆիզիկական հատկանիշներից մեկն է:

Նեղվածքային արվեռլային [բ] ձայնորդ

§ 131. Արտասանական բնութագիր: Այս հնչյունը քմանկարների վրա թողնում է որոշակի հետքեր, որոնք շատ նմանվում են շ-ին կամ ժ-ին: Հետքերը նման են երկու լայն աղեղների, որոնք ընդհատվում են առաջին սեղանատամների մոտ (տե՛ս նկ. 37): Ր-ի արտաբերման ժամանակ հիմնական արտասանական գոտին ճեղքի ձև ունի, ետ է քաշված առջևի ատամներից ու բնդղրկում է արվեռլները: Ուստի այս հնչյունը ըստ արտասանութան տեղի պետք է համարել արվեռլային: Լիզվի ծայրը բ-ի արտաբերման ժամանակ մոտենում է վերին ատամնաշարի լնդերին, չկաշկելով սակայն նրան: Օդի հոսքը, անցնելով այդ նեղ ու երկար անցքով, առաջացնում է թույլ շփման աղմուկ:

Նկ. 38. ր-ի ռենտգենանկարը

Նկ. 39. յ-ի ռենտգենանկարը

Երբեմն կողքի հսկման հետքերը լայնանում են, իսկ նրանց միջև եղած տարածութիւնը՝ նեղանում, շատ նմանվելով շ-ի և ժ-ի քմանկարներին, որոնց այդ տարածութիւնը միշտ ավելի նեղ է: Այս փաստերը հիմք են ծառայում ասելու, որ ըստ արտաբերման

եղանակի Բ-ն նեղվածքային հնչյուն է, և ոչ թե թրթռուն, ինչպես
ընդունված է մինչև հիմա:

Բառավերջի դիրքում բմանկարների վրա թողած հետքերը ա-
վելի թույլ են, իսկ աղեղների միջև եղած տարածությունը՝ ավելի
լայն:

Բ-ի արտաբերության ժամանակ լեզուն իր հտին մասով մի
փոքր բարձրացած է, իսկ միջին և առջևի մասերը՝ սահուն իջած
են (նկ .38): Այսպիսի դիրքը, ինչպես գիտենք, հնչյունին տալիս է
կոշտ երանգ:

Այսպիսով՝ Բ-ն հայերենում ավելոյալին, ծայրակեղվալին,
նեղվածքային ձայնորդ է:

§ 132. Ֆիզիկական բնութագիր: Այս հնչյունը առհասարակ
շատ կարճ է: Նրա տևողությունը ըստ դիրքերի փոխվում է: Զայ-
նավորների միջև այն շատ կարճ է և անցումների հետ կաղմում է
60—80 մվրկ, իսկ բառավերջում ամենաերկարն է և հասնում է
մինչև 120—140 մվրկ-ի:

Պետք է նշել, որ Բ-ի ֆիզիկական պատկերում մեծ տեղ են
գրավում անցումները, որոնք շատ պարզ երևում են սպեկտրա-
պատկերներում:

Ինչպես մյուս ձայնորդների, այնպես էլ Բ-ի ընդհանուր էներ-
գիան ձայնավորի համեմատությամբ թույլ է, թեև ոչ այնքան:
Այսպես, միջին հաշվով այն տատանվում է 25—10 դբ-ի սահմա-
նում:

Մյուս առանձնահատկությունն այն է, որ նրա պատկերը շատ
է նմանվում հարևան, հատկապես հաջորդող ձայնավորների պատ-
կերին, իսկ չնոք դիրքում Բ-ի պատկերը շատ նմանվում է Ժ-ին և
բնորոշվում է հետևյալ ֆորմանտներով:

F₁ 300—525 հց, 450 հց ֆ² (ֆորմանտային հաճախականու-
թյամբ)

F₂ 1450—1650 հց, 1550 հց ֆ³

F₃ 2700—3000 հց, 2700 հց ֆ⁴

Հաջորդող ձայնավորների անցումներում երևում է առաջին և
երկրորդ ֆորմանտների տեղաշարժ, որը ցույց է տալիս այս հն-
չյունի աղեղացությունը ձայնավորի վրա:

Բացի ֆորմանտային այս հստակ կառուցվածքից, Բ-ի սպեկտ-
րում երևում է աղմուկ, որը տարածվում է 4500 մինչև 9000 հց:

Այս աղմուկը ուժեղանում է հատկապես այն դիրքում, որտեղ Բ-ն խուլ է։ Միևնույն ժամանակ հնչյունի բնագծանուր էներգիան ընկնում է մինչև-30 դբ։ Աղմկային դիտագոցները լայնանում է, և նրաներքին սահմանը իջնում է մինչև 3000 հց։

Խլացած Բ-ի այս պատկերը շատ է հիշեցնում Ղ-ի սպեկտրը։

Նեղվածֆային [յ] ձայնորդ

§ 133. Արտասանական բնութագիր։ Յ ձայնորդը և ի ձայնավորը իրենց կազմավորմամբ շատ նման են միմյանց։ Նրկու հնչյունի արտաբերության ժամանակ էլ լեզուն իր միջին մասով բարձրանում է դեպի կոշտ քիմքը և հավում նրան իր կողքերով, սակայն ձայնավորի ժամանակ հայման հետքերը ավելի փոքր են, քանի որ ձայնորդի համեմատությամբ լեզուն ավելի քիչ է բարձրանում դեպի քիմքը։

Ռենտգենապատկերները ցույց են տալիս, որ յ-ի կազմավորման ժամանակ լեզուն կենտրոնացված է բերանի միջին մասում՝ կազմելով մի բլրաձև բարձրություն։ Նրա ամենաբարձր կետը դռնվում է կոշտ և փափուկ քիմքերի սահմանում։ Քիմքի և լեզվի միջև ընկած տարածությունը հավասար է 3—5 մմ-ի (Նկ. 39)։ Լեզվի դիրքի շնորհիվ բերանային հնչարանը փոքրանում է և փոխարենը մեծանում է կոկորդայինը։ Շրթունքները բացված են և աննշան դուրս ցցված։

Քմանկարների վրա յ-ն թողնում է որոշակի հետքեր, որոնցից կարելի է եզրակացնել, որ այն բուն միջնալեզվային քմային ձայնորդ է։ Նրա արտաբերման ժամանակ լեզվի եզրերը կպչում են քիմքին՝ թողնելով մեջտեղում նեղ անցք օդի հոսքի համար։

Քմանկարներում ներկված տեղերը բավականին լայն շերտեր են (տե՛ս Նկ. 12), որոնք իրար են մոտենում հրկրորդ կամ երրորդ սեղանատամների մոտ։ Ամենամեղ մասում ճեղքի լայնությունը 13—15 մմ է, որը զղալի չափով լայն է մյուս բաղաձայնների արտաբերման համեմատությամբ։

Տարբեր ձայնավորներից առաջ արտասանված յ-ն թողնում է տարբեր հետքեր։ Այսպես, յի, յե հնչյունակապակցություններում լեզվի հայման հետքերը ավելի լայն են և ավելի առաջ ձգված, իսկ օդի անցքը՝ ավելի նեղ։ Յա կապակցությունում ճեղքի լայնությունը մեծանում է և ետ քաշվում։

Լեզուն իր ողջ զանգվածով կենտրոնանում է բերանի միջին մասում և բարձրանում դեպի կոշտ քիմքը՝ թողնելով 3—5 մմ լայնությամբ անցք։ Ալվեոլների ու առամների մոտ նեղվածքը լայնանում է, իսկ բերանի հատին մասում ստեղծվում է լայն կոկորդային հնչարան։ Շրթներենքը զրկվի շեղոք բացվածք ունեն, սակայն մի փոքր դուրս են մղվում։ Նրանց բացվածությունն աստիճանը հասնում է 9—16 մմ-ի։

Խոռակով յ-ի և ի ձայնավորի նմանությունն մասին, պետք է նշել նաև նրանց միջև եղած տարբերությունները։ Ի-ի ժամանակ լեզուն բերանում ավելի առաջ է մղված։ Նրա բարձրակետը մի քիչ ավելի առաջ է ընկած։ Բերանային հնչարանի ձևն ու ծավալը տարբեր են։ Յ-ի ժամանակ այն ավելի փոքր է ու նեղ ի-ի համեմատությամբ։

Այսպիսով՝ յ-ն բնային, միջնակցվային, նեղվածային ձայնորդ է։

§ 134. Ֆիզիկական բնութագիր։ Յ-ի սպեկտրալ նկարներից երևում է, որ նրա հիմնական մասը կազմում են անցումները։ Նրա ընդհանուր տեղությունը մոտավորապես հավասար է 110 մվրկ-ի, իսկ առանց անցումների՝ 40 մվրկ-ի։ Այսպիսով, յ-ի սպեկտրի կայուն մասը շատ կարճատև է, իսկ անցումները՝ երկար։ Դա էլ նրա առանձնահատկություններից մեկն է։

Յ-ի սպեկտրում հիմնականում առանձնանում է երկու ֆորմանտ։ Առաջինը 220-ից մինչև 375 հց՝ 375 ֆորմանտային հաճախականությամբ, երկրորդ՝ 2200—2400 հց, որը շատ նման է ի ձայնավորի պատկերին, մի տարբերությամբ միայն, որ վերջինիս մոտ ֆորմանտները ավելի կայուն են և չեն բնորոշվում անցումնային մեծ հատվածներով։

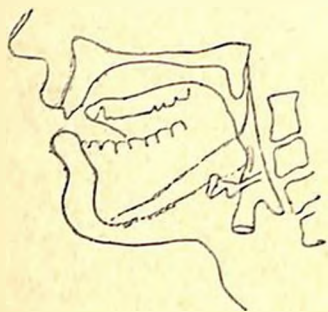
Ի տարբերություն ի-ի, աշատեղ ընդհանուր էներգիան ցածր է (—25—15 դբ)։

Յ-ի սպեկտրում նշմարվում է նաև բարձր հաճախականության աղմուկ 900-ից 10.000 հց-ի սահմաններում։

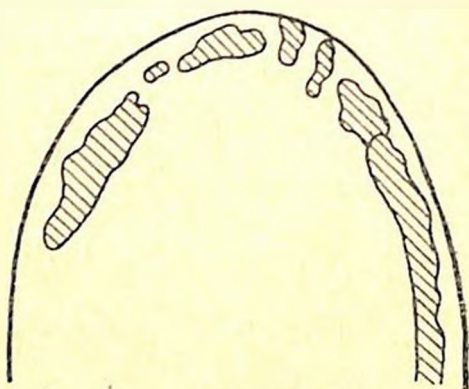
ԹԻՐՈՒՆ [ա] ՁԱՅՆՈՐԻ

§ 135. Առաստանական բնութագիր։ Թրթռուն ու-ն քմանկարների վրա թողնում է որոշակի հետքեր, որոնք երևում են ալվեոլների կամ լնդերքի վրա։ Այդ հետքերը բավականին հեռու են միմ-

յանցից և չեն կազմում մի ամբողջական գոտի. դրանք լեզվածայրի հարվածների հետքերն են լնդերքին (երբեմն ուժեղ, երբեմն թույլ), մինչդեռ Բ-ի քմապատկերների այդ գոտում հետքեր չեն երևում:

Նկ. 40. Ռ-ի պնեմոգենանկարը

Նկ. 41. Ռ-ի լեզվանկարը

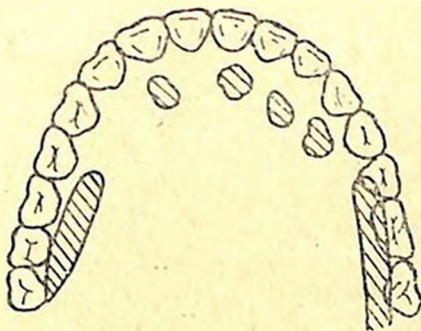
Ինչպես երևում է պնեմոգենանկարներից և լեզվանկարներից, Ռ-ի արտաբերմանը հիմնականում մասնակցում է լեզվի ծայրը, որը մոտենում է ակվիտներին և օդի հոսքի ազդեցությամբ ուժեղ թրթռում, այսինքն մոտենում և հեռանում է հսկայական տեղից:

Թրթռումների քանակը տարբեր դիրքերում տարբեր է: Ամենաուժեղ դիրքում հասնում է 5—6-ի, իսկ թույլ դիրքում՝ 1—2-ի: Հմմտ., օրինակ, ռամիկ, ռոնիկ (4—5 զարկ) և սառ, վառ (1—2 զարկ): Այդ զարկերի քանակը սովորական լսողությամբ չի զգացվում, մինչդեռ սպեկտրալ պատկերում հեռացումները ու մոտեցումները պարզ երևում են:

Ռ-ի ժամանակ լեզվի ողջ զանգվածի դիրքը բավականին նրման է Բ-ի դիրքին: Դա վերաբերում է լեզվի ձևին, մասնավորապես միջին մասին, շրթունքների բացվածքին և կոկորդային հնարանի ծավալին (նկ. 38 և 40): Բայց կա և էական տարբերություն: Եթե Բ-ի ժամանակ լեզվի հտին մասը բարձրացած է, և նրա միջին մասում նկատվում է սահուն անցում, ապա Ռ-ի ժամանակ այդ գոգավորումը ավելի խորն է, և լեզվի առաջամասը լարված չէ: Շրթունքները Ռ-ի ժամանակ մի փոքր դուրս են ցցված՝ մեծացնելով բերանային հնարանը:

Ու-ի արտաբերմանը մասնակցում են ձայնավարերը: Սյապիսով՝ ու-ն ձայնալեզվային, ավելորային, բրբռուն ձայնորդ է:

§ 136. Ֆիզիկական բնութագիր: Ու-ի տևողությունը ըստ դիրքերի տարբեր է: Բառասկզբում այն ամենահերկարն է և հավասար է մոտ 140 մվրկ-ի, բառամիջում՝ մոտ 100 մվրկ-ի, իսկ բառավերջում՝ 60-ից մինչև 100 մվրկ-ի:

Նկ. 42. ու-ի բմանկարը

Ու-ի հիմնական հնչյունական տռանձնահատկությունը այն է, որ նրա սպիկտորը ընդհատվող է, այսինքն բաղկացած է մի քանի հատվածներից: Այստեղ պարզ երևում են ֆորմանտային հատվածներ, որոնք միմյանցից բաժանվում են դադարներով: Ընդ որում, այն ժամանակ, երբ արտասանական գործարանները իրարից հեռու են՝ բացելով օդի հոսքի համար լայն անցք, սպիկտրապատկերում երևում է ձայնի առկայություն, իսկ երբ գործարանները մոտենում են՝ փակելով ուղին, ձայնը բացակայում է: Յուրաքանչյուր դադարի տևողությունը հավասար է 16—32 մվրկ-ի, իսկ մի թրթրոի ժամանակը՝ 25—40 մվրկ է:

Սպիկտրապատկերը շատ նման է հարևան ձայնադիրների պատկերին: Այսպես, ա-ի շրջապատում հստակ երևում է հրեք ֆորմանտ՝ F_1 450—600 հց հաճախականությամբ, F_2 1350—1650 հց, F_3 3000—3150 հց: Ընդհանուր ինտենսիվությունը ա-ի համեմատությամբ ավելի թույլ է: Ու-ի շրջապատում երևում է ուժեղ առաջին ֆորմանտ (F_1 225—525 հց) ցածր դիապազոնում,

և շատ թույլ երկրորդ ֆորմանտ 900—1050 հյ համախականությամբ, որը շատ նման է ու-ի պատկերին: Օ-ի շրջապատում ու-ի ֆորմանտները մոտենում են օ-ի սպեկտրապատկերին, իսկ երևում է նաև շատ թույլ աղմուկ բարձր համախականության դիապազոնում:

8. ՀՆՉՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓՈԽԱԶԳԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՆՉՅՈՒՆԱԿԱՆ ՇՂԹԱՅՈՒՄ

§ 137. Ինչպես ասվեց վերևում, յուրաքանչյուր լեզվի բնորոշ են սահմանափակ բանակի հնչույթներ, որոնց զուգակցությունից կազմվում են տվյալ լեզվի հաղարավոր բառերը: Սակայն հնչյունները, որոնք խոսքում հնչույթների դրսևորումներն են, նման չեն աղյուսների կամ տառերի, որոնք առանձին-առանձին շարվում են իրար ետևից և տեղափոխվում ցանկացած ձևով: Նրանք ներթափանցում են միմյանց մեջ և կազմում ավելի մեծ միավորներ՝ վանկեր, որոնք արտասանվածքում հանդես են գալիս նվազագույն միավորների դերում: Այդ իսկ պատճառով, խոսքում որոշ հնչյուններ ինքնուրույն գոյություն չունեն, այլ միշտ արտասանվում են ձայնավորների հետ զուգակցված: Դրանք հատկապես պայթական և կիսաշփական բաղաձայններն են, որոնք առանց ձայնավորի չեն կարող արտասանվել:

Հնչյունների ներթափանցումը կատարվում է արագ և արտասանության համար ամենահեշտ ճանապարհով՝ հնարավորին չափ կրճատելով մտքով կողմից կատարված անհրաժեշտ ձիգերը: Միևնույն ժամանակ այդ հեշտացումը նկատի է առնում հնչյունների լսելիությունը, նրանց անխաթար մնալը խոսքի մեջ, և այդ իսկ պատճառով փոփոխումները կանխվում են, երբ բառի հնչյունական ինքնուրույնությունը վտանգի տակ է: Բն ինչպես են կատարվում այդ անցումները և փոփոխությունները, կարելի է տեսնել մի քանի զուգակցումների օրինակներով:

§ 138. Բաղաձայնի և հաջորդ ձայնավորի արտասանությունը ամենասովորական և հիմնական զուգակցումն է լեզուներում, և այստեղ նույնպես հնչյունական տեսակետից կատարվում է այդ երկու հնչյունների արտասանվածքի ներթափանցում:

Համեմատելով բա-բու-բի-բը վանկերի արտասանությունը, կարելի է նկատել, որ բ-ն այդ վանկերում տարբեր է հնչում: Սա-

կաշն սովորաբար խոստովները այդ տարբերություններին ուշադրություն չեն դարձնում, քանի որ դրանք իմաստավորված չեն:

§ 139. Հետաքրքրական են հնչյունական այն երևույթները, որոնք տեղի են ունենում երկու և ավելի բաղաձայնների, ինչպես նաև ձայնավորների զուգորդումների զեպքում: Նման տիպի զուգորդումներ հայերենում բավականին շատ են, և նրանց արտասանության առանձնահատկությունները արժանի են ուշադրության: Այս դեպքերից նշենք հետևյալները.

1. Միեռնույն վանկում կամ երկու վանկերի սահմանում հանդիպում են երկու միանման բաղաձայններ: Օրինակ՝ սողուններ, աննման, հետ տաք, մեծ ծով, մասսա, տգգալ, քշշալ, ուղղել, տաբալան և այլն:

Այս և նման բառերում ու կապակցություններում երկու միանման հնչյունների արտասանությունը հեշտացնելու համար առաջին հնչյունի երրորդ (կրկն) և երկրորդ հնչյունի առաջին (մուտքի) պահերը սղվում են, իսկ դադարի (կացքի) պահերը միանում են: Այդ երկու հնչյունները միասին ունենում են մեկ մուտք և մեկ կրք, բայց երկու կամ մեկ երկար կացք: Վանկի սահմանն անցնում է այդ երկար հնչյունի մեջտեղով, որին նպաստում է լարվածության թուլացումը և այնուհետև ուժեղացումը: Երբ հանդիպում են ըստ տեղի միատեսակ, բայց ըստ շնչեղության կամ ձայնեղության տարբեր բաղաձայններ, նրանք նույնպես ենթարկվում են արտասանական վերոհիշյալ օրինաչափությանը՝ ուր տողլա, շատ դալաք: Այս դեպքերի մեջ չի մտնում այն կրկնակի բաղաձայնների արտասանությունը, որոնք միայն գրությամբ են կրկնակի, իսկ իրականում արտասանվում են զաղառնավանկային ըով: Օրինակ՝ առնեն, սննդաբուսականություն, պատել, զգվել, զգվել:

2. Երբ հանդիպում են մեկ ատամնային պայթական և մեկ ռնդային ձայնորդ, ապա պայթյունը տեղի է ունենում ոչ թե սովորական տեղում, այլ փափուկ քիմքի մոտ՝ ստանալով այսպես կոչված «ռնդային պայթյուն» անվանումը: Օրինակ՝ պառնեշ, վառնել, կանգնել, մատնել, պատմել, գտնել:

3. Երբ ատամնային պայթականները հանդիպում են լ ձայնորդից առաջ, այսինքն՝ ալ, րլ, դլ կապակցություններում, ապա տիկը նույնպես սովորական չէ, այլ՝ կողմնային: Օրինակ՝ Ատլանտյան, առլատ, առլետ, Բիբլիս, կոռլետ:

4. Երբ հաշտամանային ն-ին հաջորդում են բմային կ, ք կամ գ բաղաձայնները, ապա արտասանությունը հեշտացնելու համար ն-ն փոխում է իր արտաբերման տեղը՝ դառնալով բմային: Օրինակ՝ հինգ, հանք, վանք, վանկ, զանգ, ռանգ, ժանգ, քանգ, սունկ, խունկ:

Այս դեպքերում ռնգային ն-ի արտասանության ժամանակ լեզվի ծայրը չի հպվում վերին առամեներին, այլ գտնվում է ստորին առամեների մոտ, այսինքն՝ ակտիվ մասնակցություն չունի արտաբերությանը:

5. Երբ իրար են հանդիպում երկու ձայնավոր, ապա նրանց միացումը չի տալիս երկրարքառ. նրանք բաժանվում են տարբեր վանկերի, և արտասանությունը կատարվում է երկու տարբեր կղանակով՝ հորանջով, այսինքն յ-ով, կամ առանց հորանջի: Օրինակ՝ ամենաբազ, ամենախրական, լիարժեք, կակաո, ռաունդ և այլն: Ամենա, ենթա, հակա, կիսա մասնիկներով կազմված բառերում, երբ նրանց հաջորդում է ձայնավոր, արտասանությունը առանց հորանջի է:

Սակայն հայերենի համար ավելի տարածվածն է երկու ձայնավորի միջև յ ձայնորդի արտասանությունը: Օրինակ՝ [գնում էյի], [գնալու յեմ], [միլատեսակ], [միլանման], [էյակ], [պոյեմ]:

9. ԱՐՏԱՍԱՆՎԱԾՔԻ ՏՐԱՀՈՒՄԸ ԵՎ ՎԱՆԿԸ

§ 140. Խոսքը հնչյունական տեսակետից բաժանվում է դադարներով անջատված հատվածների, որոնցից յուրաքանչյուրը արտահայտում է քիչ թե շատ ավարտված միտք: Քերականորեն աշգրիտի հատվածները կոչվում են նախադասություններ, իսկ հնչյունական տեսակետից՝ ֆրազներ կամ հնչադասություններ:

Հնչադասությունները իրենց հերթին բաժանվում են ավելի փոքր միավորների՝ հնչաշարույթների, որոնք արտահայտում են մեկ իմաստ, թեկուզ և բարդ. դրանք անջատվում են այլ հնչաշարույթներից ուժեղ շեշտով, տոնով կամ դադարով. օրինակ՝ էս մինն ահա/տառ քեզ ծառա:

Այս հնչադասության մեջ կարելի է անջատել երկու հնչաշարույթ, որոնք բաժանվում են միմյանցից և՛ տոնի փոփոխությամբ, և՛ փոքր դադարով:

Սակայն խոսքը տրոհվում է նաև ավելի փոքր միավորների, որոնք բնորոշվում են մեկ շեշտի առկայությամբ: Սրանք հնչաբաներ են և կազմված են մեկ բառից ու նրա կցորդներից՝ նախահար և վերջահար: Օրինակ՝ Գյուղացի Համբոյի տունը/կոնիվ էր բնկել: Այս հնչադասության մեջ կա երկու հնչաշարույթ և հինգ հնչաբան, որոնցից երկուսում շեշտը վերջընթեր է՝ տանը և կոնիվ էր (էր-ը այստեղ վերջահար է և կազմում է կոնիվ բառի հետ մեկ հնչաբան): Այսպիսով՝ հնչաբանների սահմանները հաճախ չեն համընկնում բառերի սահմանների հետ, այլ ըստ արտասանության և հարմարության նրանց վերջավորությունները միանում են հաջորդ բառերին: Հետևյալ հնչաշարույթում՝ էս մինն ահա, «մինն» բառի երկար և-ն լարվածության թուլացումով անջատվում է և կիսով անցնում հաջորդ բառին: Ուրեմն վերը բերված հնչաշարույթը բաժանվում է երկու հնչաբանի՝ էս մին և ահա: Մի ուրիշ օրինակ՝ երկուսն էլ սիրում էին Անուշին:

Այս նախադասությունը բաժանվում է երկու հնչաշարույթի, որտեղ առաջինն արտահայտված է մեկ հնչաբանով՝ բաղկացած թվականից ու եղանակավորող բառից: Այստեղ նույնպես հնչաբանը խախտում է բառի սահմանը՝ երկուսն էլ:

§ 141. Հայերենում արտասանվածքի տրոհման ժամանակ բաների սահմանների խախտումը շատ սովորական է և ենթարկվում է հետևյալ կանոններին:

1. Եթե նախորդ բանը վերջանում է բաղաձայնով, իսկ հաջորդը սկսվում է ձայնավորով, ապա հնչյունների վերաբաշխումը կատարվում է ըստ վանկատման կանոնների, և վերջին բաղաձայնը հարում է հաջորդ բառի ձայնավորին: Օրինակ՝ Գալլը ամպօր կուգե, գողը՝ մութ գիշեր: (Այստեղ ամպ բառի պ-ն հարում է օր-ին): Ասա, հայրենիք, ...սրանից ավել էլ ինչ ես ուզում, ... ուտամ քեզ ովքեր: Ամառն անցավ երազանքով²¹:

2. Վերջահար բառերի դեպքում (եմ, ես, է, էլ) այդպիսի վերաբաշխում կատարվում է նույնիսկ մեկ բաղաձայնի դեպքում, այսինքն հնչյունական տեսակետից նրանք դիտվում են որպես մեկ բառի մասեր: Օրինակ՝ գը-նու՞մես, ուտե՞լես-ուզում:

²¹ Աղեղներով միացած բաղաձայնները այս օրինակներում հարում են հաջորդ բառի ձայնավորին:

Սովորաբար ն, մ ձայնորդները ավելի հաճախ են անջատվում բառերից և հարում հաջորդ բառին: Օր.[՝] էս մինն ահա...

Նոստրով հնչյունների սահմանների խախտման մասին, պետք է նկատի ունենալ, որ այդ երևույթը տեղի է ունենում երկու բառերի այնպիսի արտասանության դեպքում, երբ նրանք չեն բաժանվում ոչ դադարով, ոչ էլ հնչերանդով: Այստեղ կատարվում է ոչ թե հնչյունների սահմանադատում, այլ պարզապես նրանց ուժգնության լուծացում կամ ուժեղացում:

Բառի սահմանների խախտում տեղի չի ունենում՝ ա) երբ բառից հետո անցնում է շարույթի սահմանը, որն արտահայտվում է դադարով կամ հնչերանդի փոփոխումով: Նրգեւ Լիւ երգում, ու Բո երգելի տողերն են սրան: բ) երբ հաջորդ բառը սկսվում է բաղաձայնով: Օրինակ՝ Ուղարկում ես անհայտ/հեռու... Իմ անունն էլ ճիշդ/էր/դպրոցում:

§ 142. Արտասանության ամենափոքր միավորը վանկն է: Այդ բանում կարելի է համոզվել, եթե նկատի ունենանք, որ շատ հնչյուններ հնարավոր չէ առանց վանկարար ձայնավորի կամ ձայնորդի արտասանել. օրինակ՝ ալ, կ, տ, ծ և այլ հպականներ:

Առանձին կարող են արտասանվել այնպիսի հնչյուններ, որոնք ըստ իրենց ներքին հնչեղութան կարող են կազմել ինքնուրույն վանկեր (ժամանակակից հայերենում դրանք հիմնականում ձայնավորներն են): Մենք առանձին հնչյուններ կարողանում ենք սահմանադատել միայն այնքանով, որքանով դրանք կրկնվում են որպես տարբեր վանկերի բիշ թե շատ նման մասեր: Օրինակ՝ կա, կու, կը, կի վանկերից կարող ենք անջատել կ հնչյունը, որը, սակայն, հնչյունական շղթայում ինքնուրույն գոյություն չունի, այլ կազմում է մի շարք վանկերի ընդհանուր մասը (հպումը որոշ տեղում և պայթյուն):

Վանկ է կոչվում հնչյունը կամ հնչյունների կապակցությունը, որն արտասանվում է օդի մեկ մղումով:

Հայերենում, հնդեվրոպական մյուս լեզուների նման, ամենից ավելի տարածված է բաղաձայն-ձայնավոր (CV) վանկատիպը, այլ կերպ ասած, հայերենի վանկերը ձգտում են լինել բաց, այսինքն՝ վերջանալ ձայնավորով: Այս կանոնը ավելի ցայտուն է դրսևորվում վանկաբաժանման և հնչյունական շղթայում հնչաբառերի առանձնացման դեպքում:

վանկատումը լեզվի մեջ ունի նաև զործնական նշանակություն, որովհետև տողադարձը հիմնվում է նրա վրա: Բայց երբեմն տողադարձի կանոնները լինում են քարացած, իսկ իրական վանկատումը հակասում է նրանց:

§ 143. Հայերենի վանկատման կանոնները հետևյալներն են:

1. Երբ մի բաղաձայն գտնվում է երկու ձայնավորի միջև, ապա այն անցնում է հաջորդ վանկին. ինչպես՝ Ա-պա-րան, նա-մա-նա-վանդ:

2. Եթե երկու բաղաձայն գտնվում են երկու ձայնավորների միջև, դրանցից առաջինը պատկանում է նախորդ վանկին, երկրորդը՝ հաջորդին: Օրինակ՝ ու-րիշ-ներ, կա-նոն-ներ, ապ-տակ:

3. Երբ բաղաձայնների թիվը երկուսից ավելի է, մի բաղաձայն անցնում է հաջորդ վանկին, մյուսները մնում են նախորդ վանկում: Օրինակ՝ Աստ-ված, սեղմ-ված, կանգ-նել, հարց-մունք:

Այս կանոններից շեղվում են, երբ բաղաձայնին հաջորդում է յ ձայնորդը: Գո-չյուն, բրն-դյուն, մի-ու-րյուն:

Ինչպես հայտնի է, հայերենում բառասկիզբը ունի իր հնչյունական որոշակի կառուցվածքը: Բացի մի քանի տիպի երկակի բաղաձայնական կապակցություններից այն չի կարող սկսվել երկու և ավելի բաղաձայններով. առաջին բաղաձայնից հետո արտասանվում է ը ձայնավորը՝ ստեղծելով դադտնավանկ: Գադտնավանկ են կոչվում այն վանկերը, որոնց վանկարար ը հնչյունը զրավոր չի արտահայտվում:

Օրինակ՝ տնկել, տրտունջ, բռնել, ստել, կշամբել, և այլն:

Գադտնավանկային ը հնչյունը զրվում է միայն տողադարձի ժամանակ, ընդ որում մի քանի դադտնավանկերի առկայության դեպքում այն զրվում է նախորդ տողի վերջին և հաջորդ տողի առաջին վանկերում: Օրինակ՝ սըր-տումս, սրտու-մըս, կըր-թություն, Մը-կըրտիշ, Մկըր-տիշ, բըղ-կըտել, բզկը-տել և այլն:

Այստեղ պետք է հայտնենի գրությունը խիստ սահմանադատել արտասանությունից: Ոմանք, մանավանդ օտարները, ղեկավարվելով գրությամբ, որտեղ շատ դեպքերում ը ձայնավորը չի արտահայտվում, կարծում են, թե հայերենը բաղաձայններով խիստ խճողված լեզու է՝ նկատի ունենալով այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են Մկրտիշ (սկզբնավանկային 4 բաղաձայնով), Բրբմջալ (6 բղ), հմտորեն (3), մոնչալ և բազմաթիվ երկու և երեք բաղաձայնով

սկսվող բառերի, ինչպես՝ տկար, մոռնել, շտկել, բռնել, սիրերնել, գտնել, վռնել, Տրդատ, Զմրուխտ, գտել, կտրել, մտնել, և այլն:

§ 144. Այս բառերը հայերենում միշտ արտասանվում են գաղտնավանկային ը-ով, որը սովորաբար արտասանվում է առաջին բաղաձայնից, իսկ 4 բաղաձայնի դեպքում՝ նաև երկրորդից կամ երրորդից հետո:

Պատմականորեն այս բոլոր բաղաձայնների զուգորդումները առաջացել են մեծ մասամբ մի այլ ձայնավորի, հիմնականում ի-ի կամ ու-ի թուլացումով ու չեղբարացումով, ինչպես՝ ստել (սուա բառից), գտել (զուտ), սրտատրուի (սիրտ), սրել (սուր):

Սակայն մյուս կողմից կան սպանել, ստուգել, սկսել, ստիպել և այլն, որոնք շատ շատերի կողմից արտասանվում են առանց ը-ի: Այդպիսի արտասանությունը կարելի է ասել, այժմ կազմում է արեևհա հայերենի արտասանական նորման: Ուրեմն, նման բառերի երկակի արտասանության այն տենդենցը, որի մասին խոսել է դեռևս Մեյն, այժմ տեղի է տվել նոր արտասանության տարածմանը, հատկապես նոր սերնդի մոտ: Նման արտասանության ամբողջականը նպաստել է նաև այն հանդամանքը, որ այդ բառերը ձայնավորներից հետո, ինչպես նշում է Մ. Արեղյանը, միշտ արտասանվել են առանց ձայնավորական հենարանի:

10. ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՅԻՆ ՇԵՇՏՐ

§ 145. Շեշտի ընկալումը սերտորեն կապված է լսողական տպավորության հետ, միաժամանակ այն ունի իր օբյեկտիվ ֆիզիկական չափանիշները: Սովորաբար հնչյունական շղթայում կամ նրա մի հատվածում մի որևէ վանկ առանձնանում է մյուսներից և ընկալվում մարդկանց կողմից որպես շեշտակիր: Հետևաբար, շեշտը բառի մի որևէ վանկի ցայտուն դրսևորումն է այդ բառի մյուս վանկերի համեմատությամբ: Այն պայմանավորված է հնչյունների ֆիզիկական հատկանիշներով՝ ինտենսիվությամբ (ուժգնությամբ), տեղեկությամբ և հաճախականությամբ (տոնայնությամբ):

Նկատի ունենալով այս հատկանիշներից որևէ մեկի գերիշխումը՝ լեզվաբանության մեջ առանձնացնում են երեք տեսակի շեշտ՝ ուժգնության կամ դինամիկ, քանակական կամ տեսական և տոնիկական կամ երաժշտական շեշտ: Ուսումնասիրությունները

ցույց են տալիս, որ այս երեք տիպի շեշտերի առանձնացումը պայմանական է, քանի որ վերոհիշյալ գործոնները երբեք ինքնուրույն գոյություն չունեն, այլ հանդես են գալիս իրար հետ զուգակցված:

§ 146. Հայերեն խոսքում, ինչպես ասվել է, սովորաբար առանձնանում են առանձին հատվածներ, որոնք հիմնականում համընկնում են բառերի սահմանների հետ: Դրանք, այսպես կոչված, հնչարարներն են՝ մեկ շեշտ ունեցող ամբողջական միավորները:

Հնչաբառում կարող է բնդգրկվել ինչպես մեկ բառ, այնպես էլ մեկից ավելի բառային միավորներ:

Հայ լեզվաբաններից Մ. Աբեղյանը և Հ. Աճառյանը շեշտի ուսումնասիրության ժամանակ, ըստ իմաստային արժեքների, առանձնացրել են բառերի տարբեր խմբեր: Նրանք գտնում են, որ նյութական իմաստ ունեցող բառերը խոսքում կրում են ավելի ուժեղ շեշտ քան երկրորդական կամ ստորադաս բառերը: Այսպես, ամենակարևորը նախադասության մեջ, ըստ Մ. Աբեղյանի, բայն է, որին ստորադասվում է գոյականը, որն էլ իր հերթին դերադաս է ածականի համեմատությամբ, օր. մեհենան շարժվեց:

Կարմիր մատիտ, անտառի պտուղ կապակցությունների մեջ կարմիր և անտառի բառերը թույլ շեշտ ունեն, իսկ մատիտը ու պտուղը՝ ուժեղ:

Սակայն կան բառեր, որոնք հարում են կամ նախորդ շեշտակիր բառին՝ դառնալով վերջահար կամ հաջորդ շեշտակիր բառին՝ դառնալով նախահար բառ: Գլխավոր բառի հետ միասին այս բառերը կազմում են արտասանական մեկ միավոր, մեկ շեշտ կրող կազմություններ: Սովորաբար վերջահար և նախահար բառերն են՝ էական բայը, որոշ կապեր, դերանուններ, շաղկապներ և մակբայներ:

§ 147. Շեշտի արտահայտման մեջ մեծ դեր է խաղում նաև ձայնավորների որակը, հնչյունների քանակը վաճկում և վաճկի դիրքը:

Ըստ որակի ձայնավորները ոսնեն տարբեր արժեքներ: Այսպես, ամենահզոր ձայնավորը հայերենում ա-ն է, իսկ ամենաթույլը՝ ր-ն: Մնացած ձայնավորները բաշխվում են այս երկու սահմանափին ձայնավորների միջև հետևյալ հաջորդականությամբ՝ ա, օ, է,

ու, ի, ր: Ժամանակակից գրական հայերենում ք ձայնավորով կազմված վանկը բացառությամբ մի բանի բնաձայնական բառերի (շըլ՝խկ, թըր՝խկ և այլն) շեշտակիր չէ, մինչդեռ բարբառներում, սակավաթիվ դեպքերում, հանդիպում է շեշտված ք ձայնավոր:

Շեշտված վանկի ձայնավորի վրա կարող է ազդել նաև տվյալ վանկը կազմող հնչյունների բանակը և որակը:

Խոսելով հայերենի բառային շեշտի մասին, չպետք է անտեսել նաև ուժղնությունը բաշխումը բառում բառ վանկերի գրաված դիրքի: Փորձերը ցույց են տալիս, որ հայերենում բառակիրը ուժեղ դիրք է և այդ դիրքում գտնվող վանկերը բառամիջի և բառավերջի վանկերի համեմատությամբ ունեն ուժղնության ավելի բարձր արժեքներ:

Հայերենի բառային շեշտը ունի ուժային բնույթ: Թեև շեշտված վանկը իր ուժղնությամբ ամենատեղի չէ, սակայն իրեն նախորդող վանկի համեմատությամբ այն գրեթե միշտ ունի ավելի մեծ ուժղնություն²²:

Շեշտի փորձառական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հայերենի շեշտակիր վանկի տեղությունը ամենամեծն է բառի մնացած վանկերի համեմատությամբ:

Այսպիսով՝ հայերենի շեշտը թեև ուժային բնույթի է, սակայն նրա գրականության համար մեծ նշանակություն ունի նաև տեղության գործոնը: Խոսելով շեշտի մասին՝ սովորաբար նկատի են ունենում շեշտի դիրքը բառի սահմանում, շեշտի հետ կապված հնչյունափոխությունը:

§ 148. Կիղուններում շեշտը տարբերվում է ոչ միայն ըստ բնույթի, այլև ըստ տեղի: Այս տեսակետից լեզուները ունեն զգալի տարբերություններ: Այսպես օրինակ՝ չեխերենում շեշտը միշտ ընկնում է բառի առաջին վանկի վրա, ֆրանսերենում՝ վերջին վանկի, իսկ ռուսերենում այն շարժական է և տարբեր բառերում ընկնում է տարբեր վանկերի վրա ու շատ հաճախ կապվում է քերականական և իմաստային տարբեր ըմբռնումների հետ: Հայերենում շեշտը կապուն վերջնավանկային է՝ այն միշտ տեղափոխ-

²² Շեշտի վերաբերյալ հատուկ փորձառական ուսումնասիրություն է կատարել ՀՍՍ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի գիտաշխատակից Ռ. Թոխաձյանը իր «Հայերենի շեշտի բնույթը» ուսումնասիրությունում:

վում է բառի վերջին վանկի վրա, երբ բառը ստանում է նոր մասնիկներ կամ վերջավորություններ:

Սա չի վերաբերում այն դեպքերին, երբ բառը ստանում է որոշիչ հոդ (ը-ն), որը հայեցողական շեշտակիք է:

Այս առումով հայերենի շեշտը ստանում է սահմանադատիչ նշանակություն, որի շնորհիվ հնչյունական շղթայում առանձնանում են բառային միավորները:

Կան նաև մի խումբ բառեր, որոնց շեշտը վերջնավանկային է, օրինակ՝ գրե՛լե, մի՛լե, մա՛նավանդ, ինա՛րկե, ո՛րեկ:

Շեշտը կարող է առհասարակ չընկնել իմաստային բառերի (նաև բայերի) վրա, եթե նրանց նախորդում է ժխտական կամ արգելական մասնիկը, օրինակ՝ մի՞ գնա, մի՞ կե՛ր, չեմ՝ գնա:

§ 149. Գրական հայերենում որոշ ցուցական և ստացական դերանուններ երբեմն արտասանվում են առաջնային շեշտով կամ երբեմն նաև երկու շեշտով՝ առաջին և երկրորդ վանկերում: Սակայն այս բառերը այժմ ենթարկվում են շեշտի միօրինականացմանը՝ ավելի հաճախ արտասանվում են վերջնավանկային շեշտով: Դրանք են՝ այսպես, այդպես, այնպես և այլն:

Մանր.— Հ. Աճառյանը և Մ. Աբեղյանը նշում են, որ այսպես, այդպես, այնպես, այսպիսի, այնպիսի, այդպիսի, որքան, որչափ, ինչքան և նման բառերում շեշտը ընկնում է առաջին վանկի վրա: Մինչդեռ այժմ օրինաչափական է այս բառերի վերջնավանկային շեշտադրությունը:

Հայերենում կան բառեր, որոնք նախադասության մեջ սովորաբար շեշտ չեն ստանում: Սրանց թվին են պատկանում. էական բայը իր բոլոր խոնարհված ձևերով (բացի ժխտականից), «մի» բառը, երբ այն զործածվում է անորոշ դերանվան իմաստով, մի շարք կապեր ու շաղկապներ, ինչպես՝ քսո, առ, ընդ, մոտ, հետ, և, ու, քե, որ և այլն:

Բացի հիմնական շեշտից հայերենում կա նաև երկրորդական շեշտ, որը հանդես է գալիս հիմնականում բարդ և հարադրյալ բառերում: Օրինակ՝ միտք անել, սիրտ տալ, երես տալ, շուտ գալ, աշխարհաճանաչ, գիտատեսիլիկական, գյուղատնտեսական, գիտահետազոտական, ամենամաղապիսիական և այլն:

Հ. Աճառյանը և Մ. Աբեղյանը նշել են բարդ բառերում երկրորդական շեշտի առկայությունը: Հիրավի, հինգ և ավելի վանկեր ու-

նեցող բառերում կարելի է նկատել երկրորդական շեշտի դրսևորումներ: Երկրորդական շեշտը կախված է բարդության բաղադրիչների խնդիրունության աստիճանից և իմաստից:

Ձայնաբանորեն այն արտահայտվում է վանկի ուժգնությամբ, իսկ տեղումբյունը և տոնայնությունը ունեն լրացական արժեք: Ըստ տեղի հայերեն բառային երկրորդական շեշտը ձգտում է պահպանել որոշակի ռիթմահանգսյին պատկեր, երբ շեշտված վանկերին հաջորդում են երկու անշեշտ վանկեր: Օրինակ՝ էլեկտրահաղորդականութուն բառում երկրորդական շեշտված վանկերն են տրան և դան:

ՀԱՉՅՈՒՆ ԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

§ 150. Հնչյունափոխությունը լեզվի զարգացման ներքին օրինաչափություններից մեկն է, որ միշտ ուղեկցում է լեզվին վերջինիս կենդանի գոյություն ուղջ ընթացքում: Մ'աած կամ բանավոր հաղորդակցման գործադրությունից դուրս եկած լեզուների մեջ հնչյունափոխությունը դադարում է գործելուց: Կենդանի լեզվի հնչյունափոխությունները զանազանվում են որոշակի բնույթով: Մեկը այն է, որ լեզվում մի հնչույթ վերածվում է իրոք մի այլ հնչույթի, երբ այս վերջինս մինչև իսկ տվյալ լեզվում գոյություն չի ունեցել. օրինակ՝ հայերեն հապ բառի լ-ն փոխվել է ֆ-ի, և այսօր այդ բառը հնչում ենք հաֆք*: Կամ՝ գրաբարի աւ երկբարբառը վերածվել է օ-ի, որպիսի հնչույթ մեր լեզվում գոյություն չի ունեցել. այս օ-ն ճշտությամբ չէր համապատասխանում ա-ին: Բառասկզբում մեր յ միջնակզվային ձայնորդը փոխվել է խուլ կոկորդային հ-ի՝ այսինքն մի որոշակի դիրքում այդ յ-ն դարձել է հ և լնքը տվյալ դիրքում դադարել է գոյություն ունենալուց:

Հնչյունափոխության բնագավառին է պատկանում և այն երկվույթը, երբ բառի մեջ նոր հնչյուն է առաջանում: Այսպես՝ յուղ բառի յ ձայնորդը առաջացել է իւղ բառի սկզբում: Բառասկզբի և ձայնավորից առաջ յ է առաջացել. եղբայր բառը, որ սկզբնապես հնչվել է էղբայր, այժմ հնչում ենք յէխպայր: Սրան հակադիր՝ հաճախ բառի որևէ հնչյուն կարող է վերանալ. օրինակ՝ տղայ, աբ-բայ, երեխայ և այլ-ով վերջացող այլ բառերի վերջի յ-ն անվերադարձ վերացել է:

§ 151: Սրանից զանազանվում է հնչյունափոխական այն երկվույթը, երբ միևնույն ձևույթի մեջ որևէ հնչյուն հնչվում է զանա-

* Այդ բառի հաֆք գրությունը հաստատված է XII—XIII դարերի ձեռագրե-

զան կերպով Այս դեպքում նկատի չենք առնում հնչյունի ծագումը՝ նրա սկզբնավիճակը։ Հաճախ կարող ենք մինչև իսկ չիմանալ, թե այն իր ծագումով ինչ է. օրինակ՝ աբաժ-աբաա միևնույն ձևությամբ զուգաձևերն են, սակայն վերջում ունեն տարբեր հնչյուններ. ծ/ւա։ Դժվար է ասել, թե սրանցից որն է հիմնական, և եթե գիտենք էլ, ավելի զեպքում դա հաշվի չենք առնում, այլ գիտում ենք իբրև միևնույն ձևության զուգաձևություն. այդպիսին է, օրինակ, բուլ-բուրեկ, ձես-ծխակալաւաւ, անձանց-անձամբ, խումբ-խմբակաւ բառերի հնչյունական կազմի տարբերությունը, ուր ունենք միևնույն ձևության զուգաձևությունները՝ բուլ-բուր, ձես-ծխ, ան-ամ, խումբ-խմբ։ Այս զուգաձևությունները առաջանում են ուլ-ու, ե-ի, ն-մ, ու-ր հնչյունափոխությամբ, ուր աչսօրվա վիճակով կարող ենք ասել, թե այս գույգ հնչյուններից որն է հիմնականը, բայց այսպիսի հնչյունափոխության մեջ կարևորը այդ չէ, այլ այն, որ միևնույն ձևության մեջ որոշակի պայմաններում միաժամանակ հանդես են գալիս տարբեր հնչյուններ, որոնք միմյանց նկատմամբ լծորդ են և ոչ թե մեկը առաջանում է մյուսից։ Ավելի պարզ ասած՝ միաժամանակ նույն ձևության մեջ շեշտի տակ ունենք ուլ, առանց շեշտի՝ ու, ց-ից առաջ ունենք ն, իսկ ք-ից առաջ՝ մ (անձանց-անձամբ), շեշտի տակ ունենք ու, անշեշտ՝ ր (խումբ-խմբ) և այլն։ Մինչև իսկ զուգաձևերից մեկը կարող է ունենալ զրո, մյուսը՝ այս կամ այն հնչյունը. օրինակ՝ մաղիկ բառի -իկ ձևության մեջ շեշտի տակ ունենք ի ձայնավորը, իսկ մաղիկային բառի մեջ առանց շեշտի այդ ի-ն բոլորովին չկա։

§ 152. Հնչյունափոխական այս բոլոր երևույթները առաջանում են երկու դործոնի շնորհիվ՝ հնչյունի գրաված դիրքի և հնչյունաշարքում հնչյունների միմյանց վրա թողած փոխազդեցության։ Սակայն պետք է ասել, որ այս երկու դործոնը միշտ չէ, որ իրարից անկախ են գործում. հաճախ սրանք խաչաձևում են իրար։ Մաքուր դիրքային հնչյունափոխություն է շեշտի ազդեցությամբ կատարված հնչյունափոխությունը. օրինակ՝ ձուկ բառի սևականն է ձրկան, ուր շեշտի տակ ունենք ու, անշեշտ՝ ր։ Իսկ գաղաթի բառի վ ձայնը հնչվում է խուլ խ խուլ տ-ի ազդեցությամբ, ուր դ-ի խ հնչվելը և՛ դիրքային է, և՛ փոխազդեցական։ Ուրիմն ձայնից վ-ն խուլ տ-ից առաջ (դիրքային վիճակ) հնչվում է խուլ՝ տ-ի ազդեցությամբ (փոխազդեցական վիճակ)։ Փոխազդեցականը նույնպես

կարող է անխառն լինել. բովիկ բառը դարձել է բոբիկ, որ այժմ հնչվում է բովիկ. կ-բ-պ փոփոխությունը միայն փոխազդեցական է և դիրքի հետ ոչ մի կապ չունի:

§ 153. Վերջիվերջո որքան էլ զուգաձևությունների մեջ տարբեր հնչույթները հավասար համարենք՝ ձուկ-ձրկ, ծագում է առաջնության հարցը, որ տվյալ դեպքում պատմական է և ստուգաբանական մակարդակով է որոշելի:

Մեսրոպ Մաշտոցը V դարում մարդ բառը դ-ով է գրել. եթե նա գրի առնեի XII դարում կամ ավելի ուշ, անպայման կգրեր մարք զուցե և մառք, որովհետև վերջին դարերում բառը այդպես էր հնչվում: Իսկ մենք այս դեպքում չէինք ասի, թե դ-ն փոխվել է բ-ի: Այդպիսի հնչյունափոխությունը կարելի էլինի որ պարզել միայն համեմատական ու պատմական հնչյունաբանությամբ, ինչպես որ մայր բառի յ ձայնորդը համարում ենք առաջացած ա-ից, որովհետև հայերենի ազգակից լեզուները այդ նույն յ-ի տեղը ունեն ա (MATB): Բայց համաժամանակյա հնչյունաբանության համար այսպիսի համեմատությունը արժեք չունի: Արժեք չէր ունենա մեր գրական լեզվի համար նաև բով և բոբ զուգաձևերի կ և բ հնչյունների առաջնության որոշումը, եթե այսօր չդործածվեին բովուտն, բովուտիկ բառերը: Այս երկու դեպքում էլ առաջնությունը վճռվում է համեմատական ու պատմական հնչյունաբանությամբ:

Իսկ ինչ վերաբերում է խումբ-խըմբ, գես-գիս (գիսակ), կեզ-կիզ (կիզել) և նման զուգաձևությունների ձայնավորների առաջնությանը, ապա այստեղ էլ պայմանականորեն առաջնությունը տալիս ենք արմատական կամ ոտիդ ձևերի ձայնավորներին, որ կարող է նույնիսկ պատմականորեն ճիշտ չլինել: Դուռն բառի սեռականը գրաբարում լինում է դուան, այստեղ ունենք դուռ և դրբ զուգաձևերը: Ըստ պայմանի առաջնությունը պետք է տանք ա-ին և ասենք, որ $a > p$. սակայն պատմականորեն դա բոլորովին սխալ է. բ-ն է, որ $b < p$ -ի մոտ փոխվել է ա-ի (համեմատիր դրացի, դրկից, դուրս): Այնպես որ, երբ ասում ենք ալսինչ հնչյունը փոխվել է այսինչի, դա հաճախ պայմանական է և պետք է ընդունել իբրև գուտ արտահայտման ձև:

§ 154. Դիրքային ու փոխազդեցական հնչյունափոխությունից բացի կա նաև պատմական հնչյունափոխություն, որը քստ երևույթ

Թին եղել է զիրքային կամ փոխադրեցական, սակայն լեզվի այս-
օրվա վիճակում զիրքային ու փոխադրեցական այն գործոնները,
որոնք մի ժամանակ գործել են ու այն ժամանակի համար հաս-
կանալի են եղել, այժմյան վիճակում չեն գործում, ու մին-
չև իսկ դժվար է բացատրել. օրինակ՝ ձայնավորներից հետո հա-
յերենի ք, գ, դ, ճ, ջ ձայնեղները մասամբ վերածվել են շնչեղ խո-
ւերի. օձ-օց, օգնել-օհնել, իրեւ-իւրեւ, աջ-աչ, Արաբահամ-Ապրա-
համ և այլն: Այստեղ մեր այսօրվա քմբռնումով չկա զիրքային
որևէ թուլություն. գ-ն օգնել բառի մեջ օ ձայնավորի և ն ձայնոր-
դի արանքում պետք է որ ձայնեղությունը չկորցնիր, բայց այդպիսի
չէ, և փոփոխության պատճառը դժվար է բացատրել: Այդպես է նաև
բ ձայնորդից հետո ուրդի-ուրքի, ուրբ-ուրի, կարգալ-կարբալ
փոփոխությունը: Պատմականորեն այսպիսի հնչյունափոխությունը
զիրքային է, իսկ այսօրվա տեսանկյունով զիրքային գործոնը դեր
չունի, որովհետև այժմ հակառակ գործընթաց է կատարվում. ա-
րեղա, արբանյակ, դագաղ, արդ և այսպիսի շատ բառեր այժմ
իրենց ք, գ, դ ձայնեղների ձայնեղությունը վերստացել են. այլևս
չեն հնչվում արեղա, արբանյակ, արդ, դա՛գաղ և այլն: Պատմա-
կան հնչյունափոխության հետեանքն է միայն առկա, իսկ փոփո-
խության առաջ բերող գործոնները մթազնել կամ մեռել են:
Շեշտի հետ կապված ձայնավորների զիրքային փոփոխությունները
ևս մասամբ արդեն պատմական են դարձել: Պետք է ենթադրել,
որ զրաբարում շեշտը ավելի ուժեղ է եղել, քան այժմյան զրական
լեզվում. այնտեղ ի, ու, է ձայնավորները, քիչ բացառություննե-
րով, շեշտադրվելով փոփոխվել են ոչ միայն հայերեն բառերում,
այլև օտար փոխառություններում, իսկ այժմ այդ օրինաչափու-
թյունը կիսով չափ պահպանվել է ավանդաբար. գեւ բառից ու-
նենք գիսավոր բառը, որ դալիս է հինից, այսինքն փոփոխությունը
կատարվել է հնում, բայց գեւ բառը այժմ հոլովում ենք գեսի և ոչ
թե գիսի, որ հին լեզվում պարտադիր էր: Թիմ բառը զրաբարի
զիրքային հնչյունափոխության համաձայն պետք է ունենար քմի
(թըմի) սեռականը, իսկ նոր զրականում այդ բառի սեռականն է
թիմի: Այս նշանակում է, որ զրաբարի զիրքային հնչյունափոխու-
թյունը այժմ մեծ մասամբ դարձել է պատմական:

Դիրքային հնչյունափոխությունը մեր լեզվում գրով արտա-
հայտվում է, իսկ պատմականը հիմնականում մնում է անարտա-

հայտնի. օրինակ՝ սեր-սիրո (սեր-սիրոյ), իսկ ուր, որ պատմական հնչյունափոխությամբ դարձել է ուրի, գրով չենք արտահայտում՝ հետևելով ավանդական ուղղագրությանը:

ԴԻՐՔԱՅԻՆ ՀՆՁՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. ՉԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐԻ ՀՆՁՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 155. Չայնավորների հնչյունափոխությունը կապված է շեշտի հետ: Շեշտը կորցնելով՝ ձայնավորը թուլանում, փոխվում է այլ հնչյունի, կամ իսպառ վերանում է: Ժամանակակից գրական հայերենը այս առումով բավականաչափ անկանոն վիճակ է ներկայացնում: Շեշտի հետևանքով կատարվող փոփոխությունները մեր նոր գրական լեզվի համար գործող օրինաչափություն չեն, դա հատուկ է եղել գրաբարին, մեր հին խոսվածքներին ու բարբառներին, որոնցից նոր գրական լեզուն ոչ միայն փոփոխված ձևեր է ժառանգել, այլև հղումներ, հոգնակիի կազմության, բառակազմության պատճառի կազապարներ է վերցրել, որոնք հնչյունափոխական այլևայլ միտումներով մշակված ձևեր են: Սեր բառի սիրո ձևը ոչ թե նոր գրական լեզվի օրինաչափության հետևանք է, այլ պատճառի ժառանգված ձև: Եթե նոր գրական լեզուն չվերցնիր սիրո ձևը, ապա իր օրինաչափությամբ կունենար սերի, ուր ոչ մի հընչյունափոխական երևույթ գոյություն չունի: Փաստորեն այստեղ խոսվելու է փոխառված հնչյունափոխությունների մասին, որոնք գալիս են ոչ միայն գրաբարից, այլև բարբառներից:

§ 156. Գրաբարում է, ի, ու ձայնավորները շեշտից զրկվելով փոփոխվում էին, իսկ ա, ե, ո ձայնավորները մնում էին անփոփոխ. բայց այս վերջիններն էլ անվթար չէին խոսվածքներում: Այժմ գրաբարի է-ն մենք բառամիջում տառադարձել ենք ե-ով, և փոփոխվող ու չփոխվող է, ե հնչյունների գրությունը նույնացել է. չենք կարող ասել, թե ե-ն հնչյունափոխվում է, քանի որ այն գերազանցապես մնում է անփոփոխ: Նույնը վերաբերում է մյուս ձայնավորներին. գրաբարից վերցրել ենք փոփոխված կամ չփոփոխված ձևեր, իսկ բարբառներից առել ենք գրաբարի փոփոխման ու չփոփոխման միտումներին հակադիր՝ և՛ փոփոխված, և՛ չփոփոխված ձևեր, որից գրական լեզվում առաջացել է հնչյունա-

փոխական մի բարդ վիճակ: Իսկ եթե սրան ավելացնենք նաև այն, որ բառակազմության, հոլովման և հոգնակիի կազմության ժամանակ հնչյունափոխական այլևայլ միտումներ են հանդես գալիս, ապա պարզ կդառնա, թե որքան դժվարություններ է հաղթահարել նոր գրական լեզուն այդ ամեն տարամիտումները մասամբ համակարգության վերածելու ճանապարհին:

ա) Է՝ ձայնավորի հնչյունափոխությունը

§ 157. Բառակազմում է-ով քիչ բառեր ունենք. է, էգ, էշ, էջ: Դրանցից առաջինը բնավ չի հնչյունափոխվում. օրինակ՝ էություն, էական և այլն: էգ-ը և էջ-ը հոլովման և հոգնակի կազմության ժամանակ մնում են անփոփոխ. էգ- էգի-էգեր, էջ-էջի, էջեր: էգ-ը բառակազմության մեջ մտնում է փոփոխված ձևով. իգական, իգաբար և այլն: Նույնը վերաբերում է էշ բառին. էշի (ասվում է նաև իշի), էշեր, բայց՝ իշաբար (նաև էշաբար), իշալծյամ, իշատեր (նաև էշատեր), իջնել, բայց՝ էջմիածին, էջկալ:

§ 158. Բառավերջի ե-ն (հին է) բնավ չի հնչյունափոխվում. օրինակ՝ Մարգարե-եի, -եներ, -եաբար. քաղե-եակիր, ափսե-եի, -եներ և այլն:

Մեծ մասամբ հնչյունափոխվում է փակ վանկի ե-ն (հին է), սակայն միայն բառակազմության ժամանակ: Հոլովման ու հոգնակիի կազմության դեպքում այն մնում է անփոփոխ. օրինակ՝ վրեժ-վրեժի, հրավեր-հրավերի, վրեժներ, հրավերներ: Բացառություն են տեր-տիրոջ, սեր-սիրո, մեջ-միջի (մեջի). սրանց հոգնակին մնում է անփոփոխ. տեր-տերեր, սեր-սերեր, մեջներս:

Բառակազմության ժամանակ փոփոխվում են հետևյալ արմատներն ու բառերը՝ գետ, դետ, մետ (միտում), վեր (վերականգնող), հրավեր, սեգ, դեգ, կեգ, մեգ, վեժ (վիժել), ալեժ (առիժել), վեմ, դեմ, շեմ, զեմ (զիշել, զինագործ), ալաբեմ (ապաքինվել), հալեդեպ, վեպ, ստեպ (ստիպել), վրեպ (վրիպակ), դեպ (դիպչել), շեշ (շիշել), մեշ (միշակ) հալեդես, կես, ալալեմ, փոխաբեմ, օրեմ, սեգ, հալետ, վեմ (վիմաքանդակ), պետ (պիտանի), տեր (տիրել, տիրասպան):

Վերոբերյալ բառերն ու արմատները մնում են անփոփոխ՝ ա) երբ բառակազմության մեջ են մտնում Է՝ վերջածանցով. օրինակ՝

անեծֆաչոր, անեծֆալոյս, պետական, անպետություն, մեջֆալո-
տոր, մեջֆացալ և այլն. բ) երբ անհոգակապ են բարդվում. օրի-
նակ՝ օրենսդիր, օրենսգետ, մեջտեղ, կեսօր, կեսքերամ, կեսմարդ
և այլն. գ) երբ բարդությունը կրկնավոր է. օրինակ՝ դեմադեմ,
մեջբնդմեջ, ստեպստեպ և այլն. դ) Տե՛ր բառը՝ տերություն, տե-
րունական, ամտերունչ, ամտերություն, տերունի բառերում ունենք
նաև անօրենություն, անպետություն, անգետություն:

բ) Ի ձայնավորի հնչյունափոխությունը

§ 159. Շեշտավոր ի ձայնավորը երեք դիրքով է հանդես գա-
լիս՝ բառակերպում, բառավերջում և բառամիջում: Բառակերպում
շեշտավոր ի ունենք հետևյալ քառերում՝ իմ, ինք, ինքը, իսկ, իր, իլ,
իր, իղձ, ինձ, ինչ, ինչ (գերանուն), իմս, իմ, ինձ (գերանուն):
Սրանցից միայն բառակազմության ժամանակ փոխվում են ինձ-ը
(կենդանին. ավելի լավ է գրել ինձ), իղձ-ը և ինչ-ը՝ սահմանափակ
կերպով. օրինակ՝ ինձ-ընձենավոր, քննուղտ (քննուհնացած է), քն-
նառյուծ, իղձ-ըղձական, քղձալ, քղձամբ, ինչ-ընչավետ, քնչածա-
րավ, քնչաֆաղց, քնչեղ (հարուստ): Մնացածները ոչ մի փոփո-
խություն չեն կրում, եթե նկատի չունենանք ժողովրդական ինչ-
ընչոց ձևը:

Բառակերպում միավանկ բառերի ի-ն մնում է անփոփոխ-
միավոր, քիակ, ձիավոր, լիանալ, դիակառք, ձիու, ձիեր, քիեր և
այլն:

Ի-ով վերջացող երկվանկ և բազմավանկ բառերի ի-ն հոգնա-
կի ձևերում չի հնչյունափոխվում. օրինակ՝ քամիներ, գարի-
ներ, քաղոնիներ, քշնամիներ և այլն: Այս բառերը հոլովվում են
ու և մասամբ ի հոլովիչով: Ու հոլովիչով հոլովելիս եղակիում ի-ն
ընկնում է. օրինակ՝ քաղոնու, քաղոնով, քամու, քամով, քամուց:
Ի-ով հոլովելիս ի-ն մնում է՝ Բաֆֆիից Սոչիի, բարիից: Գործիա-
կան և ներգոյական հոլովներում ի-ն մասամբ մնում է, բայց մի-
տումը անկումն է. փոշիով-փոշով, ուղիով, ուղիում, ուղով, ուղում,
կղզում-կղզիում, ռուբլով-ռուբլիով և այլն: Ի-ն ընկնում է նաև առ-
վա, կաշվի ձևում: Ի-ով վերջացող երկվանկ և բազմավանկ բա-
ռերը բառակազմության մեջ կրում են մի քանի տեսակ փոփոխու-
թյուններ: Բայցի կազմելիս ի-ն չի փոխվում. օրինակ՝ շոգի-շոգի-

անալ, փոշի-փոշիանալ, բարի-բարիանալ, կղզի-կղզիանալ, հղի-հղիանալ և այլն: Բացառություներ են կազմում զոլորշանալ և հղանալ բայերը, որոնցից վերջինը պահպանվել է նոր խմաստավորումով՝ ի տարբերություն հղիանալ-ի:

Ի-ն սղվում է հետևյալ դեպքերում.

ա) ո (օ) ձայնավորից առաջ ֆեռի-ֆեռոնք (բայց՝ քեռիներ), փոշի-փոշոտ, գինի-գինով-գինոտ, բարի-բարոբակ, բարոբություն:

բ) Մի քանի ժողովրդական կազմությունների մեջ. օրինակ՝ ֆամի-ֆամհար (քամահար), խնամի-խնամություն (զրականը՝ խնամիություն), խնամանալ (զրականը՝ խնամիանալ, խնամիաբար), ֆենի-ֆենակալ, ֆեռի-ֆեռակին, բարի-բարություն, անոթի-անոթություն, խելացի-խելացություն, բորենի-բորենություն և այլն:

գ) Ուտ ածանցով կազմված բառերում, օրինակ՝ կեշի-կեշուտ, քեղի-քեղուտ, մորի-մորուտ, կաղնի-կաղնուտ և այլն:

դ) Բազմաթիվ այնպիսի բառերում, որտեղ այդ ի-ն մտածվել է իբրև ածանց. կենդանի-կենդանական-կենդանություն, քերի-քերություն-քերամիտ, քերավաժ, խեցի - խեցագործ, խեցգետին (հնից ունենք նաև խեցեգործ, խեցեմորթ), կատաղի-կատաղալից-կատաղաբար- կատաղություն, բշնամի-բշնամանք-բշնամություն, նախնի-նախնական, գաղտնի-գաղտնապահ-գաղտնամիտ-գաղտնագրել, հայրենի-հայրենական-հայրենասեր-հայրենադավ, վրացի-վրացախոս-վրացագետ, արժանի-արժանահավատ, արժանավոր, մոբի-մոբապաշտ-մոբագերծ, վայրենի-վայրենական-վայրենամիտ, պիտանի-անպիտանություն և այլն:

Հին կազմությունների մեջ առաջին բաղադրիչի ի-ն հաջորդ ա-ի հետ միանալով տալիս էր եա > ե (այժմ յա > ե). օրինակ՝ հոգի+ական > հոգեկան, բարի-բարեկամ, ոսկի-ոսկեզօծ, տաբի-տաբեկան և այլն: Մյուսը նմանությամբ կազմել ենք շոգի-շոգե-բարշ-շոգեզնաց, ուղի-ուղեգիր-ուղենիշ, օղի-օղետուն - օղեմոլ և այլն: Հին կազմությունների մեջ կան նաև այնպիսի բառեր, որտեղ ի-ն մնացել է անփոփոխ և ա-ի հետ տվել է իա. օրինակ՝ արիաբար, արիանալ, ոսկիափայլ, անդրիագործ, ոսկիաստեղծ, բարիաշատ, բարիանունություն և այլն, որոնց նմանությամբ և նոր զրական լեզվի ոգուն միանգամայն հարազատ կազմվել են ֆալաֆացիական, ֆանիապատիկ, կղզիաբնակ, սպիացում, սպիա-

վոր, ամուրիություն, հղիություն, վաղեմիություն (նաև՝ վաղեմություն), արիական, արփիացնցուղ և այլն:

§ 160. Բառավերջի ի-ն ակ վերջամասնիկին նախորդելիս փոխվում է յ-ի. որդի-որդակ, հոգի-հոգյակ, աղավնի-աղավնյակ, պատանի-պատանյակ, կղզի-կղզյակ և այլն:

Երկու կողմից փակ՝ ի-ով միավանկ բառերը հոգնակի ձևերում ի-ն փոխում են ը-ի. օրինակ՝ բիր-բրեր, լինդ-լնդեր, միրգ-մրգեր և այլն: Չեն հնչյունափոխվում բիլ, բիրտ, գիպս, դիրք (գիրքեր և ուլ՝ զրքեր, որ ժողովրդական է), դիրտ, բիմ, լիցք, լիք, խիժ, խիղն, ծիր, կիրն, կինն, հինգ, հիմք, ձիրք, հիշ, շիրք, հիվշ, վիք, նիգ, վիհ, տիպ, գին, տիպ, ցինկ, բիմք, բիսա:

Կան մի քանի բառեր, որոնք երկու ձևով են գործածվում. առաջնությունը պետք է տալ չփոխված ձևին. օրինակ՝ բիւտեր-բւտեր, գինդեր-գնդեր, գինձեր-գնձեր, գիստեր-գստեր, ծիւեր-ծւեր, ծիրտեր-ծրտեր, հինգեր-հնգեր, հիտեր-հտեր, հիվեր-հվեր, հիմեր-հմեր, շիւեր-շւեր, պինչեր-պնչեր, տիկեր-տկեր, փիւեր-փվեր, շիվեր-շվեր, չիւեր-չւեր: Կիմ բառի հոգնակին լինում է կանայք, կանաչք:

Իբրև կանոն հիշյալ միավանկ բառերը հոլովվելիս հնչյունափոխվում են. օրինակ՝ գծի, գնի, խղնի, մտփի և այլն:

Չեն հնչյունափոխվում նրանք, որոնք հոգնակիի կազմության մեջ մտնում են անփոփոխ. լիցքի, կիննի, հիմքի, հիգի և այլն:

Այս միավանկ բառերը բառակազմության մեջ իբրև առաջին բաղադրիչ մտնում են հնչյունափոխված. օրինակ՝ մեղավետ, սրտաբան, խնդալից, ժաղկուխ, լնակ, գծել, խնդալ, ծրար (ծիր-ից), ծրագիր, ծրտել, նգնաժամ, նշել և այլն: Այն արմատները և բառերը, որոնք հոգնակի չունեն և չեն հոլովվում, բառակազմության մեջ հնչյունափոխվում են. օրինակ՝ խիտ-խտացում, ծիլ-ծվալ, լիլ-լվել, լիս-լսափող, պիրկ-պրկել և այլն:

Բացառություն են կազմում մի քանի անհոդակալ և կրկնավոր բարդություններ. օրինակ՝ ցիրուցան, գիրկալ (բայց՝ զրբաց), սիրամաշուկ, ծիլ-ծաղիկ, հիւումին, նիստուկաց և այլն:

§ 161. Մի քանի բառեր չեն հնչյունափոխվում. հիրհել, հիմնական, հիմնավոր, հիմնադիր, մինչդեռ, մինչև: Մասամբ չեն հնչյունափոխվում այն միավանկ բառերը, որոնք բարդության մեջ մտնում են Բ տառով. դիրհային, դիրհավորել (բայց՝ զրբային,

գործույց), լիցքավորվել, լիցքային (բայց կրթող), ձիրքատու, ձիրքավոր: Չեն հնչյունափոխվում նոր փոխառությունները. օրինակ՝ ցինկ, բիւմ, միֆ, տիֆ, գիսլս և այլն:

Այն արմատները, որոնցով չկան բարդ բառեր, այժմ բարդ բառ կազմելիս պետք է վերցնել չփոխված հիմքով. օրինակ՝ փստավոր, փվային, վիրային, կիրնոտ, վիհային և այլն:

Երկվանկ և բազմավանկ բառերի փակ վանկի շեշտավոր ին հոգնակի կազմելիս մնում է անհնչյունափոխ. օրինակ՝ կավիճներ, դահլիճներ, սպառնալիճներ և այլն: Բացառությամբ է կազմում երկրներ թաղը:

Այն միավանկ բառերը, որոնք ի ունեն և բարդության վերջին բաղադրիչն են, հոգնակին կազմում են իրենց կանոնին համաձայն գլխագրեր, կեղտարժեր, հոռաշվեր և այլն:

Իսկ երբ այս կազմությունների վերջին բաղադրիչը իմաստափոխվում է, հոգնակին կազմվում է ներ-ով, և հնչյունափոխություն չի լինում. քանկագիններ (ապրանքներ, մարդիկ), խմբագիրներ և այլն:

Շեշտավոր ի ունեցող երկվանկ ու բազմավանկ այն բառերը, որոնք վերջավորվում են իֆ, իշֆ, իկ, իդ, իզ, իք, իղ, ինֆ, ային, իշ, իռ, ի-ով հոլովվելիս չեն հնչյունափոխվում. Բաղնիֆի, կարծիֆի, նախատինֆի, մասնիկի, խորտիկի, սանիկի, իլիկի, ֆղամիդի, սամիքի, խրնիքի, կորիզի, երիզի, ապրիլի, տեսիլի, տավիղի, տորմիդի, շառավիղի, երկնայինի, մարդկայինի, Բրիքի, բշիքի, գրգիռի, փանդիռի և այլն: Այս բառերի հնչյունափոխված ձևերը տեղի են տալիս չհնչյունափոխվածներին: Հնչյունափոխվում են ին, իշ, ին, իմ, իս վերջացող բառերը, օրինակ՝ նահնի (խորթ չէ նաև ճահիճի) մահնի, դահնի, աղախնի, մտերմի, հավատարմի, բաժնի, երկնի, խաբսիսի, ամսի, քավշի: Սակայն այսպիսի բառերից չեն հնչյունափոխվում բմբիշ, աֆիս, մայիս, հունիս, հուլիս, հյուսիս, փանիս, կիսարիս, իրիս, ուրիշ, բագին, կադին, սվին, դեֆին:

Չեն հնչյունափոխվում նաև՝ փոխինդ, շոինդ, խրխինջ, նա-րինջ (նարնջի ձևը տեղի է տալիս), կոինջ, հակինք (հակերի ձևը տեղի է տալիս):

Իշ-ով վերջացող բառերից հնչյունափոխվում են երգիշ, շամիշ, գրպարտիշ, նկարիշ, գրիշ, ուսուցիշ, փրկիշ, քարգմանիշ, Մկրտիշ, Լուսավորիշ (իբրև հասարակ անուն չի հնչյունափոխվում). մնացած

բառերը կամ չեն հնչյունափոխվում, կամ հնչյունափոխվածները արդեն խորթ են, օրինակ՝ սրբիչ, գործիչ, բաշխիչ, վարիչ, լուծիչ, նորոգիչ, կազմիչ, մարզիչ, շարժիչ, բուծիչ, եղանակիչ, զրկիչ, կործանիչ, ֆենիչ, կեղեֆիչ և այլն:

Հնչյունափոխվում են իվ-ով և իր-ով վերջավորվող բառերը. հովվի, հաշվի, անվի, (անիվի ձևը ավելի գերադասելի է), արծվի, սլատվի, խնդրի, կարմրի, նախրի, մոխրի, պանրի, քոնրի և այլն:

Չպետք է հնչյունափոխել հազվագեղ գործածվող գրաբարյան և օտար բառերը. օրինակ՝ ջոլիրի, կապինի, կոպինի, դպիրի, շաղիղի, զեֆիրի և այլն:

Չեն հնչյունափոխվում իստ-ով վերջավորվող բառերը. մարֆ-սիստի, կոմունիստի և այլն:

§ 162 Բառակազմության մեջ փոփոխված հիմքով ենք զանում այն բառերը, որոնք հնից այդպիսի հիմքով են բարդության մեջ մտել: Այսպես՝ իՐ-ով վերջավորվող բառերից փոփոխվում են հազվագյուտ բառեր. օրինակ՝ հարսանիքավոր: Մնացածներում ի-ն չի հնչյունափոխվում. օրինակ՝ կարիքավոր, ալիքավորություն, գործիքավորվել և այլն:

Մանր.— Սրանք հետ չպետք է շփոթել հայրենասիրություն, կարևոր և այլ բառերը, որոնք հայրենի, կարի հիմքերից են կազմված:

Մեծ մասամբ չեն հնչյունափոխվում իկ-ով վերջավորվողները. օրինակ՝ մուրացիկություն, քափանցիկություն. համեմատիր նաև գերազանցիկ, վաղամեռիկ, պարիկ, շրջիկ, զարմիկ, սնդիկ և բազմաթիվ ուրիշներ:

Հնից փոխված հիմքով են բարդության մեջ մտնում բազմապատիկ (բազմապատկել), զատիկ, ծաղիկ, մերիկ, գեղեցիկ, կապիկ (կապկել), կոշիկ, ռոնիկ (ռոճկացուցակ), փոքորիկ, ռամիկ (ռամկություն), գոնիկ, մարդիկ:

Սրանք կարող են նաև անփոփոխ մնալ, երբ իմաստի տարբերակում է առաջ գալիս փոփոխվածի ու չփոփոխվածի միջև. օրինակ՝ ռամկություն, ռամիկություն:

Չեն հնչյունափոխվում -իգ, -իդ, -իլ, -իդ, -իք-ով վերջավորվողները: Կորիզավոր, երիզավոր, ֆլամիդավոր, ծղրիդային, սերկելիենի, ալրիլյան, շաֆիլավոր, կննիքավոր և այլն:

—Իդ-ով վերջավորվող բառերից փոփոխված ենք գտնում ուղիղ-ը (ուղղել, ուղղվել)։

—Ին-ով վերջավորվող բառերից փոփոխված հիմքով են բարդության մեջ մտնում նախին (հաճախին), մահին (մահապալ), դահին (դահապալ)։ Բայց չեն կարող փոխվել ամին, կապին, կըտրին, սլատին (սլատինավորներ), ուտին, լվին։ Արեին, կարին, կավին բառերի հնչյունափոխված ձևերը սկսել են խորթանալ (կավնային գունատություն—կավինային գունատություն, կարնային—կարինային, արենավոր—արենավոր)։

—Իմ-ով վերջավորվող բառերից փոփոխվում են մտերիմ (մըտերմություն), հավատարիմ (հավատարմություն), նաև ոխերիմ (ոխերմություն), սակայն՝ ուշիմ-ուշիմություն, նղնիմ-նղնիմություն։

—Ին-ով վերջավորվող բառերը գերադանդապես փոփոխված են հանդես գալիս. օրինակ՝ բաժնետուն, երկնային, անկողնային, մարմնական, կացնավոր, լուսնագնաց, ամուսնական և այլն։

Չեն հնչյունափոխվում կաղին, սվին, բագին, դելֆին բառերը։

—Իչ-ով վերջացող բառերից փոփոխվում են երգիչ, շամիչ, զրբսլարտիչ (զրբարտչական), նկարիչ, գրիչ, ուսուցիչ, փրկիչ, Մկրտիչ, ֆենիչ, լուսավորիչ, քաղաքամիչ, նորոգիչ, բովիչ (թովչական) և այլն։

Այլևս փոփոխված հիմքով բառակազմության մեջ չեն կարող մտնել բուծիչ, լուծիչ, մարգիչ, շարժիչ, եղանակիչ, գրկիչ, կազմիչ, կործանիչ, գերիչ, կեղեֆիչ և այլն։

Չփոփոխված և փոփոխված հիմքով բաղադրյալ բառերը կարող են իմաստի տարբերակում առաջ բերել, օրինակ՝ վարչություն—վարիչություն, քովչություն—քովիչություն։

Փոփոխված հիմքով են բարդության մեջ մտնում —իչ, իռ, իտ-ով վերջավորվող բառերը. ֆրիչ (բրբջալ), բջիչ (բջջահյութ), գրգիռ, (գրգռել), կշիռ (կշռել). վճիռ (վճաբեկ), հովիտ (հովտաշուշան), և այլն։

Չպետք է փոփոխել փանդիռ, բամբիռ, հատիտ, վտիտ (վտիտություն)։

Փոփոխված հիմքով են բարդության մեջ մտնում —իվ, —իր-ով վերջավորվող բառերը. հովվական, հետաֆրեական, նախաքող, կովել և այլն։

Չեն հնչյունափոխվում ի-բաղաձայն+բ և իբ-ով վերջավոր-վող բառերը. քոիչֆային, կարիֆավոր, չարիֆաբեր, քաղիֆագործ և այլն:

Չեն հնչյունափոխվում նոր փոխառությունները. մարսիստական, արտիստական, վենետիկյան և այլն:

Փոփոխված հիմքով հանդես է դալիս ի-երկու բաղաձայնով վերջացող բառերի մի մասը՝ երաժիշտ (երաժշտասեր), սրինգ (սրնգահար), սկզբնական, պարսպապատ, խրխնջոց, կոնչալ, խարսխանիշ, բրնձաղաշտ և այլն: Կարող են անփոփոխ հանդես գալ նաժիշտ, խարիսխ, ամբարիշտ և այլն:

դ) Ու ձայնավորի հնչյունափոխությունը

§ 163. Բառակզբում շեշտակիր ու-ն բոլոր պարագաներում մնում է անփոփոխ. ուղտ-ուղտի-ուղտեր-ուղտապան, ուխտ-ուխտավոր, ուր-ուրերորդ և այլն:

Հնից եկող ձևեր են ումպ-ըմպանակ-ըմպել (բայց ումպի, ումպեր), ըմպելիք, ունդ-ընդեղեն (բայց ունդավոր, ունդեր և այլն), ունչ-ընչացի:

Ու-ով վերջացող միավանկ բառերի ու-ն անշեշտ դիրքում դառնում է վ. ձու-ձվի-ձվեր-ձվածեղ, լու-լվի-լվեր-լվածաղիկ, կու-կվանոց, չու-չվացուցակ, բու-բվի-բվեր-բվինակ:

Ու-ն մնում է անփոփոխ կրկնվելիս. նունու, բուբու, կուկու (կկու հին է):

Երկվանկ և բաղմավանկ բառերի վերջին ու-ն հոգնակիի կազմության ծամանակ մնում է անփոփոխ. կատուներ, առուններ, ուրուններ, դասատուններ և այլն: Բացառություն չկա:

Երկվանկ բառերի վերջին ու-ն թե՛ հոլովման և թե՛ բառակազմության մեջ փոխվում է վ-ի. առու-առվի-առվանան, կատու-կառվի-կառվախոտ, քրու-քրվի-քրվել, լեզու-լեզվի-լեզվաբան և այլն:

Բացառություն են կազմում ուրու, գնչու, հլու, ֆսու, որ հոլովման մեջ մտնում են անփոփոխ՝ ուրուի, ուրուավ, ֆսուի, գնչուի, հլուի: Երկու բառը հոլովվում է երկուսի ձևով, այլապես պետք է հոլովվեր երկուի: Բառակազմության մեջ այս վերջիններից միայն ուրու-ն է մտնում վ հիմքով. ուրվական-ուրվանկար-ուրվագիծ և այլն:

Հլու, քու, գնու մտնում են անփոփոխ հիմքով. հլուություն, գնութ-
ական: Երկու բառից հին կազմությամբ ունենք երկվանալ, երկվու-
րյուն, իսկ նոր կազմությամբ՝ երկուանալ:

Բազմավանկ բառերի վերջին ու-ն հոլովման ու հոգնակի կազ-
մության մեջ մտնում է անփոփոխ. եղջերուի (եղջերվի ձևը հնացած
է) եղջերուներ, նրագուի-նրագուներ, հարսնացուի-հարսնացուներ
և այլն:

—Ու-ով վերջացող բազմավանկ բարդ բառերը, որոնց վերջին
բաղադրիչը ու-ով վերջացող միավանակ կամ երկվանակ բառ է,
հոլովվելիս երբեմն հնչյունափոխվում են, երբեմն մնում անփո-
փոխ. օրինակ՝ Արջակատու-արջակատուի և արջակատուի:

Միավանկ ձու, լու բառերը, եթե դառնում են բարդ բառի վեր-
ջին բաղադրիչ, հոգնակին և հոլովումը կազմում են փոփոխված
հիմքով. յուղածվի-յուղածվեր: Իսկ եթե բարդ բառի վերջին բա-
ղադրիչներն են առու, կծու, քրու, լեզու, մեղու, հոգնակին կազմը-
վում է առանց հնչյունափոխության բնառուներ, ածխաքրուներ:
Հոլովման մեջ սրանք մտնում են փոփոխված հիմքով. բնառվի,
ածխաքրվի:

Հիշյալ միավանկ և երկվանկ բառերը, բարդության վերջին
բաղադրիչներ լինելով, հազվադեպ են կրկին բաղադրություններ
կազմում. եթե կազմեն, կմտնեն փոփոխված հիմքով. օրինակ՝
ածխաքրվային:

Մնացած բոլոր բառերը հոլովման, հոգնակիի կազմության և
բառաբարդության մեջ մտնում են անփոփոխ. վաշխառուներ—
վաշխառուի—վաշխառություն, հագաբարձություն, վերահկուա-
վոր և այլն: Միայն առանդաբար ունեն դասատվություն, բայց՝
դասատուի, դասատուական:

§ 164. Երկու կողմից փակ ու ունեցող միավանկ բառերը հոգ-
նակի կազմելիս և հոլովվելիս ու-ն փոխում են ը-ի. օրինակ՝
խումբ-խմբի-խմբեր, գունդ-գնդի-գնդեր և այլն:

Չեն փոփոխվում բուրգ. բունծ (հողակոշա), բուշտ, գուր,
գուղծ, դուֆ, գուգս, քուխս, քուրմ, քուրջ, քուրծ, ժուկ, խուր,
քուրֆ, լուր, խուկ, խուխ, հուղ, խում (խումներդ անուշ), ծուծ, կուգ,
կուղր, կուրֆ, հուն, հունդ, հուշ, հունչ, մուշկ, մուտֆ, մուրն, մուրտ,
շուֆ, ռումբ, ռուս, սուրն, վուշ, տունկ, տուփ, տուլտ, տուտ,
տուրֆ, տուփ, ցուպ, քուրջ:

Մանոր.— Այս ցանկում չեն բերվում այնպիսի բառեր, որոնք հին են և գործածվելիս նույնպես կմնան անփոփոխ. օրինակ՝ գուշպ (ծերպ) կումր (վեհանի մեջտեղի ուռուցիկ մասը), նուս (ուս) և այլն: Չեն բերված նաև այնպիսի բառեր, որոնք չեն հոլովվում և հոգնակի չունեն: Սրանք ևս կմնան անփոփոխ, եթե երբևիցե հոլովվեն կամ հոգնակի կազմեն. օրինակ՝ բուխ, խուծ, ժուռ (աղս), գուն (ծունկ) և այլն:

Կան նաև բառեր, որոնք երկու ձևով էլ հանդես են գալիս: Մեր կարծիքով այս պարագայում առաջնությունը պետք է տալ անփոփոխ ձևին. օրինակ՝ բուխ-բխի-բուխի, սակայն՝ բուխեք, բուք (բոյթից, (-բրի-բուրի, բքեք-բուքեք, գուռ-գուռի, գուռեք-գուռեք, դուռ-դրի-դուրի, դրեք-դուրեք, բուզ-բզի-բուզի, բզեք-բուզեք (պետք է միայն անփոփոխը վերցնել, այլապես կշփոթվի քիզ բառի հետ). բուխս, կուտ, սունկ, դուզ, ֆուրմ:

Կան բառեր էլ, որոնց հոգնակիի փոփոխված ձևը անսովոր է. իսկ հոլովվածինը՝ սովորական. օրինակ՝ բուխ-բխի, բայց՝ բուխեք, լուռ-լրի, բայց անպայման լուրեք, խունկ-խնկի-խունկեք, հունձ-հնձի-հունձեք, ֆուրմ-ֆումի-ֆուրմեք, ֆուն-ֆնի, բայց ֆուններս: ֆուղ-ֆղի-ֆուղեք, ֆուձ-ֆձի-ֆուձեք: Այս դեպքում ևս առաջնությունը պետք է տալ շփոփոխված ձևերին (խոսքը հոլովման մասին է):

Շուն և տուն բառերի շան, տան սեռականները զիրքային փոփոխություններ չեն, իսկ շներ, տներ դիրքային են:

Բոլոր միավանկ բառերի այն հոգնակիները, որոնք արտահայտում են նաև հատկացուցիչների հոգնակին, կազմվում են անփոփոխ. օրինակ՝ տուն-տներ, բայց՝ տուններս, բուլք-բղբեք-բուլքներս, բուր-բրեք-բուրներս և այլն:

Այսպիսի միավանկ բառերը և արմատները, իբրև կանոն, բառակազմության մեջ մտնում են փոփոխված ձևով. օրինակ՝ բուրդ-բրդատու, բուխ-բխել, բուլք-բղբաբեք և այլն:

Չեն հնչյունափոխվում դուլ, գուղձ, խութ, խուծ, կուց, հուշ, մուրն, պուտ, ռուս, վուշ, տուփ, տուղտ, տուրֆ, ցուպ (ցուպիկ). այսպես՝ գործադուլավոր, գուղձաշատ, խութաժայռ, խուծան, հուշագիր, մուրնավոր, ռուսական, վուշատու, տուփավոր, տուղտաձողիկ, տուրֆադրել, ցուպավոր:

Չեն հնչյունափոխվում նաև կրկնավոր, հարադրական ու կցա-

կան բարդությունների մեջ. օրինակ՝ դուրս ու ներս, դուռ ու վերք, բուսական, կուզեկուզ, կունդուկծիկ, կուռուկուշտ, կուզուպարզ, լուռումունջ, շուռումուռ, շուրջանակի, սուրուրուր, սուսուխուս, տունուտեղ, ծուփ-ծուփ, կուծկատրուկ, քուխաշվի և այլն:

§ 165. Երկվանիկ և բազմավանի փակ վանկի շեշտակիր ու ունեցող բառերը հոգնակիում բնավ չեն հնչյունափոխվում. օրինակ՝ կրունկներ, նպուռներ, արարմունքներ, շարժումներ և այլն:

Հոլովման մեջ էս սրանք մեծ մասամբ չեն հնչյունափոխվում. օրինակ՝ արմունկի, եղունգի, կրունկի, նպուռի, ձմերուկի, սառուկի, մածունի, արարմունքի, վարմունքի և այլն:

Ում-ով վերջավորվող բաշանունները -ի-ով հոլովվելիս չեն հնչյունափոխվում. օրինակ՝ շարժումի, ուսումի, անկումի և այլն, իսկ -ան-ով հոլովվելիս ու-ն սղվում է. անկման, շարժման, կործանման և այլն:

Հնչյունափոխվում են գլուխ-գլխի, բազուկ-բազկի (բազկի թափը), սակայն բազուկ (նախնական) բազուկի, խորհուրդ-խորհրդի, ժողովուրդ-ժողովրդի, ծնունդ-ծննդի, բլուր-բլրի, անդունդ անդրնդի: Սրանց մի մասը և հետևյալները երկու ձևով են հանդես գալիս. ծնունդի-ծննդի, անդունդի-անդնդի, բազուկի-բազկի, բլուրի-բլրի, ձմերուկի-ձմերկի, նննդուկի, մածունի-մածնի, փախուստի-փախստի, կորուստի-կորստի, Գալուստի-Գալստի (բայց՝ Գալստյան), որոնցից առաջնությունը պետք է տալ շփոթությամբ ձևերին. փոփոխվածները հնացած են և անբարեհունչ:

Դուստր, աշուն, գարուն, անուն բառերը լինում են դասեր, աշնան, գարնան, անվան, սակայն՝ դուստրի, աշունի, գարունի, անունի:

Բառակազմության մեջ սրանք մտնում են փոփոխված հիմքով. ծննդաբերություն, խորհրդատու, անդնդախոր և այլն, եթե չհաշվենք, որ կրկնության, կցական և հարադրական բարդությունների մեջ կարող են անփոփոխ մնալ:

դ) Ա, Ե, ռ ձայնավորների հնչյունափոխությունը

§ 166. Ա. ձայնավորը քիչ է ենթարկվել դիրքային հնչյունափոխության: Իբրև լիահունչ ձայնավոր, այն հնում, շեշտակորուչս լինելով, քիչ փոփոխություն է կրել: Մեր դրական լեզվում ա-ի փոփոխությունները կամ հնից են դալիս և կամ խռավածքներից են

մուտք գործել գրական լեզուն: Ա-ի այսպիսի փոփոխությունները դիրքային բնույթ ունեն, բայց գրական լեզվի օրինաչափության արդյունք չեն. այսպես՝ ունենք նամվա-նամվի, շիտակ-շիակել, կոնակ-կոնկել, մատաղ-մատղաշ, շինած-շինծու-շինծուություն, ծիծաղ-ծիծղում, ցամաք-ցամհոց, ֆաղաֆ-ֆաղֆենի, անդադար-անդադում, սատակ-սատկել, ամառ-ամռան, առաջ-առջև, շարաք-երկուշարքի-երեկշարքի-շորեկշարքի-հինգշարքի, համարել-համարել, պատառել-պատռել, բանալուր-բանվուր, աշակերտ-աշկերտ, համարիչ-համարիչ, դադարած-դադարած, բորավել-բորվել, արմատ-արմտիֆ, աստված-աստծու, անցավուր-անցվուր:

Այս փոփոխությունները մասնակի բնույթ ունեն և մեր գրական լեզվի համար համակարգային երևույթ չեն: Սրանք յուրահատուկ փոփոխություններ են, որոնք գրական լեզվում օրինականացել են:

Մանոր.— Այստեղ չեն բերվում ա-ի այնպիսի փոփոխությունները, որոնք օրինաչափ բնույթ չունեն, բայց որոնք առկա են քեղարվեստական գրական լեզվում, իբրև ժողովրդախոսակցական կամ բարբառային տարրեր. օրինակ՝ պառավ-պառվի, սատանա-սատանի, երեխա-երեխի, տղա-տղի և այլն:

Այսպիսի մասնակի բնույթ է կրում նաև ե, ո ձայնավորների հնչյունափոխությունը. ավել-ավլել, որկուր-որկրամուլ, մծեղ-մրծղուկ, ձմեռ-ձմռան, ցեխ-ցխել:

ե) Ը-ի հնչյունափոխությունը

§ 167. Բառասկզբի Ը-ն երբեք չի հնչյունափոխվում. օրինակ՝ ընկեր-դասընկեր, ընթաց-հետընթաց, ընկերական, ընտանեկան և այլն:

Բառավերջում հայերենը հոգից բացի ուրիշ ը չունի: Իսկ հոգի չհոլովման, հոգնակիի կազմության ու բառաբարդման մեջ չի մասնակցում:

Փակ վերջավանհում ը ունենք կայսր, դուստր, ուստր, անգղ, արկղ, աստղ, կոնղ (որ այժմ մեծ մասամբ առանց Ը-ի է հնչվում), կաւր, համր, ծանր, մանր, փոքր, ազդր, լիւր, կարծր, բարծր, ցածր, մեղր, ֆաղցր, անդր, քանձր, Մըսըր, այսր, տետր:

Այս բառերի վերջին դադտնավանկ Ը-ն հոլովման և հոգնակի

կազմության ժամանակ սղվում է (ը > զրո)․ օրինակ՝ կայսրի, դուստրի, ուստրի, կայսեր (բայց՝ կայսրերնր) համրի, ծանրի, մանրի, փոքրի, ազդրի, բարձրեր, մեղրեր (մեղրերնր), տեսրեր, լիտրի, կարծրի, բարձրից, ցածրից, մեղրից, բանձրով, տեսրի (կան նաև ը-ով հեղոյները՝ համրի, ծանրից, բաղցրից և այլն)։

Բառակազմության ժամանակ այս ը-ի սղումը շատ ավելի մաքուր է, երբ հաջորդում է հոգակապ կամ որևէ ձայնավոր․ օրինակ՝ բարձրախոս, բաղցրալեզու, մեղրաշուր, տեսրակ, կարծրասիրտ, փոքրանալ և այլն։

Իսկ երբ հաջորդ բառը կամ ածանցը բաղաձայնով է սղվում, ը-ն չի սղվում․ օրինակ՝ Անդրկովկաս, Այսրկասպյան, կոտրվել (բայց՝ կոտրել), ծանր-քերկ (բայց՝ ծանրութիւն) և այլն։

զ) Յա, յու, ույ երկհնչյունների հնչյունափոխությունը

§ 168. Փակ վանկի յա երկհնչյունը, շեշտը կորցնելիս, հոլովման և հոգնակիի կազմության ժամանակ միշտ մնում է անհնչյունափոխ․ ինչպիս՝ սենյակ-սենյակի, դղյակ-դղյակի-դղյակներ, մատյան-մատյանի-մատյաններ, առաքյալ-առաքյալի-առաքյալներ և այլն։ Բառակազմության մեջ երկու ձևով է հանդես գալիս՝ անփոփոխ և է լծորդությամբ։

Անփոփոխ հանդես է գալիս հատկապես նոր կազմությունների մեջ․ օրինակ՝ զրասենյակային, դղյակային, հորեկանական, դասկուրյուն, մանյակաձև և այլն։

Հին կազմությունների մեջ, որոնք նույնությամբ փոխառված են զրաբարից, յա-ն (հին հա) դարձել է ե։ օրինակ՝ մատյան-մատենադարան-մատենագետ, առաքյալ-առաքելություն, սենյակ-սենեկապետ և այլն։

Սակայն հին կազմությունների նմանակությամբ այժմ էլ կազմում ենք փոփոխված հիմքով բառեր․ օրինակ՝ տեղյակ-տեղեկատվություն-տեղեկագիր-տեղեկանք, սենեկային (արևմտահայերենում դործածվում է կամերային բառի իմաստով․ սենեկային երաժշտություն), կենսասիրություն-կենսաբանություն-կենաց (կյանք բառից) և այլն։

Բառակազմության յա երկհնչյունը հոլովման և հոգնակի կազմու-

թյան մեջ մնում է անփոփոխ (օրինակ՝ պաշտոնյա-յայի-յաներ, Բրիտանյա-յայի, —յաներ և այլն), իսկ բառաբարդության մեջ փոխվում է *ի-ի*. պաշտոնյա-պաշտոնեություն, հրեա-հրեություն-հրեական:

§ 169. Յու հրկհնչյունը վերջին փակ վանկում հոգնակի կազմելիս երբեք չի հնչյունափոխվում. հնչյուններ, գիտություններ, պետություններ և այլն:

Հոլովման ժամանակ ունենում է յա լծորդությունը, եթե հոլովվում է ներքին թեքման ա հոլովիչով. արյուն-արյան, գիտություն-գիտությամբ: Իսկ երբ հոլովվում է ի հոլովիչով, մնում է անփոփոխ. արյունի, ավյունի, Կորյունի, անկյունի, ձյունի, արդյունի, սյունի, պայքյունի և այլն:

Բառակազմության մեջ յու հրկհնչյունը մնում է անփոփոխ. արյունաբու, արդյունավետ, անկյունափար, ձյունամբրիկ, սյունախոյակ և այլն:

Մի քանի հին կազմությունների մեջ ունենք յու>ե հնչյունափոխությունը. միություն-միութենական, աղբերանալ (աղբյուրանալ), եղջուր-եղջերու, գյուղ-գեղջուկ, արյուն-արենապարտ-արենակցական և այլն: Իսկ մի քանի ժողովրդական կազմությունների մեջ ունենք ք, զրո և ու հնչյունափոխությամբ. ակուր-ալրոտ, ձյուն-ձնագնդի, արունփտեր-արնաքաքալս, արնոտ:

§ 170. Ույ հրկհնչյունը շեշտը կորցնելիս չի հնչյունափոխվում հոլովման և հոգնակիի կազմության մեջ (օրինակ՝ զրույց-զրույցի-զրույցներ, մշակույթ-մշակույթի-մշակույթներ և այլն), իսկ բառակազմության մեջ փոխվում է ու-ի. զրույց-զրուցել-զրուցատուրյուն, հանգույց-հանգույցել-հանգուցավոր, ծույլ-ծուլություն և այլն:

Ույ-ը անփոփոխ է մնում հետևյալ բաղադրությունների մեջ. առույգ-առույգանալ, պատույգ-պատույգավոր, ծխնելույգ-ծխնելույգավոր, նույնական-նույնություն, խարույկ-խարույկատոն, մակույկ-մակույկավար, դույլ-դույլավոր, փուր-փուրական, նշույլ-նշույլել (նշույլել հնացած է), ողկույզաբեր, խույրածե, նծույգավոր, արույրե, սամույրե: Այն անփոփոխ է մնում նաև ույր-ով վերջացող բառերի մեջ. հացկերույր, ձանձրույր, Ելույր, հավափույր, ցերեկույր, սովորույր, զայրույր, պարբերույր (պարբերությանին). հասույր, ձեույր, հնչույր, ծածկույր, հանույր, երեույր (երեւորական հին ձև է):

Չեն հնչյունափոխվում նաև հանույֆ, կանույֆ, պիտույֆ, գահույֆ, խնջույֆ բառերը:

Մի հրկու բառում ույ-ը ունի զրո և ր լծորդները. սառույց-սառցապատ, բույր-բռոջ-բռոջական, բույն-բնավեր, բույր-բրամատ, կապույտ-կապտել, պտույտ-պտտվել, նկույր-նկրամատ:

Նույնիսկ այնպիսի բառեր, որոնք բառակազմության մեջ հանդես են գալիս ու լծորդով, նոր բառեր կազմելիս կարող են և չփոփոխվել. զույգ-զույգավորվել, վառագույրավոր, բույրառատ, զրույցընկեր և այլն: Իսկ մշակութային նոր կազմությունը արհեստական է. պետք է լինեի մշակույթային:

§ 171. Այ հրկհնչյունը, շեշտակորոշյա լինելով, սովորաբար չի հնչյունափոխվում:

Միայն կրկնություն մեջ, մասամբ բառամիջում, ունենք այ-ը-և լծորդները. փայլվիլ, ձայնձնել: Խոսվածքներից վերցված ձևեր են ֆել՝ (քայլերից), ժեռ (ժայռից), կեծանալ (կայծից), ձենձնել:

Ե) Դիրքային հնչյունափոխություն շեշտից անկախ

§ 172. Շեշտից անկախ դիրքային հնչյունափոխության արդյունք է բառակազմում մեր և ու ձայնավորների յե, վո դառնալը: Այսպիսի հնչյունափոխությունը կոչվում է նաև պատմական հնչյունափոխություն, որովհետև այդ փոփոխությունը կատարվել է դանդաղ և երկարատև ժամանակի ընթացքում: Հավանորեն մեր այդ հրկու ձայնավորները դեռևս զրաբարի վաղ շրջանում ունեցել են միջնալիզվածյանցման (քմայնացման) (և) և շրթնաքնների խիստ մոտեցման (ո) հատկանիշներ, որոնք հետագայում տվեցին յե և վո դարգացումը: Դա հղել է ոչ միայն բառակազմում, այլև բառամիջում: Բառավերջում միանգամայն այլ և և այլ ո է հղել՝ այսինքն այդ դիրքում սրանք հնչվել են է, օ: Այս երևույթը ապացուցվում է ոչ միայն բառակազմում և-ն յե դառնալով և ո-ն՝ վո, որ երկար ժամանակ էր պահանջում, այլև բարբառներով, ուր բառամիջում և-ն արտաբերում են մոտավորապես իե և ո-ն մոտավորապես ու. Սիեր (կաթի սեր), խուտ (խոտ), իսկ կով, ծով և տեր, դեզ արտաբերում են կօվ, ծօվ, տէր, դէզ:

Դիրքային այս հնչյունափոխությունը ե-ի նկատմամբ իր ավարտին է հասել լրիվ չափով՝ այսինքն մենք բառակցքում չունենք ե, որ չե դարձած չլինի, իսկ ո-ն մի քանի բառերում մնացել է անվթար, այդպիսիք են ով, որ հնչվում է օվ, օտար փոխառություններ ովկիանոս, ովագիս, Ովսաննա, որոնք այժմ գրությամբ հաստատվել են օվկիանոս, օագիս, Օվսաննա:

Դիրքային հնչյունափոխության արդյունք է նաև ա, ո ձայնավորներին հետո յ-ի առաջացումը, երբ սրանց հաջորդում է մի ձայնավոր, օրինակ՝ ծառա-ծառայի-ծառայություն, տղա-տղայի-տղայական, Կարո-Կարոյի, Մարո-Մարոյի:

Հնում ծառա, տղա գրում էին ծառայ, տղայ, ուստի բնականորեն սրանք պետք է պահպանեն իրենց վերջահնչյուն յ-ն: Բայց ժամանակակից գրական լեզուն այդ յ-ն բառավերջում չի պահել: Եթե նույնիսկ բնդունենք, որ ծառայի, ծառայություն վերցրել ենք նույնությամբ, ապա այդ նույնը չենք կարող տեսլ Մարո, Կարո, Սարո և նույնիսկ օտար Դիդրո, Շապիրո, Մորո և այլ անունների մասին, որոնց թեք հոլովները մենք այլ կերպ չենք կարող հնչել, քան Մարոյի, Դիդրոյի, Շապիրոյի և այլն:

Բ. ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐԻ ՀԵՉՅՈՒՆԱՓՈՆՈՒՅՈՒՆԸ

§ 173. Ր ձայնորդից հետո թե՛ բառամիջում և թե՛ բառավերջում ձայնեղ բաղաձայնների շնչեղ խլացում է տեղի ունեցել՝ այսինքն ձայնեղ ք, գ, դ, ձ, ջ հնչյունները ք-ից հետո արտաբերվել են վ, ֆ, ք, ց, չ: Մեր նոր գրական լեզվի ուսումնասիրողներին XIX երկրի վերջերում և XX դարի առաջին տասնամյակներին թվում էր, թե ք-ից հետո այդպիսի հնչյունափոխական գործընթացը հասել էր իր ավարտին, ուստի հատուկ սահմանումով հիշյալ ձայնեղները բոլոր դեպքերում հնչել էին տալիս խուլ շնչեղ. այդպիսի հնչումը համարվում էր հայացի, բնական, իսկ հիշյալ ձայնեղների ձայնեղ հնչումը համարվում էր գրքային, ավելի ճիշտ գրային և ոչ բնական ու հայացի:

Սակայն հետագա ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ ք-ից հետո գրանց խուլ հնչումը բնական ու կենդանի է այն բառերի մեջ, որոնք խոտլածքների մեջ գործածվել են. իսկ այնպիսի բառերի մեջ, որոնք մեր գրական լեզուն վերցրել է հին բառարաններից ու գրքերից, այսինքն՝ խոսակցական լեզվի մեջ մուտք չգոր-

ծած բառերի ձայնեղների այդպիսի խլացումը բռնագրոսիկ է ու անբնական և մեր լեզվի հնչեղությունը խախտող մի գործոն. օրինակ՝ բուրդ, արջ, կարգ, խուրձ, նուրբ, դրդել, դարձ և այլ բառերի մեջ *բ-ից հետո* եկող ձայնեղները խուլ շնչեղ են դարձել (*դ > թ, ջ > շ, ձ > ջ, բ > փ* և այլն), իսկ սարդ, սիրամարդ, արդ, արքան-յակ, բորբոքել (*ժողովրդական ձևը բորփել*), հերձված, հորձանք, ձորձ, լուրջ, գորգ, լորձ, արգելք, որջ, հորջորջել, հերձել, ստերջ, մերձ, ուղերձ, արգանակ, արգահատել, անուրջ, երխասարդ, արգո (*մեծարգո*), արգասիք, արգավանդ, բարբաջանք, բարգավանել, բարբառ, բուրգ, գիւրգ (*դրդանք*), երգիծել, խարդավանք, խորդալ, դիւրդ, խորդենի, հերբան, սարբինա, վարգել, ցրդենի, քարք, անջրդի, և այլ զուտ զրական բառերի մեջ ձայնեղները *բ-ից հետո* մնացել են անփոփոխ, և դրանց խուլ շնչեղ արտաբերությունը ոչ միայն բնական է, այլև սխալ է ու անբարեհունչ: Հմմտ., օրինակ, արփանյակ, արփանակ, սիրամարք, բարփառ, խորքենի հնչումները:

Ավելին կարելի է ասել. մինչև իսկ այժմ նկատելի է խուլ շնչեղացածների ձայնեղության վերականգնում. մի գործընթաց, որ ինչքան էլ զրային ու զրքային համարվի, մեր զրական լեզուն ազատում է անբարեհունչ խուլ շնչեղների շատությունից:

Ուրեմն *բ-ից հետո* ձայնեղների խլացումը հին հնչյունափոխական օրինաչափություն է և մեր զրական լեզվի համար արդեն մեռած է ու համաժամանակյա արժեքից զուրկ: Խուլ շնչեղացումը տեղի է ունեցել որոշակի լիով բառերի մեջ: Չայնեղ են արտաբերվում՝ ա) զուտ զրական փոխառությունները, բ) ուշ շրջանի բարբառային փոխառությունները. դարդ, դադարգուն, զարբաք, նարդի, բուրջ, դարդաք, մարջան և այլն, գ) նոր զրական փոխառությունները՝ բերդան, օսոքսորգ, օրդեն և այլն, դ) բացահայտ չլրկնությունները և բառաբարդման հետևանքով *բ-ի*ն մոտեցած ձայնեղները՝ զրգիռ, բարբառ, հրձիգ, հերգործական, ջարջառ, գորգոռալ, տարբեր և այլն, ե) այն բառերը, որոնք չնայած խուլվածքներում կան, բայց անցել են զրական լեզվից՝ զարգանալ, լուրջ նար-Ռոս, հարգ, հարգել և այլն, զ) այն բառերը, որոնք խուլվածքներում փոխվել են, բայց զրական լեզուն մերժել է դրանց բարբառային ձևերը և վերցրել է զրական ճանապարհով. օրինակ՝ քրջ-քուրջ, խառքախ-խարդախ, բորփել-բորբոքել:

Մի քանի բառեր էլ երկու տեսակ են հնչվում. մեր կարծիքով առաջնությունը պետք է տալ ձայնեղ հնչմանը. հերբող-հերվող, երջանիկ-երչանիկ, արդի-արբի, մարգագետին-մարագետին, բորբոս, արվարձան, արձան, հանդերձ և այլն:

Այն, ինչ որ ասվեց ձայնաղների զիբբային փոփոխություններին Ե-ից հետո, վերաբերում է նաև ձայնավորներից հետո կատարված նրանց փոփոխություններին:

Ձայնավորներից հետո, ձայնաղները խուլ շնչեղ են արտաբերվում հետևյալ բառերի մեջ. աջ, խաբել, արևածագ, ծագում, արագ, պատարագ, մարագ, ուրագ, նվագ, քաղավոր, ձիգ, ձագ, էգ, իբրև, դադար, հեգ, հոգ, հոգնակի, հագնել, հագուստ, երգ, էգուց, գոգ, ոչիլ, ոգի, հոգի, շոգի, շոգ, շաբար, նորոգել, իբրև Սերոբ, օգուտ, գիշել, օղ, օձ և այլն:

Բայց հենց այս բառերից կազմված շատ բառերի մեջ ձայնաղները պահպանվում են. օրինակ՝ արագագնաց, քաղաղիւր, քաղալորձան, ողբերգու, գոգավոր, ոգելից և այլն:

Այսպիսի բառերի մի մասը սկսել է երկտեսակ հնչվել. օրինակ՝ իշենել, նիգ, հորդ, գիշել և այլն:

Ձայնաղությունը պահպանում են Աբել (ժող. Ափիլ), արեղա (ժող. հափեղա), ագան, դագաղ, ագի, ագռավ, Ադամ (ժող. Հաթամ), առագաստ, հագագ, էջ, իջևան, քագ, հագենալ, եղեգ, գոդ (ժող. դոթ), սագ, վիրագ, վայրագ, դրվագ, փափագ, վահագն, հաջող, ստորոգել, օգոստոս, գուգակից, վարագ, վագր, Բաբելոն (ժողովուրդը ասում է բաբելական), բագին, բադ, լաբիրինթոս, լաջվարդ, լեգիոն, լոգան, խոխոջ, դողդոջ, մարմաջ, ծնեբել, հեգել, հեգեմոնիա, ոռոգել, առոգանել, պարագա, պաղպաղուն, նառագել, նառագայր, հագար, մագաղաթ, մագիլ, մագիստրոս, մագլցել, մեգ, միգամած, միջոց, մեջտեղ, միջին, մզլել, մոգ, մագական, Հաբեթ, Հուդա (ժող. Հութա), հաջող, շագանակ, շիջել, անշեջ, ոգորել, որոգայր, սաղրել, սեգ, սիգանեմ, ստուգել, արեգակ, ծղրիդ, բջիջ, գորավիգ, դողդոջ, գուր, բողբոջ, գեջ, Տիգրան և այլն: էլ չենք խոսում նոր փոխառությունների ու նորակազմությունների մասին որ պետք է հնչել ձայնեղ:

Պ ձայնեղ բաղաձայնը և-ից հետո մի քանի բառերի մեջ հնչվում է ք, ինչպես՝ անդամ, խնդիր, կենդանի, ընդարձակ, ընդհանուր, ընդհատել, ընդառաջ, ընդհարվել, ընդհուպ, ընդունայն,

ընդհակառակը, ընդունակ, ընդամենը, ընդհատակյա, ընդօրինակել:

Ինչպես տեսնում ենք, դ-ն շնչեղացած է հատկապես ընդ-ով կազմված մի քանի բառերի մեջ, իսկ բազմաթիվ այգպիսի կազմությունների մեջ մնում է անփոփոխ. ինչպես՝ ընդարմանալ, ընդգծել, ընդգրկել ընդդեմ, ընդդիմախոս, ընդդիմանալ, ընդելուզել, ընդգետնյա, ընդերկրյա, ընդլայնել, ընդլուսնյա, ընդծովյա, ընդմիջո, ընդմիջարկել, ընդսմին, ընդոստ, ընդվզել և այլն:

Դ-ն ն-ից հետո խուլ շնչեղ է դառնում միայն անգամ բառում: Մանոր.— Արարատյան խոսվածքներում հակառակ գործընթաց ենք տեսնում՝ ն-ից հետո խուլերը ձայնեղանում են. օրինակ՝ ընկեր, ընկնել, ընծա, ընտրել և այլն արտաբերվում են ընգեր, ընգնել, ընծա, ընդրել, որոնք մասամբ անցնում են զրական արտասանությանը, Բայց այգպիսի արտասանությունը բարբառային է և մերժելի:

Ղ-ից հետո ձայնեղների խլացում է յինում հետևյալ բառերի մեջ, որ սկսվում է բացատրել մասամբ դ-ի խլացման ազդեցությամբ. աղբ, եղբայր, աղբյուր, ողբ, աղջիկ, դաղձ, դեղձ, խեղդել, Կողբ, հնչում ենք՝ ախպ, եխպայր, ախպյուր, ոխպ, ախչիկ, դախց, դեխց, Խոխպ, խեխտել: Մնացած բոլոր բառերում ձայնեղները պահպանում են ձայնեղությունը. օրինակ՝ աղջամուղջ, բաղդատել, բաղձան, ողջախոն, բոլբոջ, գալջ, գեղգեղան, գեղձ, գեղջուկ, գեղջկական, գեղջկունի, ողջ, դեղձանիկ, դեղձան, հեղգ, հեղձամղձուկ, անհողդողդ, մաղձ, շաղգամ, շեղջ, փղձկալ, եղջերու, եղջյուր, գղջալ, չղջիկ և այլն:

Մանոր.— Գեղջկական, գեղջկունի, դեղձանիկ և այլ բառերի ձայնեղների խուլ հնչումը հնացած է:

Մ-ից հետո բ-ի խուլ շնչեղացում նկատվում է հետևյալ բառերում. համբույր, համբուրել, համբերել, Մամբրե և սրանցից կազմված բառերում:

Բ-ն մի շարք բառերում դարձել է ո. օրինակ՝ երեսուն, Բաֆֆի, բարբառ, մամուռ, սարսուռ, մարմար, քրքուր, կարկառ, մարտ, պորտ, սիրտ, արջ, քարձ, վերջ, կարդալ, արձակ, մարդ, որդ, արծաթ, արծիվ, կրծել, մորքի, ուրց, կարն, կրնատ, քրջել, ֆուրդ, ցուրտ, մուրտ (մրտենի), կորդ, խորդ (խորդենի), հորդ, խորք, որ-

դի, աբդի և ալն, որոնց մեջ սակայն *բ-ի* ու *հնչումը* թույլ է. *ավե-*
լի շուտ դա *բ-ի* և *ո-ի* միջին մի տարբերակ է:

Իսկ խառույկ, վնտուել, որսորդ, ամպրոպ, բառերի մեջ *բ-ն*
ո-ը հնչիլը գոհհիական արտաբերություն է և գրական լեզվի հետ
կապ չունի:

ա) Հնչյունափոխություն բառակերպում

§ 174. Բառասկզբում հնչյունները ափսիս ուժեղ են հնչվում,
քան բառամիջում ու բառավերջում. այդ է պատճառը, որ բառ-
ակերպը իր հնչյունափոխական յուրահատուկ օրինաչափություններն
ունի: Ամենից առաջ նշենք, որ ձայնիզ բաղաձայնների խուլ շնչե-
ղացում բառասկզբում տեղի չի ունենում. մինչդեռ, ինչպես տե-
սանք, բառամիջում ու բառավերջում հնչյունափոխական այդ երե-
վույթը գեոռես առկա է:

Բառասկզբի հնչյունների ուժեղ արտաբերությանը պետք է
վերագրել նաև պարզ ձայնիզների շնչեղացումը, որ գրական լեզուն
մերժում է իբրև բարբառային երևույթ: Այս երևույթը հատուկ է ոչ
միայն բարբառներին, այլև ողջ հայերենին: Արդեն ենթադրություն
չէ, որ գրաբարը բառասկզբում ունեցել է միայն շնչեղ ձայնիզներ.
Կարելի է ձայնիզները միայն բառամիջում ու բառավերջում են եղել,
ինչպես որ դրանք այժմ այդպես են բաղմամբով բարբառներում ու
խոսվածքներում:

Բառասկզբին է միայն հատուկ երկու բաղաձայնից առաջ կամ
առաջին բաղաձայնից հետո ը արտաբերելը. օրինակ՝ ըստանալ,
սըգալ:

Հայերենի բառասկերպը, իր յուրահատուկ հնչական վիճակին
համապատասխան, ունեցել է մի շարք հնչյունափոխական իրողու-
թյուններ: Հին յ ձայնորդը փոխվել է հ-ի: Այս հնչյունափոխական
դրույթունը հասել է իր լիակատար ավարտին. օրինակ՝ յատուկ,
Յովհաննէս, յարգել, յիշատակ և բոլոր նման բառերի յ ձայնորդը
բառասկզբում փոխվել է հ-ի, իսկ բառամիջում և բառավերջում
այդպիսի հնչյունափոխական վիճակ չենք տեսնում:

Բառասկզբին է հատուկ, ինչպես ասացինք, յ կիսաձայնի ա-
ռաջացումը ե-ից առաջ և վ ձայնեղ շփականի առաջացումը ո-ից
առաջ:

Բառասկզբում ձայնավորների ուժեղ արտաբերման հետևան-

քով հայերենում սկսված է եղել հ-ի առաջացում. օրինակ՝ բարբառային ուս>հուս, էգուց-հեգուց, ամուլ-համուլ, իջնել-հիջնել և այլն:

Այս հնչյունափոխությունը իր հետքերը թողել է նաև գրական լեզվում. այժմ ունենք հունդ (ունդից), հոբք (որթ-ից), հարոս (արոս-ից), հագնել (ագանել-ից):

բ) Հնչյունափոխություն բառամիջում

§ 175. Բառամիջում հնչյուններն ունեն իրենց յուրահատուկ արտաբերությունը, որը սլաշմանավորվում է երկու կողմից շրջապատող հնչյունների հատկություններով. օրինակ՝ հայերենում ձայնավորներին մի այլ ձայնավոր հաջորդելիս՝ երկու ձայնավորների միջև ձայնորդ է առաջանում: Սա վերաբերում է ոչ միայն այն բառերին, որոնք նախապես յ ունեցել են. օրինակ՝ ծառայ-ծառայի, այլև այն բառերին, որոնք բնավ յ—չունեն. Սաֆո-Սաֆոյի, Մարո-Մարոյի, արու-արուի (հնչում ենք արույի), Բաֆֆի-Բաֆֆիի (հնչում ենք Բաֆֆիի):

Մինչև իսկ օտար բառերի մեջ այս յ-ի առաջացումը մեր լեզվում սլաշմադիր է. օրինակ՝ Մարիետայի, Տասսոյի, ամեոբայի և այլն:

Այդպիսի յ չի առաջանում միայն բարդ բառի կցույթում, ուր ձայնավորները արտաբերվում են առանձին-առանձին. օրինակ՝ ամենալիմաստուն, ամենաուրախ:

Բառամիջի հնչյունափոխական յուրահատկությամբ է բացառվում մեֆ, գնամֆ, բերեմֆ, գրեւաֆ ձևերի՝ մենֆ, գնանֆ, բերեմֆ, գրեիմֆ փոխվելը, ուր բաղաձայններից առաջ ն-ի առաջացում է նկատվում (համեմատիր. խորուկ-խորունկ, խորունք (խորուս-ից փոք-փոք, մեծ-մեծ):

Բառամիջում նկատվում են որոշ հնչյունների արտաբերական թուլացումներ, ուստի և անկում. օրինակ՝ արհամարհել, արհեստ, մեծահարգո (հնում յարգոյ), անհատակ և այլն: Այդ բառերը հնչում են ար(հ)ամարել, արեստ, մեծարգո, իսկ անհատակ բառը ժողովուրդը դարձրել է հանատակ: Այդ նույն ձևով՝ հարգել> անարգել:

Ի-ի անկում է նկատվում բառամիջում ս, գ, ժ, ջ, ց, շ, և բաղաձայններից առաջ. օրինակ՝ փրցլինֆ-վիսլինֆ, խարշել-խաշել, ֆարշել-ֆաշել, խորհել-խոհ:

Բառամիջում ունենում ենք նաև բաղաձայնի տվեկացում. հա-
մարել-համբարել. ծունը-ծունդը, խամբել-խմբել-խմբել և այլն:
Այս ձևերը դրական լեզվում մերժելի են:

դ) Հնչյունափոխություն բառավերջում

§ 176. Բառավերջում հնչյունների արտաբերությունը թուլանում է, և այդ պատճառով որոշ հնչյուններ անհետանում են: Մեր լեզուն ձայնավորով վերջացող բառ չի ունեցել. բոլոր ձայնավորները վերջում փակվել են մի այլ հնչյունով. ի և ու ձայնավորներից հետո եղած յ հնչյունը V դարում արդեն բնկած էր. զարիյ, կատույ արդեն դարձել էին զարի, կատու, իսկ ա և ո ձայնավորներից հետո յ-ն բնկավ ափելի ուշ, ծառայ, աստուծոյ դարձան ծառա, աստուծո: Այս վերջահար յ-ն չբնկավ միայն միավանկ բառերի վերջից: Խոյ, գոյ, նոյ, բայ, հայ և այլն: Իսկ ի-ով և ու-ով վերջացող միավանկները վաղուց արդեն զցել էին այդ վերջահար հնչյունը: Բառավերջում բնկել է ոչ միայն այդ փակող հնչյունը, այլև պատահում է արմատական հնչյունների անկում. օրինակ՝ կարասի, տեղի բառերի վերջին ի-ն մնացել է միայն յուրահատուկ կիրառությամբ. կահկարասի, տեղի տալ: Իրենց սովորական կիրառությամբ այդ բառերը ի-ն անհետ կորցրել են՝ կարաս, տեղ:

Այդ նույն բառավերջով է բացատրվում ն-ի անկումը մուկն, ձուկն, դուռն, նուռն, մատն, ձեռն, գառն և մի շարք այլ բառերում, որ իր հետ չբացրել է նաև դադարանալիս ը-ն:

Մեր գրական լեզվի ըղձական կամ ժխտական դերբայը մոտ 60 տարի առաջ վերջավորվում էր լ-ով: Այդ լ-ի անկումը, որ արդեն այն ժամանակ սկսվել էր, համարվում էր ոչ գրական: Այժմ այս լ-ն անհետ չբացել է. չեմ գրիլ, չեմ կարդալ դարձել են չեմ գրի, չեմ կարդա (բարբառներում հակառակ շարադասության մեջ լ-ն մնում է՝ կարդալ չեմ, գրիլ չեմ):

Գ. ՓՈԽԱԶԳԻՅԱԿԱՆ ՀՆՁՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

§ 177. Փոխադղեցական հնչյունափոխությունը հնչյունափոխական այն երևույթն է, երբ մի հնչյունի գործած ազդեցությամբ մի այլ հնչյուն փոխվում է՝ առնմանվելով կամ տարնմանվելով ազդեցությունը պործող հնչյունին: Հնչյունական այսպիսի փոփոխու-

Յայն հնթակա հն բոլոր լեղուները: Գրավոր խոսքը հաճախ այդպիսի փոփոխությունները սրբազրում ու վերացնում է՝ թույլ շտալով, որ այդ փոփոխությունները բոլոր պարագաներում օրինականություն ձևոր բերեն: Սակայն փոխազդեցական հնչյունափոխություն ժամանակ երբեմն փոփոխությունները անկախ մեր կամքից ու ցանկությունից են կատարվում: Ճիշտ է հաճախ դրանք գրությունում չեն ամրագրվում, բայց հնչական փաստը անմերժելի է դառնում. օրինակ՝ յ, ե, ի հնչյունների ազդեցությամբ մեր բաղաձայնները մասամբ փափկանում են: Այդ փափկացումը տեղի է ունենում առանց մեր կամքի ու ցանկության: Եթե մյուս բաղաձայնների վրա այդ ազդեցությունը այնքան զգալի չէ, ապա կ, գ, ֆ հոտնալիզվածքից պայթականները, ի, յ, ե հնչյուններից առաջ այնպես են փափկել, որ ամեն ականջի էլ զգալի է: Ռեզակին մ, ն ձայնորդների մոտ ձայնավորների աննշան ուղղանություն է առաջանում, որ սակայն անզգալի է. երախա բառը հնում դարձել է երեխա՝ այսինքն միջին ա-ն նախորդ ե-ի ազդեցությամբ դարձել է ե. այս ե-ն այլևս այլ փոփոխության գրական լիզվում չի կարող ենթարկվել, չնայած հնթակա է վերջին ա-ին նմանվելու և նախորդ ե-ից տարնմանվելու հնարավորություններին: Ակնհայտորեն ծանաթումաթը դարձել է նաև. *ծանաչեմ>նաւաչեմ: Սրանք և՛ գրաբարում, և՛ հայերենի բոլոր ճշգրտվորումներում ամրագրված են արդեն: Հնարավոր է, որ բարբառներում ն-ն, կամ ծ-ն հաջորդ շ-ի ազդեցությամբ փոխվի, բայց դրական լիզվում այդ անկարելի է: Փոխազդեցական հնչյունափոխությունների մեջ ենք դնում հետևյալները:

ա) Դրավիստություն

§ 178. Բանավոր խոսքի մեջ շատ տարածված հնչյունափոխական մի երևույթ է սա, երբ որոշ հնչյուններ բառի միջից կամ վերջից առաջ են թռչում: Դրելիս էլ հաճախ այդ երևույթը նկատում ենք: Բառի վերջին հնչյունների մտապատկերը ավելի շուտ է զարթնում մեր մոթում, քան որ իր տեղում պիտի է զարթնի և հենց այդ պատճառով վերջին հնչյունները առաջ են թռչում: Օրինակ՝ բանալի-բալանի, սպիտակ-սիպտակ, անձրև-անձվեք և այլն: Այժմ

գրական լեզուներում այդպիսի հնչյունափոխական երևույթները չեն կարող օրինականալ, որովհետև գրավոր խոսքը վերհանվում է: Նրան պատահում են նման երևույթներ, համարվում են սխալ և ուղղվում են՝ ընդհանրական տարածում չգտնելով: Բայց գրաբարից ու բարբառներից մի շարք բառեր մեր նոր գրական լեզվին են անցել օրինականության ստացած. օրինակ՝ կրուկն դարձել է կլրուկ, կոպկե-կոպկե, բերիդ-բյուրեղ, տարգալ-տրգալ-գղալ, արմուկն-արմուկ, կապերտ-կարպետ, քիկն-քիկը, կնեկ (ընկճել) — ցիկ, ձգել-զցել, խամլ-մալուխ:

Դրափոխության մեջ առաջացել մեր գրական լեզվի պատճառականների հրամայականը՝ բարձրացո-բարձրացոյր-բարձրացուր-բարձրացու, մեծացու, իշեցու և այլն:

Դրափոխության մի այլ տեսակն է նախաստությունը (անտիցիպացիա), երբ հնչյունը առաջ է թռչում, բայց և մնում է իր տեղում. մտապատկերը վաղ է առաջանում, բայց իր տեղում կրկին զարթնում է: Մեր գրական լեզվում լավագույն օրինակ է ոտիկ-տոտիկ: Ժողովրդական՝ մեմեմա, որ առաջացել է մեքենա ձևից, աղամանդ-անդամանդ, զոհանչ-զոհանչ:

Նախաստության մի այլ ձևն է հարաստությունը. կամ կրկնությունը, երբ մի հնչյուն իր տեղում հնչվելուց հետո հնչվում է մի անգամ ևս, այսինքն՝ ոչ թե առաջ էլ գալիս, այլ մտապատկերը շարունակվում է և ըստ այդ մտապատկերի հնչվում է նույն հետո. օրինակ՝ կանաչ-կանաչ, նանաչ-նանաչ:

բ) Առնմանություն (ասիմիլյացիա)

§ 180. Առնմանությունը հնչյունափոխական այն երևույթն է, երբ, հատկապես միևնույն բառի մեջ, մի որևէ հնչյուն ազդում է մի այլ հնչյունի վրա և ամբողջովին կամ որևէ հատկանիշով նմանեցնում է իրեն: Ըստ այդմ առնմանությունը լինում է լրիվ և մասնակի: Լրիվ առնմանական հնչյունափոխության օրինակներ են բոկիկ-բոբիկ (կ-ն բառակզբի բ-ի ազդեցությամբ դարձել է բ), շաժժ-ժաժ, ջրցան-ցրցան-ցրցան, զուժկալ-ժուժկալ, երախա-երեխա, ոսկր-ոսկոր, երգասիփ-արգասիփ:

Մասնակի առնմանության ծիրում կարող են մտնել հնչյունական բոլոր հատկանիշները՝ այսինքն՝ մոտեցումը կարող է լինել

ըստ արտաբերության տեղի, ըստ եղանակի (սպաթականության, շփականության), ըստ հնչեղության (խուլ, ձայնեղ), ըստ սուլականության, շշականության և այլն:

Ըստ արտաբերության տեղի. փոքրովակ-խոլովակ (շրթնային փ> հոնարիզմին խ. սա միաժամանակ ըստ արտաբերական եղանակի նմանեցում է. սպաթական փ> շփական խ, որովհետև լ-ն շփական է): Ըստ տեղի առնմանություն է առամնալիզմային ն-ի շրթնային մ դառնալը Բ-ի առնմանությամբ. անձանք-անձամբ, մասանք-մասամբ, բնդրոնել-բնբրոնել-բմբռնել, նանապարհ-նանապա-նանփա-նամփա և այլն:

Ըստ հնչեղության. զփողել-սփողել (խուլ Բ-ի առնմանությամբ զ ձայնեղը դառնում է խուլ ս), զփովիել-սփովիել, սկիս (սկսել)-սկիզբ (խուլ ս-ն ձայնեղ Բ-ի առնմանությամբ դառնում է զ):

Ըստ սուլականության և շշականության. ծանաչել-նանաչել (չ-ի շշականությամբ սուլական ծ-ն դառնում է շշական ն):

Առնմանությունը լինում է առաջընթաց և հետընթաց: Երբ առջևի հնչյունը ազդում է հետևի հնչյունի վրա, տեղի է ունենում առաջընթաց առնմանություն, իսկ երբ առջևի հնչյունը փոխվում է հետևի հնչյունի ազդեցությամբ, առնմանությունը հետընթաց է. օրինակ բոկիկ-բորիկ առաջընթաց է, իսկ զփողել-սփողել՝ հետընթաց:

Առնմանությունը լեզվի հնչյունակարգի կազմավորման պատմական զարգացման մեջ մեծ դեր է կատարում և վերջնական կարգավորման է ենթարկում: Այսպիսի՝ ս, շ հնչյուններին հայերենում հաջորդում է միշտ խուլ բաղաձայն. խիստ, խոստանալ, հաստ, հասկ, մաշկ, աշտաբակ, միշտ, կոշտ, հսկել, խոշտանգել, անշուշտ, կուշտ, փամփուշտ, դաշտ, աստղ, ասպարեզ, աստված, աստառ, աստ, հաշտ, պաշտել, նածիշտ, ստանալ, երածիշտ, վիշտ, պաշտ, զավեշտ և այլն: Իսկ զ-ին հաջորդում է ձայնեղ բաղաձայն. ազգ, ազդ, ազդր, կազդուրվել, զգալ, զգույշ և այլն:

Մի հին առնմանական օրինաչափությամբ հայերենի բառավերջում ի-ին գերազանցապես խուլ կամ շնչեղ խուլ սպաթական է հաջորդում. օրինակ՝ խրնիք, կննիք, առիք, մառիտ, կիրք, միտ, վիրք, խիտ, զատիկ, հատիկ, ծաղիկ, ակամակիտ և այլն:

Հին է (այժմ է) ին հաջորդում է ձայնեղ. սեգ, մեգ, եղեգ, սեգ, տեգ, և այլն: Բայց ե-ին հաջորդում է խուլ. երբեմ, երեմ ամենուրեմ և այլն: Այս թվարկումը կարելի է բազմապատկել:

դ) Տարնմանություն (գիստմիլյացիա)

§ 181. Տարնմանությունը հնչյունափոխական այն օրինաչափությունն է, երբ, ի հակադրություն առնմանության՝ նման հնչյունները, միմյանց վրա ազդելով, տարնմանվում են, կորցնում են նմանության հատկանիշները լրիվ չափով կամ մասնակիորեն: Այս դեպքում ևս ունենք առաջընթաց և հետընթաց տարնմանություններ:

Ինչպես առնմանությունը, այնպես էլ տարնմանությունը գրական լեզվում վերահասվում է և չի կարող օրինականության վերածվել: Գրական լեզվի համար այս հնչյունափոխությունները զուտ պատմական արժեք ունեն, իսկ խոսակցական լեզվում սրանց դրժընթացը միշտ ուժի մեջ է: Գրական լեզվի համար նոր օրինակներ հնարավոր չէ ցույց տալ, ուստի պետք է դիմենք այնպիսի օրինակների, որոնք հնից կամ բարբառներից են գալիս. այսպես՝ մեղամեց (ցեց) զրաբարյան բառը դարձել է մեծամես. բարբառային բոբրոշ բառը դարձել է բոբփոշ, ապա բրփոշ, մղեղ բառը բարբառներում դարձել է մոնղ, տաշտակ-ը՝ տաշնակ (խաղաղի թուփը, ցողունները), շինուկ-ը՝ շիտուկ-շտուկ, սերեկ-սարեկ, շաղ-գամ-շողգոմ:

դ) Համաբանություն (անալոգիա)

§ 182. Համաբանությունը հնչյունափոխական այն երևույթն է, երբ առնմանությունը կատարվում է ոչ թի միեւնույն բառի, այլ իրար հետ հաճախ զործածվող տարբեր բառերի և բոլոր քերականական ձևերի սահմաններում. օրինակ՝ զրաբարի ու խոնարհման վերացումը արդյունք է համաբանության: Գրեմ, սիրեմ, երգեմ, հատաճեմ, գտաճեմ բայերը այնքան շատ են լեզվի մեջ, որ սրանց համաբանությամբ առնում, բողում, աբգելում և ու խոնարհման մյուս բայերը հետագայում վերածվեցին և խոնարհման բայերի՝ դարձան առնել, բողնել, աբգելել և այլն:

Թիրեա համաբանության արդյունք է զրաբարի ու խոնարհման վերացումը, որ մնացել է միայն մի բայի համար՝ գոլ:

Արյան, անկյան ձևերը սրտի, բանի, ժամանակի և ի հոլովման բաղմամբիլ բառերի համաբանությամբ այժմ սկսում են դառնալ

արյունի, անկյունի, խակ կորյան, ալեր, եղջեր ձեերը վաղուց արդեն դարձել են կորյունի, ալյուրի, եղջյուրի:

Համաբանության արդյունք են բարդ բառերի անկանոն կազմությանները. ունենք դարևուր, հարգևուր, ծաղկեփունջ, հաշվետար, հաշվեփունջ, որոնք պետք է լինեին դարավուր, հարգավուր, ծաղկափունջ, հաշվատար, հաշվափունջ: Նախորդ ե-ով ձեերը առաջացել են հոգևուր, ուղևուր, ալևուր, կարևուր և նման ձեերի համաբանությամբ. սրանց ե-ն օրինաչափական է, իսկ նախորդների ե-ն արդյունք է համաբանության:

Բարբառներում ավելի հաճախ է գործում համաբանությունը. ոստ-ը կոնդ-ի համաբանությամբ դարձել է ոստղ, յուղ ու մեղր դառնում է յեղր ու մեղր, Հիսուս-Քրիստոսը դառնում Հիսուս-Քրիստոս, հունվար-ը փետրվարի համաբանությամբ դառնում է հուն-բվար, իսկ սեպտեմբեր-ը՝ սեկտեմբեր (դեկտեմբերի համաբանությամբ), ցած-ը դարձել է ցածր բարձրի համաբանությամբ: Դարձյալ պետք է շեշտենք, որ զրական լեզուն վերահսկում և մերժում է նման երևույթները:

և) Տարաբանություն

§ 183. Համաբանությանը հակառակ երևույթ է տարաբանությունը, որտեղ նման հնչյունների կամ հնչյունախմբեր իրար հետ հաճախ գործածվող բառերի սահմաններում տարնմանվում են: Ամենից լավ դա արտահայտվում է կրկնության մեջ. փառո՛ր-փառո՛ր դառնում է առո՛ր-փառո՛ր, քավալ-քավալ տալիս է ավալ-քավալ:

Երբեմն տարաբանության հետևանքով նոր բառ է առաջանում. աղատ (աղաչ-ից) պաղատ տարաբանությամբ առաջացել է պաղատ, պաղատել նոր բառ: Ըստ պրոֆեսոր Ղափանցյանի ուսուր բառը առաջացել է դուատ-ից կրկնական տարնմանությամբ:

Այդպես են առաջացել բողբոջ՝ բող բող-ից, խոխոջ՝ խոջ խոջ-ից, դոդդոջ՝ դոդ դոդ-ից, բարբառ՝ բառ բառ-ից, կարկաչ՝ կաչ կաչ-ից, կոկոն՝ կոն կոն-ից, որից նաև՝ կոնգում-ը:

դ) Ամփոփում (հասկանալի)

§ 184. Փոխադղեցական հնչյունափոխությունն է պատկանում նաև ամփոփումը, որ Աճառյանը կոչում է արագաբանություն. այս

այն երևույթն է, երբ միևնույն բառի մեջ նման վանկերից մեկնումն-
կը սղվում, վերանում է: Սա տարնմանական երևույթ է, միայն այն
զանազանություններ, որ վանկերից մեկը վերանում է և ոչ թե փոխ-
վում ուրիշ վանկի, ինչպես որ տարնմանությունների դեպքում նման
հնչյուններից մեկը կորցնում է իր նմանողական հատկանիշը կամ
հատկանիշները: Հայերենը ամփոփման բավականին փաստեր է բն-
ձևում. այսպես՝ նարտարաւան դարձել է՝ նարտաւան, կինամո-
մոն-կինամոն, օրորոցք-օրոցք, ապաստանաւան-ապաստաւան,
աշխարհաւայացք-աշխարհաւայցք, տաւարաւած-տաւարած, Մար-
մարաւեն-Մարմարաւեն, շուկայային-շուկային, այցելելու-այցե-
լու, հասարակակարգ-հասարակարգ և այլն:

Վերոբերյալ օրինակների մեջ կանոնավորապես նման հնչա-
կան ղույգ միավորներից (ար, մո, ու, աւ, հա, ել. ալ) մեկը սըղ-
վում է: Բայց ամփոփում է լինում նաև մեկ կամ մի քանի հնչյունի
սղումով, երբ բառի մեջ կա նման ձայնավորների ու բաղաձայնների
կուտակում. օրինակ՝ տատարակ-տատրակ, լալական-լալկան, օրո-
րան-օրրան, ջրհորդան-ջրորդան-ջորդան, փեսայացու-փեսացու,
կաքսայավար-կաքսավար, անձնավեր-անձնվեր, տալփ-տափ,
հլուրություն-հլուրյուն, արեղալություն-արեղություն, որոնցից մի
քանիսի ամփոփումը կարելի է բացատրել բառի երկարությամբ. օ-
րինակ՝ սպասահարկել-սպասարկել, կաքսայավար-կաքսավար և
այլն:

Ամփոփումը սակավ դեպքում բառը զրկում է երկու կամ ավել-
ի վանկերից, օրինակ՝ ծոծորակ-ծոժակ, մեղվանույշ-մեղույշ,
փեսայահրավեր-փեսավեր և այլն:

Այս երևույթը ևս հատուկ է խոսակցական լեզվին, որից որոշ
հնչյունափոխված ձևեր անցել են գրական լեզվին:

է) Արտակարգ հնչյունափոխություն

§ 185. Արտակարգ հնչյունափոխությունը մոտենում է ամ-
փոփմանը, բայց ամփոփում չէ այնքանով, որքանով որ տարնմա-
նության երևույթ գոյություն չունի: Արտակարգ հնչյունափոխու-
թյունը ունի հոգեբանական հիմունք. երբեմն երկար բառը կամ ե-
նում ենք կարճացնել շուտ ավարտելու համար. երբեմն բառը լրիվ
արտաբերելու կարիք չի լինում. խոսակիցը հասկանում է, և ավել-

լորդ ենք համարում կամ ջանք չենք թափում լրացնելու. երբեմն կրճատումը արտահայտում է գզվական, փաղաքշական իմաստ, որ անսպասան կամենում ենք բառի մեջ դնել: Այսպիսի հնչյունափոխություն կատարվում է կոչական բառերի, հաճախ կրկնվող բառերի ու նախադասությունների, հատուկ անունների մեջ, որոնց երկար հնչյունաշարքից հաճախ մի բանի հնչյուն է մնում. օրինակ՝ գրաբար աղոմացսն մի՛ ասեւ դարձել է աղցմի (շարական, որ մեծ պահքին չի ասվում). Ես ինչ իմանամ-եսիմ, պետք է Լերբամ-տերբամ, Աստվածատուր-Աստուր-Մատուր, Գրիգոր-Գիգո, Ստեփանոս-Սեփո-Սեփան, Եղիսաբեր-Եղսո-Եղիս-Սաբեր, Իգարելլա-Ջարո-Ջարել, Շուշանիկ-Շուշիկ, Արիստակես-Արիստ-Ռոստ-Ռոստակ, ցտեսություն-ցը և այլն:

ը) Բաղաբկություն (կոնտամինացիա)

§ 186. Երկու տարբեր, բայց իմաստային մոտիկություն ունեցող բառերի խառաձեռնով երբեմն բառը փոխում է իր հնչյունական կերպարանքը. այսպես՝ լաւ և պաւան բառերի խառաձեռնով ստացվել է լաւան, հեսան և լեսել (մանրել, հղկել) բառերի խառաձեռնից ստացվել է լեսան, կնեպ և կլեպ տվել են կլնեպ:

թ) Միավանկ բառերի հնչյունափոխությունը

§ 187. Արտակարգ հնչյունափոխության հակադիր մի երևույթ է միավանկ բառերի հնչյունափոխությունը, երբ միավանկ բառի վրա նոր հնչյուն կամ վանկ է ավելանում սղոմից, կրճատումից այն պաշտպանելու համար:

Գրաբարում միավանկ բայերի անցյալ կատարյալի հիմքից կաղմված ժամանակներում սկզբից ե էր ավելանում (ձայնավորից առաջ՝ է). օրինակ՝ հատ (կտրեց)—եհատ, գիտ (գտավ)—եգիտ, արկ (գցեց)—էարկ, տու (տվի)—ետու, դից (կդնեմ, դնելու հմ)—եդից և այլն:

Համեմատական բերականության տվյալներով դառն, սերմն, կաթն, եզն, ձեռն և այլ միավանկ բառերի ըն, մըն վանկերը հա-

վեկադրություն են. դրանց արմատներն են սևր, կար, եզ, ձեր (ձեր-բախլի) և այլն: Այդ վանկերը ավելացել են բառը ավելորդ կեր-
նատումից զերծ պահելու համար

Նույնիսկ այսօր, երբ այդ հին հավելվածները ընկել են, որոշ
միավանդ բառեր շարունակում են ր-ն պահել, համեմատիւր սառը,
դառը, խառը, տառը, ինր, նույնիսկ՝ յորը, խորը: Խոսակցական
լեզվում հանդիպում են նաև նիւնգը, վեցը, ուրը, որոնց ր-ի հավե-
րումը միավանդության արդյունք է (նիւնգը տղա, ուրը հոգի, չոր-
սը մարդ):

ժ) Պարտադրված հնչյունափոխություն կամ ժողովրդական
ստուգաբանություն

§ 188. Թե շեշտի հետ կապված, թե մյուս դիրքային, նաև փոխ-
ազդեցական հնչյունափոխությունները խարսխված են լեզվի ներ-
քին օրենքների վրա. դրանց հիմքը լինի հոգեբանական, թե բնա-
կան ու բնախոսական, միևնույն է, հողը լեզվական է, չնայած այդ
ամենը կատարվում է խոսողության գործընթացում խոսողի կող-
մից: Սակայն կան հնչյունափոխական այնպիսի երևույթներ, որ-
ոնք լեզվին պարտադրվում են խոսողի կողմից: Այդպիսի հնչյու-
նափոխությունները լեզվական հող չունեն, դրանք պարտադրված
հնչյունափոխություններ են, որոնք խոսողը կատարում է գիտու-
թյամբ կամ անգիտությամբ: Այդպիսի հնչյունափոխություն է ժո-
ղովրդական ստուգաբանությունը:

§ 189. Ժողովրդական ստուգաբանություն. — հաճախ բառը կի-
րառության գործընթացում ենթարկվում է իմաստային խամրումի:
Սրա հիմնական պատճառը բառի կիրառության ոլորտի նեղա-
ցումն է. ազատ կիրառության ոլորտում բառը մեռնում է, մնում է
միայն սահմանափակ դարձվածքներում, նույնիսկ մի դարձված-
քում: Խոսվածքում կա մի կապակցություն՝ բոլո սպիտակ՝ ասվում
է միայն մազերի մասին: Բոլո բառը հնում նշանակել է կիր: Գոր-
ծածություն հիմնական ոլորտից դուրս գալով՝ բառիմաստը մեռել
է: Այժմ բոլո բառը ժողովուրդը կապում է բոլո (ձեռքի ափ) բառի
հետ: Եթե բոլո (ձեռքի ափ) բառը մի փոքր այլ ձև ունենար, նա-
խորդ բոլո-ը (կիր) կնմանեցվեր հաջորդին. ինչպես որ ունենք
հետևյալ օրինակում. նրազալույց բառը ժողովրդական խոսվածք-

ներում դարձել է նրազույս. լույց հին բառի (վառեց) խմաստը ժողովուրդը՝ շահականալով դարձրել է իրեն հասկանալի՝ լույս: Առանձին խոսվածքներում եւ տալ նշանակում է կրակով զոդել. եռ-ը գրաբարի լեռ բառն է, որ նշանակում է միացնել, զոդել: Այս բառի խմաստը նույնպես չի գիտակցվել, այլապես լեռ-ը պիտի դառնար հեռ և ոչ թե եռ, որ կապվել է եռալ բառի եւ հասկանալի արմատական բառի հետ, որ շատ զործածական է: Այդպես էլ կասել (ծեծել) բայը դարձել է կալսել (կապվել է կալ բառի հետ), արդուկ-ը՝ հարքուկ, նորատուս (նորատուր)՝ նորադուզ (տուս-տուտ շահակացվեց, կարծվեց դուզ), Տավուշ-ը՝ Թովուզ (սիրամարդ), գործուղել-ը հաճախ դարձնում են գործուղել, վարկաբեկել՝ վարֆաբեկել, արձագանգ՝ արձագանք (օրինականացված է), զանցաբարություն՝ զանցառություն (օրինականացված), տարկետում՝ դարձվում է տարեկետում, խաղալիկ՝ խաղալիք (օրինականացված) և այլն:

Ժողովրդական ստուգաբանության նման է գիտական սխալ ստուգաբանությունը, որ բառը նույնպես հնչյունափոխում և երբեմն օրինականացնում է. օրինակ՝ մուղղուսի արաբերեն բառը դարձել է մամտեսի, գրամատիկոս՝ գրամարտիկ, հունարեն օրգանոն-ը (նվագարան) դարձել է երգեհոն, կամ՝ երգիոն¹:

¹ Տե՛ս 2. Անադյան, Լիակատար թեր. հայոց լեզվի, հ. 6, էջ 734:

Բ Ա Ռ Ա Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

§ 190. Լեզվի համակարգի մեջ մտնող բառերի ամբողջությունը կազմում է լեզվի բառային կազմը, բառապաշարը:

Լեզվաբանության այն բաժինը, որը զբաղվում է բառերի, բառիմաստների և բառապաշարի քննությամբ, կոչվում է բառագիտություն:

Բառագիտության (նեղ առումով) քննության մեջ են մտնում այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսիք են՝ բառը իրրեւ բառային կազմի իմաստակիր միավոր, բառիմաստը, բառիմաստի տեսակները, բառի իմաստային կապերի համակարգը՝ բառի ներսում և բառերի միջև կամ մեկ և մի քանի բառերի մակարդակում, բառիմաստի փոփոխությունները, բառի իմաստային խմբերը, ռճական պատկանելությունները, բառապաշարը, նրա ակտիվ և պասիվ շերտերը, բառային կազմի զարգացման ու հարստացման ուղիները և այլն. կարճ ասած՝ իմաստաբանությունը, բառապաշարը և բառակազմությունը: Առավել լայն առումով բառագիտության մեջ մըտնում են նաև դարձվածաբանությունը և ստուգաբանությունը:

Ժամանակակից հայերենի բառագիտությունը քննում է բառերի կառուցվածքային, իմաստային և բառապաշարային հարցերը համաժամանակյա (սինխրոնիկ) կտրվածքով:

Բառի բնորոշումը

§ 191. Բառերի մեջ արտացոլվում է մարդու հասարակական և ճանաչողական փորձը, ժողովրդի պատմությունը, ժողովրդի մտածողությունը: Ի վերջո, բառի շնորհիվ է լեզուն իրացնում իր հաղորդակցական կարեւորագույն դերը (գործառույթը):

Բառը լեզվական համակարգի այն միավորն է, որ մեր գիտակցության մեջ գոյություն ունի առանձնակի, ինքնուրույն կերպով, անկախ նախադասությունից, իրրեւ

առարկայի, երևույթի հատկանիշի և այլնի անկախ հասկացություն:

Իբրև ինքնուրույն գործածություն ունեցող լիզվական միավոր, բառը հանդես է գալիս ձևի և բովանդակության միասնությանմբ: Յուրաքանչյուր բառ ունի իր ձևը (հնչույթակազմը) կամ արտահայտության պլանը և իմաստը՝ բովանդակության պլանը:

Ձև և իմաստ պարունակող լիզվական բոլոր միավորները գեղեցիկ և բառեր չեն:

§ 192. Լիզվի մեջ կան նաև ձև և բովանդակություն ունեցող այնպիսի միավորներ, որոնք առանձին, անկախ գործածություն չունեն, կախյալ միավորներ են և, բնականաբար, բառեր չեն. այսպես՝ -աբան, -ուրույն, -որեն ածանցներն ունեն իրենց ձևը (համապատասխան հնչույթակազմը) և իմաստը և զրվելով զանազան բառերի ու արմատների վրա՝ նոր իմաստ են հաղորդում նրանց:

Այդպես էլ հեռ, ուս, կաբ (կարողանալ) հնչույթախմբերը թեև ունեն ձև (արտահայտության պլան) և բնագծանոր, շտաբրի-րակված իմաստ (բովանդակության պլան), այսինքն արտահայտում են հեռանալ, ուսանել (ուսում, ուսուցում և այլն), կաբողանալ բառերի բնագծանոր զաղափարը, սակայն վերոհիշյալ ածանցների (-արան, -ություն, -որեն) նման կախյալ միավորներ են և բառային իմաստ ու կոնկրետացում են ստանում բառերի մեջ ածանցները՝ բառերի և արմատների հետ գործածվելիս, իսկ արմատները՝ այլ արմատների, ածանցների և բառերի հետ գործածվելիս: Սեղան, տուն, ծառ հնչույթախմբերը ունեն կայուն ձև և տարբերակված բառային իմաստ ու զրա շնորհիվ առանձին, ինքնուրույն գործածություն, հետևաբար անկախ լիզվական միավորներ են:

Իհարկե, չի բացառված և այն, որ վերոհիշյալ ածանցներին և արմատներին խոսքային միջավայրում կարելի լինի տալ առանձին գործածություն և կոնկրետ իմաստ. օրինակ՝ «Նա բոլորովին չի օգտագործում -որեն ածանցը»: Սակայն որեն-ը այստեղ վերցված է իբրև -որեն ածանցի անվանում:

§ 193. Բառի համար արտահայտության և բովանդակության պլանների (ձևի և իմաստի) միասնությունից և առանձնակի գործածությունից բացի, անհրաժեշտ է նաև արտասանական միավորվածություն: Բառի արտասանական կողմի համար, բացի

հնչույթակազմից, բնորոշ է նաև շեշտը: Յուրաքանչյուր բառ ունի մեկ հիմնական բառային շեշտ:

§ 194. Բառի սահմանների որոշման գործում կարևոր նշանակություն ունի բառի ինքնուրույն ձև ունենալու հանգամանքը՝ Այսպես՝ էթե մի կողմից հեռ, կար, ուս, իմ (իմանալ) և այլ արմատները իրենց ձևով և իմաստով (ընդհանուր, ոչ տարբերակված) բառեր չեն, այլ կախյալ միավորներ են, քանի որ բառեր են դառնում մասնիկների և այլ արմատների հետ բաղադրվելիս և կոնկրետանալիս, ապա մյուս կողմից, նախադասության մեջ ունեցած դերով քերականական մասնիկներին հարող մի շարք անկախ միավորներ, ինչպիսիք են շաղկապները և կապերը՝ բառեր են: Այդպես էլ բառեր են նաև նյութական իմաստ և քերականական դեր չունեցող աջնայիսի ինքնուրույն միավորներ, ինչպիսիք են ձայնարկությունները և եղանակավորող բառերը: Նշանակում է բառի որոշման համար կարևոր առանձնահատկություն է նաև նրա անկախ, ինքնուրույն դործածություն ունենալը:

Այսպիսով, բառ է կոչվում այն հնչույթը կամ հնչույթախումբը, որն ունի բառային իմաստ, անկախ, ինքնուրույն գոյություն ու գործածություն և բառային շեշտով ձևավորված արտասանական ամբողջություն:

Բոլոր բառերն էլ ունեն որոշակի իմաստ: Սակայն լեզվական համակարգում և նախադասության մեջ ունեցած գործառույթով նրանք հավասար և միատեսակ չեն: Նրանց մեծ մասը նյութական իմաստ է արտահայտում, իսկ մի մասը՝ ոչ: Նյութական իմաստ ունեցող բառերը հասկացություններ են արտահայտում, իսկ նյութական իմաստ չունեցողները՝ ոչ:

Քանի որ բառերը արտահայտում են ոչ միայն արտաքին աշխարհի առարկաների, երևույթների, հատկանիշների հասկացություններ, այլև նրանց հետ կապված հարաբերություններ (կապերը, շաղկապները, դերանունների մի մասը) կամ վերաբերմունք հասկացությունների նկատմամբ (ձայնարկությունները, եղանակավորող բառերը, հետևաբար, բառը նաև քերականական կամ վերաբերմունքային իմաստ արտահայտող լեզվական անկախ միավոր է:

Մանոր.— Այս հանգամանքը ի նկատի ունենալով, պրոֆ. Ս. Աբրահամյանը հայերենի բառերը (խոսքի մասերը) ճիշտ կերպով բաժանում է երեք խմբի՝ ա) նյութական իմաստ արտահայ-

տող բառեր, ը) հարաբերություն (կամ քերականական իմաստ) արտահայտող բառեր և գ) վերաբերմունքային իմաստ արտահայտող բառեր¹: Առաջին խմբի մեջ մտնում են գոյականը, ածականը, դերանունը, թվականը, բայը և մակերայը, երկրորդ խմբի մեջ՝ շաղկապները, կապերը, երրորդ խմբի մեջ՝ ձայնարկությունները և եղանակավորող բառերը:

Լեզվական մյուս բոլոր միավորները չեն կարող գոյություն ունենալ առանց այս ինքնուրույն միավորի՝ բառի, չեն կարող կազմել լեզվական համակարգ:

ԻՄԱՍՏԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

§ 195. Իմաստաբանության խնդիրն է քննել բառի ձևի և իմաստի (արտահայտության և բովանդակության պլանների) փոխհարաբերությունները, բառի իմաստային խմբերը, բառի իմաստային կառուցվածքի փոփոխության ու զարգացման պրոցեսներն իրենց օրինաչափություններն մեջ և այլն:

Բառիմաստ և առարկայական վերաբերություն

§ 196. Բառը այն ինքնակա միավորն է, որի շնորհիվ օբյեկտիվ աշխարհի առարկաներն ու հրեությունները, այլև նրանց զանազան հարաբերությունները մարդու գիտակցության մեջ կոնկրետանում, ամբողջանում են և դառնում նրա սեփականությունը: Այն, ինչ գոյություն ունի ժողովրդի կյանքում, արտահայտվում է բառերով. նշանակում է մեր գիտակցության մեջ բառերով են փոխարինվում ոչ միայն օբյեկտիվ իրականության առարկաները, հրեությունները և նրանց միջև եղած զանազան հարաբերությունները, այլև նրանց մասին ունեցած մեր վերաբերմունքը:

Յուրաքանչյուր բառ իբրև որևէ կոնկրետ առարկայի, հրեության անուն, նշում է տվյալ առարկան, հրեություն: Սակայն սա բառի միայն անվանողական գործառույթն (ֆունկցիան) է, որը բառիմաստի միայն մի կողմն է: Բառիմաստը չի նույնանում որևէ առարկայի, հրեության հետ և չի սահմանափակվում այն նշելով: Յուրաքանչ-

¹ Տե՛ս Ս. Գ. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի քերականություն, 1969, էջ 30:

յուր բառ իբրև առարկայի, երևույթի անուն, միաժամանակ ընդհանուր հասկացություն է, քանի որ յուրաքանչյուր բառ, իբրև այդպիսին հնթադրում է որոշ ընդհանրացում ու վերացում. այսպես՝ բույս և կենդանի բառերը չեն նշում որեէ կոնկրետ առարկա (ծառատեսակ, կենդանի), նրանք մեր գիտակցության մեջ ընթացվում են իբրև բաղմամբով կենդանիների և բույսերի ընդհանուր հասկացությունների:

§ 197. Բառիմաստը (բառի բառային իմաստը) պատմականորեն զոյացած այն կապն է, որ զոյություն ունի բառի հնչույթակազմի, նրա հնչման և նրանով մարմնավորված ու մեր գիտակցության մեջ արտացոլված իրականության առարկաների, երևույթների, հատկանիշների ու հարաբերությունների միջև, որ ձևավորված է լեզվի բերականական օրենքներով:

Բառիմաստը գոյանում է մարդու աշխատանքային գործունեության ու ճանաչողության զարգացման պրոցեսում՝ հասարակական գիտակցմամբ:

§ 198. Բառը շարակարգային մակարդակում ունեցած գործառնությունը արտահայտում է որոշակի առարկայական վերաբերություն: Առարկայական վերաբերությունն այն կոնկրետ նշանակությունն է, որ ունի բառը տվյալ խոսքի մեջ, տվյալ գործածության մեջ:

Բառիմաստ և հասկացություն

§ 199. Օբյեկտիվ իրականության առարկաների և երևույթների, նրանց զանազան հատկանիշների և վիճակների հասկացությունները մեր գիտակցության մեջ զրոսկորվում են բառերի միջոցով:

Հասկացության գոյացումը կապված է ճանաչողության պրոցեսում մտածողության և լեզվի կապի ու փոխհարաբերության, նրանց միասնության հետ: Բառի մեջ երկու կողմերը՝ հասկացական (կոնցեպտուալ) միջուկը և նրա լեզվական թաղանթը միշտ միասնաբար են հանդես գալիս (իբրև բառի իմաստ և ձև) և պայմանավորված են մեկը մյուսով: Երկուսն էլ արտահայտում են բառի առարկայական վերաբերությունը, բառի հարաբերությունը առարկաներին (ռեֆերենտներին): Սակայն հասկացությունը տրամաբանական կատեգորիա է, որը հաղորդակցության մեջ ձև-

1 Տե՛ս է. Աղայան, Լեզվաբանության ներածություն, 1963, էջ 243:

վաժիրովում է լեզվական միջոցներով (բառերով ու բառակապակցություններով): Բառի լեզվական կողմը նույնպես նշում է միևնույն առարկան, ինչ հասկացությունը, սակայն դրա հետ մեկտեղ հանդես է գալիս իբրև լեզվական կատեգորիա, «ուղղված է դեպի առարկան որոշակի լեզվի պրիզմայի միջոցով»²:

§ 200. Նշելով առարկան, երևույթը և արտահայտելով հասկացություններ նրանց մասին՝ բառը կատարում է (իրացնում է) իր անվանողական գործառույթը (ֆունկցիան), ուստի և այն անվանում և նշում է առարկաներն ու երևույթներն իրենց բաղմամբի կապերի և հարաբերությունների մեջ, որով և առավել է ընդլայնվում բառերի բառային նշանակությունը: Բացի այդ, բառերի մեծ մասի համար բնորոշ է բաղմամաստությունը, այսինքն ուղղակի և փոխաբերական իմաստներ պարունակելը: Նշանակում է, բաղմաստն իր առարկայական վերաբերությամբ տարբեր է լինում:

Բաղմաստի մեջ, բացի հասկացական միջուկից՝ մտնում են նաև այլ բաղադրիչներ, որոնք սլավոնապոլորված են լեզվական կարգի գործոններով:

Ասվեց, որ բոլոր բառերն անխտիր ունեն բառային (տե՛ս § 194) իմաստ, այն տարբերությամբ սակայն, որ նրանց մի մասը անմիջականորեն է կապված առարկաների և երևույթների հասկացությունների հետ, իսկ մյուսը՝ ոչ: Այսինքն՝ բոլոր բառերը չեն, որ արտահայտում են հասկացություն: Այսպես՝ ձայնարկությունները, կապերը, շաղկապները, եղանակավորող բառերը, դերանունների մի մասը, ինչպես և հատուկ անունները անմիջաբար չեն առնչվում հասկացությունների հետ և, բնականաբար, չեն անվանում դրանք. նրանք հասկացությունների հետ կապված են անուղղակիորեն: Վերջիններիս իմաստային կառուցվածքի մեջ բացակայում է հասկացական միջուկը իբրև իմաստային բաղադրիչ, դրա փոխարեն՝ առկա են իմաստային այլ բաղադրիչներ: Չունենալով հասկացական միջուկ՝ նրանք իբրև առանձին ինքնուրույն բառեր, ունեն բառային նշանակություն և հանդես են գալիս իբրև բառային կազմի և բառարանային միավորներ:

2 Տե՛ս Գ. Բրուսյան, Փիլիսոփայություն և լեզու, 1972, էջ 4:

§ 201. Հայտնի է, որ բառի իմաստային կառուցվածքը պայմանավորված է հետևյալ երեք գործոններով.

- ա) Բառի անվանողական գործառույթով (ֆունկցիայով):
- բ) Մտածական (ինտելեկտուալ) բովանդակությամբ:
- գ) Հարաբերական (ռելյացիոն) հատկանիշներով³:

§ 202. Առաջին գործոնը կապված է բառի՝ արտաքին աշխարհի առարկաների ու երևույթների (գենոտատների) հետ ունեցած վերաբերության հետ, ուղղակիորեն բխում է լեզվի նշանային բնույթից և, բնականաբար, ընդհանուր է բոլոր բառերի համար, ներառյալ նաև օբյեկտիվ իրականությամբ չպայմանավորվող և նրանց հետ անմիջականորեն չառնչվող բառերը:

§ 203. Երկրորդ գործոնը՝ մտածական բովանդակությունը կապված է օբյեկտիվ իրականության առարկաների և երևույթների՝ մեր դիտակցության մեջ ունեցած արտացոլման և վերջինիս լեզվի մեջ ստացած կոնկրետացման հետ: Այս գործոնը բառի հնչույթա-կազմի կամ արտաքին ձևի տակ թաքնված և նրա հետ անխզելիորեն կապված ներքին՝ իմաստային կողմն է, նրա մարմնավորումը: Հիշյալ գործոնը ունի երկու բաղադրիչներ. ա) հասկացական, բ) առաճապտչական-ոճական:

Բառիմաստի մտածական բովանդակության մեջ հանդես եկող հասկացական և արտահայտչական-ոճական բաղադրիչները կապված են մտածողության երկու ձևերի հետ՝ տրամաբանական (հասկացական) և պատկերավոր (բանաստեղծական):

Այսպիսով, բառերի հուղաարտահայտչական երանդավորումները սիրտորեն առնչվում են մտածողության պատկերավոր ձևի հետ, մտնում են բառիմաստի մտածական բովանդակության մեջ իբրև բաղադրիչ և, բնականաբար, մտնում նաև լեզվի համակարգի մեջ:

Բառիմաստի արտահայտչական-ոճական և հուղական տարրը հանդիսանում է իրականության զգացական, հոգեկան, կամային արտացոլումը մեր դիտակցության մեջ, նրանց նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքը, նրանց գնահատականը: Բառիմաստի արտահայտչական-ոճական տարրը յուրաքանչյուր լեզվում տարբեր ազդեցություն ինքնատիպություն ունի:

³ См. Ю. Апресян, Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики, в сб. Проблемы структурной лингвистики, М., 1963, стр. 106.

Բառիմաստի մտածական բովանդակության մեջ կարող են մտնել և՛ հասկացությունների առարկաների, հրեույթների, զգացմունքների, հույզերի և կամային ազդակների մասին (հմմտ. աթուռ, սև, ծառ, դեղին, սիր, ատելություն, տխրել, սարսափ, թախիծ, հրաման, տուր, հեռացիր և այլն), և՛ զգայական բնականումների դրանց մասին (հմմտ. օհո՛, էհհհ՛, ա՛յ քեզ բա՛ն, ա՛խ, կեցցեհ՛ և այլն):

Այսպիսով, բառիմաստի մտածական գործոնի հասկացական բաղադրիչը առարկայական-տրամաբանական բնույթ է կրում, իսկ արտահայտչական-ոճական բաղադրիչը՝ զգացական (հաղորդում է էսթետիկական ինֆորմացիա). դրանք կարող են լինել և՛ օբյեկտիվ, և՛ սուբյեկտիվ, քանի որ մարդը բառերի մեջ արտահայտում է և՛ օբյեկտիվ իրականության առարկաներն ու երևույթները, և՛ իր վերաբերմունքն ու գնահատականը դրանց նկատմամբ, իր ներքին հոգեկան աշխարհը, իր զգացմունքները:

Անհրաժեշտ է նշել, որ բառիմաստի արտահայտչական-ոճական բաղադրիչի կոնկրետ նշանակությունից բացի և անկախ դրանից, բառերի մեծ մասն ունի զգացական հարակից նշանակություն, կողմնակի զգացական տոն⁴, որը հանդես է գալիս կոնկրետ խոսքի մեջ և ունի գերազանցապես խոսքային բնույթ: Այսպես՝ գնալ բառը իր ընդհանուր ուղղակի իմաստից բացի, որ ունի օբյեկտիվ բնույթ, խոսքի մեջ տարբեր հնչերանգներով⁵ կարող է խոսողի սուբյեկտիվ վերաբերմունքն արտահայտել. ինչպես՝ գնալ (զարմանք, դաշրույթ), գնա՛լ (անհամաձայնություն), գնա՛լ (հրաման, համաձայնություն) և այլն:

Այսպիսով, բառիմաստը, ընդհանրապես ունի երկու կողմ՝ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ: Օբյեկտիվը բառի ուղղակի իմաստն է, որ պարունակում է բառը առանձին կերպով, իբրև տվյալ առարկայի, երևույթի ընդհանուր հասկացություն, իսկ սուբյեկտիվը բառի խոսքի մեջ ստացած իմաստն է, որ արտահայտում է խոսողի վերաբերմունքը տվյալ առարկայի, երևույթի նկատմամբ⁶:

4 Э. Сепир, Язык. Введение в изучение речи, М.—Л., 1934, стр 32.

5 Անհրաժեշտ է նշել, որ այս տեսակետից, գրավոր խոսքը չափազանց աղքատ է բանավորի համեմատությամբ:

6 Է. Աղայան, Նշված աշխ., էջ 250—251:

§ 204. Բառի իմաստային կառուցվածքի 3-րդ գործոնը կապված է բառի հարաբերական (ռելյացիոն) հատկանիշների հետ, այսինքն, բառի բաշխման կամ իրացման հետ լեզվական համակարգում: Բառերի հարաբերական հատկանիշների մեջ են դասվում նրանց հաճախականությունը, կապակցելիությունը, լեզվի համակարգում ունեցած գործառույթը, ինչպես և տեղը լեզվի իմաստային և ձևաբանական համակարգում և այլն: Այսպես՝ գոյականը կարող է հանդես գալ և՛ իբրև ենթակա, և՛ իբրև լրացում, և՛ իբրև ստորոգելիական վերադիր և այլն: Բառի հարաբերական իմաստները պայմանավորված են լեզվի ներհամակարգային հարաբերություններով:

§ 205. Յուրաքանչյուր բառ իր ընդհանուր իմաստով արտահայտում է քերականական իմաստ և կարգ: Բառի քերականական իմաստը իբրև կանոն միշտ ուղեկցում է բառայինին:

Բառի քերականական իմաստը բառի այն ընդհանուր իմաստն է, որ հատուկ է ոչ միայն տվյալ կոնկրետ բառին, այլ բառերի մի ամբողջ խմբի, այսպես՝ գոյականների համար քերականական է նրանց ընդհանուր առարկայական իմաստը, ինչպես՝ ջուր, սեղան, արոտ, գետ և այլն:

Ամփոփելով բառի իմաստային բարդ կառուցվածքի բաղադրիչների քննությունը, կարելի է ասել, որ բառի իմաստի մեջ արտացոլված մարդու տրամաբանական, հոգեկան, կամային, զգացական կողմերը հանդես են գալիս միասնաբար՝ նրա աշխատանքային գործունեության և ճանաչողության զարգացման պրոցեսում:

Բառիմաստի տեսակները

Բառերի բառային իմաստները ըստ առարկայական վերաբերության, ընդհանրապես լինում են երկու տիպի՝

Հիմնական (գլխավոր) կամ ուղղակի իմաստ և ածանցյալ կամ փոխաբերական իմաստ:

§ 207. Հիմնական (գլխավոր) կամ ուղղակի իմաստը լեզվի համաժամանակյա կտրվածքում ունեցած այն կայուն իմաստն է, որ բառը արտահայտում է անկախ կերպով, իբրև բառարանային

միավոր և ծառայում է իբրև առարկաների, երևույթների ու նրանց հատկանիշների անվանման համընդհանուր միջոց: Բառի հիմնական (ուղղակի) իմաստը օբյեկտով իրականություն առարկաները, երևույթներն ու նրանց հատկանիշները նշում է անմիջականորեն, ուղղակի կերպով և կախված չէ խոսքային միջավայրից, թեև առհասարակ պայմանավորված է լեզվական համակարգով:

§ 208. Բառի ածանցյալ իմաստը այն իմաստն է, որ բառը ստանում է խոսքի մեջ, տվյալ կոնտեքստում:

Բառի ածանցյալ իմաստն առաջանում է հիմնական իմաստի հիմքով՝ բառիմաստի փոխարևրական անցումով. այն առարկաներն ու հատկանիշները անվանում է անուղղակի կերպով, այլ առարկաների անվանման միջոցով, որը խոսողի դիտակցության մեջ տվյալ պահին առաջանում է համեմատության կամ զուգորդության շնորհիվ: Այսպիսի իմաստները կոչվում են նաև փոխաբերական: Բառաիմաստային ինքնուրույնության տեսակետից մեկ բառի սահմանում առաջացած ածանցյալ իմաստները կախյալ միավորներ են, պայմանավորված են միայն լեզվի խոսքային մակարդակով և իրենց բառական ու իմաստային կողմով կախված են այլ բառերից ու որոշակի բառակապակցություններից, հետևաբար, շարակարգային բնույթ ունեն:

Բառի ստուգաբանական իմաստը

§ 209. Բառիմաստի փոփոխությունը կամ բառի իմաստի շարժման ուղղությունը ճիշտ լուսաբանելու համար, անհրաժեշտ է բառի գլխավոր (ուղղակի) և ածանցյալ (անուղղակի) իմաստներից բացի, իմանալ նաև նրա նախնական, ստուգաբանական իմաստը, որը շատ բառերի մեջ արդեն մաշվել և անհետացել է, իսկ շատերի մեջ էլ դեռևս առկա է իբրև գլխավոր, հիմնական իմաստ և ուղեկցում է տվյալ առաքկայի հասկացությանը:

Բառի ստուգաբանական իմաստը կարևոր է բառիմաստը լրիվ ու ամբողջական կերպով պատկերացնելու համար և բառի իմաստային կառուցվածքի մեջ իր էական տեղն ունի, քանի որ մասնակցում է հասկացության առաջացման և ծագման պրոցեսին և մտնում է բառիմաստի հասկացական միջոսկի բաղադրության մեջ,

այսինքն՝ բառի իմաստային կառուցվածքի մտածական գործոնի բաղադրության մեջ:

Մաշվիկով և անհետանալով իբրև գլխավոր կամ ուղղակի իմաստ, այն կարող է նորից հանդես գալ կամ իբրև հիմնական, կամ իբրև ածանցյալ ու փոխարկական իմաստ և դառնալ իմաստային հենարան այլ ածանցյալ իմաստների ու բառիմաստային տարբերակների համար: Նշանակում է, բառի ստուգաբանական իմաստը կամ բնիմաստը՝ որոշակի դեր է խաղում բառիմաստային տարբերակների փոխհարաբերության, նրանց իմաստային անցումների և իմաստափոխության մեջ:

Մաևոր.— Բառի սկզբնական իմաստի կամ բնիմաստի պարզաբանմամբ, նրա ծագման քաջահայտմամբ պարզվում է ստուգաբանությունը:

§ 210. Բառիմաստի համաժամանակյա քննության դեպքում ևս երբեմն անհրաժեշտ է լինում անդրադառնալ բառի սկզբնական կամ ստուգաբանական իմաստին, քանի որ հաճախ պետք է հաշվի առնել նաև տվյալ բառի և նրանով կազմված այլ բառերի համադրությունները, լեզվի պատմական զարգացման տվյալները, ինչպես նաև տվյալ բառի և նրա հետ առնչվող այլ լեզուների համապատասխան բառերի համեմատություններն ու հարաբերությունները:

Բառի ստուգաբանական իմաստների շնորհիվ է լույս սփռվում միեւնույն բառի մակարդակում կատարված իմաստային այնպիսի անցումների վրա, որոնք, առանձին վերցրած, թվում է, թե իմաստային ոչ մի եղջր չունեն միմյանց հետ: Այսպես՝ արձանագրություն քառը, որ այժմ ունի «ժողովի կամ նիստի ընթացքի գրաման փաստաթուղթ» իմաստը, թվում է, թե իմաստային կապ չունի արձան բառի հետ: Սակայն բառի ստուգաբանությունը պարզում է, որ արձանագրությունն ձևը դեռևս գրաբարում ունեւր «արձանի վրա կատարված փորագրություն, արձանագրով հիշատակարան, հաստատուն գրություն մատյանի և այլնի, այլև հիշատակագիր, արձանագիր և մակագրություն»⁸ իմաստները, որից և բխում է այժմյան փաստաթուղթ իմաստը:

⁷ Տե՛ս է. Աղայան, նշված աշխ., էջ 260:

⁸ Տե՛ս «Նոր բառգիրք Հայկական լեզուի», Վենետիկ, 1836, էջ 367:

Ստուգաբանական իմաստի ճիշտ բացահայտումը կարևոր նշանակություն ունի ոչ միայն բառիմաստի և նրա հասկացության առաջացման պրոցեսի պարզաբանման համար, այլև հասարակության նյութական կյանքի, նրա զեղակցության և ճանաչողության պատմության լուսաբանման համար:

Բառի փոխաբերական իմաստը

§ 211. Հաղորդակցության պրոցեսում բառերը, իրենց հիմնական իմաստներից բացի, կարող են ստանալ նաև այլ իմաստներ, որոնք պայմանավորված են տվյալ խոսքային իրադրությամբ, այսինքն, միևնույն բառակը խոսքի մեջ վերադրվում է նաև զանազան այլ հասկացությունների: Սա միանգամայն բնական է, քանի որ ամեն մի նոր հասկացության անվանման համար լեզուն չի կարող բոլորովին նոր ձև ստեղծել: Դա և՛ զործնականորեն է անհնար, և՛ հիշողության տարողության համար անհարմար:

Փոխաբերական իմաստներ բառերը ձեռք են բերում զլխավորապես բառերի փոխաբերական գործածությունից, Բառերի փոխաբերական իմաստները խիստ կարևոր օղակ են բառիմաստի փոփոխության բարդ պրոցեսում:

§ 212. Փոխաբերական է կոչվում բառի այն իմաստը, երբ բառը առարկաները և երևույթները նշում է անուղղակի կերպով:

Փոխաբերությունը⁹ իմաստաբանական բարդ պրոցես է, որ բնթանում է առարկաների կամ երևույթների արտաքին կամ ներքին որևէ նմանության հիմքով. ինչպես՝ քերք—ծաղկի քերք, վարդի քերք, տետրակի քերք, զբֆի քերք, այլև՝ լրագիր և այլն:

Փոխաբերությունների շնորհիվ առարկաների ու երևույթների անվանումները ստանում են իմաստային այնպիսի նոր երանգներ, որ առանձին գործածությամբ չունեն: Փոխաբերությունների շնորհիվ են լեզվում առաջանում նաև առանձնահատուկ արտահայտություններ (իդիոմներ) և դարձվածքներ (հմմտ. սիրտը վարդ պատռել, յոթերորդ երկնքում լինել, ջուր ծեծել և այլն):

⁹ Գրականագիտական առումով գործածվում է նաև փոխաբերական նշանակության երեք հիմնական տեսակներից մեկի՝ մետաֆորի համար՝ ստացվում է փոխաբերություն լայն առումով (տրոպ, այլաբերություն) և փոխաբերություն նեղ առումով (մետաֆոր):

§ 213. Անհրաժեշտ է տարբերել բառի փոխաբերական գործածությունը և փոխաբերական իմաստը:

Բառի փոխաբերական գործածությունը տվյալ կոնտեքստում և տվյալ կապակցության մեջ ստացած իմաստն է, այն բառի իմաստը, որին փոխաբերում է. այսպես՝ «Դու կդաս ու կրկին հեքիաթով կդյուրես, Լուսերես կցրես մառախուղն իմ հոգու» տողերում վ. Տերյանը մառախուղ բառը գործածում է ոչ իր բուն իմաստով, այլ «հոգու վրա նստած դառնությունը, տրտմությունը, թախիծը» իմաստներով, որ տվյալ բառի փոխաբերական գործածությունն է, իսկ «եվ վերջալույսին, մի օր, օ՛, մի օր բացվեինք ի՛րար խոսքերով չնչին» տողերում բացվել քառն ունի խոստովանել, բացատրվել փոխաբերական իմաստները:

Բառի փոխաբերական գործածության շրջանակները անսահմանորեն լայն են և չափազանցություն չի լինի ասել, թե յուրաքանչյուր բառ (բացի հատուկ անուններից և մասնագիտական տերմիններից) կարելի է գործածել փոխաբերաբար:

§ 214. Բառի փոխաբերական իմաստը առաջանում է բառի փոխաբերական գործածության հիմքով և առավել կայուն իմաստ է: Այն հանդես է գալիս միևնույն բառի մակարդակում, նրա հիմնական իմաստի վրա իբրև ածանցյալ իմաստ: Բոլոր դեպքերում փոխաբերությունները կարող են լինել և՛ իբրև առանձին, մասնավոր գործածություններ ու չընդհանրանալ, արմատ չբռնել լեզվի մեջ, և՛ կարող են ամրանալ ու դառնալ շատ բնական (հմտ. բախտը ծպտում է, լույսը բացվեց, մուրն բնկնել, լույսի հեղեղ, խոսքի ուժ, մտքի քոչիչ, բարեկամության կամուրջ, ծաղիկ հասալ և այլն):

Բառերի փոխաբերական գործածությունները բնորոշ են և՛ գեղարվեստական ստեղծագործության լեզվին, և՛ խոսակցական լեզվին ու առհասարակ խոսքային մակարդակին:

§ 215. Պետք է նշել, որ փոխաբերություն հասկացությունը լեզվաբանական առումով առավել լայն է, քան գրականագիտական առումով: Եթե վերջինում փոխաբերությունները ծառայում են հիմնականում իբրև լեզվի պատկերավորության միջոց, հաղորդում են էսթետիկական ինֆորմացիա և հաճախ, իհարկե, կրում անհատական, սուբյեկտիվ բնույթ՝ արտահայտելով տվյալ հեղինակին բնորոշ լեզվական կամ ոճական առանձնահատկություն,

ապա լեզվաբանական փոխաբերությունը կամ բառիմաստի փոխաբերական անցումը իբրև լեզվական համակարգին և, մասնավորապես, խոսքային մակարդակին բնորոշ երևույթ, այն հիմնական միջոցն է, որով մեկ բառի սահմանում գլխավոր իմաստի կողքից առաջանում են բազմաթիվ ածանցյալ իմաստների կամ բառիմաստային տարբերակներ:

§ 216. Մեկ բառի մակարդակում կատարված փոխաբերական իմաստային անցումներից լեզվաբանությունը նշում է երկու հիմնական միջոց ա) նմանություն զուգորդությամբ կամ իմաստի փոխաբերական (մետաֆորային) անցմամբ և բ) առընթերցության զուգորդությամբ (իմաստի փոխանունական անցմամբ):

§ 217. Բառիմաստի փոխաբերական անցումները բառային համակարգում տեղի են ունենում միշտ և անընդմեջ. սակայն բառապաշարի ոչ բոլոր շերտերն են հավասարաչափ կերպով ենթակա այդ փոփոխությանը: Ինքնին հասկանալի է, որ բառապաշարի հանրության համար կենսականորեն անհրաժեշտ շերտերը առավել շատ են ենթակա իմաստային տեղաշարժերի. լինչպես սիրտ, միտք, աչք, ձեռք՝ (սիրտ տալ, միտք անել, ձեռք առնել, ձեռք տալ և այլն):

ԲԱՌԻՄԱՍՏԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

§ 218. Բառիմաստի փոփոխությամբ նոր բառիմաստների առաջացումը լեզվի բառապաշարի հարստացման ներքին կարևորագույն միջոցներից է:

Հայտնի է, որ բառի իմաստի և ձևի միջև եղած կապը պայմանական է, չհաշված, իհարկե, բնաձայնական բառերը:

Բառի արտահայտության պլանը (ձևը) կամ հնչյունակազմը կարող է փոփոխվել զանազան գործոնների ազդեցությամբ (շեշտի, հնչյունների դիրքի և այլնի), սակայն բառիմաստը կամ բովանդակության պլանը կարող է մնալ նույնը:

Բառիմաստի փոփոխությունը բառի իմաստային կողմի, բառի բովանդակության պլանի փոփոխությունն է և կապ չունի բառի ձևի, արտաքին նյութական թաղանթի կամ արտահայտության պլանի փոփոխության հետ: Այսպես՝ սպանել բառը հնում եղել է

սպանանել ձեռով. փոխվել է այս բառի հնչյունական կազմը, բայց հիմնական իմաստը մնացել է նույնը: Դրա փոխարեն մտքել բառի ձևը չի փոխվել, սակայն փոխվել է նրա իմաստը: Հնում այն նշանակում էր բերքել, մտքը հանել, իսկ նոր լեզվում՝ վիզը կտրել, սպանել: Մախել բառի ձևը (հնչյունական) մնացել է նույնը, բայց փոխվել է նրա իմաստը. հին լեզվում այն նշանակում էր ոչնչացնել, իսկ այժմ՝ վաճառել. ընդ որում հիմնական կամ ուղղակի իմաստը փոխվել է, սակայն բուլղորովին դուրս չի ընկել, այն պահպանված է ծախել բառի ածանցյալ իմաստների մեջ: Այսպես՝ ծախել բաղմիմաստ բառը իր ածանցյալ կամ մասնակի իմաստներում ունի մատնել, դավաճանել իմաստները, որոնց հետ իմաստային կզր ունի նաև նախնական ոչնչացնել իմաստը:

Սակայն լեզվի զարգացման ընթացքում պատահում է նաև այնպես, որ փոփոխվում է բառի կ՝ ձևը, կ՝ իմաստը: Այսպես՝ բնկեր բառը ըստ ստուգաբանական իմաստի նշանակում է միապիս ուտող, սեղանակից (հմտ. ընդ+կեր>ընդկեր): Դեռևս հին հայերենում բնդ նախորդի պ հնչյունը դուրս էր ընկել և բառը գործածվում էր բնկեր ձևով, ունենալով միաժամանակ՝ զուգակից, հավասարակից, մերձավոր, բարեկամ, համախոհ և այլ ածանցյալ իմաստները: Նոր լեզվում առավել ընդլայնվել է նրա իմաստային տարողությունը և հիշյալ իմաստների կողքին ստացել է կյանքի բնկեր, ուղեկից, աշխատակից, փառափառի իմաստները (տե՛ս § 234):

Ունե բառիմաստի փոփոխության ընթացքը դժադրվում է նաև լեզվի որևէ փուլի համաժամանակյա կտրվածքում, ինչպես ասինք, բաղմիմաստ բառերի իմաստափոխությունը, որ տեղի է ունենում որոշակի ժամանակահատվածում զանազան զուգորդությունների և հոդերանական անցումների շնորհիվ, սակայն բառիմաստի փոփոխությունը իբրև լեզվական երևույթ իր բնույթով պատմական է և պետք է քննել ու լուսաբանել անպայմանորեն պատմական մոտեցմամբ, քանի որ հաճախ լեզվի զարգացման նախորդ կամ հնագույն փուլում ունեցած բառի իմաստը հաջորդ կամ նորագույն փուլերում անհետանում կամ մաշվում է, և բառը ձևով է բերում նոր իմաստ. ինչպես աշխատել հին հայերենում (աշխատ առնել, աշխատ լինել) նշանակում էր հոգնել, նեղություն կրել, մի բանի վրա շարձարվել, իսկ աշխարհաբարում՝ գործ կատարել, գործել, բանել, ծառայել, պաշտոնավարել և այլն):

Ծանոթ.— բառիմաստների փոփոխություն մասին խոսելիս պետք է նկատի առնել, որ խոսքը վերաբերում է հիմնականում բառերի բուն կամ ուղղակի իմաստների փոփոխությանը, քանի որ ածանցյալ իմաստները առանձին՝ նրանք են գալիս որոշակի խոսքային պայմաններում միայն, պահպանվում են բառի հիմնական իմաստների կողքին, պայմանավորվում նրանով:

§ 219. Բառի իմաստային կառուցվածքի ուսումնասիրությունը սերտորեն առնչվում է բառի կրած իմաստային փոփոխությունների հետ:

Բառիմաստի փոփոխությունների բոլոր տեսակների հոգեբանական հիմքում ընկած են զանազան գույզորոշյուններ (նմանակության, կցորդության և այլն):

§ 220. Լեզվաբանությունը նշում է բառիմաստի փոփոխության երեք տեսակ. բառիմաստի ընդլայնում, բառիմաստի նեղացում և բառիմաստի շրջում:

Ա) ԲԱՌԻՄԱՍՏԻ ԸՆԴԼԱՅՆՈՒՄ

§ 221. Բառիմաստի ընդլայնումը այն երևույթն է, երբ բառի կոնկրետ իմաստը ընդլայնվում է և այն ստանում է առավել ընդհանուր իմաստ կամ իմաստներ. վերջին դեպքում բառը դառնում է բազմիմաստ: Այսպիսի իմաստային անցումը լինում է հիմնականում երկու տիպի.

ա) երբ բառը մի կոնկրետ իմաստի փոխարեն կամ դրա կողքին ստանում է ավելի ընդարձակ և լայն իմաստ: Այստեղ բառը թեև կորցնում է իր էական հատկանիշների մի մասը, փոխարենը շահում է ծավալային կողմով, որով նրա բովանդակությունն առավել է ընդլայնվում. այսպիսի արժու նշանակում է նստելու հարմարանք, կենցաղային կահույքի մի տեսակ. փոխաբերաբար ստացել է պաշտոն, իշխանություն ընդհանրական իմաստը (հմմտ. աթոռի կռիվ, աթոռի սլաքար, Մայր աթոռ և այլն):

Մշակել նշանակում էր «հողը, կտորը, մորթին և այլն մշակել», ժամանակակից հայերենում ստացել է նաև առհասարակ՝ որևէ նյութի մշակում (գիտական որևէ աշխատության, սլանի, թիզիսի և այլն) իմաստը:

Նստել սկզբնապես նշանակում էր նետ արձակել, այնուհետև ստացավ ընդհանրապես արձակել, շարժել, զգել իմաստները, ժամանակակից հայերենում փոխաբերաբար ստացավ նաև տա-

բաժնի, սփռել իմաստները (Ամենուրեք մի կարոտ կս դու նե-տեի», ՎՏ):

բ) Երբ հատուկ տնուն նշանակող բառը ստանում է հասարակ անվան իմաստ. ինչպես՝ ամպեր, վոլտ, մեկեմաս, Ֆորդ, դիզել, կեսար, նազար (վախկոտ) և այլն:

բ) ԲԱՌԻՄԱՍՏԻ ՆԵՂԱՑՈՒՄ

§ 222. Բառիմաստի նեղացում է կոչվում այն երևույթը, երբ ընդհանուր իմաստ ունեցող բառը ստանում է ափսիի նեղ, մասնա-կի իմաստներ:

Բառիմաստի նեղացումը լինում է երկու տիպի.

ա) Երբ բառը իր գլխավոր նշանակությամբ կողքին ձևեր է բերում նաև նոր, առավել նեղ կամ մասնակի իմաստ: Այստեղ ընդհանուր առմամբ բառի ծավալաչին կամ բովանդակաչին կող-մի սահմանափակում տեղի չի ունենում, ընդհակառակը, բառի ծավալը ընդլայնվում է, քանի որ բառիմաստը իր էական հատկա-նիշներին զուգընթաց ստանում է նաև էական կամ ոչ էական հատ-կանիշներ, դառնում է բազմիմաստ, հետևաբար բառիմաստի նե-ղացումը տվյալ դեպքում կրում է հարաբերական բնույթ և վերա-բերում է տվյալ մասնակի իմաստին միայն, օրինակ՝ ազատվել նշանակում է որևէ վտանգից փրկվել, որից իմաստի նեղացումով ձևեր է բերել նաև ծննդաբերել իմաստը. ձայն նշանակում է հրն-չյուն, մասնավորվել է նաև երաժշտական ձայն (հմմտ. երկձայն, եռաձայն, քառաձայն և այլն) իմաստով. օրագիր նշանակում է «տետր, կամ մատյան, որի մեջ գրանցվում են օրվա ուշագրավ դեպքերը», այնուհետև ավելի է մասնակիացել և ստացել աշա-կերտական օրագիր իմաստը, այսինքն՝ հատուկ տետր, ուր գը-րանցվում են օրվա դնահատականներ:

Թերթ հին լիզվում ուներ տերև, սաղարք, տերևների ծալք և առհասարակ քղթի, քիթեղի ծալք իմաստները: Աշխարհաբարում թեև հիշյալ բոլոր իմաստները կան (ծաղկի, վարդի, գաթալի, թի-թեղի թերթ, շերտ և այլն), սակայն առաջ մղվեց նոր օրաթերթ, լրագիր իմաստը: Ընդ որում վերջին իմաստը իր համընդհանուր գործածության շնորհիվ այնքան բնորոշ և սեփական դարձավ քերթ բառի համար, որ դարձավ գլխավոր կամ հիմնական իմաստ, իսկ վերոհիշյալ տերև, սաղարք, ծալք իմաստները, սյահականի-լով դարձան ածանցյալ իմաստներ:

Թրու հատկանշային իմաստ արտահայտող բառը հայերենի զարգացման բոլոր փուլերում պահել է իր ուտիլիթի սրտչակի համ ունենալու հատկանշային իմաստը (թթու ջուր, թթու համ, թթու կերակուր և այլն), սակայն բառիմաստի նեղացումով ստացել է ուտելիքի տեսակ իմաստը ու դարձել զոյական (հմմտ. վարունգի թթու, կաղամբի թթու և այլն)։ Իբրև զոյական այս բառը ունի նաև քիմիական տերմինի արժեք (հմմտ. թթուներ, բորաթթու, աղաթթու, ածխաթթու և այլն)։

բ) Երբ բառի զխառնուր իմաստը մաշվում, կորչում է, և բառը ձևոր է բերում դրա համեմատությունը առավել նեղ ու մասնավոր նշանակություն։ Այստեղ, բնականաբար, տեղի է ունենում նաև բառի ծավալային կողմի սահմանափակում կամ նեղացում, քանի որ բառը, իմաստափոխվելով, կորցնում է իր էական հատկանիշների մի մասը և ձևոր բերում նեղ իմաստ։ Սա արդեն բառիմաստի նեղացում է բուն առումով։ Բառիմաստի նեղացումը, այսինքն՝ բառիմաստի մասնավորումը և տերմինացումը, առանձնապես բնորոշ է հայերենի զարգացման սովետական փուլին։ Այսպես՝ աղյուսակ նշանակում էր փոքր աղյուս։ Այժմ այս բառաձևը սովյալ իմաստի համար այլևս չի գործածվում (անհրաժեշտություն դեպքում առավել գործածական կլինի՝ աղյուսիկ) և աղյուսակ նշանակում է աղյուսածե կամ վանդակավոր զծվածք, որի մեջ հաշվառման կամ այլ նպատակների համար դրանցումներ են անում (հմմտ. ֆուտբոլի աղյուսակ, թվաբանական աղյուսակ և այլն), ինչպես նաև որեէ նյութի վանդակաձև զծվածքի մեջ սրուշակի համակարգով դասավորելը։

Արձակուրդ հին հայերենում նշանակում էր արձակում, ազատություն, քողություն, նոր հայերենում՝ աշխատանքից կամ ուսուցումից հանդստի համար ժամանակավորապես ազատվելը։

Գնացք բառը հին հայերենում նշանակում էր ընդհանրապես զնալը, իսկ նորում՝ շոգեքարշով կամ էլեկտրաքարշով շարժվող վագոնների շարքը, որ երկաթուղով մարդիկ է տեղափոխում (հմմտ. ապրանքատար զնացք, մարդատար զնացք և այլն)։

Տոմս բառը հին հայերենում ուներ բուրբ, մազաղաք, տեւրակ իմաստը, իսկ նորում ստացել է զանազան նպատակների համար ծառայող հավաստիացման քղբիկ կամ զրհույկ իմաստը

(համատ. կուսակցական տոմս, արհմիութենական տոմս, կինոյի, ավտոբուսի, ինքնաթիռի, արամվայի տոմս և այլն):

Ձանգանարեւ նշանակում էր առհասարակ զանգ տալ (դռան զանգը, հեկեղեցու զանգը տալը և այլն), այժմ կոնկրետացել և մասնավորվել է հեռախոսով զանգ տալ իմաստով:

զ) Երբ հասարակ անունից զոյանում է հատուկ անուն, այսինքն՝ բառի բնագրծակ իմաստից ստացվում է նեղ, համեմատաբար մասնավոր իմաստ. այսպես՝ շուշան-Շուշան, նեկտար-Նեկտար, վարդ-Վարդ, արև-Արև, բյուրեղ-Բյուրեղ, գոհար-Գոհար, ծաղիկ-Ծաղիկ, կորյուն-Կորյուն, մանուկ-Մանուկ, ջրվեժ-Ջրվեժ, հասմիկ-Հասմիկ, մեխակ-Մեխակ, հնազանդ-Հնազանդ, քաղունի-Քաղունի և այլն:

Մանոր. Առավել տարածված է հասարակ անունների՝ իկ նվազափաղաքշական ածանցով հատուկ անունների վերածումը. ինչպես՝ շող-Շողիկ, ցող-Ցողիկ, ծով-Մովիկ, լույս-Լուսիկ, արծիվ-Արծվիկ, այծյամ-Այծեմնիկ, երագ-Երագիկ և այլն:

Գ) ԲԱՌԻՄԱՍՏԻ ՇՐՋՈՒՄ

§ 223. Բառիմաստի շրջում է կոչվում այն երևույթը, երբ բառը փոխում է իր հիմնական իմաստը և ձեռք է բերում ոչ միայն բոլորովին նոր, կամ տարբեր, այլև հակադիր իմաստ: Այստեղ արդեն իմաստափոխությունը բուն կամ բացարձակ իմաստով է: Տվյալ դեպքում բառիմաստը փոխվում է այնպես, որ նախնական իմաստը (լինի դա բնիմաստը կամ գլխավոր իմաստը դարձած այլ իմաստ) մաշվում և լրիվ վերանում է. բառը զործածվում է նոր իմաստով: Բառիմաստի շրջման հիմքում նույնպես ընկած են զանազան զուգորդումները կամ հոգեբանական այլ զործոններ, ինչպես վերոհիշյալ երեւու տեսակում: Բառի հիմնական իմաստի փոփոխումն ու վերացումը տեղի է ունենում բառի հատկանիշներից մեկի՝ ոլբե՛ զուգորդությամբ ավելի ընդգծման ու ինտենսիվացման և մյուս հատկանիշների մաշման ու անհետացման հետևանքով: Բառի ստացած նոր իմաստը կարող է լինել կամ բնիմաստից արդեն հեռացած, փոփոխված ու գլխավոր իմաստ դարձած իմաստը, կամ բոլորովին հակառակ, շրջված իմաստ, որը, այնուամենայնիվ, ինչ որ չափով կապված է երբեմնի գլխա-

վոր իմաստի հետ, որի հետևանքով իմաստափոխության պատկերը տարժամանակյա քննությանը կարող է լուսաբանվել և երևւլան դալ: Այսպես՝

Ահագին հոսում նշանակում էր անեղ, սոսկալի, անոնլի, զարհուրելի, իսկ ժամանակակից հայերենում՝ շատ մեծ, հսկայական, մեծ չափով:

Աշխույժ հին լեզվում նշանակում էր ուժեղ, զորեղ, արի, հուժկու, իսկ նորում՝ փր, եռանդուն, կայտառ, կենսունակ:

Բոլորովին և ամենեին նույնանիշները նշանակում էին լրիվ, ամբողջությամբ, բովանդակ, այժմ՝ երբեք:

Որոշ բառը հին հայերենում, ինչպես և աշխարհարարի առաջին շրջանում ուներ որոշակի իմաստը, այժմ (ժամանակակից հայերենի սովետական շրջանում) ստացել է ինչ որ չափով իմաստը:

Մաղրել հին հայերենում նշանակել է աղորել, աղաչել, աղերսել, պաղասել, խնդրել, բարեխոսել, իսկ ժամանակակից հայերենում՝ ցանկանալ (հմտ. բարեմաղթել):

Պարապ բառը ազատ մնալ, ազատ ժամանակ ունենալ իմաստից անցել է զբաղվել, գործ ունենալ, հաճ ուրե: Խնդրի առարկայի վրա աշխատել, որից և սովորել իմաստներին, այսինքն՝ լրիվ հակառակ իմաստներին, որ դոյացել է զբարարի տրական խնդրով գործածությանից՝ պարապել իմի¹⁰, այսինքն ազատ ժամանակ ունենալ մի բան անելու համար, որ և հանգեցրել է այդ բառի իմաստափոխությանը և իմաստի շրջմանը:

Բառիմաստների փոփոխության պատճառներից լեզվաբանության մեջ նկատված են հետևյալները¹¹:

1. Իմաստափոխությունը ըստ զուգորդության

§ 224. Բառիմաստի փոփոխության հիմնական և էական պատճառներից են զանազան զուգորդությունները¹²:

¹⁰ Տե՛ս Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, 1965, էջ 138:

¹¹ Գասակարգման հիմքում ընկած է է. Բ. Աղաչանի «Լեզվաբանության ներածություն», աշխատության (1963, էջ 268—273) մեջ բերված դասակարգումը որոշ լրացումներով և հավելումներով:

¹² Զուգորդությունները կարող են հանդիսանալ և՛ իմաստափոխության պատճառ, և՛ ընկած լինել մյուս պատճառների հիմքում իբրև իմաստների անցման մի-

Հաղորդակցության պրոցեսում խոսողը առարկաների արտա-
բին հատկանիշների (տեղի, ձևի, գույնի և այլն) նմանության և
այլ զուգորդությունների շնորհիվ, բառերին նորանոր իմաստներ
է տալիս, որոնք աստիճանաբար այնքան բնորոշ են դառնում վեր-
ջիններիս համար, որ ի վերջո դառնում են հիմնական: Նման բո-
լոր տեսակի զուգորդությունների հիմքը հոգեբանական է, քանի
որ առարկաների միջև եղած զուգորդային կապերն իրենց բազմա-
բարդ հարաբերություններով և անցումներով հոգեբանական բը-
նույթ են կրում:

Բառիմաստների նման փոխաբերական անցումների շնորհիվ
միևնույն բառածևը կամ հնչյունակազմը կարող է արտահայտել
մի քանի հասկացություն, այսինքն բառը ծանրաբեռնվում է մի
քանի իմաստներով, դառնում է բազմիմաստ: Բառի իմաստային
ժանրաբեռնվածության աստիճանը հաճախ կախված է նրա բուն
կամ ուղղակի իմաստից, նայած, թի այն ինչպիսի կապերով և
հարաբերություններով է առնչվում այլ հասկացությունների հետ:
Այսպես, արև բառը իր հիմնական իմաստով նշանակում է. Արե-
գակ մոլորակը: Նրա տարածած լույսի և ջերմության հատկանիշ-
ների տարբեր զուգորդություններով այս բառը ստացել է լույս
(«Մեռավ նա արևի կարոտ», ԳՍ, Գյուլնարա. հմմտ. արևոտ սեն-
յակ-լուսավոր սենյակ և այլն), այստեղից էլ ցերեկ (հմմտ. արև-
վով հասնել, այսինքն՝ լույսով, ցերեկով հասնել), պայծառ, տաք,
ջերմ (արև օր, արև հղանակ) իմաստները: Իսկ քանի որ լույսը և
ջերմությունը կյանք են սփռում աշխարհին, փոխաբերաբար նաև՝
կյանք, գոյություն (հմմտ. արեդ երկար լինի, արևս վկա, արևը խա-
վարել, արև մաղթել, օր ու արև և այլն), այստեղից էլ դարձյալ
նմանության զուգորդությամբ՝ կենդանություն, պայծառություն,
ուրախություն իմաստները:

Շուր բառն ունի գործված նյութ, կտոր իմաստը: Կցորդության
զուգորդությամբ (շորից հագուստ կարելու հանգամանքով) այն
ստացել է նաև հագուստ, շրջագգեստ իմաստները (հմմտ. Շորերդ
կարիր, շորերդ կարգի բեր, գեղեցիկ շոր և այլն), որոնք արդեն

չոք. այսպես՝ դիտության և տեխնիկայի զարգացման պատճառով ներքև բառի
այժմյան իմաստը (տեխնիկական շորով ռեակտիվ շարժիչով սարք) առաջացել է
բոլոր սաբ (վառողից և ղանաղան հրավառ նյութներից պատրաստված) իմաս-
տից՝ նմանության զուգորդության միջոցով (տեքստ § 233):

այնքան բնորոշ և սեփական են դարձել շո՛ր բառածեր համար, որ վերածվել են գլխավոր իմաստի:

Կտավ բառը նշանակում է գործվածքների մի տեսակ (բաթան): Հետադասում նկարիչների աշխատանքների համար անհրաժեշտ նյութ, ծառայելու հանգամանքով (կցորդության զուգորդությանը) ստացավ նաև նկար, գեղանկարչական ստեղծագործություն, գործ իմաստը (հմտ. նբա բոլոր կտավները վաճառվել են):

Շրջան բառը հին հայերենում նշանակում էր պտույտ, փոփոխություն: Ժամանակակից հայերենում նմանակության զուգորդությանը ստացել է կլոր գիծ, շրջանաձև մակերևույթ (պտույտի շրջանագիծ, շրջանաձև և այլն) իմաստը. այնուհետև՝ ժամանակահատված, ժամանակաշրջան (հմտ. հեղինակի կամ որևէ ստեղծագործողի կյանքի ու գործունեության կամ ստեղծագործության առանձին շրջանների, պատմության առանձին շրջաններ, եղանակի շրջան, «Աշուն է հիմա, բաժանումի շրջան», ԳՌ), առանձին տարածական հատված, վարչատերիտորիալ բաժանում (= ռուս. район, հմտ. Շահումյանի շրջան, Մյասնիկյանի շրջան, շրջկոմ, շրջկենտրոն և այլն), մարդկանց սոցիալական-հոգեբանական խմբավորում, խավ (հմտ. կանանց շրջան, մտավորականության շրջան, ուսանողների շրջան) և այլ ածանցյալ իմաստները:

Համար նշանակում է թիվ, նշան (հմտ. №...). կցորդության կամ առերթերության զուգորդությանը ստացել է նաև հյուրանոցի, բաղնիքի համար և այլ իմաստները:

Հրձիգ բառը ունի հուր, կրակ ձգող, հրդեհող իմաստները, որ և իր բնիմաստն էր. իմաստի փոխաբերական անցումով (նմանության զուգորդության հիմքով) ստացավ պատերազմ հրահրող, սանձազերծող իմաստը:

2. Իմաստափոխություն գործառույթի (ֆունկցիայի) հաջորդականության հիմքով (ֆունկցիոնալ իմաստափոխություն)

§ 225. Ֆունկցիոնալ իմաստափոխություն է այն երևույթը, երբ որևէ առարկայի, երևույթի անունը անցնում է այնպիսի նոր առարկայի, երևույթի վրա, որը իր դերով (ֆունկցիայով) փոխարինում է նախորդին: Այսպես՝

Գեղ նշանակում էր բույս, որ գործածվել է որպես բուժման միջոց: Հետագայում, երբ իբրև բուժման միջոց գործածվեցին նաև քիմիական նյութերը, դեղ բառաձևը սլահավանվեց նաև քիմիական զեղանյութերի համար¹³:

Մսուր նշանակում էր անասունների սնվելու տեղը ախոռում. ֆունկցիայի փոխանցումով ժամանակակից հայերենում ստացավ նաև մանկական մսուր իմաստը:

Խրնիք-ընթերցարան նոր տիպի բարդությունը առաջացել է ֆունկցիոնալ իմաստափոխությամբ. խրճիթը գյուղում 1920—30-ական թվականներին փոխարինում էր գրագարան-ընթերցարանին: Այնուհետև, երբ գյուղերում իբրև ընթերցարան ծառայեցին առավել բարեկեցիկ սենյակները (շինությունները) խրնիք բառի անվանումը անցավ նաև այդպիսի ընթերցարաններին:

Կարբինետ նշանակում էր առանձնաբան (սրճարաններում և այլ վայրերում), այնուհետև՝ կցորդության զուգորդությամբ և ֆունկցիայի հաշորդականությամբ՝ 1. առանձնասենյակ, 2. աշխատասենյակ, 3. դիրեկտորին հատկացված սենյակ, 4. պառլամենտական կարբինետ (խորհուրդ) և այլն:

3. Իմաստափոխություն գաղափարախոսության փոփոխության հետևանքով

§ 226. Հասարակության կեցության և դիտակցության դարպասման ու փոփոխության հետ կապված դարգանում և փոփոխվում է նաև նրա գաղափարախոսությունը: Վերադիմաստավորվում և նոր դեմատություն են ստանում մի շարք երևույթներ, որոնք մի ժամանակ այլ կերպ են ընկալվել ու դիտակցվել: Այսպես՝ ծառայող նախկինում նշանակում էր սպասավոր, ստորագրյալ, իսկ հայերենի սովորական շրջանում՝ աշխատող (служащий):

Ծառայել նշանակում էր ստորին աշխատանք կատարել, իսկ այժմ՝ աշխատել, մասնավորապես՝ բանակում ծառայել:

§ 227. Քրիստոնեական գաղափարախոսությունն արտահայտող մի քանի բառեր, այժմ այլ իմաստով են ըմբռնվում. այսպես՝ բացասական հրանդ են ստացել ֆառոգ, ֆառոգել, ֆառոգ կարգալ բառերը: Ճաշակել (եկեղեց. հաղորդել), քափոք (եկեղեցական

¹³ Տե՛ս էղ. Աղայան, նշված աշխ., էջ 268—269:

երթ) բառերը զրկվել են հիշյալ իմաստներից և այժմ զործածվում են ուղղակի ուտել, երբ իմաստներով: Նույնը և սրբազան նշանակում էր հոգևոր, աստվածային, եկեղեցական, քաղաքական և այլն, իսկ այժմ իմաստի փոխարինական անցումով՝ սուրբ, նվիրական:

4. Իմաստավորություն տնտեսական հարաբերությունների նիմոփ

§ 228. Լեզվի զարգացման ընթացքում իմաստավորում են նաև տնտեսական հարաբերություններ արտահայտող և առևտրի մեջ խիստ զործածական մի շարք բառեր: Այսպես՝ իմաստավորություն են կրել ապրանքավորությանակառնության մեջ կարևոր կշիռ ու արժեք ունեցող առարկաների ցույց տվող բառեր, ինչպես՝ ոսկին, արծաթը և այլն՝ ստանալով դրամի, դրամական արժեք արտահայտող միավորի անվան իմաստ: Սրանցից պատրաստված զարդերը և իրերը իբրև արժեքավոր ապրանքների փոխանակում էին զանազան այլ ապրանքների հետ: Տնտեսական հարաբերությունների հետագա զարգացման ընթացքում, ապրանքավորության մեջ ունեցած լայն կիրառության ու դերի շնորհիվ, հետզհետե այնքան բարձրացավ այս մետաղների արժեքը, որ նրանք ստացան դրամական միավորի արժեք. նրանցով ուղղակի պատրաստվեցին դրամներ (հմմտ. Քանի՞ ոսկի ունես, ոսկեդրամ, արծաթյա դրամ և այլն): Հետագայում, երբ թղթադրամները զործածությունից դուրս մղեցին ոսկե և արծաթյա դրամները, ոսկի և արծաթ մետաղների անվանումները պահպանվեցին թանկարժեք մետաղների արտահայտող իմաստներով. սակայն արծաթ բառը փոխարենաբար պահպանեց նաև դրամ, փող իմաստը (հմմտ. արծաթասիր, արծաթամոլ և այլն): Այդպես էլ պլիննը, իբրև առավել էժանազին մետաղ, սկսեց զործածվել ցածրարժեք դրամների համար (հմմտ. պղնձադրամ):

5. Իմաստավորություն հասարակական վերաբերմունքի պատճառով

§ 229. Բառիմաստի փոփոխության վրա ազդում է նաև հասարակության կամ նրա որևէ դասակարգի վերաբերմունքը կամ դնահաստությունը: Հասարակության որևէ երևույթի նկատմամբ ունեցած դրական կամ բացասական վերաբերմունքի հետևանքով,

բառերը ստանում են բացասական կամ դրական իմաստային երանդ. այս հանգամանքը աստիճանաբար կարող է ներազդել նրանց բառիմաստների վրա, և վերջիններս իմաստափոխվելով կարող են ստանալ հասարակության տվյալ վերաբերմունքին համապատասխան իմաստներ: Այսպես՝

Ստուով բառը, որ նշանակում էր գերի, հպատակ, ենթակա, ստորկատիրական հասարակարգի քայքայման և կործանման հետևանքով, իբրև դասակարգի անվանում, դուրս եկավ գործածությունից, սակայն հաջորդ հասարակարգերում հասարակության՝ այդ երևույթի հանդիպ ունեցած բացասական վերաբերմունքի պատճառով, սկսեց փոխարենաբար գործածվել վախկոտ, քշվառ, խեղճ, ողորմելի արհամարհական հատկանշային իմաստներով:

Խուց բառը հին հայերենում ուներ սենյակ, փոֆր հյուս, խրհիք, օրևան, այնուհետև վանականի կացարան իմաստները: Հետագայում (մասնավորապես սովետական շրջանում) խուցերի փոքր և ոչ լուսավոր լինելու և նրանցում վանականների անցկացրած զրկանքներով լի ճգնաժողովական կյանքի պատճառով, հասարակությունը խուց բառի մեջ դրեց փոֆր, նեղ, անհրապույր, անլույս ու անշուրփ սենյակ, խրհիք իմաստները, որը դարձավ ուղղակի իմաստ և մթագնեց այդ բառի ունեցած երբեմնի սենյակ, օրևվան իմաստները:

Վարժապետ՝ նշանակում էր ուսուցիչ, սակայն այժմ ասացել է բացասական իմաստ (անգրագետ, տգետ)՝ մեր հասարակության՝ անցյալի ծխական դպրոցների կիսազրադեռ և տգետ ուսուցիչների նկատմամբ ունեցած բացասական վերաբերմունքի պատճառով:

6. Իմաստափոխություն բառիմաստների բաղադրությամբ կամ իմաստաշփոխության հետևանքով

§ 230. Ձևական, իմաստային նմանություն, այլև նույն կամ նման կառավարություններում հանդիս դալու պատճառով հաճախ կարող են շփոթվել երկու բառերի իմաստներ, որի հետևանքով զրանցից մեկը սկսում է գործածվել մյուսի փոխարեն և աստիճանաբար ստանում է մյուսի բառային իմաստը: Այսպես՝ հայերենի մեղանչել բառը նշանակել է մեղք գործել «Իմ հայրը իմ

դեմ մեղանշեց, սակայն չմեղանշեցի ես ոչ ոքի դեմ», Իս., (Աբու լալա Մահարի), սակայն խոսակցական լեզվում այն առավել գործածական է հանցանքը մեղմացնել, մեղքը փախել, որ դալիս է մեղանշել (մեղք գործել) և մեղքը փախել (զղջալ) իմաստների շփոթությունից (բաղարկությունից—կոնտամինացիա): Նույն ձևով էլ ժողովրդական խոսակցական լեզվում շփոթվում են մեծահոգի և մեծամիտ բառերի իմաստները, որի հետևանքով մեծահոգի բառը երբեմն գործածվում է մեծամիտ բառի փոխարեն:

Փոխել բառը, ձևով և իմաստով մոտ լինելով փոխանակել բառի հետ, իմաստի բաղարկությամբ գործածվում է նաև վերջինիս իմաստով:

7. Իմաստափոխություն բնիմաստի մրազման հետևանքով

§ 231. Հասարակության ճանաչողության զարգացման ընթացքում մարդկային մտածողությունը առարկաների մեջ աստիճանաբար տեսնում է նոր հատկանիշներ, նրանց ճանաչում է այլ բաղմամբի կողմերով, որը հաճախ հանգեցնում է բառերի ստուգաբանական իմաստների կամ բնիմաստների փոփոխմանը:

Կան մի շարք բառեր, որոնց ունեցած սկզբնական իմաստները, այսինքն՝ բնիմաստները այնպես են մաշվել և անհետացել, որ խիստ դժվար է համաժամանակյա քննությամբ վերականգնել դրանք և, հետևաբար, հայտնաբերել բնիմաստի և այժմյան ուղղակի իմաստի միջև եղած կապը, սլարդել նրանց կրած իմաստափոխության պատկերը:

Այսպես՝ նախատակ բառը սկզբնապես նշանակում էր նախամարտիկ, ըմբիշ, մարտիրոս և այլն. նշանակում է, մի ժամանակ այս բառի արտահայտած հասկացության հիմքում առավել կարևոր են հղել մարտի մեջ առաջինը հարձակվողի, ֆաջ կովողի հատկանիշները, որոնց, ինչպես և եզնող, մարտիրոս (վերջիններս իմաստի անցման համար հանգիստացել են իբրև միջանկյալ օղակներ) իմաստների հիմքով նախատակ բառը ստացել է այժմյան՝ զաղափարի համար զոհված իմաստը:

Նետել բառի մեջ մթադնել է բնիմաստը (նետ արձակել) և կցորդության զուգորդությամբ բառը այժմ ստացել է գցել, շարժել

իմաստները: Բառի ստուգաբանական իմաստի մթազնմանը կրբեմն նպաստում են նաև բառերի հնչյունակազմի կամ արտահայտությունից ալանի փոփոխությունները. այսպես՝ սեփական նշանակել է սեպունին պատկանող՝ սեպունական, որ նրա բնիմաստն է կամ ստուգաբանական իմաստը: Այս բառի ստուգաբանական իմաստի մթազնմանը (բացի սոցիալտնտեսական պատճառներից) նպաստել է նաև նրա ձևի (արտահայտությունից ալանի) փոփոխությունը (սեպունական > սեփական):

Տ. Իմաստափոխություն լեզվական ձևերի բարացման հետևանքով

§ 232. Քերականական կառուցվածքի փոփոխության հետևանքով, քերականական մի շարք ձևեր դադարում են ըմբռնվել իբրև ալգպիսիք և լեզվի մեջ դիտվում են իբրև անկախ, ինքնուրույն բառաձևեր, ստանում նոր իմաստ: Այսպես՝ հայերենի իրոմ, խելոմ բառաձևերը, որոնք զրաբարյան գործիական հոլովաձևերն են, արդի հայերենում բմբռնվում են իբրև առանձին, ինքնուրույն բառեր ճիշտ, ճշտապես, խելացի իմաստներով: Նույն երևույթն է նկատվում ֆաև իրավ, բնավ, հարկավ, սակավ բառերում: Սրանք կորցրել են զրաբարյան եզակի թվի գործիական հոլովաձևերի իմաստները և այժմ ինքնուրույն բառեր են նոր իմաստներով (ճիշտ, բոլորովին, երբեք, անշուշտ, քիչ):

Գրաբարյան եզակի թվի բացառական հոլովի մթազնման հետևանքով իհարկե (ի հարկէ) հոլովաձևը, որ նշանակում էր հարկադրաբար, ստիպված, այժմ ստացել է անշուշտ, անպայման իմաստները: Ալգպիս էլ կամաց և կենաց բառերը զրաբարյան կամ(ք) և կյանք (< կեանք) բառերի հոգնակի թվի տրական հոլովաձևերն են, որոնք այժմ գիտակցվում են իբրև ինքնուրույն, անկախ բառեր՝ դանդաղ, բաժակի վրա ասվող խոսք նոր բառային իմաստներով:

Հասցե բառը զրաբարյան ասպառնիի եզակի թվի երրորդ դիմբն է (թող հասնի, կհասնի և այլն), որը ընդհանրապես գուրս եկավ հայերենի քերականական կառուցվածքից և գործածվից իբրև ինքնուրույն բառ:

9. Իմաստավորություն գիտության և տեխնիկայի զարգացման հետևանքով

§ 233. Սովետական դիտություն և տեխնիկայի զարգացման և աննախընթաց վերելքի շնորհիվ մի շարք բառեր փոխեցին իրենց իմաստները. փոփոխեց նաև նրանց արտահայտած հասկացությունների ծավալը, գործածության ոլորտը:

Այսպես՝ Հրթիռ բառը ժամանակակից հայերենում ունի հրավառությունների կամ ազդանշանների համար պատրաստված բռնող սարք (պատրաստված վառարկից և դանադան հրավառ նյութերից) իմաստը: Վերջին տառնառնակում, տեխնիկայի և տիեզերագիտության զարգացման պահանջով, նմանակության դուզող-դուջամբ ստացավ «տիեզերական տարածությունները թռչող ռեակտիվ շարժիչով սարք» (հմմտ. տիեզերական հրթիռ, հրթիռային ղեկք, տանող հրթիռ և այլն) իմաստը:

Հաճախ նոր իմաստի համար լեզուն գործածում է այնպիսի բառեր, որոնք հնացած, անգործածական են և վերաիմաստավորվելով կենսունականում ու լայն կիրառություն են գտնում. այսպես՝ հայերենի հինավուրց ական բառը, որ հին հայերենում նշանակում էր անցք, փոս, ծակ և ժամանակակից հայերենի սկզբնական շրջաններում անգործածական էր, այժմ ստացել է պայքուցիկ սարք իմաստը և կազմել մի շարք նոր բարդություններ. ինչպես՝ ականազերծ, ականազերծել, ականանալ, ականանետ, ականափակ և այլն:

Նույնը կատարվեց նաև հեռուստ բառի հետ: Այն դարբարում ունի մակբայական արժեք (=հեռվից) և ժամանակակից հայերենում անգործածական էր: Գիտության ու տեխնիկայի նոր խոշորագույն ճյուղի՝ հեռուստագիտության զարգացման հետ կապված հեռուստ բառը նոր իմաստ և կյանք ստացավ՝ կազմելով բազմաթիվ բարդություններ. ինչպես՝ հեռուստադիտող, հեռուստածրագիր, հեռուստացույց, հեռուստակայան, հեռուստացանց, հեռուստաշտարակ, հեռուստախցիկ, հեռուստասպասարկում և այլն:

10. Իմաստափոխություն սոցիալ-պատմական տեղաշարժերի հետևանքով

§ 234. Հասարակության կյանքում կատարված սոցիալական և պատմական մեծ իրադարձությունները պատճառ են հանդիսանում ոչ միայն մեծ թվով բառերի, այլև բառիմաստային փոփոխությունների և նոր բառիմաստների առաջացման համար:

Հայ ժողովրդի կյանքում սոցիալ-պատմական մեծ տեղաշարժեր կատարվեցին, մասնավորապես, հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո, այսինքն հայերենի զարգացման սովետական շրջանում, որի համար խիստ բնորոշ է մեծ թվով բառերի իմաստային կառուցվածքի փոփոխության արագ թափը: Այսպես՝ խրեյի բառը սոցիալիստական գյուղի արագընթաց վերափոխման հետևանքով իմաստի ֆունկցիոնալ անցմամբ ձևը բերեց նաև գյուղական բնակեցման, գրադարան իմաստը (տես § 225):

Ռանգն անշանակում էր խոսելու բնույթով ձևը, սովետական շրջանում ստացավ սովետական կուսակցական, հասարակական կազմակերպությունների «նիստերի կամ ժողովների որևէ հարցի քննարկումից կայացած դրավոր որոշում» իմաստը: Այս իմաստը այնքան բնորոշ դարձավ վերոհիշյալ բառի համար, որ վերածվեց հիմնական կամ ուղղակի իմաստի, իսկ երբեմնի հիմնական իմաստը (բնիմաստը) մթաղնեց:

Տարբեր ժողովուրդների մոտ միաժամանակ կատարված միևնույն սոցիալ-պատմական տեղաշարժերը հաճախ իմաստային միատեսակ տեղաշարժեր կարող են առաջացնել նաև տվյալ ժողովուրդների լեզուների իմաստաբանության համակարգում: Այսպես՝ հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո մի շարք բառեր Սովետական Միության շատ ազգերի լեզուներում միատեսակ իմաստափոխություն կրեցին: Սրան անմիջականորեն նպաստում էր ռուսերեն համապատասխան բառերի իմաստափոխությունը: Այսպես՝ հայերեն մի շարք բառեր, ռուսերեն համապատասխան բառերի իմաստափոխության անմիջական ազդեցությամբ, հաճախ նաև դրանց ուղղակի պատճենմամբ, նոր իմաստներ ձևը բերեցին: Այդպիսի ընդհանրական իմաստափոխություններից կարելի է նշել մի շարք բառեր, օրինակներ՝

Բնկեր բառը մինչ հեղափոխությունը հայերենում ուներ

միասին աշխատող, համագործակից, հասակակից, համախոհ, ուղեկից և այլ խմաստները: Սովետական դարաշրջանում ռուսերեն *товарищ* բառի ազդեցությամբ զարծառվ մարդկանց, աշխատակիցներին դիմելու ամենաընդունված և տարածված ձևը (հմմտ. ընկեր կապիտան, ընկեր վարորդ, ընկեր դիրեկտոր, ընկեր Ալադյան և այլն)՝ ստանալով նոր՝ ֆաղաֆացի, կոլեկտիվի անդամ խմաստները (հմմտ. կիևից երկու ընկեր էին եկել, Համագումարից բացակայում էին երկու ընկերներ և այլն):

Խորհուրդ բառը զեռեա հին հայերենում ուներ մտածուրջուն, խրատ, խորհրդակցություն, միտք, խելք, գաղտնիք, դիտավորություն խմաստները: Ժամանակակից հայերենում զլիսավոր կամ ուղղակի խմաստն է 1. կողմնորոշող միտք, խրատ, ցուցմունք և ապա մի քանի ածանցյալ խմաստներ. *ինչպես՝* 2. միտք, մտածմունք, մտադրություն, 3. գաղտնիք, 4. նպատակ, 5. հանձնարարություն, 6. կյանքի և բնության էություն: Սովետական շրջանում ռուսերենի սովետ բառի խմաստի պատճենմամբ և փոխառմամբ ստացավ նաև հետևյալ խմաստները՝ ա) որևէ հիմնարկության կամ կազմակերպության կարգադրիչ մարմին (հմմտ. մանկավարժական խորհուրդ, դիտական խորհուրդ, ավագների խորհուրդ, Անվտանգության խորհուրդ և այլն), բ) պետական կառավարման ձև, մարմին (մինիստրների խորհուրդ, խորհրդային իշխանություն, Ժողովրդական տնտեսության խորհուրդ և այլն), որը 1940 թվականից դործածվում է մեծ մասամբ փոխառյալ ձևով. *ինչպես՝* Սովետական իշխանություն, Բազաքային սովետ, շրջանային սովետ և այլն:

Հայերենում կարմիր հատկանշային խմաստ ունեցող բառ է և ունի արյան գույն խմաստը (հմմտ. կարմիր դուռ, կարմիր դինի, կարմիր գույն և այլն): Սոցիալիստական հեղափոխության դարաշրջանում ռուսերենի ազդեցությամբ ստացավ սոցիալիստական գաղափարախոսություն ունեցող, հեղափոխական, *այնուհետև՝* կոմունիստ առարկայական, այլև հատկանշային խմաստները (հմմտ. կարմիրները հաղթեցին, կարմիր ղինվոր, կարմիր բանակ և այլն):

Սրա հետ կապված խմաստափոխություն կրեց նաև սպիտակ հատկանշային բառը, որը ստացավ ցարական միապետական կարգերի պաշտպան, հակահեղափոխական փմաստները: Հեղա-

փոխության հաղթանակից հետո հիշյալ բառերի նոր իմաստները աստիճանաբար դուրս եկան գործածությունից (բացի կարմիր բանակ, կարմիրբանակային բառերից) և պահպանվեցին միայն պատմական փաստաթղթերում ու պատմական թեմաներով գրքաված աշխատություններում:

Նույն վախճանն ունեցան նաև ռուսերենի *бедняк* և *средняк* բառերի պատճենումներով առաջացած չֆալոր և միջակ բառերի նոր իմաստները (չքավոր՝ հողազուրկ գյուղացի, միջակ՝ հող և տնտեսություն ինչ-որ չափով ունեցող)՝ կապված 1920—30-ական թվականների գյուղի սոցիալական շերտավորման և վերափոխման պատմական պրոցեսի հետ:

Այդպես էլ զոտւմ, զոնել բառերը, որոնք ուղղակի իմաստներով նշանակում էին մաքրել, ընտրել, առանձնացնել, 20—30-ական թվականներին սկսեցին գործածվել ձեռնարկությունը, կազմակերպությունը, անհաղաղ տարբերից մաքրել իմաստներով¹⁴, որ նույնպես կապված է Հայաստանում և Ռուսաստանում միաժամանակ կատարված պատմական հիշյալ իրադարձության հետ (հմմտ. ռուս. *прочесать-прочесываться*):

Աստուծո բառը նոր իմաստ ձևեր բերեց ռուսերենի *поджидка* բառի աղղկցությունը՝ ստանալով մեկնաբանություն, երևույթի, գործի ներքին՝ զաղտնի կողմը փոխաբերական իմաստները:

Սանել բառի՝ որևէ տարածություն հավաքակողից վնասագեթնել, մաքրել նոր իմաստը նույնպես ռուսերենի *прочесать, прочесываться* բառերի իմաստների սրատճենումով է առաջացել: Այս իմաստափոխությունը հաստատուն դարձավ և տարածվեց մասնավորապես հայրենական պատերազմի տարիներին:

Սոցիալ-պատմական փոփոխությունները խիստ զգալուն ձևով են անդրադառնում ժողովրդի լեզվի, նրա բառապաշարի և մանավանդ բառերի իմաստային կառուցվածքի զարգացման և փոփոխության վրա: Սոցիալ-պատմական տեղաշարժերը ուղղակիորեն դառնալով շատ բառերի իմաստափոխության պատճառ, միաժամանակ հիմք և խթան են հանդիսանում նաև բառիմաստային փոփոխությունների մյուս հիմնական դրդապատճառների:

¹⁴ Այս և վերոհիշյալ միջակ և չֆալոր բառերի իմաստափոխության վերաբերյալ տե՛ս Պ. Բեդիրյան «Բառիմաստի փոփոխություններ», Հայոց լեզվի վարչացումը Սովետական շրջանում, էջ 22):

գաղափարախոսության փոփոխության, հասարակական վերաբերմունքի, գիտության և տեխնիկայի զարգացմամբ կատարված փոփոխությունների, բնիմաստի մրազեման և այլնի համար:

§ 235. *Բառիմաստի փոփոխության վերահիշյալ պատճառները, անշուշտ, լրիվ չեն արտացոլում բոլոր բառերի իմաստափոխությունները: Բերված են բառերի կրած իմաստային փոփոխությունների միայն ընդհանուր, հիմնական պատճառները: Իմաստափոխություն կարող են առաջացնել բաղմամբիլ և բաղմազան երկվույթներ. այն է՝ հասարակական կյանքում կատարված բոլոր երեւելույթները՝ արտադրական, տնտեսական, կենցաղային հարաբերությունները, գիտության, տեխնիկայի և մշակույթի զարգացումը և փոփոխությունները, նախադրության և մտածողության զարգացումը, հոգեբանական ու սուրյեկտիվ մոմենտները, բերականական կառուցվածքի փոփոխությունները, մարդկանց պատկերավոր մտածողությունը և դրա հետ առնչված իմաստային զանազան փոխաբերական անցումները, գեղարվեստական խոսքը, այլ լեզուների ազդեցությունները և վերջապես առանձին բառերի իմաստային յուրանատուկ առանձնահատկությունները, որոնք հնարավորություն են ընձեռում իրենց իմաստային տարողունակության ընդլայնման, նեղացման և շրջման համար: Վերահիշյալ բոլոր պատճառներն էլ, երևան են դալիս պատմական կոնկրետ ժամանակահատվածում, կոնկրետ իրադրության և կոնկրետ լեզվի մեջ:*

ԲԱՌԻ ՁԵՎՐ, ԻՄԱՍՏՐ ԵՎ ՆՐԱՆՅ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԸ

§ 236. Հայտնի է, որ լեզվական ձևը և իմաստը կամ արտահայտության և բովանդակության պլանները հանդես են գալիս միասնաբար և պայմանավորված են միմյանցով:

Ձևի և իմաստի նման փոխհարաբերությամբ է օժտված նաև բառը, որը իր լեզվահանրացնող բնույթի շնորհիվ օժտված է նշանակման, և տարբերացման գործառույթով: Հենց այս յուրահատկությամբ էլ այն հանդես է գալիս իմաստային տարբեր խմբերում:

§ 237. Լեզվական ձևերի և դրանց իմաստների կամ արտահայտության և բովանդակության պլանների փոխհարաբերության միջև եղատվում է այն օրինաչափությունը, որ յուրաքանչյուր լեզվական ձև կարող է ունենալ մի բանի իմաստ, և, ընդհա-

կառակը, յուրաքանչյուր իմաստ կարող է դրսևորվել տարբեր ձևերով կամ ունենալ տարբեր ձևական կառուցվածք:

Այն երևույթը, երբ լեզվական մեկ ձևով արտահայտվում է մի քանի միմյանց հետ առնչվող իմաստ, կոչվում է բազմիմաստություն, երբ բոլորովին տարբեր իմաստներ՝ համանունություն: Իսկ այն երևույթը, երբ տարբեր լեզվական ձևերով արտահայտվում է մեկ ընդհանուր իմաստ, կոչվում է հոմանիշություն:

Բառի բազմիմաստությունը և մենիմաստությունը

§ 238. Բառի իմաստային կառուցվածքը խիստ բարդ համակարգ է. նրա իմաստային տարողունակության աստիճանը ընդլայնվում և աճում է հաղորդակցության պրոցեսում, բառի խոսքային մակարդակում:

Լեզվի հաղորդակցության և մասնավորապես խոսողության պրոցեսում տեղի են ունենում փոխաբերական բազմապիսի և բազմաբնույթ պրոցեսներ, որոնք փոփոխություն են առաջացնում նաև բառերի իմաստային կառուցվածքի մեջ. առաջանում են տարբեր իմաստներ և նույնիսկ տարբեր բառեր: Հետևաբար, բառերի փոխաբերական կիրառությունները աստիճանաբար հանգեցնում են նրանց բազմիմաստությանը:

Այն երևույթը, երբ մեկ լեզվական ձևով արտահայտվում է միայն մեկ իմաստ, կոչվում է մենիմաստություն:

Մենիմաստ բառերի քանակը խիստ սակավ է՝ համեմատած բազմիմաստ բառերի հսկայական թվի հետ: Մենիմաստ են հիմնականում հատուկ անունները և տեխնիկական ու գիտական տերմինները:

Ծանոթ.— Լեզվաբաններից ոմանք առհասարակ ժխտում են բառի բազմիմաստության անառարկելի փաստը: Այսպես՝ Ա. Ա. Պոտեբնյան բառի ամեն մի նոր գործածություն համարում է տարբեր բառ. «Որտեղ երկու իմաստներ են, այնտեղ երկու բառեր են... Իրականում կա միայն տարբեր բառերի համահնչյունություն, որ տարբեր բառեր կարող են ունենալ միևնույն հնչյունները»¹⁵: Ըստ Լ. Շչերբայի «Իրականում

¹⁵ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. IV, М.—Л., 1941, стр. 198.

մենք ունենք այնքան բառեր, որքան իմաստներ ունի տվյալ հընչունական բառը»¹⁶: Շատերը ժխտում են նաև բաղմիմաստության և համանունության կապը¹⁷: Մինչդեռ բաղմիմաստությունը և համանունությունը ևս իմաստաբանական միեկնույն պրոցեսի զարգացման և զրոհորման տարբեր աստիճաններն են (խոսքը միեկնույն բառաձևից առաջացած (համարմատ) համանունների մասին է):

§ 239. Բաղմիմաստ է այն բառը, որի արտահայտած իմաստները լեզվի զարգացման տվյալ կտրվածքում կապված են միմյանց հետ, և այդ իմաստային կապը պատճառաբանված ու հիմնավորված է զուգորդային զանազան հարաբերություններով ու կապերով:

Միեկնույն բառի (բաղմիմաստ) բառիմաստային յուրաքանչյուր տարբերակ ուղղակի իմաստի հետ զուգորդում է որոշակի հարաբերության մեջ և առնչվում է որևէ զուգորդությանմբ: Բառի իմաստային տարբերակները տարբեր են լինում թե՛ իրենց ինքնուրույնության և կաշունության աստիճանով և թե՛ գործածության ոլորտով: Բառիմաստային տարբերակները ճիշտ որոշելու և սահմանադատելու համար անհրաժեշտ է բացահայտել իմաստային բաղմաբարդ զուգորդումների միահյուսված տարրերը:

Այսպես՝ բառի փոխաբերական գործածության շնորհիվ իմաստային զանազան զուգորդությունների (նմանության, առընթերության և այլն) միջոցով ընդլայնվում են բառերի իմաստային տարողության սահմանները. բառերը իրենց հիմնական կամ ուղղակի իմաստների կողքին ստանում են նաև մի քանի ածանցյալ իմաստներ. օրինակ՝ բռնել բայը իր հիմնական իմաստի (ձեռքերով, ատամներով, բերանով որևէ բան պահել) կողքին ստացել է հետևյալ փոխաբերական իմաստները 1. ձեռքակալել, կալանավորել, արգելել, փակել (գուռը բռնել), 2. զրաղեցնել, ծածկել, 3. հայտնաբերել, պարզել (սխալը բռնել), 4. ազդել, ներգործել (օդին զուվար բռնել), 5. արմատակալել, պտղավորել (ծառերը

¹⁶ Л. В. Щерба, Опыт общей теории лексикографии, «Известия» АН СССР, отд. лит. и языка, 1940, № 3, стр. 107.

¹⁷ А. А. Булахоевский, Введение в языковедение, 1953, стр. 40.

А. Абеев, О подаче омонимов в словаре, «Вопросы языкознания», 1957, № 3, стр. 40.

բռնել Լն), 6. որևէ հատկություն կամ սովորություն երևան գալ (գծությունը բռնել, բարությունը բռնել), 7. կաշել (թթուն բռնել, դույնը բռնել՝ ներկվել), 8. լուծույթ պատրաստել (աղաջուր բռնել, շաքարաջուր բռնել) և այլն: Վերոհիշյալ բոլոր ածանցյալ իմաստներն էլ հիմնական կամ ուղղակի իմաստի հետ գտնվում են որոշակի հարաբերության մեջ:

Խալվար բառը իր ուղղակի իմաստով նշանակում է՝ 1. մրուրյուն, լույսի բացակայություն: Այս իմաստի հետ կապված են հետևյալ ածանցյալ իմաստները. 2. աղիտություն, հետամնացություն, անգարգացածություն (հմմտ. «Թաղիադյանը ընդվզում էր ասիական խավարի դեմ», ԳԹ, նաև՝ խավարի թաղավորություն), 3. կուր (խավար աչքեր, աչքի լույսը խավարել), 4. չարագույժ, չար («Ձին ավաժ թաքուն մի խավար կասկած», ՀԹ), 5. անվախ, ալուտ, ոչ պարզ, ոչ որոշակի (խավար լուսին, խավար զիշեր, խավար լուսանկար) և այլն:

Միևնույն բառաձևի սահմանում հանդես եկող վերոհիշյալ բոլոր ածանցյալ իմաստներն էլ ուղղակի իմաստի հետ գտնվում են որոշ հարաբերության մեջ, ընդ որում ածանցյալ իմաստներից որևէ մեկը կամ երկուսը ուղղակի իմաստի, այլև միմյանց հետ կարող են առնչվել առավել անմիջական կապերով:

Մուտք բառը դեռևս հին հայերենում նշանակում էր մտնելը, գալը, մտնելու, անցնելու տեղը, աշխարհաբարում այս հիմնական իմաստների կողքին ստացավ նաև ֆինանսական տերմինի իմաստ (հմմտ. մուտք անել): Մայրենի բուն իմաստով նշանակում է մայրական (այսպիսի իմաստ ունենր դեռևս հին հայերենում), աշխարհաբարում ստացավ նաև հայրենական իմաստը («Մայրենի լեզու, մայրենի բարբառ, ախորժ, ընտանի իմ սիրո համար» ՄՆ, կամ՝ «Եվ մայրենի կավածիկի խուզերում հմ վառել քեզ», ՎԴ, ՀԶ): Աշխարհաբարի սովետական շրջանում այն ստացավ նաև լեզու իմաստը («Իմ մայրենի, իմ բարբառ, կրակի հետ արարել, կրակի պես սրբազան քեզ դարեդար հմ տարել», ՎԴ, ՀԶ: կամ՝ «Բյուր լեզու դիտես օտար աշխարհում, բայց թե մայրենիդ խորթ է քեզ համար, Հուր լեզուդ պոկած հավք ես վանդակում», ՀԾ):

§ 240. Բազմիմաստ է հայերեն բառերի մեծագույն մասը:

Բազմիմաստությունը հատուկ է նաև բարդ բառերին. հիմնականում դարձվածային հարադրական բայերին և իսկական բար-

գություններին. այսպես՝ աշխեր բացել նշանակում է՝ 1. արքնա-
նալ, 2. սկսել կյանքը նանաշել («Ահա մեր գյուղը դեռակի ավին»,
Այնտեղ եմ ես իմ աչքերը բացել», 2. Հայրապետյան, դասագիրք),
3. սրավիլել, ուշի գալ, 4. գլխի ընկնել, զգաստանալ:

Գլխին տալ նշանակում է՝ 1. գլխին խլել, հարվածել, 2. նըն-
շում գործադրել, լոեցնել, 3. ողբալ, ամսոսալ:

Գլխի տեք նշանակում է՝ 1. տեք, ախրակալ, իշխան, 2. ամու-
սին (հմմտ. գլխավոր) և այլն:

Բացի այս, մեծ թիվ են կազմում այն իսկական բարդություն-
ները, որոնք շարահյուսական կապակցության վերածելիս արտա-
հայտում են երկու և ավելի շարահյուսական հարաբերություն, այ-
սինքն արտահայտում են երկու և ավելի բառիմաստներ: Այսպես՝
հրաբխածին արտահայտում է հ՛ հրաբխից ծնված, հ՛ հրաբուխ
ծնող, անբշածին՝ անուրջից ծնված և անուրջ ծնող. լուսածին՝
լուսից ծնված և լուս ծնող շարահյուսական հարաբերությունները.
ծովածավալ՝ ծովի պես, ծովի նման ծավալված և ծովի չափ ծա-
վալված և այլն:

Բարդություններից շատերի հենց այս յուրահատկությունն էլ
(նրանց միաժամանակ տարբեր բառիմաստներ պարունակելու պո-
տենցիալ հնարավորությունը) հանդեցնում է բաղմիմաստության:

Այդպիսին են, օրինակ, գործողության անվան իմաստ արտա-
հայտող բարդություններից շատերը. ինչպես՝ արևածագ, այգա-
բաց, այգեկույր, այգեքաղ, զարևանամուտ, իրիկնամուտ, աշնա-
նամուտ, լուսաբաց, խոտհունձ, տեհևարալի և այլն, որոնք երկ-
րորդաբար արտահայտում են նաև ժամանակային իմաստ, ինչպես՝
արևածագ (արևի ծագելը և արևի ծագելու պահը կամ ժամանակը՝
վաղ առավոտյան), այգաբաց (այգի բացվելը և այգի բացվելու
ժամանակը), այգեքաղ (այգու քաղելը և այգին քաղելու ժամա-
նակը՝ խոր աշնանը), մայրամուտ (արևի մայր մտնելը և մայր
մտնելու ժամանակը՝ իրիկնագից), իրիկնամուտ (երեկոյան կողմ
և այդ ժամանակը):

Մանր. — իմաստային երկփեղկվածությունը առավելապես
բնական է իսկական բարդության պոչական + բայարմատ (հմմտ. լու-
սածին = լուս ծնող և լուսից ծնված) և գոչական + գոչական
(հմմտ. լուսերես = լուս երեսով և լուս երես ունեցող) ախպի
կաղապարներով կազմված բարդություններում:

Նման բաղմխմաստ բարդությունների խմաստային կոնկրետ դրսևորումները ևս բացահայտվում են միայն խոսքային միջավայրում:

§ 241. Հաճախ բարդության խմաստի բաղմակիությունը կախված է վերջին ձևույթի կամ բաղադրիչի բնույթից. այսպես՝ կան գերադաս բաղադրիչներ, որ կարող են ընկալվել և՛ բայական, և՛ առարկայական խմաստով. ինչպես՝ մարգարտաշար, ուլունֆաշար, բարդ բռները կարող են ընկալվել և՛ իբրև մարգարիտների, ուլունֆների շարք (գոյական), և՛ իբրև մարգարիտներով շարված (մատանի, զարդ, փխբ. տողեր, ատամներ) կամ ուլունֆներով շարված որևէ առարկա (ածական) և այլն: Այս երկու խոսքի մասային ինչպես և բառային խմաստների կոնկրետ դրսևորումները ուղղակիորեն կախված են հիշյալ բարդությունների խոսքի մեջ ունեցած կոնկրետ գործածությունից:

Բաղմխմաստ բարդություններում բաղմխմաստությունը առատահայտվում է բարդության ներսում, թաքնված է հենց բարդության խմաստի մեջ և կրեան է գալիս խոսքի մեջ. դժվար է խոսքից դուրս ասել, թե բարդության (նրա շարահյուսական կապակցության) արտահայտած ո՞ր խմաստն է գերիշխում. այսպես օրինակ՝ լուեհես բարդության արտահայտած լույս երեսո՞ւ (ձևական և կցրես մառախուղն իմ հոգու, ՎՏ), թե՞ լույս երես ունեցող («Դուրս հանեց լուսերես, կամաց ասաց, — Ահա՛ ես», Դասագիրք) խմաստները: Բաղմխմաստ բարդությունները ունեն այն յուրահատկությունները, որ սովորական բաղմխմաստ բռների նման չունեն զլխավոր կամ ածանցյալ խմաստներ, և բոլոր խմաստներն էլ միմյանց նկատմամբ գտնվում են հավասար բաղմխման հարաբերության մեջ:

Բաղմխմաստություն և համանիշություն

§ 242. Ասվեց, որ բառը իր ընդհանրացնող բնույթի շնորհիվ օժտված է տարբերացման և նույնացման գործառնությունով: Այս յուրահատուկ առանձնահատկության շնորհիվ էլ բառը կարող է հանդես գալ խմաստային տարբեր խմբերում (տե՛ս § 236):

Բառի տարբերացման և նույնացման գործառնությունների հետ են առնչվում բաղմխմաստությունը և համանիշությունը: Այսինքն՝

միեկնույն լիզվական ձևից առանձնանում կամ տարբերացվում են բառիմաստային նոր տարբերակներ, և տարբեր լիզվական ձևեր իմաստապես մոտենում, նույնանում են: Սա լիզվի արտահայտության և բովանդակության պլանների բազմաբնույթ և բազմատեսակ փոխհարաբերություններից մեկն է, որն անբաժանելի է լիզվի զարգացման պրոցեսից:

§ 243. Բազմիմաստությունը և համանիշությունը իբրև լիզվական հրեույթներ բավական ընդհանրություններ ունեն և փոխադարձորեն կապված են միմյանց հետ: Այսպես՝ բազմիմաստ բառի բառիմաստային տարբերակների սահմանադրատուրը կատարվում է հաճախ նրանց համանիշային իմաստների համադրությամբ և տարբերակմամբ:

Համանիշությունը և բազմիմաստությունը իբրև լիզվական հրեույթներ ընդհանրության ելրեր են դառնում և խաչաձևվում են նաև բազմիմաստ բառի իմաստային տարբերակների միեկնույն և տարբեր համանիշային շարքերում ունեցած գործածությամբ. այսպես, եթե պատկեր բազմիմաստ բառը հանդես է գալիս ախարան և դեմք, երես (գեղեցիկ), այլև նկար հրեք տարբեր բառերով կազմված համանիշային շարքերում, ապա քաֆցնել բազմիմաստ բառը իր բառիմաստային մի քանի տարբերակներով կարող է հանդես գալ համանիշային միեկնույն շարքում. այսպես՝ քաֆցնել բազմիմաստ բառի մակարդակում տարբեր այլ իմաստների կողքին կան ծածկել, պանել, փողարկել, շարտահայտել, գաղտնի պանել և այլ իմաստները, որոնք բոլորն էլ հանդես են գալիս նաև քաֆցնել բառով կազմված համանիշային շարքում. ինչպես՝ քաֆցնել-ծածկել, փողարկել, գաղտնի պանել, շարտահայտել, կոծկել, սվաղել, ծածկադմիոց անել, տակովն անել և այլն:

Նշանակում է, բազմիմաստ բառի համակարգում իմաստային տարբերակներից մի քանիսը, իմաստային առումների աստիճանական անցման հետևանքով, կարող են ունենալ նման և մոտ կամ համանիշ իմաստներ և միմյանցից տարբերվել միայն ներբերանգա-իմաստային հատկանիշով, ինչպես համանիշային շարքերի անդամները:

ՀՈՄԱՆԻՇ ԲԱՌԵՐ

§ 244. Ժամանակակից հայ քերականագիտության մեջ հիշյալ իմաստաբանական իրողության համար գործածվում են նույնա-
նիշ, համանիշ և հոմանիշ տերմինները:

Սրանք ստուգաբանորեն նույնը լինելով հանդերձ՝ ստացել են իմաստային տարբերակում, թեև լեզվաբանական դրականության մեջ դեռևս նկատվում է այս տերմինների գործածության անմի-
օրինակություն: Հայ լեզվաբանական դրականության մեջ իմաս-
տային և կիրառական նրբերանգներ ունեցող բառերի համար գոր-
ծածվում են հոմանիշ և համանիշ տերմինները:

Համանիշ տերմինը առաջին անգամ գործածել է Մ. Աբեղ-
յանը և հստակ կերպով տարբերակել նույնանիշ և համանիշ տար-
բերակները (թեև լեզվական բուն իրողության համար դեռևս առ-
հասարակ գործածում է նույնանիշ տերմինը և համանիշ դիտում
նրա մեկ տարբերակը)¹⁸:

Հոմանիշ տերմինը համանիշ իմաստով գործածվել է Հ. Աճառ-
յանի քերականության, ինչպես և դպրոցական քերականության
դասագրքերում¹⁹:

Համանիշ և նույնանիշ տերմինները նույնացվել են Ա. Մուր-
վալյանի աշխատությունում և վերջին շրջանի դպրոցական քերա-
կանություններում²⁰:

Աբեղյանից հետո նույնանիշ և համանիշ տերմինները լեզվա-
բանական մի շարք աշխատություններում սկսեցին կիրառվել
արդեն տարբերակված իմաստներով²¹. նույնանիշը՝ լրիվ նույն
իմաստն ունեցող լեզվական միավորների համար, համանիշը՝
առավել մոտ, մերձավոր, նման կամ իմաստային և ոճական-գոր-
ծառական նրբերանգներով տարբերվող լեզվական միավորների

18 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշված աշխ., 1965, էջ 154—162:

19 Տե՛ս Հ. Աճառյան, կիսատար քերականություն հայոց լեզվի, 1950:
Ա. Պարիբյան, Հայոց լեզու, 1959, էջ 51: Ի. Աղայան, Հ. Բաբսեղյան, Հայոց
լեզու, 1967, էջ 59:

20 Տե՛ս Ա. Մուրվալյան, Հայոց լեզվի բառային կազմը, 1955: Ի. Աղայան,
Հ. Բաբսեղյան, Հայոց լեզու:

21 Ա. Գեիգորյան, Հայոց լեզվի դասագիրք, Երևան, 1963, էջ 50: Ն. Պառ-
նապյան, Շարահյուսական համանիշները ժամանակակից հայերենում, Երևան,
1970: Ա. Սուխասյան, Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Երևան,
1971, էջ 33:

համար: Այս իմաստով համանիշ տերմինը առավել զերադասելի է հոմանիշ տերմինից նախ՝ Աբեղյանի ստեղծած և ճիշտ կերպով տարբերակված տերմինին նախադասություն տալու և հետո՝ արևելահայ գրական լեզվում համ- նախածանցի հոմ-ից կենսունակ և գործուն լինելու համար²²:

Վերջին շրջանում (1956—1971) առաջարկվում է հոմանիշ տերմինը գործածել լայն առումով, հավասար ընդհանուր լեզվաբանություն մեջ տարածված սինոնիմ (синоним = հուն. synonimos) տերմինին²³, որը ընդունելի է վերոհիշյալ ընդհանուր հասկացության համապատասխան տերմինի (սինոնիմ) անհրաժեշտության և տերմինների գործածության մեջ միօրինակացում մտցնելու նկատառումով: Ավանդական լեզվաբանության մեջ հոմանիշները ուսումնասիրվել են գլխավորապես իմաստային կողմով, այսինքն բովանդակության պլանով: Վերջին շրջանում ռուս լեզվաբանության մեջ հետաքրքիր ուսումնասիրություններ են կատարվել հոմանիշների կառուցվածքային կողմի քննության վերաբերյալ²⁴:

§ 245. Հոմանիշները համաժամանակյա (սինխրոնիկ) լեզվական կարգ են, քանի որ արտահայտում են լեզվի տվյալ միուլի բառապաշարին պատկանող բառերի նրբիմաստային, ոճական, հուղաարտահայտչական երանգները:

Բառիմաստների հոմանիշային կապերը երևան են գալիս անպայմանորեն հաղորդակցության, մասնավորապես, խոսողության պրոցեսում և, առհասարակ, խոսքային մակարդակում:

Բառերի հոմանիշային հարաբերությունների և կապերի որոշման խնդրում ամենաէականը իմաստաբանական չափանիշն է: Այս չափանիշով են որոշում բառերի իմաստային կապերը, նրանց իմաստային նույնության կամ ընդհանրության, ինչպես և սարքերության աստիճանը:

22 Տե՛ս Ն. Պառնասյան, Շարահյուսական հոմանիշները ժամանակակից հայերենում:

23 Տե՛ս Պ. Բեդիրյան, Հոմանիշները և նրանց առաջացման ուղիների մասին, Խ. Արուսյանի անվան Հայկական պետ. մանկ. ինստիտուտի «Գիտական աշխատություններ», 1956, էջ 120—131: Ա. Սուխասյան, Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում:

24 Տե՛ս Ю. Апресян, Дистрибутивный анализ значений и структурные семантические поля, նույնի՝ Проблема синонима, ВЯ, 1957, № 6.

Սակայն բառերի իմաստային ընդհանրության, ինչպես և նրբերանգային իմաստների տարբերության հարցը բավականին դժվար է, քանի որ դժվար է նաև ճշգրտորեն սահմանադատել բառերի իմաստային մոտիկության կամ տարբերության աստիճանը, ինչպես և նրբերանգ հասկացությունը²⁵:

Իմաստային նրբերանգը իմաստային այնպիսի հատկանիշ է, որ երևան է գալիս հոմանիշային հարաբերություններով կապված մի շարք բառերի մեջ:

Նշելով վերոհիշյալից, ինչպես և լիզվաբանական գրականության մեջ եղած համեմատաբար ճիշտ և ընդունելի կարծիքներից, բառային հոմանիշները կարելի է սահմանել այսպես՝ Հոմանիշներ են միևնույն հասկացություններն արտահայտող այն բառերը, որոնք տարբեր են ձևական կողմով, իսկ իմաստային կողմով կամ նույնական են, կամ ունեն նրբերանգային, հուզաարտահայտչական, կամ ոճական և գործառական տարբերություններ:

ՀՈՄԱՆԻՇՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

§ 246. Հոմանիշները ըստ իմաստի նույնականության կամ համընկնման աստիճանի լինում են՝ ա) նույնանիշներ և բ) համանիշներ:

Ա) ՆՈՒՅՆԱՆԻՇ ԲԱՌԵՐ

§ 24. Նույնանիշ են կոչվում իմաստով նույնական, ձևով տարբեր բառերը:

Ըստ իմաստային և գործառական հատկանիշի, նույնանիշ բառերը լինում են՝

ա) նույնանիշ բառեր, որոնք իմաստով և գործառությամբ (ոճական-կիրառական) բացարձակապես նույնն են:

Սրանց մեջ մտնում են հայերեն բառերով և դրանց փոխառյալ համարժեքներով, միևնույն արմատներով կամ բառերով և նույնանիշ ածանցներով, այլև միևնույն բայերի համադրական և հարադրական ձևերով կազմված բառեր. ինչպես՝ արստրանել-վերացարկել, աշխարհաբաղաբացի-կոսմոպոլիտ, արսոլյոտ-բա-

²⁵ Տե՛ս Գու. Սյրեսյան, նշված աշխ.:

ցարձակ, արոնենտ-բաժանորդ, առատաբար-սոսափորեն, առավել-լապես-առավելաբար, արև-արեգակ, ավիս-պնակ, ինտելիգենտ-մտավորական, արստրակտ-վերացական, Աստղիկ-Արուսյակ-Վեներա, սավառնակ-ինքնաբիտ-օղանավ, շրթունք-շուրք, լրագրող-ժուռնալիստ, գաղտնի-ծածուկ, խիզախորեն-խիզախաբար, մասնավորապես-մասնավորաբար, մաքրակրոն-պուրիտան, բույր-բուրմունք, լալ-լաց լինել, բացել-բաց անել, շրջվել-շուռ գալ:

Վերոհիշյալ նույնանիշները (բացարձակ հոմանիշները) իմաստային կողմով լրիվ համընկնում են և կարող են փոխադարձաբար փոխարինել միմյանց:

բ) Նույնանիշ բառեր, որոնք իմաստով նույնն են, բայց ունեն գործառական և ոճական տարբերություններ. օրինակ՝ կեղտոտ-աղտոտ, այս-քուշ, շրթունք-պոռոշ-պոռունկ, ձի-երիվար-նժույզ, վաղը-էգուց, մեռնել-վախճանվել-մահանալ, լուր-տեղեկություն, վիզ-պարանոց, սիրուն-աղվոր, տգեղ-գեշ, ազի-պոշ, մազ-վարս-հեր-գես, նոր-տարի-ամանոր, քաղավոր-արհա, սառը-պաղ, ըշտապել-անապարել, պատվիրել-ապսպրել, որովայն-փոր, տերուրյուն-պետուրյուն, մայրաքաղաք-քաղաքամայր-ոստան, քշնամի-ոսոխ, կարդալ-ընթերցել, մեխ-գամ, հեշտ-դյուրին, գնալ-երթալ, դրամապանակ-ֆուսկ, հով-ֆամի, օծիտ-բածին, հանգցնել-մարել, քանկ-սուղ, մոտ-մերձ, ածուլս-գործելի, սպիտակ-նեյմակ, վերջ-վախճան, ափոր-ափաղաղ և այլն:

Առաջին խմբի շարքերը թվապես քիչ են, սակավանդամ և շուրջնեն ոճական տարբերություններ: Այս պատճառով էլ այս խմբի շարքերը առավել ենթակա են փոփոխության և աստիճանաբար նվազում են, քանի որ լեզուն չի տիրում միևնույն առարկային, հրեույթին և դրանց հատկանիշներին մի քանի անվանումներ տալ, դործածել մի քանի բառաձևեր, այլ հետևողականորեն ձգտում է ազատվել նույնանիշների բառերից, սկսելով նրանք, որոնք, նույնանիշ լինելով հանդերձ, ոճական տարբերություն ունեն: Նույնանիշները սկսվում են, բայց, կապվելով որոշ կիրառությունների հետ, նշանակություն հաղթաբար տարբերություն են ստանում, որով և վերանում է նույնանիշների ավելորդ բեռը²⁶:

26 Տե՛ս Մ. Արեղյան, նշված աշխ., էջ 159:

Վերոհիշյալ ալտ-բուշ, սալիտակ-ներմակ, շրբունք-պոռչ, օժիտ-բաժին, տգեղ-գեղ նույնանիշների զուգորդում առաջին անգամները բնորոշ են գրական լեզվին, իսկ երկրորդները՝ ժողովրդականացած: Նոր տարի-ամանոր, լուր-ալետ, ձի-նժույգ-երկվար, մագ-վարս-գես-նեռ և այլ նույնանիշային շարքերում առաջինները լեզվի գրական նորմային են պատկանում, իսկ երկրորդները և երրորդները՝ գրական լեզվի գեղարվեստական ոլորտին: Տարբեր են, բնականաբար, նաև առաջին և երկրորդ բաղադրիչների՝ այլ բառերի հետ ունեցած կապակցական հատկանիշները, ինչպես և դործածության հաճախականությունները: Երկրորդ խմբի նույնանիշների շարքերի անդամների միջև եղած ռեակտիվ-բառական տարբերությունների հետևանքով դրանք միմյանց կարող են փոխարինել միայն մասնակիորեն:

§ 248. Նույնանիշների շարքերը թե՛ իմաստային և թե՛ կառուցվածքային տեսակետից հարուստ և բազմազան չեն, ինչպես հանրաճանիշների շարքերը. կազմված են մեծ մասամբ երկու և հազվադեպ երեք կամ չորս անդամներից, որոնք ըստ խոսքի մասային պատկանելության առավելագույն գոյական անուններ են. կան նաև ածականներով և քիչ թվով բայերով կազմված նույնանիշներ:

Նույնանիշների շարքերը մի կողմից վերանում են դրանց իմաստների ճշտման և մեկի տերմինային արժեք ձեռք բերելու շնորհիվ, իսկ մյուս կողմից աճում են փոխառյալ բառերի, մասամբ նաև դրանց պատճենումների (հմտ. սավառնակ-ինքնաթիռ-օդանավ) ու սեփական համարժեքների հաշվին (հմտ. էվոլյուցիոն-բարեշրջություն, այժմեական-արդիական-ակտուալ, արատ-րակտ-վերացական և այլն):

բ) ՀԱՄԱՆԻՇ ԲԱՌԵՐ

§ 249. Համանիշ են կոչվում ձևով տարբեր, սակայն իմաստով իրար մոտ կամ նման բառերը:

Համանիշները, իրենց իմաստային ընդհանրությամբ հանդերձ, տարբերվում են նրբերանգային, ռեակտիվ, գործառական և հոլաբարտահայտչական հատկանիշներով:

Համանիշ բառերը կազմում են համանիշային շարք:

§ 250. Համանիշային շարքը երկու և ավելի բառերի, ինչպես և դարձվածների փունջն է, որի անդամները կապված են համանիշային կապերով:

Համանիշների շարքը համաժամանակյա լեզվական կարգ է և, ինչպես ասվեց, համակարգային բնույթ ունի, քանի որ համանիշային շարքի անդամների իմաստաբանական կապերն ու հարաբերությունները համակարգային հարաբերությունների արդյունք են:

Համանիշների շարքերը սերտորեն առնչվում են լեզվի բառապաշարի փոփոխության հետ: Համանիշային շարքերի վրա ազդում են և՛ բառակազմական, և՛ իմաստաբանական փոփոխությունները (նորաբանությունների մուտքը, հնաբանությունների պասսիվ շերտին անցնելը և այլն): Սակայն իմաստաբանական պրոցեսների հետեւանքով համանիշային շարքերի մեջ տեղի է ունենում ոչ միայն ծավալային կամ քանակական փոփոխություն (այսինքն շարքերի անդամների նվազման կամ աճման բնույթի փոփոխություն), այլ ներքին, որակային փոփոխություն. այսպես՝ շարքի մեջ մի քանի նմանիմաստ բառեր աստիճանաբար իրենց են նմանեցնում մի քանի իմաստաբան առավել տարբերություն ունեցող բառերի և, ընդհակառակը, նույնիմաստ կամ նմանիմաստ բառերը շարքում ստանում են իմաստային տարբերություն²⁷, կարճ ասած՝ տեղի են ունենում համանիշային առնմանություն (համաբանություն) և տարնմանություն:

§ 251. Համանիշների շարքերը նույնանիշների շարքերի համեմատ առավել բաղմանդամ են և հարուստ իմաստային կապերով ու յուրահատկություններով: Այսպես՝ նույնանիշները չունեն ոչ նրբերանգամաստային, ոչ հուղաարտահայտչական տարբերություններ: Նրանք առարկայի կամ հատկանիշի արտահայտած իմաստով լրիվ համընկնում են և կարող են ունենալ միայն ոճական-կիրառական տարբերություններ (հմտ. վիզ-պարանոց, այտքուշ, սպիտակ-նեւմակ և այլն): Նույնանիշների շարքերը, հատկապես հայերեն գրական լեզվի, բարբառային կամ արևմտահայ գրական լեզվի բառերով կազմվածները, հաճախ միանում են միևնույն հասկացությունն արտահայտող համանիշների խմբին և նրանց բաղմանդամ շարքում հանդես գալիս իբրև նրբիմաստների կամ ոճական-կիրառական տարբերություն ունեցող համանիշների մի սկզբնական աստիճան. ինչպես՝ վախ-երկյուղ և ան-սար-

27 Տե՛ս Ա. Մ. Սուխոսյան, Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, էջ 140:

սափ, դող, անուշուղ և այլն. լալ-լաց լինել և արտասվել, ողբալ, սուգ ու շիվան անել, հեկեկալ, հեծկլտալ, հեծեծալ, զլխին տալ և այլն:

§ 252. Համանիշային շարքի անդամները պատկանում են միևնույն քերականական կարգին. մեծ տեղ են գրավում գոյականներով, բայերով և ածականներով կազմված բառախմբերը:

§ 253. Բաղմիմաստ բառը համանիշային հարաբերության մեջ է մտնում կամ լրիվ, կամ մասնակի կերպով, այսինքն՝ կամ բուրբ իմաստներով, կամ մեկ կամ մի քանի իմաստով: Այս յուրահատկությամբ բաղմիմաստ բառը կարող է հանդես գալ մի քանի համանիշային շարքերում. ինչպես՝ պահել բաղմիմաստ բառը (ծածկել, թաքցնել, խնամել իմաստներով) հանդես է գալիս ծածկել, բաճկել, կոծկել, սվաղել, ծածկադմվոց անել, տակովն անել, այլև հոգ տանել, մեծացնել, դաստիարակել համանիշային տարբեր շարքերում:

Համանիշների դասակարգումը

§ 254. Համանիշները տարբերակվում են գործառական, իմաստային և կառուցվածքային հատկանիշներով²⁸:

Ա. Համանիշներն երբեք դասակարգումը ըստ գործառական հատկանիշի

§ 255. Ըստ գործառական կամ կիրառական հատկանիշների, համանիշները լինում են՝

1. Լեզվի տարբեր ոճերին պատկանող համանիշներ.

Լեզվի գործառական (ֆունկցիոնալ) հատկանիշներով տարբերվող համանիշները հիմնականում բաժանվում են երկու շերտի. առաջին շերտը ռճական տեսակետից չեզոք է և համընդհանուր գործածություն ունի բոլոր ռճերում, այսինքն՝ պատկանում է բառապաշարի համադործածական բառերի շերտին, իսկ երկրորդ շերտի բառերը՝ ռճականորեն տարբերակված են (սահմանափակ գործածություն ունեն) և առաջին շերտի բառերի ու թիմյանց հետ կազմում են համանիշական շարք. այսպես, օրինակ՝

²⁸ Տե՛ս Ա. Մ. Սուխասյան, Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, էջ 132—134:

անխելք, հիմար (համագործածական կամ չեղոր), դմբո, սարսաղ (առօրյա-խոսակցական). հաշտվել (համագործածական), յոլա գնալ (խոսակցական և բարբառային). դեղ (համագործածական), նար (խոսակցական և բարբառային), բալասան, սպեղանի (գեղարվեստական). ուղարկել (համագործածական), առախել (գրասենյակային), գործուղել (սլաշտոնական). բարձրահարկ (համագործածական), հարկաշատ, երկնաբեր, երկնախույզ (գեղարվեստական) և այլն. տեսաբան, մեկնաբան (համագործածական), դիտորդ (սլաշտոնական) և այլն. հեռացնել, դուրս առնել (համագործածական), վտարել, արտաքսել (սլաշտոնական) և այլն. ման գալ (առօրյա-խոսակցական), շրջել (գրական), զրոսնել (գեղարվեստական), նեմել (բարձր ոճի) և այլն:

2. Լեզվի տարբեր շերտերին (հին, հնացած կամ պատիվ և համընդհանուր գործածական կամ ակտիվ) պատկանող համանիշներ:

Այս հատկանիշով կազմված համանիշային շարքերից են՝ կապ, առնչություն (համագործածական), աղերս, աղերսակցություն (հին գրական). դաժան (համագործածական), անգուր, անսիրտ, անոլորմ (գեղարվեստական), անագուրույն, դժնի, դժնդակ (հին գրական) և այլն:

Բ. Հ ա մ ա ն ի շ ն ե Ր Վ ի դ ա ս ա կ ա Ր Գ ու մ Ը Ը ս տ
ի մ ա ս տ ա յ ի ն ս ա ս տ կ ու թ յ ա ն ա ս տ ի ճ ա ն ի

§ 256. Համանիշական շարքի անդամները միմյանցից կարող են տարբերվել միեւնույն հրեույթի, առարկայի, հատկանիշի և հարաբերության զրոսնուման տարբեր աստիճաններով. ինչպես՝ լալ-հեկեկալ, հեծկլտալ, ողբալ, սուգ ու շիվան անել և այլն. ուրախանալ-հրնվել, ցնծալ, աշխարհով մեկ լինել և այլն: Հով- ֆամի, փոքորիկ, մրրիկ և այլն. նեղանալ, զայրանալ, բարկանալ, շաբանալ, կատաղել, փրփրել, դիվոտել և այլն:

Գ. Հ ա մ ա ն ի շ ն ե Ր Վ ի դ ա ս ա կ ա Ր Գ ու մ Ը Ը ս տ
հ ու ղ ա ր ա ա հ ա յ տ չ ա կ ա ն հ ի ր ա ն գ ն ե Ր Վ

§ 257. Համանիշների ընտրությունը և գործածությունը կախված է խոսողի նպատակից, նրա սուբյեկտիվ վերաբերմունքից, հակումներից և այլն, որի շնորհիվ սահղծվում են հուղաարտահայտչական տարբեր երանգավորման համանիշներ, օրինակ՝

ուտել-խժոել, խպշտել, լափել, փորբ լցնել, զխտվել և այլն.
խմել-լափել. մեռնել-սառակել և այլն. ծածկել-կոծկել, պարտակել,
սվաղել. ծածկադմփոց անել և այլն. ծիծաղել-բրջալ, հոհոալ
և այլն:

Հուղաարտահայտչականությունը առավել բնորոշ է գեղաու-
վեստական և խոսակցական լեզվին և առհասարակ խոսքային
մակարդակին:

§ 258. Համանիշային գրեթե բոլոր շարքերն էլ միավորվում
են վերոհիշյալ տարբերակիչ հատկանիշներից մի քանիսով և ան-
խառն ձևով (միայն մեկ հատկանիշի հակադրությամբ) հազվա-
գյուտ են հանդես գալիս. այսպես՝ համանիշային լիակատար շար-
քերը կազմվում են նրանց և՛ ըստ գործառական (ֆունկցիո-
նալ) — ոճական, և՛ ըստ հուղաարտահայտչական, և՛ ըստ
բառապաշարային (անարդական, դեհեկական, մեղմասական և
այլն) շերտերի ու այլ հատկանիշների համադրությամբ. ինչպես՝
ուտել (համընդհանուր), խժոել, խպշտել (հուղաարտահայտչական),
լափել, փորբ լցնել (անարդական) և այլն. ֆնել (համընդհանուր),
մափել, խոտացնել, շնքոել (հուղաարտահայտչական) և այլն.
ծիծաղել (համընդհանուր), խնդալ, առամները բացել, բրջալ,
հոհոալ, փոքկալ, հոհոալ, խրխնջալ, կարկաշել (առօրյա-խոսակ-
ցական, գեղարվեստական, հուղաարտահայտչական) և այլն:

Դ. Հ ա մ ա ն ի շ ն եր ի գ ա ս ա կ ա ր գ ու մ բ
ը ս տ կ ա զ մ ու թ յ ա ն

§ 259. Համանիշական շարքերը ըստ կազմության լինում են՝
ա) Բառային (ընդ որում և՛ պարզ, և՛ համադրական, և՛ հա-
րադրական բառերով կազմված). ինչպես՝ սրագ-շուտ, շտապ, շու-
տափույր, անմիջապես, իսկույն և այլն. խմել-հարբել, կոծծել և
այլն. մեծ-վիրխարի, ահռելի, հսկայական. ծախսել-վատնել,
շոայլել և այլն. համաձայնվել-հաշտվել, յուր գնալ և այլն. հա-
մարձակվել-սիրտ անել և այլն. բարեն-ողջունել, գլուխ տալ. հաս-
կանալ-ըմբռնել, գլխի ընկնել, կռահել, զգալ. սովորույր-վարժ ու
բարժ, նիստուկաց. ձանձրացնել-զլուխը տանել, համը հանել և
այլն:

բ) Բառային և դարձվածային. օրինակ՝ զրպարտել-անվանա-
րել, անունը գցել և այլն. խաբել-մոլորեցնել, գայքակդել, գլուխը
յուղել, գլխին խաղ խաղալ, խելիք հանել, հանապարհից շեղել,

և այլն. վախենալ-սարսափել, դողալ-գույնը գցել, քուրք բերանում չորանալ, լեղին պատռել և այլն:

դ) Դարձվածային. օրինակ՝ Մի ձեռքը ծափ չի տա, Մի ծաղկով զարում չի գա, Մի ծիծեռնակը զարում չի բերի և այլն. Աստընկերդ ով է, ասեմ դու ով ես, Նման գնմանն գտանի, Խուփ գլուխ-գտնի պուտուկ և այլն:

ՀԱՄԱՆՈՒՆ ԲԱՌԵՐ

Բազմիմաստություն և համանունություն

§ 260. Երբ բազմիմաստ բառի իմաստային տարբերակները այնքան են հեռանում միմյանցից, որ խզվում է նրանց իմաստային անմիջական կապը, առաջանում են բառային համանունների, այսինքն միևնույն բառաձևով կամ հնչյունակազմով արտահայտվում են բոլորովին տարբեր հասկացություններ:

Այն բառերը, որոնք նույնական են հնչույթակազմով, հնչումով և գրությամբ (արտահայտության պլանով) և տարբեր են նշանակությամբ (բովանդակության պլանով), կոչվում են համանուններ:

Համանունության հիմնական աղբյուրներից մեկը բազմիմաստ բառի իմաստների հեռացումն ու անջատումն է կամ բազմիմաստության տրոհումը:

261. Համանունների առաջացման մյուս ճանապարհը բառաձևերի պատահական դուրագրիպություններն են, որոնք առաջանում են ղանաղան պատճառներով՝ հնչյունափոխությունների, քերականական և բառակազմական ձևությամբների հալելման, բառական փոխառությունների և այլն²⁹. ինչպես՝ մարտ¹ (կռիվ) և մարտ² (ամիս). լեռնապար¹ (լեռների սլաք) և լեռնապար² (լեռնային սլաք). կիսել¹ (կտրել, անջատել) և կիսել² (ոտելիք), դող¹ (սարսուռ) և դող² (անվազող): Ընդ որում զուգագրիպում են բառերի թե՛ ուղիղ ձևերը, թե՛ ուղիղ ու թեք ձևերը:

§ 262. Թեև տեսականորեն կարելի է ընդհանուր առմամբ որոշել բազմիմաստության և համանունության սահմանները, սակայն գործնականում այդ միշտ չէ, որ հստակորեն է որոշվում: Այսպես, թեև սլաք է, որ բազմիմաստ բառի ուղղակի և ածանց-

²⁹ Մանրամասն տե՛ս, Ռ. Շալունց, Համանուն բառերը ժամանակակից հայերենում, թեկնածուական դիսերտացիա, 1972:

յալ իմաստների միջև կա իմաստային ուղղակի կապ, զգացվում են դրանց զուգորդական կապերն իրենց հաջորդականությամբ և, բնականաբար, ստորադաս ու ենթաստորադաս հարաբերությամբ, սակայն համանունության դեպքում զուգորդական կապերն ու հարաբերությունները թուլանում են և հաճախ չեն գիտակցվում: Հինց այս զուգորդական կապերի թուլացման տարբեր աստիճաններով էլ որոշվում է բաղմիմաստության և համանունության սահմանադատման բարդ հարցը: Այսպես՝ եթե համանունական խմբի անդամների միջև գեոևս իմաստային թույլ կապ ինչ-որ չափով զգացվում է, ապա դրանք առավել մոտ են կանգնած բաղմիմաստ բառերին և նրանց համարմատ լինելը հնչյունությամբ ըմբռնվում է. ինչպես՝ նակալ¹ (մարդու գլխի վերևի, առջևի, մասը) և նակալ² (պատերազմում պաշտպանության գիծ). օղակ¹ (կլոր, շրջանակաձև առարկա) և օղակ² (աշխատանքային փոքր կաշմակերպություն). ալան¹ (պայթուցիկ նյութ) և ալան² (փոս, անցք, որտեղ պայթուցիկ նյութ են տեղադրում) և այլն: Իսկ եթե իմաստային կապերը առավել հեռացած են և լեզվի տարժամանակյա քննությունը կամ պատմական մոտեցմամբ են բացահայտվում, ապա նրանք որոշակիորեն տարբերվում են բաղմիմաստ բառերից, և նրանց համանուն լինելը ակնհայտ է. ինչպես՝ գունդ¹ (գորգի միավորում), գունդ² (կլոր շրջանակաձև առարկա, այլև կոշտ մասսա. հմմտ. խմորի գունդ և այլն). մեկնել¹ (գնալ) և մեկնել² (վերժանել, բացահայտել, վերլուծել և այլն). լուծել¹ (խնդիր, հարց լծել, բացահայտել) և լուծել² (փորացավ, փորհարիկ ընկնել) և այլն:

§ 263. Լինում են նաև միևնույն հնչույթակազմն ունեցող բառեր, որ գտնվում են բաղմիմաստությունից համանունության անցման սահմանագծում, և դժվար է դրանք որոշակիորեն սահմանադատել, ինչպես՝ խոզուկ¹ (խոճկոր), խոզուկ² (գիրուկ) և խոզուկ³ (բժշկ. հիվանդություն):

Մանր.— Ռուս և արտասահմանյան լեզվաբանության մեջ համանունների ըմբռնման վերաբերյալ կա նաև այն կարծիքը, որ իբրև լեզվական երևույթ նրանք բացասական են, խոչընդոտում են հաղորդակցության պրոցեսը և դուռ բացում բառերի երկիմաստության ու իմաստաշփոթության համար³⁰:

³⁰ Боулаховский, Из жизни омонимов, Русская речь, новая серия I [III], Л., 1928. Реформатский, Введение в языковедение, 1967 և որիչներ 209

Սակայն համանունությունը, ինչպես և բազմիմաստությունը միանգամայն օրինաչափ լիզվական երևույթներ են, քանի որ հնչյունային ոչ մի լիզու ի վիճակի չէ յուրաքանչյուր հասկացության և նրա համապատասխան բառիմաստի համար առանձին ձև ստեղծելու. բացի այդ, բազմաթիվ բառերի իմաստների բացահայտվում են որոշակի կապակցություններում, որոշակի կոնտեքստներում միայն:

Հ ա մ ա ն ու ն ն եր ի շ ա ր ք ւ

§ 264. Համանունների շարքերը կազմված են երկու, երեք, չորս և երբեմն էլ հինգ կամ վեց բառերից. օրինակ՝ բուր¹ (բթամիտ) և բուր² (քերակ. կետադրական նշան). փող¹ (ղրամ), փող² (խողովակ), փող³ (վիզ, պարանոց). ալ¹ (թանկագին քար), ալ² (ալունք), ալ³ (աբիլ), ալ⁴ (թոնրի օղանցք), ալ⁵ (հեղուկ կերակուրների մեջ զցվող ձավարեղեն, հատիկեղեն) և այլն: Սրանցում գերակշռում են երկանդամ համանունական շարքերը:

Համանունաբան շարքի անդամները պատկանում են լիզվի դանադան ոճերին կամ բառապաշարի դանադան շերտերին, ինչպես՝ համադործածական կամ չիզոք, դիտական (մասնագիտական, տեխնիկական), պաշտոնական, հնացած, բարբառային, խոսակցական, գեղարվեստական, արեմտահայ հատվածի և այլն: Ընդ որում, համանունական շարքի անդամներից մեկը առավելապես պատկանում է բառապաշարի ոճականորեն տարբերակված շերտին, իսկ մյուսը՝ համադործածական կամ չիզոք շերտին. ինչպես՝ քեֆում¹ (թեքվելը, փխր. հակվածությունը դեպի որևէ մասնագիտություն, որևէ կողմ), քեֆում² (քերակ. հոլովման և խոնարհման ընդհանուր անվանումը): Բացառված չէ և այն, որ համանունական շարքերը ամբողջովին պատկանեն բառապաշարի միևնույն ուղորտին. այսպես՝ լեռնապար¹ (լեռների պար) և լեռնապար² (լեռնային ասպար) համանունները պատկանում են ոճականորեն շտաբերակված կամ համադործածական բառաշերտին:

ՀԱՄԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՎՈՒՄԸ

§ 265. Համանունները դասակարգվում են՝ ըստ ընդգրկման ծավալի և ըստ ծագման:

1. ՀԱՄԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ԸՍՏ ԸՆԴԳՐԿՄԱՆ ԾԱՎԱԼԻ

Հայտնի է, որ համանունները հնչյունակազմով (ձևով) և հնչյունով (արտասանությամբ) համընկնում են՝ հակադրվելով միայն իմաստային կողմով: Սակայն համանունների մեծ մասը ձևով և հնչյունով համընկնելով ուղիղ ձևերում՝ կարող է հակադրվել քերականական կամ հարացուցային ձևերում: Այսպիսով, գոյություն ունեն համանուններ, որոնք նույնական են իրենց բոլոր ձևերում (և՛ ուղիղ, և՛ հարացուցային), և համանուններ, որոնք նույնական են միայն ուղիղ ձևերում և տարբերվում են քերականական կամ հարացուցային ձևերում: Համանունների այս էական հատկանիշը նկատի առնելով, ուսումնասիրվող լեզվաբանության մեջ համանունները դասակարգվել են լրիվ և մասնակի տեսակների³¹, որը և ընդունելի է:

Ա) Լրիվ համանուններ

§ 266. Լրիվ են այն համանունները, որոնք նույնական են, ինչպես ուղիղ ձևերում, այնպես էլ հարացուցային բոլոր ձևերում և պատկանում են միեւնույն խոսքի մասին:

§ 267. Լրիվ համանունները լինում են՝ անվանական և բայական³²:

ա) Անվանական համանուններ: Անվանական խոսքի մասերից լրիվ համանուններ լինում են հիմնականում գոյական և ածական անուններից.

Գոյականով կազմված համանունների մեծ մասը պատկանում է ի հոլովմանը. ինչպես՝ ալի¹ (ձեռքի), ալի² (եզր)-ալիի, ալիեր և այլն. մարտ¹ (կռիվ) և մարտ² (ամիս)-մարտի, մարտով և այլն. մորթ¹ (մորթելը), մորթ² (մաշկ)-մորթի, մորթեր և այլն. ժամ¹ (հեղեղեցի), ժամ² (ժամանակ)-ժամի, ժամեր. լեռնապար¹ (լեռների պար) և լեռնապար² (լեռնային ապար) և այլն: Ածականով

³¹ А. Н. Смирницкий, Лексикология английского языка, М., 1956: «Некоторые замечания об английской омонимике», «Иностранные языки в школе», 1948, № 5.

В. В. Виноградов, Об омонимии и смежных явлениях, «Вопросы языкознания», 1960, № 5.

³² Հմմտ. Ռ. Շալունց, Համանուն բառերը ժամանակակից հայերենում, Լեզվի և ոճի հարցեր, ժող., Երևան, 1977 թ. № 4:

կազմված համանունական շարքերը առավել սակավ են, քան գոյականով կազմվածները: Ածականով համանուններ կազմվում են հիմնականում ան- ժխտական նախածանցով. ինչպես՝ անկար¹ (առանց կարի) և անկար² (անկարող անդոր). անսեր¹ (առանց սիրո) և անսեր² (առանց սերի) և այլն:

Դերանուններով և թվականներով համանունական շարքեր համարյա թե չկան: Դիշտ այդպես էլ չեն հանդիպում նաև դուռ չթեքվող խոսքի մասերով կազմված համանունական շարքեր:

Բ) Բայական համանուններ: Բայական համանունները ևս լրիվ կերպով համընկնում են և՛ ուղիղ, և՛ թեքական ձևերում: Բայական լրիվ համանունները անվանական համանուններից համեմատաբար քիչ են:

Բայական լրիվ համանուններից են՝ շրջել¹ (քայլել-զբոսնել), շրջել² (շուռ տալ, դարձնել). վարել¹ (շարժել, քշել, առաջ տանել) և վարել² (հերկել):

Բ) Մասնակի համանուններ

§ 268. Մասնակի են այն համանունները, որոնք պատկանում են տարբեր խոսքի մասերի, նույնական են բառի ուղիղ ձևերում և տարբեր՝ թեքական ձևերում:

Մասնակի համանուններից են՝ սուր¹ (թուր) և սուր² (հատու, ծակող). լալ¹ (լաց), լալ² (թանկագին քար), լալ³ (համբ). տալ¹ (ամուսնու քույրը) և տալ² (հանձնել). կանգուն¹ (կրկարության չափ) և կանգուն² (անշարժ) և այլն:

Մասնակի համանունները բավական մեծ թիվ են կազմում: Համանունական նման շարքերի մեջ իբրև բաղադրիչներ մասնակցում են գրեթե բոլոր խոսքի մասերը: Սրանցից ամենաառատիվը գոյականն է, որը համանունական հարաբերության մեջ է մտնում գրեթե բոլոր մյուս խոսքի մասերի հետ. ինչպես՝ շինել¹ (գ.-զգևտ) և շինել² (բայ-պատրաստել). աներ¹ (կնոջ հայրը) և աներ² (բայ, ըղձ. եղանակի, անցյալի կզակի 3-րդ դեմք). ավել¹ (հատակը մաքրելու առարկա), ավել² (մախքայ=ավելի). համար¹ (թիվ) և համար² (կապ). հանդերձ¹ (գոյական=հագուստ) և հանդերձ² (կապ=միասին) և այլն:

Առավել սակավադեպ են այն համանունական շարքերը, որոնցում գոյականը մասնակցություն չունի. այսպես՝ առաջին¹ (թվա-

կան) և առաջին² (կապ), անցավ¹ (ածական = առանց ցավի) և անցավ² (բայ) և այլն:

Մասնակի համանունները, ի տարբերություն լրիվ համանունների ըստ առաջացման սկզբնաղբյուրի հիմնականում տարարմատ են, այսինքն առաջացել են տարբեր ծագում ունեցող արմատներից:

Մանր.— Այն համանունները, որոնց մի եզրը բառի ուղիղ ձև է, մյուսը՝ բառաձև, լեզվաբանական գրականության մեջ ընդունված է կոչել բառաբերական, ինչպես՝ հարեմ¹ (բայ, ըղձական ապառնիկի եզակի թվի 1-ին դեմքը), հարեմ² (կանանոց)։ զրոդ¹ (ստեղծագործող) և զրոդ² (հոգևած հրեշտակ)։ կռան¹ (շին. գործիք) և կռան² (կուռ գոյականի սեռական հոլովաձևը):

Գ). Խառը համանուններ

§ 269. Այսպիսի համանունական շարքերը բաղմանդամ են (ևռանդամ և քառանդամ) և քանակապես շատ չեն:

Խառն են համարվում այն համանունական շարքերը, որոնց անդամները միմյանց նկատմամբ գտնվում են և՛ լրիվ, և՛ մասնակի համանունական հարաբերության մեջ: Ընդ որում, երկու բաղադրիչներ կարող են գտնվել լրիվ համանունության հարաբերության մեջ, իսկ երրորդ կամ չորրորդ բաղադրիչի նկատմամբ՝ մասնակի հարաբերության մեջ: Խառը համանունների բաղադրիչները ըստ խոսքի մասսային պատկանելության լինում են գոյական, ածական, բայ, մասամբ նաև՝ շաղկապ և ձայնարկություն:

Խառը համանուններից են՝ բուն¹ (գ. = արմատ), բուն² (գ. = բույն), բուն³ (ած. = խակական, հիմնական). աղի¹ (ած. = ոչ անալի), աղի² (գ. = աղիք) և աղի³ (նվազարանի լար) և այլն:

Ինչպես նկատվում է, վերոհիշյալ խառը համանունները թեև բաղմանդամ են նախորդների համեմատությամբ, սակայն քանակապես շատ չեն:

2. ՀԱՄԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ԸՍՏ ԾԱԳՄԱՆ

§ 270. Համանուններն ըստ առաջացման կամ ծագման, լինում են երկու տեսակ, համարմատ (հոմոգեն) և տարարմատ (հետերոգեն):

Համարմատ են այն համանունները, որոնք առաջացել են միևնույն արմատի իմաստափոխություններից, այսինքն՝ բաղմի-

մաստ բառի որևէ խմաստային տարբերակի հեռացումից և տարբերացումից (արոհումից). ինչպես՝ զլուխ¹ (մարդու և կենդանիների) և զլուխ² (գրքի). ալ¹ (մատանու կամ զարգեղենի վրա ամրացված քար), ալ² (անիվ), ալ³ (ակունք, ջրի սկիզբ առնելու տեղը), ալ⁴ (թոնրի օգանցք), ալ⁵ (հեղուկ կերակրի մեջ պցելու ձավարեղեն). զատիկ¹ (քրիստոսի հարսության տոնը) և զատիկ² (միջատ). սուր¹ (թուր) և սուր² (հատուկ) և այլն:

Տարաբմատ են այն համանունները, որոնք առաջացել են տարբեր արմատներից. ինչպես՝ մարտ¹ (կռիվ) և մարտ² (ամիս). այր¹ (քարանձավ), այր² (աղամարդ). սեր¹ (պղծամունք) և սեր² (կաթի, մածունի, սուրճի երես). լուծ¹ (եղնները լծելու փայտե ձող) և լուծ² (փորհարիկ) և այլն:

Համանունական շարքերը կարող են կազմված լինել սոսկ համարմատ կամ տարարմատ համանուններից, կամ և՛ համարմատ, և՛ տարարմատ համանուններից. ինչպես՝ զլուխ¹ (մարդու գլուխ) և զլուխ² (գրքի գլուխ), զան¹ (հնց. ծեծ) և զան² (բայ, քղծ. եղանակի, ապառնի ժամանակի հոգնակի Յ-րդ դեմքը) և այլն:

Լեզվի բառային կազմի փոփոխության հետևանքով, փոփոխություն է տեղի ունենում նաև համանունական շարքերի մեջ, որի հետևանքով համանունական շարքերը կամ լրիվ կարող են քայքայվել ու վերանալ և կամ նվազելով դառնալ սակավանդամ. օրինակ՝ փող հնչյունակազմով քառանդամ համանունական շարքը ժամանակակից հայերենում դարձել է եռանդամ՝ փող¹ (դրամ), փող² (հրաժշտական գործիք), փող³ (խողովակ): Զորրորդ բաղադրիչը՝ փող⁴ (վիղ, պարանոց), ժամանակակից հայերենում առանձին գործածություն չունի, թեև բաղադրություններում գործածական է. ինչպես՝ փողկապ և այլն. քայքայվել է նաև կույս հնչյունակազմով համանունական շարքը. այսպես՝ կույս¹ (աղջիկ) և կույս² (կողմ) շարքի երկրորդ բաղադրիչը առանձին գործածություն չունի ժամանակակից հայերենում և կենդանի է միայն բաղադրություններում, ինչպես՝ կուսակից, կուսակցություն, մեկուսի և այլն:

§ 271. Համանուն բառերի (մասնակի համանունների) մի տեսակն են համահունչ բառերը:

Համահունչ (омофон = հուն. homos՝ նման և phone՝ հնչյուն) են հնչումով կամ արտասանությամբ նույնական, սակայն դրու-

թյամբ և իմաստով տարբեր բառերը. *ինչպես՝ աղտ-ախտ, անոր-անոթ, հարդ-հարք, որդ-որք, ուղտ-ուխտ և այլն*:

§ 272. Համահունկությանը մոտ երևույթ է հաբանունությունը: Հարանուն (нароним = հուն. *para*՝ մոտ և *onyma*՝ անուն) են ձևով (հնչյունով և գրով) թյամբ) մոտ և իմաստով տարբեր բառերը. օրինակ՝ ապրել-ապրիլ, ժամավանագ-ժամավար, պարարել-պարուրել, պաշտպանություն-պախպանություն, ձիավարություն-ձիավարժություն, խաբախչագեղ-խաբախչագես, լիանհչյուն-լիանհչուն և այլն:

ՀԱԿԱՆԻՇ ԲԱՌԵՐ

§ 273. Բառի իմաստային կառուցվածքի յուրահատկություններին է նաև հականիշ կամ հակադիր իմաստների արտահայտվելը:

Հականիշային հարաբերության մեջ են մտնում դերադանցապես երկու բառային միավորներ: Հակադիր իմաստ արտահայտող գույգերը թեև տրամաբանական կողմով հականիշ են, սակայն հարաբերակից հասկացություններ³³ են արտահայտում, քանի որ պատկանում են բառիմաստային միեկնույն խմբերին, գործածվում են գրեթե միեկնույն բառակապակցություններում. այսպես՝ բարձր-ցածր, հեռու-մոտիկ, կարն-երկար բառադույգերը տրամաբանորեն հակադիր իմաստ են պարունակում, սակայն վերաբերում են տարածական իմաստ ունեցող հասկացությունների խմբին, իսկ վաղ-ուշ, ալժմ-հետո բառերը՝ ժամանակային իմաստ ունեցող հասկացությունների խմբին:

Հականիշ են կոչվում ձևով տարբեր և իմաստով հակադիր այն բառերը, որոնք հարաբերակից հասկացություններ են արտահայտում:

Եթե հակադրական հարաբերության մեջ են մտնում ոչ հարաբերակից հասկացություններ. ապա դրանք բառային հականիշներ չեն: Այսպես՝ երկարություն և հաստություն բառերը որքան էլ տարբեր և հակառակ իմաստներ են արտահայտում, սակայն իբրև հասկացություններ չեն հարաբերակցվում միմյանց հետ: Այդպես են նաև մարդ-մեքենա, գյուղ-քաղաք, աղբիկ-տղա բառերը:

§ 274. Առարկաների, երևույթների հականիշային հարաբերությունը դրսևորվում է հիմնականում երկու եղանակով:

³³ См. Н. М. Шанский, Лексикология современного русского языка, 1972, стр. 163.

ա) Միևնույն երևույթի, առարկայի, հատկանիշի հակադիր աստիճաններով և չափով. ինչպես՝ ելֆ-մոստֆ, դրական-բացասական, շար-բարի, ցուրտ-շոգ, տեւ-ծառաւ և այլն:

բ) Միևնույն առարկայի, երևույթի, հատկանիշի բացառումով. ինչպես՝ կիրք-անկիրք, համեղ-անհամ, գեղեցիկ-տգեղ, հաստատ-անհաստատ, հավատարիմ-անհավատարիմ և այլն:

Հսկանիշ բառադուլդերը պետք է ձևաբանորեն միատարր լինեն, այսինքն պատկանեն միևնույն խոսքի մասին:

Հսկանիշային հարաբերությունն արտահայտում են ոչ բոլոր բաները: Կան խոսքի մասեր, որոնցով հսկանիշային հարաբերություններ չեն զրոհորվում. այդպես են թվականները, դերանունների մեծ մասը, կոնկրետ առարկայական իմաստ պարունակող դոշականները (հմմտ. պատ, սեղան, լուսամուտ, ապակի, մահճակալ, աթոռ և այլն), կապերը, շաղկապները և ձայնարկությունները:

Հսկանիշային հարուստ կապեր են երևան բերում առավելապես ածական անունները (մասնավորապես որակական), որոնք խիստ ակտիվ են հսկանիշային հարաբերությունների զրոհուման գործում:

§ 275. Հսկանիշային հարաբերությունների (և ոչ միայն հսկանիշային) ընդլայնման և ծավալման գործում մեծ է համաբանությունան դերը. հսկանիշ որևէ զույգի զուգորդությամբ կազմվում են նորերը: Այստեղ, անկասկած, դեր է խաղում նաև հոգեբանական գործոնը:

ՀԱԿԱՆԻՇՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

1. Հսկանիշների դասակարգումը ըստ իմաստային հատկանիշի

§ 276. Հսկանիշները դասակարգվում են ըստ իմաստային և կառուցվածքային հատկանիշի:

Ըստ իմաստային հատկանիշի, հսկանիշները լինում են՝

տեղի և տարածական իմաստ արտահայտող՝ վերև-ներքև, հեռու-մոտիկ, վերին-ստորին, արտաքին-ներքին, դուրս-ներս, բարձր-ցածր, վերելֆ-վայրէջֆ, հարավ-հյուսիս, արևելֆ-արևմուտֆ և այլն:

Ժամանակային իմաստ արտահայտող՝ վաղ-ուշ, երեկ-այսօր, վաղուց-այժմ, առավոտ-երեկո և այլն:

Չափի իմաստ *արտահայտող՝* ծանր-քերե, լրիվ-կիսատ, շատ-
 փչ, մեծ-փոքր, մանր-խոշոր և այլն:

Ծավալային իմաստ *արտահայտող՝* հաստ-բարակ, կարն-եր-
 կար, լի-դատարկ, լայն-ենդ և այլն:

Առարկաների արտափն ձևական հատկանիշներ *արտահայ-
 տող՝* բուր-սուր, փակ-բաց, մաքուր-կեղտոտ, գեղեցիկ-տգեղ, սև-
 սպիտակ, ծուռ-ուղիղ և այլն:

Առարկաների ներքին որակական հատկանիշներ *արտահայտող*
 (համի, էություն և այլն)՝ պարզ-բարդ, բանկ-էծան, փաղցր-դառր,
 խակ-հասած (-ուն), համով-անհամ, լավ-վատ, աղի-անաղի, բա-
 ցասական-դրական, դուրեկան-անդուր:

Մարդկային հոգեկան, ֆիզիկական, բնավորության և այլ
հատկանիշներ արտահայտող՝ հանգիստ-անհանգիստ, կենդանի-
 մեռած, վարժ-անվարժ, արդար-մեղավոր, հարուստ-աղքատ,
 կուշտ-փաղցած, հասուն-տհաս, զոհ-ղժզոհ, առողջ-հիվանդ, գի-
 տակ-անգիտակ, ազնիվ-անազնիվ, կեղծ-անկեղծ, զոհ-ղժզոհ,
 ուրախ-տխուր, ժլատ-առատաձեռն, մեղմ-կոպիտ, նուր-կոպիտ,
 հոռետես-լավատես, հիշաչար-անհիշաչար, չար-բարի, կարող-
 անկարող, վախկոտ-անվախ, վախկոտ-փառ, խելոք-հիմար և այլն:

Մարդկային կյանքի, աշխատանքային և հասարակական
 գործունեության հետ կապված հակադիր երևույթներ *արտահայ-
 տող՝* հանել-հագնել, ցանել-հնձել, գնալ-գալ, առնել-տալ, նըս-
 տել-կանգնել, ելնել-մտնել, խոսել-լռել, ապրել-մեռնել, ժխտել-
 հաստատել, վառել-հանգցնել, կորցնել-գտնել, հաղթել-պարտվել,
 գցել-բռնել, հերքել-պնդել և այլն:

Բնության հակադիր երևույթների հատկանիշ *արտահայտող՝*
 մրնել-լուսանալ, ամպել-արեւել, ցամաքել-հոսել, ծաղկել-բառա-
 մել և այլն:

2. Հսկանիշների դասակարգումը ըստ կառուցվածքային հատկանիշի

§ 277. Հսկանիշ քառերը ըստ կառուցվածքային հատկանիշի
 լինում են՝ տարարմատ կամ տարբեր բառերով կաղմված և
 համարմատ կամ նույն բառերով և որեւէ ժխտական նախածանցով
 կաղմված:

ա) Տարածման կամ տարբեր բաներով կազմված հականիշային զույգերը կազմված են ձևով տարբեր և իմաստով հակադիր բառերից. ինչպես՝ գիշեր-ցերեկ, բաց-փակ, սխալ-նիշտ, վնաս-օգուտ, չար-բարի, արդար-մեղավոր, կողմ-դեմ, մեծ-փոքր, բերություն-առավելություն և այլն: Հաճախ այսպիսի հականիշ բաների վրա (երկու եզրում էլ) ավելանում են վերջածանցներ, որոնցով փոխվում են հականիշների խոսքի մասային իմաստները և միևնույն հականիշ զույգից առաջանում են նորերը. ինչպես՝ բարի-չար, բերություն-չարություն, գով-պարսավանք, գովել-պարսավել, գովելի-պարսավելի, աղատ-հարուստ, աղատություն-հարստություն, աղատանալ-հարստանալ, մեծ-փոքր, մեծանալ-փոքրանալ, մեծություն-փոքրություն, մեծացում-փոքրացում, լավ-վատ, լավանալ-վատանալ, լավացում-վատացում, լավություն-վատություն, տաք-սառ, տաքանալ-սառչել, տաքացում-սառեցում, հիմ-նոր, հնություն-նորություն և այլն:

բ) Համարման կամ նույն բանով կազմված հականիշային զույգերը կազմված են միևնույն արմատից կամ բառերից, որոնք երկրորդ (հակադիր) եզրում ստանում են որևէ նախածանց (մեծ մասամբ ժխտական):

Հականիշային հարաբերություններ այստեղ դրսևորվում է երկու եղանակով.

1. Համարման կամ միևնույն բանով կազմված զույգերից, որոնք հակադիր (երկրորդ) եզրում որևէ ժխտական նախածանց են ստանում. ինչպես՝ հաջող-անհաջող, աղի-անաղի, սովոր-անսովոր, տանելի-անտանելի, պետք-անպետք, հարգելի-անհարգելի, կայուն-անկայուն, հանգիստ-անհանգիստ, հետաքրքիր-անհետաքրքիր, պատեհ-անպատեհ, որոշ-անորոշ, կեղծ-անկեղծ, հաստատ-անհաստատ, ուղղակի-անուղղակի, իսկական-անիսկական և այլն: Հականիշային նման խմբերում հնարավոր է նաև առաջին եզրի (դրական) վերջածանցի դուրս բերելը՝ երկրորդ (ժխտական նախածանցով) եզրում. ինչպես՝ գեղեցիկ-տգեղ, դուրեկան-անդուր, համով-անհամ, հայտնի-անհայտ, շնչավոր-անշունչ և այլն:

2. Համարման կամ միևնույն բանով կազմված զույգերից, որոնք հականիշ ածանցներ են ստանում. ինչպես՝ գաղը > արտագաղը > արտագաղթել-ներգաղթել, նաև՝ դասաբանական > արտադասաբանական-ներդասաբանական. դպրոցական > արտադպրոցա-

կան. կա > ներկա-բացակա. առյալ > ներառյալ-բացառյալ. նիշ > համանիշ-հականիշ. կրել > համակրել-հակակրել. ձայն > համա-
ձայն-տարաձայն (-ույթյուն). կարծիք > համակարծիք-տարակար-
ծիք և այլն:

Ծանոթ.— Հազվադեպ են պատահում, որ հականիշ ածանց-
ները զրվում են ուղղակի հականիշ զույգի վրա. ինչպես՝ հանել-
մոծել > արտահանել-ներմոծել³⁴:

Հականիշություն և հոմանիշություն

§ 278. Հականիշությունը նույնպես, ինչպես և հոմանիշություն-
ներ, կապված է բազմիմաստության հետ: Միևնույն բազմիմաստ
բառը հանդես է գալիս տարբեր համանիշացիւն և հականիշացիւն
հարաբերություններով և, բնականաբար, մտնում է տարբեր բառ-
իմաստացիւն խմբերի մեջ:

Այսպես՝ առողջ բառը ուղղակի իմաստով նշանակում է ոչ
հիվանդ և հականիշ է հիվանդ բառին: Այն փոխաբերական իմաս-
տով ունի ուղջամիտ, նիշտ, խելամիտ իմաստները, որոնք հակա-
նիշացիւն եղբուն ունեն դարձյալ հիվանդ, ոչ առաջ, այլև ոչ նիշտ,
ոչ ուղջամիտ, սխալ իմաստները: Կոշտ բառի գլխավոր իմաստի
(պինդ, կարծր զանգված, շոր հողակտոր) համար հականիշ են
փափուկ, նաև ոչ պինդ բառերը, իսկ ածանցյալ կոպիտ ոչ մեղմ
հատկանիշացիւն իմաստների համար՝ փափուկ, ոչ շոր, այլև մեղմ
համանիշը:

Այսպիսով, բազմիմաստ բառը հականիշացիւն հարաբերու-
թյան մեջ կարող է մտնել ոչ բոլոր իմաստներով³⁵, քանի որ հա-
կանիշությունը հատուկ է ոչ բոլոր բառերին և բառիմաստներին:

Երբեմն հականիշ զույգերի մեկ ելուրը կարող է ունենալ հոմա-
նիշ երկու և ավելի տարբերակ, որոնք հավասար հականիշացիւն
հարաբերության մեջ են առաջին ելրի հետ. Այսպես՝ վնարովի բա-
ռը կարող է հականիշացիւն կապի մեջ մտնել և՛ անվնար, և՛ ձրի
համանիշ բառերի հետ (վճարովի < ձրի, անվճար): Այսպես էլ

բախտավոր < անբախտ,
դժբախտ,
նիշտ < սխալ
ստատ,

³⁴ Տե՛ս Ս. Ա. Էրլան, Ածանցները ժամանակակից հայերենում, էջ 151—152:

³⁵ Այդպես են նաև համանիշ բառերը:

փափուկ $\begin{cases} \text{կոշա} \\ \text{շոր,} \end{cases}$ պինդ $\begin{cases} \text{նիհար} \\ \text{լղար,} \end{cases}$
 քաղցր $\begin{cases} \text{գառր} \\ \text{լեղի,} \end{cases}$ ժլատ $\begin{cases} \text{առատաձեռն} \\ \text{շռալլ,} \end{cases}$ չոք $\begin{cases} \text{հով} \\ \text{զով} \end{cases}$ և ալլն:

§ 279. Խոսքի մեջ ռճական և այլ զանազան նկատառումներով հակադիր կարող են լինել շատ բառեր և նույնիսկ համանիշներ. այսպես՝ «Նա ոչ թե վաղում էր, այլ սլանում», «Աղավինին չէր թռչում, այլ ճախրում էր»: Սակայն սրանք անհատական կամ խոսքային հակադրություններ են և շունեն բուն հականիշներին հատուկ այլ լեզվական առանձնահատկություններ:

§ 280. Հականիշների լեզվական առանձնահատկություններից խիստ էական է այն, որ նրանք հանդես են գալիս միեւնույն կապակցություններում. այսպես՝ կոշտ-փափուկ հականիշ բառերը կապակցվում են առաւիկա, մարմին, բնավորություն բառերի հետ, շար-քարի բառերը՝ մարդ, բնավորություն բառերի հետ, քաղցր-ղաղ բառերը՝ ուտելիք, հիշողություն բառերի հետ և այլն:

Նշանակում է, հականիշային հարաբերությունները և կապերը ունեն համակարգային բնույթ: Բառային հականիշների դործածությունը առավել շեշտված է դարձնում առարկան, երևույթը և համակողմանիորեն ներկայացնում այն:

§ 281. Հականիշ բառերն ունեն ռճական, արտահայտչական մեծ արժեք և լայնորեն դործածական են գեղարվեստական գրականություն մեջ (հմտ. «Տե՛ր կամ ստրուկ պիտի լինիս, ճշմարտություն չկա ուրիշ», Իս. Երկեր, «Ու կրակներ կան իմ մեջ թափառող, եվ հորիզոններ, սիրտոված, անսեր», ԳԹ, «Նույն սուրբ սրբերի անսուրբ ձեռքերով», ՊՍ, ԱԶ և այլն), ժողովրդական լեզվում, մասնավորապես դարձվածքներում ու ասացվածքներում. ինչպես՝ «Գիտունին գերի եղիր, անգետին սիրելի մի լինիր», «Գիշերը-ցերեկ անել» և այլն, և այլն:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ

§ 282. Յուրաքանչյուր լեզու ունի իր բառային կաղմը, բառապաշարը: Բառային կաղմի կամ բառապաշարի մեջ մտնում են լեզվի բոլոր բառերը:

Լեզուն անմիջականորեն կապված լինելով մարդու գործունեության հետ, արտահայտում է նրա կյանքն իր բոլոր կողմերով: Հասարակական կյանքի փոփոխությունները, բնականաբար, արտացոլվում են լեզվի բառային կազմում, որը նույնպես ցտնվում է շարժման և զարգացման վիճակում և անընդհատ փոփոխվում, հարստանում ու համալրվում է¹:

§ 283. Հայերենի (և ոչ միայն հայերենի) բառապաշարով մեջ պետք է տարբերել երկու կարգի բառեր. բառեր, որոնք հասարակության հաղորդակցման համար կենսականորեն անհրաժեշտ են, և բառեր, որոնք հասարակության բոլոր անդամների հաղորդակցման համար կենսականորեն անհրաժեշտ չեն: Այսպես՝ հայր, մայր, երեխա, հաց, լույս, ջուր, հող, փայլ, փակ, խմել, գնալ, զալ, տեսնել, փոքր, մեծ, գեղեցիկ, ծառ, տուն, կանաչ և այլն, հայ ժողովրդի առօրյա հաղորդակցման համար անհրաժեշտ և կենսական բառեր են և ընդհանուր են ամբողջ հայ ժողովրդի համար: Մինչդեռ կան բազմաթիվ բառեր, ինչպես՝ աղինճնել, ամպեր, վոլտ, մակետ, հեղանկում, հեղանագ, լուսավիթ, լուսաշող, վեմափայլ, պերնագել, մեղմանուլ և այլն, առանց որոնց միանգամայն հնարավոր է հաղորդակցվել և խոսել հայերենով կամ նույնիսկ արտապետել հայերենին²:

§ 284. Բառային կազմի կենսականորեն անհրաժեշտ շերտը կոչվում է բառային հիմնական ֆոնդ: Բառային հիմնական ֆոնդը քերականական կառուցվածքի հետ կազմում է մեր լեզվի հիմքը, փոփոխության է ենթարկվում ավելի դանդաղ և առավել դիմացկուն է, քան բառային կազմի մեջ մտնող մյուս բառերը: Բառային հիմնական ֆոնդը դարեւրդի պատմության ունի, այն գոյություն է ունեցել հազարավոր տարիներ առաջ և ժառանգաբար պահպանվել ու հասել է մեզ: Բառային հիմնական ֆոնդը թեև առավել դիմացկուն է, քան բառային կազմը, սակայն նա նույնպես դանդաղ և աստիճանաբար ենթարկվում է փոփոխության: Եթե հիմնական ֆոնդի մեջ մտնող հասարակական առօրյա հաղորդակցման համար ամենաանհրաժեշտ բառերից շատերը անփոփոխ կերպով պահպանվել են, ինչպես՝ փայլ, հող, լեռ, ջուր, հաց, մայր, եղբայր, կանաչ, ծառ, խոտ, ուտել, խմել, գնալ, ֆեյլ և այլն, ապա

¹ Մանրամասն տե՛ս է. Բ. Աղաջան, նշված աշխ., էջ 285—298:

² Տե՛ս նույն տեղում:

շատերն էլ (հիմնականում մարդու հասարակական գործունեության փոփոխության հետ կապվածները) դուրս են ընկել: Այսպես՝ դուրս են ընկել և անցել բառապաշարի պասիվ շերտի ոլորտը արդ, վահան, սաղավարտ, բյոխվա, նիզակ, նահանգ, ոստիկան բառերը. դրան հակառակ հայերենի բառային հիմնական ֆոնդի մեջ են մտել կոլտնտեսական, սովետ, կենտրոն, հարվածային, հեռուստացույց, տիկզերագնաց և այլ շատ բառեր: Հետևաբար, ժամանակակից հայերենի բառային հիմնական ֆոնդի մեջ մըտնում են այնպիսի բառեր, որոնք արտահայտում են այսօրվա և վաղ անցյալի մարդու համար ընդհանուր հասկացություններ. զբոսնք են՝ մարդու դանազան գործողություններին, ազգակցությունը, նրա մարմնի որոշ մասերին, բնական երևույթներին վերաբերող բառերը. ինչպես՝ անել, ապրել, ուտել, քնել, պառկել, վագել, տեսնել, վերցնել, ընկնել, հասնել, արև, լույս, լուսին, մութ, գիշեր, աստղ, ծառ, ջուր, հող, ականջ, գլուխ, բերան, մատ, ձեռք, ոտք, բիր, աղջիկ, եղբայր, մադ, հայր, մայր, որդի, տղա, քույր և այլն, ինչպես նաև որոշ այնպիսի գերանուններ (անձնական և ցուցական) և թվական անուններ (միավորները և տասնավորները), որոնք չեն փոխանցվում այլ լեզուներին. ինչպես՝ ես, դու, նա, մենք, դուք, նրանք, մեկ, երկու, երեք, չորս, հինգ, տասը, քսան, հիսուն, լեռնուն և այլն:

Լեզվի բառաֆոնդի մեջ մտած բառերը հիմք են ծառայում կազմելու հազարավոր նորաբանություններ և կենսունակ ու արտադրողական են:

§ 285. Հասարակական կյանքի զարգացման ստեղծի փոփոխություն իր արտացոլումն է գտնում բառային կազմի մեջ: Հասարակական կյանքի փոփոխության հետ կապված փոփոխվում են նաև երևույթների ըմբռնումները, հասկացությունները, առաջանում են նորերը. փոփոխվում և համալրվում է բառապաշարը:

Նոր հասարակական հարաբերությունները, նոր հասկացությունները (նոր մեքենաները և արտադրական սլոգանները, գիտություն և կենցաղային երևույթների փոփոխությունները) անվանումներ են ստանում. առաջանում են նոր բառեր և տերմիններ, որոնք զբանցվում են բառային կազմի մեջ: Վերահիշյալ փոփոխությունները առաջ են բերում նաև բառերի իմաստների փոփոխություն՝ իմաստափոխություն:

Ընդունված է համարել, որ ժամանակակից հայերենի բառապաշարը պարունակում է մոտ 200000 բառային միավոր: ԳԱ Լեզվի ինստիտուտի հրատարակած ժամանակակից հայերենի բացատրական բառարանում արձանագրված է մոտ 120000 բառ, իսկ է. Բ. Աղայանի կազմած «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում»՝ 136000 բառ: Ընդ որում, սրանցում զեռևս տեղ չեն գտել նեղ մասնագիտական և բարբառային շատ բառեր:

§ 286. Լեզվի բառային կազմը հիմնականում փոփոխվում է հետևյալ ուղղություններով՝ ա) նոր բառերի և բառակապակցությունների առաջացում, բ) հնացած բառերի կորուստ, գ) մի շարք բառերի-խոսատային փոփոխություն:

Նոր բառերի շնորհիվ բառային կազմի հարստացումը լինում է երկու միջոցով՝ ներքին և արտաքին³:

Ներքին միջոցը հայերենի սեփական բառակազմական միջոցներով ու եղանակներով կամ սեփական հնարավորություններով նոր բառերի ստեղծումն է, որը մեր բառապաշարի զարգացման հիմնական միջոցներից մեկն է: Այսպես՝ ունեինք տիեզերք, նավ և զնավ (հմմտ. նավադնաց, ծովադնաց, ուխտադնաց և այլն), բողբոլին վերջերս (60-ական թվականներից), գիտություն մեջ կատարված մեծ հեղաշրջման հետ կապված, ստեղծվեցին տիեզերագնաց, տիեզերանվան, տիեզերակայան և տիեզերանավ նոր բառերը: Մարզ արմատով կազմվել էին մարզիչ, մարզվել բառերը, վերջերս կազմվեցին նոր մարզատուն, մարզաձև, մարզադրույր, մարզահրապարակ, մարզակառույց, մարզակումբ և այլ բառեր:

Սեփական բառակազմական կաղապարներով նոր բառերի կերտման մեջ մեծ դեր է կատարում նմանակության օրենքը, այսպես՝ մայրուղի, փակուղի, ծառուղի, խնուղի և այլ բառերի նմանակութամբ կազմվել են նոր զետեղուղի, անցուղի, բետոնուղի, թոխչուղի, խրամուղի, վազուղի, լողուղի և այլն. գրադարան, մատենադարան բառերի նմանակութամբ՝ ֆիլմադարան, ձայնադարան բառերը. -որդ ածանցով բաղադրված լողորդ, նավորդ և այլ բառերի երկրորդ բաղադրիչի նմանակութամբ (անձ ցույց տվող խմաստով) վերջին տասնամյակներում կազմվեցին

3 Տե՛ս է. Բ. Աղայան, նշված աշխ., էջ 220:

վառուղ, ծանրուղ, վազուղ, դանուկուղ, ցատկուղ, ձեռնագրն-
դուղ և այլ բառերը, որոնք գերազանցապես սպորտային տերմին-
ներ են:

Ժամանակակից հայերենում գոթածածկության մեջ մտան հին
հայերենի –ական, ակնանկետ, պարետ բառերը, որոնցով կազմը-
վեցին ականապատ(ել), ականագեծել, պարեաւաւոուն և այլն:

Բառապաշարի հարստացման արտաքին միջոցը բառական
փոխառութիւններն են:

Հասարակական նոր հարաբերութիւնները, գիտութեան, մշա-
կույթի, տեխնիկայի և այլ նորութիւնները փոխանցւում են նաեւ
իրար հետ պատմական, հասարակական, կուլտուրական և այլ
կապերով ու հարաբերութիւններով կապւած ժողովուրդներին:
Այս նոր հարաբերութիւնների և հասկացութիւնների անվանում-
ները փոխանցւում են այն լեզվից, որի շնորհիւ հաղորդակից են
դառնում դրանց: Փոխառւում են այն տերմինները և բառերը,
որոնց համարժեքները չկան փոխառու լեզվում և սեփական բա-
ռակազմական միջոցներով ստեղծած համադրւները լիովին չեն
ծածկում փոխառչալ բառերի իմաստները:

Հայերենն իր պատմական զարգացման ընթացքում միշտ էլ
ունեցել է բառային փոխառութիւններ: Այսպես՝ հայերենին վառա-
զան դարերում անցել են հունարեն, լատիներեն, պարսկերեն,
վրացերեն, ռուսերեն բառեր:

§ 287. Բառային փոխառութիւնները տեղի են ունենում եր-
կու ձևով. անմիջական և միջնորդական:

Անմիջական փոխառութիւնները փոխառու լեզվի սեփական
բառերից ուղղակիորեն կատարւած փոխառութիւններն են, ինչ-
պես ռուսերենից հայերենին և այլ լեզուներին անցած սովետ,
բոլշևիկ, սովլոդ, լենինիզմ և այլ բառերը, պահլավերենից փոխ-
առչալ ազատ, ազդ, ակամա, անգամ, ապակի, ապստամբ, զրահ⁴
և այլ բառերը:

Միջնորդական փոխառութիւնները որեւէ լեզվի միջոցով կամ
նրա միջնորդութեամբ կատարւած այն փոխառութիւններն են,
որոնք փոխառու լեզվի ստեղծած կամ սեփական բառերը չեն և
վերցււած են այլ լեզուներից: Այսպես՝ հայերենը ռուսերենի միջ-

4 Տե՛ս է. Բ. Աղայան, նշված աշխ., էջ 291:

նորգույթյամբ միջազգային բառապաշարից վերցրել է բավական մեծ թվով բառեր, ինչպես՝ կապիտալ, կորպուս, տրակտոր, պիոներ, ռեկորդ, շեմպիոն, տրամվայ, տրոլեյբուս, կապիտան, էստաֆետ, բրիգադիր, ասում, քեռեմ, ասիում, դիալեկտիկա, տրանսֆորմատոր և այլն:

§ 238. Բացի ուղղակի փոխառություններից, մեր լեզվի բառային կազմը համալրվում և զարգանում է նաև շատ բառերի, բառակապակցությունների կազմադարների թաթմանությամբ և ընդօրինակմամբ, որ հայտնի է բառապատճենում տերմինով. ինչպես՝ հնգամյա պլան (пятилетний план), հարվածային (ударник), աշխօր (трудодень), շրջկոմ (райком), ընդհատակյա (подпольный), ինֆնաֆնադատություն (самокритика), կապի բաժանմունք, միջազգային մրցանակաբաշխություն (международный конкурс), ինֆնարափ (самосвал), տրանսպորտի միջոց, հասարակական աշխատանք, առևտրի կետ, ընկերական դատարան, անվտանգության խորհուրդ, հասարակական կարծիք և այլն:

Բառապատճենումները ես, ինչպես և բառափոխառությունները, իբրև բառապաշարի հարստացման միջոց գործել են մեր լեզվի զարգացման բոլոր շրջաններում. այսպես՝ կան բառապատճենումներ, որ մեր լեզվին են անցել դեռևս հինգերորդ դարում լատիներեն և հունարեն լեզուներից, ինչպես՝ ֆեռականություն (հուն. grammatica-ից), ենթակա (լատ. subiectus-ից), արտասանել, ապացույց, տրամադրություն, բացառել (հունարենից) և այլն:

Բառապատճենումների ժամանակ գործում են բառային կազմի հարստացման և՛ արտաքին, և՛ ներքին միջոցները, քանի որ արտաքին ազդակը հանդիսանում է փոխառու բառը, իսկ նոր բառը, տերմինը կամ հատկացությունը ստեղծվում է լեզվի ներքին, սեփական հնարավորությունների շնորհիվ:

§ 239. Փոխառյալ բառերից բոլորը չէ, որ միևնույն դերը և ճակատագիրն են ունենում փոխառու լեզվում: Նրանցից շատերը մերվում, կայունանում են լեզվի մեջ, դառնալով վերջինիս սեփականությունը և հարստացնում աֆն, իսկ մի մասն էլ, եթի սլատահական, անհարկի կամ սխալ փոխառություն է, լեզուն աստիճանաբար մերժում, մաքրում, զտում է և ստեղծում իր սեփական, առավել ճիշտ համարժեքները. աֆսպես՝ սովետահայ զրական լեզվի զարգացման առաջին շրջանում անսահմանափակ թվով գործածվում էին ռուսերենի միջնորդությամբ փոխառված մի-

ջաղգային բաղմամբով բառեր. ինչպես՝ դեյեզատ, սեսիա, սիմպո-
զիում, սուլիստ, ռեսերտուար, ցելս, լատուեստ և այլն, որոնք հա-
յերենում փոխարինվեցին պատգամավոր, նստաշրջան, գիտածո-
ղով, մեներգիչ, կամ մենակատար, խաղացանկ կամ երգացանկ,
արտադրամաս, դափնեկիր բառերով:

**ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՀԱՄԱԺԱՄԱՆԱԿՅԱ
ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ**

§ 290. Ժամանակակից հայերենի բառապաշարը համաժամա-
նակյա կտրվածքով կարելի է դասակարգել ըստ հետևյալ հատկա-
նիշների՝ ըստ գործածականության, ըստ գործառության ոլորտնե-
րի և ըստ ակտիվ ու պասիվ բառաշերտերի:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ ԸՍՏ ԳՈՐԾԱԾԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

§ 291. Ժամանակակից հայերենի բառապաշարն ըստ գործա-
ծականության բաժանվում է երկու հիմնական շերտի՝ համագոր-
ծածական բառեր և սանմանափակ գործածության բառեր:

Համագործածական բառեր

§ 292. Այս շերտի մեջ դասվում են այն բառերը, որոնք հա-
յերենի արդի փուլում արտահայտում են կենսականորեն անհրա-
ժեշտ իմաստներ, գործածվում են սովորական խոսքային իրա-
դրության մեջ, այլև լեզվական բոլոր ոճերում և ունեն գործածու-
թյան մեծ հաճախականություն: Սրանց մեջ, բնականաբար, մըտ-
նում են բառապաշարի հիմնական բառաֆոնդի մեջ մտնող բառե-
րը և առհասարակ հասարակական կյանքի ամենաբաղմաղան
բնագավառներին (քաղաքական, տնտեսական, արտադրական,
մշակութային, կենցաղային և այլն) պատկանող առարկաներ,
երևույթներ և հատկանիշներ արտահայտող բառերը:

Սրանք կազմում են ժամանակակից հայերենի բառապաշարի
ակտիվ շերտը:

Համագործածական բառերի մեծ մասը կարող է ունենալ և
ուղղակի, և՛ փոխաբերական իմաստներ, հարուստ հոմանիշային
և հականիշային շարքեր, այլև հուղաարտահայտչական երանգա-
վորում: Այդպիսի բառերից են՝ ամառ, այգի, անտառ, անձրև,
անցնել, աշխատանք, աշխատել, աշխարհ, աշուն, աչք, բերք, բե-

բեկ, բոճեկ, բարձր, գալ, գնալ, գործ, գետին, գիշեր, գիտենալ, գլուղ, դաշտ, զարմանալ, խելի, խմել, բնկեր, կլանի, հիմար, հին, նոր, նա, մենի, շուտ, ուտել, փաղափ, հինգ և այլն:

Սահմանափակ գործածություն ունեցող բառեր

§ 293. Սրանք այն բառերն են, որոնք գործածվում են յուրահատուկ խոսքային իրադրության մեջ և ունեն գործածության տարբեր բնույթի սահմանափակում (գործածական, տարածքային և այլն):

Սահմանափակ գործածություն ունեցող բառերի թվին են դասվում տերմինները (զանազան գիտաճյուղերին, մասնագիտություններին պատկանող բառերը), բարբառային բառերը, ժարգոնային — ծածկակալիչային բառերը, հնաբանությունները և նորաբանությունները:

ա) *Տ ե ռ մ ի ն ն ե Ր*. Սրանք այն բառերը կամ բառակապակցություններն են, որոնք գործածվում են գիտության, տեխնիկայի, մշակույթի, քաղաքականության և այլ երևույթների ու առարկաների հասկացությունների տրամաբանորեն ճշգրիտ բնորոշումների համար: Տերմինները հատուկ նշանակության բառեր են. նրանց դերը հասկացություն բնորոշելն է, սահմանելը (дефиниция): Նշանակում է, տերմինները, ի տարբերություն համագործածական կամ սովորական բառերի, ունեն ոչ թե անվանողական, այլ բնորոշող-սահմանողական (дефинитив) գործառնություն⁵: Տերմինների ամբողջությունը կոչվում է տերմինաբանություն:

Յուրաքանչյուր տերմին իր գիտաճյուղի տերմինաբանության մակարդակում սերտորեն կապված է մյուս միավորների հետ և կազմում է փակ համակարգ:

§ 294. Տերմինի համար իբրև բնորոշ առանձնահատկություններ կարելի է նշել, որ ա) նրա բովանդակությունը նրան վերադրվող սահմանումն է, բ) համակարգային է, խստորեն փոխկապված իր գիտաճյուղի տերմինաբանության մյուս միավորների հետ, գ) մենիմաստ է, անկաս է կոնտեքստից, խոսքային իրադրությունից և շունի արտահայտչական երանգավորում⁶:

⁵ Слов Б. В. Виноградов, Русский язык, М.—Л., 1947, стр. 12—13.

⁶ Տերմինների զգալի մասը առաջացել է բառիմաստի փոխարինական անցմամբ և մի քանիստ բառիմաստի անցման զուգորդային կապը զգացվում է (հմտ. մեռյալ ժամ, ազնիվ մնալ և այլն):

Մենխիմաստոսթյունը թեև բնորոշ է տերմիններին, սակայն բացարձակ տարբերակիչ հատկանիշ չէ, քանի որ յուրաքանչյուր տերմին մենխիմաստ է միայն ավյալ գիտաճյուղի տերմինաբանության համակարգում (հմմտ. ննշում՝ բժշկական, այլև ֆիզիկայի տերմինաբանության մեջ), իհարկե, անանցանելի պատճառով չկա տերմինի կամ գիտաբանի և սովորական բառի միջև, քանի որ տերմիններ կարող են առաջանալ ամենասովորական բառերից, որոնց մեծ մասը զործառուում է և՛ իբրև տերմին, և՛ իբրև համագործածական բառ (հմմտ. աղ, թթու, տարր, պտուղ, աչք, կուրծք, մատ, եղանակ, ժամանակ, մուտք, կրկաթ, պղինձ և այլն)։

§ 295. Տերմինների առաջացումը ևս տեղի է ունենում լիզվի զարգացման արտաքին և ներքին զործոնների միջոցով։ Դրանք են՝ ա) համագործածական բառի գիտական վերաիմաստավորում և տերմինացում, որ տեղի է ունենում մեծ մասամբ իմաստի փոխաբերական անցմամբ և բառի բաղմիմաստացման հղանակներից մեկն է. ինչպես՝ այտուց, բևեռ, ելք, կամար (ճարտ.), հառագայք, մուտք (ֆին.), սառք (պրիբոր), ուռուցք, ազնիվ մետաղ, խորք մարմին, մեռյալ ժամ, վզիկ (բժշկ. և տեխն.), գլխիկ (տեխն.)⁷ և այլն, բ) բառաբարդում՝ արտադրամաս, դեղատոմս, դավիթեկիր, հյուրախաղ, ձայնավակ և այլն, գ) ածանցում՝ առեբեսում (իրավ.), գերկարնալիք, գերլարվածություն և այլն, դ) հապավում՝ էՀՄ (էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենա), ՀԱՀ (Հայկական սովետական հանրագիտարան), ֆինբաժին, երևանախազիծինստիտուտ, Կենտկոմ և այլն, ե) բառափոխառություն՝ անտենա, գրոսմայստեր, լեզենդ, լագեր, կիրեռնետիկա, կլինիկա, սոնատ, պոեմ, շեֆ և այլն։

§ 296. Մեծ թիվ են կազմում սեփական և փոխառյալ բաղադրիչներով կազմված, այսպես կոչված, հիբրիդ տերմինները, որոնց մեծ մասը պատճենում է, ինչպես նաև բառակապակցությունների պատճենումները. օրինակ՝ ատոմակայան, բարձրավոլտ, գիտապրակտիկ, կարնամետրաժ, կինոնկար, կենսաֆիմիա, կենսապոլիմեր, մագնիսադաշտ, միկրոկենսաբանություն, շոգեատուրին, անհատի պաշտամունք, ծանուրյան կենտրոն, ձգողական ուժ, խաղաղ գոյակցություն, հաշվողական կենտրոն և այլն։

⁷ Նվաղափառաբանական ածանցով տերմինները կորցնում են հուզարարահայտական երանգը։

§ 297. Ըստ տերմինաբանական դաշտերի (ըստ գիտաճյուղի-
րի) տերմինները լինում են՝ ֆիզիկական (անոդ, ատոմ, գերծայն,
ծանրության կենտրոն, ձիառւծ և այլն), մաթեմատիկական (բազ-
մապատկիչ, բաղմապատկիչ, կիսորդ, բեկյալ, լոգարիթմ և այլն),
բժշկական (ախտորոշում, ամպուլա, ալտուց, բաց/լափիր, շաքար-
ախտ և այլն), տեխնիկական (ադրեգատ, ամբարձիչ, բուլդոզեր,
ամրան և այլն), ֆաղափական (ապադասակարգային, դեմո-
կրատիա, ինքնավար, տեռոր և այլն), ռազմական (ավտոմատ,
գնդապետ, գնեւրալ, գնահատ, զինիթահար և այլն), սպորտային
(դահուկուղի, թիւ, վազորդ, ծանրորդ, մարզիչ, էստաֆետ և այլն),
իւրավարանական (վրահրթ, գործը կարճել, բեկման հնթարկել և
այլն), լեզվաբանական (ձեռնյթ, հնչույթ, դոյական, ածական, բո-
վանդակության սլան և այլն) և այլն:

§ 298. Որքան էլ խիստ ընդգծված է հակադրությունը և սահ-
մանադատումը տերմինային ու ոչ տերմինային բառերի և կապակ-
ցությունների միջև, այնուհանդերձ, երկու բառաշերտերի փոխ-
ադրեցությունները և փոխլրացումները ակնհայտ են: Այսպես՝
գրական լեզվի համագործածական բառերի իմաստափոխման և
լայն թափով տերմինացման հետ, տեղի է ունենում նաեւ հակա-
ռակ սլորոցներ՝ մի շարք տերմինների՝ դարձյալ իմաստի փոխաբե-
րական անցմամբ վերաիմաստավորումն ու ներլափանցումը զը-
րական համագործածական բառերի շերտը:

Այս ապատերմինացման (դետերմինոլոգիզացիա)⁸ իմաստա-
բանական սլորոցներ արդյունք է մի շարք տերմինների գրական
լեզվի դործառական ոլորտներում ունեցած լայն կիրառության.
որին մեծապես նպաստում են բանավոր և գրավոր խոսքերը (ռա-
դիոն, հեռուստացույցը, ամսագրերը, թերթերը և այլն):

Այսպես՝ իբրեւ համագործածական բառեր հանդես են գալիս
ղեղատուս, դրամա, բալանա (= ֆին. հաշվեկշիռ, իսկ սովորական
դործածությամբ՝ հալասարակշռություն, նորմալ հարաբերության
սահայանում), ռադիո, հեռուստացույց և այլն:

Տերմինային բառերը ևս պատկանում են գրական լեզվի բա-
նապաշարին, ինչպես համագործածական բառերը: Նրանց գոր-

⁸ См. Л. А. Капанадзе, Взаимодействие терминологической и обще-
употребительной лексики, сб. Развитие лексики современного русского
языка, М., 1965, стр. 910.

ծածոթյունը սահմանափակվում է միայն գործառական ոլորտով, հետևաբար, նրանց տարբերությունը համագործածական բառերից միայն գործառական բնույթի է: Գործառական մի շարք ոճերում (գիտական, պաշտոնական) նրանք խիստ ակտիվ և կենսականորեն անհրաժեշտ են:

բ) Ն ե ղ մ ա ս ն ա գ ի տ ա կ ա ն բ առ եր և պ ր ո ֆ ե ս ի ո ն ա լ ի ղ մ ն եր: Այս տիպի սահմանափակ գործածությունն անհրաժեշտ է բառերը տարբերվում են տեղիում, ժամանակում, քանակությամբ, որ գրական լեզվում չունեն լայն գործածություն, առավել ակտիվ են խոսակցական լեզվում (ժողովրդագիտական լեզու) և այս տեսակետից էլ զրեթե ոչ պաշտոնական անվանումներ են: Սրանք գործածվում են որևէ մասնագիտություն, զբաղմունքով (հիմնականում արտադրատեխնիկական հարաբերություններ) միավորված մարդկանց խմբերի կողմից և արտադրության միջոցների, գործիքների, գործողությունների անվանումներ կամ դրանց վանազան տարբերակներ են:

Այսպես՝ հյուանի բառապաշարում գործածվում են միևնույն գործիքի զանազան անվանումներ, որոնք դրական լեզվում կամ գործածական չեն, կամ ունեն դոնե մեկ անվանում. խնչպիս՝ ռաֆ-դա-խարաուզ. դուր-իզմիր, զամփուր. սղոց-դուրումա (ձեռքի սղոց), բոլորկաուր (մեծ սղոց) և այլն:

§ 299. Պրոֆեսիոնալիզմները հաճախ հանդիս են դալիս նաև իբրև գիտական կամ տեխնիկական տեղիումների կրկնափոխություն: Սրանք անջատ, չհամախմբված միավորներ են և չեն կարող կազմել փակ համակարգ:

գ) Բ ա Ր Բ ա ո ա յ ի ն բ առ եր: Բարբառային են այն բառերն ու արտահայտությունները, որոնք հատուկ չեն գրական լեզվին, գործածական ու կենսունակ են բարբառներում և ունեն տեղական հիմունքներ:

Սրանցից շատերը մտնում են ժամանակակից հայերենի սահմանափակ գործածությունն անհրաժեշտ է բառաշարի մեջ: Բարբառային բառերից շատերը գործածվում են նաև գեղարվեստական լեզվում (ստեղծագործական նպատակադրումով), այլև խոսակցական լեզվում՝ առավել բնորոշ լինելով նրա ժողովրդագիտական տարբերակին (համատ. էդուց, էսօր, տղէք, էսպիս, էստեղ, իրիկուն, հեր, մեր, հոժար, քավոր, ճանանչել, կանանչել և այլն), որից և

կարող են թափանցել գրական համագործածական բառերի ոլորտը՝ լրացնելով ու համալրելով այն (հմմտ. քիֆ և այլն):

Ի տարբերություն տերմինային բառապաշարի, որն անընդհատ համալրվում ու հարստանում է, բարբառային բառերի (հատկապես տեղային սահմանափակություն ունեցողների) բառապաշարը աստիճանաբար նվազում է, և տարածքային առանձնահատկությունների հետ կապված տարբերությունները ջնջվում են:

դ) Ժ ա ր գ ո ն ա յ ի ն և Ժ ա ծ կ ա լ հ ղ վ ա յ ի ն բ ա ո ե ր : Հասարակական որոշ խմբերի, խավերի կողմից լեզվի մեջ գործածվում են որոշ յուրահատուկ բառեր և արտահայտություններ, որոնք գրական լեզվում ունեն իրենց համարժեքները: Այսպիսի բառերը կոչվում են ժարգոնային (արգոտիկ) բառեր: Որոշ մեկուսացած խավեր էլ, ուրիշներին անհասկանալի մնալու նպատակով, գործածում են իրենց հատուկ պայմանական արտահայտությունները՝ ծածկալեզուները, որոնք հենվում են մի շարք բառերի ու դարձվածների պայմանական նշանակությունների, այլև յուրահատուկ բառերի ու արտահայտությունների վրա:

§ 300. Ժամանակակից հայերենի արդի փուլում ևս գործածվում են որոշ ժարգոնային երանգավորում ունեցող, այլև պայմանական բառեր ու արտահայտություններ, որոնք առավել հասանելային յուրահատկություն ունեն ու բնորոշ են պատմիչների ու երիտասարդների բառապաշարին. այսպես՝ դպրոցականների մոտ գործածական են դիւրո (դիրեկտոր), մաք (մաթեմատիկա)⁹, ցիլո (ցիլինդր), շպո (շպարգալիկ), մանր բնկնել (ապշել, շշմել, տանել տալ), ցրել (թոցնել, գողանալ) և այլն, ուսանողների մոտ՝ ժամո (ժամագրություն), կայֆ աճել, կայֆի մեջ լինել (զվարճանալ)¹⁰, շվիլցցնել (թոցնել, փախցնել), մանդոսթ բնկնել (շփոթվել, շշմել) և այլն:

§ 301. Ծածկալեզվային բառեր են գողերի լեզվում քսիվ (գաղտնի նամակ, թուղթ տալը), խարոշի (хороший—գողերին հարող), գողակաճ (գողերին հակված), ապշագ (նյութական օգնու-

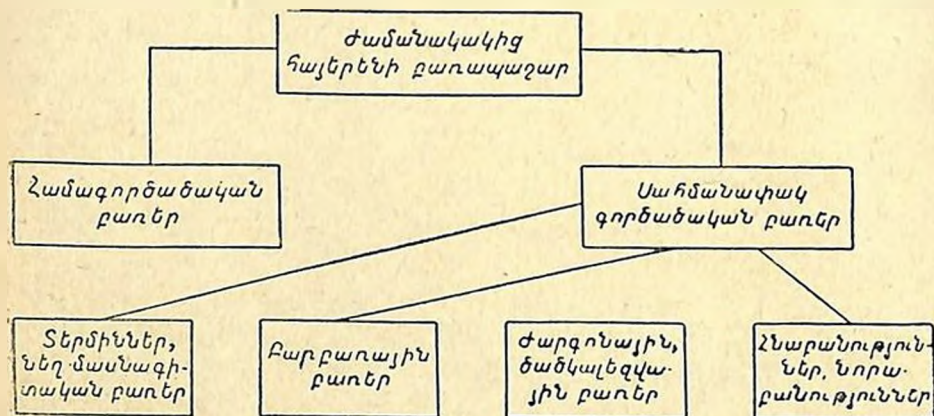
⁹ Դպրոցահասակներին բնորոշ է նաև ուսուցիչների և առարկաների անունների կրճատումը. օրինակ՝ աշխարհ. (աշխարհագրություն), երկիր. (երկրաչափություն), բուսաբ. (բուսաբանություն) և այլն:

¹⁰ Այս և մի քանիսը գործածական են նաև դպրոցականների ու երիտասարդների բառապաշարում:

թյուն գողերին) և այլն: Ժարգոնացին և ծածկալեզվական բառերը չեն համապատասխանում գրական լեզվի նորմաներին և խրախուսելի չեն:

կ) Հ ն ա բ տ ն ու թ յ ու ն ն եր և ն ո Ր ա բ ա ն ու թ յ ու ն ն եր: Սահմանափակ գործածություն ունեցող բառերի խմբին դասվում են. ա) հնացած կամ հին (գրաբարյան, միջինհայերենյան) այն բառերը (հնաբանությունները), որոնք ժամանակակից հայերենի արդի փուլում չունեն ակտիվ գործածություն (հմմտատուության, կապա, ումն, բեկ, նեպման, մարգալան, բանֆակ, բջիջ, կուլակ, բեմ, գգիբ, հայաբառուն, Ալեհպոլ, նահանգապետ և այլն) և գործառուում են միայն գրական լեզվի գիտական և դեղարվեստական ոճերում՝ տարբեր նպատակադրումով (ստեղծագործական գիտական և այլն, տե՛ս § 306), բ) նորակերտ այն բառերը (նորաբանությունները), որոնք ժամանակակից գրական լեզվում գեղես չեն ստացել համընդհանուր ճանաչում և լայն գործածականություն (հմմտ. նմուշօրինակ, ցուցանոր (պրեմիերա), գործընթաց (պրոցես)¹¹, ցուցնակ, էսկալացիա և այլն (տե՛ս § 309, 310):

§ 302. Ժամանակակից հայերենի բառապաշարը ըստ վերոհիշյալ շերտավորման կարելի է պատկերել հետևյալ տախտակով:

¹¹ Տե՛ս է. Բ. Աղայան, *Լեզվի գոյության տարրերակային ձևերը «Ռանրեր Երևանի համալսարանի», 1973, № 2, էջ 67:*

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ ԸՍՏ ԱԿՏԻՎ ԵՎ
ՊԱՍԻՎ ՇԵՐՏԵՐԻ

§ 303. Ըստ բառապաշարի մեջ ունեցած կենսունակության և դերի, Ժամանակակից հայերենի բառապաշարը կարելի է բաժանել երկու շերտի՝ ակտիվ և պասիվ¹²:

Ա կ տ ի վ բ առ ա շ ր տ

§ 304. Ժամանակակից հայերենի ակտիվ շերտի մեջ են մտնում այն բառերը, որոնք ունեն ամենօրյա գործածություն, կենսունակ են, և նրանց իմաստները հասկանալի են հանրության բոլոր անդամների համար: Սրանք են համագործածական բառերի մեծագույն մասը (հմմտ. աչք, ես, դու, հաց, մենք, ասիլ, խոսիլ, լսվ, կարմիր, հինգ, գնալ, հին, ուտել և այլն, տես § 292) և համընդհանուր ճանաչում ստացած տերմինների մի մասը (հմմտ. կապրոն, լալսան, հեռուստացույց, տիեզերագնաց, տիեզերանավ, կոդ և այլն):

Պ ա ս ի վ բ առ ա շ ր տ

§ 305. Պասիվ շերտի մեջ են մտնում այն բառերը, որոնք հնացած, հին լին կամ, ընդհակառակը, յուրեք նոր լինելու պատճառով դեռևս չեն ստացել համընդհանուր ճանաչում:

Կարճ ասած՝ պասիվ բառապաշարի մեջ են մտնում հիմնականում հնաբանությունները և նորաբանությունները:

Հ ն ա բ ա մ ու թ յ ու ն

§ 306. Այն բառերը, որոնք դուրս են եկել ակտիվ բառապաշարից և մեր լեզվի արդի փուլում չունեն ակտիվ գործառույթ, կոչվում են հնաբանություններ:

Հնաբանությունների մեծագույն մասը լրիվ կերպով դուրս չի ընկնում լեզվի բառային կադմից, այլ անցնում է նրա պասիվ բա-

¹² Սա բառերի գործածականության առավել ընդհանուր դասակարգումն է:

ռերի շերտը և գործածվում են միայն անհրաժեշտության մղումով:

Հնաբանությունները լինում են հրկու տիպի՝ ա) պատմական հնաբանություններ, որոնք արտահայտում են պատմականորեն հնացած հրեությունը, հասկացություններ և ժամանակակից հայերենում գործածվում են միայն գիտապատմական և գեղարվեստական գրականության մեջ՝ հնացած ու կյանքից դուրս մղված հրեություններ նկարագրելու, այլև պատմական ժամանակաշրջանի կոլորիտ ստեղծելու նպատակով. ինչպես՝ այբուբնի, աղախին, բեգ, իշխան, մարգպան, սեմեկապետ, նախարար, ներհինի, հարեմ, մարդպետ, մոգպետ, կովակ, ատուշան, մեհյան, մոգ, տանուտեք, գզիր, բյոխվա և այլն: Պատմական հնաբանությունների մեջ են մտնում ոչ միայն վաղ անցյալում գործածությունից դուրս եկած բառերը, այլև այբուբնի, որոնք առաջացել և հնացել են ոչ հնագույն ժամանակաշրջանում, այլ համեմատաբար ավելի ուշ (նաև սովետական շրջանում) և ունեցել են շատ կարճ կյանք. ինչպես՝ շօ (Հայաստանի Օգնություն կոմիտե), Հայարտուն, Ամերկում, Ամեհեկում, Հեղկում, բառակկում, լիկկայան, բանֆակ և այլն:

բ) Հնաբանություններ, որոնց արտահայտած հասկացությունները դուրս չեն մղվել հասարակական կյանքից, սակայն զանազան պատճառներով (ներելավական և արտալեզվական) փոխառվել են այլ անվանումներով. դրանք կարող են լինել և՛ հին (գրաբարյան), և՛ նոր շրջանի բառեր. ինչպես՝ այր-տղամարդ: գան-ծեծ, որմն-պատ, աղերս-կապ, բեղ-փորել, ՀՀԳ (Հայաստանի հեռագրական գործակալություն)¹³—Արմենպրես, Ալեֆպոլ-Անինական և այլն:

Ծանոթ.— Հիշյալ հնաբանություններից շատերը, զրկվելով լայն կախ, ինքնուրույն գործածությունից, բաղադրությունների մեջ, սակայն, պահպանում են իրենց կենսունակությունը և գործածվում բառային կազմի ակտիվ բառերի շարքում. ինչպես՝ այր-առնական, որմն-որմնաղիր, որմնակար և այլն:

Բառի ակտիվ շերտից պասիվին անցնելը սերտորեն կապված է լեզվի զարգացման պատմական պրոցեսի հետ, որ պայմանա-

¹³ Նոր անվանում ստանալուց հետո այս հապավումը դարձավ պատմական հնաբանություն և անցավ պասիվ բառերի շերտը:

վորված է արտալեզվական (սոցիալ-պատմական, քաղաքական և այլն) և զուտ լեզվական զործոններով՝ համակարգային, ենթահամակարգային կապերով: Ընդ որում, բառի համակարգային կապերի բազմակողմանի և ամուր լինելու դեպքում նրա իմաստի հրահանգն ալրոցեսն առավել դանդաղ է ընթանում:

Ն ո Ր Բ ա ռ ն ու թ յ ու ն և ն ո Ր Բ ա ռ ն

§ 307. Նոր բառեր կամ նորաբանություններ են հիմնականում նոր հասկացություններ արտահայտող բառերը. ինչպես՝ ճախրիտ, կապրոն, լավսան, էՀՄ (էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենա), լայնէկրան, ՊԱՊ և այլն: Նոր բառեր առաջանում են հատկապես գիտատեխնիկական տերմինաբանության մեջ, ինչպես նաև եղած հասկացությունները նոր անվանումներով փոխարինելիս: Նման եղանակով նոր բառերի առաջացման դեպքում աստիճանաբար ետին պլան են մղվում հին անվանումները, և նոր համարժեքները, որ սկզբնապես հանդես են գալիս իբրև դրանց համանիշներ, ստանում են լայն գործառություն, իսկ նախորդները կամ առհասարակ դուրս են գալիս բառային կազմից, կամ պահպանվում իբրև պասիվ փոթածական բառեր. ինչպես՝ ցեխ բառի փոխարեն գործածվում է նոր առաջացած և ակտիվ գործածություն ստացած հայերեն արտադրամաս բառը. մարկա բառի փոխարեն մակնիշ բառը, լաուրեատ բառի փոխարեն՝ դափնեկիր բառը և այլն: Նոր բառերի և նորաբանությունների առաջացումը տեղի է ունենում երկու ճանապարհով՝ արտաֆին և ներֆին:

§ 308. Արտաֆին միջոցը (որ միաժամանակ և բառապաշարի հարստացման արտաքին միջոցն է, տե՛ս § 286) այլ լեզուներից կատարված փոխառություններն են, որոնք կապված են գիտության, տեխնիկայի և մշակույթի զարգացման ու դրանց հետ անմիջականորեն կապված նոր մեքենաների սարքավորումների և երկվույթների անվանումների հետ. ինչպես՝ լավսան, կապրոն, սինթետիկա, կոդ, սպորտլուտո և այլն:

§ 309. Նոր բառերի և նորաբանությունների առաջացման ներքին միջոցներից են.

ա) Լեզվում եղած բառերի բառակազմական կազապարհներով նոր բառերի կազմումը: Այսպես՝ միայն տիեզերք և լուսին բառերով՝ կապված տիեզերքի և լուսնի հետադոտման հետ, վեր-

շին քսանամյակում առաջացել են բազմաթիվ նոր բառեր. ինչպես՝ լուսնագնաց, լուսնախցիկ, լուսնացույց, լուսնահող, լուսնամերձ, լուսնաշուրջ, լուսնընթաց, լուսնատար, տիեզերակայան, տիեզերանավ, տիեզերագնաց, տիեզերաքոիչ, տիեզերավորձ, տիեզերակապ, տիեզերանավակայան և այլն: —Յակ ածանցով՝ վազմուլյակ, մարտուլյակ, սառցուլյակ, լողուլյակ և այլն: Դեր- նախածանցով՝ գերհզոր, գերաբազ, գերիրական, գերսեղմ, գերնոր, գերկարնալիք, գերհնչյունային և այլն:

բ) Հապավումները. ինչպես՝ ՈՒԳՈ (ուսանողական գիտական ընկերություն), ԶԷԿ (ջրմաէլեկտրակայան) և այլն:

Շանոր.— Կադապարների հիմքով առաջացած նորաբանությունները անսովոր ու արտառուց չեն հնչում լեզվի համար. այս պատճառով էլ անմիջապես են անցնում ակտիվ գործածության բառերի շարքը. ինչպես՝ մեկնարկ, քոիչֆուլի, բետոնուլի, գիտավորձ, դափնեկիր, երգացանկ, սրտանկար և այլն:

դ) Հին, մեռած և պասիվ բառաշերտից վերցրած բառերի վերամաստավորումը և կենսունակացումը. ինչպես՝ ական, ականանետ, պարետ, հորան, տեղանք, կայանք (արդյունաբերական խողոր սարքավորման տեղ), հատվածք (Ապոլոն-17 տիեզերանավի հատվածքը վերադառնում է երկիր, ՍՀ), հեռուստ¹⁴ (հմմտ. հեռուստացույց, հեռուստաէկներոն, հեռուստածրագիր, հեռուստահաղորդում, հեռուստասպասարկում, հեռուստաաշտարակ, հեռուստատեսություն, հեռուստախցիկ, հեռուստադիտող, հեռուստացանց և այլն) և այլն:

դ) Ակտիվ շերտի բառերի իմաստների փոփոխությունը և ընդլայնումը. աչսպես՝ միջուկ բառը նշանակում է «կենտրոնական, միջին մասը». —այլին ածանցով (հատկանշային իմաստով) դարձավ ատոմային զինքի տեսակի բազադրյալ տնվանման մաս (հմմտ. հրթիռամիջուկային, միջուկային զինք և այլն):

Բառի իմաստի նորացումը և թարմացումը բառային կազմի հարստացման ներքին կարևոր միջոցներից մեկն է: Բառը, ձևոք բերելով նոր իմաստ, հանդես է գալիս նոր բառիմաստային խումբերում և բառակապակցություններում, նրա շուրջը հանդես են գա-

¹⁴ Հին հայերենում մակրայ էր (=հեռվից, հմմտ. հեռ-ու, հեռ-ավոր և այլն) և աշխարհաբարում հնացած ու անգործածական էր:

լիս այլ բառեր, հարստանում են նրա համակարգային կապերը, հանդես են գալիս համանիշային և հականիշային նոր հարաբերություններ և այլն: Կարճ ասած՝ բառը վերստանում է նոր կյանք և անցնում ակտիվ շերտի ոլորտը: Նորաբանությունները, ճանաչում գտնելով, անցնում են բառապաշարի ակտիվ շերտի ոլորտը և կազմում ակտիվ բառապաշարի նոր բառերի շարքը: Այդպիսիք, իբր բառային կազմի համար անհրաժեշտ և կենսունակ միավորներ են և լեզուն հարստացնում են իմաստային ու ոճական երանգներով, պահպանվում են և ստանում ակտիվ գործածություն՝ դառնալով լեզվական հանրությունից սկիզբնությունը: Հակառակ դեպքում, մնում են իբրև պատահական անհարկի նորամուծություններ և նույնիսկ չեն թափանցում լեզվի բառապաշարի պասիվ շերտերը: Ինչպես՝ մամուլում գործածված նորանմուշ, ցուցանուր (Մոսկվա կինոթատրոնում օրերս տեղի ունեցավ կինոնկարի ցուցանուրը, ՀԶ)¹⁵, ցուցնակ (Ջերմաստիճանի միջազգային ցուցնակ, ԽԽ) և այլ նորաբանություններ:

§ 310. Նորաբանությունների մեջ որոշ տեղ են զբաղում առանձին գրողների և բանաստեղծների կողմից ստեղծագործական, ոճական նկատառումներով ստեղծված նոր բառերը, որոնց մեծ մասը հարստացնում է գեղարվեստական գրականության լեզուն՝ հաղորդելով նրան ճկունություն և գեղեցկություն. ինչպես՝ աղեղվել, ամբոխվել, համասլիշուել, կամարվել ամրացվել և այլն (ՀՇ, Քնար Հայաստանի) կամ մնում բնորոշ միայն տվյալ հեղինակի ստեղծագործությանը, ինչպես՝ մահե, արեե (ԵԶ, Երկերի ժողովածու), ցուցոն (ՍԿ, Քարավանները դեռ քայլում են), ամենամարդ, ամենահայր, ամենահայ (ՊՍ, ՄԱՓ, ԱԶ), ամենախմբ, ամենախոնր (Համո Սահյան, Հայրենիք) և այլն՝ ընթանալով բառապաշարի ակտիվ շերտի ոլորտը: Այսպիսի նորաբանությունները դիպվածական, անհատական-ոճական (օկավիտնալ) նորաբանություններ են:

Բառապաշարի ակտիվ և պասիվ շերտերը արտացոլում են բառապաշարի տեղաշարժերը:

¹⁵ Ստեղծվել է համանարար իբրև պրիմիերա բառի հայերեն համարժեք:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ
ԸՍՏ ԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅԱՆ ՈՒՈՐՏԻ

§ 310. Համաժողովրդական լեզուն հասարակական կյանքի (արտադրության, մշակույթի և այլն) զարգացման հիտեանքով մարդու հասարակական կամ արտադրական որևէ գործունեության հետ կապված՝ ստանում է համապատասխան ոլորտներին հատուկ տարրեր ու երանգներ: Համաժողովրդական լեզվի այս ոլորտային տարբերակները կոչվում են լեզվական կամ գործառական (ֆունկցիոնալ) ռեկր¹⁶:

§ 311. Ժամանակակից հայերենում որոշակիորեն տարբերվում են լեզվի խոսակցական և գրական տարբերակները:

§ 312. Գրական լեզուն խոսակցական լեզվի մշակված, հըղված և կանոնավորված ու զրականությանը դրսևորված արտահայտությունն է: Ամեն մի գրային կամ գրավոր լեզու գեղես զրական է, եթե այն խոսակցական լեզվի սոսկ գրավոր դրսևորումն է¹⁷:

Գրական լեզուն դրսևորվում է մամուլի, գիտական և գեղարվեստական զրականության մեջ:

§ 313. Խոսակցական լեզվին առավել բնորոշ են թերի ու համառոտ նախադասություններ, քերականական ու կառուցվածքային իրակությունների նկատմամբ որոշ անփութություն, անբռնազբոսիկ ու ոչ հղված խոսք, այլև քառերի հուղաարտահայտչական երանգների առատություն:

Հայերենի զարգացման համաժամանակյա կտրվածքում թեև զրական լեզուն առավել մշակվածության և կանոնավորվածության շնորհիվ տարբերվում է խոսակցականից, սակայն մասսայական հաղորդակցության միջոցների (ռադիոյի և հեռուստատեսության), գիտության ու տեխնիկայի զրագիտության ու մշակույթի զարգացման հիտեանքով, այն թափանցում է նաև կենցաղի և արտադրության մեջ և, բնականաբար, հետզհետե նվազում են գրական և խոսակցական լեզուների ընդգծված տարբերությունները: Այսպիսով, խոսակցական լեզվի կողքին զարգանում է նրա գրական-խոսակցական տարբերակը, որին բնորոշ են բառապաշարային, իմաստային, քերականական, գործառական և հուղաարտա-

¹⁶ Տե՛ս Ֆ. Հ. Խղարյան, Ոճարանության առարկան և խնդիրները, Երևան, 1971, է. Բ. Աղայան, Լեզվի գոյության տարբերակային ձևերը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1973, № 2:

¹⁷ Տե՛ս է. Բ. Աղայան, նշված հոդվածը, էջ 67:

հայտնական ալլ յուրահատկություններ. այսպես՝ գրական-խոսակցական ոճում գործածական են էս, էսպես, կեսուր, կեսուր, գիլաս, խոնոն, տասերեմ, տասչոս, իրիկուն, բավոր և այլն, որոնք գրական լեզվում ունեն իրենց նորմավորված համարժեքները (հմտ. այս, այսպես, սկեսուր, կիոաս, զանգուր, տասներեք, տասնչորս, երեկո և այլն):

Այսպիսով, լեզվի խոսակցական ոճը շիրտավորվում է գրական-խոսակցական և առօրյա խոսակցական կամ ժողովրդախոսակցական տեսակներով:

§ 314. Առօրյա խոսակցական կամ ժողովրդախոսակցական ոճը գործածվում է ոչ պաշտոնական հարաբերություններում, այսպես, օրինակ, կենցաղում, փողոցում, մարդադաշտում, ընկերների ու աղբականների հետ ունեցած զրույցների ժամանակ, տրանսպորտում, շուկայում և այլն: Առօրյա խոսակցական կամ ժողովրդախոսակցական ոճին բնորոշ են հետևյալ բառերը՝ բիբաբ, գոռով, էսպես, էսման, էդման, էս, էդ, էն, դադդ, ոտ, ձեռ, բուշ, պոռշ, նդել, փոբացավ, ախպեր, հավես, յոլա գնալ, լավի գնալ (լավանալ առողջանալ), տնավարի, գզվառվել և այլն: Սրանք ընդհանուր առմամբ են համապատասխանում ընդունված գրական նորմաներին և գիտական, պաշտոնական ոճերում կիրառելի չեն:

§ 315. Ժամանակակից հայերենի զարգացման արդի փուլում լեզվի գրական խոսակցական և ժողովրդախոսակցական ոճերի փոխշփման ու փոխներթափանցման շնորհիվ գրական-խոսակցականը ընդարձակում է իր գործառույթը՝ թափանցելով հանրության առօրյա գործունեության ոլորտը և, բնականաբար, ձգտում բարձրակույթյան ու ընդհանրության¹⁸, իսկ առօրյա խոսակցական ոճի շատ տարրեր թափանցում են գրական լեզվի (մասնավորապես գեղարվեստական գրականության) համակարգը, ձուլվում և հարստացնում այն:

Դրական լեզվի զարգացման հետ, զարգանում ու ընդարձակվում են նրա գործառույթյան ոլորտները. այսպես՝ ցայտունորեն սահմանադատվում են գեղարվեստական, գիտական և պաշտոնական ոճերը:

§ 316. Գեղարվեստական ոճին հիմնականում բնորոշ է պատկերավոր հաղորդակցման գործառույթը, և այս տեսակետից

¹⁸ Տե՛ս է. Բ. Աղայանի նշված հոդվածը, էջ 69:

այն հակադրվում է դրական լեզվի մյուս ոճերին (գիտական, պաշտոնական)։ Գեղարվեստական ոճի համար հատկանշական են խոսքային ազատությունը, հուզաարտահայտչականությունը և այլն։ Գեղարվեստական ոճը և՛ իր գործառական (ֆունկցիոնալ), բառապաշարային ու քերականական, և՛ ծավալային առանձնահատկություններով տարբերվում է դրական լեզվի մյուս ոճերից, քանի որ նրանում ստեղծագործական տարրեր նպատակներով առկա են համաժողովրդական լեզվի բոլոր տարրերն ու լեզվական միջոցները, բոլոր ոճերը՝ ժողովրդախոսակցական, գիտական, պաշտոնական և այլն, հնացած բառերն ու կապակցությունները, օտարաբանությունները, դարձվածքները, բարբառային ու ժարգոնային բառերը և այլն։

Ծանոթ.— Թերևս այս յուրահատկությունների պատճառով էլ որոշ լեզվաբաններ մերժում են այն գործառական մյուս ոճերի համակարգում դասելը՝ պատճառաբանելով, որ նրա հիմնական գործառույթը գեղադիտականն է։ Սակայն շատերն այն դիտում են իբրև լեզվի ինքնուրույն ոճ¹⁹։

§ 317. Գիտական ոճը գործածվում է գիտահետազոտական աշխատանքի ոլորտում։ Այս ոճը հուզաարտահայտչական երանգավորման տեսակետից չի դոք է, աչքի է ընկնում մտածական, տրամաբանական յուրահատկությամբ և ունի հաղորդող, ներգործող դործառույթ։ Այն հենվում է հասկացությունների, դատողությունների վրա, օգտագործում է սիստեմական նշույթ, ունի գիտական, տերմինատրանսկյուն։ Գիտական ոճի համար բնորոշ է հաղորդածի բովանդակության ճշգրտությունը, կոնկրետությունը և սեղմությունը. այսպես՝ գիտությունների դարգացման, նրանց ճշուղավորման ու սահմանադատման հետ ընդարձակվում և առանձնանում է յուրաքանչյուր գիտաճյուղ իր հատուկ տերմինաբանությամբ։ Առանձնանում է արտադրատեխնիկական բառապաշարն իրեն բնորոշ տերմիններով, որոնց մեջ մեծ տեղ են դրավում տեխնիկական սլոգանների անվանումները (կազմված մեծ մասամբ —ում և —ացում ածանցներով), ինչպես՝ գալվանացում, ալյամոնտաժում, պահածոյացում, օնառացում, եգրանդկում, էլեկտրազոդում և այլն։

¹⁹ *St' u Gvozdev*, Очерки по стилистике русского языка, М., 1065. Ефимов, *Стилистика художественной речи*, М., 1961. В. В. Виноградов, *Итоги обсуждения вопросов стилистики*, ВЯ, 1955, № 1, стр. 850.

§ 318. Գիտական ոճի առանձին տարբերակներ են գիտահան-
րամատչելի և մասնագիտական-գրադոմոնիային ոճերը:

§ 319. Գիտահանրամատչելի ոճը առավել մատչելի և գործա-
ծական է և կաշկանդված ու հազեցված չէ նեղ մասնագիտական կամ
անհասկանալի տերմիններով, ինչպես զուտ գիտական ոճը: Այն
և՛ իր բառապաշարով, և՛ իր կառուցվածքով հանրամատչելի է և
նեղ մասնագետների, և՛ ժողովրդի լայն զանգվածների համար:

§ 320. Մասնագիտական-գրադոմոնիային ոճը գործառույթ է
մասնագիտությամբ կամ զբաղմունքով միավորված կոլեկտիվ-
ների, խմբավորումների մոտ. այսպես՝ ֆիզիկոսների ոճ, քիմիկոս-
ների ոճ, բժիշկների ոճ, հյուսնների ոճ, ատաղձագործների ոճ, կոշ-
կակարների ոճ և այլն:

§ 321. Պաշտոնական ոճ: Պաշտոնական ոճը գործադրվում է
պետական, պաշտոնական, դիվանագիտական փաստաթղթերում,
կառավարական հրամանագրերում, ուղերձներում, դեկլարացիա-
ներում, նոտաներում, ինֆորմացիոն հաղորդագրություններում,
մամուլի առաջնորդողներում, գրասենյակային, գործարարական
գրագրություններում և այլն: Պաշտոնական ոճը մյուս ոճերից
ցայտունորեն տարբերվում է իր գործառույթային հատկությամբ
և բառապաշարային յուրահատկություններով: Այս ոճի համար
հատկանշական են ձևակերպությունների ճշգրտությունը, հակիր-
ճությունը, բանաձևային ու «կաղապարային» արտահայտություն-
ներն ու կապակցությունները, պատճառահետևանքային ուրող բա-
ռերի և նախադասությունների հաստիկ տիպերի գործածություն-
ները, յուրահատուկ տերմինաբանությունը և այլն. ինչպես՝ ի գի-
տություն, ի դեկլարություն, ի տեօրիություն, ուստի, հետևա-
բար, վերոհիշյալ, վերոգրեյալ, սույն, սույնով, հայտնվում է...,
ստորև, համարել անվավեր, այսօրվա դրությամբ, պարտավորու-
թյուններ ստանձնել և այլն: Կարճ ասած՝ մշակվում է փաստաթղ-
թային յուրահատուկ ձև (հրաման, կարգադրություն, տեղեկանք,
արձանագրություն, դիմում, համաձայնագիր և այլն), յուրահա-
տուկ տերմինաբանություն ու բառապաշար:

§ 322. Պաշտոնական ոճը ունի իր ընդգրկման առավել կոնկ-
րետ ոլորտները՝ գրասենյակային-գործարարական, վարչական-
փաստաթղթային, վարչական-իրավաբանական, վարչական-դիվա-
նագիտական և այլն:

§ 323. Գրասենյակային-գործարարական ոճը գործադրվում է

հիմնարկների գործարարական փաստաթղթերում ու գրադրություններում (հմմտ. հրաման, կարգադրություն, դիմում, հաշվետվություն, արձանագրություն և այլն): Սրանում գործառում են նաև հնացած ստանդարտային բառեր ու կապակցություններ, դրաբարյան նախդիրներ և այլն (հմմտ. սույն, սույնով, ս/թ, ստորև, վերոհիշյալ, վերոբերյալ, առ այսօր, հուսով եմ, որ..., արդ, ըստ, ընդ և այլն):

§ 324. Վարչական-փաստադրային ոճը գործառում է կառավարական հրամանագրերում, ուղերձներում, ղեկավարացիաներում, նոտաներում, ղեկուցումներում, օրենքներում և այլն: Այս ոճին բնորոշ են բառերի կոնկրետ, ճշգրիտ և ուղղակի նշանակությունները գործածվելը, որոշ «կաղապարային» արտահայտությունները (հմմտ. պարտավորեցնում է, հանձնարարում է, երաշխավորում է, ի գիտությամբ, ի ղեկավարությամբ և այլն):

Որոշ բնույթի փաստաթղթերում կարող են լինել խիստ երկար նախադասություններ, հաճախ մեկ և ավել էջանոց (հմմտ. Սովետական Հայաստանի թերթի 1976 թ. հունիսի 15-ի առաջին էջում տպված ղեկավարացիան), որոշ մանրամասների նկարագրություն և այլն, որ արվում է ճշգրտման և տարակարծությունների բացառման նպատակով:

§ 325. Վարչական-իրավաբանական ոճը գործառում է միլիցիայի և դատավարական օրդաններում. այս ոճի համար բնորոշ են գործը կարենել, գործ հարուցել, բերման ենթարկել, վրաերկառել, մեղադրյալ, գործով անցնող, հայցվոր, տուժող, անմեղսունակ և այլ տերմիններն ու տերմինային կապակցությունները, որոնք այլ ոճերում չեն գործառում:

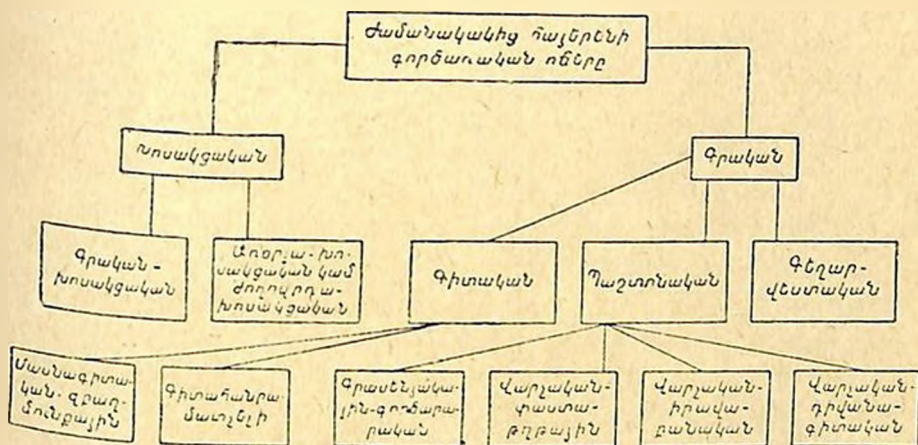
Մի շարք համագործածական բառեր այս ոճում կիրառվում են տերմինային նշանակությամբ. օրինակ՝ մեղք, մեղադրանք, խախտում, պատիժ, քննություն և այլն:

§ 326. Վարչական-դիվանագիտական ոճը գործառում է պետական դիվանագիտական փաստաթղթերում և միջազգային ու միջպետական հարաբերությունների ոլորտում. սրա համար բնորոշ են այնպիսի միջազգային տերմիններ ու կապակցություններ (մեծ մասամբ պատճենված), որոնք այլ ոճերում սովորաբար չեն գործառում. հայսպես՝ զբույց ունենալ կլոր սեղանի շուրջը, բարձր մակարդակով խորհրդակցություն, խաղաղ համագոյակցություն,

պայմանագիր, ղաշինֆ²⁰, գործերի հավատարմատար, դեսպան, ռեզիդենցիա, նոտա, ուլտիմատում և այլն: Այս ոճի մի շարք կապակցություններում որոշ բառեր ունեն հուղաարտահայտչական երանդավորում: Ինչպես՝ սառը պատերազմ, պատերազմի մրցավազք, ավազակալին հարձակում, պատերազմի օջախ և այլն:

§ 327. Գործառական ոճերը կարելի է պատկերացնել հետևյալ տախտակով²¹:

Մանր.— Ոմանք առանձին ոճ են դիտում նաև մամուլի լեզուն կամ հրատարակախոսական ոճը²²: Մինչդեռ մամուլում հանդիպող հրատարակախոսական հոգևածները հիմնականում գիտական, պաշտոնական (իր տարատեսակներով) և գեղարվեստական բնույթի են. այսպես՝ եթե քաղաքական, դիվանագիտական բնույթի են (դեկլուցումներ, ճառեր, ուղերձներ, կառավարական, կուսակցական կաթինետներում ծնված որոշումներ, դեկլարացիաներ և այլն), վարչական-փաստաթղթային կամ վարչական—դիվանագիտական ոճի մեջ են մտնում, եթե ակնարկներ, ֆելիետոններ կամ գրախոսականներ են՝ գեղարվեստական ոճի կամ գիտական ոճի տարատեսակների մեջ:

²⁰ Այս և նախորդ (պայմանագիր) բառերը գործառում են նաև գիտական և գեղարվեստական ոճերում:

²¹ Համեմատիր է. Բ. Աղայան, նշված հոդվածը, էջ 76:

²² Sևս Гвоздев, Очерки по стилистике русского языка, М., 1965, стр. 25.

ԲՍՈՍԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ

§ 328. Ինչպես ամեն մի լեզու, այնպես էլ հայերենը ունի նոր բառեր կազմելու իր սեփական միջոցներն ու եղանակները: Նոր բառեր կազմելու միջոցների և եղանակների ուսումնասիրությունը դրավում է բառագիտության «բառակազմություն» բաժինը: Բառակազմությունը քննում է նաև բառի կառուցվածքը:

Հայերենը պատկանում է այն լեզուների թվին, որի բառակազմությունը չափազանց ճկուն է և դյուրաթեք: Այս առանձնահատկությունը նպաստում է եղած արմատների, բառերի ու ածանցների միջոցով բազմաթիվ նորանոր բառեր կերտելուն, օտար լեզուներից գիտական ու տեխնիկական շատ անբխններ հայերենով թարգմանելուն և դրանց իմաստները ճիշտ վերարտադրելուն:

§ 329. Բառակազմությունը սերտորեն կապված է քերականության հետ, քանի որ բոլոր նոր բառերը առաջանում են իբրև քերականորեն ձևավորված լեզվական միավորներ, իբրև որոշակի խոսքի մասեր և արտահայտում համապատասխան քերականական կարգ:

Բառի կառուցվածքի ուսումնասիրությունը պարզում է, որ բառերը բաղադրված են մեկ կամ մի քանի իմաստակիր տարրերից՝ ձևույթներից:

Ձևույթ (մորֆեմա)

§ 330. Լեզվի ձևական կամ նյութական կողմը արտահայտվում է հնչույթներով, որոնք առանձին վերցրած իմաստ չունեն, նրանք կազմում և բաղադրում են լեզվական իմաստակիր միավորների ձևեր: Լեզվական նվազագույն իմաստակիր միավորը ձևույթն է:

իմաստի և ձևի անբաժանելի միասնություն կազմող լեզվական նվազագույն միավորը կոչվում է ձևույթ:

§ 331. Ձևույթի ձևը կամ արտահայտության պլանը նրա արտաքին նյութական կողմն է կամ հնչույթականը, իսկ իմաստը կամ բովանդակության պլանը՝ տվյալ հնչույթով կամ հնչույթախմբով արտահայտված իմաստը: Հետևաբար, շին կարող լինել անձև ձևույթներ, ինչպես որ շին կարող լինել նաև իմաստազուրկ ձևույթներ, այսպես օրինակ՝ զիր, գրի, գիրք, գրել, գրավոր, գրալին բառերի մեջ զիր հնչյունախումբը արտահայտում է ընդհանուր նյութական իմաստ, որ զիր առարկայի արտահայտած իմաստն է: Հիշյալ բոլոր բառերում ընդհանուր զիր-գրք ձևույթը չի կարող այլևս բաժանվել, տարրալուծվել ավելի նվազագույն միավորների՝ առանց իմաստի աղավաղման: Այս դեպքում ստացվում են առավել նվազագույն միավորներ՝ հնչույթներ (գ-ի-ր), որոնք այլևս ձևույթներ չեն, քանի որ իմաստից զուրկ են:

§ 332. Բերված կազմություններում զիր ձևույթը հանդես է գալիս երկու ձևով՝ զիր և գրք, նշանակում է մեկ ձևույթը կարող է ունենալ երկու ձև կամ երկու տարբերակ: Չի բացառվում նաև ձևույթների երկուսից ավելի ձևերի գոյությունը. ինչպես՝ կին-կան-կն (հմմտ. կին, կանաչք, կանանց, կնոջ, կնամուլ և այլն), որ պայմանավորված է հնչույթների շեշտափոխական հնչյունափոխությամբ:

Մանր.— Միևնույն ձևույթի տարբեր ձևերը պրոֆ. է. Աղայանը իր «Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը» աշխատության մեջ անվանել է Ձևակներ¹:

§ 333. Վերոհիշյալ կազմություններում գիր||գրք ձևույթի հետ հանդես են գալիս նաև այլ ձևույթներ. ինչպես՝ ել(գրք-ել), ք(գիր-ք), -ավոր (գրք-ավոր): Վերջիններս նույնպես ձևույթներ են, սակայն իրենց արտահայտած իմաստով և դերով տարբերվում են զիր ձևույթից: Սրանք ունեն ոչ թե ընդհանուր նյութական, այլ ավելի վերացական իմաստ և կոնկրետացնում, տարբերակում են գիր||գրք ձևույթի ընդհանուր նյութական իմաստը: Նույնը և հաճել (հանել-ել), հաճք (հան-ք), հաճույք (հան-ույթ), հաճեց (հան-եց) կազմություններում հաճ ձևույթը արտահայտում է ընդհանուր

¹ է. Բ. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, էջ 89:

նյութական իմաստ, որ կոնկրետանում և տարբերակվում է -ել, -ի, ույր, -ածո, -եց ձևույթների միջոցով:

Այն ձևույթները, որոնք արտահայտում են ընդհանուր նյութական իմաստ, կոչվում են հիմնական ձևույթներ:

Սրանք արտահայտում են իրականության մեջ գոյություն ունեցող առարկաների, հատկանիշների, երևույթների ընդհանուր դադարիարևները: Հիմնական ձևույթներն են բոլոր արմատները: Հիմնական ձևույթները կոնկրետանում են կա՛մ անկասաբար իբրև բառ գործածվելիս, կա՛մ երկրորդական ձևույթների միջոցով, որոնք բառային ձև կամ կերպարանք են տալիս հիմնական ձևույթներին:

Այսպես՝ վերևում բերված -ել, -ածո, -ույր, -ի, -եց ձևույթները տարբերակում են հաճ հիմնական ձևույթի ընդհանուր իմաստից և վերածում բառային իմաստի:

Անկախ գործածություն ունեցող արմատներն արդեն, բնականաբար, ունեն տարբերակված բառային իմաստ: Սրանք արմատական կամ պարզ բառերն են, ինչպես՝ հայր, մայր, տուն, երգ, սեղան, ծառ, հաց, մարդ, ջուր, գույն և այլն: Հետևաբար, բառային իմաստ կարող է ունենալ նաև մեկ առանձին հիմնական ձևույթը առանց որևէ այլ կոնկրետացնող կամ տարբերակող ձևույթի մասնակցության:

Այն ձևույթները, որոնք կոնկրետացնում և տարբերակում են հիմնական ձևույթների իմաստները կամ արտահայտում են դրանց զանազան հարաբերությունները, կոչվում են երկրորդական ձևույթներ:

§ 334. Երկրորդական ձևույթները բխում են բառակազմական կամ ածանցական և բառահարաբերական կամ վերաբերական:

ա) Բառակազմական ձևույթները տարբերակում, կոնկրետացնում են հիմնական ձևույթների ընդհանուր իմաստները և վերածում բառերի: Բառակազմական ձևույթները կոչվում են ածանցներ:

Ածանցները դրվում են նաև բառերի վրա. այս դեպքում ածանցները արդեն անկախ գործածություն ունեցող բառից նոր բառ են կազմում. ինչպես՝ տուն-տնակ, տնական և այլն: Հետևաբար, ածանցները կարող են և արդեն տարբերակված բառային իմաստներին նոր տարբերակում տալ. ինչպես՝ ընկեր-ընկերական, ընկերականություն և այլն:

բ) Բառահարաբերական ձևույթները արտահայտում են բառերի հարաբերություններ և ունեն վերաբերական կամ քերականական իմաստ (հմմտ. *կց, ի, ից* ձևույթները *հանեց, հանքի, հանքից* բառերում):

Մանր.— Հայ քերականագիտության մեջ կա այն կարծիքը, որ երկրորդական ձևույթները ունեն ձևական՝ իմաստ: Ինչ խոսք, որ հիմնական ձևույթների հետ համեմատած սրանք ունեն ավելի վերացարկված, արստորահված իմաստ, սակայն ձևական չեն:

Բառակազմական ձևույթները արտահայտում են որևէ հասկացության կամ հատկանիշի ընդհանուր գաղափարները. օրինակներ՝ *անողի՝* —*արար* (հմմտ. *գործարար, լվացարար, հավաքարար*), *գրավողի, մասնագիտություն ունեցողի՝* —*բան* (հմմտ. *լեզվաբան, երկրաբան, արվեստաբան, սրտաբան ուռուցքաբան*)², *տեղի՝* —*առան* (հմմտ. *դասարան, լսարան, նստարան*) և այլն: Ինչ վերաբերում է բառահարաբերական ձևույթներին (հոլովման և խոնարհման վերջավորություններին), ապա դրանց իմաստը ևս ձևական չէ, այլ քերականական. դրվելով բառերի վրա, կազմում են դրանց քերականական ձևերը:

§ 335. Հիմնական և բառակազմական ձևույթները կազմում են բառի և բառային մեկարդակի միավորներ են: Բառակազմական ձևույթներ են զուտ բառակազմական մասնիկները՝ ածանցները:

Բառահարաբերական ձևույթները կազմում են բառերի քերականական ձևեր և ձևաբանական մեկարդակի միավորներ են:

Մանր.— Հայ լեզվաբանության մեջ ավանդական կարգով բառահարաբերություն տերմինի հետ զուգահեռաբար՝ գործածվել է նաև բառափոխություն տերմինը, որը ավելի շուտ տրամադրում է հասկանալ բառակազմություն կամ բառաստեղծություն, քան բառահարաբերություն, այնինչ հիշյալ ձևույթները բառի չեն փոխում, այլ արտահայտում են բառերի տարբեր հարաբերությունները միայն: Եթե նկատի է առնվել այն, որ հոլովման կամ խոնարհ-

1 Տե՛ս Մ. Արևիյան, նշված աշխ., էջ 6: Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, էջ 205:

2 Այս ածանցի բառակազմական իմաստում զգացվում է իր սկզբնաղբյուրի՝ համանուն բառի (բան) զործ, աշխատանք իմաստի հետ ունեցած կապը: Խոնարհային որոշ կապ կա նաև այլ (հիմնական ձևույթներից և արմատական բառերից առաջացած) ածանցների մեծ մասի մեջ (հմմտ. —*բար*, —*պես*, —*գործ* և այլն):

ման վերջավորությունները փոխում են նույն բառի ձևերը, ապա դրանք հիմնականում փոխվում են նաև բառակազմական ձևույթների (ածանցների) հավելումով, ընդ որում այստեղ տեղի է ունենում ոչ միայն բառի ձևի, այլև իմաստի փոփոխություն (հմմտ. գույն-գունավոր, անգույն, տուն-տնական, տնվոր, անտուն և այլն), որի հետևանքով և առաջանում է նոր բառային միավոր, այսինքն՝ նոր բառ Հավանաբար տերմինը զայիս է ռուսերենի՝ СЛОВИЗМЕНТЕЛЬНЫЙ տերմինից, սակայն բառահարաբերական և բառակազմական ձևույթների հարցը ռուսերենում այլ է, քան հայերենում: Այնտեղ մեծ թվով կազմությունների մեջ (հատկապես բայերի) ածանցների քերականական և բառակազմական հատկանիշները ձուլված են միմյանց և միեկույն բառակազմական ածանցը միեկույն կազմության մեջ կարող է հավասարապես և՛ նոր բառ ստեղծել, և՛ քերականական իմաստ հաղորդել (հմմտ. (думать-подумать, ломать-выломать, толкать-вытолкать և այլն), նայած, թե որ տեսանկյունով հնդ մտտենում բայածանցների նշանակությամբ³:

ՊԱՐԶ ԵՎ ԲՍՂԱԴՐՅԱԼ ԲԱՌԵՐ

§ 336. Բառերն ըստ կառուցվածքի լինում են՝ պարզ և բաղադրյալ:

Պարզ կոչվում են այն բառերը, որոնք բաղկացած են մեկ հիմնական ձևույթից:

Պարզ բառերը արմատական բառեր են: Սակայն ոչ բոլոր արմատներն են, որ անկախ ձևույթներ կամ արմատական բառեր են և կարող են ունենալ անկախ դործածություն. այսպես՝ հեռ, հրաշ, սփանչ, հի և այլ արմատները բառեր չեն, նրանք գոյություն ունեն մեր լեզվում իբրև սոսկ արմատներ (իբրև հիմնական ձևույթներ) և գործում են միայն բաղադրություններում այլ ձևույթների միացությամբ, ինչպես՝ հեռախոս, հեռագիր, հեռակա, հեռակալ, հեռաչափ, հեռավոր, հեռալուսանկար, հիանալ, հիանալի, հիասփանչ, հիացի, հիասքափուրյուն, հրաշք, հրաշալի, հրաշափառ, հրաշագեղ, սփանչանալ, սփանչելի և այլն: Արմատական բառեր չեն կարող լինել և հետևաբար կախյալ ձևույթներ են նաև բայար-

3 Տե՛ս Ս. Էլոյան, Ածանցները ժամանակակից հայերենում, էջ 30—32:

մատեններից շատերը. ինչպես՝ կարդ (կարդալ), վազ (վազել), փախ (փախչել, փախուստ), մրց (մրցել, մրցույթ, մրցախաղ, մրցափուլ, մրցաշար և այլն), զետ (գիտենալ, ամենագետ, գիտուն և այլն), դիտ (<զետ. գիտել, գիտում, գիտող, ակնդետ և այլն), կալ (գրաբարի ունիմ անկանոն բայի անցյալի հիմքից, որ նշանակում է բռնել, ունենալ, արդելել (առկա է հայերենի կալանավոր, ձերբակալել, կալանատուն, ոխակալ, կալանք և այլ բառերում):

Մանոր.— Պարզ կամ արմատական բառերը կարող են ունենալ նաև բառահարաբերական ձևույթներ (հմմտ. գիր-գր-ի, սեղան-սեղան-ի), բայց դրանից չի փոխվում նրանց կառուցվածքային տիպը:

Բաղադրյալ բառեր են մեկից ավելի հիմնական և բառակազմական ձևերից կազմված բառերը. այսպես՝ հոր-ա-քույր, ընկեր-ույի, ծեր-ունի, հայր-հնի-ք, ինքն-ա-թիւ, երկն-ա-քեր, հեռ-ա-գիր, հառաչ-անք, դուն-ատ, երդ-իչ, կուս-կում և այլն:

§ 337. Ըստ բաղադրիչների բնույթի, բաղադրյալ բառերը լինում են՝ բարդ, ածանցավոր, բարդ-ածանցավոր և հապավված:

Բարդ են կոչվում մեկից ավելի արմատներից կամ բառերից կազմված բառերը, օրինակ՝ հեռ-ա-խոս, հեռ-ա-գիր, մայր-ուղի, բաղաք-ա-մայր, առ-և-տուր, մեծ-ա-մեծ, մանր-մունր, հաց-թուխ, վեր-լուծել, վրա տալ, լաց լինել և այլն:

Ածանցավոր են կոչվում մեկ արմատից կամ բառից և մեկ կամ ավելի ածանցներից կազմված բառերը. ինչպես՝ գետ-ակ, թի-ակ, գուն-ավոր-ում, լուս-ավոր-ություն, պահ-եստ-ավոր-ել, սկզբ-ունք-ային-ություն (սկզբունքայնություն), մի-ություն-ական (միութենական), բեր-ա-ստան, մտ-ավոր-ական և այլն:

Բարդ-ածանցավոր են կոչվում մեկից ավելի արմատերով կամ բառերով և մեկ կամ ավելի ածանցներով կազմված բառերը. ինչպես՝ անկարգ-ա-պահ-ություն, ակն-կալ-ություն, հեռ-ա-խոս-ա-վար-ուհի, ան-տն-տես-վար-ություն, անկյուն-ա-շափ-ական և այլն:

Բի՛ բարդ, Թե՛ ածանցավոր, և Թե՛ բարդ-ածանցավոր բառերի բաղադրիչները միանում են հոդակապով կամ առանց հոդակապի:

Հապավումներ են բաղադրյալ անվանումների, բառակապակցությունների կրճատումներից կազմված բառերը, որոնց բաղադրիչները բառամասեր, վանկեր, հնչույթներ, մասամբ էլ ամբողջական բառային միավորներ են. ինչպես՝ ԳԴՀ (Գերմանական Դե-

մեկրատական Հանրապետություն), գործկում (գործադիր կոմիտե), ԽՍՀՄ-ում (Հրամանատարական կազմ) և այլն:

Ծանոթ.— Հապավումները բառակազմության համեմատաբար նոր եղանակ են: Սրանք բաղադրական բառերի մեջ բավականաչափ յուրահատուկ դիրք են զբաղում. բաղադրյալ բառերը բաղադրված են հիմնական և երկրորդական ձևովթերից և բառերից, մինչդեռ հապավումների բաղադրիչները ձևովթային կարգի միավորներ չեն, և թեև ունեն ձև, սակայն առանձին վերցրած իմաստ չունեն, քանի որ բառերից վերցրած կրճատված պայմանական մասեր են, որոնք բովանդակություն են ստանում ամբողջական հապավման մեջ: Հապավումները իրենց բառակազմական յուրահատուկ ձևով տարբերվում են ժամանակակից հայերենի մյուս բառակազմական կանոնավոր հղանակներից, սակայն կազմված են բաղադրության հիմունքով և, հետևաբար, պետք է դասվեն բաղադրյալ բառերի շարքը (տե՛ս § 512, 513):

ԲԱՌԱՐԱՐՎՈՒՄ

§ 338. Հայերենը սլավոնական է հնդեվրոպական այն լեզուների թվին, որն ունի զարգացած և հարուստ բառաբարդություն:

Բառաբարդումը պարզ բառի համեմատությամբ վերացարկման առավել բարձրագույն աստիճան է, քանի որ նրանում համադրվում են *Երկու և ավելի լեզվական իմաստակիր միավորներ* (հիմնական ձևովթներ, բառեր, բայահիմքեր):

Հայերենը հարուստ է և՛ հարադրական (վերլուծական) և՛ համադրական տիպի բարդություններով:

§ 339. Բառաբարդությունները ժամանակակից հայերենում առաջանում են հիմնականում երեք ճանապարհով. շարահյուսական կապակցություններից, լեզվում եղած բառակազմական կադավարներից և բառափոխառություններից:

§ 340. Առաջին ճանապարհով (շարահյուսական կապակցություններից) բառաբարդությունների առաջացումը տեղի է ունենում շարահյուսական կապակցությունների մեջ բառերի երկարատև միասին դործածվելուց և պարբերաբար կրկնվելուց, որ նպաստում է դրանց առավել սիրտ ու միասնական իմաստ արտահայտելուն և մեկ բառային միավորի վերածվելուն:

Բնական է, որ շարահյուսական կապակցությունները բարդու-

Յան վերածվելիս ինչ-որ շարժում կորցնում են կապակցության շարահյուսական իմաստը. ընդ որում շարահյուսական կապի մթադներման աստիճանը բոլոր բարդություններում միատեսակ չէ. որոշ բարդություններում այն զգալի է (հմտ. ներս մտնել, դուրս գալ. այսօր, մայրցամաք, կեղծանուն և այլն), իսկ այլ դեպքերում մթադնած է (հմտ. սիրտ տալ, գլուխ տալ, գլուխ դալ և այլն):

§ 341. Բարդությունների առաջացման երկրորդ ճանապարհը, որ առավել ակտիվ և կենսունակ է, բարդ բառերի եղած կաղապարների նմանակությամբ նոր բառ բառերի կազմումն է. այսպես օրինակ՝ ծովագնաց, օդագնաց բարդ բառերի կաղապարների նմանակությամբ կազմվել են տիեզերագնաց, լուսնագնաց, մարսագնաց նոր բառերը: Լեզվի զարգացման համաժամանակյա կտրվածքում հաճախ դժվար է լինում որոշակիորեն ասել, թե նման բարդություններից որոնք են բառակապակցություններից առաջացել, և որոնք՝ եղած պատրաստի կաղապարների նմանակությամբ, թեև որոշ բարդություններում (տես վերոհիշյալները) դրանց առաջացման ուղիները ակնհայտ են և կարող են բացահայտվել նաև համաժամանակյա քննությամբ:

§ 342. Երրորդ ճանապարհը փոխառությունների միջոցով առաջացած բարդություններն են, որոնք մեր լեզվին անցնում են հիմնականում ուսերեներից և նրա միջնորդությամբ այլ լեզուներից, ինչպես՝ միկրոսխեմա, ռադիոտեխնիկ, ռադիոակտիվ, ռադիոէլեկտրոնիկա և այլն:

Բառաբարդությունները ստեղծվում են ոչ միայն նոր հասկացությունների արտահայտելու պահանջով, այլև երկու կամ ավելի իմաստներ մեկ բառով արտահայտելու անհրաժեշտությամբ, որ հաղորդակցման առավել տնտեսված և արտահայտիչ միջոց է:

ՀԱՐԱԴՐԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 343. Ըստ կառուցվածքային հատկանիշի կամ ըստ բաղադրիչների միացման ձևի, բարդությունները բաժանվում են երկու ընդհանուր տիպերի՝ հարադրական (կամ վերլուծական) և համադրական⁴:

⁴ Տե՛ս Ա. Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակից հայերենում, գիրք 1-ին, 1962, էջ 46, 47, 137, 156, 160 և այլն: Նույնի, «Վերլուծականությունը հայերենի ասարեր մակարդակներում», ՊԲՀ, 1972, № 3, էջ 37—58: Ռ. Մկրտչյան, Բարդ բառերի դասակարգումը հայերենում, «Լրաբեր», 1972, № 3, էջ 100—106:

§ 344. Համադրական բարդությունները ըստ ձևային և իմաստային կապի սերտության, բաժանվում են երկու ենթատեսակի՝ կցական և իսկական:

Շանոք.— պրոֆ. Մ. Աբեղյանը բարդությունները բաժանում է երեք տեսակի՝ հարադրական, կցական և իսկական⁵: Այս դասակարգումը առ այսօր էլ մնում է գիտական և ընդունելի՝ բարդության զանազան աստիճանավորումներից, նրանց հիմնական երեք ենթատեսակները սահմանազատելու և անվանելու խմբատու: Սակայն բարդության հիշյալ դասակարգումը կատարված է ոչ միատեսակ սկզբունքով: Այսպես՝ դասակարգման հիմքում ընկած կառուցվածքային և իմաստային սկզբունքը հավասարապես չի տարածվում բոլոր տեսակների վրա. եթե հարադրական և կցական բարդությունները միմյանց հակադրվում են կառուցվածքային հատկանիշով, ապա միևնույն հատկանիշով՝ չեն հակադրվում իսկական⁶ բարդությանը, որը, իր հերթին, նախորդներից տարբերվում է միայն իմաստային հատկանիշով: Ժամանակակից հայ քերականության մեջ, մասնավորապես բուհական ձևաբաններում և դպրոցական դասագրքերում, բառաբարդությունները բնդհանրապես դասակարգվել են անիսկական և իսկական⁷ տիպերի՝ նրանց իմաստային հատկանիշի հաշվառումով. բնդ որում անիսկական բարդությունների մեջ մտել են հարադրական և կցական բարդությունները⁸: Սակայն անիսկական տիպին, որ ստեղծվել է Մ. Աբեղյանի ստեղծած իսկական տիպին հակադրությամբ, որքան էլ պայմանական, այնուամենայնիվ, ճիշտ չէ, քանի որ հարադրական և կցական բարդությունները ևս բարդություններ են իրենց ձևաիմաստային ուրույն հատկություններով, և, եթե նման չեն իսկական բարդություններին, ապա ոչ թե անիսկական են. այլ բարդության առանձին և տարբեր տիպեր են: Բացի այդ, կցա-

⁵ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշված աշխ., էջ 169:

⁶ Իսկական տիպին տակ Մ. Աբեղյանը հասկանում է լիակատար բարդառավել ձույլ կամ ներհյուսված բարդություն:

⁷ Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, էջ 159: Ա. Ղաբիրյան, Հայոց լեզու, 1959, էջ 61:

⁸ Սրանք իսկական բարդության համեմատությամբ առավել մոտ բարդություններ է դրանի նաև Մ. Աբեղյանը և միավորել մեկ բնդհանուր վերնադրի տակ (տե՛ս նշված աշխ., էջ 170):

կան բարդությունները, եթե մի կողմից ունեն ընդհանրություններ հարադրական բարդությունների հետ, ասպա մյուս կողմից առավել ընդհանրություններ ունեն իսկական բարդությունների հետ. ընդ որում ընդհանուր են առաջին հերթին բաղադրիչների միացման ձևով, կառուցվածքով, այսինքն բաղադրիչների համադրականությունամբ, որ և լինի՝ է բառաբարդության տեսակների դասակարգման հիմքում:

§ 345. Հաբադրական ախպի մեջ են դասվում այն բարդությունները, որոնց բաղադրիչների շարահյուսական կապը զգացում է, և նրանք իմաստային ամբողջականություն ստանալով հանդերձ, դեռևս ունեն հարադիր գործածություն (հմտ. դիշերցերեկ, լուռ ու մունջ, եփել-թափել, գլխի ընկնել, լաց լինել, դուրս գալ, բաց անել և այլն):

Հարադրական բարդության բաղադրիչները ունեն առանձին բառական շեշտ⁹ և իրարից բաժանվում են արտասանական դադարով:

Հարադրական բարդությունների, մանավանդ բացական հարադրությունների հարստությամբ ու ճոխությամբ հայերենը կարող է մրցել ամենազարգացած բառաբարդություն ունեցող լեզուների (գերմաներենի, հունարենի, պարսկերենի) հետ:

§ 346. Համադրական բարդությունները ունեն մեկ ընդհանուր բառային իմաստ, մեկ բառային շեշտ և բաղադրիչները ձևային առկախություն չունեն:

§ 347. Հարադրական բարդությունների մեծ մասը հակվում է միավորվելու, համադրական բաղադրյալի վերածվելու և առավել սերտ բառային իմաստ արտահայտելու: Այսպիսի բարդությունները կոչվում են կցական բարդություններ (հմտ. տուն ու տեղատուն, անց ու դարձ - անցուդարձ, կեր ու խում — կերուխում, առ և տուր — առևտուր և այլն): Իհարկե, կցական բարդություններ կարող են դոյանալ նաև ոչ անմիջաբար հարադրական բարդություններից, այսինքն առանց միջնորդական աստիճանի, այլ ուղղակի զանազան բառակապակցություններից (հմտ. այս օր-այսօր, կես օր — կեսօր, կեղծ անուն — կեղծանուն և այլն):

⁹ Բացի հարադրական բայերից, որոնք ունեն մեկ ուժեղ և մեկ թույլ շեշտ (հմտ. դուրս գալ, լաց լինել):

կցական բարդությունները, ի տարբերություն հարադրական բարդությունների, ունեն բառային մեկ շեշտ (այդպես են նաև իսկական բարդությունները), այսինքն արտասանական միավորվածություն. ինչպես՝ ալսօր, տանտիկին, կեղծանուն, կեռոյսում, առնտուր և այլն: Կցական բարդությունները թեև բառային մեկ ընդհանուր իմաստ են արտահայտում, սակայն զգացվում են երկու բաղադրիչների իմաստները. այդ է պատճառը, որ հիշյալ բարդությունները կարելի է քանդել կամ անջատել միմյանցից, և նրանք հարադիր գործածությամբ վերստին կստանան իրենց շարահյուսական կապակցության իմաստը:

§ 348. Այս իմաստով պատկերը բոլորովին այլ է իսկական բարդություններում, որոնց բաղադրիչների շարահյուսական կապակցության իմաստը հիմնականում մեղմանալ է, և բարդության բաղադրիչների անջատումից կապակցությունը իմաստազրկվում է: Այստեղ բարդության բառային իմաստը բաղադրիչների սոսկական գումարը չէ, հետևաբար այս բարդությունները իմաստապես ավելի սերտ են, քան նախորդ տիպի բարդությունները և կոչվում են իսկական¹⁰:

Իսկական բարդություններ առաջանում են և՛ շարահյուսական կապակցություններից կամ դրանցից առաջացած կցական բարդություններից (հմմտ. սլարելեա, բացճակատ) և՛ լեզվի մեջ գոյություն ունեցող բարդ բառերի կազապարների նմանակությամբ:

Իսկական բարդությունները իմաստով ավելի սերտանում և շաղկապվում են հոդակապի և ածանցման միջոցով, որ հիմնականում հատուկ է իսկական բարդություններին:

§ 349. Հիշյալ յուրաքանչյուր տիպի բարդության ներսում էլ բաղադրիչ անդամների փոխհարաբերությունները միմյանց և բարդության նկատմամբ տարբեր են և այստեղ էլ գոյություն ունեն տարբեր աստիճանավորումներ. այսպես՝ նրանք կարող են ա) համադասական հարաբերություն արտահայտել, երբ բարդության բաղադրիչները համադոր են և համադաս. օրինակ՝ լուռումունջ, կաթիլ առ կաթիլ, լացուկոծ և այլն, բ) ստորադասական հարաբերություն արտահայտել, երբ անդամներից մեկը (գերադան-

¹⁰ Այս տերմինը Ռեյսա այնքան էլ հաջող չէ և այն պահել ենք բարդության ենթատեսակների ավանդական անվանումները լիախտելու համար:

ցապես առաջինը) լրացնող դեր է կատարում և ստորագասվում է մյուսին. ինչպես՝ լրագրավանառ (լրագիր վաճառող), գրասեղան (գրելու սեղան), բաց անել, լաց լինել, դուրս գալ, երես տալ և այլն: Սակայն այս աստիճանավորումները կրճատվեն բարդության առանձին տիպի վերլուծության հետ կապված:

§ 350. Հարադրական և կցական բարդությունները ունեն հետևյալ ընդհանրությունները. ա) առաջացել են շարահյուսական կապակցություններից և բաղադրիչները բառային միավորներ են, բ) բաղադրիչների շարահյուսական կապը ձևաբանորեն զրոսերոված է և գ) արտահայտում են զերազանցապես մեկ շարահյուսական հարաբերություն:

§ 351. Առավել շատ ընդհանրություններ ունեն համադրական տիպի բարդությունները (կցական, խսկական). քիչ չեն այն բարդությունները, որոնց արտահայտած շարահյուսական հարաբերությունը պարզելուց և կապակցությունը որոշելուց հետո է միայն հնարավոր տեղադրել կցական կամ խսկական ենթատեսակների մեջ:

Խսկական և կցական բարդությունների սահմանադիծը հրբեմն դժվար է ճշգրտորեն որոշել այն պատճառով, որ ձևային կողմով երկուսն էլ լեզվական համադրական կառույցներ են և իմաստային կողմով էլ ունեն մի շարք ընդհանրություններ: Այսպես՝ բարդության բաղադրիչների հոդակապով միացումը, հնչյունափոխությունը և ածանցումը բնորոշ է հիմնականում խսկական բարդություններին, ինչպես՝ մեծանոցի, գիտածողով, ջրկիւր, տնտես, մեծամտություն, հերքավոխային և այլն, սակայն նման երևույթներ մասնակիորեն զրոսերովում են նաև կցական բարդություններում (հմտ. կցկտուր, փակիծ, ցանցնել, մեծամեծ, ծամծմել, շարաշար, մաքրամաքուր, առաջխաղացում, առաջըաշում, ափհառում, բացթողում, լույսընծայում, միջինասիական¹¹, մանրբութուական, կրակմարիչ, սպիտակգվարդիական և այլն): Բացի այդ, հաճախ խսկական բարդության բաղադրիչները կազմված են լիառա՛ն երկու ամբողջական բառերից, առանց վերոհիշյալ տարբե-

¹¹ Մի շարք կցական բարդություններ (հատկապես որոշիչ-որոշյալի կապակցության հիմքով առաջացածները) իբրև այդպիսիք ձևավորվում են երկրորդ բաղադրիչի ածանցավոր լինելու դեպքում:

դակիչ հատկանիշների և արտաքինապես քիչ են տարբերվում կցական բարդություններից, աշխարհին են հատկապես որոշիչ-որոշյալի կապակցության հիմքով առաջացած բարդությունները. հիմնովատառողը, մեծանուն, ողջերբ, փոքրոգի, քարսիրտ, լայնկրան, լուսերես և այլն:

Նման և վերոհիշյալ ածանցավոր (հիմն. միջինասական, առաջըաշում և այլն) բաղադրություններում բարդության ճանաչման հիմնական դործոնը բաղադրիչների իմաստներից դուրս նոր իմաստի արտահայտումն է, որ հատուկ է հիմնականում իսկական բարդություններին¹². այսպես՝ վատառողը նշանակում է վատ առողջությունն ունեցող, մեծանուն՝ մեծ անուն ունեցող, քարսիրտ՝ քար սիրտ ունեցող և այլն:

Այս տարբերակիչ հատկանիշը էական է նաև այնպիսի բարդություններում, որոնք միևնույն կաղապարով և անփոփոխ (չհնչյունափոխված, չածանցված և առանց հոգականի) ձևով հանդես են գալիս և՛ կցական, և՛ իսկական բարդությունների. ինչպես՝ փակուղի, մայրուղի և անցուղի, ծառուղի, բետոնուղի, քոիչֆուղի, երբուղի և այլն: Նման բառերում բարդության տեսակը որոշվում է միայն բարդությունը քանդելիս և նրա շարահյուսական իմաստը վերականգնելիս: Առաջինները կցական բարդություններ են, առաջացել են որոշիչ-որոշյալի կապակցության հիմքով և հիշյալ կապակցության իմաստը պարունակում են և՛ բարդության մեջ, և՛ բարդությունը տրոհելիս: Վերջինները իսկական բարդություններ են, քանի որ շարահյուսական կապակցության իմաստ ստանում են միայն բարդության մեջ: Այսպես՝ ծառուղի նշանակում է ծառերի ուղի, քոիչֆուղի՝ թուխքի ուղի, բետոնուղի՝ բետոնի ուղի և այլն: Սրանք շարահյուսական հարաբերություն կարող են արտահայտել միայն խոսողի գիտակցության մեջ, մոտով՝ առաջին բաղադրիչին կամ լրացնող զոյականին ավելացնելով ի կամ է վերջավորություն-

12 Նոր իմաստ են արտահայտում նաև հարադրական բարդություններից շատերը (մասնավորապես բառիմաստի փոփոխություն կրածները (հիմն. հարադրական բայերի մեծ մասը, բաղահյուսական և կրկնավոր հարադրությունների մի մասը). ինչպես՝ գլխի ընկնել (հասկանալ), աչք ծակել, սիրտ տալ (մխիթարել, հուսադրել), ել ու մուտ, առ և տուր, եփել-քափել, հիմար-հիմար (հիմարարար) և այլն, սակայն այստեղ բարդությունների տեսականները չեն կարող շփոթվել, քանի որ հարադրական բարդությունները ձևային անկախություն ունեն և միաձուլվ բառային միավորներ չեն:

ները, առանց որոնց, կապակցության անդամները առանձին գործածությամբ լրացում-լրացյալի հարաբերություն չեն արտահայտում: Այդ նշանակում է, որ բարդության տեսակի որոշման (իսկական կամ կցական) փորձում մեծ նշանակություն ունի բաղադրիչների անջատումից առաջացած խմաստների դիտակցումը:

Հայերենում բարդության մեջ են մտնում մեծ թվով բառախմբեր. այսպես՝ անունները անունների հետ, անունները բայերի հետ, բայերը բայերի հետ և այլն:

§ 352. Հարադրական և կցական բարդությունները կազմված են հիմնականում մեկից ավելի բառերից, իսկ իսկական բարդությունները՝ և՛ մեկից ավելի հիմնական ձևայիններից, և՛ բառերից ու բայահիմքերից, որի հետևանքով էլ, թերևս առաջին տիպի բարդություններում շարահյուսական կապը կայուն է և զգացվում է, իսկ երկրորդ տիպի բարդություններում բացահայտվում է միայն յուրաքանչյուր բարդության ներսում, նրա առանձին վերլուծությամբ և որոշ վերացություն կատարելով:

§ 353. Հարադրական և կցական բարդությունները արտահայտում են զեբազանցապես մեկ շարահյուսական հարաբերություն, իսկ իսկականները (ներսնց մի մասը) կարող են արտահայտել նաև երկու և ավելի հարաբերություն:

Այսպիսով՝ ելնելով վերոհիշյալից, բարդության տեսակները կարելի է բնորոշել այսպես՝

1. Հարադրական են այն բարդությունները, երբ երկու կամ ավելի բառեր առանց միաձուլվելու (անջատ կամ գծիկով) արտահայտում են մեկ ընդհանուր բառային իմաստ, որի մեջ բաղադրիչները կամ լրիվ կերպով պահպանում են իրենց բառային իմաստները, կամ ստանում բոլորովին այլ, դարձվածային կամ փոխաբերական իմաստ:

2. Համադրական են այն բարդությունները, երբ երկու և ավելի բառեր կամ ձևային միասնաբար արտահայտում են մեկ ընդհանուր բառային իմաստ, ունեն մեկ բառային շեշտ և բաղադրիչները ձևային անկախություն չունեն (գրվում են միացած):

Ա. Այն համադրական բարդությունները, որոնք բաղկացած են երկու և ավելի բառերի կապակցություններից, որոնց շարահյուսական հարաբերությունը ձևաբանորեն դրսևորված է և անջատելիս կապակցությունը վերականգնվում է, կոչվում են կցական բարդություններ:

Բ. Երկու կամ ավելի հիմնական ձևույթներից կամ բառերից բաղադրված այն համադրական բարդությունները, որոնց շարահյուսական հարաբերությունը ձևաբանորեն դրսևորված չէ, երևվան է դալիս միայն բարդության մեջ, և բարդությունը բանդելիս կապակցությունը իմաստադրվում է, կոչվում են խակական բարդություններ:

I ՀԱՐԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 354. Հարադրական բարդությունները բարդության առավել պարզ տեսակ են: Այստեղ բարդության բաղադրիչները թեև ձևվային տեսակետից անկախ, առանձին դիրք են զբաղում, ունեն առանձին բառական շեշտ և արտասանվում են դադարով, սակայն իմաստային տեսակետից անկախ չեն և արտահայտում են բառային մեկ ընդհանուր իմաստ: Կարևորը այստեղ բաղադրիչների իմաստային միասնությունն է, բառական մեկ ամբողջական, ընդհանրական իմաստ արտահայտելը, որի շնորհիվ և նրանք դասվում են բարդ բառերի շարքը: Սակայն բառային մեկ ընդհանուր իմաստը ևս բոլոր տեսակի հարադրական բարդություններում միատեսակ չի դրսևորված: Այսպես՝ նրանցից շատերը բարդության իմաստի մեջ պահպանում են նաև անկախ բաղադրիչների բառային իմաստները. ինչպես՝ ժամ առ ժամ, էջ առ էջ, ուշ-ուշ, կամաց-կամաց, հուշարձան-կոթող և այլն, մինչդեռ շատերը զբաղում են առանձին բաղադրիչների բառային իմաստներից և միասին վերցրած արտահայտում նոր բառային իմաստ: Այսպիսին է հարադրական բայերի մեծ մասը. ինչպես՝ աչքով տալ, աչք մտնել, սիրտ անել, սիրտ տալ, սիրտ առնել, երես տալ, երես առնել, ձեռք բերել և այլն: Սրանք գերադանցապես փոխաբերական իմաստ ունեն և ձեռք են բերել դարձվածքային արժեք:

Այսպիսով, հարադրությունների համար բնորոշ է բաղադրիչների ձևական անկախությունը և դրանց իմաստների ընդհանրական, ամբողջական լինելը:

Հարադրական բարդությունների կարող են առաջանալ տարբեր բառակապակցություններից՝ լրացում-լրացցալից, համադաս բառերից, միևնույն բառի կրկնությունից և այլն:

§ 355. Ըստ բաղադրիչների խոսքի մասնային պատկանելու-

թյան, հարադրական բարդությունները լինում են հիմնականում անվանական և բայական:

Հարադրական բարդություններ են կազմվում նաև մակբայնաբույժ, ձայնարկություններով, բնաձայնական և եղանակավորող բառերով ու բայաձևերով, սակայն սրանք հիմնականում կրկնավոր հարադրական բարդություններ են և հարադրական բարդությունների մեջ ընդհանուր առմամբ մեծ տեղ չեն գրավում:

1. ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 356. Անվանական հարադրություններ առաջանում են անվանական կապակցություններից: Սրանք գերազանցապես անուններով (գոյական, ածական, թվական և դերանուն) կազմված բարդություններ են: Անվանական հարադրությունները թեև քանակապես զիջում են բայական հարադրություններին (չհաշված կրկնավոր հարադրությունները), սակայն այստեղ էլ աչքի է ընկնում հայերենի բառակազմության զարմանալի ճկունությունը. այսպես՝ հարադրվում են հայերենի բոլոր անվանական խոսքի մասերը. ինչպես՝ գոյականը գոյականի և մյուս անունների, ածականը ածականի և մյուս անունների, թվականը թվականի և մյուս անունների հետ և այլն:

Ըստ բաղադրիչների՝ միմյանց և բարդության ընդհանուր իմաստի նկատմամբ ունեցած հարաբերության, անվանական հարադրական բարդությունները լինում են համադասական և ստորադասական:

ՀԱՄԱԴԱՍԱԿԱՆ ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 357. Համադասական են ալն անվանական հարադրությունները, որոնց բաղադրիչները, միմյանց և բարդության ընդհանուր իմաստի նկատմամբ հավասար փոխհարաբերության մեջ են գրտնրվում և հավասարապես են մասնակցում բարդության իմաստի ձևավորմանը:

Համադասական հարաբերություն ունեցող հարադրությունները լինում են՝ ա) կրկնավոր, բ) բաղկյուսական, գ) նոր տիպի:

Ա) Կրկնավոր հարադրություններ

§ 358. Կրկնավոր հարադրությունները ամենապարզ և հնազույն բարդություններն են:

Մանր.— Կրկնավոր բարդությունների ճանաչման հարցում հայ բերականագիտության մեջ եղել է երկու տեսակետ: Ոմանք այն (ինչպես և բաղճյուսական հարադրությունները) դիտում են իբրև անիսկական բարդության առանձին տեսակ¹, իսկ ոմանք էլ՝ հարադրական բարդության մի առանձին տեսակ²: Կրկնավոր հարադրությունները հարադրական բարդության տեսակ են, և թեև միացած են դժիկով, սակայն հիմնականում ունեն ձևային անկախություն, առանձին բառական շեշտ, այլև արտասանական դադար:

Կրկնավոր հարադրությունները մեր լեզվի զարգացման նախասովետական փուլում, ինչպես և սովետական շրջանի առաջին տասնամյակներում, առավել գործածական էին բարբառներում, և գեղարվեստական լեզվում գործածվում էին վերջինիս ժողովրդագիտական երանգ հաղորդելու համար. ինչպես՝ պաղ-պաղ, ծուփ-ծուփ (Պաղ-պաղ ջրեր պապակ շուրթս չի բացվի, Մուփ-ծուփ ծաղկունք, լացող աչքս չի բացվի», Իս.), ալվան-ալվան, հոնգուր-հոնգուր, մուշ-մուշ (ն. տ.), մուրիկ-մուրիկ «Ոման կուգա միալար, Մուրիկ-Մուրիկ հղնիկին», ն. տ.) և այլն: Կրկնավոր հարադրությունների գործածությունը խիստ կենսունակացել է հայերենի զարգացման հատկապես վերջին տասնամյակներում և բնորոշ է արդեն հայերենի ոչ միայն ժողովրդագիտական, այլև գրական և գեղարվեստական լեզվին. ինչպես. ծալ-ծալ, զանգակ-զանգակ, հուլունք-հուլունք («Հնձվորի երգ էր փռուլած, հուլունք-հուլունք էր, դանդակ-դանգակ», Վե, Գիրք լինելության), ծվեն-ծվեն (ն. տ.), թեկ-թեկ, դեզ-դեզ (ն. տ.), հազար-հազար, փաթիլ-փաթիլ, ողջ-ողջ («Անդունդը ուղում էր ողջ-ողջ կլանել» (ԲՎ, Ծաղիկներս մնացին հեղում), ծիլ-ծիլ, խուրձ-խուրձ, մեկ-մեկ, հորից-հոր («Մեռնելուց առաջ կուղիի շրջել Լացիս, ծիծաղիս վայրերը մեկ-մեկ... Եվ մոմերի պես հորից-հոր վառել իմ ժողովրդի հույսերը մեկ-մեկ», ՀՀ, ԳԹ):

Բառակրկնությունները (և հարադրական, և կցական) մեր լեզվում արտահայտվում են խիստ հարուստ և բաղմապան ձևերով:

§ 359. Կրկնավոր հարադրությունները արտահայտում են կրկնվող բառերի կամ արմատների իմաստների սաստկացում, հոգ-

1 Տե՛ս Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, 1955, էջ 160:

2 Մ. Արեղյան, նշված աշխ., էջ 174: Ա. Աբրահամյան, Բայր ժամանակակից հայերենում, էջ 137:

նախիրություն, բաղադրությունների առանձին իմաստների ընդգծում և այլն:

Կրկնավոր հարադրությունները միմյանցից անջատվում են գծիկով:

§ 360. Հարադրական կրկնավորներ են կազմվում հայերենի գրեթե բոլոր խոսքի մասերի կրկնությամբ. այսպես՝

ա) Գոյականների կրկնությամբ մեծ մասամբ կազմվում են հոգնակիության իմաստ պարունակող ածական անուններ և մականեր. *ինչպես՝* խումբ-խումբ հավաքվել (մակբայ), հատված-հատված տանել («Ու հատված-հատված տանում է իրեն վերքերն անհամար, Հայոց լեռներում, սուգի լեռներում», ՀԹ, Հայոց վիշտը), հիվանդ-հիվանդ գնալ (մակբայ), գույն-գույն ֆարեր (ածական), ուլունմ-ուլունմ շարվել (մակբայ), կտոր-կտոր, կաթիլ-կաթիլ, գունդ-գունդ, ծալ-ծալ, տեսակ-տեսակ, քերք-քերք («Գրերը քերք-քերք արծաթ», ՎԽ, Գիրք լինելության), դեզ-դեզ, տեղ-տեղ, քել-քել («Եվ թել-թել հյուսվում է նոր գյուղի պատմությունը», ՍՀ) և այլն:

Կրկնավորների խոսքի մասային իմաստների կոնկրետացումը տեղի է ունենում հիմնականում խոսքի մեջ:

§ 361. Գոյականների կրկնությամբ և առ նախդրով, *ինչպես* և *կրկնվող բաղադրություններից մեկի* (գերադանցապես առաջինի) հոլովված ձևով (հիմնականում բացառական և ներգոյական հոլովվածներով) նույնպես կազմվում են բազմական թվով կրկնավորներ, որոնք ունեն մակբայական արժեք. *ինչպես՝* գունդ առ գունդ, գլուխ առ գլուխ, ժամ առ ժամ, ժամանակ առ ժամանակ, բոպե առ բոպե, ձայն առ ձայն, հնչյուն առ հնչյուն, խեցի առ խեցի Կոմիտասը ժողովում առ ձայն, հնչյուն առ հնչյուն, խեցի առ խեցի Կոմիտասը ժողովում էր հայ երգի փշրված սափորը», ԵԵ), մասունք առ մասունք, մեկ առ մեկ, գյուղից-գյուղ, շենից-շեն, ֆաղափից-ֆաղափ, հեռու-հեռվում, հեռու-հեռվից, ձեռքից-ձեռք, փողոցից-փողոց և այլն:

Գոյականներով կազմված բավական թվով կրկնավոր հարադրություններ կան նաև երկրորդ բաղադրությունների տրական հոլովածեղծով (-ի վերջավորությամբ), որոնք գերադանցապես մակբայական կիրառություն ունեն. *ինչպես՝* գլուխ-գլխի, քն-քնի, կողք-կողքի, լանջ-լանջի, նակատ-նակատի, օր-օրի, ուս-ուսի, մեջք-մեջքի և այլն:

բ) Ածականների կրկնությամբ կազմվում են սաստկական նշանակությամբ ածականների և մակբայների. *ինչպես՝* դառը-դառը, խոշոր-խոշոր, ծանր-ծանր, կծու-կծու, կուտակ-կուտակ (*«Առաջին բերքն էլ այսպես կուտակ-կուտակ էր»*, ԳԹ), մաֆուր-մաֆուր, մեծ-մեծ, շատ-շատ, շեկ-շեկ, չոր-չոր, պաղ-պաղ, պարզ-պարզ, սև-սև, տափ-տափ և այլն:

Հնդ որում միևնույն կրկնավորը հաճախ կարող է ունենալ և ածականի, և մակբայի խոսքի մասային արժեք. *ինչպես՝* մեծ-մեծ աչքեր, մեծ-մեծ խոսել, պաղ-պաղ ջրեր, պաղ-պաղ ուտել, տափ-տափ խոսել, տափ-տափ հաց և այլն:

Ածականների կրկնությամբ կազմված կրկնավորների մեջ գերակշռում է մակբայական խոսքի մասային իմաստը, իսկ ածականների մեծ մասն էլ գործածվում է հոգնակի գոյական որոշյալների հետ և կրկնությամբ արտահայտում սաստկական իմաստ. *ինչպես՝* սև-սև աչքեր, բուխ-բուխ մազեր, պաղ-պաղ ջրեր և այլն:

գ) Թվականների կրկնությամբ կազմվում են բաշխական թվականներ. *ինչպես՝* հինգ-հինգ, տասը-տասը, երկու-երկու, մեկ-մեկ³, երեք-երեք, չորս-չորս, հազար-հազար և այլն:

Թվականների կրկնությամբ բարդությունների կարելի է կազմել գրեթե բոլոր պարզ թվականներից:

դ) Դերանունների կրկնությամբ կազմված կրկնավոր բարդությունները համեմատաբար ավելի քիչ են, քան թվականներով կազմված կրկնավորները. դերանուններով կրկնավոր բարդություններ կազմվում են առավելապես ցուցական, հարաբերական և որոշյալ դերանուններից և արտահայտում են բաղմամկիություն ու մասամբ մակբայակերտ իմաստ. *այսպես՝* ամենը-ամենը (*«Եվ այդ ամենը-ամենը տեսնում էր Սողոմոնը»*, ԲՎ, Ծաղիկներս մնացին հեռվում), այսֆան-այսֆան, այս-այս, այսինչ-այսինչ, բոլորը-բոլորը (*«Բիւլլինոսմ դարուն էր, նա խելահեղորեն թափվել էր բոլոր-բոլորի և ամեն-ամենի վրա»*, Ն. տ.), ֆանի-ֆանի, իրեն-իրեն, ուրֆան-ուրֆան և այլն:

Հարցական-հարաբերական դերանունների կրկնությամբ կազմված բառերը մի քանի կազմություններում ունենում են նաև ոչ

3 Մեկ-մեկ կրկնավորը ստացել է նաև երբեմն մակրայի իմաստը:

բաղմակիություն, այլ իմաստային նոր երանգ. այսպես՝ ով-ով (Ով-ով, նա չէր կարող այդպես վարվել), ինչ-ինչ (Ինչ-ինչ պատճառներով նա չուզեց ներկայանալ) և այլն:

Դերանունների կրկնությունը հարադրական բարդությունները կազմվում են նաև ու և և շաղկապներով և արտահայտում մասամբ բաղմակիության, մասամբ էլ մակբայակերտ իմաստ. օրինակ՝ ինչ ու ինչ, քեզ ու քեզ, ինձ ու ինձ, ով ու ով և այլն:

և) Մակբայների կրկնությամբ կազմված կրկնավորները ևս կենսունակ են հայերենում և արտահայտում են հատկանշային իմաստների սաստկացում. ինչպես՝ արագ-արագ, ուշ-ուշ, շուտ-շուտ, ֆիչ-ֆիչ, մերք-մերք, երբեմն-երբեմն, հազիվ-հազիվ, ստեղծ-ստեղծ և այլն:

Ածանցներով (մակբայակերտ) կազմված մակբայներից սովորաբար կրկնավոր հարադրություններ չեն կազմվում. հայերենի համար անսովոր են հայրաբար-հայրաբար, խիզախորեն-խիզախորեն, առանձնապես-առանձնապես և այլն:

Կրկնավոր հարադրություններ չեն կազմվում նաև կապերից ու շաղկապներից:

§ 362. Ու շաղկապը և հա մասնիկը՝ միացնող բաղադրիչի դեր են կատարում մի շարք կրկնավոր հարադրություններում. օրինակ՝ շատ ու շատ, լի ու լի, դեմ ու դեմ, քրքիսկ հա՛ քրքիսկ, քրքիսկ հա՛ քրքիսկ, զնա հա՛ զնա, բեր հա՛ բեր, փաշիւ հա՛ փաշիւ, նստիւ հա՛ նստիւ, կեր հա՛ կեր, տուր հա՛ տուր («էն օրն էկան թովչի արիւն, հարկ են ուզում տուր հա՛ տուր», ՀԹ) և այլն, որոնք մեծ մասամբ արտահայտում են սաստկական երանգ:

Մեղոք.— Մակբայներով, բնածայնական և եղանակավորող բառերով ու առանձին բայաձևերով կազմված կրկնավորները, որ աննշան մաս են կազմում հարադրական կրկնավոր բարդությունների միջ, անվանական կարգին չեն պատկանում, և այստեղ անվանական հարադրություններ ընդհանուր անվանումը պայմանական է:

4 Սրանով միացող կրկնավորները մեծ մասամբ բնածայնական բառեր կամ առանձին բայաձևեր են:

Հ ն չ յ ու ն ա փ ո խ վ ա ծ կ ր կ ն ա վ ո ռ ն ե ր

§ 363. Կրկնավոր հարադրությունների բաղադրիչները հաճախ հանդես են գալիս հնչյունափոխված ձևով: Հնչյունափոխությունը լինում է բաղադրիչներից մեկի բաղաձայնի կամ ձայնավորի փոփոխությամբ, իսկ երբեմն էլ դրանց սղումով: Կրկնավոր հարադրության բաղադրիչների հնչյունափոխությամբ կազմված բարդությունները բնորոշ են հատկապես ժողովրդախոսակցական լեզվին և բաղմաղան ու հարուստ ձևերով են հանդես գալիս ներառում: Կրկնավոր բարդության բաղադրիչների հնչյունափոխության շնորհիվ ավելի ընդլայնվում է հնչյունափոխված բաղադրիչի բառական իմաստը, այն արտահայտում է իրեն նման և մոտիկ առարկաներ ու հատկանիշներ (ստացվում է կրկնվող բառի իմաստի ծավալային ընդլայնում):

Հնչյունափոխված կրկնավորները լինում են հիմնականում առաջին բաղադրիչների տարբերակներով: Կրկնավորների հնչյունափոխությունը լինում է հետևյալ բնույթի:

ա) Կրկնավոր հարադրության առաջին բաղադրիչի սկզբի բաղաձայնը երկրորդ բաղադրիչում փոխվում է այլ բաղաձայնի (առավելապես մ-ի). *ինչպես՝* բարակ-մարակ, գլտոր-մլտոր, պղտոր-մղտոր («Գրլտոր-մլտոր ֆարիկն ասավ, Պղտոր-մղտոր ջրիկն ասավ», ՀԹ), զիգի-սլիզի, քաց-մաց, քելիկ-մեկիկ, քոի-վոի, լոքի-վաքի, խոլոր-մոլոր, խունջիկ-մունջիկ, ծուխ-մուխ, ծուտիկ-մուտտիկ, կլոր-մլոր, հաց-մաց, դոի-բոի, շեկլիկ-մեկլիկ, շիր-միր, սական-մական, ցախ-մախ, փայլուն-մայլուն և այլն:

բ) Կրկնավոր հարադրության երկրորդ բաղադրիչի սկզբում ավելանում է բաղաձայն. *ինչպես՝* առակ-զառակ, աման-չաման, ամբաղ-զամբաղ, աղֆատ-մաղֆատ, ոլոր-մոլոր և այլն:

գ) Առաջին բաղադրիչի սկզբի բաղաձայնը դուրս է ընկնում. *ինչպես՝* այլուն-փայլուն, առոֆ-փառոֆ, ալան-քալան և այլն:

դ) Երկրորդ բաղադրիչի մեջ փոխվում է առաջին բաղադրիչի ձայնավորը. *ինչպես՝* քաֆ-քուֆ, լակոտ-լուկոտ, ծակ-ծուկ, ձնն-ծուն, մսուդ-մուդ, մանր-մունր, փալաս-փուլուս, վաշ-վիշ և այլն:

§ 364. Ածականներով կազմված կրկնավորների մեջ երբեմն կրկնվում է առաջին վանկը, ըստ որում փակ վանկի վերջին բաղաձայնը փոխվում է վ-ի կամ ա-ի, իսկ եթե բաց վանկ է՝ վերածվում է փակ վանկի: Այս եղանակով ուժգնանում է ածականի հատկա-

նշային իմաստը. այսպես՝ դավի-դատարկ, լեւի-լեցուն, նեւի-նեւ-մակ, շիւի-շիտակ, կաս-կարմիր, սեւի-սեւ, նովի-նոր («Այդ նով-նոր ֆլորինները շատ կղարմանան՝ ընկնելով անծանոթ տերերի մոտ», Ալ. Դյումա, Սե կակաշ) և այլն:

§ 365. Հնչյունափոխված կրկնավոր հարադրությունների մեծ մասի, հատկապես միալանկ բաղադրիչներով կրկնավոր բարդությունների, բաղադրիչները կարող են միանալ նաև ու շաղկապով, ինչպես՝ ծակ ու ծուկ, ծովս ու մովս, հաց ու մաց, հունի ու բունի, տեղ ու մեղ, ֆիք ու միք. չիր ու միր և այլն, որոնք արտահայտում են հավաքական, ընդհանրական իմաստ:

Բ) Բաղնչուսական հարադրություններ

§ 366. Հարադրության այս տեսակի մեջ մտնում են այն բառերը, որոնք կազմված են համանիշ, մոտ և նման հասկացություններ, ինչպես նաև իրար իմաստով հակադիր, սակայն իրականություն մեջ իրար հաջորդող երևույթներ կամ գործողություններ արտահայտող բառերով: Բաղնչուսական հարադրության երկու բաղադրիչներն էլ ունեն առանձին բառական շեշտ:

Ըստ կապակցման ձևի, բաղնչուսական հարադրությունները լինում են շաղկապվոր և անշաղկապ:

1. Շաղկապվոր բաղնչուսական հարադրություններ

§ 367. Շաղկապվոր բաղնչուսական հարադրությունների բաղադրիչները իմաստապես կապվում և մերձենում են ու, և շաղկապներով: Այսպես՝ ան ու դող, ան ու սարսափ, ախ ու վախ, առ ու վաճառք, աջ ու ձախ, ամպ ու զամպ, բառ ու բան, գիլ ու գլոր («Աղբյուրների գիշեր ու զոր խոսքի բռնված իրար հետ, Վրտակների գիլ ու գլոր Աբրեշումե փեշերեդ», Իս.), դատ ու դատաւտան, դարդ ու ցավ, դեղ ու դարման, երգ ու տաղ, զարդ ու զարդարանք, զառ ու լալ, ժամ ու ժամանակ, ժամ ու պատարագ, լաց ու կոծ, լուռ ու մունջ, խաղ ու պար, խաղք ու խայտառակ, խոսք ու զրույց, խելք ու միտք, խիղճ ու խղճատանք, ծաղր ու ծանակ, կարգ ու կանոն, կյանք ու արև, հատ ու կենտ, հոգս ու ցավ, ձայն ու ծպտուն, նազ ու տուգ, նետ ու աղեղ, շենք ու շնորհք, ողջ ու

առողջ, չոր ու ցամաք, չուլ ու փալաս, ջանք ու եռանդ, ջարդ ու փշուր, վար ու ցանք, տուն ու տեղ, ցաֆ ու ցրիվ, ցիր ու ցան. ուժ ու կորուլ, ուղն ու ծուծը, ֆար ու ապառաժ, ֆար ու հող, բաց ու խոփ, ետ ու առաջ, ել ու մուտ, լավ ու վատ, բաց ու չոր, մեծ ու փոքր, օր ու գիշեր և այլն:

§ 368. Վերոբերյալ բաղճյուսական շաղկապավոր հարադրությունների մեծագույն մասը գործածվում է և՛ հարադրական, և համադրական (կցական) եղանակով: Առհասարակ անվանական հարադրությունների մեջ ամենից շատ կցական բարդության վերածվելու հակված են բաղճյուսական հարադրությունները. ինչպես՝ ան ու դող և անուղող, ախ ու վախ և ախուվախ, աղ ու հաց և աղուհաց, առ ու ծախ («Գյուղացիության ճորտացված լինելու ապացույցն են նրանց առ ու ծախի հիշատակումները», Ավ.) և առուծախ, բառ ու բան և բառուբան, դարդ ու ցավ և դարդուցավ, լոտ ու մուկ և լուռումուկ, լաց ու կոծ և լացուկոծ, խաղ ու պար և խաղուպար, կարգ ու կանոն և կարգուկանոն, հող ու ջուր («Միևնույն հող ու ջրի ծնունդ են», Ավ.) և հողուջուր, հատ ու կենտ և հատուկենտ, նագ ու տուգ և նագուտուգ, չոր ու ցամաք և չորուցամաք, ջարդ ու փշուր և ջարդուփշուր, վար ու ցանք և վարուցանք, տուն ու տեղ և տունտեղ, ցիր ու ցան և ցիրուցան, ուղն ու ծուծը և ուղնուծուծը, օր ու արև և օրուարև և այլն: Վերոհիշյալ բարդությունների հարադրական և կցական ձևով գործածությունը կախված է այն հանգամանքից, թե բառական շեշտը առանձին բաղադրիչների վրա ենք դնում, թե դրանցից վերջինի կամ՝ ուղում ենք հատ-հատ ընդգծել երկու բաղադրիչների բառական իմաստներն էլ, թե միացնել. այսպես՝ հատուկենտ բարդությունը, որ արդեն վերածվել է կցական բարդության, գործածվում է բառակազմական երկու եղանակով էլ (հարադրական և կցական). այն «Գրական թերթ»-ի միևնույն հոդվածում հանդիպում է և՛ հարադրական, և՛ կցական եղանակով. այսպես՝ «Հանդիպում են քնակավայրերից հատուկենտ հեռացող մարդիկ (ԳԹ, 21, 3, 1969) և «Կան, հատ ու կենտ գոյություն ունեն դժբախտաբար» (ն. տ.): Հիշյալ հարադրություններից շատերը այժմ առավելապես գործածվում են կցական եղանակով, սակայն հարադրական եղանակը ևս գործածական է (պետք է նշել, որ այս հարցում բացարձակ սահմանադատում գոյություն չունի ժամանակակից հայերեն-

նում): Սրանցից քչերն են միայն, որ գրվում են զուտ հարադրական եղանակով. ինչպես՝ գիշեր ու գոր, զարդ ու զարդարանք, դատ ու դատաստան, ժամ ու ժամանակ, ժամ ու պատարագ, խելք ու միտք, խիղն ու խղմատանք, ջանք ու եռանդ, փար ու ապառաժ, փար ու կոապաշտ և այլն, և քչերն են, որ գրվում են զուտ կցական եղանակով, այսինքն՝ վերածվել են լիակատար կցական բարդությունների և այլևս հարադրական եղանակով չեն գործածվում. ինչպես՝ եռուզեռ, երթևեկ, ելեէջ, առևտուր, ելումուտ, ջարդուխուրդ և այլն:

Վերոհիշյալ բաղճյուսական հարադրություններից շատերը, վերածվելով կցական բարդության և իմաստապես ավելի սերտանալով, ստացել են փոխաբերական իմաստ. ինչպես՝ առուծախ, աղումաց, առևտուր, խաղուպար, կերուխում, բառուբան, օրուարև, նիստուկաց և այլն:

2. Ա ն շ ա ղ կ ա պ բ ա ղ ճ յ ո ս ա կ ա ն հ ա ր ա դ ր ու թ յ ու ն ն ե ր

§ 369. Այսպիսի անվանական հարադրությունները մեծ մասամբ գոյական անուններով կաղավաժ բարդություններ են. ինչպես՝ ակն-աղբյուր («Անդորր լոռն թռչունների վառ մեղեդին, Ակն-աղբյուր», Իս.), անթիվ-անհամար, այսօր-վաղը («Կարինը այսօր-վաղը օղակի մեջ կլինի», ՔՎ, Ծաղիկներս մնացին հեռվում), գիշեր-ցերեկ, աղմուկ-աղաղակ, արար-աշխարհ, հարայհրոց, արյուն-արցունք, բուք-բորան, դեղ-դարման, դուռ-դրացի. դիոլ-գուռնա, բարով-խերով, քանկ-էժան (Գնեւ էր՝ առանց թանկէժան հարցնելու», ԵԵ), լոկի-մնջիկ, ծառա-գործավոր, կոկի-կոտորած, կանաչ-կտրին, ահեւ-ջահեւ, շուք-շվաք և այլն:

Վերոհիշյալ բարդություններում գծիկի փոխարեն կարելի է վերականգնել նաև շաղկապները (գերադանցապես ու). ինչպես՝ աղմուկ ու աղաղակ (աղմուկ և աղաղակ), այսօր կամ վաղը, անթիվ ու անհամար, գիշեր ու ցերեկ, քանկ ու էժան (թանկ և էժան), արյուն ու արցունք, բուք ու բորան, դուռ ու դրացի, շուք ու շվաք և այլն, սակայն առանց շաղկապների հիշյալ բարդություններն առավել կուռ ու ամբողջական են:

§ 370. Ըստ բաղադրիչների միմյանց նկատմամբ ունեցած իմաստալիկ փոխհարաբերության, բաղճյուսական հարադրու-

թյունները (ինում են՝ ա) համանիշ և մոտիկ իմաստ արտահայտող անուններով կազմված բաղճյուսական հարադրություններ և բ) հականիշ անուններով կազմված բաղճյուսական հարադրություններ:

ա) Համանիշ և մոտիկ իմաստներ արտահայտող անուններով կազմված բաղճյուսական հարադրություններ: Սրանք միմյանց և բարդության բնագծանուր իմաստի հանդեպ գտնվում են համադրող հարաբերության մեջ և արտահայտում են սաստկական, այլև հավաքական ամբողջության նշանակություն. ինչպես՝ ան ու դու, ան ու սաբսաի, ախ ու վախ, դատ ու դատաստան, դարդ ու ցավ, դեղ ու դարման, երգ ու տաղ, ժամ ու պատարագ, լաց ու կոծ, լուռ ու մունջ, խաղ ու պար, խոսք ու զրույց, նազ ու տուզ, նետ ու աղեղ, շենք ու շնորհիք, հատ ու կենտ, տուն ու տեղ, ցիր ու ցան, ուժ ու կորույթ, բարով-խեղով, անքիվ-անհամար, բուր-բուրան, դեղ-գոռնա, պեղ-դարման, դուռ-դրացի, լոկ-մնչիկ, ծառագործավոր, շուր-շվախ, քար ու ապառաժ և այլն:

բ) Հականիշ անուններով կազմված բաղճյուսական հարադրություններ: Սրանց բաղադրիչները բարդության նկատմամբ գտնվելով համադրաս և համադրող հարաբերության մեջ, միմյանց նկատմամբ հականիշ և հակադիր (բայց ոչ ստորադաս) հարաբերության մեջ են գտնվում: Այս հականիշ իմաստները սակայն իրականության մեջ այնքան կապված և շաղկապված են միմյանց հետ, որ հաճախ հաջորդում, լրացնում ու շարունակում են միմյանց. ինչպես՝ առ ու ծախ, առ ու վաճառք, առ և տուր, աջ և ձախ, անց ու դարձ, բաց ու խուփ, ետ ու առաջ, ել ու մուտ, քանկ-էման, անկ-ջանկ, գիշեր-ցերեկ, այսօր-վաղը և այլն:

§ 371. Անվանական հարադրությունները հոլովվելիս և հոդ ստանալիս դիտվում են իբրև մեկ բառ, և փոխվում է միայն վերջին բաղադրիչը (հմմտ. ահ ու դողի, տուն ու տեղի, գնալ-գալը, դնալ-գալու և այլն), բացառությամբ անձի անուն արտահայտող անվանական հարադրիչների, որոնց առաջին բաղադրիչը առնում է միայն տրական հոլով և այս ձևով հոլովվում մինչև վերջ (հմմտ. հայր ու որդի, հոր ու որդու, հոր ու որդու(ն), հոր ու որդուց և այլն)⁵:

5 Տե՛ս Գ. Սևակ, նշված աշխ., էջ 165:

Գ) նոր տիպի համադասական հարադրություններ

§ 372. Վերոհիշյալ բոլոր հարադրական բարդություններն էլ, տարբեր կենսոճնակությամբ գործել են մեր լեզվի զարգացման տարբեր շրջաններում: Սակայն հայերենի սովորական շրջանի կենդարյա զարգացման վերջին երկու-երեք տասնամյակներից առանձնացել է հարադրական բարդության մի նոր տեսակ: Այս նոր տեսակը տարբերվում է վերոհիշյալ անշաղկապ անվանական հարադրություններից նրանով, որ եթե վերջիններիս բաղադրիչները միասնաբար արտահայտում են մեկ ընդհանուր բառային իմաստ (հմմտ. արար-աշխարհ = բոլորը, ամբողջը. կռիվ-կոտորած = պատերազմ. դուռ-դրացի = հարևան և այլն), ապա սրանց անանակությամբ կազմված նոր տիպի բարդ բառերի ընդհանուր իմաստներում պահպանված են երկու բաղադրիչների իմաստներն էլ (հմմտ. գրական-գեղարվեստական, գաղափարական-գեղարվեստական և այլն):

Սրանք մեծ մասամբ հատկանշային իմաստ արտահայտող համադասական հարադրություններ են, որոնք ստեղծվել են երկու տարբեր հասկացություններ միասնաբար արտահայտելու պահանջով: Այստեղ երկու բաղադրիչներն էլ միմյանց և բարդության ընդհանուր իմաստի նկատմամբ դառնում են համադասական հարաբերության մեջ: Այսպիսի բարդությունների բովանդակության պլանում հավասարապես արտահայտված են երկու բաղադրիչների իմաստներն էլ, որոնք, սակայն, միացվում են և արտահայտում մեկ ամբողջական հատկանշային իմաստ:

§ 373. Այս տիպի համադաս անվանական հարադրություններում միավորվում են և համահիշ կամ իրար հետ առնչվող, և՛ բուրրովրեն տարբեր հասկացություններ արտահայտող բառեր. ինչպես՝ արտադրական-նյութային, գրական-գեղարվեստական, գաղափարական-գեղարվեստական, կուլտուր-կենցաղային, կուլտուր-լուսավորական, Մարքս-լենինյան, նախաքմային-կոնստրուկտիվական, սովետա-բուլղարական, սովետա-ռուսական, սովետա-իրանական, սովետա-չեխոսլովակյան և այլն:

Հատկանշային իմաստ արտահայտող համադաս հարադրությունները նույնպես հակված են համադրական բարդությունների վերածվելու և դրանցից շատերը, մասնավորապես առաջին եզրում առկա վերջացողները, շաղկապվոր բաղճյուսական հարադրու-

թյունների նման ստեղծվելուց անմիջապես հետո դործածվում են համադրական ձևով, որով իմաստապես ավելի են սերտանում և ձգտում արտահայտելու առավել ընդհանրական հատկանշային իմաստ. ինչպես՝ գիտահեփոմացիոն, գիտահետազոտական, գիտաարեխսական, գիտատեխնիկական, ժողովրդախոսակցական, ժողովրդատնտեսական, հուզաարտահայտչական, լեզվագրական, ֆիզիկամաթեմատիկական և այլն:

Մանր.— Այս բարդություններից շատերը մինչև Տերմինաբանական կոմիտեի 1976 թ. ապրիլի՝ գծիկի դործածության մասին որոշումը գրվում էին նաև գծիկով. ինչպես՝ հուզա-արտահայտչական և հուզաարտահայտչական, ժողովրդա-խոսակցական և ժողովրդախոսակցական, գիտա-արեխսական և գիտաարեխսական և այլն:

ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 374. Սբանք նույնպես նոր տիպի հարադրական բարդություններ են և թեև դեռևս չեն արտացոլված բուհական ու դրսերոցական ձևերով, սակայն իբրև հարադրական բարդության առանձին տեսակ անառարկելի իբրդություն են և հանդիսանում են հայերենի խիստ ակտիվ ու գործուն բառակազմական միջոցներից մեկը (հմտ. գրադարան-ընթերցարան, հուշարձան-կոթող, բաղնիք-լվացքատուն և այլն): Հնարավոր է, որ այսպիսի բարդության սաղմերը կային մեր լեզվում (հմտ. ծառա-գործավոր, կռիվ-կոտորած և այլն), սակայն իբրև հարադրական բարդության յուրահատուկ ձև, այն ձևավորվեց և ժամանակակից հայերենի բառակազմության կենսունակ եղանակ դարձավ հայերենի զարգացման սովետական շրջանում (մասնավորապես 50—60-ական թվականներից): Սբանք անվանական հարադրություններ են, որոնց բաղադրիչները, բարդության մեջ ստորադասական հարաբերություն ունեն: Առաջին բաղադրիչը ստորադասվում է հրկրորդին, լրացնում է նրան և ամբողջ բարդությունը արտահայտում է որոշիչ-որոշյալի հարաբերություն: Այսպիսի բարդության բաղադրիչները գերազանցապես առարկայական իմաստ արտահայտող տարբեր բնույթի բառեր են, որոնք միացվում են և հանդես գալիս իբրև բառային մեկ ամբողջություն արտահայտող միավորներ. ինչպես՝ աղբյուր-հուշարձան, արհեստանոց-մեքենա, բաղ-

նիվ-վազգառուն, գանձաբան-արխիվ. զենեռալ-մայոր, ղոկառու-պրոֆեսոր, դիզել-էլեկտրագնաց, քղրակից-անդամ, քատրոն-ստուդիա, ինժեներ-գնդապետ. ինժեներ-ֆիմիկոս, լուսանկար-մե-ղադրանք. խանութ-հաշարան, հուշարձան-կոթող, հյուրանոց-ռեստորան, հիվանդանոց-պոլիկլինիկա, հատակագիծ-ֆարտեզ, մարդ-հաղափացի, մատչ-տուրնիր, մուր-մանկապարտեզ, մրցա-նակ-գավար, նկար-առաջարկ, վագոն-ռեստորան, տիեզերագնաց-օդաչու, տուն-քանգարան, ցուցահանդես-տոնավանառ, ֆարտեզ-սլեսմա և այլն: Սրանք, ի տարբերություն նախորդ անվանական հարադրությունների, հակված չեն վերածվելու կցական բարդու-թյան, թեև կինոքառնոն բառը, որ հիշյալ բարդությունների թվին է պատկանում, արդեն վերածվել է կցական բարդության:

Թվական անուններով կազմված հարադրական բարդություններ

§ 375. Հարադրական բարդության այս տեսակը քանակապես անհամեմատ քիչ է, քան հարադրական բարդության վերոհիշյալ տեսակները: Այստեղ հիմնականում դերիշխում են բարդ թվական-ները, որոնց մեջ մտնում են հարյուր թվականից բարձր բոլոր բարդ թվականները. ինչպես՝ հարյուր մեկ, հարյուր երկու, հազար հինգ հարյուր, հազար ութ հարյուր յոթանասունվեց, հազար ինը հարյուր վաթսուներ, վեց հարյուր փսանհինգ, երկու հարյուր ին-ներսուն, երեք հարյուր վաթսունչորս, վեց հարյուր հիսուն, մեկ միլիոն երեք հարյուր հազար և այլն:

§ 376. Թվականներով կազմված հարադրական բարդություն-ների մեջ են մտնում նաև իրար հաջորդող կամ մոտիկ թվային իմաստ պարունակող թվականներով կազմված հարադրական բար-դությունները, որոնց բաղադրիչները միասին վերցրած արտա-հայտում են բարդության բաղադրիչների իմաստներին մոտիկ, սակայն մոտավոր և ոչ որոշակի կամ կոնկրետ թվային իմաստ. ինչպես՝ մեկ-երկու, երեք-չորս, հինգ-վեց, չոր-ուր, տասը-տասն-հինգ, տասը-փսան, փսան-երեսուն, հիսուն-վաթսուն և այլն: Հիշ-յալ բարդություններում թվական բաղադրիչներից ոչ մեկի իմաստն էլ առանձին չի ընդգրկված, նրանք միասնաբար արտահայտում են մեկ ընդհանուր մոտավոր իմաստ:

2. ԲԱՅԱԿԱՆ ՀԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 377. Հարադրական բարդությունների մեջ մեծ թիվ են կազմում բայական հարադրությունները⁶, որոնք ժամանակակից հայերենում (մասնավորապես բարբառներում) աչքի են ընկնում առանձին ճոխությունք ու հարստությունք:

Հարադրական բայերը համարում են ժամանակակից հայերենի բայական բառապաշարը և դրսևորում բայական խոսքի մասին հատուկ օրինաչափություններ: Ունենալով բառական, քերականական, իմաստային և ոճական չորսհատկություններ՝ սրանք լիարժեք բայեր են և տարբեր կենսունակությամբ գործել են մեր լեզվի զարգացման բոլոր շրջաններում:

Հարադրական բայերը, իբրև այդպիսիք, ձևավորվում են ոչ միանգամից, այլ պարբերաբար գործածվելով և կայունանալով:

Ձևային անջատ կամ առանձին գործածություն ունենալով, բայական հարադրությունները արտահայտում են մեկ ընդհանուր իմաստ, որի հիմքում ընկած են երկու բաղադրիչների բառական իմաստները: Այստեղ, պետք է նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ շի կարող կազմվել բայական հարադրություն առանց բայական բաղադրիչի, որը հաճախ կատարում է բայակիրտ մասնիկի (-ել, -ալ) կամ հանգույցի գեր: Թեև, իհարկե, բայական հարադրություն կազմելու համար հավասարապես անհրաժեշտ են երկու բաղադրիչներն էլ, որոնց շարահյուսական կապի միջոցառման և իմաստների միաձուլման հիմքի վրա է առաջանում նոր բայական իմաստը, սակայն երբեմն հարադրական բայերի բառային ընդհանուր իմաստի դրսևորման մեջ գերակշռում կամ ընդգծվում է երկու բաղադրիչներից մեկի իմաստը. այսպես՝ աւմատախիլ անել, միտք անել, ջանք քալել հարադրական բայերում առաջին բաղադրիչներն ավելի են ազդում բայական իմաստի ձևավորմանը⁷, մինչդեռ մակբայնիրով կազմված բայական հարադրություններում առավել ընդգծվում են բայական բաղադրիչների բառային իմաստները. ինչպես՝ դուրս գնալ, ետ բերել, մոտ գալ, ներս գալ և այլն:

6 Մանրամասն տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, էջ 156—209, Ալ. Մարգարյան, Հայերենի հարադիր բայերը, 1966:

7 Այսպես է անվանական հարադիր ունեցող բայերի մեծ մասի մեջ:

§ 378. Հարադրական բայերի բաղադրիչները բարդության մեջ ունեն իրենց կայուն տեղը և դրսևորում են բառակազմական և քերականական կայուն օրինաչափություններ:

Եթե հարադրական բայերի առաջին բաղադրիչները, հարադրությունից դուրս վերցրած, կարող են փոփոխվել (հոլովվել, ածանցվել), ապա հարադրության մեջ հանդես են գալիս իբրև անփոփոխ և անթեք միավորներ, ինչպես կցական և իսկական բարդության բաղադրիչները, թեև տվյալ դեպքում գոյություն ունի բաղադրիչների ձևային անկախություն: Այսպես՝ գլուխ պահել, գրլուխ տալ, գլուխ տանել, աչք տալ, աչք գցել բայերում աչք, գրլուխ բառերը չեն կարող հոլովվել (աչքի, գլխի) և հանդես գալ իբրև նախադասության անկախ անդամ:

§ 379. Բայական հարադրական բարդության բաղադրիչների հիմնական կամ ընդհանուր բառային շեշտը դրվում է առաջին բաղադրիչի վրա, ընդ որում միավանկ բառերով կազմված անվանական հարադրիչները ստանում են մեկ շեշտ, իսկ բաղմամանկ բաղադրիչներով կազմվածները՝ երկու շեշտ. մեկ լիակատար կամ զորեղ շեշտ, որ ընկնում է դարձյալ առաջին բաղադրիչի վրա և մեկ թույլ շեշտ, որ ընկնում է բայական կամ երկրորդ բաղադրիչի վրա: Մեկ ընդհանուր շեշտ ունենալու հանգամանքը ևս իր հերթին ընդգծում է հարադրական բայերի մեկ բառային իմաստ ունենալը:

§ 380. Հարադրական բայերի առաջին բաղադրիչները ընդգրկում են ավելի մեծ թվով բառեր, քան երկրորդ բաղադրիչները: Վերջիններս թվով ավելի սահմանափակ են, թեև մեկ բայը կարող է մի շարք հարադրիչներ առնել: Սրանք հիմնականում վերացարկվիլու ունակություն ունեցող և շարժման գործողություն արտահայտող բայեր են:

Հարադրական բայեր կազմելու մեջ առավել գործուն են՝ անել, անցնել, առնել, բերել, բռնել, գալ, գնալ, գցել, դառնալ, դարձնել, դնել, ելնել, ընկնել, թողնել, բռնել, լինել, կանգնել, կապել, կեճալ, կտրել, հաճել, ձգել, մնալ, պրծնել, վազել, տալ, տանել, փաշել, փշել բայերը:

Սակայն, հիշյալ բոլոր բայերը ցանկացած բառերի հետ չեն կարող հարադրություն կազմել և ճիշտ աչդպես էլ բոլոր բառերը չեն կարող ցանկացած բայերի հետ հարադրվել: Հարադրվում են

այն բաղադրիչները, որոնք միասին վերցրած գործողության կամ եղևության նոր իմաստ արտահայտելու կամ կարճ ասած՝ վերացարկվելու յուրահայտություն ունեն:

§ 381. Առաջացած լինելով շարահյուսական կապակցություններից և իբրև բարդություն առանձնանալով դրանցից՝ հարադրական բայերը դեռևս ինչ-որ չափով կապված են վերջիններիս հետ, և խոսքային համապատասխան միջավայրում դրանց բաղադրիչները կարող են վերածվել նախադասության սովորական անդամների (շարահյուսական կապակցությունների), այսինքն՝ հանդես դալ իրենց բառային իսկական իմաստներով՝ դրսևորելով համապատասխան խոսքի մասային իմաստներ. այսպես՝ ձեռքով անել, փորձ անել հարադրական բայերը («Նա փորձ արեց բարձրանալ տեղից», «Նա ձեռքով արեց (կանչեց) երեխային», «Նա աշխատանքը ձեռքով է անում», «Ուսուցիչը փորձ արեց» նախադասություններում շարահյուսական կապակցություններ են: Նույնը և կրակն բնկնել (փորձության ենթարկվել), գետինը մտնել (ամաչել, ամոթից մեռնել) կապակցությունները հիշյալ փոխաբերական իմաստներով հարադրական բայեր են, իսկ բուն իմաստներով՝ շարահյուսական կապակցություններ:

§ 382. Հայտնի է, որ բայական բարդությունը լուծվում և քայքայվում է մեծ մասամբ այն դեպքում, երբ բարդության անվանական բաղադրիչը հոգ է ընդունում⁸: Սա այսպես է մտկբայական և մասամբ անվանական բաղադրիչով կազմված բայական հարադրություններում: Այսպես՝ մեջ բնկնել և մեջը բնկնել, մոտ գնալ և մոտը գնալ, ձեռք փաշել և ձեռքը փաշել, ձեռք մեկնել և ձեռքը մեկնել, գլուխ դնել և գլուխը դնել և այլն: Սակայն կան նաև քիչ թվով հարադրական բայեր, որոնք հոգի գործածությամբ մնում են անփոփոխ, այսինքն մնում են իբրև կայուն հարադրություններ. ինչպես՝ գլուխ տանել և գլուխը տանել, աչք գցել և աչքը գցել⁹ և այլն: Իհարկե, հաճախ հոգի գործածությունը փոխում է հարադրական բայի բառային իմաստը, սակայն հարադրական բարդությունը չի լուծվում և մնում է իբրև այդպիսին. ինչպես՝ սիրտ առնել նշանակում է սրտալնդվել, փաշալեռվել, իսկ սիրտը

8 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշված աշխ., էջ 173:

9 Տե՛ս Ա. Արամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, էջ 173:

առնել՝ մխիթարել, ամոհել: Նույնը և գլուխ գալ (հաջողվել) գր-
լովար գալ (փորձանքի հանդիպել) և այլն:

§ 383. Հարադրական բայերը, ըստ բաղադրիչների՝ բարդու-
թյան իմաստի մեջ ունեցած մասնակցության, բաժանվում են
երկու խմբի. նրանցից մի մասի բաղադրիչները տարբեր չափերով
են մասնակցում բարդության ընդհանուր իմաստի դրսևորմանը
(հմմտ. գերի զառնալ, հով անել, արև անել, լաց լինել, ջանք թա-
փել, կոխվ տալ և այլն¹⁰), իսկ մյուս մասի բաղադրիչների կոնկ-
րետ իմաստները չեն ներմուծվում բարդության ընդհանուր իմաս-
տի մեջ, այլ երկուսով միատիպ արտահայտում են փոխաբերական
կամ անթարգմանելի դարձվածքի (խդիումի) իմաստ, ուստի և
դարձվածքային հարադրական բայեր են. ինչպես՝ սիրտ տալ
(մխիթարել, սփռփել), սիրտ առնել (սրտապնդվել, քաջալերվել),
գլխի ընկնել (ըմբռնել, հասկանալ), երես տալ (շփացնել), սիրտ
անել (համարձակվել), գլուխ գալ (ստացվել) և այլն:

Դարձվածքային հարադրական բայերը դարձվածաբանական
միավորներ են և մտնում են դրանց կադրի մեջ:

Դարձվածքային հարադրական բայերը մյուս դարձվածքներից
(ծավալուն կամ ոչ ծավալուն) տարբերվում են նրանով, որ երկան-
դամ են և դրանցում շարահյուսական կապը մթազնած է, իսկ մյուս
դարձվածքներում (ոչ բայական) ու դարձվածքային արտահայտու-
թյուններում՝ ոչ: Այսպես՝ «եսիքը գլուխն հավաքել», «եսիքը քամուն
տալ», «եսիքը հացի հետ ուտել» դարձվածքներում խելքը ուղիղ խըն-
դիր է: Այսպես էլ «Երեսը դեմ անել», «Ձայնը գլուխը գցել», «Հոգին
դուրս գալ», «Հոգին բերանը գալ», «Հոգու հետ կոխվ տալ» և այլ
դարձվածքներում բաղադրիչների շարահյուսական կապը բոլորովին
մթազնած է, և շարահասության տեսակետից էլ հիշյալ դարձ-
վածքները անհամեմատ ազատ են, քան դարձվածքային հարադր-
ական բայերը, քանի որ առաջինի անդամները կարող են ազատու-
րեն տեղաշարժվել նախադասության մեջ, իրարից անջատվել նա-
խադասության այլ անդամներով (հմմտ. Հոգու հետ կոխվ տալ և
կոխվ տալ հոգու հետ, Կրակի վրա յուզ ածել, յուզ ածել կրակի
վրա և այլն)¹¹: Բացի այդ՝ ծավալուն դարձվածքների բոլոր ան-

¹⁰ Այս բայերում (անվանական հարադիրների ունեցող) առաջին բաղադրիչ-
ներն են առավել մասնակցում բարդության ընդհանուր իմաստի բաղադրությանը:

¹¹ Տե՛ս Ալ. Մարգարյան, Հայերենի հարադիր բայերը, էջ 76—77:

դամները ստանում են բառային առանձին շեշտ, մինչդեռ բայական դարձվածքներինը, ինչպես և, առհասարակ, բոլոր հարադրական բայերինը՝ մեկ շեշտ և մասամբ կես կամ թույլ շեշտ:

§ 384. Բոլոր գեղաբերում խիստ նուրբ և դժվար հարց է՝ լրիվ սահմանադատել դարձվածքային հարադրական բայերը սովորական շարահյուսական կապակցություններից ու մյուս դարձվածքներից, մանավանդ որ, շարահյուսական շատ կապակցություններ էլ գտնվում են հարադրական բայերի վերածման վիճակում ու կարող են դիտվել և՛ իբրև շարահյուսական կապակցություններ, և՛ հարադրական բայեր: Սակայն դարձվածքային հարադրական բայերը վերոհիշյալ մյուս միավորներից որոշակիորեն սահմանադատվում են հիմնականում բառային մեկ ընդհանուր իմաստ ունենալով, որ ձևեր են բերում բաղադրիչ անդամների շարահյուսական կապի մթադնման և, անպայմանորեն, լիզվի մեջ ձևեր բերած որոշ առանգականություն շնորհիվ:

Հարադրական բայերի բառային, քերականական և իմաստաբանական արժեքը, նրանց բաղադրիչների բաղմադան և տարբեր հարաբերությունները երևան են գալիս հարադրական բայերի բաղադրիչների կամ նրանց կազմության մանրամասն քննությամբ:

Հարադրական բայերի հարադիր բաղադրիչները լինում են՝ անուն խոսքի մաս, մակբայ, ձայնարկություն կամ բնածայնական բառ, կախյալ արմատ, բայ¹², որոնք ըստ կազմության կարող են լինել պարզ, բարդ (հարադրական կամ համադրական), այլև ածանցավոր:

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԳԻՐ ՈՒՆԵՑՈՂ ՀԱՐԱԳՐԱԿԱՆ ՐԱՅՆՐ

§ 385. Հարադրական բայերի անվանական հարադիրները ըստ խոսքի մասային պատկանելության լինում են՝ գոյական, ածական, դերանուն, թվական:

ա) Գոյական. Հարադրական բայերի մեջ մեծ տեղ են զբաղում գոյական բաղադրիչով հարադրված բայերը: Այս տիպի (գոյական + բայ) բարդություններում շարահյուսական կապը լիովին մթադնած է և դեռևս ինչ-որ չափով զգացվում է: Գոյական հա-

¹² Հմտ. Ա. Ա. Աբրահամյան, նշված աշխ., էջ 164—208:

բաղիրները բայերի հետ ունեցած կապակցությունների մեջ նախապես ունեցել են տարբեր հոլովական իմաստներ և շարահյուսական զանազան պաշտոններ. ինչպես՝ ենթակայի, ստորոգելիական վերագրի, խնդրի, պարագայի և այլն, որոնք հարադրության մեջ զգացվում են այնքանով, որքանով զգացվում է հարադիրների շարահյուսական կապը. այսինքն՝ գոյական հարադիրները ձևականորեն են միայն պահպանել իրենց հոլովական իմաստները:

Գոյական հարադիրները արտահայտվում են հետևյալ հոլովներով¹³.

Ուղղական հոլովով՝ անձրև անել, արև անել, արգելի լինել, հով անել, գերի լինել, գերի մնալ, գերի դառնալ, զոհ դառնալ. խելիք գնալ, մուրն ընկնել, ցուրտն ընկնել, ականջ անել, ականջ դնել, աչք ածել, աչք մտնել, աչք դնել, գլուխ տալ, գլուխ քնել, գլուխ բերել, գլուխ պահել, գլուխ տանել, դադար առնել, դադար տալ, երես առնել, երես դարձնել, երես ծռել, երես տալ, երդում ուտել, զրույց անել, քն առնել, քն տալ, լույս անել, խելի անել, խոսք առնել, կյանք տալ, կռիվ անել և այլն:

Տրական հոլովով՝ աչքի ընկնել, այցի գնալ, գլխի ընկնել, գլխի գցել, գործի անցնել, գրի խոնել, քնի անել, քնի տալ, լեզվին տալ, խելի բերել, խոսքի բռնվել, ծունկի բերել, ծունկի գալ, կայծակին տալ, կարգի բերել, կարգի գցել, կարգի հրավիրել, կողքի ընկնել, կրակին տալ, հաշվի նստել, ոտքի ելնել, ոտքի կանգնել, ոտքի հանել, սարքի գցել, սովի մատնել, սրի փաշել, վանառքի հանել, ուշքի բերել, ուշքի գալ, փախուստի դիմել, փախուստի մատնել, փորձանքի գալ, փամուռ տալ և այլն:

Այս հոլովով գոյական հարադիրները կարող են ունենալ և՛ հոգով, և՛ անհոգ գործածություն:

Բացառական հոլովով՝ աչքից գցել, աչքից ընկնել, գլխից անցնել, գլխից հանել, գործից ընկնել, գործից գցել, խելից հանել, հալից ընկնել, ձեռքից գնալ, ձեռքից ելնել, ձեռքից հանել, մտքից անցնել, մտքից գցել, մտքից հանել, ուշքից գնալ, քնից բերել, քնից հանել, քնից քոսած և այլն:

¹³ Տե՛ս Ա. Արամսյան, նշված աշխ., էջ 164—175:

Գործիական հոլովով՝ աշֆով անել, աշֆով տալ, աշֆով ընկնել, գլխովն անցնել, երեսով տալ, խոսքով ընկնել, ձեռքով անել, սրտով գնալ, տակով անել, ֆնով անցնել, ֆնով ընկնել և այլն:

Ներգոյական հոլովով՝ մտֆում դնել, մտֆում լինել և այլն:

§ 386. Գոյական հարադիրը երբեմն նույնպես լինում է հարադրական և միավորված միևնույն կամ երկու տարբեր հոլովներով՝ ըստ բայի համապատասխան հոլովառական պահանջի. ինչպես՝ ատամ-ատամի տալ, գլուխ-գլխի տալ, քե-քեի տալ, խելֆ-խելֆի տալ, ձեռֆ-ձեռֆի տալ, մատը-մատին խփել, մեջֆ-մեջֆի տալ, նակատ-նակատի տալ, ուս-ուսի տալ, ձեռքով-ոտքով անել, աշֆով ունքով անել և այլն:

§ 387. Իբրև գոյական հարադիրներ, հայերենում փոխանունաբար հանդես են գալիս նաև մի շարք ածականներ և մակբայներ. ինչպես՝ աշխուժի բերել, կարմրին տալ, կանաչին տալ, կապույտին տալ, սևին տալ, հանկարծակիի բերել, հանկարծակիի գալ, նեղը գցել, նեղն ընկնել, սևը տալ և այլն, այլև բայի դերբայական ձևեր, ինչպես՝ շիմանալուն տալ, շիմանալու դնել, շհասկանալու տալ, շնկատելու դնել, շնկատելու(ն) տալ, շտեսնելու դնել, շտեսնելու տալ:

§ 388. Գոյական հարադիր ունեցող բայերի ղգալի մասը ստացել է փոխաբերական իմաստ և վերածվել դարձվածքների ու առանձնահատուկ արտահայտությունների (խրդիմների): Սրանցում շարահյուսական իմաստների մթադնումը հաճախ զուգակցվել է իմաստի փոխաբերականությանը: Գոյական հարադիրները հիմնականում արտահայտում են մարդու մարմնի մասեր (աչք, ախանջ, ղուլխ, թև, բերան, սիրտ, լեզու, ուս, ոտք, ձեռք և այլն). օրինակ՝ աշֆ առնել, աշֆ գցել, աշֆ դնել, աշֆ ծակել, աշֆ փակել, աշֆի զարնել, աշֆից ընկնել, աշֆից գցել, աշֆով տալ, աշֆով անել, ականջ դնել, ականջ կախել, ղուլխ տալ, ղուլխ բերել, ղուլխ հանել, ղուլխ գալ, ղուլխ գովել, ղուլխ պահել, ղուլքը գալ, գրլխին տալ, ղուլխ տանել, երես ծոել, երես առնել, երես դարձնել, երես տալ, ձեռք առնել, ձեռք բերել, ձեռք գցել, ձեռք ընկնել, ձեռք բռնել, ձեռք մեկնել, ձեռք տալ (ձեռքտու լինել), ձեռք փաշել, ձեռքի գալ, ձեռքով անել, ոտքի ելնել, ոտքի հանել, լեզու առնել, լեզու գտնել, լեզու րափել, լեզվին տալ, սիրտ տալ, սիրտ առնել, սիրտ անել, ձեռք ու ոտք ընկնել, քև ու քիկունք լինել և այլն:

Դարձվածքային հարադրական բայերը մյուս դարձվածքներից տարբերվում են նրանով, որ ինքնուրույն բառային միավորներ են և դրսևորում են բայական խոսքի մասին հատուկ քերականական կարգեր ու իրողություններ:

§ 389. Կան քիչ թվով գոյական հարադիրներով կազմված հարադրական բայեր էլ, որ փոխաբերական կամ դարձվածքային իմաստ չունեն (այսպիսին են նաև ածական հարադիրներով կազմված բայական հարադրությունների մեծագույն մասը). ինչպես՝ առիթ տալ, կատակ անել, կարգի բերել, երգում տալ, զրույց անել, խաղ անել, ձայն հանել, միտք անել, պատիվ տալ, փառք տալ և այլն:

բ) Ածական. Ածական անուններով հարադիրները համեմատաբար ավելի քիչ են, քան գոյական անուններովը. ինչպես՝ անհավատալիք անել, անտես անել, անտես առնել, անպատիվ անել, անգիր անել, արժանի լինել, լսելի անել, լսելի լինել, երկար տևել, խալտառակ լինել, հասկանալի լինել, հայտնի անել և այլն:

Ածական անունները որպես հարադիրներ առավել գործածական և կենսունակ են իսկական բարդության ձևով. ինչպես՝ արմատախիլ անել, բնաջինջ անել (լինել), զահավեժ անել (լինել), զինարար անել (լինել), քնարափ անել (լինել), խեղդամահ անել (լինել), կայծակնահար լինել (անել), հետամուտ լինել, շանքահար անել (լինել), շանստակ անել (լինել), ուշագնաց լինել, նյութակոտոր լինել, տանջահար անել, արյունաքամ լինել և այլն:

Ածական հարադիրների շարահյուսական պաշտոնը հիմնականում եղել է ստորոգելիական վերագրի իմաստը:

գ) Դերանուն. Թեև ոչ բոլոր դերանուններն են հանդես գալիս իբրև հարադիրներ, սակայն ունենք դրանցով կազմված բավական թվով հարադրական բայեր, քանի որ միևնույն դերանուն հարադիրը բաղադրվում է մեծ թվով բայական բաղադրիչների հետ: Իբրև հարադիրներ հանդես են գալիս հիմնականում իբար (փոխադարձ) և մասամբ էլ իմքը (անձնական) դերանունները. ինչպես՝ իբար անցնել, իբար առնել, իբար գալ, իբար գցել, իբար բնկնել, իբար խառնել, իբար տալ, իբարով անցնել, իբարով գալ, իբարով բնկնել, իբեկից գնալ, իբեկից հանել, իբեկով անել և այլն:

դ) Թվական. Նախորդ խոսքի մասերի հետ համեմատաբար առավել պակաս կենսունակ է թվական հարադիրը: Նվ սա միանգամ

մայն հասկանալի է, քանի որ մյուս խոսքի մասերը ավելի սերտորեն են առնչվում բայական խոսքի մասի հետ և ի վիճակի են սրբա հետ բառակապակցություն կազմել՝ արտահայտելով շարահյուսական բաղմազան հարաբերություններ, մինչդեռ թվական անունը այդ տեսակետից կենսունակ չէ և բայի հետ կապակցություն է կազմում եղակի դեպքերում, այն էլ որևէ թվական (առավելապես մեկ) կամ զոյական նախադաս հարադրի հետ՝ կազմելով դարձվածքային արտահայտություններ. *ինչպես՝* մեկը հազար անել, աչքերը չոքս անել, խոսքը մեկ անել և այլն, Առավել կենսունակ են մի թվականով և ի նախդրով կազմված հարադրական բայերը. *ինչպես՝* ի մի գումարել, ի մի բերել, ի մի հավաքել և այլն:

Ինչպես ասվեց, անվանական հարադիրները կարող են դրսեվորվել նաև բարդություններով. այսպես՝

ա) *Կրկնավոր հարադրությամբ՝* ական-քալան անել, խունջիկ-մունջիկ գալ, կեռ-մեռ անել, կտոր-կտոր անել, կտոր-կտոր գալ, մեջ-մեջ անել, մոտ-մոտ անել, շուռ-մոտ տալ, վեր-վեր քոշել, պատահ-պատահ անել և այլն:

բ) *Բաղհյուսական հարադրությամբ՝* աղաչանք-պաղատանք անել, արյուն-ֆրտինք քափել, անցուկ-մոռցուկ անել, գիշեր ցերեկ անել, ախ ու վախ անել, դեղ ու դարման անել, դուրս ու ներս անել, ծանր ու թեթև անել, ետ ու առաջ անել, կուշ ու ձիգ անել, վեր ու վար անել, տակն ու վրա անել, ցիր ու ցան անել և այլն¹⁴:

գ) *Կցական բարդությամբ՝* անցուդարձ անել, ափովսուփ անել, արևկող անել, բացուխուփ անել, գլուխկոնծի տալ, ելումուտ անել, կալմեջ անել, հալումաշ լինել, համտես անել, հարցուփորձ անել, շոտումոտ գալ, շեմուշում անել, ջարդուխուրդ անել, սուամեռուկ անել, սուամեռուկի տալ. ցափուցրիվ լինել, ֆանդուֆարափ անել, ֆարուֆանդ անել և այլն:

դ) *Իսկական բարդությամբ՝* անձնատուր լինել, արմատախիլ անել, գահընկեց անել, գլխահան անել, զինաքափ անել, թևաքափ լինել, խելֆահան անել, խունապահար լինել, կաթվածահար լինել, հաղորդակից անել, հոգմացրիվ լինել, ձեռնամուխ լինել, մասնակից անել, մոքթագերծ անել, շանքահար լինել, շնչասպառ լինել,

¹⁴ Այս և նախորդ հարադրական բայերի առաջին բաղադրիչներից շատերը իբրև առանձին բաղհյուսական բարդություն գործածական չեն և գործառույթ են միայն բայական հարադրական բարդության մեջ:

ոտնատակ տակ (*անհի*), սովաման անել (*լինել*), տեղահան անել (*լինել*), ուժասպառ լինել, ուշագնաց լինել և այլն:

Բառաբարդության վերահիշյալ տեսակներին, իհարկե, առավել կենսունակ են իսկական բարդությամբ կազմված հարադիրների: Անհրաժեշտ է բնդգծել այն, որ այս տիպի բարդությամբ կազմված հարադիրների մեջ բարդության երկրորդ ելրում հիմնականում հանդես են գալիս բայարմատներ. ինչպես՝ կիր (*իմաստակիր*), սպառ (*շնչասպառ*), տուր (*անձնատուր*), խաբ (*հուսախաբ*) և այլն, որի շնորհիվ իսկական բարդությունները ընդհանուր առմամբ արտահայտում են գործողության կամ գործողության հետ առնչվող իմաստ, որ, անշուշտ, ավելի է նպաստում վերջիններիս հարադրական բայերի բաղադրիչների վերածվելուն և այս տեսակիտից ավելի ախտիվանալուն, մանավանդ որ բայական բարդության բայիմաստի դրսևորման գործում անվանական հարադիրներով բարդություններում հիմնական նշանակությունը մեծ մասամբ հաղորդում է առաջին բաղադրիչը (*հմմտ. միտք անել, լաց լինել, աստակոխ անել, արմատախիլ անել և այլն*)¹⁵:

Մ ա կ բ ա յ ա կ ա ն հ ա ր ա դ ի ռ ն ե ռ ո վ
կ ա ղ մ վ ա ծ բ ա յ ե ր

§ 390. Այսպիսի հարադիրներով կազմված բայական հարադրություններում բայի բովանդակությունը հիմնականում դրսևորում են բայական բաղադրիչները, իսկ տարածական կամ մակբայական իմաստ արտահայտող առաջին բաղադրիչները մասնավորում, լրացնում ու պարզում են բայական իմաստը՝ արտահայտելով գործողության շարժում, ուղղություն և համապատասխանում են այլ լեզուների (ռուսերենի, գերմաներենի, հունարենի և այլն) նախդրավոր բայերին: Այսպիսի հարադիրները ունեն հիմնականում մակբայական խոսքի մասային արժեք: Դրանցից են՝¹⁶

Առաջ. առաջ անցնել, առաջ բերել, առաջ գալ, առաջ գնալ, առաջ գցել, առաջ ընկնել, առաջ խաղալ, առաջ նայել, առաջ շարժվել, առաջ վաղել, առաջ տալ, առաջ տանել, առաջ քաշել և այլն:

¹⁵ Տե՛ս Մ. Արեղյան, *նշված աշխ.*, էջ 170:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 171—172: Ա. Աբրահամյան, *նշված աշխ.*, էջ 176—180:

Դեմ. դեմ անել, դեմ առնել, դեմ դալ, դեմ գնալ, դեմ ելնել, դեմ ընկնել, դեմ կանգնել, դեմ կենալ, դեմ տալ և այլն:

Դեն¹⁷. դեն գցել, դեն հրել, դեն նետել, դեն շարտել և այլն:

Դուրս. դուրս անել, դուրս բերել, դուրս գալ, դուրս գնալ, դուրս գցել, դուրս ելնել, դուրս ընկնել, դուրս թափել, դուրս կանչել, դուրս մնալ, դուրս նայել, դուրս շարտել, դուրս պրծնել, դուրս վազել, դուրս տանել, դուրս տալ, դուրս վռնդել, դուրս ցցել, դուրս քաշել, դուրս փախչել և այլն:

Ետ. ետ բերել, ետ դալ, ետ գնալ, ետ գցել, ետ դառնալ, ետ ընկնել, ետ խլել, ետ կանգնել, ետ մղել, ետ մնալ, ետ փախչել, ետ հրել, ետ քաշել և այլն:

Մեջ. մեջ առնել, մեջ բերել, մեջ դալ, մեջ գցել, մեջ ընկնել, մեջ մտնել, մեջ տալ, մեջ քաշել և այլն:

Մոտ. մոտ բերել, մոտ դալ, մոտ գնալ, մոտ թողնել, մոտ կանչել, մոտ վազել, մոտ տանել, մոտ քաշել և այլն:

Ներս. ներս անել, ներս առնել, ներս բերել, ներս դալ, ներս գնալ, ներս գցել, ներս գնել, ներս ընկնել, ներս թողնել, ներս լքցնել, ներս խուժել, ներս կանչել, ներս հրավիրել, ներս հրել, ներս մտնել, ներս նայել, ներս սողոսկել, ներս վազել, ներս տալ, ներս տանել, ներս քաշել և այլն:

Վայր. վայր առնել, վայր բերել, վայր գցել, վայր գնել, վայր ընկնել, վայր թռչել, վայր իջնել, վայր նետել, վայր ցատկել և այլն:

Ծանոթ.— Վայր հարադրի հետ խոսակցական լեզվում և, մասնավորապես, բարբառներում, խիստ գործածական են նաև վայր բառի վար և վեր հնչյունափոխված տարբերակներով կազմված հարադրական բայերը. ինչպես՝ վար գցել, վար իջնել, վար բերել, վեր դնել, վեր գցել, վեր ընկնել և այլն:

Վեր. վեր ելնել, վեր թռչել, վեր հանել, վեր նայել, վեր ցատկել, վեր կենալ, վեր քաշել և այլն:

Վրա. վրա բերել, վրա դալ, վրա գցել, վրա ընկնել, վրա պրծնել, վրա տալ, վրա քաշել և այլն:

Յած. ջած գլորվել, ջած դնել, ջած ընկնել, ջած թողնել, ջած թռչել, ջած իջնել և այլն:

¹⁷ Այս և մասնավորապես դեռ մակրայով կազմված հարադրական բայերը առավել կենսունակ են բարբառներում:

Շուռ (շուրջ). շուռ բերել, շուռ դալ, շուռ տալ և այլն:

Ծանոթ. — Այս հարադրական բայերի առաջին բաղադրիչը շուրջ մակբայի ձևափոխված տարբերակն է, առանձին գործածություն չունի և գրական լեզվում ու մասնավորապես բարբառներում կենսունակ է իբրև հարադիր:

§ 391. Տեղի կամ տարածական իմաստ արտահայտող հարագիրները թվով սահմանափակ են, սակայն գործածվում են բավական մեծ թվով բայերի հետ, որոնցից ավելի կենսունակ են անել, բերել, գնալ, գցել, ընկնել, մղել, վազել, տալ, տանել, փաշել, փշել և այլ բայերը: Վերոհիշյալ հարադիր մակբայներից կամ կապերից որևէ մեկը կարող է հարադրվել նշված բայերից գրեթե բոլորի հետ և կազմել հարադրական բայերի մեծ խումբ. այդպիսին են՝ առաջ, դուրս, ետ, ներս, վայր, վրա տարածական իմաստ արտահայտող բառերը. ինչպես՝ առաջ անել, առաջ բերել, առաջ գալ, առաջ գրցել, առաջ ընկնել, առաջ վազել, առաջ տալ, առաջ տանել, առաջ փաշել, առաջ փշել և այլն, չհաշված և այն, որ այս կենսունակ հարագիրները, բացի վերոհիշյալ բայերից, կարող են հարադրվել նաև հարադրական տեսակետից առավել նվազ կենսունակ բայերի հետ. ինչպես՝ անցնել, գրել, գլորել, ելնել, խոյանալ, ծլկել, նահանջել, նայել, սողոսկել, վերցնել, վիժել, վռնդել, շարտել, ցցել և այլն (հմմտ. առաջ անցնել, առաջ խոյանալ, առաջ սողոսկել, ետ նահանջել, ետ ծլկել, ետ վերցնել և այլն):

Կան նաև տարածական իմաստ արտահայտող մի քանի բառեր, որոնք խիստ սահմանափակ թվով բայերի հետ են հարադրվում. ինչպես՝ դեմ, դեմ, մեջ, շուռ և այլն:

§ 392. Հարադրական բայերի այս խումբը, ըստ բաղադրիչների ներքին կապի ու հարաբերության, գրեթե բոլորով է ալ առանձնահատկություններ, քան անվանական բաղադրիչներով կազմված հարադրական բայերը: Այսպես՝ ա) բայադիր բաղադրիչը արտահայտում է բայական բարդության կամ բայիմաստի ընդհանուր բառական իմաստը, իսկ հարագիրները բայի գործողության ընդհանուր իմաստի մեջ լրացուցիչ կամ օժանդակ դեր են կատարում՝ մատնանշելով գործողության շարժման ուղղությունը. բ) հոգի առկայությունը մակբային վերաժող է փոխանվան, որով և խախտվում ու քանդվում է բայական հարադրությունը (հմմտ. մեջը ընկնել, առաջը վազել, վրան ընկնել և այլն). գ) շարահյու-

սական կապը վերականգնվում է նաև բաղադրիչների շարադասութ-
յան խախտման հետևանքով. *ինչպես՝* ձգել վեր, գնալ առաջ, ֆա-
շել ներս, նայել ետ, վազել առաջ և այլն:

Մակբայ հարադիրներով բաղկացած հարադրական բայերի
մեջ ևս կան մի քանիսը, որոնք իրենց ուղղակի իմաստների հետ
մեկտեղ ունեն նաև փոխաբերական կամ դարձվածքային իմաստ.
ինչպես՝ դուրս բնկնել (շեղվել, փշանալ), դուրս ֆաշել (շեղել),
դուրս տալ (անիմաստ խոսել, շաղակրատել), ետ կանգնել (նա-
հանջել, հրաժարվել), մեջ բնկնել և այլն, սակայն հանդիպում են
նաև այս տիպի մի քանի բարդություններ էլ, որ ունեն միայն
փոխաբերական իմաստ. օրինակ՝ դեմ բնկնել (ափսոսել, տանջվել,
թախանձել), վրա բնկնել, վրա սլծնել, վրա տալ և այլն:

Ձ ա յ ն ա ր կ ու թ յ ու ն ն ե ր ո Վ և ք ն ա ձ ա յ ն ա կ ա ն
բ ա ու ե ր ո Վ հ ա ր ա դ ր Վ ա ծ ք ա յ ե ր

§ 393. Հարադրական քաչերի մի փոքր խումբ են կազմում ձայ-
նարկություններով և բնաձայնական բառերով հարադրված բայերը.
ինչպես՝ ախ անել, ախ կանչել, ախ ֆաշել, հա՛փ անել, հա՛ֆ
անել, վա՛յ անել, վա՛յ կանչել, վա՛յ տալ, օ՛ֆ անել և այլն:

Նման բայական հարադրության բայիմաստի բովանդակու-
թյան մեջ հիմնականում ընդգծվում է հարադրի բառական իմաս-
տը. *ինչպես՝* օ՛ֆ անել, վա՛յ կանչել և այլն:

Կ ա խ յ ա լ ք ա յ ա ր մ ա տ ն ն ե ր ո Վ և ք ա ու ե ր ո Վ
հ ա ր ա դ ր Վ ա ծ ք ա յ ե ր

§ 394. Ժամանակակից հայերենում կան մի շարք բայարմատ-
ներ, բառեր և այլ սակավաթիվ բայահիմքեր, որոնք որոշակիա-
նում և կոնկրետանում են կամ հրկրորդական ձևությներով (վերջա-
վորություններով և վերջածանցներով), կամ բայական հարադրա-
կան բաղադրիչներով, որ տվյալ դեպքում կատարում է բայակերտ
կամ բայացնող մասնիկի դեր: Այսպիսի հարադիրները կախյալ
միավորներ են:

Կախյալ բայարմատներով կազմված հարադրական բայե-
րից են անց կենալ, անց կացնել, եռ գալ, զանց առնել, քավալ գալ,
թափ կենալ, բող անել, բող տալ, թիկն տալ, ժած գալ, իմաց անել,

(տալ), խույս տալ, կախ աճել, հուպ տալ, կոտր ընկնել (զցել), կախ զցել, կախ ընկնել, կախ տալ, կուլ տալ, կուլ գնալ, կանգ խոնել, կուշ գալ, ձիգ տալ, նախք աճել, ման աճել, ման տալ, ման գալ, շաղ տալ, շուռ գալ, պահ մտնել, պահ տալ, պոկ գալ, վազ տալ, փուլ գալ, քաշ գալ (ածել) և այլն:

Սրանցից խույս և ման¹⁸ արմատները բայական մասնիկավորումով էլ առանձին չեն գործածվում և միայն բայական հարադրությամբ են կենդանի: Եվ եթե մի երկուսն էլ անկախաբար (առանց մասնիկավորման) գործածվում են, ապա իմաստափոխվել են և արդեն վերածվել համարմատ համաձայնների. ինչպես՝ պահ տալ և պահ (ժամանակամիջոց), շաղ տալ և շաղ (ցող) և այլն:

§ 395. Մի շարք արմատներ էլ հարադրական բայերի մեջ բառային նոր իմաստ են ստացել, մինչդեռ մասնիկավորմամբ կամ հարադրական եղանակով այլ իմաստ ունեն. ինչպես՝ պահ տալ չի նշանակում պահել, այլ նախնել պահելու, շաղ տալ չի նշանակում շաղել, այլ ցրել, քափել, նույնը և հուպ տալ և հպել:

§ 396. Կան նաև բառաձևերով արտահայտված մի քանի կախյալ հարադիրներ. ինչպես՝ երևա՞ց գալ (հանել, բերել), խաբս տալ ծառս լինել, մտիկ աճել (տալ), տեղի ունենալ, փոխ ընկնել և այլն:

Սրանց մեծ մասը քարացած հոլովածներ են, որոնք առանձին, անկախ ձևով բոլորովին գործածական չեն և պահպանված են միայն վերոհիշյալ հարադրական բարդություններում: Այսպիսի հարադրությունները առավել կայուն հարադրություններն են և չեն քայքայվում շարահյուսական, ձևաբանական կամ իմաստային որևէ միջոցով:

ԲԱՅԱԿԱՆ ՀԱՐԱԴԻՐ ՈՒՆԵՑՈՂ ՀԱՐԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՅԵՐ

§ 397. Հարադրական բայերի մեջ բավական մեծ խումբ են կազմում զուտ բայական բաղադրիչներով հարադրված բայերը:

Սրանք բաժանվում են հրկու խմբի.

Ա) Զուտադրական բայերով կազմված հարադրական բայեր և

Բ) Որևէ բայով և տալ բայով կազմված պատճառական բայեր:

¹⁸ Խույսը միայն բառակազմական որոշ փոփոխությամբ է գործածական (համտ. խոսափել), իսկ ման-արմատը մանել ձևով իմաստափոփոխություն է կրել և այլ բառային արժեք ունի:

Ա. ԶՈՒԴԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՅՆԵՐ

§ 398. Երկու և ավելի անկախ համադաս բայական բաղադր-
րիչներով կազմված բայական հարադրությունները ղուգադրական
բայեր են: Սրանք իմաստային կողմով և բաղադրիչների ներքին
կապի ու հարաբերության տեսակետից ղգալիորեն տարբերվում
են անվանական բաղադրիչներով կազմված, այլև պատճառական
հարադրական բայերից:

Այստեղ բաղադրիչները հավասարապես խոնարհվում են և
հարադրական բարդություն են դիտվում համապատասխան առո-
ղանություն շնորհիվ՝ առանց արտասանական դադարի արտասան-
վելու դեպքում. ինչպես՝ ուտել-խմել, գնալ-գալ, նստել-վեր կենալ
և այլն:

Նման հարադրությունները, բնականաբար, քայքայվում են
արտասանական դադարով և զրավոր խոսքում ստորակետ դնելով:

Զուտ բայական հարադրությունների բաղադրիչները միասին
վերցրած արտահայտում են երկու և ավելի գործողությունների
յուրահատուկ ընդհանուր իմաստ, որի մեջ առկա են բոլոր բա-
ղադրիչների բառային իմաստներն էլ՝ առանց որևէ մեկի իմաստի
գերազանցության:

Սրանցից միայն մի քանիսի բառային ընդհանուր իմաստն է,
որ բաղադրիչների իմաստների սոսկական գումարը չէ. այդ պատ-
ճառով էլ զրանք բառարանում տեղ են դրել իբրև առանձին բա-
ռարանային միավորների: Ինչպես՝ առնել-ծախել, գրել-կարդալ,
եփել-քափել, գնալ-գալ, զուգվել-զարդարվել, ուտել-խմել, հալ-
վել-մաշվել և այլն, իսկ ղուգադիր բայերով կազմված մյուս բաղ-
մաթիվ հարադրությունները, ընդհանրապես, իմաստային նման
սերտ կապի մեջ չեն գտնվում:

Ծանոթ.— Հայ քերականագիտության մեջ ընդհանրապես
ղուգադրական բայեր են համարվել ոչ միայն անմիջականորեն
հարադրվող կամ կից գործածություն ունեցող հարադրական բա-
յերը, այլև տարանջատ ձևով գործածվող բայերով հարադրու-
թյունները¹⁹: Ինչպես՝ «էն սե քարն էլ տաշեցին, բերին վրին քաշե-
ցին» (ՀԹ). Դալիճ՝ նրան են կանչում. զնում անկյունում նստում
է և այլն: Սակայն ոչ կից գործածությամբ թուլանում է բաղադ-
րիչների արտասանական կապը և նրանք այլևս սերտորեն կապ-
ված գործողությունների գաղափար չեն արտահայտում:

¹⁹ Տե՛ս Ալ. Մարգարյան, Հայերենի հարադիր բայերը, էջ 296:

Նշանակում է, արտասանական կապը կարևորագույն գործոնն է դուռ բացական բաղադրիչներով կազմված հարադրական բայերի մասնաշման համար. այն նպաստում է բայական բաղադրիչների միասնաբար և միմյանց հետ սերտորեն կապված գործողությունների գաղափար արտահայտելուն, որ դրսևորվում է հիմնականում երկու (հմմտ. ընկենկ-մեռնել, նստիկ-կանգնել, վազել-հասնել, ելնել-կանգնել) և քիչ թվով ավելի բայերի միջոցով (հմմտ. վազել-գնալ-հասնել, գալ-աղաչել-պաղատել և այլն): Սակայն, որքան բազմաճյուղում են հարադիր բայերը, նույնքան և համապատասխանաբար թույլ է բայական բաղադրիչների իմաստային կապը, քանի որ ծանրանում է առողանությունը, և, ընդհանրապես, դժվարանում դրանց ընկալումը իբրև մեկ ամբողջական բարդություն:

§ 399. Զուգադրական բայերով կազմված հարադրությունները քայքայվում են և կամ ու համադասական շաղկապներով, որոնք բայական բաղադրիչներին հեռացնում են միասնաբար կատարվող գործողությունների արտահայտելու վիճակից և դարձնում միմյանցից անկախ գործողությունների իմաստ արտահայտող բայեր. ինչպես՝ գնալ-գալ և գնալ ու գալ կամ գնալ և գալ, տանել-բերել՝ տանել և բերել, տանել ու բերել և այլն:

Այսպիսով, ելնելով վերոհիշյալ մի շարք հանգամանքներից, կարելի է ասել, որ զուգադրական կամ զուգաբայական հարադրությունների մեծ մասը իմաստային կապի և միասնության տեսակետից բավականին տարբերվում է անվանական հարադրությունով բայերից՝ բարդության բովանդակության մեջ բոլոր բաղադրիչների բառական իմաստների հավասարապես առկա լինելու հանգամանքով, ուստի արտասանական համապատասխան դադարի դեպքում բարդությունը իսկույն քայքայվում է՝ վերածվելով սովորական կապակցության:

Այս պատճառով էլ զուգաբայական հարադրությունները դրսևորվում են մի տեսակ միջին դիրքում՝ բառակապակցությունների և հարադրական բարդությունների մեջտեղում:

§ 400. Զուգաբայական հարադրությունները հաճախ միասնում են դժիկով: Կան հարադրություններ, որ գործածական են և՛ գժիկով, և՛ առանց գժիկի (թեև շատ կողմերով առավել ցանկալի է միատեսակ գրությունը): Միության դժիկով գրվում են մասնա-

վորասյես բառային մեկ միավորի արժեք ունեցող կամ իմաստային առավել սերտ կապի մեջ գտնվող բաղադրիչներով կազմված զուգադրական բայերից շատերը:

§ 401. Ժամանակակից հայերենում բավական տարածված են նաև հարադրական և համադրական բայերով կազմված զուգադրիչ հարադրական բայերը²⁰: Այստեղ հարադրական բայերը, որ կարող են ունենալ և՛ նախադաս, և՛ հտադաս զոգծածույթյուն, հանդես են գալիս իբրև մեկ բայական բաղադրիչ, քանի որ բայական մեկ ամբողջական միավորներ են (ինչպես և համադրական բայերը), որի հետեանքով էլ բայական բարդութունը ըստ կազմութան մընում է զուգադրական բայերով կազմված հարադրական բարդություն. ինչպես՝ զուլս գալ սյրծնել, դուրս գալ փախչել, ետ դառնալ գնալ, քե առնել բռնել, վեր կենալ գնալ, վեր կենալ գալ, գնալ իմաց տալ, նստել-վեր կենալ, բերել ցույց տալ, գնալ կարգի բերել, ոտ առնել փախչել, ետ դառնալ գնալ և այլն:

Հնարավոր է կազմել նաև զուտ հարադրական բայերով կազմված զուգադրական բայեր, սակայն արտասանական անհարմարության և անբարենշնչության պատճառով, որ առաջանում է շեշտերի կուտակումից (եթկու թույլ և եթկու ուժեղ), դրանք հազվագյուտ են գործածվում ժամանակակից հայերենում. ինչպես՝ վեր կենալ դուրս գալ, դուրս գալ կարգի հրավիրել, վեր կենալ նայն տալ և այլն:

§ 402. Զուգադրական բայերի բաղադրիչները լինում են հիմնականում շարժման, տեղափոխության դադափար արտահայտող բայեր, որոնք թեև քանակապես ավելի քիչ են, քան երկրորդ կամ երրորդ բաղադրիչ հանդիսացող բայերը, սակայն հարադրվում կամ բարդություն են կազմում բազմաթիվ ալ բնույթի բայերի հետ (ընդ որում նաև շարժման դադափար արտահայտող) և կազմում մեծ թիվով բայական հարադրական բարդություններ:

§ 403. Զուգադրական բայերով կազմված հարադրությունները ըստ բաղադրիչների իմաստային կապի բաժանվում են երեք խմբի.

²⁰ Այս, ինչպես և կրկնավոր, բաղճուսական և կցական հարադրներով կազմված հարադրական և համադրական բայերով զուգադրական բայերը պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը առանձնացրել է զուգարայական հարադրություններից և դասակարգել համակցական բայական հարադրություններ առանձին տեսակի մեջ. (Տե՛ս նշված աշխ., էջ 199—200):

ա) տարբեր բնույթի գործողություններ ցույց տվող բայերով կազմված հարադրություններ,

բ) հոմանիշ բայերով կազմված հարադրություններ և

գ) հակադիր գործողություններ ցույց տվող բայերով կազմված հարադրություններ:

Տարբեր բնույթի գործողություններ ցույց տվող բայերով կազմված հարադրություններ: Այս խմբի մեջ հանդես են գալիս տարբեր գործողությունների իմաստ արտահայտող բայեր և արտահայտում տարբեր գործողությունների միասնաբար կատարումը, դրանց միջև գոյություն ունեցող հարաբերություններն ու կապերը: Ինչ խոսք, որ նման բարդություններում հարադրվում են տարբեր բնույթի այնպիսի բայեր, որոնք իրականում կարող են միասնաբար հանդես գալ: Այսպիսին են պատճառահետևանքային կամ ժամանակային անմիջական հաջորդականություն հարաբերությամբ կապված բայերը:

Այս տիպի բարդություններում շարժման և տեղափոխության գաղափար արտահայտող բայերը, ինչպես՝ անցնել, զալ, գնալ, տանել, բերել, ելնել, քոչել և այլն, լինում են գերազանցաբար առաջին բաղադրիչներ և զուգադրվում են առավել բաղմամբիվ ու բաղմաբնույթ բայերի հետ:

§ 404. Տարբեր բնույթի գործողություններ ցույց տվող բայերով միավորված բայական հարադրությունները, ըստ իմաստային կապի հարաբերության, լինում են՝

ա) ժամանակային անմիջական հաջորդականության հարաբերությամբ միավորված հարադրություններ, որոնց բաղադրիչների մեջ առկա է լինում պատճառահետևանքային կապ:

Դրանցից են՝ գալ-հավասարվել, գալ-խառնվել, բերել-հասցընել, ընկնել-կոտորվել, ընկնել-մեռնել, հանել-գցել, խփել-կոտորել, պոկել-տանել, կտրել-գցել, գնալ-տեսնել, գալ-հսկել, գալ-հասնել, գտնել-բերել, փախչել-պրծնել, անել-վերջացնել, ասել-վերջացնել, մեռնել-պրծնել, դրել-վերջացնել, ուտել-պրծնել, ընկնել-քնել, պառկել-քնել, նստել-մնալ, զնալ-ընկնել, զնալ-տեսնել, զնալ-քնել, զնալ-կանգնել, հանել-շարտել, վաղել-հասնել, քշել-տանել, պոկել-տանել, առնել-փախչել, ելնել-կանգնել, թռչել-գնալ, հոսել-զնալ, թռչել-հասնել, լցվել-թափվել, ծլել-ծաղկել, չափել-ձևել, վարել-ցանել, դնալ-կորչել և այլն:

Վերոհիշյալ ղուդադիր բայերով կազմված հարադրություններն մեծ մասում առաջին բաղադրիչը հիմնականում արտահայտում է շարժման կամ գործողության ընդհանուր իմաստ, իսկ երկրորդը՝ առավել կոնկրետ իմաստ՝ ցույց տալով գործողության (հաճախ առաջին բաղադրիչի արտահայտած գործողության) շարունակությունն ու վերջնական արդյունքը, հետևանքը (հմմտ. իւրփել-սպանել, տալ-փշրել, բշել-տանել, ընկնել-կոտրվել և այլն), նպատակը (հմմտ. բերել-հասցնել, գալ-տանել, գնալ-հասնել, գալ-տեսնել և այլն), վախճանը (հմմտ. կազմել-վերջացնել, հանձնել-վերջացնել, շինել-պրծնել) և այլն:

բ) Միեւնույն երեւոյթի տարբեր կողմերն արտացոլող բայերով կազմված հարադրություններ. *ինչպես՝* ուտել-խմել, երգել-պարել, գրել-կարգալ և այլն:

§ 405. Գործողության վախճանականության դադափար արտահայտող բայերը, բացի բառակազմական նշանակությունից, գրեւորում են նաև քերականական (կատարյալ կերպի) իմաստ:

Հոմանիշ բայերով կազմված հարադրություններ: Այս խմբի մեջ մտնող հարադրական բայերը գործողության ընդհանուր իմաստի սաստկացում են արտահայտում, մինչդեռ բարդության բաղադրիչները առանձին վերցրած աչքպիսի նշանակություն չունեն,

§ 406. Սրանք բաժանվում են երեք ենթատեսակի.

ա) հոմանիշ բայերով կազմված բարդություններ. *ինչպես՝* խնդրել-աղաչել, աղաչել-պաղատել, անցնել-գնալ, ասել-խոսել, անել-դնել, գերվել-տարվել, գոռալ-նչալ, զուգվել-զարդարվել, լալ-ողբալ, խառնել-խննել, կապել-հագցնել, կապել-կաշկանդել, կալել-կապել, հալվել-մաշվել, շանել-պանել, շաշել-շառաշել, շրջապատել-շրթայել, պանել-պանալանել, սրբել-ալիլել, ջարդել-փշրել, ուտել-փփվել և այլն:

Այս տիպի բարդությունները բառային ընդհանուր իմաստով տարբերվում են ղուդաբայական նախորդ տիպի բարդություններից. սրանց բաղադրիչները իմաստային ավելի սերտ կապի մեջ են գտնվում միմյանց հետ, միասին վերցրած արտահայտում են մեկ ընդհանուր բառային իմաստ և այս տեսակետից նման են անվանական հարադրիչներով կազմված հարադրական բայերին:

բ) միեւնույն բայի և նրա կրկնավոր կամ բազմապատկական ձևի հարադրությամբ կազմված բարդություններ. *ինչպես՝* գոռալ-

գառգառալ, դողալ-դուլդողալ, ծախել-ծախծխել, կապել-կապկապել, նախել-նախնախել, չափել-չափչափել, վազել-վազվազել, փորել-փորվորել, երգել-նուռալ-նունալ (*Թռի - չռի մի ճալուռ...* Երգել - ճուռ - ճրոճրոռաղ, խնկո-նախել, . ճալուռն ու մրջյունը) և այլն: Նման բայական հարադրությունները ևս մեկ ընդհանուր բառական իմաստ ունեն, մանավանդ որ դրանց հիմքում վերջին հաշվով ընկած է միևնույն բայ բաղադրիչը: Առաջինն արտահայտում է մեկ անգամ կատարվող գործողություն, իսկ երկրորդը՝ միևնույն գործողության բազմապատկությունը և սաստկությունը, այնպես որ այս ենթախմբի բայական բաղադրիչները նույնպես միմյանց հետ սերտորեն կապված են բառական և քերականական իմաստներով:

Հակադիր գործողություններ ցույց տվող բայերով կազմված հարադրություններ: Սրանք արտահայտում են մեկ ընդհանուր գործողության հակադիր կողմերը և այս հակադիր, տարբեր գործողություններով հանդերձ, ի վերջո ստանում են մեկ ընդհանուր գործողության նշանակություն. ինչպես՝ առնել-ծախել, անցնել-դառնալ, գնալ-գալ, ելնել-իջնել, ելնել-մտնել, կտրել-կապել, տանել-բերել, նստել-վեր կենալ, տանել-ետ բերել և այլն:

Արտահայտելով մեկ ամբողջական գործողության երկու հակադիր կողմերը, հարադրվող բայերից մի քանիսը կարող են տեղաշարժվել. ինչպես՝ գնալ-գալ և գալ-գնալ, տանել-բերել և բերել-տանել, ելնել-մտնել և մտնել-ելնել և այլն: Իհարկե, այս բարդությունները գործածական և ընդունված են ավելի վերևում հիշատակված ձևերով. ինչպես՝ առնել-ծախել և ոչ ծախել-առնել, կտրել-կապել և ոչ կապել-կտրել և այլն, մանավանդ որ այսպիսի տեղաշարժերից մեծ մասամբ փոխվում են նաև զուգահեռական բայերի բառական իմաստները, նրանց մեծ մասը զրկվում է փոխաբերական իմաստից և մնում իբրև սովորական զուգահեռական բայերով կազմված բարդություն (հմմտ. նստել վեր կենալ և վեր կենալ նստել, անցնել-դառնալ և դառնալ-անցնել, առնել-ծախել և ծախել-առնել և այլն):

Բ) ՏԱՆ ԲԱՅՈՎ ԿԱԶՄՎԱԾ ՊԱՏՃԱՌԱԿԱՆ ԲԱՅԵՐ

§ 407. Բայական հարադրությունների մեջ զգալի տեղ են զբաղում անորոշ դերբայով և տալ բայով կազմված պատճառական բայերը:

Առաջացած լինելով հարադրության հիմունքով և լինելով հարադրական բարդության առանձին տեսակ՝ սրանք հիմնականում քերականական արժեք ունեն²¹։ Այս իմաստով ճիշտ է պրոֆ. Ա. Աբրահամյանի այն տեսակետը, թե տալ բայով կազմվող պատճառական հարադրությունները «լիակատար քերականական հարադրություններ են»²²։

§ 408. Պատճառական տիպի բայական բարդություններում տալ բայը սպասարկու դիր է կատարում և պատճառական սեռածանցի կամ պատճառականության իմաստ արտահայտող բառի նշանակություն ունի (հմմտ. խոսել տալ-խոսեցնել, խմել տալ-խմեցնել և այլն)։

§ 409. Տալ բայով կազմված պատճառական հարադրությունները, ի տարբերություն ածանցալոր պատճառականների մի մասի, բոլոր դեպքերում պատճառական (քերականական) իմաստ ունեն։

§ 410. Տալ բայի հարադրությամբ պատճառական բայեր են կազմվում ինչպես համադրական, այնպես էլ հարադրական բայերից. օրինակ՝ բերել տալ, խմել տալ և դուրս տանել տալ, դուրս բերել տալ, հետ կանգնել տալ և այլն։

II. ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԿՅԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆ

§ 413. Համադրական բարդությունների մեջ բավական զգալի թիվ են կազմում կցական բարդությունները։ Սրանք առաջանում են և հարադրական բարդություններից, և՛ ուղղակի շարահյուսական կապակցություններից։

Կցական բարդությունները և՛ բառական իմաստով, և՛ գրության ձևով մեկ բառային միավոր են և ունեն մեկ բառային շեշտ. ինչպես՝ այսօր, այսպես, մայրուղի և այլն։

Կցական բարդություններ առաջանում են հիմնականում հարադրական բարդության բոլոր տեսակներից (կրկնավորներից, բա-

21 Այս պատճառով էլ հայ քերականագիտության մեջ քննվել և մանրամասնորեն ու շատ կողմերով լուսարանվել են մեծ մասամբ պատճառականության քերականական կարգի և ածանցալոր պատճառական բայերի հարցի հետ կապված։

22 Տե՛ս Ա. Ա. Աբրահամյան, նշված աշխ., էջ 198.

յական և բաղճյուսական հարադրություններից), շարահյուսական կապակցություններից և այլն:

1. Կրկնավորներով կազմված կցական բարդություններ

§ 414. Կրկնավորներով կազմված կցական բարդությունները լինում են անվանական և բայական:

Ա) Անվանական կցական կրկնավորներ

§ 415. Անվանական կցական կրկնավորները բայական կցական կրկնավորներից անհամեմատ ավելի քիչ են և եղածների մի մասն էլ կոնկրետանում է բառակազմական ձևույթներով: Անվանական կրկնավորներից առաջացած կցական բարդություններից են՝ գեղգեղ, ծեգծեգուն, կերկեր, կսկիծ, չորչորով, ջրջրով, պեսպես, պսպլում, պուսպուտ, փափառուտ, խորխուրտ և այլն:

§ 416. Անվանական կրկնավորներով կազմված կցական բարդություններում հանդես են գալիս հնչյունափոխական այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են բաղաձայնների և ձայնավորների փոփոխությունը, հնչյունների հավելումը կամ կորուստը և այլն. ինչպես՝ բարբառ (բառ+բառ), քրքիռ (թիռ+թիռ), խուժուժ (խուժ+խուժ), կսկիծ (կիծ+սկիծ), լեփլեգուն, կափկանաչ, կասկարմիր, փափառափ, ֆեֆեֆեմակ, շիփշիտակ, միսմեմակ, սեփսե, ֆափֆեֆե, դադար (դար+դար), դափդափարեկ¹, բեկբեկ, երեբ(ուն)² և այլն:

§ 417. Ժամանակակից հայերենը ունի նաև հին հայերենից ժառանգած անվանական կրկնավորներով կազմված բարդություններ, որոնք թեև ձևով նման են իսկական բարդություններին (ունենա հոգակապ), սակայն ըստ էության կցական կրկնավոր բարդություններ են. ինչպես՝ զունդագունդ, դեզադեզ, բարձրաբարձր, խաբախուր («խորն են երկրի հիմունքները նազելիս, Բայց իմ սերը խորախոր է նրանցից: Բարձր են երկնի ձեղունները նազելիս, Բայց իմ սերը բարձրաբարձր է նրանցից», Իս., Հավիրժական սերը), ժանտաժանտ, ծանրածանր («Ես եկա զգուշացնելու ծանրածանր

¹ Այս և նախորդ բառերում բարդ ածականների առաջին բաղադրիչի երկրորդ բաղաձայնի փոփոխությունը և վերածումը դերադանցապես փ և ս բաղաձայնների, իմաստի սաստկացում է հաղորդել հիշյալ բարդություններին:

² Անվանական կցական կրկնավոր բարդություններ են կազմվել նաև մի քանի բայարմատներ:

հետևանքներից», Ստ. Զորյան, Հայոց բերդը), հաստաբեստ («Դու հաստաբեստ սլուն ես դնում հայոց տանը», Սե, Մխիթար Սպարապետ), մաքրամաքուր (հե), մեծամեծ, նորանոր, շա-
րաշար, ջերմաջերմ և այլն:

Հիշյալ բարդություններում նույնպես, ինչպես և առհասարակ կրկնավոր բարդություններում, բարդություններն իրենց ընդհա-
նուր բառական իմաստով արտահայտում են կրկնվող ածականի
իմաստի սաստկացում:

Բ) Բ ա յ ա կ ա ն կրկնավորներ

§ 418. Բայական կցական կրկնավորները հայերենում մեծ
թիվ են կազմում և դրսևորում են իմաստային ու քերականական
կայուն օրինաչափություններ:

§ 419. Պրոֆեսոր Ա. Աբրահամյանը կրկնավոր կցական բա-
յերը բաժանում է երկու շերտի՝ ռիմ և նոր³:

Հին կամ առաջին շերտի մեջ մտնում են այն կրկնավորները,
որոնք գալիս են դրաբարից և գործառում են նաև ժամանակակից
գրական լեզվում, իսկ նոր կամ երկրորդ շերտի մեջ մտնում են
ներանք, որոնք թափանցել են բարբառներից և տարածվել ու նույն-
պես կայունացել են գրական լեզվում:

§ 420. Հին շերտի կամ դրաբարից եկած կցական կրկնավոր-
ների մեջ առանձնանում են երկու տեսակի կրկնավորներ.

ա) անփոփոխ կրկնավորներ. որոնք այն կրկնավորներն են,
որոնց արմատները ձևական կամ արտաքին հնչյունական կազմի
փոփոխություն չեն կրել. ինչպես՝ այլայլել, արծարծել, բեկբեկել,
գեղգեղալ, երեբալ, խողխողել, կերկերել, կափկափել, ձգձգել,
շողշողալ, ողողել, ոստոսալ, շարշարել, ջախջախել, փափափել,
փողփողել, ֆայֆայել, ֆոֆոել և այլն:

Նշված բայերը բառակազմական և քերականական իմաստնե-
րով միևնույն նշանակությունը չունեն: Սրանցից նրանք, որոնք
զուգահեռաբար ունեն իրենց ոչ կրկնավոր տարբերակները, առա-
վել ջայտուն կերպով են արտահայտում դործողության կրկնու-
թյան կամ բազմասպատկության գաղափարը (հմմտ. բեկբեկել,
ձգձգել, շողշողալ, ոստոսալ և այլն), իսկ այն բայերը, որոնք

3 Մանրամասն տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Նշված աշխ., էջ 136—156:

չունեն համապատասխան ոչ կրկնավոր արմատները և ժամանակակից հայերենում, պահպանված են միայն կրկնավոր ձևով, առավել նվազ են պարունակում բաղմամատիկության կամ կրկրնության գաղափարը: Սրանցում ավելի ընդգծված է գործողության սաստիկության և ինտենսիվության նշանակությունը: Այսպես՝ արծարծել, երեւալ, խողխողել, ողողել, ջախջախել, փայփայել, ֆրֆրել, փողփողալ և այլ բայերի ոչ կրկնավոր արմատները ժամանակակից զրահան հայերենում կենդանի չեն⁴ և պահպանվել են միայն կրկնավոր ձևով, իսկ մի քանիսն էլ թեև կենդանի են. ինչպես՝ ալլ (այլայլել), շար (չարշարել), զեղ (գեղգեղալ) և այլն, սակայն կրկնավոր ձևով բառմաստի որոշ փոփոխություն են կրել և հեռացել իրենց ոչ կրկնավոր արմատներից:

բ) Հնչյունափոխված կրկնավորներ՝ աղալաղել, արհամարհել, բաբախել, գրգռել, դադարել, քոքափել, ծածանել, կակազել, կաղկանծել, կաշկանդել, կարկատել, կարկատել, հալքալքել, հեծեծել, հեկեկալ, հոտոտել, հորջորջել, շոշափել, պապանձել, սասանել, տատանել, փաքաքել և այլն:

§ 421. Կրկնավոր բայերի արմատների հնչյունափոխությունը լինում է և՛ առաջին արմատի ներսում. ինչպես՝ բաբախել (բախ-բախել), ծածանել (ծան-ծան-ել), կակազել (կաղ-կաղ-ել), պապանձել (պանձ-պանձ-ել), տատանել (տան-տան-ել), փոփոխել (փոխ-փոխ-ել) և այլն, և՛ երկրորդ արմատի ներսում. ինչպես՝ հալքալքել (հայթ-հայթ-ել), հեծեծալ (հեծ-հեծ-ալ), հեկեկալ (հեկ-հեկ-ալ), հոտոտել (հոտ-հոտ-ել), փաքաքել (փաթ-փաթ-ել) և այլն:

Կրկնավոր կցական բայերի մեջ հնչյունափոխություններ են լինում նաև տարմանության օրենքով (գերադասեցապես առաջին եղբուհ)։ ինչպես՝ բոքափել (թափ-թափ-ել), կաղկանծել (կանձ-կանձ-ել), շոշափել (շափ-շափ-ել), բաբառել (բառ-բառ-ել), գրգռել (գրռ-գրռ-ել), կարկատել (կար-կար-ել) և այլն:

§ 422. Բացի հնչյունափոխությունից, կրկնավոր բայաբառաները կարող են ձևափոխվել նաև հնչյունների հավելմամբ. ինչպես՝ աղալաղել (աղ=ալլ—աղ-ալլ-աղ-ել), արհամարհել

⁴ Սրանց մեծ մասի արմատները գեղև գրաբարում էլ կենդանի չէին (տե՛ս Ա. Ա. Աբրահամյան, նշված աշխ., էջ 139):

(արհ+ամ+արհ+ել): Վերոհիշյալ բայերի մեջ, մասամբ ձևափոխ փոփոխություն, մասամբ արմատների զործածական չլինելու պատճառով, մեծ մասի կրկնություն կամ բաղմապատկություն նշանակությունը միացված է և չի դիտակցվում, իսկ մի շարք արմատներ էլ, թեև կենդանի են, սակայն կրկնավոր հարադրությամբ բառմաստի փոփոխություն են ձևը բերել. ինչպես՝ կաբել-կաբ-կատել, դարել-դարարել, քովել-քորովել, բալսել-բարալսել և այլն: Նոր շերտի մեջ մանող կրկնավորները և՛ խմաստային, և՛ ձևվային կողմերով տարբերվում են հին շերտի կրկնավորներից: Սրանք իսկական կրկնավորներ են, որոնց արմատները կենդանի են մեր լեզվում և թեև կրկնվելով մասամբ հնչյունափոխության ենթարկվում են, սակայն դա արտաքին հնչյունական կադմի կամ խմաստի մեծ փոփոխություն չի առաջացնում: Կրկնավորների այս խումբը մուտք է գործել բարբառներից և ակտիվ ու կենսունակ է ոչ միայն բանավոր խոսակցական, այլև գրական հայերենում: Սրանցում հնչյունափոխությունը կատարվում է գերազանցապես արմատի ձայնավոր հնչյուններում, որոնցից ա, ե, ո հնչյունները բարդության երկրորդ ելրում արտասանվում են ր. ինչպես՝ քալիրել, խաղալել, ծակծկել, ծամծմել, կալկալել, մաղմղել, մարմրել, պաչպչել, վազվզել, վախվսել, ցուցլալ, փուրփուրել, ֆաշֆշել, ֆսմսել և այլն:

§ 423. Հիշյալ բայերից շատերը զուգահեռաբար ունեն նաև իրենց հնչյունափոխված ձևերը. ինչպես՝ ծեփծփել-ծեփծեփել, դողդղալ-դողդղուլ, ցուցլալ-ցուցուլալ, բորբբել-բորբորել, վախվրել-վախվախել⁵, ջոկջկել-ջոկջոկել, փռփրել-փորփորել և այլն:

Վերոհիշյալ տարբերակներից առաջինները թեև բարբառային երանդ են պարունակում, սակայն ունեն զործածության մեծ ոլորտ (ինչպես վերևում տեսանք) և քնդգրկել են փաստորեն կրկնավոր բայերի զգալի մասը: Սրանցից արմատի և ձայնավորի ր-ի հնչյունափոխությունը բայական կրկնավոր կցական բարդության երկրորդ ելրում՝ ընդհանուր օրինաչափություն է դարձել. մանավանդ որ աշխարհաբարում (էլ շասենք դրաբարում) զործածվող այս

5 Այս շերտի մեջ կարող են լինել բիշ թվով նաև հին հայերենում գործածված բառեր. ինչպես՝ վախվախել (ինչ- որ տեղ կաղկզաց կաբալը, Վթ, Գիրք եղելության և այլն), սակայն իրենց համապատասխան հնչյունափոխությամբ գալիս են բարբառներից և հասուկ են վերջիններին:

կարգի շատ բայեր ժամանակակից հայերենում կրել են հիշյալ ($\text{ա} > \text{ը}$) հնչյունափոխությունը (հմմտ. հին հայերենի վաղվաղել, վախվախել — ժամանակակից հայերենում՝ վաղվղել, վախվխել և այլն):

§ 424. Ա, ե, ո ձայնավորների՝ կրկնավոր բարդություններում կրած փոփոխությունները ունեն այն յուրահատկությունը, որ հանդիպում են միայն հիշյալ բարդություններում, այսինքն այլ բաղադրություններում այդպիսի փոփոխություն չեն կրում:

§ 425. Այն ձայնավորները (ու, ի), որոնք շեշտի տեղափոխությամբ առհասարակ փոփոխվում են ($\text{ու} > \text{ը}$, $\text{ի} > \text{ը}$), այստեղ փոփոխվում են և՛ առաջին, և՛ երկրորդ բաղադրիչներում. ինչպես՝ կցկցել, մամտալ, ծոմոել և այլն⁶:

Այսպիսի բարդություններում քիչ չափերով տեղի է ունենում նաև բաղաձայն հնչյունների փոփոխություն (արմատի առաջին ելրի բաղաձայնի մ և բ հնչյունների վերածմամբ). ինչպես՝ խրգբըգել, խզզմզել, խնդմնդալ, ծոմոել, կցմցել, ֆսմսել և այլն:

Բ ն ա ձ ա յ ն ա կ ա ն բ ա յ ա կ ա ն կրկնավորներ

§ 426. Բնաձայնական կրկնավորներով կազմված կցական բարդությունները ևս բավական մեծ թիվ են կազմում ժամանակակից հայերենում: Բնաձայնական կրկնավորները թեև նվազ կենսունակությամբ դործածվել են հայերենի դարգացման բոլոր շրջաններում, սակայն սրանք, ինչպես վերոհիշյալ բայական կրկնավորները, ավելի բնորոշ են բարբառներին, որոնցից և անցնում են գրական դեղարվեստական լեզվին:

Բնաձայնական կրկնավորները կազմվում են բնության ձայներին նմանվող հնչյունների կամ վանկերի կրկնություններից և արտահայտում են գործողության սաստկության, բաղմասլատկության իմաստ:

Բնաձայնական կցական կրկնավորներից են՝ բխլբխլալ, բռռբռալ, դլզլալ, գմփգմփալ, գոռգոռալ, գոչգոչալ, գոմոալ, գվզվալ, դմբդմբալ, դմփդմփալ, դխլդխլալ, դողդալ, դմփդմփալ, ղնզղնզալ, ղխլղխլալ, թրմիթրմիալ, թնկթնկալ, թշթշալ, թռթռալ, լխլխալ, լփլփալ, լբլբալ, խշխշալ, խոխոալ, ծլվլալ, ծվծվալ,

⁶ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, *Նշված աշխ.*, էջ 147:

կլկլալ, կմկմալ, կշկշալ, կռկռալ, հռհռալ, ճկճկալ, ճվճվալ, ճլճլալ, ճղճղալ, ճտճտալ, մշմշալ, մրմրալ, մոմոալ, նվնվալ, շըխկ-
շըխկալ, շնկշնկալ, շփշփալ, շռշռալ, շրխկշրխկալ, սղսղալ, սընդ-
սընդալ, սրխսրխալ, սլսլալ և այլն:

Բայական մանավանդ բնածայնական կրկնավոր կցա-
կանները, գալով բարբառներից, առավելապես կենսունակ և
բնորոշ են խոսակցական լեզվին, սակայն գրական (մասնավորա-
պես գեղարվեստական գրականության) լեզուն ևս չի խորշում դը-
րանցից և լայնորեն օգտագործում է խոսքին հյուսվողություն, աշ-
խուժություն և կենդանություն տալու նպատակով. այսպես՝
«Շնկշնկալով հովն է փշում դով Բինդյուրի լանջերից» (Իս., Երկեր):

2. Հարադրական բարդություններից առաջացած կցական բարդություններ

ա) Հարադրական բայերից առաջացած կցական բարդություն-
ներ.

§ 427. Այս ճանապարհով առաջացած կցական բարդություն-
ները համեմատաբար ավելի քիչ են, քան հարադրական բար-
դության մյուս տեսակներից առաջացածները. դրանցից են՝
գործածել, ակնածել (ակն ածել), ակնկալել (ակն կալել), բան-
սարկո (բանս արկանել), կիրառել, վերլուծել, վերածել, մեքբերել,
քնածել և այլն: Սրանց մեծագույն մասը կցական բարդության է
վերածվել դեռևս գրաբարում և ժամանակակից հայերենում
առանձին գործածություն չունի իբրև հարադրական բարդություն.
օրինակ՝ հանձնարարել, ակնկալել, ակնածել, քնածել, վերածել?
և այլն:

Վերջերս կցական բարդության է վերածվել նաև վեր հանել
հարադրական բայը, որը գործածական է և՛ հարադրական, և՛ կը-
ցական բարդության եղանակով. ինչպես՝ «Գուսան բանաստեղծի
գրական ժառանգությունը վերհանելու և արժեքավորելու հարցը...»
(ՄՀ) և այլն:

Սակայն հարադրական բայերի հիմքով հաճախ — ում և

7 Վերջինս հարադրական եղանակով գործածական է բարբառներում և կցա-
կան բարդությամբ բառային այլ իմաստ է ստացել:

ություն առարկայացնող ածանցներով ստեղծվում են մի շարք կցական բարդություններ, որոնց երկրորդ բաղադրիչները բայանուն գոյականներ են. *ինչպես՝* բացրողում, ավիանում, լույսընծայում, ձեռնեղմում, մեջբերում, մասնանում, առաջխաղացում, առաջնաչում, իրարանցում. վրեժխնդրություն և այլն:

բ) *Բաղչյուսական հարադրություններից առաջացած կցական քաղղություններ.*

§ 428. Հարադրական բարդություններից ամենից շատ կցական բարդությունների վերածման հակված են բաղչյուսական հարադրությունները. նկատելի է, որ կցականության են ձգտում հատկապես այն բաղչյուսական հարադրությունները, որոնք միասին վերցրած նոր կամ փոխարևական իմաստ են արտահայտում: Այդպիսի բարդություններից շատերը արդեն վերածվել են կցական բարդության և առավելապես հանդես են գալիս այդ ձևով. *ինչպես, օրինակ՝* անցուդարձ, անուղող, ակուվալս, այբուբեն, ակուվալսի, աշունախ, առետուր, առուծախ, առուվանառք, ասուլիս, արդուգարդ, բառուբան, բացուխտլի, գունդուկծիկ, գոռուգոռում, եռեկփ («նա պետք է համընդհանուր քայլի իր շուրջը եռեկփող կյանքի հետ», 29), դարուփուս, դեսուղեն, ելևէջ, ելումուտ, եռուզեռ, երթևեկ, քափուրտ, քեռիքիւնմ, քոռուբոռ, լացուկոծ, լիուրդ, լուսումնոր (նաև մութուր), լուտումունջ, խաղուպար, խեղնուկբուկ, խոսուզուզ, խոռուբոռ, խոչուխուբ, ծակուծուկ, կարգուկանոն, կալուկուտ. կերուխում, հալումաշ, հարցուխոռ, հարցուպտուտ (են), հատուկենտ, հողուչուր, ձեռուտ, մեկունար, միևնուար, մեկումեջ, նիստուկաց, շարժումե, շոտումուտ, շորուցամաք, չեմուչում, ջարդուփուր, ջարդուխուրդ, ջարդուկտուր, սուսուլուտ, վարուցանք, տակուգլուլս («Բոլորը՝ տակուգլուլս հրացանավոր ու նետածիլ՝ տասնութ հազար», Սև, Մխիթար Սպարապետ), տակիսուլբա, տունուտեղ. ցանուցիք և այլն:

§ 429. *Կցական բարդությամբ են արտահայտվում նաև հայերենի բարդ թվականները՝ տասնմեկից մինչև իննսունինը (բացառյալ տասնյակների անվանումները). ինչպես՝* տասնմեկ, տասներկու, քառասունմեկ, հիսունմեկ, յոթանասունուր, իննսունչորս և այլն:

3. Շարանյութական կապակցություններից առաջացած կցական բարդություններ

§ 430. *Կցական բարդությունների զոյացման հիմնական աղբյուրներից մեկը շարահյուսական կապակցություններն են, որոնք կցական բարդության վերածվելու դեպքում ևս ինչ-որ չափով պահպանում են իրենց շարահյուսական հարաբերությունը:*

§ 431. *Ըստ շարահյուսական հարաբերության բնույթի, կցական բարդությունները լինում են՝*

ա) *ենթակա-ստորոգյալ կապակցությունից առաջացած կցական բարդություններ՝ ովեիցե (ով և լինի), ինչևիցե (ինչ և լինի), որևէ (ով և լինի), ինչևէ (ինչ և լինի), էջմիածին (իջավ միածինը), որևէ, տերողորմյա և այլն: Սրանցում ով, որ, ինչ, միածին և տեր բառերը ենթականեր են, իցե, էջ, ողորմյա բառերը՝ ստորոգյալներ:*

Այս տիպի կցական բարդությունները հազվագյուտ են ժամանակակից հայերենում և գերազանցապես գրաբարյան կազմություններ են, որոնցում շարահյուսական կապը լրիվ մթադնված է: Այս տիպի կցական բարդությունների առաջացումը չի դարձել գործուն միջոց ժամանակակից հայերենի բառակազմության համար:

բ) *Որոշիչ-որոշյալ կապակցությունից առաջացած կցական բարդություններ: Այս տիպի կցական բարդությունները ժամանակակից հայերենի բառակազմության մեջ ամենակենսունակ են: Իբրև որոշիչ հանդես եկող մի շարք խոսքի մասեր. ինչպես՝ գույականներ, ածականներ, դերանուններ և թվականներ, որոշյալների հետ առավել սերտ միանալով արտահայտում են մեկ բառական խմաստ և կազմում կցական բարդություններ՝ պահպանելով սրուշիչային կապակցության շարահյուսական հարաբերությունը, ինչպես՝ այդչափ, այդտեղ, այնինչ, այնտեղ, այսինչ, այսչափ, այսֆան, այսօր, այսօրինակ, զույգէջ («Կարդալով զեղեցիկ ճաշակով ձևավորված այդ զույգէջը, սիրտդ լցվում է ուրախությամբ», ՍՀ), երեֆնատորանոց, երեֆնարկանի, երեֆկոդմանի, երկոմատուրանոց, երկոմարկանի, շոբսգլխանի («Տեսա մարդիկ շոբսգլխանի», ՎՏ), Խորվիրապ, կեսգիշեր, կեռփիթ, կեսօր, կինարմատ, մայրուղի, մայրցամաք, մեկտեղ, միգուցե, մինիյուբկա (ԳԹ), նույնչափ, նույնֆան, որպես, որչափ, պարզորոշ, ջանգյուլում, տափեղ, տըղամաբղ, փակուղի, փակողակ, Շենգալիք և այլն:*

Այս հարաբերությամբ հանդես եկող կցական բարդությունների մի մասը ունի իր հնչյունափոխված տարբերակները, որոնք արդեն իսկական բարդություններ են, օրինակ՝ երկուհատորանոց և երկնատորանոց, երկուհարկանի և երկհարկանի, երկուկողմանի և երկկողմանի, երկուտեղանի և երկտեղանի և այլն:

Որոշիշ-որոշյալի կապակցության հիմքով, հատկապես վերջին տասնամյակներում, հաճախ են գոյանում կցական բարդություններ որոշյալի ածանցմամբ. այսպես՝ Մեծավոր Արևելք—մեծավորարեւելյան, կարմիր բանակ—կարմիրբանակային, Առաջավոր Ասիա—առաջավորասիական, Հեռավոր Արևելք—հեռավորարեւելյան, բարի զրացի—բարի զրացիական, բարիզրացիություն, Թեթև աուկտիկա—թեթևաուկտիկական, մանր բուրժուա—մանրբուրժուական, սպիտակ գվարդիա—սպիտակգվարդիական, միջինասիական, հյուսիսկովկասյան, հարավկորեական, մայիսմեկյան (նաև մայիսմեկը) և այլն:

դ) Հատկացուցիչ-հատկացյալ կապակցությունից առաջացած կցական բարդություններ: Այս տիպի կցական բարդությունները խիստ սակավաթիվ են և հայերենում գործուն օրինաչափություն չեն: Հատկացուցիչ-հատկացյալ կապակցության հիմքով առաջացած կցական բարդություններից են եղբորորդի, հորեղբայր, մորեղբայր, պատվոգիր, վանաձուր, տանտեր, տանտիկին, տանտիրուհի, Բնորդի և այլն: Սովետական շրջանում կազմվել է նաև վերիշեն (սեփսփ էր, երբ հասանք վերիշեն», Ա.վ.) հատուկ անունը: Սրանցում բաղադրիչների շարահյուսական հարաբերությունը պահպանված է:

դ) Շաբանյութական հնացած և այլ կապակցություններից առաջացած կցական բարդություններ: Սրանցից են՝ այնուամենայնիվ, այսուհանդերձ, անընդմեջ, առայսօր, առհասարակ, առաջիկա, այլև, բայցևայնպես, բացառյալ, բերանփախյալ, գլխիվայր, գիրկընդխառն, դեմդիմաց, դեմհանդիման, երեսնիվայր, գաղիքափ, քեկուզե, ի միջի այլոց, ինքնըստինքյան, խառնիխուռն, խոռնիսաղանջ, մեկընդմիջտ, մեծծիման, միառժամանակ, միմիայն, միանգամից, հինավուրց, պատնիվեր, չորեքբար, որովհետև, փոքրիշատե, վայրիվերո, օրնիբուն և այլն:

§ 432. Սրանց մեջ են մտնում նաև այն կրկնավորները, որոնք միանում են որևէ հոլովական վերջավորությամբ, հին նախդրով

(հաճախ և՛ նախորդվ, և՛ հորովական վերջավորությամբ), այլև ու շաղկապով, օրինակ՝ ավենալի, բացեիբաց, բերնեբերան, գուլնըգուլն, դարեդար, դոնեդոու, դեմուդեմ, երեսստերես, քափեքափ, ժամառժամ, լուսելուս («Հարութ պապը լուսելուսին գուրս էր գալիս խաշակեքում գոմի «գուոր», ՍՀ), լիովի, մոտեմոտ, մեջեմեջ, մեկնումեկը, մեկառմեկ, ծովեծով, կուզեկուզ, կումառկում, հագիվհագ, որդոցորդի, չոֆեչոֆ, պատեսպատ, պոկեպոունկ, սարեսար, վազեվազ, վերջիվերջո, տակետակ, տարեցտարի, տեղնուտեղը, տնետուն, ֆարեֆար, օրքսօրե և այլն:

Ե) Որևէ բովականով, ու շաղկապով և կես բառի բաղադրությամբ կազմված կցական բարդություններ. *ինչպես՝ մեկուկես, երկուսուկես, երեքուկես, հինգուկես, վեցուկես, տասնմեկուկես, ֆասներեքուկես, երեսունհինգուկես և այլն:*

ԻՍԿԱԿԱՆ ԲԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆ

§ 433. Իսկական բարդությունները կազմվում են հիմնական ձևությոների, բառերի և հիմքերի (բայահիմքերի) բաղադրումից:

Իսկական բարդությունները հայերենում բաղադրված են մեծ մասամբ երկու և երեք բաղադրիչներից (հմմտ. լրագրավաճառ, հեռախոսակալան, ասլրանքաշրջանառություն և այլն). կազմվում են նաև քառանդամ բաղադրություններ (հմմտ. հեռագրասլանաշար, այգեստղաբանշարաբույծ և այլն), որոնք ժամանակակից հայերենում մեծ թիվ չեն կառնում:

Կցական բարդությունների հետ համեմատած՝ իսկական բարդությունները վերացության առավել բարձր աստիճան են:

§ 434. Իսկական բարդությունների համար բնորոշ են հետևյալ առանձնահատկությունները. ա) բաղկացած են մեկից ավելի հիմնական ձևությոներից, բառերից և հիմքերից, բ) բաղադրիչների շարահյուսական հարաբերությունը ուղղակիորեն զրոսերված չէ և երևան է դալիս բարդությունը վերլուծելիս, գ) բնորոշ է հոդակապի գործածությունը և հնչյունափոխությունը, դ) կարող է արտահայտել բաղադրիչներից ավելի իմաստ, ե) կարող է արտահայտել մեկից ավելի շարահյուսական հարաբերություն⁸:

⁸ Հմմտ. այգաբաց (այգի բացվելը և այգի բացվելու ժամանակը՝ վաղառավոտյան), բիտոնակոտ (բետոնից կոած և բետոնով կուտ, կոած և այլն):

Փակալիլի. կեսօր, հարեպրայր և այլ կցական բարդությունների բաղադրիչների կապակցության ձևաբանական կապը հիշյալ բարդությունների մեջ առկա է, քանի որ հարադրական եղանակով էլ նրանք միևնույն շարահյուսական հարաբերությունները (որոշիչ-որոշյալի. հատկացուցիչ-հատկացյալի) արտահայտում են և իրենց բաղադրիչների արտահայտած իմաստից ավելի իմաստ չեն պարունակում: Իսկական բարդությունների մեծ մասը ավելի իմաստ է պարունակում, քան բաղադրիչների արտահայտած իմաստն է: Այս, այսպես կոչված, «ավելի» իմաստն էլ կարող է ունենալ տարբեր աստիճանավորումներ: Այսպես՝ կան շատ թվով բարդություններ, որոնք իրենց ընդհանուր բառային իմաստներով շատ չեն տարբերվում իրենց բաղադրիչների իմաստներից, թեև անպայման ինչ-որ չափով ավելի իմաստ արտահայտում են, ինչպես՝ բանիմաց (բան իմացող), քեկալ (թեև կապ, թե կապող), լայնեզր (լայն եզր ունեցող), ձայնասփյուռ (ձայն սփռող), հաց-բուխ (հաց թխող), մեծահոգի (մեծ հոգի ունեցող), երկբևեռ (երկու բևեռ ունեցող), երկկենցաղ (երկու կենցաղ ունեցող), բաց-նակալ (բաց ճակատ ունեցող) և այլն:

Այսպիսի բարդությունների շարահյուսական կապը ավելի հեշտ է վերականգնվում:

Սրանց կողքին քիչ չեն նաև այն բարդությունները, որոնք արտահայտում են իրենց բաղադրիչների իմաստներից տարբեր նոր իմաստ. այսպես՝ շրջապատ նշանակում է ոչ թե շուրջը պատածը, այլ շուրջը գտնվող միջավայրը կամ տարածությունը և մարդիկ. շրջադարձ՝ ոչ թե շուրջը դառնալը, այլ փոփոխություն, փոփոխվելը. նակատագիր՝ ոչ թե ճակատի գիր, կամ ճակատին գրվածը, այլ առհասարակ մարդուն սահմանված բախտը, վիճակը. կաքճաղ-բյուր նշանակում է ոչ թե կաթի աղբյուր կամ կաթ բխող աղբյուր, այլ կաթի նման սպիտակ, զուլալ ջուր ունեցող աղբյուր. քեկալ-խեկ նշանակում է ոչ թե թեք կոխիլ, այլ մտնել. ձեռնամուխ՝ ոչ թե ձեռքը մխել, ձեռքը մտցնել, այլ սկսել, ձեռնարկել. քնդանոթ նշանակում է ոչ թե թունդ անող անոթ, այլ թնդացնող գործիք՝ դեմք, հողագունդ չի նշանակում հողի գունդ, ինչպես բացված կապակցության իմաստն է թեկադրում, այլ՝ երկիր մոլորակը՝ երկրագունդը:

Հետևաբար, բարդության՝ բաղադրիչներից ավելի կամ տար-

բեր իմաստ արտահայտելը՝ իսկական բարդություն յուրահատկություններից մեկն է:

§ 435. Իսկական բարդության արտահայտած շարահյուսական հարաբերության իմաստը հաճախ մթաղնում է հոդակապի և հընչունափոխության միջոցով:

§ 436. Նոր բառեր կերտելու կենսունակությամբ և ակտիվությամբ իսկական բարդությունները դիջում են միայն ածանցավոր բառերին: Իսկական բարդության եղանակով առաջացած բառերի մեծ մասը, հատկապես բարդության կառուցվածքային կաղապարների նմանակությամբ առաջացածները, հանդես են գալիս ոչ թե եղակի ձևով, ինչպես հարադրական և կցական բարդությունները, այլ բառախմբերով (հմմտ. շքերթ, շվերթ, ուղերթ, վրահրթ և այլն). այդպես են նաև ածանցավոր բառերը (հմմտ. լողորդ, վաղորդ, վարորդ, մուրճորդ, նետորդ, մրճահրորդ, ծանրորդ և այլն):

ԻՍԿԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ, ՐԱՎԱԴՐԵԸ

§ 437. Բարդության առաջին բաղադրիչը լինում է հիմնական ձևույթ կամ բառ, որը դրվում է ուղիղ ձևով. այն բարդությունը բացելիս է միայն արտահայտում դանաղան շարահյուսական հարաբերություններ, այսինքն՝ վանաղան հղումաձևերի իմաստներ:

Բարդության առաջին եղրի մի շարք արմատներ կամ բառեր իրենց ձևաբանական և հնչյունական համակարգի մի շարք կողմերով կապված լինելով հին հայերենի հետ, ժամանակակից հայերենի բարդության համակարգում հանդես են բերում լեզվական տարբեր յուրահատկություններ ու օրինաչափություններ⁹: Այսպես՝

ա) Բառակաղմություն մեջ անեղական բառերի և վերջավորության անկման երևույթը, որ հին հայերենում կայուն օրինաչափություն էր, նմանակության օրինքով պահպանվել է նաև ժամանակակից հայերենում, չնայած որ ժամանակակից հայերենում վերոհիշյալ անեղական բառերը կորցրել են իրենց հոգնակիության իմաստը. ինչպես՝ աչք-աչագեղ, խոսք-խոսափող, խոսակցու-

⁹ Տե՛ս Մ. Արեղյան, նշված աշխ., էջ 195—198:

բյուն և այլն. խել-խելամիտ, խելագար, խելահեղ, խելապակաս և այլն. կառք-կառավարել, կառամատույց. միտք-մտածել, մտաբերել. շնորհի-շնորհաշատ, շնորհագեղ և այլն: Սակայն բառաբարդության մեջ առաջին բաղադրիչների եղակի թվի ուղղականը վերցնելու օրենքով, շատ բարդություններում և ածանցավոր բաներում Բ-ն պահպանվում է: Այսպիսով ստացվում են հին անհղական բառերով բաղադրված բառերի Բ մասնիկով վերջացող և առանց Բ-ի տարբերակներ, ինչպես՝ աշխ-աշագեղ, աշառու, բայց և՛ աշխարաց, աշխածիկ, աշխակալուկ, աշխացավ և այլն. պարտկապարտաւեր, պարտամուրհակ, պարտատում, բայց և՛ պարտկատեր. կործմ-կրծոսկր, կրծկալ, բայց և՛ կրծկավանդակ, կրծկագեղձ և այլն. խել-խելապակաս, խելակորույս, խելամիտ, բայց և՛ խելահաւան և այլն:

բ) Որեւէ բաղաձայնի հաջորդող ն, ր, ղ, բաղաձայն հնչյուններիով վերջացող մի շարք բառեր (հմմտ. աստղ, ակն, եղր, կայսր, ոտն, սերմն, տարր և այլն) հին հայերենի բառաբաղադրության մեջ իբրեւ առաջին բաղադրիչներ վերցվում էին եղակի թվի և՛ ուղղական, և՛ սեռական հոլովաձևերով¹⁰: Այսպես՝ ակն-ականակուռ, ականագարդ, ականատես. բայց և՛ ակնդետ, ակնբախ, ակնքարք, ակնհայտ, ակնկալություն, ակնապարար և այլն. աստղ-աստղաբաշխ, աստղագարդ, բայց և՛ աստղազարդ և այլն: Ժամանակակից հայերենում առավելապես հանդես են գալիս վերջիններիս ուղղական հոլովաձևերով բաղադրությունները. ինչպես՝ աստղագիտություն, աստղափիզիկա և այլն: Սակայն վերոհիշյալ մյուս բառերը բարդության մեջ հանդես են գալիս ուղիղ ձևով. կայսրեսեզր, Լգրագիծ, Լգրակացություն, Լգրանագում, տարր-տարրորոշում, տարրաբանություն, սերմն-սերմնացան, սերմնահան¹¹ և այլն:

¹⁰ Այս և նախորդ կետի, այլև ընդհանրապես առաջին բաղադրիչի հետ կապված բոլոր յուրահատկությունները զրևեռվում են նաև ածանցավոր բաղադրություններում. ինչպես՝ միտք-մտավոր, մտավորական, հոգե-հոգեկալ, ակն-ակնավոր, շնորհի-շնորհալի, աշուն-աշնանալի, անուն-անվանական և այլն:

¹¹ Նոսքը տվյալ բառերի բարդության մեջ ունեցած դործածության մասին է, բանի որ ածանցավոր բարդության մեջ դրանք վերցվում են սեռական հոլովաձևերով. ինչպես՝ սերմն-սերմանել, կայսր-կայսրական, տարր-տարրք, եղր-եղրք (այս ձևով կա նաև իբրև երկրորդ բաղադրիչ, հմմտ. ծովեղրք, եղերեղ և այլն):

Ոտն բառը ժամանակակից հայերենում, վերցվում է ուղղա-
կան հոլովածեղով. այսպես՝ ոտնակապ, ոտնաման, ոտնահերկ-
ոտնահետք, ոտնագործություն, ոտնաձայն, ոտնակոտոր (բարբ.) և
այլն, որոնց մեծագույն մասը այս ձևով կար նաև հին հայերենում:
Բացառությամբ է կաղմում ոտանավոր ձևը, որ հին հայերենում նշա-
նակում էր ոտքով ման եկող. աշխարհաբարում բառխմաստի փո-
փոխությունը ստացել է ոտք ունեցող՝ չափածո խմաստը և գործա-
ծական է միայն այս ձևով:

Աշուն, գարուն, անուն բառերով հին հայերենում և նրա նմա-
նակությունները հայերենում ու նրա արդի փոխում կաղմվել ու
գործածական են միայն եղակի թվի սեռական հոլովածեղով
կաղմված բարդություններ: Ինչպես՝ աշուն-աշնանամուտ, աշնա-
նացան, գարուն-գարնանացան, գարնանամուտ. անուն (անուն)-
անվանակոչություն, անվանաբեր, անվանարկել և այլն:

Հայտնի է, որ նախորդող որևէ բաղաձայն հնչյուն ունեցող և
ն (ը գաղտնավանկով) բաղաձայնով վերջացող հին հայերենի մի
շարք բառերի վերջին ն-ն ժամանակակից հայերենում բնկել է.
օրինակ՝ անձն-անձ, ափն-ափ, արեգակն-արեգակ, աղեղն-աղեղ,
ասեղն-ասեղ, այծյամն (այծեամն)-այծամ, բուռն-բուռ, գագաթն-
գագաթ. գառն-գառ, դուռն-դուռ, եղն-եղ, եղյամն-եղյամ, եղեգն-
եղեգ, թոռն-թոռ, լեռն-լեռ, ծիծեռն-ծիծեռ, կաթն-կաթ, կայծակն-
կայծակ, կամն-կամ, կողմն-կողմ, հարսն-հարս, հիմն-հիմք,
հյուսն-հյուս, ձեռն-ձեռ, ձուկն-ձուկ, մատն-մատ, մասն-մաս,
մուկն-մուկ, նուռն-նուռ, շուրթն-շուրթ, ողն-ող, ոսպն-ոսպ, որդն-
որդ, սառն-սառ և այլն: Վերոհիշյալ բոլոր բառերը բարդությամբ
առաջին եղբուն վերականգնում են ն բաղաձայնը. այսպես՝ անձ-
անձնակաղմ, անձնվեր, անձնուրաց. ասեղ-ասեղնաձև, ասեղնա-
գործ. աղեղ-աղեղնաձև (նաև աղեղաձև). բեռ-բեռնակիր, բեռնա-
թափ, բեռնատարողություն. եղեգն-եղեգնաձուր. թոռ-թոռնորդի.
լեռ-լեռնաբնակ, լեռնածին, լեռնագագաթ, լեռնապար. կողմ-
կողմնակից, կողմնապաշտ, կողմնակալ, կողմնացույց. կաթ-
կաթնաղբյուր, կաթնատամ, կաթնատու. հիմ-հիմնահատակ, հիմ-
նադիր. ձեռ-ձեռներեց, ձեռնունայն, ձեռնածու. ձուկ-ձկնորս,
ձկնկրթ, ձկնկուլ. մաս-մասնակից, մասնաճյուղ. նուռ-նռնաքար.
շուրթ-շրթնատամնային. ող-ողնուղեղ, ողնաշար. ոսպ-ոսպնակա-

ձև. սկիզբ-սկզբնաձև, սկզբնաղբյուր. սառ-սառնաղբյուր, սառնա-
շաքար և այլն:

§ 438. Քանակական պարզ թվականներից յոթ(ն) և ութ(ն)
միավորները ուղղական հոլովաձևում վերոհիշյալ գոյականների
նման կորցրել են արմատական վերջին և բաղաձայնը, որը որոշ
բաղադրություններում վերականգնվում է. ինչպես՝ յոթնամյա,
յոթնամյակ, ուրամյա, ուրամյակ և այլն:

§ 439. Տասն-տաս(ը) և ինն քանակական թվականները բար-
դության մեջ պահպանում են արմատական և վերջնահնչյունը.
ինչպես՝ տասնամյակ, տասնապատիկ, տասներկու, տասնուր,
տասնինն, իննամյա, իննսուն և այլն:

Մանր.— Տասն թվականը ածանցավոր որոշ կազմություն-
ներում (հմմտ. տասական), հոգնակիի կազմության մեջ (հմմտ.
տասեր), այլև փոխանունաբար գործածվելիս (հմմտ. տասի, տա-
սին, տասուվ և այլն), չի պահում վերջին և արմատական հնչյունը:

Այս տեսակետից այլ է ինն թվականը, քանի որ այն առանց
վերջին բաղաձայնի անբարեհունչ է դառնում և իբրև այդպիսին
(ին) բառային կոնկրետություն և գործառնություն չունի ժամանա-
կակից հայերենում: Բացի այդ, ի տարբերություն նախորդ թվա-
կանների, ինն թվականը փոխանունաբար գործածվելու դեպքում
էլ հոլովելիս, ինչպես և հոգնակի կազմության մեջ չի կորցնում և
բաղաձայն վերջնահնչյունը (հմմտ. իննի, իննին, իննուվ, իննից):

§ 440. Ն բաղաձայնով վերջացող և նախորդող որևէ բաղա-
ձայն ունեցող բառերից մի երկուսը ժամանակակից հայերենում
իբրև կանոն կորցնելով և վերջնահնչյունը, դառնում են կախյալ
արմատների և տարբերակիչ իմաստ են ստանում միայն վերջ-
ածանցների շնորհիվ. այսպես՝ հիմն բառը ուղղական հոլովաձե-
վում գրկվելով վերջին բաղաձայնից, հիմ ձևով ինքնուրույն գոր-
ծածություն չունի և կոնկրետանում է — ք վերջածանցի շնորհիվ
(հիմք), որով և ժամանակակից հայերենի համար դառնում է ուղ-
ղական հոլովաձև. դրանից էլ հենց կազմվում են հոգնակի և կղա-
կի հոլովաձևերը (հմմտ. հիմք-հիմքեր, հիմքը, հիմքին, հիմքից,
հիմքով և այլն). դեռ ավելին, հիմք ձևը դառնում է նաև բարդու-
թյան բաղադրիչ. ինչպես՝ հիմքակազմիչ, հիմքակազմություն և
այլն:

§ 441. Ն վերջնահանչյունն ունեցող բառերից հետաքրքիր լեզվական երևույթ է տեղի ունեցել շրթներկ բարդության հետ: Այստեղ հայերենի բառաբարդության օրենքների համաձայն շուրթն բառի և վերջավորությունը պետք է պահպանվեն (հմտ. շրթնային, շրթնատամնային և այլն), սակայն այն դուրս է բնկել՝ հանդիպելով հաջորդ՝ նույն հանչյունով սկսվող ներկ բաղադրիչին (հմտ. «Բեմադրվում է դրամատուրգ Ժ. Հովհաննիսյանի «Շրթներկ № 4-ը», եր.):

դ) Կլանմ (հին՝ կեանք) բառով ժամանակակից հայերենում բառեր են կազմվել հիմնականում այս բառի հին հայցական կենս (<կեանս) հոլովաձևով, երբեմն նաև կեն ձևով: Սրանք հայցական հոլովով դրված խնդիրների և խնդրառու բառերի շարահյուսական կապակցության իմաստ արտահայտող բարդություններ են. ինչպես՝ կենսաբեր, կենսաբույս, կենսատու, կենսածին, կենսունակ, կենակից և այլն: Սրանց նմանակությամբ կազմվել են նաև կենսաճանաչատու, կենսաշող, կենսաժպիտ, կենսաքոշակ, կենսախինդ, կենսապայման, կենսառատ, կենսուրախ, կենսատունկ, կենսագործել, կենսամակարդակ և այլն, որոնց մեծ մասը նորարանություն է և ստեղծվել է հայերենի արգել փուլում:

Այս նույն ձևով մեղք բառով ժամանակակից հայերենի բառաբարդության մեջ հս ունենք երկու ձև մեղ և մեղս (հին հայերենի Եղակի ուղղական և հոգնակի հայցական հոլովաձևերով), սակայն այստեղ հիշյալ երկու տարբերակներով կազմված բառերի հարաբերությունը փոքր ինչ այլ է, քան կենս և կեն բաղադրիչներով կազմված բարդություններում. այստեղ ավելի գերակշռում են մեղ արմատով կազմված բաղադրությունները. ինչպես՝ մեղադրել, մեղադրանք, մեղապարտ և այլն: Խհարկե, հանդիպում են նաև մեղս բաղադրիչով կազմություններ. ինչպես՝ մեղսունակ, մեղսակից և այլն:

Օրենմ (հին՝ օրէնք) բառը ժամանակակից հայերենի բառաբարդության մեջ մտել է օրենս և օրեն հոլովաձևերով (հին հայերենի հոգնակի հայցական և եղակի ուղղական). ինչպես՝ օրենսդիր, օրինաչափ, օրինազանց, օրինապահ և այլն:

Մանոր.— Օրենս բաղադրիչով (հայցական հոլովով դրված խնդրով) և խնդրառու բառով կազմված շարահյուսական կապակց-

ցովյուններից հայերենում կազմվել էին օրենագետ և օրենսդիր կցական բարդությունները (օրենքների զիտեցող, օրենքներ դնող): Հետաքրքիրն այն է, որ սրանց նմանակությունը ժամանակակից հայերենում կազմվել են նաև օրենսգիրք և օրենսգիծ բառերը. որոնցում օրենս հայցականով բաղադրիչը արդարացում չունի նրանով, որ նախ, օրենագետ և օրենսդիր բարդությունները իսկական բարդություններ չեն, որոնց նմանակությունը հնարավոր լինել կազմել օրենսգիրք և օրենսգիծ բարդությունները և հետո, վերջիններիս նախորդների շարահյուսական հարաբերությունը չեն արտահայտում (խնդրի և խնդրառու բառի) և գոյականներով կազմված իսկական բարդություններ են, որ պետք է կազմվեն օրինագիրք, օրինագիծ ձևերով: Սրանք առավել ճիշտ կազմություններ են և գրական լեզվի արդի փուլում գործածական են:

Ինչպես տեսանք, յուրահատկություններ, տարբերություններ և շեղումներ ի հայտ են բերում բարդության առաջին եզրում հանդես եկող ձևույթները (արմատները կամ բառերը). բարդության երկրորդ եզրում կամ վերջում հանդես եկող բաղադրիչները դրվում են ժամանակակից հայերենի եզակի ուղղական հոլովածով կամ այնպես, ինչպես գործածվում են իբրև բառարանային միավոր (խոսքը վերաբերում է բառերին). այսպես՝ ավի-ծովավի, գետավի, հարս-ծովահարս, հավերժահարս, նորահարս, բեռ-ծանրաբեռ. որդ-անձեռնորդ և այլն:

Սակայն որոշ յուրահատկություններ, որ բարդության առաջին եզրում ի հայտ են բերում մի շարք արմատների ու բառեր, հազվադեպ կարող են ելևան դալ նաև բարդության վերջին եզրում. այսպես՝ մաս բառը բարդության առաջին եզրում բաղադրություններ է կազմում մասն ձևով, ինչպես՝ մասնանյութ, մասնակից և այլն և վերջին եզրում թեև առհասարակ գործածվում է մաս ձևով, ինչպես՝ արտադրամաս, գործամաս, տեղամաս, առաջամաս և այլն, սակայն հանդիպում է նաև մասն ձևով. ինչպես՝ մանրամասն-մանրամասներ. անձ (հին՝ անձն) բառով կազմվել են անձնապաշտ, ներանձնական, անձնավորություն, անձնակազմ և այլն, բայց և՛ վեհանձն, նեղանձն. աշ-աշագեղ, կապուտաշ. ակն-բյուրակն, վարարակն և այլն:

§ 442. Մի շարք բայարմատներ և բայահիմքեր (հմմտ. աս,

ասաց, խոս, ընթաց, հոս, գնաց, իմաց և այլն), որ բառիմաստի տարբերակում են ստանում երկրորդական ձևույթների շնորհիվ (հմմտ. աս-ք, աս-ել, ասաց-վաճք, ասաց-ող, գնաց-ք, խոս-ել, խոս-ք, խոս-ում, ընթաց-ք, ընթաց-ում, հոս-ք, հոս-ել, հոս-անք, իմաց-ում, իմաց-ություն և այլն), գործառնություն ունեն նաև բարդություն վերջին եզրում, տվյալ դեպքում սրանք իմաստի տարբերակում են ստանում նախորդ բաղադրիչի հետ բարդության ընդհանուր բառային իմաստը կերտելիս:

Ձայնավորների և երկհնչյունների հնչյունափոխությունը բարդության մեջ

§ 443. Բառաբարդության մեջ շեշտի տեղափոխության (բարդ բառի վերջին վանկի վրա անցնելու) հետևանքով տեղի է ունենում առաջին բաղադրիչի ձայնավորների և երկհնչյունների հնչյունափոխություն: Փոփոխության են ենթարկվում հիմնականում է (ե), ի, ու, ը ձայնավորները և յա, ույ, յու երկհնչյունները: Օրինակներ՝ է ձայնավորը հնչյունափոխվում է և դառնում ի (հմմտ. կես-կիսակատար, կեղ-կիզակիտ, շեկ-շիկահեր, նվիր-նվիրաբերել և այլն), ի ձայնավորը փոխվում է ը-ի կամ դուրս է ընկնում (հմմտ. սիրտ-սրտամոտ, գիծ-գծագիր, երգիչ-երգչախումբ, ճշմարիտ-ճշմարտասեր և այլն), ու ձայնավորը (միավանկ և մասամբ բաղմավանկ բառերում) դառնում է ը (հմմտ. սուր-սրածայր, ծովածխամորճ, ջուր-ջրկիր, ջրհեղեղ, ծնունդ-ծննդատուն, կորուստ-կորստաբեր և այլն), սղվում է (բաղմավանկ բառերում). ինչպես՝ ամուր-ամրակալմ, գլուխ-գլխագին, վայելուչ-վայելագեղ, վայելչակալմ, կամ դառնում է վ (բաց վանկում). ինչպես՝ շուշվերթ, ձու-ձվատու և այլն: Յա (հին՝ հա) երկհնչյունը բաղմավանկ բառերի վերջում դառնում Ե (հմմտ. մատյան-մատենագիր, մատենագարան և այլն):

Ույ երկհնչյունը փակ վանկում դառնում է ու կամ դուրս է ընկնում (հմմտ. բույս-բուսայուղ, բուսակեր, կապույտ-կապտագույն, սառույց-սառցակալել և այլն): Յու-ն որոշ բարդություններում դառնում է ը (հմմտ. ձյուն-ձնագնդի, ձնակողուլ, ձնհալ և այլն)¹²:

12 Մանրամասն տե՛ս «Հնչյունափոխություն» բաժնում:

ՀՈԴԱԿԱՊՈՎ ԵՎ ԱՆՀՈԴԱԿԱՊ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 444. Ըստ բաղադրիչների միացման ձևի, իսկական բարդությունները լինում են հոդակապով և անհոդակապ:

Հ ո դ ա կ ա պ ո Վ բ ա Ր դ ու թ յ ու ն ն ե Ր

§ 445. Բառաբարդության մեջ հոդակապը հիմնականում ձևավորված է բաղադրող ձևական տարր է, որով բաղադրվում է իսկական բարդությունների մեծագույն մասը:

Հոդակապը իմաստային մասնակցություն չունի բարդության ընդհանուր բառային իմաստի մեջ. բացի դրանից, նրանով չի պայմանավորվում նաև բաղադրվող հիմնական ձևավորների հերթականությունը, ընդհակառակը, հոդակապն ինքն է կախման մեջ բաղադրվող հիմնական ձևավորներից (ի վերջնահանգչուն ունեցող բառերից հետո հնչյունափոխվում է, իսկ ձայնավորով սկսվող բաղադրիչներից առաջ չի դրվում (հմտ. որդեգիր, լուսարձակ և այլն):

Օաևոր.— Հայ լեզվաբանության մեջ հոդակապը համարվել է երկրորդական ձևավոր¹³, Սակայն սխալ է հոդակապը ձևավոր համարելը, քանի որ այն ըստ էության իմաստազուրկ միավոր է, թեև ունի ձև և կատարում է լեզվական որոշակի դեր: Նորագույն լեզվաբանության մեջ ձևավորի սահմանման և ճշգրտման հետ կապված, վերանայվում է նաև հոդակապը ձևավորային միավոր համարելու տեսակետը: Այսպես՝ է. Աղայանը իր «Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը» աշխատության մեջ հոդակապը և առհասարակ իմաստակիր միավորները միացնող, կապող հնչյունները համարում է ներույթներ:

Հոդակապը գործառնություն ունի բառային մակարդակում, քանի որ մասնակցում է բարդ բառերի բաղադրմանն ու ձևավորմանը և ունի ձևակառուական արժեք: Այս տեսակետից էլ հոդակապը որոշակի դեր է կատարում իսկական բարդությունների մեծագույն մասի ճանաչման գործում:

¹³ Տե՛ս է. Բ. Աղայան, նշված աշխ.՝ Նույնի թրայի ձևաբանական կառուցվածքը ժամանակակից հայերենում, ՊՐՀ, 1963, № 3, էջ 247:

Հոգակապի առկայությունը իսկական բարդությունների մեջ պայմանավորված է լեզվական ավանդույթամբ:

§ 446. Հայերենի հոգակապը հիմնականում ա-ն է (ալիսաբույժ, մեծամիտ, կարմրամորթ, հերոսամարտ, զրախանութ և այլն): Սակայն ժամանակակից հայերենի մի շարք բարդություններում գործառություն ունի նաև և հոգակապը: Հայտնի է, որ և հոգակապը առաջացել է հայերենի ի արմատական վերջնահնչյունի և ա հոգակապի միացումից ($\text{ի} + \text{ա} > \text{յա} + \text{և}$). այսպես՝ այգեծոր ($\text{այգի} + \text{ա} + \text{ծոր}$), այգեկուր ($\text{այգի} + \text{ա} + \text{կուր}$), այգետունկ ($\text{այգի} + \text{ա} + \text{տունկ}$), այգեբաց, այգեբաղ, ալեբախ ($\text{ալի} + \text{ա} + \text{բախ}$), ալեծուխ, ալեմեհ, բաբեխիղն ($\text{բաբի} + \text{ա} + \text{խիղն}$) և այլն:

§ 447. $\text{ի} + \text{ա} > \text{յա} + \text{և}$ հնչյունափոխությունը, որ բառաբանողության մեջ խիստ կայուն օրինաչափություն է և դրիթն հասել է բացարձակության, զերծ չէ բացառությունից. այսպես՝ որոշ բառերի բառավերջի բաց վանկի ի-ն բարդության մեջ դուրս է ընկնում և հաջորդ բաղադրիչը նախորդ ի-ով վերջացող բառի հետ միանում է ա հոգակապով. այսպես՝ կղզաբնակ, կղզախումբ (Ա.վ.) բարդությունները օրինաչափորեն պետք է լինեին կղզեբնակ, կղզեխումբ ($\text{կղզի} + \text{ա} + \text{խումբ} > \text{կղզեխումբ}$) ձևերով, սակայն գործածական են կղզաբնակ, կղզախումբ ձևերով, որ փաստորեն ժամանակակից հայերենի լեզվական նորմայի խախտում է, սակայն արդարացում է գտնում բարեհնչության հիմունքով: Նույն երևույթն է նկատվում նաև հայելապատ բարդության մեջ:

Ա հոգակապը հանդես է գալիս նաև մի քանի հոլովաձևերով (հատկապես հին հայերենի սեռական և գործիական, ինչպես նաև հոգնակի հայցական) և հիմնական ձևությամբ բաղադրված իսկական բարդություններում. ինչպես՝ աշնանամուտ, զարնանամուտ, աշնանավերջ, աստեղագարդ, ձեբբակալել, ձեբբազատել, կենսաբեր, կենսաժպիտ, կենսաշող, կենսագիր, կենսախիղ, կենսահաստատ, հանդակատար, հանդախոս և այլն:

Այսպիսի բարդությունների մեջ առաջին բաղադրիչների ձևաբանական ցուցիչները պահպանված են (հմմտ. գարն-ան-ա-մուտ, աշնանամուտ, հորաքույր, մորաքույր և այլն), որը բնորոշ չէ իսկական բարդություններին, այնուամենայնիվ, սրանք դիտվում են իբրև իսկական բարդություններ, քանի որ հոգակապը հեռաց-

նում և, բնականաբար, ինչ-որ չափով թուլացնում ու մթագնում է բաղադրիչների շարահյուսական կապը:

Մանր.— Այս երևույթը կենսունակ է նաև բարբառներում. փնչպես՝ ձեռացազիր, ձեռացաջուր (հին հայերենի հոգնակի թվի սեռական հոլովածներով), արեհապարտ և այլն, որոնք գրական հայերենում գործածական չեն¹⁴:

§ 448. Ժամանակակից հայերենում նկատվում են և հոգակապի ծավալման և աղտիւլացման երևույթներ. այսպես՝ մի շարք բարդ բառերում ա հոգակապի փոխարեն գրվում է ե. օրինակ՝ ծաղիկ, հաշիվ, բաժին բառերով բաղադրված մի քանի կաղմույթյուններում, ինչպես ծաղկեփունջ, հաշվեկշիռ, հաշվեհարդար, հաշվեներկատ, բաժնետեր, բաժնետուն, ծաղկեպսակ: Այս բառերը պետք է օրինաչափորեն բաղադրվեին ա հոգակապով, ինչպես հետևյալ բառերն են՝ ծաղկազարդ, ծաղկաբալ, ծաղկամարգ, ծաղկավանդ, ծաղկավառ, ծաղկանկար, հաշվապան և այլն (ա հոգակապով չի միանում միայն բաժին բառը): Սրանցից ծաղկեպսակ և օրեկան բառերի և հոգակապը ժամանակակից հայ քերականագիտության մեջ բացատրվել է դափնեպսակ և տարեկան բառերի նմանակությամբ¹⁵ (այսպես է նաև ամսեկան բառը). օրեկան և ամսեկան բառերը գործածվում են միայն խոսակցական լեզվում, իսկ գրական լեզվում ունենք՝ օրական, ամսական:

Ինչ վերաբերում է ծաղկեպսակ բառին, ապա այն, թերևս, արդարանում է դափնեպսակ բառին նմանվելու հանդամանքով, սակայն նմանակության օրենքը, որ առհասարակ գործուն և ամենազոր է բառակազմական կաղապարների մեջ, հոգակապի գործածության խնդրում յուրահատուկ բնույթ է կրում: Տվյալ դեպքում ծաղիկ, հաշիվ և բաժին բառերով բաղադրված բարդություններում և հոգակապի առկայությունը բացատրվում է ոչ թե ուղղակի և հոգակապով բաղադրված կաղապարների նմանակությամբ, այլ, հավանաբար նաև առաջին բաղադրիչի փակ վանկի ի ձայնավորի առկայությամբ ու բառավերջի բաց վանկի ի ձայնավորի և ա հոգակապի միացումից առաջացած ($ի + ա > յա > ե$) հնչյուն-

¹⁴ Տե՛ս Մ. Արեղյան, նշված աշխ., էջ 191:

¹⁵ Տե՛ս Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, էջ 155:

նափոխություն կրած և հոգակապով բառերի նմանակությամբ:

Այսպես՝ ծաղիկ, հաշիվ, բաժին բառերով բաղադրված ծաղկեպսակ, ծաղկեփունջ, բաժնետեր, բաժնետոմս, հաշվենկատ, հաշվեհաղար, հաշվեկշիռ բառերի առաջին բաղադրիչների վերջին փակ վանկերի ի ձայնավորը հանդիպելով ա հոգակապին, բաց վանկում ի ձայնավոր ունեցող և ա հոգակապով բաղադրվող բառերի ի + ա > յա > և հնչյունափոխության (հմմտ. տարի + ա + մուտ > տարեմուտ, գինի + ա + մու > գինեմու) օրենքի ղուղորդությամբ վերածվում է ե-ի. ինչպես՝ հաշիվ + ա + կշիռ > հաշվեկշիռ, բաժին + ա + տոմս > բաժնետոմս և այլն:

Սակայն հոգակապի գործածությունը այնպիսի կայուն լեզվական ավանդություն է, որ հազվագեղ է խախտվում սոսկ նմանակությամբ: Ժամանակակից հայերենի հոգակապի նորմայի խախտման երևույթները կապված են նաև լեզվական այլ գործոնների հետ: Այստեղ դեր են կատարում ոչ միայն հնչյունների միացման, հնչյունափոխական օրենքների նմանակություն կամ ղուղորդության, այլև առհասարակ հնչյունների փոխադրեցության, ներանց հնչյունափոխության և բարեհնչունության գործոնները:

Ե հոգակապով են բաղադրվում նաև այց բայարմատ ձևությամբ կազմված այցեգին, այցերուր, այցեվնար, այցետոմս, այցեֆաբա բարդությունները: Սրանցում հավանաբար դեր է կատարել այցի գին, այցի քուր, այցի վնար, այցի տոմս, այցի ֆաբա կապակցությունների ի հոլովական վերջավորության ազդեցությունը ա հոգակապի վրա, որը հանգեցրել է ի + ա > յա > և հընչյունափոխությանը (հմմտ. այցի + ա + գին > այցեգին, այցի + ա + թուղթ > այցեթուղթ, այցի + ա + տոմս > այցետոմս և այլն):

§ 449. Հոգակապի՝ ձայնավորով տեղավոր բաղադրիչների հետ միանալու փաստեր են երևան գալիս օտար կամ փոխառյալ և հայերեն բաղադրիչներով կազմված բարդություններում (հմմտ. էլեկտրաապրանք, էլեկտրաազդանշան, կինոնկար, միկրոկենսաբանություն, հիդրոհանգուլց և այլն)¹⁶:

Ժամանակակից հայերենի բառակազմության համակարգում

¹⁶ Վերջիններս լեզվաբանության մեջ կոչվում են հիրրիդ բառեր:

լայն գործառնությունն գտան դրանցից էլեկտր, էներգ, հիդրո, տուրբո, ռադիո, կինո, միկրո բաղադրիչները: էլեկտր և էներգ բաղադրիչները ա հոդակապով առավել մերվեցին հայերենի բառաբարդությանը. ինչպես՝ էլեկտրաապրանֆ, էլեկտրագնացֆ, էլեկտրագողում, էլեկտրավառարան, էլեկտրաշարժիչ, էլեկտրահաղորդիչ, էլեկտրասարֆ, էլեկտրաշափ, էլեկտրամեքենաշինություն, էլեկտրաֆարշ, էներգազինում, էներգամատակարարում, էներգատար, էներգանորոգում, էներգատեսություն, էներգահոդորություն, էներգասնուցում և այլն:

էներգ և էլեկտր փոխառյալ բաղադրիչները հասարակական կյանքում ունեցած իրենց դերով և ա հոդակապ ստանալով առավել ճկունացման և առավել մեծ թվով հայերեն բառերի հետ բաղադրվելու հնարավորությունն ստացան, քան տուրբո, միկրո, հիդրո բաղադրիչները: էլեկտրա և էներգա բաղադրիչները թեև իրենց ձևով (հոդակապի գործածությունը և բարդության մեջ արտահայտած իմաստով ու հարաբերությամբ) ինչ որ չափով տարբերվեցին հիդրո, տուրբո և միկրո բաղադրիչներից, սակայն լիակատար կերպով չմերվեցին հայերենի բառաբարդությանը՝ չենթարկվելով նրանում դործող այնպիսի էական օրինաչափության, ինչպիսին է ձայնավորով սկսվող հաջորդ բաղադրիչից առաջ հոդակապի կոտակտը. այսպես՝ էլեկտրաապրանֆ, էլեկտրահաղով, էլեկտրաազլանշան, էլեկտրաաղաց, էլեկտրաամբարձիչ, էներգաօղակ և այլն:

Այս երևույթը նկատվում է նաև այնպիսի բարդություններում, որոնցում վերջին բաղադրիչներն են փոխառյալ. ինչպես՝ նառագայրաակալի, հեռուստաէկրան և այլն:

Եվ ահա, թերեւ փոխառյալ մի շարք տերմինների ու բառերի կամ լեզվի զարգացման արտաքին միջոցների ազդեցությամբ է, որ բուն հայերեն հեռուստ բաղադրիչով կազմված բարդություններում ձայնավորով սկսվող հաջորդ բառերից առաջ հոդակապը դուրս չի բնկնում. ինչպես՝ հեռուստաաշտարակ, հեռուստաընկալիչ, հեռուստաակնարկ և այլն:

Հոդակապով բարդություններ կազմվում են իսկական բարդություն, կառուցվածքային բոլոր կաղապարներով:

Ա ն հ ող ա կ ա պ բ ա ր դ ու թ յ ու ն ն ե ր

§ 450. Իսկական բարդությունների համար, ընդհանուր առմամբ, թեև առավել բնորոշ են հողակապով բաղադրությունները, սակայն քիչ թիվ չեն կազմում նաև անհողակապները:

Հայերենի անհողակապ բարդություններից են՝ աներձագ, ակնբախ, ակնհայտ, արևշող, ամպշող, բանբեր, բացբերան, ժամկետ, խոտնունձ, ծակաչխ, հավկիթ, ձկնկիթ, ձիքնան, ձնծաղիկ, մատնշունչ, շենշող, ջրվեժ, ջրհոր, ջրծաղիկ, ջրկիւր, ջրհան, ջրբաժան, սևերես, սևգիր, պարզերես, տափգլուխ, տունդարձ, տրմես, փարհատ, փծիծաղ, փարտաշ, փաղցկեղ, փողկապ, օրհաս և այլն:

§ 451. Անհողակապ իսկական բարդությունների հարստացմանը և զարգացմանը նպաստել են.

ա) կցական բարդություններից մի փանիսի՝ բառիմաստների փոփոխությամբ իսկական բարդությունների վերածումը և դրանց նմանականությամբ անհողակապ իսկական բարդությունների կազմումը: Այսպես՝ բացնակատ, բացբերան, ծուրբերան, նեղսիրտ, նեղմիտ, սևերես, պարզերես, տափգլուխ, փարսիրտ և այլ բարդությունները առաջացել են շարահյուսական կապակցություններից (հմմտ. բաց ձակատ, բաց բերան, նեղ սիրտ, տաք գլուխ և այլն) և սկզբնապես կցական բարդություններ էին: Սակայն բառիմաստի փոփոխությամբ սրանք վերածվել են իսկական բարդությունների, այսինքն արտահայտում են ոչ թե բաց նակատ, բաց բերան, ծուրբերան, փարսիրտ, տափ գլուխ իմաստները, այլ բաց նակատ, բաց բերան, ծուր բերան, փարսիրտ, տափ գլուխ ունեցող իմաստները: Այսպիսի բարդությունների հիմքով, այնուհետև իսկական բարդություններ կարող են առաջանալ ուղղակի դրանց նմանակությամբ, ինչպես՝ շենշող (շեն շող ունեցող՝ պոյծառ), սուրսայր, սուրբեկոր, շողակն (շողացող ակն ունեցող) և այլն:

Այսպիսով, այս տիպի իսկական բարդությունները ձևով նրմանվում են կցականներին: Նմանվում են, անշուշտ, ոչ հնչյունափոխված բաղադրիչ ունեցող կաղապարները:

բ) Հայերենի բարբառների և մասամբ խոսակցական լեզվի ազդեցությունը: Ժամանակակից հայերենի շատ անհողակապ բարդություններ փոխանցվել են բարբառներից. ինչպես՝ արևկող,

արունքներ, գրբաց, գելխեղղ, քրխմոր, երխամայր, երեսծե-
ծանք, ծալպակաս, կերկոխ, հավկուր, նրագվառոց, կալմեջ, չար-
խափան, փարհալած, փարմաղ, փորկապ և այլն:

Կաղմվել և փոխանցվել են նաև հնչյունափոխված բաղադրիչ-
ներով բարդություններ. ինչպես՝ ջրփոխ, տնալան, հարսնտես,
կարմրցան, ձիքհան և այլն: Սրանց ազդեցությամբ և նմանակու-
թյամբ ևս ժամանակակից հայերենում կաղմվել են մեծ թվով ան-
հոգակապ բարդություններ, և այսօր զժվար է ճշտորեն ասել,
թե ո՞րն է բարբառներից փոխանցվել և ո՞րը՝ նմանակությամբ
կաղմվել: *Ինչպես՝* խմսբուռնց, խոտախունձ, կովկիք, ձեռնհաս,
ձեռնալան, ձկնկիք, հացքուփ, հավկուր, հավկիք, համտես, էջկապ
(էջ կապող), դոնբաց, դոնվակ, ծամկալ, կրծկալ, ջրհեղեղ, ջր-
նոր, ջրկիր, ջրհան, չարկամ, փորսող և այլն:

դ) Բառերի անբ¹⁷: Բառերի աճման (վերջավորությունների
կամ ածանցների հավելման հետևանքով հաճախ հոգակապը դուրս
է բնկնում, ինչպես՝ հրակիղ-հրկիղել՝ պահապան-պահպանություն,
թույլատրել-թույլաբերություն և այլն:

§ 452. Հոգակապ չի գրվում այն իսկական բարդություննե-
րում, որոնցում հաջորդ բաղադրիչն սկսվում է ձայնավորով. *ինչ-*
պես՝ արագընթաց, բազմազգ, բայարմատ, բայխմառո, գաղթաշ-
խարհ, գլխուղեղ, գրանցում, գրառում, դասընկեր, երգասաց,
գրոսայգի, քանաքաման, ժամանց, լողավազան, լողափ, լուս-
աստղ, լուսարձակ և այլն:

§ 453. *Ինչ վերաբերում է ամենա-մասնիկով և ձայնավորով*
սկսվող ածականներով կաղմված հոգակապով բարդություններին,
ինչպես՝ ամենաանմեղ, ամենաազնիվ, ամենաազդու, ամենաան-
կեղծ, ամենաընափր, ամենաուժեղ, ամենաուշիմ, ամենաօգտակա-
ր և այլն, ապա սրանցում ամենա-բաղադրիչը կամ դերանունը, *ինչ-*
պես հայտնի է, կորցրել է իր բառային արժեքը և վերածվել ածա-
կանի գերադրական աստիճան կաղմող նախածանցի. այստեղ
ամենա-մասնիկը ամեն դերանվանական բաղադրիչով կաղմված
բարդություններից տարբերվում է թե՛ իմաստային (քերականա-

17 Տե՛ս Մ. Աբելյան, նշված աշխ., էջ 193:

կան), թե՞ ձևային կողմով (պահպանում է հոգակապը ձայնավորով սկսվող բաղադրիչներից առաջ. հմմտ. ամենաարագ):

§ 454. Հոգակապ չեն վերցնում ալն բարդություններից, որոնց ներկորդ բաղադրիչները սկսվում են ե-ով և ո-ով: Սրանք բառամիջում հնչվում են իբրև է և օ ձայնավորներ և այս հիմունքով էլ բարդության մեջ դրանցով սկսվող արմատներից կամ բառերից առաջ ես հոգակապը դուրս է ընկնում. ինչպես՝ բազմերանգ, երփներանգ, հնչերանգ, նարերանգ, զարկերակ, ժպտերես, լուսեբես, սևեբես, ձեռներեց, մեներգ, վերելակ, հայուրդի, բուռնուրդի, ֆաջուրդի, լավուրակ, բարուրակ, շարուրակ և այլն:

Այսպիսով, իսկական բարդություններում ձայնավորով սկսվող բաղադրիչներից առաջ հոգակապի կսրուստը լիզվական կայուն օրինաչափություն է հայերենում և չի փոխվում որևէ գործոնի ազդեցությամբ, լինի դա հնչյունական փոխազդեցություն, նմանակություն, թե բարեհնչունություն:

§ 455. Անհոգակապ են նաև ժամանակակից հայերենի փոխառյալ բաղադրիչ ունեցող կամ նոր տիպի բարդությունների մեծագույն մասը: Սրանք հիմնականում ռուսերենից կամ դրա միջնորդությամբ փոխառված մի շարք բառերով կամ բաղադրիչներով (ֆոտոս, ռադիո, հիդրո, կինո, միկրո, տուրբո և այլն) բաղադրված բարդություններ են, որոնց մեծագույն մասը դրանցով կազմված ռուսերեն բարդ բառերի պատճենումն է. ինչպես՝ ռադիոընդունիչ, ռադիոբեմադրություն, ռադիոգիր, ռադիոհաղորդում, միկրոշրջան, կինովիսյակ, կինոդրամատուրգ, կինոֆենաբեկում, կինովառատոն, ֆոտոթրակից, ֆոտոցուցահանդես, հիդրոկայան, տուրբոպտուտակ, սպորտխորհուրդ, սպորտդպրոց, սպորտդահլիճ, սպորտհրապարակ, երկաթբետոն, պիոներպալատ, պիոներկանչ և այլն:

Սրանք թեև իրենց ձևով անհոգակապ բաղադրություններ են, սակայն իմաստային յուրահատկությամբ տարբերվում են հայերեն բուն անհոգակապ բարդություններից, որի հետևանքով էլ դասվում են առանձին կամ նոր տիպի իսկական բարդությունների մեջ:

§ 456. Կան քիչ թվով կազմություններ էլ, որ գործածական են և՛ հոգակապով, և՛ անհոգակապ ձևով. ինչպես՝ ջրաղացֆար-ջրաղացաֆար, արեշող-արեաշող, երեսպատել-երեսապատել, շարկամ-շարակամ, սրտխառնոց-սրտախառնոց և այլն:

Սակայն այսպիսի զուգահեռ ձևերը քիչ են ժամանակակից հայերենում, քանի որ լեզվին խորթ է նույնանիշ ձևերի կուտակումը և զրանցից խուսափելու համար ստեղծվում է բառերի ձևերի տարբերակում, որոնք անհրաժեշտության դեպքում ստանում են նաև իմաստային տարբերակում: Այսպես՝ Բարտաշ նշանակում է Բար տաշոյ, իսկ Բարտաշ՝ Բարով տաշված. հրձիգ նշանակում է հուր ձգող, այսինքն «Կոխվ, պատերազմ հրահրող», իսկ հրաձիգ՝ «կրակող» և այլն:

Հաճախ հնչյունափոխված նույն առաջին կլորով կազմվում են և՛ անհոդակապ, և՛ հոդակապով բարդություններ. այսպես՝ ջուր արմատի ջրը տարբերակով կազմվել են ջրծաղիկ, ջրհոր, ջրկիր, ջրմուղ, ջրհեղեղ, ջրհավաք, ջրվեժ, ջրբաժան, ջրհան¹⁸ և այլ անհոդակապ բարդություններ: Սակայն ունենք նաև հոդակապով բարդություններ. ինչպես՝ ջրասույգ, ջրատար, ջրահեղձ, ջրամատակարարում, ջրատուրբին, ջրամուտորային, ջրագնդորդ, ջրացատկորդ և այլն:

Ջուր ձևույթի հըր տարբերակով ևս ունենք հոդակապով և անհոդակապ հրշեջ, հրձիգ, հրկիզել, հրացույք, հրաբուխ, հրավառ, հրակեզ և այլ բառերը. սովետական շրջանում կազմվեցին հրահալոց և հրակալում նորաբանություններ:

Թի ինչու միենույն ձևույթով լեզուս ստեղծում է և՛ հոդակապով, և անհոդակապ կաղապարներ, դժվար է ասել, քանի որ լեզվի զարգացման յուրահատկություններից բխող ոչ բոլոր երևույթներն են հեշտ բացատրելի:

Այսպես՝ միենույն ձևույթով կազմված բարդություններում մի դեպքում կարող է կենսունակ լինել նաև նրա հոդակապով ձևը, իսկ դեպքում կարող է կենսունակ լինել նաև նրա հոդակապով ձևը, իսկ ալ դեպքում (մեկ ուրիշ ձևույթով բաղադրված բարդություններում)՝ անհոդակապ ձևը: Այնպես որ, եթե ընդհանրապես քանակային տեսակետից գերակշռում են իսկական բարդության հոդակապով կաղապարները, ապա որոշ բաղադրիչներով կազմված բարդությունների համար կարող է լինել հակառակը:

§ 457. Անհոդակապ բարդությունները ևս, հոդակապով բարդությունների նման, ունենում են իրենց կաղապարային կաղապար-

¹⁸ Այս բառը վերաիմաստավորվեց և նոր գործածություն ստացավ վերջերս:

ները. միանում են գոյականները գոյականների հետ (գոյական + գոյական, հմմտ. անհրձադ, արևմուտք և այլն), ածականները գոյականների հետ (ածական + գոյական, հմմտ. անուշիկդու, բացբերան և այլն), անունները բայարմատների կամ բայահիմքերի հետ (անուն + բայարմատ կամ բայահիմք, հմմտ. ակնհայտ, բանբեր, կովկիթ) և այլն: Ինչ խոսք, որ անհոգակապ կաղապարների տեսակներն ավելի քիչ են և չունեն հեղակապով կաղապարների բաղմաղանությունը. բացի այս, կաղապարների մեջ ընդգրկված բարդություններն էլ թվով քիչ են:

ԻՄԿԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅԱՆ ԲԱՀԱՎՐԻՋՆԵՐԻ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ
ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

§ 458. Իսկական բարդությունների բաղադրիչների շարահյուսական կապը թեև ձևաբանորեն դրսևորված չէ և ընդհանուր առմամբ մթաղանած է, սակայն յուրաքանչյուր բարդության մեջ այն առկա է պոտենցիալ ձևով և երևան է գալիս, երբ բարդությունը վերածում ենք շարահյուսական կապակցության:

§ 459. Իսկական բարդության անդամների մեջ ընդհանրապես գոյություն ունի ստորադասական հարաբերություն: Բաղադրիչ անդամներից առաջինը իմաստով լինում է երկրորդի լրացումը, և հետևաբար բարդության ղլխավոր կամ հիմնական իմաստը արտահայտում է երկրորդ կամ վերջին համարվող անդամը. ինչպես՝ գրասեղան (գրելու սեղան), ծաղկաման (ծաղկի աման), ջեմաչափ (ջերմություն չափող), պատկերասրահ (պատկերների սրահ), ձեռնափայտ (ձեռքի փայտ) և այլն:

§ 460. Երբ բարդությունը եռանդամ է, իբրև լրացյալ սովորաբար հանդես է գալիս բաղադրիչներից վերջինը, իսկ առաջին երկու բաղադրիչները իբրև մեկ ամբողջական բառ լրացնում են նրան, ինչպես՝ հեռախոսագիծ (հեռախոսի գիծ), հեռագրատար (հեռագիր տանող), հեռախոսագիր (հեռախոսային կամ հեռախոսի գիր), երկաթուղագիծ (երկաթուղու գիծ), ծխախոտատուփ (ծխախոտի տուփ), կիսալուսնաձև (կիսալուսնի ձև ունեցող), տիեզերանավակայան, օդանավակայան և այլն: Սակայն ժամանակակից հայերենի զարգացման վերջին շրջանում հանդիպում են նաև այնպիսի նոր կազմություններ, որոնցում վերջին բաղադրիչը կամ լրացյալը երկանդամ է, իսկ առաջինը կամ լրացումը՝ միան-

դամ. *ինչպես՝ ձևակերպման ուղղում (ձևաքուլ կողմնորոշում), ճշի-
ղերանավի հրամանատար նիկոլաեք իրագործեց ձևակերպման
ողջման մասները (ՍՀ), երկարածամկետ (երկար ժամկետ ունեցող),
լուսադիմանկար, տեսանեռախոս, կենդանաբանադրություն (հե-
ռուսատտեսային բնագործություն), կենդանալուսանկարչություն,
շրագրերևութաբանություն (շրի օգրեկուլթաբանություն), սարհա-
վերանորոգում (սարբի վերանորոգում), սառչրալուսանկարում,
միջմայրցամաքային և այլն:*

Այսպիսի հարաբերությունն է հիմնականում նկատվում նաև
փոխառյալ բաղադրիչներով կազմված եռանդամ բարդություննե-
րում. *ինչպես՝ էլեկտրավականագործ, էլեկտրատաղարային,
էլեկտրախոնավաչափ, ուլտրակարմալի՛, սպեկտրալուսաչափ,
ջերմաէլեկտրական, հնէաշխարհագրություն (հհ), ջերմաէլեկ-
տրականորոն, տեսավերանսկիչ («տեսավերահսկիչ սարք», հհ)
և այլն:*

Հազվագեղ սպտահում են նաև քառանդամ բաղադրիչներով
բարդություններ, *ինչպես՝ հեռախոսահեռագրային, հողմաերկրա-
շարժակայան, որտեղ կամ առաջին երկանդամ բաղադրիչն է լը-
րացնում երկրորդ երկանդամ բաղադրիչին, կամ առաջինները՝
վերջինին:*

§ 461. Բնական է, որ բաղադրիչների տեղափոխությունից
բարդության իմաստի փոփոխությունն է տեղի ունենում, քանի որ
լրացում-լրացյալի հարաբերությունը փոխվում է. *ինչպես՝ շա-
րասյուն (շարքերի սյուն) և սյունաշար (սյունների շարք), փաղա-
փամալ (քաղաքների մալ) և մալափաղալ (մալ քաղաք), գյու-
ղափաղալ (գյուղի նման քաղաք) և փաղափաղալ (քաղաքի նման
գյուղ), փորձագետ (փորձով զիտեցող, փորձի գիտությունը զբաղ-
վող) և գիտավորձ (գիտական փորձ) և այլն:*

§ 462. Բացառված չեն նաև հատուկենա բարդ բառեր, որոն-
ցում կարող է բաղադրիչ անդամների հարաբերությունը չփոխվել.
*ինչպես՝ պարզերես և երեսպարզ¹⁹, բերանբաց և բացբերան
և այլն:*

¹⁹ Սրանցից առաջինը ծագումով կցական բարդություն է, որ հետո է վերած-
վել իսկական բարդության, իսկ երկրորդը իսկական բարդություն է և առանձին
անկախ դործածություն չունի. այն հանդես է գալիս իբրև հարադրական բառի
առաջին բաղադրիչ (հմտ. երեսպարզ անել, երեսպարդ լինել):

§ 463. Ժամանակակից հայերենում կազմվում են նաև բառեր, որոնցում երկրորդ անդամն է լրացնում առաջին անդամին: Այս երևույթը, որ ժամանակակից հայերենի վարդապետան սկզբնական շրջանում հատուկներտ էր հանդիպում, այժմ բավական հաճախաբար է: Այսպես՝ աշալուրջ չի նշանակում աշխարհում աշխատելու լուրջ, այլ լուրջ աշխույժ. արժանապատիվ, արժանահավատ, արժանավայել կազմություններում երկրորդ բաղադրիչներն են լրացնում առաջին բաղադրիչների խմաստները (սպասվի, հավատի, վայելքի արժանի): Նույնը և անդնդախոր՝ չի նշանակում անդունդը խոր, այլ խորը անդունդներ ունեցող, խորը անդունդներով. ֆալլամուր՝ մուր ֆալլետով, գաղտագողի՝ գողի նման գաղտնի (թեև բացառված չէ նաև վերջինիս բաղադրիչների համադաս հարաբերությունը) և այլն:

§ 464. Իսկական բարդության բաղադրիչները կարող են ունենալ նաև համադասական հարաբերություն: Համադասական հարաբերությունը բնորոշ է հիմնականում հարադրական բարդության բաղադրիչներին, սակայն մի շարք կազմություններում առկա է նաև իսկական բարդությունների մեջ: Սրանք մեծ մասամբ ածական բաղադրիչներով կազմված բարդություններն են. այսպես՝ ամբակուռ (ամուր և կուռ), ամբապինդ (ամուր և պինդ), բարենաչող (բարի և հաջող), բացահայտ (բաց և հայտնի), գեղաբույ (գեղեցիկ և անուշ), խառնաշվիռ (խառը և շվիռ), լայնարձակ (լայն և արձակ), լուսալայծառ (լուսավոր և սլայծառ), հեղանք-կուն (հեղ և ճկուն), ֆաշաբի (ֆաշ և արի) և այլն:

Համադասական հարաբերություն հաղվադիս կարող է առկա լինել նաև գոյական-գոյական և բայ-բայ կադադադներով կազմություններում. ինչպես՝ ազգաառնմ (ազդ և տոհմ), հարցազրույց (հարց և զրույց), եկամուտ (զալ և մտնել) և այլն:

Այստեղ չպետք է անտեսել այն կարևոր հանգամանքը, որ մի քանի բարդություններ ուղղակի հնարավոր չէ շարահյուսական կապակցության վերածել, և դրանց բացումից որևէ որոշակի կամ տրամաբանական կապակցություն չի ստացվում. այսպես, եթե փորձենք բացել ծիծաղախիտ բարդությունը և վերածենք կապակցության, կստացվի բավական անիմաստ կապակցություն. ինչպես՝ ծիծաղով խիտ, ծիծաղի նման խիտ և այլն. դրությունը չի փոխվի

մինչևիսկ, եթե փորձենք ելկիրոդ բաղադրիչով լրացնել առաջինի իմաստը (հմմտ. խիտ ծիծաղով). նույնը և ձեռնամուխ (ձեռքը մխել, ձեռքով մխել և այլն). խանդակաք (խանդոտ կաթ, խանդով կաթ և այլն). սառզատես (ստուգելու տես, ստուգող տես, ստուգելու նպատակով աշխատես և այլն) և այլն: էլ չենք խոսում այն մասին, որ հաճախ բարդություն բաղադրիչների ամենահնարավոր և ճշգրիտ հարաբերության բացահայտումն էլ լիակատար կերպով չի աբտահայտում այն իմաստը, ինչ արտահայտվում է բարդությունը:

§ 465. Ըստ ղերադաս բաղադրիչ անդամի խոսքի մասային պատկանելության և ըստ լրացում-լրացյալի հարաբերության, իսկալան բարդությունները բաժանվում են հետևյալ տիպերի²⁰:

Ա. Գոյական գերադաս անդամով կազմված բարդություններ

§ 466. Այսպիսի բարդությունները ունենում են կազմության հետևյալ կաղապարները:

ա) Գոյական + գոյական: Այսպիսի բաղադրություններում առաջին բաղադրիչ գոյականը տարբեր կողմերով լրացնում է երկրորդ բաղադրիչ գոյականին և հիմնականում արտահայտում է սեռական հոլովաձևի իմաստ: Երկու գոյական անունների միությունից առաջանում է մեծ մասամբ մի նոր առարկայի իմաստ արտահայտող գոյական: Գրանցից են՝ ածխավազան, ակոսաջուր, ամպածով, անձրեաջուր, անձեռակաղմ, արբանյականալ, արևածաղիկ, բաժակաճառ, բառաձև, բայիմաստ, բանտախոց, բեմալվեստ, բեմահարթակ, բուսածածկույթ, զագաթնակետ, գանգուղեղ, գանձասար, գետափ, գոյամարտ, գործընկեր, գոտեմարտ, դասագիրք, դասակարգ, դարաշրջան, դրամարկդ, երանգապնակ, երգարվեստ, երկնակամար, երթուղի, զորահանդես, զորահալաք, թղթագրամ, թվանշան, թվաշարք, թռիչքադաշտ, ժամանակաշրջան, ժամկետ, իրավիճակ, լիճնապար, լիճնաշխարհ, սփյուռքահայ, լողալավան, լողուղի, լուսադիմադիար, լուսադղ, լուսաստղ, խաղավարտ, խաղաթուղթ, ծաղկամարդ, ծաղկեպսակ, ծաղկեփունջ, ծառարմատ, ծննդավայր, ծոցատետր, կաթնադրյուր, կաթնայատուն, կապրո-

²⁰ Տե՛ս Կ. Աբեղյան, *Եղած աշխ.*, էջ 202—206:

նաթևել, կենսամակարդակ, կենսապայման, կերպարվեստ, հայտադիր, հատակագիծ, հանդստավայր, հիմնաքար, հողագունդ, հողակույտ, հրացույթ, հուշար, հուշանվեր, ձեռնափայտ, ճակատագիր, ճաշացանկ, ճաշատենյակ, ճամփեկր, մանկտպարտեզ, մտահորիզոն, մահափորձ, մրգահյութ և այլն:

§ 467. Գոյական բաղադրիչներով բաղադրված բարդությունների մեջ հանդիպում են նաև մեկ փոխառյալ բաղադրիչով և հայերեն բառով կամ բառերով բաղադրված բարդություններ: Փոխառյալ բաղադրիչը կարող է հանդես գալ և՛ առաջին, և՛ վերջին եղբուն. ինչպես՝ աստղաֆիզիկա, ավտոնավաճակայան, կենսաֆիմիա, կենսաֆիզիկա, քոչնաֆարբիկա, կալոնոնաթել, ռադիոէլեկտրակապ, կապասիտեմ, շոգեռուրբին, ջրառուրբին, փոշեմետալուրգիա, ֆոնդագոյացում, լուսասփերա, նառագայրակալով և այլն:

Մեծ թիվ են կազմում էլեկտր և էներգ փոխառյալ բաղադրիչներով կազմված բարդ գոյականները. ինչպես՝ էներգանգորություն, էներգամատակարարում, էներգատեխնություն, էլեկտրահաղորդում («ներկիրը պտտվում է բարձր լարման էլեկտրահաղորդման գծերի խիստ ցանցով» (ՍՀ), էլեկտրոկենսոռոնացում և այլն:

§ 468. Գոյական և գոյական կադապարով կազմվում են նաև ածական անուններ: Այսպիսի կազմություններում երկու գոյականների բաղադրումից ստացվում է մի նոր առարկայի հատկանիշ արտահայտող բառ. այսպես՝ առյուծասիրտ, արծվաքիթ, բրոնզափայլ, բրոնզաշող, լուսաշող, լուսահոյի, լուսածպիտ, խաշաձև, ձվաձև, նշաձև, ծիրանադույն, կաթնագույն, կապարագույն, կղմինդրածածկ, հայրենակարոտ, հայրենաշունչ, մանրահասակ, մետաղափայլ, մարմնագույն, շագանակագույն, ոսկեգույն, ոսկեշող, ռզեշունչ, սիրակարոտ, վարդագույն, վարդանախշ, քաղաքատիպ և այլն:

§ 469. Այսպիսի բարդությունները սկզբնապես դիտվել են իբրև գոյական անուններ. այսպես՝ առյուծասիրտ, նշանակել է առյուծի բաշ, առյուծասիրտ՝ առյուծի սիրտ, լուսաշող՝ լուսի շող, վարդագույն՝ վարդի գույն, ձիառու՝ ձիու ուժ, հայրենաշունչ՝ հայրենիքի շունչ և այլն: Բառիմաստի փոփոխությամբ հիշյալ գոյա-

կաննները աստիճանաբար վերածվել են հատկանշային իմաստ առտահայտող բառերի, այսինքն ածական անունների: Եվ այժմ վերոհիշյալ բառերը թեև որոշ կիրառություններում մասամբ կարող են հանդես գալ իրենց սկզբնական խոսքի մասային իմաստներով՝ (գոյական), սակայն ընդհանուր առմամբ նրանք ստացել են ածական անվան խոսքի մասային իմաստ. ինչպես՝ առյուծասիրտ նշանակում է առյուծի սիրտ ունեցող, ռսկեգույն՝ ռսկու գույն ունեցող, մարմնագույն՝ մարմնի գույն ունեցող և այլն: Այժմ, կարելի է ասել, նման եղանակով կազմվում են գերազանցապես ածական անուններ:

§ 470. Գոյական + գոյական կազապարով կազմված բարդությունները հիմնականում արտահայտում են հատկացուցիչ-հատկացյալի և որոշիչ-որոշյալի (հմմտ. ջերմանալ, ջերմակայան և այլն) շարահյուսական հարաբերություն. այսպես՝ գյուղաբաղաբ (գյուղի նման քաղաք), բաղաբաղուլ (քաղաքի նման գյուղ), հուշատախտակ, ձնաբուխ, նաշացուցակ, տարերիվ, սուսերամարտ (սուսերով մարտ), մանաճան (մահացողին նվիրված արձան, մահացողի արձան), բաժակաճառ (բաժակի վրա ասվող ճառ), խաչքար (քար, որի վրա խաչ է փորված) և այլն:

Երկու գոյականների և ածանցների բազադրմամբ կազմվում են նաև այնպիսի գոյականներ և ածականներ, որոնք առանց համապատասխան վերջածանցների չեն կարող բառային միություն ունենալ. ինչպես կեսդարյա, կիրակնօրյա, շաբաթօրյակ և այլն:

բ) Ածական + գոյական: Այս կազապարով կազմված բարդություններում ածականը տարբեր կողմերով լրացնում է գոյականին, իսկ գոյականը զործածվում է իր բուն իմաստով. ամբողջ բարդությունը իր խոսքիմասային իմաստով ունի գոյականական արժեք: Այսպիսի կազմությունները շարահյուսական կապակցության վերածելիս հիմնականում արտահայտում են որոշիչ-որոշյալի կապակցության իմաստ: Այսպիսի գոյականներ են՝ առանձնատուն, առանձնասենյակ, բարձրավանդակ, բարձրակետ, բյուրեղալակի, գեղարվեստ, դեղնախտ, քրվասեր, քնդանոթ, լիպտախն, խառնածողով, հավերժամարտ, հանրագումար, հանրաքվե, համալսարան, հանրախառն, հաղթարշավ, հարքավայր, մականալսակեր, հանրախառն, կարմրահող, կեղծամ, կիսախավար, ծածկանուն, ծանրամարտ, կարմրահող, կեղծամ, կիսախավար,

կիսացունդ, կիսաղեմ. մերձակետ, մանրադրսմ, մանրանկար, մեծառառ, մեջախաղ, մանրաքել, նոբերանգ, նորալուսին, նորանարս, պնդողակ, սառնաշափար, սեանող, փառողի և այլն:

§ 471. Ածականով և գոյականով կազմված բարդությունների մեծ մասը նաև ժմի բան ունեցողի» իմաստ է արտահայտում, այսինքն՝ առարկայական իմաստից անցել է հատկանշային իմաստի: Այս կաղապարով ժամանակակից հայերենում կազմվել և այժմ էլ կազմվում են բազմաթիվ ածականներ. ինչպես՝ ազնվակենցաղ, անեղաձայն, անեղաշունչ, ազնվացեղ, առատածեղն, բազմազգ, բազմանդամ, բազմաֆանակ, բազմամարդ, բազմահարկ, բարձրաստիճան, բարձրավետ, բարորակ, բարեխիղճ, բարեհոգի, բարեսիրտ, բացբերան, գեղեցկատես, զուսամորր, դառնաղետ, երկարաժամկետ, զտարյուն, քավամագ, քանկարժեք, քերական, լավորակ, լրջմիտ, խորիմաստ, ծածկամիտ, ծակաչֆ, ծանրակըշիռ, կարմրամորր, կարմրախայտ, կարճահասակ, կորագիծ, հաղթանդամ, մեծահասակ, մեծամիտ, մեծահոգի, մեծավաստակ, մեծաֆանակ, նոբակազմ, նեղսիրտ, շիկաֆեռ, շիկամորուս, չեմբեռանդ, սակավարյուն, սովարածավալ, սովարաֆատուր, սուրաչֆ, վարալկն, վատորակ, ֆաղցրաձայն, ֆառաֆիրտ և այլն:

Այսպիսի բարդությունները ևս որոշիչ-որոշյալի կապակցությամբ շարահյուսական հարաբերություն են արտահայտում:

Ծանոթ.— Սրանց մեծ մասը, իմաստի փոփոխության հետ ղուղընթաց, կցական բարդությունից անցել է իսկական բարդության, այսինքն՝ իմաստափոխության հետ փոխվել է նաև բարդության տեսակը: Այժմ այս ափսի նոր բարդություններ են կազմվում արդեն հատկանշային իմաստ արտահայտող բառերի նմանակությամբ: Այստեղ նմանակության օրենքը այնքան է կենսունակ, որ ալժմ դժվար է հստակ կերպով տարբերակել, թե այս ճանապարհով կազմված ածականներից որոնք են նմանակությամբ գոյացել և որոնք՝ սկզբնական նշանակությունից, այսինքն՝ գոյականից:

գ) Թվական + գոյական: Թվականից և գոյականից բաղադրված բարդությունները կազմում են հատկանշային իմաստ արտահայտող բառեր և ըստ խոսքի մասային պատկանելության հիմնականում ածականներ են. ինչպես՝ եռարմատ, երկարմատ, երկան-

դամ, երկդիմի, եռանկյուն, եռաձայն, եռամաս, եռանդամ, եռա-
ժանիք, եռամարտ, երկձայն, երկսեռ, երկհերթ, երկփեղկ, երկ-
կազմ, երկլեզու, երկղեմ, երկկենցաղ, միաբյուրեղ (*«Երեւանցի
մասնագետների ստացած սիլիցումի միաբյուրեղը լայն կիրառու-
թյուն ունի»*, եր.), միաբերան, միաբջիջ, միագիծ, միակողմ, միա-
կազմ, միամիտ, միաշարք, միաժամանակ, միատեսակ, միատարր,
միասեռ, մառանկյուն, մառաձայն, մառաւմատ, մառաբաղադրիչ,
մառանդամ, մառակողմ, մառակուսի, մառասմբակ, մառուղի, հա-
զարաձայն, հազարաղեմ, հնգամարտ և այլն:

Սրանցից մի քանիսը կարող են ունենալ միաժամանակ նաև
գոյականական կիրառություն. ինչպես՝ եռաժանի, եռանկյունի,
մառակուսի, մառուղի և այլն, իսկ հնգամարտ, եռամարտ բառերը
միայն գոյականական կիրառություն ունեն:

Թվական և գոյական միացությամբ կազմված բարդություն-
ները որոշիչ-որոշյալի շարահյուսական հարաբերություն են ար-
տահայտում:

§ 472. Թվական անունները հաճախ բաղադրվում են ժամա-
նակի իմաստ արտահայտող գոյականների հետ -յա և -յակ ածանց-
ներով, ինչպես նաև այլ գոյականների հետ -անի ածանցով ու
կազմում ածական և գոյական անուններ. ինչպես՝ երկամյա,
եռամյա, եռամսյակ, երկամյակ, երկդունանի, երկհերթյա, երկ-
օրյա, երկկողմանի, երկլեզվանի, երեսունամյակ, հիսունամյակ,
եռոտանի, մեկդարյա, միամյա, միամսյա, միաշֆանի, միակող-
մանի, միոտանի, միօրյա, յոթնամյա, չորսաշֆանի, վեցքեանի,
ուրնամյակ, ուրնամյա, մառամյա, հնգամյակ և այլն:

Հիշյալ բարդությունները առանց ածանցների չեն կարող գոր-
ծածություն ունենալ իբրև աղագիսիք (հմմտ. երկօր, միամ, մեկ-
ժամ, եռօր, քառամ, երկօր և այլն):

դ) Բայաւմատ կամ բայանիւմ-գոյական: Այս կաղապարով
կազմվում են գոյական անուններ: Սրանց մի քանիսի իմաստների
հետագա զարգացմամբ և փոփոխությամբ կազմվել են նաև ածա-
կան անուններ:

Այսպիսի բարդությունները շարահյուսական կապակցության
վերածելիս առաջին անգամը դառնում է դերբայ (մասամբ ենթա-
կայական և գերադանցապես տրական հոլովով դրված անորոշ),

այլև բայանուն և արտահայտում հատկացուցիչ-հատկացյալի կամ որոշիչ-որոշյալի հարաբերություն. ինչպես՝ այցետոմս (այցելության, այցելելու տոմս), աշխատասենյակ (աշխատելու կամ աշխատանքի սենյակ), աշխատածամ (աշխատելու ծամ), արտադրամաս, արգելավայր, բնակատեղի, գրասենյակ, գրատախտակ, գաղթավայր, գաղթօջախ, դրդապատճառ, դիտապակի, ելակետ, զարկերակ, զեկուցագիր, զսպաշապիկ, զրոսավայր, զրոսայգի, բերքեցասահ, բերքեցամատյան, բիկնաբոռ, լսավող, ծաղրաճեղ, ծխախոտ, ծանուցագիր, կիզակետ, համագրստավայր, հավաքատեղի, հեռախոս, հեռերանգ, հզնածամ, հկասուսեր, հոնաձող, հոնապարան, մարգակումբ, մարգադանիք, մարգադրոց, մարգան, մարգապալատ, մարգասահ, մարգաֆայլ, մրցահարթակ, մրցահրավեր, մրցափուլ, ննջասենյակ, նրատաշրջան, նվագախումբ, շարժառիթ, շարժանիվ, շարժանկար, շինանյութ, շինափայտ, ստուգայց, սահաղաշտ, սողանցք, սուզանավ, վանառատուն, տեսաղաշտ, տեսակետ, ցայտադրյուր, ցուցամատ, փրկագին, փայտոլ և այլն:

Ե) Անորոշ դերբայ+գոյական: Այս տիպի բարդությունները թեև քիչ են, սակայն նկատվում է այս կաղապարով կազմված դոյական անունների աղտիվացում. օրինակներ՝ ապրելած, ապրելակերպ, գործելած, գործելակերպ, գրելացավ, խմելած, խոսելած, խոսելացավ, պատմելած, վարելահող, մտածելակերպ, մտածելած, վարելատեղ, վարվելած, վարվելակերպ, վառելափայտ, վառելանյութ և այլն:

Այսպիսի բարդությունները բացելիս կամ շարահյուսական կապակցության վերածելիս, լրացնող կամ առաջին բաղադրիչը արտահայտում է տրական հոլովածի իմաստ, իսկ լրացյալը (գոյականը) կամ վերջին բաղադրիչը պահպանում է իր հիմնական նշանակությունը. Ամբողջ բարդությունը արտահայտում է հատկացուցիչ-հատկացյալի հարաբերություն:

զ) Դերանուն+գոյական: Այս կաղապարով կազմվում են հիմնականում ածական և քիչ թվով գոյական անուններ (հմտ. ինքնարժեք, ինքնապատկեր, ինքնազիր):

Օրինակներ՝ այլազգի, այլալեզու, այլակերպ, այլակրոն, այլափառ, այլադավան, այլասեռ (եղ, ություն), այլատոհմ (իկ),

այլիմաստ, ամենօր(յա), ինքնաբեր, ինքնագիր, ինքնագլուխ, ինքնակամ, ինքնակար, ինքնանպատակ, ինքնապատկեր, ինքնատիպ, ինքնօրինակ, յուրակերպ, յուրատեսակ, յուրօրինակ, նույնանուն, նույնակերպ, նույնահանգ, նույնատիպ և այլն:

Պերանուններով բաղադրված իսկական բարդությունները շարահյուսական կապակցության վերածվելիս արտահայտում են զանազան շարահյուսական հարաբերություններ. ինչպես՝ հատկացուցիչ-հատկացյալի (հմմտ. ինքնակամ, ինքնաբեր և այլն), որոշիչ-որոշյալի (հմմտ. այլալեզու, այլակերպ, նույնահանգ և այլն) և խնդրալին (հմմտ. ինքնագործ, ինքնավստահ, ինքնահոժար, այլասեր և այլն):

է) Մակբայ կամ կապ + գոյական: Այս կաղապարով կաղաված բարդությունները հիմնականում ունեն գոյական և մասամբ ածական անվան խոսքիմասային իմաստ:

Շարահյուսական կապակցության վերածելիս այսպիսի բարդությունները արտահայտում են որոշիչ-որոշյալի և մասամբ էլ պարագայական հարաբերություն. ինչպես՝ առաջադեմ, առաջամարտիկ, հեռակար, հեռակետ, հեռապատկեր, միջավայր, միջանցք, շրջագրեստ, վրաերք, վերջամաս, վերջալույս և այլն: Շատ են գործածական մեջ կապով և ածականակերտ վերջածանց ունեցող գոյականներով բաղադրված ածական «բարդությունները. ինչպես՝ միջբունային, միջերկրական, միջերկրային, միջմոլորակային, միջմայրցամաքային, միջցամաքային, միջդասարանային, հեռուստատեսություն, հեռուստանկար, հեռուստախցիկ, հեռուստացույց, հեռուստաաչք, հեռուստակինոնկար, հեռուստաէկրան, հեռուստաաշտարակ, հեռուստաստղ, հեռուստաֆննդատ, հեռուստաֆիլմ, հեռուստափառատոն²¹ և այլն:

Բ. Ածական գերադաս անդամով կազմված բարդություններ

§ 473. Ածականի հետ միացություն կազմող և նրան լրացնող բարդությունները գոյականին լրացնող և նրա հետ միացություն կազմող բարդությունների համեմատ ավելի քիչ են:

²¹ Սրանց մեծ մասը ուսեթերի տեղ բառով կազմված բարդ բառերի պատճենում է:

Այստեղ բարդության հիմնական իմաստն արտահայտում է ածական անունը, որ վերջին բաղադրիչն է, իսկ առաջին բաղադրիչը, որ կարող է լինել գոյական կամ ածական, զանազան իմաստներով ու կողմերով լրացնում է ածականին: Բարդությունը բացելիս առաջին անգամը արտահայտվում է զանազան հոլովներով ու կապերով՝ լրացյալի հետ կապվելով շարահյուսական տարբեր հարաբերություններով. ինչպես՝ մաքղաշատ (մաքդկանցով շատ կամ շատ մաքդ ունեցող), ձյունասպիտակ (ձյան պես սպիտակ), քմբամոլ (թմբության մոլի, թմբության մոլուցքով տառապող, թմբության մոլուցք ունեցող), արտասվախառն (արտասուքով խառն), լուսապայծառ (լուսի նման պայծառ, լույսով պայծառ), աստղաշինջ (աստղերի նման ջինջ, աստղերով ջինջ) և այլն:

§ 474. Այսպիսի բարդությունները ունենում են կազմության հետեւյալ կաղապարները.

ա) Գոյական + ածական: Այս կաղապարով կազմված բառերից են՝ ակեհայտ, ահագողու, ալեխառն, աբեշատ, արտասվախառն, ավազախառն, բերհառատ, գանձաշատ, գլխաբաց, գունագեղ, գինեմոլ, ծիծաղախիտ, կատակախառն, կենսահաստատ, կենսուռախ, հաբվածադիմացկուն, հոգեհարազատ, հողախառն, հրակայուն, հուսալի, ձյունամափուր, ձեռնունայն, մաքղամոտ, մաքղաշատ, մաքղավալեյ, մահամերձ, նպատակահամար, ռուբրիկ, ջրառատ, ջրասակավ, պատկառազդու, սրտամոտ, սրտաբաց, սահմանափակ, վաստակաշատ, տնամերձ, ցրտադիմացկուն, ցրտակայուն, օրապակաս և այլն:

§ 475. Գոյական + ածական տիպի բարդությունները շարահյուսական կապակցության մեջ կարող են ունենալ նաև շարահյուսական այնպիսի հարաբերություններ, որոնք հատուկ են ածական + գոյական կաղապարով բարդություններին (տե՛ս § 470, 471). օրինակ՝ հողասակավ, ջրասակավ (սակավ ջուր և հող ունեցող, նաև՝ ջուրը, հողը սակավ): Սրանք հայերենում գործածվում են նաև սակավաջուր, սակավահող ձևերով, որ հայերենի բառաբարդման օրենքներով առավել ճիշտ է: Նույնը և բերանբաց (բաց բերան ունեցող, նաև՝ բերանը բաց), շնորհաշատ (շատ շնորհք ունեցող, նաև՝ շնորհք շատ), օրապակաս (պակաս օր ունեցող, նաև՝ օրերը պակաս) և այլն:

բ) Ածական + ածական: Այս կաղապարով կազմվում են ածական անուններ: Ածականներով կազմված բարդությունները բացելիս նկատվում են շարահյուսական տարբեր հարաբերություններ: սրանց մի մասը բարդության ներսում գտնվում է համադաս հարաբերության մեջ, իսկ մյուս մասը՝ ստորադաս:

Համադաս շարահյուսական հարաբերությունն արտահայտող ածականներից են՝ ամրապինդ (ամուր և պինդ), լալնարձակ (լալն և արձակ), խառնաշփոթ (խառը և շփոթ), խառնափնրո (խառը և փնթոթ), հեղանկուն (հեղ և ճկուն), բացարձակ (բաց և արձակ), բացահայտ (բաց և հայտնի), եփափանչ (հիսնալի և սքանչելի), վեհափանչ (վեհ և սքանչելի), հույսափանչ (հույսկապ և սքանչելի), զարմանահրաշ (զարմանալի և հրաշալի), ֆալցրանուշ (քաղցրը և անուշ), մեղմանուշ (մեղմ և անուշ) և այլն:

Համադասական շարահյուսական հարաբերությունն արտահայտող նոր տիպի բարդություններ են բաղմակի որոշիչների միացումից առաջացած մի շարք բառեր. ինչպես՝ առևտրատնտեսական, գիտահետազոտական, գիտահանրամատչելի, գիտաարեխտական, գիտագործնական, ժողովրդատնտեսական, հուզաարտահայտչական և այլն, որոնք առաջացել են ռուսերենի ազդեցությամբ նույնատիպ կաղապարները պատճենելիս (հմմտ. научнотехнический, научнопопулярный և այլն):

Մանր. — Սրանցում առաջին բաղադրիչները շարահյուսական կապակցության մեջ ստանում են —ական²² ածանցը (հմմտ. առևտրատնտեսական՝ առևտրական-տնտեսական, գիտագործնական՝ գիտական-գործնական և այլն, որի հետևանքով էլ տվյալ բարդությունները դիտվում են իբրև ածական + ածական կաղապարով կազմված բարդություններ:

Այս տիպի ածականներից մի քանիսը արտահայտում են նաև ստորադասական հարաբերություն. ինչպես՝ լատինաամերիկյան, ռազմաինդոլոգիական, ռազմաօդային և այլն:

Ստորադասական հարաբերություն ունեցող բարդ ածականներից են՝ լավատեղյակ, բազմահարուստ, մեծահարուստ, ֆաշա-

²² Այս ածանցի ձևաբանորեն գրանցված լինելու դեպքում տվյալ բարդությունների բաղադրիչները անջատվում են դժիկով և, քնականաբար, հարադրական տիպի բարդություններ են (տե՛ս § 373):

ծանոթ, փառամուտ, փառատեղյակ, կիսագրագետ, կիսախանդավառ, կիսափաղցր, դժվարամատչելի և այլն:

§ 476. Համադաս բաղադրիչներով միացած վերոհիշյալ և այլ ածականներից մի քանիսը երկրորդաբար կարող են արտահայտել նաև ստորագասական հարաբերություն. ինչպես՝ զարմանահարաշ (զարմանալի և հրաշալի, այլև՝ զարմանալիորեն հրաշալի), վեհասման (վեհ և սքանչելի, այլև՝ վեհորեն սքանչելի), հիասման (հիանալի և սքանչելի, այլև՝ հիանալիորեն սքանչելի), մեղմանուշ (մեղմ և անուշ, այլև՝ մեղմ կամ մեղմորեն անուշ), խավարամուր (եզ)՝ խավար ու մութ և խավարի նման մուր և այլն:

դ) Գերաւուն + ածական կամ մակբայ: Այս կաղապարով կազմվել են բիշ թվով ածական անուններ. ինչպես՝ եսամով, ինքնագոհ, ինքնալստահ, ինքնահոծաբ, ինքնուրույն, յուրահատուկ և այլն:

Այնպես, ինչպես ածականներ ևն ածականակերտ վերջածանցներ ունեցող բարդությունները, անկախ այն բանից, թե վերջին բաղադրիչը ածական է, գոյական, թե այլ խոսքի մաս (հմմտ. սեւաշա, կապուտաշա, հազարակնյա («Ա՛խ, անկամորդ ու նախանձ Են թշնամիներս հազարակնյա», ՀՇ), կիսօրյա, կիրակնօրյա, կիսահրամայական, կիսամտերմական, բաղմակողմանի, կաթնապլանքային, կցադնդային, բնակլիմայական և այլն). ճիշտ նույն կերպ էլ գոյականներ են կազմվում վերորերյալ այն բարդ ածականներից, որոնք ստանում են -ուրյուն գոյականակերտ վերջածանցը. ինչպես՝ բարեհաջողուրյուն, խառնաշփոթուրյուն, փառառողջուրյուն, արեշատուրյուն և այլն:

Գ. Բայարմատ (բայանիմ) գերադաս անդամով կազմված բարդություններ

§ 477. Այս տիպի բարդությունների կաղապրային համար բնորոշ են հետևյալ կաղապարները.

§ 478. ա) Գոյական + բայարմատ կամ բայանիմ: Բարդության այս տիպը խիստ կենսունակ է ժամանակակից հայերենում: Այստեղ բարդության հիմնական իմաստը արտահայտում է

բայարմատը, իսկ գոյական բաղադրիչը տարբեր իմաստներով ու հարաբերություններով լրացնում է նրան:

Պեսար է նշել, որ բարդության առաջին եզրի -ություն վերջածանց ունեցող գոյականները վերցվում են առանց ածանցի. ինչպես՝ խողաղաւսե՝ խաղաղություն սիրող, հալասե՝ հայտնություն սիրող, մափրասե՝ մաքրություն սիրող, մափրամոլ՝ մաքրության մոլուցք ունեցող, սրբապիղծ՝ սրբություն պղծող, վրկագին՝ փրկության գին և այլն:

§ 479. Գոյականով և բայարմատով բաղադրված բարդության բաղադրիչները բարդության ներսում իմաստային առումով ունեն այնպիսի փոխհարաբերություններ, ինչպիսին ունի բայը կամ ստորոգյալը իր լրացումների (հիմնականում խնդիրների և քիչ թվով պարագաների) ու ենթակայի հետ: Այլ կերպ ասած՝ այս-տիպի բարդությունները կարող են արտահայտել բայի և իր լրացումների բոլոր տեսակի շարահյուսական հարաբերությունները, որոնք արտահայտվում են դանազան հոլովներով ու կապերով:

§ 480. Գոյական + բայարմատ (բայահիմք) բաղադրությամբ կազմվում են գոյական և ածական անուններ:

Սրանք ընդհանուր առմամբ արտահայտում են երեք հիմնական բառային իմաստ. գործողության անվան (երբ բայարմատն ունի անորոշ դերբայի կամ բայանվան նշանակություն), գործողի անվան կամ գործողի հատկանիշի (երբ բայարմատն ունի ենթակայական դերբայի նշանակություն) և գործողությունն իբրև հատկանիշ (երբ բայարմատն ունի հարակատար դերբայի նշանակություն):

Մանր. — Պրոֆ. Մ. Աբեղյանը գոյականների և ածականների բայարմատների կամ բայահիմքերի հետ ունեցած բաղադրությունները ընդհանուր առմամբ բաժանում է երկու խմբի՝ գործողության անվան և գործողի անվան²⁰:

1. Գ ո Ր Ժ ո Ղ ո Ւ Թ Յ ա ն ա ն վ ա ն ի մ ա ս տ
ա ր տ ա հ ա յ տ ո Ղ բ ա ղ ո Ւ Թ Յ ու ն ն ր

§ 481. Գոյականով և բայարմատով կամ բայահիմքով բաղադրված բարդությունների որոշ մասը արտահայտում է գործո-

23 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշված աշխ., էջ 204:

ղության անվան իմաստ: Սրանք հիմնականում որևէ երևույթ, իրողութիւն անվանող վերացական գոյական անուններ են և համեմատաբար ավելի քիչ են գործածական, քան զեյաականերով կամ ածականներով ու բայարմատ կամ բայահիմք գերադաս անդամով բաղադրված մյուս խմբի (գործողի անվան, գործողութիւնն իբրև հատկանիշ արտահայտող) բարդութիւնները:

§ 482. Գործողութիւն անուն արտահայտող վերացական գոյականներից են՝ այգաբաց (այգի բացվելը), այգեբաց (այգիների կամ այգու բացումը), այգեկութ (այգիների կթելը՝ քաղելը), այգեբաղ, ամառնամուտ, այգեբաղ, աշնանամուտ, արեւածագ (արևի ծագելը), արեւելք (արևի ելքը), աղջիկտես (աղջիկ տեսնելը), գարնանամուտ, գործադուլ (գործը դադարեցնելը), զլխապտույտ (զլխը պտտվելը), դասադուլ (դասը դադարեցնելը), երկրաշարժ (երկրի շարժը կամ շարժվելը), գորակոչ (ղորքի կոչելը կամ զորքի մեջ կանչելը), զինակոչ (ղենքի կոչելը), գորատես, իրիկնամուտ, լուսաբաց (լուսը բացվելը), խոտհունձ (խոտ հրնձելը), ծաղկաբափ, ձմեռնամուտ, համտես (համ տեսնելը), հացադուլ, մայրամուտ, մարդահամար, շուրջկալ, ջրհեղեղ, տարեմուտ, տարեդարձ, տունդարձ և այլն:

§ 483. Գործողութիւն անվան իմաստ արտահայտող բարդութիւններից շատերը արտահայտում են նաև ժամանակային իմաստ. ինչպես՝ արեւածագ (արևի ծագելու ժամանակը՝ վաղ առավոտյան), այգաբաց (այգի բացվելու ժամանակը), այգեբաց (այգին բացելու ժամանակը՝ վաղ դարնանը), աշնանամուտ, գարնանամուտ, ձմեռնամուտ (աշնան, դարնան, ձմեռվա մուտքը կամ սկիզբը), ափորականչ (աբլորի կանչելու ժամանակը՝ լուսադեմին), նաշրոդ (ճաշ տալու ժամանակը), իրիկնամուտ (երեկոյան կողմ) և այլն:

Գործողութիւն անվան իմաստ արտահայտող բարդութիւնները շարահյուսական կապակցութիւն վերածելիս կարող են արտահայտել զանազան շարահյուսական հարաբերութիւններ, այսպես օրինակ, խնդրային՝ աղջիկտես, զորահավաք, գործադուլ, դասադուլ, խոտհունձ, համտես և այլն, պարագայական՝ զինակոչ, զորակոչ (ղենքի կանչելը կամ զորքի մեջ կանչելը և այլն. այստեղ առաջին բաղադրիչը բարդութիւն ներսում կարող է արտահայտել նպատակի պարագայի իմաստ) շուրջկալ, տունդարձ, մայրամուտ

(տեղի պարագայի), Լեքսիկայի՝ գլխապտույտ (գլուխը պտտվելը) և այլն:

2. Գործողի անուն հանդիսացող բարդություններ

§ 484. Գոյական + բայարմատ կամ բայահիմք բաղադրիչով կազմված բաղադրությունն առավել ակտիվ և գործուն տեսակը գործողի անուն հանդիսացող բարդություններն են, որոնք արտահայտում են՝ ա) անողի կամ գործողություն կատարող անձի իմաստ, ինչպես՝ ատամնաբույժ, աստղագետ, բանաստեղծ, գանձապահ, գործիմաց, դարպասապահ, դատապաշտպան, երգահան, խորհրդողատու, խմբագիր, համալսարանավար, հանդիսատես, ձկնորս, մանկավարժ, մասնագետ, մեղվաբույժ, տիկերապետ, շքանշանակիր, պատմագիր, տարեգիր, փորձագետ և այլն: բ) Գործողություն կատարող առարկայի, գործիքի, մեքենայի իմաստ, ինչպես՝ ժամացույց, բեռնատար, շարքացան, էլեկտրաչափ, կողմնացույց, պատառաքաղ, ջերմաչափ, հարաբերաչափ, խոնավաչափ, սառցահատ, փոշեծուծ, օրացույց, հրաճան, գաղատար, ջրատար և այլն:

Քայ գերադաս անդամին լրացնող այստիսի բարդություններն են հիմնականում գոյական և մասամբ ածական անվան խոսքի մասային իմաստ: Գործողի անվան իմաստ արտահայտող բարդություններում առաջին բաղադրիչը (գոյականը) տարբեր կողմնորով լրացնում է բայ գերադաս անդամի (վերջին բաղադրիչի) իմաստը, որը հիմնականում ենթակայական դերբայի նշանակություն ունի:

3. Գործողութայն իբրև հատկանիշ արտահայտող բարդություններ

§ 485. Գոյական + բայարմատ կազմավորով բաղադրված բարդությունների մի մասը գործողություն իբրև հատկանիշ արտահայտող բառեր են և, բնականաբար, ածականական խոսքի մասային իմաստ ունեն: Այս խմբի բարդությունները լինում են՝ ա) ընթացիկ մեջ գտնվող գործողությունն իբրև հատկանիշ ներկայացնող բարդություններ. օրինակ՝ կինսահորդ, մարդատար, ուշադրավ,

պատկառաղիքու, սրտակեղեք, սահմանադիր, կենսաբույս, ապրանքատար, երկնաբեր, շողարձակ, քինախնդիր, պարտագիր և այլն: Բ) Գործողության նեոեանման իբրև հատկանիշ ներկայացնող բարդություններ, օրինակ՝ զխապատառ, լեղապատառ, ժամկետանց, հողարաշխ, հուսահատ, ճյուղակիտոր, շնչասպառ, շնչահեղձ, շնչակտուր, սանձարձակ, սրտապատառ, տնաքանդ, ուժասպառ, ուժաթափ, փետրաթափ և այլն:

Ծանոթ.— Գոյականներն ապա կազմաւորուի կազմված վերոհիշյալ հատկանշային (գործողութունն իբրև հատկանիշ ներկայացնող) իմաստ արտահայտող բարդութունների մեծ մասը բառիմաստի փոփոխությամբ վերածվել է գործողություն կատարող առարկայի կամ առարկայական իմաստ արտահայտող բառերի: Ելանալու, գազատար, բեռնատար, ջրատար այժմ նշանակում են և՛ գազ, ջուր, բեռ տանող, և՛ գազ, ջուր, բեռ տանող առարկա (խողովակ, մեքենա), էլեկտրաչափ, խոնավաչափ, ջերմաչափ բառերը նշանակում են և՛ էլեկտրականություն, խոնավություն, ջերմություն չափող (հմտ. էլեկտրաչափ սարք, խոնավաչափ և այլն), և՛ էլեկտրականություն, ջերմություն չափող որոշակի առարկա, գործիք:

Ժամանակակից հայերենի իսկական բարդության մեջ հայերենի բայի և լրացման բոլոր կարգի կապերն ու հարաբերութունները լրիվ կերպով չեն դրսևորվում: Սա միանգամայն բնական է. եթե նախադասության մեջ լրացման և լրացչալի հարաբերութուններն առհասարակ դրսևորվում են իրենց ամբողջությամբ և բաղմադանությամբ, ապա բարդութունն այդ հարաբերութունը չունի հենց թեկուզ այն պատճառով, որ նրա շարահյուսական կապը մթազնած է և ձեաբանական կոնկրետ դրսևորում չունի: Այդ է պատճառը, որ միևնույն բարդութունը երբեմն կարող է մի քանի շարահյուսական հարաբերութուն արտահայտել: Այսպես՝ հրաբույս՝ նշանակում է՝ հուր բխող և հրի բխիլը. հրաբխածին՝ նշանակում է՝ հրաբույս ծնող և հրաբխից ծնված. Սովետաշեն՝ նշանակում է՝ Սովետի կողմից շինված և սովետական շրջանում շինված, նշանագիր՝ նշանակում է՝ նշաններով գրված և նշանների գիր (բանի որ վերջին բաղադրիչը կարող է ըմբռնվել և՛ իբրև բայարմատ, և՛ իբրև գոյականական ձևույթ) և այլն:

Այսպիսով՝ շատ դեպքերում բարդությունների շարահյուսական հարաբերությունները որոշելը բավականին դժվար է և հաճախ նրանց շարահյուսական հարաբերությունները որոշվում են, այսպես ասած, հարաբերական առումով՝ նկատի առնելով բարդության համեմատաբար առավել ընդունելի և առավել բնորոշ շարահյուսական հարաբերությունը:

§ 486. Գոյական + բայարմատ (բայահիմք) գերադաս անդամ կաղապարն ունեցող վերոհիշյալ երեք խմբի բարդությունները շարահյուսական կապակցության վերածելիս արտահայտում են հետևյալ հարաբերությունները՝ խնդրային, պարագայական և ենթակայական:

Խ ն դ ր ա յ ի ն   հ ա ր ա բ ե ր ո թ յ ու ն
ա ր տ ա հ ա յ տ ո ղ   բ ա ր դ ու թ յ ու ն ն ե ր

§ 487. Գոյական + բայարմատ կաղապարով կազմված բարդություններում նկատվում են խնդրային հետևյալ հարաբերությունները.

ա) Ուղիղ խնդրային հարաբերություն: Ուղիղ խնդրային հարաբերություն արտահայտող բարդությունների առաջին բաղադրիչը (գոյական խնդիրը) համարվել է նույնանիշ բառակապակցությունների ուղղական հայցականով արտահայտված անդամին: Ուղիղ խնդրային հարաբերություն արտահայտող բարդ գոյականներից են. արվեստագետ, բանաստեղծ, հանդիսատես, հրդեհաշեջ, հայրենասեր, պարտանամաշ, սեմանացան, հոգատար, գործիմաց, շահութաբեր, շոդարձակ, կարգապահ, որմնաղիւր, շֆանշանալիւր, խորհրդատու, կենսահորդ, կենսաբույս, աշխատատար, ապրանքատար, էներգատար, եկամտաբեր և այլն:

Ծանոթ.— Այստեղ ուղիղ խնդրային հարաբերություն արտահայտող առաջին եզրի բաղադրիչները լինում են նաև այնպիսի ձևույթներ, որ կարող են ընդունվել իբրև բայարմատներ, սակայն բարդության ներսում սրանք գոյականներ են, որ կորցրել են ուրյուն և —ան ածանցները. ինչպես՝ աշխատատար (աշխատանք տանող), մարգասեր (մարդանք սիրող): Այդպես էլ կարող են լինել այնպիսի ձևույթներ, որոնք առանձին վերցրած անկան խոս-

քի մաս արտահայտող արմատական բառեր են, սակայն բարդութիւն մեջ վերջւում են գոյականական կիրառութեամբ և պետք է հասկանալ -ութիւն ածանցով. ինչպես՝ հարբաշալի, խոնավաշալի. ջերմաշալի (հարթութիւն, ջերմութիւն, խոնավութիւն շափող), խաղաղասեր (խաղաղութիւն սիրող) և այլն, որոնք բարդութեան ներսում ուղիղ խնդրային հարաբերութեամբ են կապվում:

բ) Հանգամանք խնդրի հարաբերութիւն: Այսպիսի հարաբերութիւն ունեցող բարդութեան առաջին ելլրի գոյականը արտահայտում է տրական հոլովի իմաստ:

Հանգամանք խնդրի հարաբերութիւնն ունեցող բարդութիւնները ըստ խոսքի մասային իմաստի ունենում են ածական անվան արժեք. ինչպես՝ ակներև (աչքին երեացող), ակերբախ, արեհալայց (արեին նայող), դիմհար (դեմքին հարվածող. «մին Ռաբի... աորճանակի դիմհար կրակոցներով ծանր վիրավորեց Օսմալդին», Երևան), եկեղեցապատկան, ժամանակակից, ծովահայաց, հայրենադավ, հոգեհարազատ, հայրենակարոտ, հայրենակներ, սրտահան և այլն:

գ) Անշատման խնդրի հարաբերութիւն: Անշատման խնդրի հարաբերութիւն արտահայտող բարդութիւններն ածական անուններ են: Այսպիսի կազմութիւններում բարդութեան առաջին անդամը (գոյականը) ունի բացառական հոլովի իմաստ. այսպես օրինակ՝ ակնակերծ, ատոմակերծ, արժեքակերծ (արժեքից զուրկ), ամպրոպածին, բնաշինը (բնից ջնջված), գահավեժ (գահից վիժած), գաղափարագուրկ, երկնածին (երկնքից ծնված. հմտ. «Անուրջներս երկնածին, դնացի՛ն, դնացի՛ն», ՎՏ), լեռնաբովս, լուսակերտ (լուսից կերտված. «Լուսակերտ է ապարանքը Քաղմորի, Իս., Հավերժական սերը), լուսածին (լուսից ծնված), խելահան, հիասթափ (վ-ել), հողածին, հողագուրկ, հրաբխածին (կարող է արտահայտել ուղիղ խնդրային հարաբերութիւն՝ հրաբուխ ծնող), հրքիռագերծ, ձայնագուրկ, մտահան, պաշտոնագուրկ, պաշտոնակ, քրածին, սրտաբովս, սանձակերծ, վնասակերծ, տեղահան և այլն:

դ) Միջոցի խնդրի հարաբերութիւն: Այսպիսի հարաբերութիւն արտահայտող բարդութիւնները հիմնականում հատկանշային իմաստ ունեն և կազմում են ածական անուններ, որոնց մի մասը վերածվել է գոյական անվան:

Բարդության մեջ գոյական բաղադրիչը արտահայտում է գործիական հոլովածևի իմաստ. ինչպես՝ ալեգարդ (ալիքներով դարդարված), ականատես (աչքով տեսած, նաև՝ աչքով տեսնողը), արծաթապատ (արծաթով պատած), անտառապատ (անտառով պատած), ասեղնագործ (ասեղով գործած), ասֆալտապատ, բետոնակոտ, բոցավառ (բոցով վառված), գորգապատ, զարդանախշ (զարդերով նախշած), էլեկտրադաց, էլեկտրաբաշ, էլեկտրաշարժիչ (էլեկտրականությանը շարժվող), քիքեղապատ, քիքեղածածկ, ծերունագարդ, կավածևի. կլմինյրածածկ, հայելապատ, հալաբենակ, հողակապ, հուզաբարավ (հույզով թաթախված), հողածածկ, հողմադաց, հրավառ, հրակեզ, ձյունապատ, ձնակոխ, ձեռագիր, մառախլապատ, մամուսապատ, մատնացույց, մադաբանակ, միգամոդ, մուագրազ, մշուշապատ, նկարագարդ, նիկելապատ, նշանագիր (նշաններով գիր), ջերմաբաշ (ջերմությանը քարշվող), շանրալից, շոնդալից, շոգեբաշ (շոգիով քարշվող), պատկերագիր, պարսպապատ, սիրալիր, տպագիր, տուֆակերտ, ցանցապատ, փաստակոխ, փոշեբարավ, բռնաշան (քրտինքով ջանացող) և այլն:

§ 488. Այս բարդություններից մի քանիսը կարող են միջոցի խնդրային հարաբերության հետ արտահայտել նաև պարագայական հարաբերություն. այսպես՝ բետոնակոտ նշանակում է և՛ բետոնից կռած, և՛ բետոնով կռած, և՛ բետոնով կուռ կամ բետոնի նման կուռ (վերջինս գոյական և ածական բաղադրությանը կարող է արտահայտել որոշիչ-որոշյալի հարաբերություն). ծովագնաց՝ և՛ ծովով գնացող (միջոցի խնդիր), և՛ ծով գնացող (տեղի պարագա). փոշեբարավ՝ և՛ փոշով թաթախված (միջոցի խնդիր), և՛ փոշու մեջ թաթախված (տեղի պարագա). շահագրգիռ՝ շահով զբաղված (միջոցի խնդիր), և շահից զրգոված (պատճառի պարագա), ձյունաբարավ՝ և՛ ձյունով թաթախված, և՛ ձյունի մեջ թաթախված (տեղի պարագա). ալեծովի՝ և՛ ալիքներով ծփացող, և՛ ալիքներից ծփացող, այսինքն և՛ միջոցի խնդիր, և՛ պատճառի պարագա և այլն:

§ 489. Կան նաև այնպիսի բարդություններ, որոնք կարող են և՛ միջոցի խնդրային հարաբերություն արտահայտել, և՛ հատկացուցիչ-հատկացյալի հարաբերություն: Վերջին դեպքում, բնականաբար, գոյական + բայաբանաբաղադրությունը ըմբռնվում է

իբրև գոյական+գոյական բաղադրություն, այսինքն՝ վերջին բաղադրիչը կարող է ընկալվել և՛ իբրև բայարմատ, և՛ իբրև գոյական. ինչպես՝ նշանագիր նշանակում է և՛ նշաններով գրված, և՛ նշանների գիր. ձեռագիր՝ և՛ ձեռքով գրված, և՛ ձեռքի գիր. ուլունֆաշտ՝ և՛ ուլունքներով շարված, և՛ ուլունքների շարք. մարգարտաշար՝ մարգարիտներով շարված, և մարգարիտների շարք և այլն:

§ 490. Խնդրային հարաբերություն արտահայտող բարդություններից շատերը կարող են ստանալ նաև -ուրյուն վերջածանց և վերածվել գոյական անունների: Այսպիսի դեպքերում, իհարկե, բաղադրիչների շարահյուսական հարաբերությունը չի փոխվում. ինչպես՝ շահագրգիռ-շահագրգռվածություն, պաշտոնական-պաշտոնականություն, ուշագնաց-ուշագնացություն, ձայնագուրկ-ձայնագրելություն, նկարագարդ-նկարագարդություն, հրավառ-հրավառություն, մեքենագիր-մեքենագրություն, բոցավառ-բոցավառություն, տպագիր-տպագրություն, ալեբախ-ալեբախություն և այլն:

Պ ա ռ ա գ ա յ ա կ ա ն   հ ա ռ ա բ ե ռ ու թ յ ու ն
ա ռ տ ա հ ա յ տ ո ղ   բ ա ռ դ ու թ յ ու ն ն ե ռ

§ 491. Պետք է նկատել, որ պարագայական ոչ բոլոր հարաբերություններն են դրսևորվում բարդությունների մեջ: Եվ եթե դրսևորվում էլ են, ապա ոչ հավասար ծավալով կամ չափով: Համեմատաբար կենսունակ են տեղի և մասամբ պատճառի պարագայական հարաբերություն արտահայտող բարդությունները:

§ 492. Գոյական+բայարմատ կամ բայանիմ կաղապարով բաղադրված բարդություններում նկատվում են հետևյալ պարագայական հարաբերությունները.

ա) Տեղի պարագայական հարաբերություն: Այսպիսի բարդություններում գոյական բաղադրիչը կարող է հանդես գալ հոլովական տարբեր նշանակություններով. այսպես՝ հայցական ուղղականի նշանակությամբ՝ երկնալաց (երկինք սլացող), երկնագնաց (երկինք ղնացող), լեռնագնաց (ՀՖ), հայրենադարձ (հայրենիք դարձած), լուսնագնաց, տիեզերագնաց, օդագնաց և այլն:

Ներգոյական կամ ներգոյական հոլովի արժեք ունեցող հոլովական կապակցությունների նշանակությամբ՝ ալյուրաբաբախ,

ամբողջաբնակ (ամբողջում բնակվող), գետնափոր (գետնի մեջ փորված), զաղուրարենակ, գետնաճառ (գետնի վրա քարը եկող), լեռնաբնակ, լեռնածին (լեռներում ծնված), լոնդոնաբնակ (լոնդոնում բնակվող), խավարաբնակ (խավարում բնակվող), փարիզաբնակ (Փարիզում բնակվող), ջրասույզ (ջրի մեջ սուզվող), ջրացատկ (ջրում կամ ջրի մեջ արվող ցատկ, հմմտ. ջրացատկորդ), մտադիր (մտքում զբաղված), մտասույզ (մտքերի մեջ սուզված), ֆաղաբարենակ, փոշեքարավ (փոշու մեջ թաթախված) և այլն: Տրականի նշանակությունը՝ նակառակ (ձախառն զբաղված), երկնափայլ (երկնքին հասնող, կամ հայցական ուղղականով՝ երկնք հասնող), գետնատարած (գետնին կամ գետնի վրա տարածված) և այլն:

Այսպիսի բարդությունները արտահայտում են հատկանշային իմաստ և ըստ խոսքի մասային պատկանելության հիմնականում ածական անուններ են:

§ 493. Բառիմաստի փոփոխությունը սրանցից շատերը վերածվել են նաև զոյական անունների. ինչպես՝ աստղագնաց, լուսնագնաց, լեռնաբնակ, լոնդոնաբնակ, լեռնագնաց, ծովագնաց, մարսագնաց, տիեզերագնաց, օդագնաց և այլն:

բ) Պատճառի պարագայական հարաբերություն: Այսպիսի բարդությունները հիմնականում ածական անուններ են, և բարդության մեջ զոյականը արտահայտում է բացառական հոլովի իմաստ. ինչպես՝ արևախանձ (արևից խանձված), ահագահուր («Կախաղան էր իմ գեմ ահագահուր», ԵԶ, Կոմունարների պատերազմում), արևափոր (արևից հարված), արևատանջ (արևից տանջված), ամորափոր, խանդավառ (խանդից վառված), հրակեզ (հրից կիզված), մտափոր (մտքերից տանջված), կարկառաւոր (հրից կիզված), սիրամոռմոխ (սիրուց մոռմոխված), ջրանեղ (ջրից խեղդված), սիրամոռմոխ (սիրուց մոռմոխված), սիրամոռմոխ (սիրուց մոռմոխված), վշտակեզ (վշտից կիզված), վշտամոռմոխ (վշտից մոռմոխված), տաքակեզ (տաքից կիզված) և այլն:

գ) Նպատակի պարագայական հարաբերություն: Այսպիսի բարդությունները համեմատաբար սակավաթիվ են: Սրանք արտահայտում են զործողություն կատարողի (անողի) հատկանշային իմաստ և ածական անուններ են: Այս տիպի բարդություններում զոյականը արտահայտում է հիմնականում տրական հոլովի ի-

մաստ. ինչպես՝ հովել (հովի եկած), հրապարակագիր (հրապարակի համար դրող) և այլն:

§ 494. Հանդիպում են նաև դոյականով և բայարմատով բաղադրված քիչ թվով ժամանակի, չափի և ձևի սլարադայական հարաբերություն արտահայտող բարդություններ. ա) ժամանակի աշնանացան (աշնանը ցանվող), գարնանացան (գարնանը ցանվող), բ) չափի և ձևի՝ լեռնակուտակ (լեռան չափ, լեռան նման կուտակված), ծովածավալ (ծովի չափ ծավալված և ծովի նման ծավալված), տիեզերածավալ (տիեզերքի չափ ծավալվող), արծաթահնչուն (արծաթի նման հնչող), շաբաթացան (շաբաթիով ցանող) և այլն:

Ձևի սլարադական հարաբերությունը առավելապես բնորոշ է ածականով կամ մակբայով և բայարմատներով բաղադրված բարդություններին:

Ե ն թ ա կ ա չ ա կ ա ն հ ա ր ա բ ե ր ու թ յ ու ն
ա ր տ ա հ ա յ տ ո ղ բ ա ր դ ու թ յ ու ն ն ե ր

§ 495. Սրանք այն բարդություններն են, որոնք շարահյուսական կապակցության վերածելիս՝ առաջին բաղադրիչները արտահայտում են ենթակայի հարաբերություն:

Ենթակայի հարաբերություն արտահայտող բարդությունները համեմատաբար քիչ թիվ են կազմում, քան խնդրային և սլարադական հարաբերություն արտահայտողները: Այսպիսի բարդություններում առաջին անդամը (լինի այն պարզ, թե բաղադրյալ, հմմտ. անդամալույծ, ժամկետանց) հանդես է գալիս բուն ուղղական հոլովով:

Ենթակայի հարաբերություն արտահայտող բարդություններին են՝ անդամալույծ, գլխապատառ, գլխապտույտ, ժամկետանց, լեղանաբ, լեղապատառ, խելամաղ, խելապակաս, խելահաս, հեասպառ, հողաբաշխ, հուսահատ, ձեռնահաս, ձեռնամուխ, նյութակոտոր, շնչասուպառ, զղազրգիռ, մտափոխ, սանձարձակ (սանձը արձակած), սրտամեռ, սրտապատառ, սրտացավ, տնաշեն (տունը շեն կամ տունը շինված), տնաբանդ, ուժասպառ, ուշաքափ, փետրաքափ, օրապակաս և այլն:

բ) Գոյականներ + բայ

§ 496. Գոյականներ + բայարմատ կազմավորով կազմված բարդություններից շատերը կարող են ստանալ բայական վերջածանց և հեշտությամբ վերածվել գոյական + բայ բաղադրության. ինչպես՝ նվագավար-նվագավարել, բանաստեղծ-բանաստեղծել, հետախույզ-հետախուզել, պաշտոնագուրկ-պաշտոնագրել, հերքապահ-հերքապահել, հյուրընկալ-հյուրընկալել և այլն: Ինչ խոսք, որ ըստ խոսքի մասային պատկանելության սրանք բայեր են: Սակայն գոյականով և բայարմատով կազմված բարդություններից ոչ բոլորն են կարող բայակերտ վերջածանց ստանալ և վերածվել բայի: Այսպես՝ հնարավոր չէ կազմել լուսակերտ-ել, զարնանցանել, երգանան-ել, ջրածն-ել, սրտամորմոհ-ել, ծովածավալ-ել և այլն:

Այսպես էլ բայարմատներից ոչ բոլորն են, որ կարող են առանց բայակերտ ածանցի բարդություն կազմել: Կարելի է բերել շատ բարդ բայերի օրինակներ, որոնք գործածական են միայն գոյական + բայ բաղադրությամբ և գոյականի հետ սոսկ բայարմատով միացություն չեն կազմում. դրանցից են՝ արդյունահանել (չի լինի արդյունահան), դատապարտել (չի լինի դատապարտ), երկրպագել, քեակոխել, զանգահարել, կեաագրել, կենսագործել, ձայնագրել, մանրէաչմշել, մտապահել, նվիրաբերել, նպատակամղել, պարգևատրել, վարձատրել, վկայակոչել, տնտեսավարել, տեղափոխել, ցուցաբերել, ցուցադրել, ցուրծակել, ծլարծակել և այլն:

Այսպիսի բարդությունների առաջանում են նաև հարադրական բայերից. ինչպես՝ ակնածել, գրանցել, մտածել, քույլատրել, մրտաբերել և այլն:

§ 497. Մի շարք գոյականներով և բայահիմքերով մասամբ էլ գոյականներով և բայարմատներով և -ույուն, -ում ածանցներով կազմվում են այնպիսի բարդություններ (բայանուններ), որոնք առանց ածանցի գործածական չեն և բառային անկախություն չունեն. ինչպես՝ նկատառում, բեռնատարողություն, բեռնաշրջանառություն, քիթնդազլանում, եզրակացություն, դպրոցաշինություն, հանձնարարություն, հեռուստատեսություն, ցանձառարածություն, հովատարածություն, զորավարություն, աշխարհաբնականություն և այլն: Նման բարդություններ են կազմվում նաև էլեկտր և էներգ

փոխառյալ բաղադրիչներով: Ինչպես՝ էլեկտրագինում, էլեկտրա-
զոդում, էներգանոորդում (էներգանորոգող), էներգամատակա-
րարում (ՍՀ), էներգազարգացում, էլեկտրակենտրոնացում և այլն:

Գոյական-բայ բաղադրությանը կազմված բարդությունները
շարահյուսական կապակցության վերածելիս ստացվում են այն-
պիսի շարահյուսական հարաբերություններ, ինչպիսիք նախադա-
սություն մեջ ունի բայը իր լրացումների հետ (խնդրային և պա-
րագայական):

դ) Ածական կամ մակբայ+բայարմատ կամ բայանիմ

§ 498. Այս կաղապարով կազմվում են հիմնականում գործո-
ղի անվան հատկանիշ արտահայտող բառեր՝ ածականներ, այլև
քիչ թվով գոյականներ:

Ածականով կամ մակբայով և բայարմատներով բաղադրված
բարդություններից են՝ առաջնեկ, առաջադիր, առաջընթաց, ավտո-
ժալուր, արդարադատ, արդարախոս, արագընթաց, արագանոս,
արագավազ, բարեգուշակ, բազմատանջ, բարձրախոս, բարձ-
րադիր, քազմաշարշուր, բազմագրադ, բազմաստեղծ, դյուրա-
գրգիռ, դյուրահավատ, դյուրաշարժ, երկարածիգ, երկարա-
նվազ (երկար նվագող—дольгостроющий), քեքևասաֆ, լայնածիգ,
լայնածավալ, լավատես, լիակատար, խորաբախանց, խորամուխ,
խստահայաց, ծանրագնա (ԼՄ, Կանաչ ապրիլ), կարմրավառ,
կանխորոշ, հեռահար («Հատուկ հարմարանքների վրա գտնվում
են հեռահար հզոր հրթիռներ», Եր.), հեռարձակ, հեռացատկ, հե-
ռատիպ, հազվագյուտ, հառատե, հետամնաց, հեռածավալ, հե-
ռուստացույց, ձրիակեր, նեպընթաց, մեծադիր, մշտանդինչ, մե-
ծախոս, մենակատար, նորաթուխ, նորավիթ, նորաբողբոջ, նո-
րապսակ, նորածիլ, նրբանկատ, նրբակերտ, շրջահայաց, շատա-
խոս, շարախինդ, շարակամ, շարախոս, պերճախոս, պոռոտախոս,
ստորագիր, սրընթաց, ստախոս, սրատես, վատատես, վաղաքա-
ռամ, փնջապարտ, ուղղաթիռ և այլն:

§ 499. Բարդության այս տիպը հաճախ գործածվում է նաև
ուրյուն վերջածանցով: Ինչպես՝ խստապահանջ-խստապահանջու-
թյուն, լավատես-լավատեսություն, նրբանկատ-նրբանկատու-
թյուն և այլն: Կան նաև այս տիպի բարդություններով կազմված

բառեր, որոնք բառային անկախություն և կոնկրետություն են ստանում միայն ածանցներով (-իկ, -ուն, -ություն, -ում, -անք և այլն), ինչպես՝ հարանուն, սուտմեռուկ, բարեկեցիկ, բռնագրովիկ, կիսահաղորդիչ, զեղերեսում (սֆերերեսման համար օգտագործում են ժանյակք, են), կիպահղկում (եր.), նորամուծություն, հեռուստահաղորդում, հեռուստատեսություն, հեռուստահսկողություն, բազմախոստում, բացառիկ, բացառյալ, բացառություն և այլն:

§ 500. Ածականով կամ մակբայով և բայարմատներով բաղադրված բարդությունները արտահայտում են հիմնականում պարագայական հարաբերություն. ինչպես՝ տեղի (խորաթափանց, հեռարձակ, հեռածափալ), ձևի (արագընթաց, դուրաշարժ, թեթևասահ, սիրճախոս), ժամանակի (կանխորոշ, երկարատև, երկարանվագ, մշտաճեղհչ, վաղախոսում), չափի (բազմազբաղ, շատակեր, շատախոս, բշակեր) և այլն:

Հիշյալ բարդությունների շարահյուսական հարաբերության բնույթը կախված է նրանց առաջին ելրի բաղադրիչի բառային իմաստից. եթե ածական է, ձևի պարագայական հարաբերություն է արտահայտում, եթե մակբայ է՝ իր իմաստին կամ տեսակին համապատասխան պարագայական հարաբերություն (տեղի մակբայը՝ տեղի պարագայի, ձևի մակբայը՝ ձևի պարագայի հարաբերություն):

դ) Դերանուն+բայարմատ

§ 501. Այս կաղապարով կաղմված բարդություններն ունեն գործողություն կատարողի կամ գործողի անվան հատկանշի իմաստ և զերազանցաբար ածականներ են. ինչպես՝ ամենագետ, ամենաստեղծ, ամենատես, բոլորանվեր, ինքնաբուխ, ինքնագործ, ինքնագնաց, ինքնընթաց, ինքնաքափ, ինքնաքիռ, ինքնաեռ, ինքնամիտփ, ինքնակոշ, ինքնահավան, ինքնահնար ինքնակործան, ինքնանոս, ինքնավստահ, ինքնավար, ինքնասեր, ինքնասպան, ինքնաստեղծ, ինքնամեծար, ինքնուս, ինքնաֆնադատ, ինքնիշխան, եսասեր, եսապաշտ, այլասեր, այլամեծ, ինքնաբնութագիր, ինքնամոռաց, իրարամեծ և այլն:

§ 502. Այս աիւրի բարգուժյուններից շատերը գործածվում են նաև-ուրյուն, -ական և այլ ածանցներով. ինչպես՝ եսասեր-եսասիրւոյուն, եսասիրական, ինքնավստահ-ինքնավստահուրյուն, ինքնավստահորեն, ինքնասպան-ինքնասպանուրյուն, ինքնավար-ինքնավարուրյուն և այլն, իսկ շատերն էլ կոնկրետանում և որոշակիանում են միայն -ուրյուն, -ում ածանցների շնորհիւ. ինչպես՝ ալլափոխուրյուն, ինքնամերկացում, ինքնարուծում, ինքնածրագրւորում, ինքնահաստատում. ինքնառնչացում, ինքնաստորացում, ինքնազանազանում (ԳԹ), ինքնախարեւոյուն, ինքնասպանովուրյուն, ինքնակրքուրյուն, ինքնաձաղկում, ինքնադբսեւում, ինքնակառավարում, ինքնաժխտում, ինքնուրոշում և այլն:

§ 503. Դերանունով և բայարմատով բաղադրված բարգուժյուններից շատերը գործողություն կատարողի հատկանշային իմաստի հետ հաճախ արտահայտում են նաև գործողություն կատարողի առարկայական (գործիք, մեքենա, սարք) իմաստ. այսպես՝ ինքնազնաց, ինքնարափ, ինքնաբիռ, ինքնանեռ, ինքնահոս և այլն:

§ 504. Ամեն դերանունը իբրև բարգուժյան առաջին եղբ հանդես է գալիս մի քանի բայարմատ բաղադրիչով վերջացող բարգուժյուններում. ինչպես՝ ամենազետ, ամենակուլ («Ծուխը ամենակուլ հրդեհ էր դարձել», ԲՎ, Ծաղիկներս մնացին հեռվում), ամենատես, ամենահաղթ, ամենաստեղծ, ամենասուպառ և այլն:

Ամեն դերանունով և բայարմատով բաղադրված բարգուժյունները լայն տարածում չգտան ժամանակակից հայերենում թերևս ամենա բաղադրիչի ածական խոսքի մասի մեջ ունեցած հատուկ քերականական և բառակազմական դերի ընդլայնման շնորհիւ:

Մանր. — Ամեն բաղադրիչը հազվագյուտ գործածություն ունի նաև դոյական բաղադրիչների հետ: Գեղարվեստական գրականության մեջ հայտնի են ամեն բառով և դոյականով բաղադրված շատ քիչ թվով բառեր. ինչպես՝ ամենապոեմ (ԵԶ), ամենազազան (Ն. Զարյան), ամենամարդ («Դու կենդանի մարդ ես, ամենամարդ մարդը», ՊՍ, ՄԱՓ), ամենահայր, ամենահայ («Ամենամեծ դու նահատակ, ամենահայր, ամենահայ», ՊՍ, ԱԶ) և այլն: Սրանք անհատական, ռեական (կամ օկադիոնալ) կադմություններ են, որոնք ժամանակակից հայերենի բառաբարդության մեջ հող չգտան արմատավորվելու:

§ 505. Դերանուններ + բայարմատ կամ բայահիմք բաղադրությունները շարահյուսական կապակցության վերածելիս արտահայտում են հիմնականում ենթակայի և մասամբ խնդրային հարաբերություն. ինչպես՝ ա) ենթակայի հարաբերություն՝ ինքնաբերական (ինքը անող), ինքնագնաց (ինքը գնացող), ինքնաթիռ (ինքը թռչող), ինքնավար (ինքը վարող), ինքնաեղ (ինքը եղացող), ինքնաբերական (ինքը բերանացող) և այլն, բ) խնդրային՝ այլամեծ (ուրիշին մեծող), այլասեր (ուրիշին սիրող), ինքնասեր (իրեն սիրող), ինքնամեծար (իրեն մեծարող), ինքնաբուխ (իրենից բխող), ինքնաբուխ և այլն:

§ 506. Պետք է նկատել, որ դերանունով և բայարմատով կազմված զուտ պարագայական հարաբերություն արտահայտող բարդությունները հազվագյուտ են. առավել հաճախ են հանդիպում ենթակա—ստորոգյալի և խնդրային կամ պարագայական հարաբերությունը միաժամանակ արտահայտող բարդություններ. ինչպես՝ ինքնամեծար (ինքն իրեն մեծարող), ինքնահավան (ինքը իրեն հավանող), ինքնասպան (ինքն իրեն սպանող), ինքնամիտ (ինքը իր մեջ ամիտոված), ինքնամոռաց (ինքն իրեն մոռացած), ինքնաբերական (ինքն իրեն բերանացող) և այլն:

կ) Թվականներ + բայարմատ կամ բայահիմք

§ 507. Թվականներ + բայարմատ կամ բայահիմք կաղապարով կազմված բարդություններն ունեն ածականի կամ մակբայի խոսքի մասային իմաստ և արտահայտում են ձևի պարագայի շարահյուսական հարաբերություն. ինչպես՝ միալար, միահեծան, փառածալ, փառաբեր, փառաշուք, հեղինակ (ուրիշին) և այլն:

դ) Ածական կամ մակբայ + բայ

§ 508. Ածականով և բայարմատով կազմված մի շարք բարդություններից բայակերտ մասնիկի հաջորդողով կարելի է ստանալ ածականով և բայով բաղադրված բարդություններ. ինչպես՝ փառաբերական, զգալի—զգալի, զգալի—զգալի, զգալի—զգալի, զգալի—զգալի, զգալի—զգալի:

սել, հավասարակշիռ-հավասարակշռել, շատախոս-շատախոսել, բացահայտ-բացահայտել և այլն:

Կան ածականով կամ մակբայով և բայարմատով բաղադրված բալականաչափ բարդություններ, որ առանձին դործածություն չունեն և բառային ինքնություն են ստանում, երբ երկրորդ եզրը բայ է լինում. ինչպես՝ ազատագրել, ազատագրվել, բացասել, բացակասել, բացառել, բռնագանձել, բռնադատել, բարեմաղթել, բարեկամել, խորտակել, խորասուզվել, կատարելագործել, կանխամտածել, քերականացնել, հայտնաբերել, հետաձգել, ողջագուրվել, վատաբանել, փաշալեհել և այլն:

Այսպիսի բարդությունները արտահայտում են այնպիսի շարժյուսական հարաբերություններ, ինչպիսի հարաբերություն արտահայտում էին ածականով և բայարմատով բաղադրված բարդությունները, այսինքն ունեն հիմնականում սլարավայական և խընդրային հարաբերություն:

ՆՈՐ ՏԻՊԻ ԻՍԿԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 509. Ժամանակակից հայերենի բառակազմության մեջ մեծ տեղ են զբաղում նաև փոխառյալ և սևիական բաղադրիչներով բաղադրված բարդությունները: Սրանք առավել բնորոշ են ռուսերենին ու միջազգային լեզուներին և մեր լեզվի մեջ առաջացել են ռուսերենի ազդեցությամբ և միջնորդությամբ: Այսպիսի բառերի նմանակությամբ և, հաճախ, ուղղակիորեն դրանց պատճենմամբ, հայերենի սովետական շրջանում կազմվել են մի շարք նոր բառեր, որոնց բաղադրիչներից մեկը ընդհանուր է և նույնանում է ռուսերենի կամ տվյալ միջազգային բառի որևէ բաղադրիչին (գերազանցապես առաջին). ինչպես՝ սպորտմիություն (հմմտ. спортсоюз), սպորտխորհուրդ (спортсовет), սպորտդահլիճ (спортзал), հիդրոկայան (гидростанция), ավտոկայան (автостанция), ֆոտոռըպակից (фотокорреспондент), սպորտընկերություն և այլն: Սրանցից շատերը մերվել են հայերենին և պատկանում են իսկական բարդության համապատասխան կաղապարներով կազմված որևէ տիպին. ինչպես՝ էլեկտրակայան, ջերմաէլեկտրակայան, էլեկտրագողում,

էլէկտրախոնավաչափ, ապակեպնդիտապլաստ, սպէկտրալուսաչափ, սորաափորձարկում և այլն:

§ 510. Կան փոխառյալ բաղադրիչներով և հայերեն բառերով բաղադրված մի շարք բարդություններ, որոնք շատ կողմերով տարբերվում են վերոհիշյալ բարդություններից: Այսպէս են ռադիո, հիդրո, տուրբո, մոտո, կինո և այլ փոխառյալ բաղադրիչներով կազմված հայերեն բարդությունները, որոնք իրենց թե բառային ընդհանուր իմաստով, թե բարդության ներսում ունեցած բաղադրիչների ներքին փոխհարաբերութեամբ և թե ձևով ինչ-որ չափով տարբերվում են իսկական և կցական բարդություններից: Վերոհիշյալ բաղադրիչներով կազմված բարդությունները բարդության այս կամ այն տեսակի մեջ դասելը արվում է հարաբերական առումով. այսպէս՝ կինոհամերգ, կինոստեղծագործություն, կինոարդյունաբերություն, կինովիպակ, կինոսահ, կինոնկարահանում, ռադիոակնաբեկ, ռադիոթեմադրություն և այլ բարդությունները մասամբ մոտենում են նոր տիպի հարադրական բարդություններին (հմտ. կինո-թատրոն, գրադարան-ընթերցարան, վազոն-ռեստորան և այլն), իսկ մասամբ էլ գոյականներով բաղադրված իսկական բարդություններին (հմտ. հուշադրյուր, խաչքար, տունդարձ, հուշարձան և այլն), քանի որ ինչ-որ չափով ունեն նաև լրացում-լրացչալի հարաբերություն, սակայն այդպիսի նոր տիպի բարդությունները բացելիս բարդության բաղադրիչների շարահյուսական հարաբերությունն այնքան էլ որոշակի և հստակ չէ և չունի գոյականներով կազմված իսկական բարդությունների բաղադրիչների ներքին կապի հարստությունն ու բաղմադանությունը: Քերեւս այս է պատճառը, որ նման բարդությունները դեռևս լիակատար կերպով չեն մերվել մեր լեզվի բառակազմությանը, մասնավորապէս, որ դեռևս չունեն հոգաբաղումով ձևեր (ինչպէս էլէկտր(ա) և էներգ(ա) փոխառյալ բաղադրիչներով կազմված բարդությունները) և շեշտի տեղափոխութեանից չեն հնչյունափոխվում, ինչպէս սովորաբար հնչյունափոխվում են հայերեն բարդ բառերի առաջին բաղադրիչները իսկական բարդություններում:

Այսպիսի բարդությունները իսկական բարդությունների մեջ դասելու հիմնական փաստարկը այն է, որ նման բարդությունները արոհելիս բաղադրիչները շարահյուսական կապակցութեան իմաստ

չեն արտահայտում (համա. կինո ստեղծագործություն, կինո ակնարկ, ռադիո բեմագրություն, կինո նկարահանում և այլն), ինչպես կցական բարդություններում էլ (համա. կեսգիշեր— կես գիշեր, փակուղի—փակ ուղի, կեսօր—կես օր և այլն):

§ 511. Նման նոր տիպի իսկական բարդությունների փոխառյալ բաղադրիչները են.

Հիդրո. Հիդրոերկրաբան, հիդրոէներգաշինարար, հիդրոպոմպ, հիդրոփական, հիդրոկայան, հիդրոնախաղիժ, հիդրոհանգույց, հիդրոտորտ և այլն:

Ծանոթ.— Վերոհիշյալ և առհասարակ փոխառյալ բաղադրիչներով կան նաև փոխառյալ բարդ բառեր. *ինչպես՝* նիդրոագրեգատ, նիդրոդինամիկա, նիդրոտուրբին, նիդրոնետուրս, միկրոտուրնիւր, տուրբոկոմպրեսոր, տուրբոգենեւատոր, տեխնոէֆսպորտ, ավտոկրոս, կինոտեխնիկում, կինոմեխանիկա, կինոտիլոգիա, կինոսեկցիա, կինոստուդիա, ռադիոգալակտիկա, ֆոտոխրոնիկա, ռադիոէլեկտրոնիկա և այլն: Սակայն, այստեղ խնդիրը վերաբերում է փոխառյալ և սեփական բաղադրիչներով կազմված բարդություններին և նրանց բաղադրիչներին իմաստների փոխհարաբերության հարցին:

Կինո. Կինոարվեստ, կինոարխիվ, կինոակնարկ, կինոդիտում, կինոդրվագ, կինոբաժին, կինոէկրան, կինոմիավորում, կինոէկզու, կինոմասնագետ, կինոպատեկեր, կինովավերագրող, կինովիսակ, կինոդրամատուրգ, կինոմարաթոն, կինոբեմագրություն, կինոբառարան, կինոդործիչ, կինոարդյունաբերություն, կինոկազմակերպություն, կինոնկարահանում, կինոհանգես, կինոստուդատես, կինոպատկեր, կինոփառատոն, կինոշաբաթ և այլն:

Միկրո. Միկրոավտոբուս, միկրոամպերմետր, միկրոաշխարհ, միկրոայց, միկրոշարժիչ, միկրոշրջան, միկրոնկարիչ, միկրոմանրանկարիչ, միկրոդուսանկար, միկրոքանդակ և այլն:

Մոտո. Մոտոարշավ, մոտոհետևակ, մոտոհրաձգային, մոտովաղք, մոտովարորդ, մոտոմրցում, մոտոշարասյուն, մոտոնավակ, մոտոմեքենայացու և այլն:

Ռադիո. Ռադիոակնարկ, ռադիոաղբյուր, ռադիոաստղադիտակ, ռադիոբեմագրություն, ռադիոգիր, ռադիոլուծարան, ռադիոդիտարկում, ռադիոժամ, ռադիոհանգես, ռադիոդաշնություն, ռադիոկենսաբանություն, ռադիոմեկնաբան, ռադիոմրցանակաբաշ-

խոթյուն, ռադիոտեստաներիություն, ռադիոէկենտրոն, ռադիոհամալսարան և այլն:

Տուրբո. Տուրբոպտուտակալին և այլն:

Ֆոտո. Ֆոտոթերմոկլից, ֆոտոէկենոսիրող, ֆոտոհեռագիր, ֆոտոստեղծագործություն, ֆոտոպատճեն, ֆոտոցուցահանդես, ֆոտոցուցատախտակ, ֆոտոարվեստ, ֆոտոթագավեն և այլն:

Մանոր.— Կան նոր տիպի իսկական բարդություններ էլ, որ առաջացել են ուղղակիորեն հապավման հիմքով. այսպես են ավտո(մոբիլ) և սպորտ բաղադրիչներով կազմվածները. ինչպես՝ ավտոխնուղի (ավտոմոբիլային կամ ավտոմոբիլներ խճուղի), ավտոպարկ (ավտոմոբիլային պարկ), ավտոգործարան (ավտոմոբիլի գործարան), ավտոգրասենյակ, ավտոկայան, ավտոտրնտեություն, ավտոդպրոց, ավտոդղ, ավտոձեռնարկություն, ավտոնապարհ, ավտոմիլիստություն, ավտոշինարար, ավտովառող, ավտոշարասյուն, սպորտակումբ, սպորտապարհ, սպորտընկերություն, սպորտդպրոց, սպորտդահլիճ, սպորտմիություն, սպորտխորհուրդ, սպորտհրապարակ և այլն: Սրանցից ավտո փոխառյալ բաղադրիչը հապավված ձևով էլ վաղուց ի վեր դիտակցվում է իբրև առանձին բառ և իբրև այդպիսին ըմբռնվում է պարզ, քան հապավված ձևով, իսկ սպորտ բառը առանձին գործածություն ունի և նրանով կազմված բառերում հապավված կամ չդրսևորված ալիք, —ի վերջամասնիկները բուն իսկական բաղադրյալ մեջ էլ ձևաբանական դրսևորում չունեն (հմմտ. իսաղահրապարակ—իսաղի հրապարակ, ջերմակայան—ջերմային կայան և այլն): Հետևաբար, սրանք առավել ճիշտ կլինի համարել իսկական բարդությունների:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

§ 512. Հայոց լեզվի բառապաշարը սովետական շրջանում հարստացավ բառակազմության նոր տեսակով՝ հապավումներով:

¹ Բառակազմության այս տեսակը սկզբնապես կոչվեց նորագույն հապավումներ: Տե՛ս Դ. Սևակ, նորագույն հապավումները հայերենում, «Տեղեկագիր» հաս. դիտ., 1947, № 5, էջ 55—67, ալև «Հայոց լեզվի դասընթաց», 1958, էջ 182—198:

Հապավումները այն բաղադրյալ բառերն են, որոնք կազմված են բաղադրյալ անվանումների, բառակապակցությունների կըրճատված մասերի միացումով. ինչպես՝ զիտկաբինետ, կուսկում, տեղկում և այլն: Բառերի այս կըրճատված մասերը փոխարինում են համապատասխան ամբողջական բառերին և դրանց կըրճատ ներկայացուցիչներն են:

Հայոց լեզվի բառապաշարը օբյեկտը համարվում և հարստանում է նորանոր հապավումներով, որոնք հատկապես մեծ թիվ են կազմում վերջին երկու տասնամյակներում. դրանք հիմնականում հիմնարկ-ձևոնարկությունների, զանազան կազմակերպությունների, նորաստեղծ պետությունների և հանրապետությունների տառային և վանկային հապավումներով կազմված անվանումներն են:

§ 513. Հապավումները կազմվում են բաղադրության հիմունքով և դասվում են բաղադրյալ բառերի շարքը, սակայն բառակազմության իրենց յուրահատուկ ձևով տարբերվում են ժամանակակից հայերենի բառակազմության մյուս եղանակներից: Հապավումները առաջացել են հիմնականում դրավոր լեզվից, վերջինիս կըրճատ դրությունից և դրանից հետո են միայն տարածվել բանավոր լեզվում, մինչդեռ բարդությունները (հարադրական և համադրական) և ածանցավոր բառերը սկզբնապես առաջացել են հիմնականում բանավոր լեզվում և այնուհետև՝ օրինաչափորեն տարածվել նաև դրավոր լեզվի մեջ: Եվ հետո՝ եթե մյուս բաղադրյալ բառերը (բարդությունները և ածանցավոր բառերը) բաղադրվում են հիմնական ու երկրորդական ձևույթներից և բառերից, ապա հապավումների բաղադրիչները ձևույթային կարգի միավորներ չեն: Իհարկե, սա չի վերաբերում վանկաբառային հապավումների վերջին բաղադրիչին, որը բառային միավոր է. ինչպես՝ ֆալքյուրո, կուսկումիտե, շինգրասենյակ և այլն: Հապավման կըրճատված բաղադրիչները վանկեր, բառամասեր և սկզբնահնչույթներ (սկզբնատառեր) են, որոնք առանձին վերցրած իմաստ չունեն: Այնուհետև, բառակազմության մյուս տեսակները թեև նույնպես կազմված են առանձին բաղադրիչների համադրումից, ինչպես և հապավումները, սակայն առաջիններում բաղադրիչների իմաստները պահպանված և հասկանալի են, մինչդեռ հապավումների բաղադրիչները համապատասխան բառերից մեխանիկորեն անջատ-

ված բաղադրիչներ են և անմատչելի ու անհասկանալի են բոլոր նրա-
նանց համար, ովքեր անծանոթ են դրանց կազմությանը: Հապավ-
ման բաղադրիչները դերադանցապես համապատասխանում են
վերջված բաղադրյալ անվանումների կրճատված առաջին վանկե-
րին, մասերին կամ առաջին հնչույթներին ու տառերին:

Մանր.— Հապավումների ստեղծելու փորձեր կղել են ղեռն
հնում: Մագաղաթի և թղթի պակասը ստիպել է մարդկանց բառերը
կրճատելու ելք սրտնել: Հնում նրանք բավաբարվել են առավել
դորձածական բառերի կրճատումով. այսպես՝ աստված կրճատ
գրում էին ամ, սուրբ—սբ, և այլն—ևն, ուրյուն ածանցը րն և
այլն: Այնուհետև, հասարակական կյանքի արագ դարդացումը ար-
դեն ոչ միայն թղթի, այլև ժամանակի խնայողության պահանջ էր
ղնում: Տարբեր երկրներում միաժամանակ սկսեցին կրճատել զա-
նազան պետությունների և այլ բաղադրյալ հատուկ անուններ:

Հապավումները լայն տարածում գտան Սովետական Միու-
թյունում: Սովետական Միության պետական, կուսակցական
ապարատների, հիմնարկների, կազմակերպությունների ընդարձակ
անվանումները (հմատ. շրջանային ժողովրդական վերթության
բաժնի վարիչ՝ շրջժողկրթբաժնար) շատ հաճախ էին դորձածվելով,
բնականաբար, ձգտում էին դեպի կրճատ գրությունը և վերածվում
հապավումների: Եվ ահա ստեղծվեցին ու լայնորեն տարածվեցին
մի շարք հապավումներ. ինչպես՝ ՀամԿ(բ)Կ (Համամիութենական
կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցություն), ԼԿԵՄ (Լենինյան
կոմունիստական երիտասարդական Միություն), լուսժողկոմատ
(լուսավորության ժողովրդական կոմիտատ), ժողկոմխորհ
(ժողովրդական կոմիտարների խորհուրդ) և այլն:

§ 514. Հապավումներով կազմվում են գերադանցապես բա-
ղադրյալ դոյական անուններ:

§ 515. Հապավումների մեջ անհրաժեշտ է սահմանադատել
վեներանի, գործածական և, այսպես կոչված, պատմական հապա-
վումները: Վերջիններս այն հապավումներն են, որոնք գործածվել
են միայն պատմական նախորդ ժամանակաշրջանում և այժմ չեն
գործածվում: Դրանցից են՝ Արմենկում (1919 թ.—ՌԿ(բ)Կ Հայաս-
տանի կոմիտե), Ամերկում, ՀամԿ(բ)Կ, Հայաստուն (հայ ար-

վեստների տոն), նէպ, շեկա, կոմինտերն. բանֆակ, բաուրակոմ.
կինբրաժին, հեղկոմ, Ալեկպոլ և այլն:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ՏԵՍԱՆԵՐԸ

§ 516. Հապավումները ըստ կազմության լինում են վանկա-
յին, տառային, բառային և խառը²:

Ա. ՎԱՆԿԱՅԻՆ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

§ 517. Հայերենում ամենատարածված հապավումները վան-
կային հապավումներն են, այսինքն այն հապավումները, որոնց
բոլոր բաղադրիչները կազմված են վանկերից կամ բառամասերից³
և փոխարինում են համապատասխան լրիվ բառերին: Վանկային
հապավումներից են՝ ագրոֆակ, Անդրկենտգործկոմ, Անդրառանս-
շին, աշխդեկ, աշխօր, լուսաշխ, պետապ, սոցապ, առժողկոմատ,
Հալառ, հացառ, երառ, պետառ, սննդառ, տնտառ, կոոպառ, տեղ-
արդ, շինարդ, բազմարդ, գունարդշին, արեկոմ, արտժողկոմատ,
արտգործկոմ, բաներիտ, բանկոոպ, բանֆակ, լուսբաժվար, կազմ-
բաժվար, ժողկրթբաժվար, հողբաժվար, բուժսանժառ, բուժֆակ,
բնակշին, բնակշինկոոպ, գլխախշին, գյուղկոոպ, գործկոմ.
շրջգործկոմ, կենտգործկոմ, գործարեկոմ, ֆարգործկոմ, գուն-
արդշին, դասկոմ, դասդեկ, դասվար. դիամատ, երարդառ, եր-
արդշին, երմասնարդառ, երհաղկոոպառ, երհիմշին, զինկոմ, զին-
դեկ, զինառ, խմբկոլ, ժողանտխորհ, կենտկոմ, կենտգործկոմ,
կուսկոմ, շրջկոմ, տեղկոմ, կոմկուս, կոմբջիջ, կոմինտերն, կո-
մունշին, ժողկրթբաժվար, կուլտառ, կուսկոմ, կուսֆաղկոմ, Հալ-

² Տե՛ս Ս. Ա. Էյոլան, Հապավումներ, Հայոց լեզվի դարգացումը սովետա-
կան շրջանում, 1973, էջ 126—139:

³ Այստեղ վանկատման կանոնի հետ միաժամանակ հավասարապես գործում
է նաև կրճատման կանոնը, որովհետև բացի վանկային բաղադրիչներից (հմմտ.
դին, բան, կինո և այլն), մեծապես գործածվում են նաև այն բաղադրիչ-
ները, որոնք կազմված են հապավվող բառերի առաջին վանկի և հաջորդ վան-
կի բաղաձայնի միացմամբ (հմմտ. աշխ, անդր, արդ, արտ, գուն, ժող, կրթ,
կուլտ, լուս, տնտ, սպառ, շրջ և այլն). այնպես որ, տվյալ դեպքում վանկային
անվանումը պայմանակամ է:

արդշին, Հայպետհրատ, Հայջրմատ, Հայտնտառ, Հայփիմարդշին, պետհրատ, ուսմանկհրատ, պետբուժհրատ, փաղմատ, հայջրմատ, մետշին, փաղշին, ջրշին, ջրկոմ, պատմատ, պետապ, պետշին, պետառ, բաժվար, ջոկվար, հոկվար, դասվար, ուսմասվար, տեղարդ, տեղկոմ, տնտառ, ժողտնտխորհ, տնտմաս, փաղարդ, փաղկոմ, փաղտրանս, փաղմատ, փաղշին, ֆիզֆակ, բուժֆակ և այլն:

§ 518. Ստորև բերվում է ժամանակակից հայերենում դործածված վանկային և վանկաբառային հասլավումների բաղադրիչների⁴ ցանկը:

Մանոր.— Դժիկներով արտահայտվում են հասլավումների միջադաս կամ վերջադաս դործածովյունները. ընդ որում նախադիր գծիկով արտահայտվում են հասլավումների վերջադաս դիրքերը, վերջադիր գծիկով՝ նախադաս դիրքերը, փակագծերի մեջ առնելված գծիկներով արտահայտվում են այն հասլավումները, որոնք կարող են հանդես գալ նաև միջադաս դիրքում. ընդ որում զուտ միջադաս դիրքով գործառող բաղադրիչները արտահայտված են և՛ նախադիր, և՛ վերջադիր գծիկով: Աստղանիշ է դրվում այն հասլավումների և նրանց բաղադրիչների դիմաց, որոնք հնացած են:

Ագիտ—(ագիտացիայի, ագիտացիոն), ագիտկետ, ագիտբաժին:

Ագրո—(ագրոնոմիական) — ագրոֆակ, ագրոլաբորատորիա, ագրոտեխնիկա, ագրոմիջոցառում, ագրոքիմիա:

Անդր—(Անդրկովկասյան)—Անդրկենտրոնկոմ, Անդրերկաթուղի, *Անդրֆեդերացիա:

Աշխ—(աշխատանքի, աշխատանքային)—աշխղեկ, աշխօր:

—Աշխ—(աշխատողների)—լուսաշխ, զեղաշխ, պետաշխանայուսարկղ:

Աշխատ—(աշխատող)—աշխատուժ:

—Ապ (ապահովագրովյուն)—պետապ, սոցապ:

Առ—(առողջապահովյուն)—*առժողկոմատ, առքաժին⁵, առկայան:

⁴ Հմմտ. Գ. Անակ, Հայոց լեզվի դասընթաց, 1955, էջ 186—188:

⁵ Այս և մի շարք հասլավումներ դործածվելով տեղաւոններից կազմված հասլավումների հետ (Եր, քաղ, հայ, լեն և այլն) կարող են հանդես գալ նաև

–Առ(առևտուր, առևտրի, առևտրական)– Հայառ, հացառ, երառ, պիտառ, տնտառ, երպտուղբանջարառ, կոտպառ:

Ավիառ-(ավիացիայի, ավիացիոն)–ավիաարդյունաբերություն, ավիարենկերություն, ավիագիծ, ավիախումբ, ավիադուռ, ավիա-
շոկատ, ավիափոստ և այլն:

(-) Արդ-(արդյունաբերական, -ության, լյան)–արդիինսլան, գունարդշին, կոչտարգկոմբինատ:

–Արդ (արդյունաբերություն)–տեղարդ, բազմարդ, շինարդ:

Արհ-(արհեստակցական)–արհկոմ, արհմիություն:

Արտ-(արտաբին)–արտոնողկոմատ, արտոնործմինիսարություն:

Բան-(բանվորական)–բաներիտ, *բանկոսոյ, *բանֆակ, բան-
թղթակից, բանուծ, բանավան, բանդյուղտեսչություն:

–Բաժ-(բաժին)–լուսբաժվար, կազմբաժվար, ժողկրթբաժվար:

Բուժ-(բուժական)–բուժանձնակազմ, բուժկետ, բուժսան-
մաս, բուժֆակ, բուժմիավորում, բուժպլոտֆիլակտիկ:

Բնակ-(բնակարանային)–բնակվարձ, բնակկառավարչու-
թյուն, բնակվարձկոսոյ, բնակշինկոսոյ, բնակշին, բնակտնտեսու-
թյուն, բնակմակերիս:

(-) Դազ-(զազի)–զազշինմոնտաժ, հարավզազշին, Հայզազ-
շին:

Դիտ-(գիտական)–գիտաշխատող, գիտկաբինետ, գիտհրատ, գիտխորհուրդ, գիտարշավ:

Դեղ-(գեղարվեստի)–գեղֆոնդ, գեղաշխ, գեղմասվար:

Դյուղ-(գյուղի, գյուղական)–գյուղխորհուրդ, գյուղսովետ, գյուղկոսոյ, Հայգյուղտրանս, գյուղերիտ:

Դյուղ-(գյուղատնտեսական)–գյուղինստիտուտ, գյուղբաժին, գյուղգործիքներ:

–Գործ-(գործերի)–արտգործմինիսարություն, *ներքգործժող-
կոմ:

(-) Գործ-(գործագիր)–գործկոմ, շրջգործկոմ, կենտգործկոմ:

(-) Գործ-(գործարանային)–գործուս, գործարհկոմ, ֆաբգործ-
կոմ, ֆաբգործուս:

միջադաս զիրքերում (հմմտ. առբաժին-քաղաքաժին, քիմշին-նրքիմշին, գունարդ-
շին-հայգունարդշին և այլն), սակայն այստեղ նկատի են առնված հասպաժում-
ների գործառության հիմնական զիրքերը:

Պուն-(գունավոր)—գունարդշին, գունմետշին:

Պաս-(դասարանի)—դասղեկ, դասվար:

Պիա-(գիականական)—գիամատ:

Սվր-(Սվրուպա, Սվրուպայի)—Սվրատոմ, Սվրասիա:

Նր-(Նրեանի)—Նրավտոտարանս, Նրարդառ, Նրարդշին, Նր-
դինառ, Նրհացառ, Նրմանարդառ, Նրբադէլեկտրացանց, Նրբադ-
էտոպառ, Նրբադմատ, Նրբադսովետ, Նրբադպլան; Նրբադվառեկիբ-
առ, Նրբիմշին և այլն:

Նրկր-(Նրկրամասային)—Նրկրկոմ:

Ջին-(գինվորական)—գինկոմ, գինկոմխարիատ, գինառ, գին-
մաս:

Էլ-(էլեկտրականության)—էլցանց, էլտրեստ:

(-)Էպիլ-(էպիդեմիական)—էպիդեկյան, սանէպիդեկյան:

Ժող-(ժողովրդական)—*ժողանտխորհ, ժողկրթբաժին, ժողգոր-
ծիքներ, *ժողկոմխորհ:

Լեն-(Լենինականի)—Լենտեղարդ, Լենբադկոմ:

Լեն-(Լենինյան)—*Լենուղի, *Լենկոմերիտմիության:

(-)Լուս-(լուսավորության)—*Լուսբաժին, պարտլուսցանց:

Խմբ-(խմբադրական)—խմբելու, խմբանձնաժողով:

Խնայ-(խնայողական)—խնայգրամարկդ:

-Խորհ-(խորհուրդ)—*տնտխորհ, *ժողանտխորհ, մանկխորհ:

*Խորհ-(խորհրդային)—խորհտնտնտնության:

Կազմ-(կազմակերպական)—կազմբաժին, կազմկոմիտե, կազմ-
խորհրդակցության:

Կենտ-(կենտրոնական)—Կենտկոմ, Կենտգործկոմ, Կենտվարչու-
թյուն, Կենտվիճվար:

Կիրով-(Կիրովականի)—Կիրովշին, Կիրովշինտրեստ:

-Կոմ (Կոմիտե)—Կենտկոմ, շրջկոմ, տեղկոմ:

-Կոմ (կոմիտե)—գինկոմ:

Կոմ-(կոմունիստական)—կոմիտեներ, *կոմբջիջ, կոմկուս, *կոմ-
ալմանախ:

Կոմուն-(կոմունալ)—կոմունշին:

-Կրթ-(կրթության)—ժողկրթբաժին:

-Կուս (կուսակցության)—կոմկուս, *համկոմկուս:

Կուս-(կուսակցության, կուսակցական)—կուսանդամ, կուսթեկնա-

ծու, կուսկաղմակերպություն, կուսքարտուղար, կուսհամագումար, կուստոմս:

Կուլտ-(կուլտուրական, կուլտուրայի)—կուլտկենցաղ, կուլտառ, կուլտապրանք, կուլտպրոպագանդին:

Համ-(համամիութենական)—Համկոմկուս, ՀամկկեՄ և այլն:

Հայ-(Հայաստանի)—Հայարդմոնտաժ, Հայգաղշին, Հայգիրք, Հայգյուղտեխնիկա, Հայգորգ, Հայէներգոցանցշին, Հայթըն-նարդ, Հայկոշիկառ, Հայկոոպ, Հայկուլտառ, Հայհագուստառ, Հայհիդրոէներգոշին, Հայմիսձուկառ, Հայշինտեխնիկաղմ, Հայ-ոսկերչառ, Հայպետհրատ, Հայպետնախագիծ, Հայջրմատ, Հայպետշին, Հայջրշին, Հայտնտառ, Հայթիմարդշին, Հայ-ֆիլհարմոնիա:

Հրամ-(հրամանատարական)—հրամկաղմ:

Հրատ-(հրատարակչություն)—սկտհրատ, ուսմանկհրատ:

Ճան-(ճանապարհային)—ճանշինդրասենյակ, ճանշինկայան:

Մանկ-(մանկական)—մանկհրատ:

Մանկ-(մանկավարժական)—մանկխորհուրդ, մանկուսուսմնարան:

-Մատ (մատակարարում)—քաղմատ:

Մատ-(մատակարարման)—մատբաժին:

-Մատ (մատերիալիզմ)—դիմատ, պատմատ:

Մերոդ-(մեթոդական, մեթոդիկայի)—մեթոդկաքինետ, մեթոդ-բյուրո, մեթոդխորհուրդ:

(-) Մետ-(մետաղների)—մետշին, դունմետշին:

(-) Մետ-(մետեորոլոգիական)—հիդրոմետածառայություն, մետ-բյուրո:

-Շին (շինարարություն)—հիդրոշին, Հայշին, մետշին, պետշին, դյուղշին:

Շին-(շինարարության, ական)—շինվարչություն, շինաղբ, շին-մաս, շինտրեստ, շինդաժին, Հայշինտեխնիկաղմ, շինմոնտա-ժային, շինգրասենյակ, շինինդուստրիա:

Շիր-(Շիրակի)—Շիրկանալ, Շիրջրանցք⁶:

Շրջ-(շրջանային)—շրջսովետ, շրջկոմ, շրջսննդառ, շրջմիլբաժին:

Պատ-(պատմական)—պատմատ:

Պատ-(պատանխանատու)—պատքարտուղար, պատխմբագիր:

6 Սրանցից սկզբնապես առավել դործածական էր Շիրկանալ ձևը:

- *Պարտ-(պարտիական, իսլի. տե՛ս կուս) — պարտաշխատող, պարտկոմ, պարտանդամ, պարտֆեկենաժու, պարտբյուրո, պարտքարտուղար, պարտշրջկոմ, պարտլուսցանց և այլն:
- Պարտ-(պարտադիր)—պարտուս:
- Պետ-(պետական)—պետքանկ, պետապ, պետթատրոն, պետշին, պետսլան, պետառ, պետավտոտեսչություն, պետհամալսարան, պետառտեսչություն, պետվարկ:
- Պրոֆ-(պրոֆեսիոնալ. տե՛ս արհ.)—պրոֆշարժում, պրոֆտեխնիկական, պրոֆտեխկրթություն:
- Ջոկ-(ջոկատի)—ջոկվար:
- Սան-(սանիտարական)—սանտեխմոնտաժ, սանհանգույց, սանմաս:
- Սոց-(սոցիալական)—սոցապ, սոցդրություն:
- Սոց-(սոցիալիստական)—սոցշինարարություն, սոցմրցում, սոցշարժում:
- (-)Սպառ-(սպառողական)—սպառկոսպ, շրջսպառմիություն:
- Վար (վարիշ, վարող)—բաժվար, ջոկվար, հոկվար, ուսմասվար, դասվար:
- (-)Տեխ-(տեխնիկական)—տեխմոնտաժ, սանտեխմոնտաժ, տեխմինիմում, տեխգրասինյակ:
- Տեղ-(տեղական)—տեղարդ, տեղկոմ, տեղարդկոմբինատ:
- Տեռ-(տնտեսական, ության)—տնտառ, ժողտնտխորհ, տնտհաշվարկ:
- Տրաև (տրանսպորտ)—ավտոտրանս, քաղտրանս:
- Տուր-(տուրիստական)—տուրբաղա:
- Ուս-(ուսումնական)—ուսմասվար:
- Ուս (ուսուցում)—պարտուս, ֆաբգործուս:
- Փոխ-(փոխադարձ)—*փոխօգկոմ (ԽՀ, 1925 թ.):
- Քաղ-(քաղաքական)—քաղբաժին, քաղլուսցանց, քաղբյուրո, քաղդեկ:
- (-)Քաղ-(քաղաքի, -ային)—քաղարդ, քաղկոմ, քաղսովետ, քաղտրանս, քաղառբաժին, քաղկայան, քաղմատ, քաղսլան, քաղվառելիքառ, քաղտեղեկանք:
- Քիմ-(քիմիական)—քիմկոմբինատ, քիմռեակտիվ, քիմմաքրում, քիմշին, քիմներկում:
- Ֆաբ-(ֆաբրիկայի)—ֆաբկոմ, ֆաբգործուս:

-Ֆակ (ֆակուտտո)—բուժֆակ, *բանֆակ:

Ֆին-(ֆինանսական)—ֆինբաժին, ֆինժողկոմ, ֆինպլան:

Ֆիզ-(ֆիզիկայի)—ֆիզմաթ:

Ֆիզ-(ֆիզիկական)—ֆիզկուլտ, ֆիզդաստիարակություն:

Ինչպես տեսնում ենք, բերված են մոտ 100 և ավելի հասլավման բաղադրիչներ: Այսինքն՝ պրոֆ. Սևակի բերած 70 բաղադրիչներին⁷ ավելացել է 30-ը, ինչպես՝ արդ, ագրո, ազիտ, ավտո, զեդ, դաս, դիա, եվր, էպիդ, մատ, մետ, սան, տուր, ուս⁸, ֆլմ և այլն:

Գործածությունից դուրս են եկել աշ (աշակերտական, հմմտ. աշկոսպ, աշխորհուրդ), բժ (բժշկական, հմմտ. բժֆակ, բժինստիտուտ), կին (կանանց, հմմտ. կինբաժին), հեռ (հեռագրական, հմմտ. պոստհեռոգիկոմատ), հող (հողագործական, հմմտ. հողժողկոմատ, հողբաժին), եւեբ (ներբործժողկոմ, ներբառ), ռալ (ռաշոնական—ռաշկոմ, ռաշսովետ)⁹, ուս (ուսանողական, ուսկոսպ, ուսգործբյուրո), պարտ (պարսկոմ) և այլն:

Հավասար և ղուգահեռ գործածություն ունեն պրոֆ և արհ բաղադրիչները:

§ 519. Ինչպես նկատելի է, հայերենի հասլավման կրճատված բաղադրիչների մեծ մասը նախադաս է, այսինքն դրվում է բառասկզբում և հանդես է գալիս իբրև լրացյալ՝ հաջորդ բաղադրիչների համար: Նկատելի է նաև, որ բաղադրիչների մեծագույն մասը միավանկ է, երկվանկ են ընդամենը մի քանիսը. ինչպես՝ անդր. հրաա, հրամ, բնակ, խնայ, ագրո, աշխատ և այլն: Թե միավանկ և թե երկվանկ բաղադրիչները փոխարինում են պարզ, ածանցավոր և բարդ ու բարդ ածանցավոր բառերին. ինչպես՝ եր-երեւանի, առառետուր, ապ-ապահովագրություն և այլն: Հասլավման բաղադրիչները իբրև կանոն վերջանում են բաղաձայն հնչյունով: Այստեղ իշխում է բառերի կրճատ գրության ընդունված կանոնը, համաձայն որի կրճատված բառի վերջվող բաղադրիչ մասը վերջանում է բաղաձայնով (հմմտ. հետևյալ համառոտագրությունները՝ պրոֆ. (պրոֆեսոր), թ. (թիվ), ընկ. (ընկեր), քաղ. (քաղաք), փ. (փողոց) և այլն):

7 Տե՛ս Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայերենի դասընթաց, 1955, էջ 182—195:

8 Ուսումնական իմաստով (հմմտ. ուսմասվար և այլն):

9 Փոխարինվել է հայերեն շրջ հասլավումով:

§ 520. Հայերենի հապավման բաղադրիչներից շատերը շեղվում են հայերենի վանկատման կանոնից և ընդգրկում նաև հաջորդ վանկի բաղաձայնը կամ բաղաձայնները. ստեղծվում են կրկնակի բաղաձայն հնչյուններով բաղադրիչներ. ինչպես՝ մանկ (մանկավարժական), երկր, եվր, տնտ (տնտեսական, -ություն, -ության), կրք (կրթություն)¹⁰, փոխանակ լինելու ման, եր, տն, կր և այլն:

§ 521. Հաճախ վանկաբառային հապավման առաջին բաղադրիչները ձևով համընկնում են բարդ բառերի առաջին բաղադրիչներին, ինչպես՝ գյուղխորհուրդ, լուսբաժին, կանաչշին, բուժկետ, բուժմիավորում և այլն: Սակայն այս նմանությունը արտաքուստ է միայն: Հապավման հիշյալ բաղադրիչները բաբոթյան բաղադրիչներից տարբերվում են նրանով, որ ունեն իրենց կայուն և անփոփոխ բառային ու քերականական կոնկրետ իմաստները, մինչդեռ իբրև արմատներ, բարդ բառերի մեջ ունեն սոսկ ընդհանուր, քերականորեն չտարբերակված իմաստ, այսպես՝ լուս-ը իբրև հապավման բաղադրիչ ունի միայն լուսավորության՝ իմաստը (հմմտ. լուսբաժին, լուսցանց), իսկ իբրև արմատ՝ լույսի, լուսավոր, լուսային, լուսատու, լուսավորող և այլն (հմմտ. լուսակերտ, լուսատեխնիկական, լուսահանգույց, լուսաքողարկում, լուսաճաճանչ, լուսապսակ և այլն): Հետևաբար, արտաքին հնչյունական նմանությունը երբեք հիմք չի տալիս մոտեցնելու կամ նույնացնելու դրանք:

Բ. ՏԱՌԱՅԻՆ ՀԱՊԱՎՈՐՄՆԵՐ

§ 522. Տառային են այն հապավումները, որոնք կազմվում են բաղադրյալ անվանումներ բաղադրող բառերի սկզբնատառերով: Հապավման այս տեսակը հայերենի համար համեմատաբար ավելի քիչ է բնորոշ և իմաստով պակաս մատչելի է, քան վանկային հապավումը: Տառային հապավումների մեծագույն մասը փոխառյալ է (ռուսերենից կամ ռուսերենի միջոցով):

Հայոց լեզվի զարգացման սովետական շրջանի սկզբներին Հայփաղանց քիչ էին տառային հապավումները. ընդ որոսմ քիչ էին թե հայերեն բառերի կրճատումներից առաջացած և թե փոխառյալ

¹⁰ Սրանցում գործում է միայն կրճատման կանոնը:

տառային հապավումները: Վերջին երկու տասնամյակներում բա-
ռակազմության այս տեսակը զգալիորեն ակտիվացել է, և նրանով
կազմվել ու պատճենվել են բավական թվով բառեր: Տառային հա-
պավումները հիմնականում հատուկ բազազրյալ անուններ են և
զրանց բոլոր բազազրիչները գրվում են մեծատառերով: Փոքրատա-
ռերով են գրվում տառային հապավումներից մի քանիսը, որոնք
դիտվում են որպես հասարակ գոյականներ. ինչպես՝ բուհ, նկպ,
գլխ և այլն:

§ 523. Հայերենի տառային հապավումներից են՝

ԱԲԳ՝ Արգնու բյուրեղապակու գործարան:

ԱԷԿ՝ Ատոմային էլեկտրակայան:

ԱՄԸ՝ Աբարական միացյալ հանրապետություն:

ԱՊԽ՝ աշխատանքի պաշտպանության խորհուրդ:

ԲԱՄ՝ Բայկալ-Ամուրյան մայրուղի:

ԲՈԴ՝ Բարձրագույն ուսումնական հաստատություն:

ԲՇԳ՝ բնակարանային շահագործման գրասենյակ:

ԳԴԸ՝ Գերմանական Դեմոկրատական Հանրապետություն:

ԳՖԸ՝ Գերմանական Ֆեդերատիվ Հանրապետություն:

ԵԱԸ՝ Եգիպտոսի Արաբական Հանրապետություն:

ԵԲԿ՝ Երկաթբետոնե կոնստրուկցիաներ:

ԷՀՄ՝ էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենա:

ԺՏՆՅ՝ Ժողովրդական տնտեսության նվաճումների ցուցա-

հանդես:

ԳԴԸ՝ Գերմանական Դեմոկրատական Հանրապետություն:

ԳՖԸ՝ Գերմանական Ֆեդերատիվ Հանրապետություն:

ԿԱԸ՝ կառավարման ավտոմատ համակարգ:

ԿԺԴԸ՝ Կորեական Ժողովրդական Դեմոկրատական Հանրապե-
տություն:

ՀԱԸ՝ Հայկական Սովետական հանրազիտարան:

ՀԱՄԽ՝ Հայաստանի արհեստակցական միությունների խոր-

հուրդ:

ՀԱՄԿԽ՝ Համամիութենական արհեստակցական միությունների
չենտրոնական խորհուրդ:

ՀԳՄ՝ Հայաստանի գրողների միություն:

ՀԼԿԵՄ՝ Հայաստանի լենինյան կոմունիստական երիտասար-
դական միություն:

ՀԹԸ՝ Հայկական թատերական ընկերություն:

ՀԿԿ՝ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցություն¹¹:

ՀԿ(Բ)Կ՝ Հայաստանի կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցություն:

ՀԿՊՄ՝ Հասարակական կարգի պաշտպանության մինիստրություն (տե՛ս ՆԳՄ):

ՀՀԳ՝ Հայաստանի հեռագրական գործակալություն (տե՛ս Արմենպրես):

ՀՍԽՀ՝ Հայկական Սոցիալիստական հորհրդային Հանրապետություն (տե՛ս ՀՍՍՀ):

ՀՍՍՀ՝ Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն¹²:

ՀՍՖՀ՝ Հարավսլավական Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Հանրապետություն:

ՀՕԿ՝ Հայաստանի օգնության կոմիտե:

ՀՕՊ՝ Հակաօդային պաշտպանություն:

ՀՖՄԴ՝ Հեռակա ֆիզիկամաթեմատիկական դպրոց:

ՄՏԿ՝ մեքենատրակտորային կայան:

ՆԳՄ՝ Ներքին գործերի մինիստրություն:

ԶԺՀ՝ Զինաստանի Ժողովրդական Հանրապետություն:

ԶԷԿ՝ Զերմաէլեկտրական:

ՍՄԿԿ՝ Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցություն:

ՊԱՊ՝ Պատրաստ աշխատանքի և ՍՍՀՄ պաշտպանության:

ՎԴՀ՝ Վիետնամի Դեմոկրատական Հանրապետություն:

ՌԻԱՀ՝ ուղղիչ աշխատանքային հիմնարկ:

ՌԻՍՍՀ՝ Ռևրաինական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն:

¹¹ Այս, ինչպես և հանրապետություն, հեղափոխություն բառերը 1940 թվականից փոխարինվել էին համապատասխան ոտներեն փոխառյալ բառերով և, ինականորաբ, դրանց հապավման բաղադրիչները ևս փոխառյալ էին. ինչպես՝ պլաբոյնուր, սլաբոբեկեաժու, պլաբոբեկեաժու, ՀԿՊ, ՍՍՌՄ, ԳԿՌ և այլն: Այժմ (սկսած 1966 թ.) գործածվում են դարձյալ հայերեն բաղադրիչները:

¹² Գործածական է նաև վանկատառային կամ բառատառային հապավմամբ. ինչպես՝ Հայկ. ՍՍՀ, Հայկական ՍՍՀ:

ՈւԳԸ՝ ուսանողական գիտական ընկերություն:

ՓԵԿ՝ փողոցային երթևեկությունը կանոնավորող բաժին:

ՓԾԻ՝ Փոխադարձ օգնության դրամարկ:

Մամուլում մեծ չափով գործածական են նաև տառային հապավումներով կազմված դեմոկրատական և զանազան այլ կուսակցությունների, ազատագրական շարժումների և այլ անվանումներ. հմմտ. ԼՄԿԸ—Լիհաստանի միացյալ բանվորական կուսակցություն, ԱԺԾ—Անգղիայի ժողովրդական շարժում, ՀՍԲԿ—Հունգարիայի սոցիալիստական բանվորական կուսակցություն, ԳՍՄԿ—Գերմանիայի սոցիալիստական միասնական կուսակցություն, ինչպես նաև զանազան մեքենաների, տեխնիկական սարքավորումների փոխառյալ անվանումներ և այլն, որոնք անհասկանալի են մեր ժողովրդի մեծ մասի համար: Այդպես էլ մեծապես տարածված են նաև զանազան ավտոմեքենաների և ինքնաթիռների տառային հապավումները. ինչպես՝ ԳԱԶ, ԶԻԼ, ԶԻՍ, ՏՈԻ, ԻԼ և այլն:

Գ. ԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

§ 524. Հապավումների մի տեսակ կարելի է համարել նաև բառային հապավումները: Սա չի առանձնացվել վանկային հապավումից և չի դիտվել հապավման առանձին տեսակ, քանի որ նախ՝ դրանցով կազմված բառերը սկզբնական շրջանում հատուկ են և հետո՝ վերջին հաշվով դրանցում ևս որոշ վանկեր (վերջավորություն, ածանց) հապավված են: Սակայն հապավումների տեխնիկայի վերջին տարիների կրած ծավալուն զարգացումը ստեղծեց մեծ թվով բառային հապավումներ, որոնք իրենց կազմությամբ և իմաստով առանձին որակ են կազմում և կարելի է առանձնացնել ու դիտել իբրև հապավման առանձին տեսակ: Բառային հապավումները նրանք են, որոնց առաջին բաղադրիչները կրճատվելուց հետո էլ իրենց բառային տեսքը չեն կորցնում, ունեն բառային ինքնուրույն արժեք, իսկ վերջին բաղադրիչները բառեր են. ինչպես՝ Երևանախազիժիմատիտոտ, անտառադյունաբերություն, գյուղխորհուրդ, պլանբաժին և այլն: Բառային հապավումների առաջին բաղադրիչները գոյանում են

դերազանցապես մասնիկավոր բառերի (գոյականների) կրճատումներից, այսինքն լինում են բառահարաբերական կամ բառակազմական ձևույթներ ունեցող բառեր, որոնցում կրճատվում են միայն ածանցները և վերջավորությունները:

Բառային հապավումներից են՝ անտառադյունաբերություն (անտառային արդյունաբերություն), գյուղխորհուրդ (գյուղական խորհուրդ), գյուղաքաղկից, Երևաննախագիծինստիտուտ, ծնողկոմիտե, ծնողխորհուրդ, կենցաղսպասարկում (կենցաղային սպասարկում), կենցաղվումբինատ, Հայգյուղտեխնիկա, Հայէլեկտրակենցաղսարհ, Հայրամյություն, մեքողկաբինետ, յուղպանիրտեստ, մուլտֆիլմ, կազմխորհուրդ, մուլտարվեստանոց, որսորդընկերություն, պարենջոկատ, պլանբաժին և այլն:

Վանկաբառային հապավման առաջին բաղադրիչները նույնպես կարող են համընկնել արմատների և մասամբ էլ արմատական բառերի հետ ու վերջանալ ամբողջական բառային բաղադրիչներով (Հմմտ. բանթղթակից և այլն), սակայն այստեղ կրճատված են բառերի ծավալային համեմատաբար ավելի մեծ միավորներ (բարդության հրկրորդ բաղադրիչներ, հաճախ նաև ածանցներով և վերջածանցներով) և, բնականաբար, առավել քիչ են արտահայտում ամբողջ բառի բովանդակությունը, քան բառային հապավման բաղադրիչները:

Մանր. — Բառային հապավումները արտաքին կողմով առավել մոտ են բարդ բառերին և իմաստային կողմով առավել մատչելի են, քան վանկային հապավումները:

Վերոհիշյալ հապավումներում կրճատման դադափարը ավելի թույլ է, քան վանկային հապավումներում, այս պատճառով էլ սրբանք (հմմտ. պլանբաժին, մեթոդկաբինետ և այլն) ինչ-որ չափով մոտենում են իսկական բարդություններին: Այս տիպի մի շարք հապավումներ, ինչպես՝ ավտոնավաճառական, ավտոգրասենյակ, ավտոնալոսարհ, սպորտկոմիտե, սպորտդպրոց, սպորտապարհ և այլն՝ առաջանալով հապավման հիմքով, արդեն վերածվել են իսկական բարդություն:

§ 525 Խառն հապավման բաղադրիչները կարող են լինել տառեր և վանկեր, տառեր և բառեր կամ վանկեր և բառեր: Ըստ աչնմ էլ խառն հապավումները լինում են՝ վանկաբառային, վանկատառային, տառաբառային և բառատառավանկային:

ա) Վանկաբառային հապավումներ: Վանկաբառային հապավումները բաղկացած են վանկային հապավումներից և բառերից: Հապավման այս տեսակը նույնպես կենսունակ է մեր բառակազմության մեջ և իր կենսունակությամբ գրեթե չի զիջում վանկային հապավումներին:

Այստեղ իբրև վանկային բաղադրիչներ հանդես են գալիս վերը թվարկված (§ 518) վանկային հապավումների բաղադրիչները, որոնք կարող են լինել մեկ կամ մեկից ավելի: Ընդ որում վանկային բաղադրիչները գերազանցապես առաջադաս գործածություն ունեն, իսկ բառերը կամ բառային բաղադրիչները՝ վերջադաս (մասամբ էլ միջադաս, եթե նրան դարձյալ հաջորդում է վանկային բաղադրիչ):

Վանկաբառային հապավումներից են՝ ադիտբաժին, ադիտկետ, ադիտմիջոցառում, ադիտպրոսպեկտ, ագրոխմբակ, ագրոլաբորատորիա, ագրոկանոն, ագրոցուցմոնք, ագրոտեխնիկա, ագրոմիջոցառում, ագրոքիմիա, ագրոկլիմայական, առկայան, առբաժին, Անդրֆեդերացիա, Անդրերկաթուղի, արդևումբինատ, արգֆինպլան, կուլտարդկումբինատ, արհմիություն, արտգործմինիստրություն, բանուժ, բանթղթակից, բանդյուղթղթակից, բանավան, բնակկառավարչություն, բնակչոնկոոպերատիվ, բնակվարձ, բնակտարածություն, բուժանձնակազմ, բուժաշխատող, բուժկետ, բուժհիմնարկ, բուժմիավորում, բուժսանմաս, բուժսարքավորում, բուժսպասարկում, գազշինմոնտաժ, դիտաշխատող, դիտարշավախումբ, դիտկաթենետ, դիտխորհուրդ, Երբաղառևտուր, Երպտուղբանջարառ, Երավտոգրասենյակ, Երկանաչշին, Երբաղէլիկուրակայան, Երբաղտեղիկանք, ժողգործիքներ, ժողատեղծագործություն, ժողդատարան, խնայգրամարկղ, կանաչշին, կանաչշինտրեստ, Կիրովշինտրեստ, կուլտկենցաղ, կուլտսպասարկում, կուսշարք, Հայգիրք, Հայէլեկտրագործարան, Հայէներգոցանցշին,

Հայամարմար, Հայջրտնտեսություն, Հայֆիլմ, հրամկալմ, շրջկենտրոն, շրջմիլրածին, շրջսովետ, շինհրապարակ, շինմոնտաժային, շինվերամոսորդում, շինտրեստ, շինվարչություն, պետաշխնայգրամարկզ, պետրանկ, պետթատրոն, պետպլան, պետվարկ, պետօպերա, պրոֆմիություն, պրոֆանդամ, սոցապտեսուչ, սանհանգույց, տեղարդկոմբինատ, տուրբազա, տնտհաշվարկ, տեխստուգատես, բազլուսկաբինետ, բազլուսցանց, բազաութաթին, բազտեղեկանք, բիմկոմբինատ, բիմմաքրում և այլն:

բ) Վանկատառային հապավումները կազմվում են վանկային և տառային հապավումների միացումից: Հապավումների այս տեսակը մեծ տարածում չունի: Վանկատառային հապավումներով հայերենի կեսդարյա վարդացման ընթացքում կազմվել են ընդամենը մի քանի բառեր. ինչպես՝ Համկ(բ)կ—Համամիութենական կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցություն, ՀամկԿՄ, ԿամԱԶ (Կամայի ավտոզավոդ), ՊԱԶԸ—պաշտպանությունն աշակցող ընկերություն, Լենգէս (Լենինականի գէս) և այլն:

գ) Տառաբառային կամ բառատառային հապավումներ: Հապավումների այս տեսակը նույնպես քիչ է տարածված, սակայն նախորդ տեսակի հետ համեմատած վերջին տարիներում նկատելի աճություն է ցուցաբերում: Այսպես՝ թեև դուռ տառաբառային հապավումները քիչ են. ինչպես՝ Փեկ բաժին (փողոցային երթևեկությունը կանոնավորող բաժին), սակայն վերջերս միտում է նկատվում տառային հապավման բաղադրիչներից մեկի կամ մի մասի բացման և դրա՝ ամբողջական բառով կամ վանկային հապավմամբ արտահայտման, այսինքն՝ տառային հապավումներից տառաբառային կամ բառատառային և մասամբ էլ վանկատառային հապավումների անցման. այսպես՝ ՀՍՍՀ—Հայկ. ՍՍՀ կամ Հայկական ՍՍՀ, ՀՍԳՄ—ՀՍԳ Միություն և այլն:

Կան նաև գույն բառատառային հիմքով կազմված հապավումներ. ինչպես՝ Տարևեկ, Տարեգէս, Դնեպրոգէս, Դնեպրոնէկ, Քաճախեռնէկ, Արարեկյանգէս, Դյումուզգէս, Զորագէս, Ռոտանգէս և այլն:

դ) Բառատառավանկային հապավումներ: Վերոհիշյալ բառային և վանկային հապավումների միացմամբ կազմվել է

խառը հապավման նոր՝ բառատառավանկային տեսակ, որը բա-
ռակադմական հետաքրքրական երևույթ է. այսպես՝ Երևանգէսշին,
Տաթևգէսշին, Ջորագէսշին (ՍՀ) և այլն: Այս տիպի բառերը դեռևս
քիչ են և լայն ընդդիրքում չեն ստացել:

ե. ԶԵՂԶՈՒԾՈՎ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

§ 526. Վանկային և տառային հապավումներից մի քանիսի
մեջ նեկատվում է հապավման բաղադրիչներից մեկի պակաս, որ
զգացվում է հիշյալ հապավումները բացելիս: Այսպիսի հապա-
վումները պրոֆ. Գ. Սևակը անվանում է զեղչումով հապավումներ
(նաև կրկնահապավումներ)¹³: Այսպես՝ պրոֆանդամ՝ պրոֆանիո-
նալ միության անգամ (զեղչված է միություն բաղադրիչը), լուս-
աշխ՝ լուսավորության աշխատողների միություն կամ տուն (զեղչ-
ված են միություն կամ տուն բաղադրիչները), գլավլիտ՝
Главное управление по делам литературы и издательств այ-
ծրմ՝ Главное управление по охране военных и государствен-
ных тайн в печати և այլն: Պետք է ասել, որ հայերենում զեղչու-
մով հապավումները քիչ են և եղած հապավումների մի մասն էլ
արդեն դուրս է եկել գործածությունից. ինչպես՝ գեղաշխ (գեղար-
վեստի աշխատողների միություն), գիտկոռպ (գիտական աշխա-
տողների կոոպերատիվ), կինբաժին (կանանց մեջ տարվող աշ-
խատանքի բաժին). զեղչված են միություն, աշխատողների, մեջ
տարվող աշխատանքի բաղադրիչները:

Զեղչումով հապավումները հայերենում առավելապես վան-
կային են. հատուկինտ են զեղչումով տառային հապավումները.
ինչպես՝ ՄՈՊՐ (ռուս. международная организация помощи
борцам революции), ԿԷՀԳԻ (Կոմպլեքսային էլիտրասարքավո-
րումների համամիութենական գիտահետազոտական և կոնստրուկ-
տորական-նախագծային ինստիտուտ): Սրանցում զեղչված են
ծորպս և կոնստրուկտորական-նախագծային բաղադրիչները:
Զեղչումով հապավումները ավելի բնորոշ են ռուսաց լեզվին
(հմտ. վերևում բերված օրինակները):

¹³ Տե՛ս Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, 1955, էջ 191:

§ 527. Զեղչումով հապավումներ են նաև այն հապավումները, որոնցում զեղչված է ոչ թի մեկ ամբողջ բառ կամ նրա կըրձատված բաղադրիչը, այլ որևէ բառի միջին մասը, և իբրև հապավման բաղադրիչ հանդես են գալիս տվյալ բառի առաջին և վերջին մասերը. այսպես՝ զինկումատ (զինվորական կոմիսարիատ) բառի մեջ զեղչված է կոմիսարիատ բառի իսարի հընչյունախոսմբը և իբրև կոմիսարիատ բառի հապավված բաղադրիչ՝ հանդես է գալիս երկվանկ կումատ բաղադրիչը (հմմտ. հողծողկումատ, լուսծողկումատ, արդժողկումատ և այլն)։ Նմանօրինակ զեղչված հապավում է նաև կոլտնտեսականը (կոլեկտիվ տնտեսությունական)։

§ 528. Հապավումներն իրենց կեսդարյա զարգացման ընթացքում անշուշտ փոփոխություն կրել են. նրանց մեջ արդեն զատվում են պատմական հապավումները։ Սրանք այն հապավումներն են, որոնք այլևս գործածական չեն և կենդանի են տրվյալ շրջանի զրականության մեջ ու պատմական փաստաթղթերում կամ փոխարինվել են այլ հապավումներով. այսպես՝ ժողկումատ (ժողովրդական կոմիսարիատ), արդժողկումատ (արդյունաբերական ժողովրդական կոմիսարիատ), ֆինժողկումատ, Արմֆան, Անդրհերհոծողկումատ (Անդրկովկասի ներքին առևտրի ժողովրդական կոմիսարիատ), Անդրֆեդերացիա, հողծողկումատ, սոցալծողկումատ, ռազմգործծողկումատ (ռազմական գործերի ժողովրդական կոմիսարիատ), առծողկումատ, գավպարկոմ (գավառի պարենամթորման կոմիտե), պարծողկոմ, գավգործկոմ, գավկոմ, գավֆաղգործկոմ, գավհեղկոմ (գավառի հեղափոխական կոմիտե), հեղկոմ, փոխօգկոմ (փոխադարձ օգնության կոմիտե), պրոլետկուլտ, պրոլետկուլտականություն, հահանգկոմ, ՀՕՄ (Հայաստանի օգնության մարմին, հձ), ՀՕԿ (Հայաստանի օգնության կոմիտե), ՀՀԿ (Հայաստանի հեռագրական գործակալություն), ԲԴՏ (բանվորադուղափական տնտեսություն), ՀԴԿ (Հայկական գործերի կոմիսարիատ), Բաղմինիմում (քաղաքական մինիմում), Բաղկոմիսառ (քաղաքական գծով կոմիսար), կինբաժին, կոլխոզկենտրոն, Երկծողկոմ, ԱՍՖՍՀ (Անդրկովկասի Սովետական Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետություն), ԱՍՍՀՖՄ (Անդրկ. Սով. Սոց. Հանրապետությունների Ֆեդերատիվ Միություն) և այլն։

ՓՈԽԱՌՅԱԿ ԶԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

§ 529. Լինելով բառակազմական ընդհանուր երևույթ՝ հապավումները գրեթե բոլոր լեզուներում ունեն փոխառյալ տարրեր: Ժողովուրդների օրեցօր ծավալվող միջազգային, տնտեսական և քաղաքական կապերի ամրապնդումը, բնականաբար, պահանջ է դնում մեծ թվով հապավումների փոխառման, որ արտացոլվում է գիտական, տեխնիկական, քաղաքական գրականության ու մամուլի լեզվում:

§ 530. Ժամանակակից հայերենը մեծ թվով հապավումներ է փոխառել, որոնք բաժանվում են երկու խմբի՝ առաջինից փոխառյալ հապավումներ և առաջինի միջնորդությամբ փոխառյալ հապավումներ:

Ա. Ռ ու ս եր ն ի ղ փ ո խ ա ո յ ա լ հ ա պ ա վ ու մ ն եր :
Սրանք լինում են վանկային և տառային:

§ 531. Փոխառյալ վանկային հապավումներից են զլավլիտ, լիտֆոնդ (литературный фонд), կոլլսոգ (коллективное хозяйство), կոլլսոգնիկ, պրոֆկոմ (профсоюзный комитет), սովկսոգ (советское хозяйство), ունիվերմազ (универсальный магазин), դիալմատ (диалектический материализм) և այլն:

Սրանցից կոլլսոգ, կոլլսոգնիկ և պրոֆկոմ բառերը ունեն հայերեն համապատասխան առավել տարածված համարժեքները (կոլտնտեսություն, կոլտնտեսական, արհկոմ) և հատուկ չեն գրական հայերենին:

§ 532. Ռուսերենից փոխառյալ տառային հապավումներից են՝
Ա.ՊՆ—Агентство печати новости.

Ա.ՕԿՍ—Արտասահմանյան էրկրների հետ բարեկամության և մշակութային կապի հանձնարարական ընկերություն, ռուս. Армянское общество культурных связей с зарубежными странами.

*ԴՕՍՍՎ—Всесоюзное добровольное общество содействия авиации СССР.

*ԴՕՍՍԲ—Всесоюзное добровольное общество содействия армии СССР.

ԴՕՍՍԱՖ—Всесоюзное добровольное общество содействия армии, авиации и флоту СССР.

ՀԱԳՍ—Запись актов гражданского состояния.

ՄԽՍ—Московский орден Ленин и Трудового Красного Знамени художественный академический театр СССР им. Горького.

ՄՕՊՐ—Международная организация помощи борцам революции.

ՏԷԼՍՍ—Телеграфное агентство Советского Союза.

Կան մի շարք փոխառյալ տառային հապավումներ էլ, որոնք ղանազան ավտոմեքենաների, ինքնաթիռների և տեխնիկական սարքավորումների տիպերի անվանումներ են և կազմված են անձնանվանական կամ տեղանվանական հատուկ անունների կրճատմամբ և՛ դրանց սկզբնատառերով. ինչպես՝ ԳԱԶ (Горьковский автомобильный завод, հմտ. ГАЗ-63, ГАЗ-51 և այլն), ԶԻԼ (Московский автомобильный завод имени И. А. Лихачева), ԻԼ—Իլյուշին՝ ինքնաթիռի կոնստրուկտոր (հմտ. ԻԼ-18, ԻԼ-14, ԻԼ-21 և այլն), ՄԻԳ—Միկոյան և Գուրևիչ՝ ինքնաթիռի կոնստրուկտորներ (հմտ. МИГ-3, МИГ-9, МИГ-15 և այլն), ՏՈԻ—Տուպոլև՝ ինքնաթիռի կոնստրուկտոր (հմտ. ՏՈԻ-114, ՏՈԻ-104, ՏՈԻ-110), ՖԷԴ—Ֆելիքս Էդմոնդովիչ Դերժինսկի՝ ֆոտոապարատ (հմտ. ֆԷԴ-2, ֆԷԴ-3 և այլն)։

Փոխառյալ տառային հապավումներն ավելի շատ են, քան վանկային հապավումները.

Ծանոթ.— Լինում են նաև այլ լեզուներից փոխառյալ հապավումներ. ինչպես՝ ժԱՖ (ֆրանսահայ երիտասարդական կազմակերպություն, ֆր. Jeunesse armenienne française) և այլն։

Բ. Ռուսերենի միջնորդությունից փոխառված հապավումներ։ — Հայոց լեզվի բառապաշարը համարվել և հարստացել է նաև այլ լեզուներից փոխառյալ և միջազգային լեզուներում համընդհանուր ճանաչում դրած մի շարք հապավումներով, որոնք հայերենին են անցել ռուսերենի միջոցով. ինչպես՝ մոլոտֆիլմ, եվրատոմ և այլն։

§ 533. Ռուսերենի միջնորդությամբ փոխառյալ հապավումները գերազանցապես տառային հապավումներ են։ Դրանցից են՝ ԱԴՆ— (համագերմանական հեռագրական գործակալություն, գերմ.

Algemeiner Deutscher Nachrichtendienst).

ԴՊԱ— (Ֆեդերալ գերմանիայի հեռագրական գործակալություն, գերմ. Deutsche Presse Agentur).

ԴԵՖԱ— (ԳԴՀ-ի կինոստուգիա, գերմ. Deutsche Filmateller).

ՆԱՏՕ— (Հյուսիս-Ատլանտյան դաշինքի կազմակերպություն, անգլ. North Atlantic Treaty Organization—NATO).

ՆԵԱՏՕ— (Հյուսիս-Ատլանտյան Ասիայի դաշինքի կազմակերպություն, անգլ. North-East Asia Treaty Organization—NEATO).

ՍԵԱՏՕ— (Հարավ-Արևելյան Ասիայի դաշինքի կազմակերպություն, անգլ. South-East Asia Treaty Organization—SEATO).

ՍԵՆՏՕ— (Կենտրոնական դաշինքի կազմակերպություն, անգլ. Central Treaty Organization—CENTO).

ՍՍ— (հիտլերյան ֆաշիստական Գերմանիայի հատուկ նշանակության զորամաս, գերմ. Schutzstaffeln—սպահակային ջոկատ)¹⁴.

ՖԻԴԵ— (Շախմատի միջազգային ֆեդերացիա—ֆր. Fédération Internationale des Echecs—FIDE).

ՖԻՖԱ— (Ֆուտբոլի միջազգային ֆեդերացիա—ֆր. Fédération Internationale de Football Association—FIFA).

ՕԱՍ— (ֆր. Organisation de l'Armée Secrète—OAS. Ֆաշիստական զինված զադտնի կազմակերպություն, որ գործում էր Ֆրանսիայում և Ալժիրում) և այլն:

Գ. Պ ա տ ճ հ ն ու մ ն ե ր ի ց ա ռ ա ջ ա ց ա ծ հ ա պ ա լ ու մ ն ե ր: Եթե փոխառյալ հապավումների ժամանակ ուղղակիորեն վերցվում են այլ լեզվի պատրաստի հապավումները, ապա պատճենման դեպքում հապավումները կազմվում են սեփական բառական և քերականական ձևերի ու միջոցների նյութական հիմքով, որոնց ստեղծման հիմնավորումը կամ նախատիպը գտնուվ ենք փոխատու լեզվում: Պարզ է, որ պատճենվում է ոչ թե ինքը հապավումը, այլ նրա բացած կապակցությունը, որի կրճատումով առաջացել է հապավումը:

§ 534. Պատճենումները լինում են և՛ վանկային, և՛ բառային, և՛ տառային հապավումներից:

Հայերենի՝ ռուսերենից պատճենած վանկային և տառային

¹⁴ Այս հապավումը ածանցվելիս և հոլովվելիս դառնում է վանկային հապավում. ինչպես՝ Լսիսի, էսէսական և այլն:

հապավումների բազադրիչներից մի քանիսի բառային համարժեքները նույնպես փոխառյալ են ռուսերենից, որ ավելի է նպաստում պատճենման արագ կազմավորմանը. ինչպես՝ շրշկոմ—райком, պետբանկ—госбанк, պետպլան—госплан, քաղկոմ—горком, կուլտառ—культурторг, կոոպառ—коопторг, ՄՏԿ—МТС—машинно-тракторная станция, ՏՎԲ—ОТК (տեխնիկական վերահսկողության բաժին—отдел технического контроля), ՍՍՀՄ—СССР, ՍՄԿԿ—КПСС և այլն:

Հիշյալ պատճենումները ավելի շատ կարելի է համարել ընդհանուր հապավումներ, քանի որ դրանց զոյացումը պայմանավորված է Սովետական Միության կուսակցական, արհեստակցական, տնտեսական և այլ օրգանների ու կազմակերպությունների միաժամանակյա ստեղծմամբ:

Մեծ թիվ են կազմում հատկապես ռուսերենից կամ ռուսերենի միջնորդությամբ այլ լեզուներից պատճենված տառային հապավումները: Այսպես՝ ՀՖՅ (հետախուզությունների ֆեդերալ բյուրո ԱՄՆ-ում, հմմտ. ռուս. ФБР), ԺՄԿ (Ժողովրդատների միջազգային կազմակերպություն, ռուս. МОЖ), ՄՕԿ Միջազգային օլիմպիական կոմիտե, ռուս. Международный олимпийский комитет, վերցված է ֆրանսերենի (CIO-Comité international olympique կապակցության պատճենումից). ՄԱԿ (Միավորված ազգերի կազմակերպություն, ռուսերեն՝ ООН—Организация объединенных наций, վերցված է անգլերենի UNO կապակցությունից՝ United nations organization) և այլն:

§ 535. Ռուսերենի միջնորդությամբ կառարված տառային հապավումների պատճենումներ կարելի է համարել թիրեա սոցիալիստական և այլ տիպի հանրապետությունների (Ժողովրդական, Ժողովրդադեմոկրատական և այլն) ու կուսակցությունների անվանումները. ինչպես՝ ՄԱՀ (Միացյալ Արաբական Հանրապետություն—ռուսերենում ОАР), ՎԴՀ (Վիետնամի Դեմոկրատական Հանրապետություն—ВДР), ՉԺՀ (Չինական Ժողովրդական Հանրապետություն—Китайская народная республика—КНР) և այլն: Սակայն դրանք ևս ընդհանուր անվանումներ են գրեթե բոլոր լեզուների համար:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԱՅԻՆ,
ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

§ 536. Հայերենում հապավման բաղադրիչների մեծ մասը կազմված է վանկային և տառային հապավումներից՝ վանկային հապավման գերակշռությամբ։ Ռուսերենում, ընդհակառակը, թեև լայնորեն տարածված են և՛ վանկային, և՛ տառային հապավումները, սակայն գերակշռում են տառային հապավումները։ Քանի որ հապավումների տեխնիկան մեր լեզվում իր վրա մեծապես կրում է ռուսերենի ազդեցությունը, և մեծ թվով հապավումներ էլ ուղղակիորեն փոխ են առնվել ու պատճենվել են ռուսերենից, ուստի հապավումների կառուցվածքային առանձնահատկությունները քննելիս անհրաժեշտ է մի քանի զուգահեռներ անցկացնել հայերենի և ռուսերենի հապավումների կառուցվածքների և դրանց առանձնահատուկ կողմերի միջև։

Հայերեն սեփական տառային հապավումներով բառակազմությունը ունի որոշ անհարմարություն։ Այսպես՝ ռուսերեն բաղաձայն հնչյունների անվանումները այս տեսակետից ավելի հարմար են և արտասանվելիս նույնիսկ միայն բաղաձայնով կազմված հնչյուններն էլ դառնում են վանկեր և բառային տեսք ստանում. ինչպես՝ КПСС (Կապեխէս), СССР (էսէխէսէս), ЦК (ցեկա), ЛКСМ (էլկաէսէմ) և այլն, մինչդեռ հայերենի բաղաձայն հընչյունների անվանումներն այս իմաստով հարմար և բարեհունչ չեն, որի հետևանքով և բաղաձայնական տառային հապավումների բաղադրիչներն արտասանվում են միայն զաղախականերով, որ դարձյալ անհարմար է թե՛ արտասանության և թե՛ բառային տեսք ստանալու տեսակետից. ինչպես՝ ՍՍՀՄ (սըսըհըմը) և այլն։

Այս է թերևս պատճառը, որ ռուսերենի շատ տառային հապավումների դիմաց հայերենում ունենք վանկային հապավում՝ օրինակ՝ ЦК—Կենտկոմ, ОНО կամ РОНО—ժողկրթբաժին, շրջժողկրթբաժին և այլն, իսկ մի շարք տառային հապավումներ փոխանակ թարգմանելու կամ պատճենելու ուղղակիորեն փոխ են առնվել ռուսերենից. ինչպես՝ նէս, զաբս, գէս, չեկա և այլն, որոնք ավելի մասշնչի և ըմբռնելի են հապավված ձևով, քան դրանց բացված ձևով։ Այս տեսակետից հետաքրքիր է ռուսերենի միջնոր-

գովյաժը փոխառյալ գերմաներեն SS¹⁵ հապավումը (ռուսերեն СС), որ հայերենում թեև գործածվում է (հմմտ. ՍՍ, ՍՍ-ի), սակայն ձայնավոր բաղադրիչ չունենալու պատճառով տարածված է նաև վանկային հապավմամբ. ինչպես՝ էսէս (հմմտ. նաև էսէսական), որ ռուսերեն տառային հապավման անվանումն է:

§ 537. Հայերենում հապավման հատկացուցիչ և որոշիչ բաղադրիչները առաջադաս են, քանի որ հատկացուցիչը և որոշիչը գրվում են իրենց հատկացյալից և որոշյալից առաջ, մինչդեռ այդպես չէ՝ ռուսերենում. այստեղ հատկացուցիչը հաղադաս է և, բրնականաբար, հապավված հատկացուցիչ բաղադրիչներն էլ կլինեն հաղադաս: Այս բանը երևում է վանկային և տառային միաժամանակ ստեղծված շատ հապավումների ռուսերեն և հայերեն տարբերակները համեմատելիս. այսպես՝ ժողովրդական (ժողովրդական տնտեսության խորհուրդ) ռուսերենում լինում է совнархоз, առժողկոմ (առևտրի ժողովրդական կոմիսարիատ)—наркомторг, ժողկոմխոբ (ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ)—совнарком, լուսժողկոմ (լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատ)—наркомпрос և այլն: Ինչպես նկատելի է, հայերենում հատկացուցիչ բաղադրիչները նախադաս են (տնտեսության, առևտրի, կոմիսարների, լուսավորության), իսկ ռուսերենում՝ հաղադաս: Այս պատճառով էլ վերոհիշյալ տիպի մի քանի վանկային հապավումներում հայերենը հնարավորություն ունի տարբերակելու կոմիսար և կոմիսարիատ բառերի հապավված բաղադրիչները: Ինչպես՝ լուսժողկոմ, լուսժողկոմատ, առժողկոմ, առժողկոմատ և այլն: Մինչդեռ ռուսերենը հատկացուցչի հաղադաս դիրքի պատճառով չունի այս հատկանիշը. այսպես՝ наркомпрос, наркомторг, наркомпищепром և այլն, կոմ բաղադրիչը կարող է ըմբռնվել և՛ կոմիսար, և՛ կոմիսարիատ: Այս տարբերությունը վերանում է, երբ հիշյալ հապավումները գործածվում են առանց հատկացուցիչների, օրինակ՝ нарком, наркомат և այլն:

Բացի այս, հայերենն ունի զուտ հատկացուցիչ-հատկացյալ բաղադրիչներով մի շարք վանկային հապավումներ, որոնք ռու-

¹⁵ Հիտլերյան Գերմանիայի հատուկ նշանակության զորամաս:

սերենում չկան¹⁶, այսպես՝ լուսաշխ, լուսբաժին, կուսրեկնածու, կուսանդամ, պրոֆանդամ, արտգործմիևիստրուրլուն և այլն: Այնուհետև, հայերենի և ռուսերենի հատկացուցիչների տարբեր դիրքի հետևանքով, գոյություն ունեցող միևնույն հապավումների հաջորդականությունը խախտվում է. այսպես՝ ՍՄԿԿ (Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցություն) և КПСС, ՍՍՀՄ և СССР և այլն:

§ 538. Հապավումները կազմում են գոյականների և ենթարկվում են հայերենի բառաթևքման և բառակազմության կանոններին: Նրանք մեծ մասամբ ենթարկվում են ՝ հոլովման. այսպես՝ ԳԴՀ-ի, ՍՍՀՄ-ի, ՉԺՀ-ի, կուսբյուրոյի, գինկոմի, ունիվերսալի և այլն: Հապավումներով կազմվում են նաև բարդ և ածանցավոր բառեր. ինչպես՝ ֆիզմարցի, հիդրոհաղորդակցի, զագսավորվել, բունական, բունավարտ, էսէսական և այլն: Կարճ առած՝ հապավումները ունեն բառակազմական գործունեության լայն ոլորտ:

Հետաքրքիր են հապավումների հնչյունային առանձնահատկությունները:

Եթև հայերենի բառակազմության մյուս տեսակները (բարդությունները և ածանցավոր բառերը) ենթարկվում են հայերենի հնչյունական օրենքներին, ապա այսպես չեն հապավումները: Սրանց բաղադրիչները և՛ նախադաս, և՛ ետադաս գործածությամբ չեն ենթարկվում հնչյունափոխական օրենքներին և մնում են նույն հնչյունակազմով, ինչպես կան կամ վերցվում են սկզբնապես իբրև հապավման բաղադրիչ. այսպես՝ լուս բաղադրիչը (հմտ. լուսբաժին, քաղլուսցանց) բառավերջում նույնպես մնում է անփոփոխ. ինչպես՝ ժողլուս, Բաղլուս և այլն, մինչդեռ ըստ հայերենի հնչյունափոխական օրենքների՝ այն բառավերջում պետք է վերականգնել իր յ- կիսաձայն հնչյունը և վերածվել ույ երկհնչյունի, ինչպես լիենում է բարդ բառերում, օրինակ՝ աբշալույս և այլն: Նույնն է նաև շին հապավումը, որ բառավերջում պետք է տար շեն. բայց մնում է անփոփոխ (հմտ. քաղշին, Սևանշին և այլն): Դա հետևանք է այն բանի, որ լուս և շին բաղադրիչները չեն վերցվում իբրև արմատներ, սրանք լուսավորություն, շինարարություն բա-

¹⁶ Չկան, բնականաբար, իբրև հապավում, քանի որ դրանց իմաստները լրիվ բառակապակցություններով կան ռուսերենում:

ոերի կրճատ ներկայացուցիչներն են, նրանցից անջատված առաջին բեկորները և ենթակա շեն հնչյունափոխության:

Ուրբան էլ հասլավումների տեխնիկան իբրև բառակազմական երևույթ իր արդի վիճակով հիմնականում փոխառյալ է (այն իմաստով, որ բոլոր լեզուներում նրանք գոյացել են գրեթե միաժամանակ և ունեն շատ ընդհանրություններ ու փոխառություններ, և հայերենը մեծապես իր վրա կրում է ռուսաց լեզվի ազդեցությունը), սակայն հասլավումները ձուլվել են մեր լեզվին, ենթարկվել նրա բառակազմության օրենքներին և ստացել համապատասխան ազդային ձև: Հասլավումները դարձել են հայերենի բառային կազմի զարգացման հիմնական միջոցներից մեկը և կերտում են մեծ թվով բառեր՝ մեծապես նպաստելով հայերենի սովետական շրջանի բառապաշարի հարստացմանն ու զարգացմանը:

ԱԾԱՆՅՈՒՄ

§ 539. Ածանցումը լեզվի բառային կազմի զարգացման կառուցողական միջոցներից մեկն է:

Իբրև բառակազմական միջոց ածանցումը գալիս է մեր լեզվի հնագույն շրջաններից: Լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում թեև ածանցների հիմնական համակարգը ընդհանուր առմամբ պահպանվում է, և բառապաշարի համալրումը ածանցավոր բաղադրություններով ընթանում է հիմնականում հայոց լեզվի եղած կենսունակ ածանցների ծավալմամբ ու զարգացմամբ, այնուամենայնիվ, լեզվի զարգացման ընթացքում գոյանում են նաև քիչ թվով նոր ածանցներ (ածանցների առաջացման գործունեղիներով. լինի դա բառարմատների կամ բառահարաբերական ձևերի իմաստների մթափման և վերացականացման, թիփոխառյալ բառերի ածանցների իմաստների գիտակցման և առանձնացման շնորհիվ)¹:

¹ Տե՛ս Մ. Արևյան, նշված աշխ., էջ 222—237; Ս. Ա. Էլոյան, Ածանցները ժամանակակից հայերենում, էջ 38—97; Նույնի «Բառապաշարի հարստացումը ածանցման միջոցով», Հայոց լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում, 1973, էջ 75—121:

§ 540. Հայերենի բառակազմության երկու հիմնական եղանակներն էլ՝ բառարարդումը և ածանցումը, ծագումնաբանորեն կապված են միմյանց հետ: Սակայն ածանցումը տարբերվում է բառաբարդությունից նրանով, որ ածանցավոր բառի բաղադրիչներից մեկը (ածանցը) զուրկ է բառային իմաստից: Անշուշտ, ևսբևեմնի բառերի և արմատների կամ հոլովաձևերի հետ ունեցած ծագումնաբանական կապի շնորհիվ ածանցների մեծ մասը որոշ ընդհանուր իմաստ արտահայտում է, սակայն այդ իմաստը կախյալ է այնքանով, որ ածանցները չեն կարող առանձին անկախ գործածություն ունենալ, և իրենց բառակազմական պոտենցիալ իմաստները ստանում են միայն բաղադրության մեջ, բառերի, արմատների (հիմնական ձևությաների) հետ գործածվելիս (տե՛ս § 192, 544): Նշանակում է, ածանցների արտահայտած իմաստը պետք է հասկանալ որոշ հարաբերական առումով՝ բաղադրության ածանցվող հիմքի (սկզբնաձևի) իմաստային հարաբերության հետ կապված և զրանով պայմանավորված:

§ 541. Բառահարաբերական ձևաբանության և բառարմատների իմաստի մեթագենոմից առաջացած ածանցներից շատերը (—ի, —ով, —ոյ, —ած, —բար, —որեն, —գործ և այլն) հանդիս են գալիս երկու կիրառությունների էլ (հիմնա. օրեն(ք) և լայնորեն, գործ և հանրագործ, սեղանի և աղի և այլն), այսինքն՝ իրենց տարբեր գերով և տարբեր կիրառություններ²:

Այսպիսով, այն երկրորդական ձևերը, որ ավելանալով հիմնական ձևության վրա փոխում է նրա իմաստը և նոր բառ է կազմում, կոչվում է ածանց:

Մանր.— Անցյալի հայ բերականագիտության մեջ ածանց տերմինը գործածվել է ածանցում, ածանցավոր բառ, ածանցված հասկացությունների համար³, իսկ տերմինի այժմյան (բառակազ-

² Մյուս, ոչ գործուն եղանակով առաջացածները (ինչպես զրաբարյան նախդիրների և հոլովական վերջավորությունների իմաստների մեթագենոմից և բարացումից առաջացածները), օրինակ՝ առ-, բնդ-, -առ, իւ, -ամր, -ունք, -մունք և այլն, արդի հայերենում, բնականաբար, երկակի կիրառություն չունեն և նրանցով ածանցավոր բառեր կարող են առաջանալ միայն եղած ածանցավոր բառերի կաղապարների հիմքով և նմանությամբ:

³ Տե՛ս Ա. Ալաբլեան, Քննական բերականության աշխարհարար կամ արդի հայերեն լեզուի, Վիեննա, 1866, էջ 83:

մական ձևով) րմբոնման համար գործածվել է ածանցականակերտք մասնիկը⁴ կապակցությունը (այսինքն՝ ածանցավոր բառեր կերտող մասնիկներ):

Ամանց տերմինը ժամանակակից հայերենում, սկսած Մ. Աբելյանից, վերադրվեց բառակազմական մասնիկին⁵ (Յեև հեղինակը դեռևս ածանցի կամ մասնիկի հետ երբեմն զուգահեռաբար գործածում է նաև ածանցական մասնիկ և ածանցիկ արտահայտությունները):

§ 542. Ածանցավոր բառերի իմաստային կառուցվածքի մեջ հիմնականը սկզբնաձևի արտահայտած իմաստն է, իսկ ածանցները արտահայտում են լրացուցիչ իմաստներ:

§ 543. Ածանցավոր բառերը լեզվի մեջ առաջանում են լեզվի բառակազմական օրենքների հիմքով, լեզվին հայտնի, եղած ածանցավոր բառերի կազմադրների նմանակությամբ, որի հետևիվանքով էլ նորաստեղծ ածանցավոր բառը իր իմաստով իսկույն մատչելի, րմբոնիկի ու սովորական է դառնում լեզվի համար:

§ 544. Ածանցները բառակազմական ձևովներ են և հանդես են գալիս բառային մակարդակում: Լեզվի համակարգում ածանցները հանդես են գալիս հիմնականում բառակազմական գործառնություն: Նրանք ավելանալով ածանցվող հիմնական ձևովներին (սկզբնաձևերին), կազմում են նոր ածանցավոր բառեր. ինչպես՝ մեծ-մեծություն, տուն-տնային և այլն: Նշանակում է, ածանցի բուն կամ հիմնական նշանակությունը բառակազմաչափն է: Բառակազմական նշանակություն ածանցները ձևեր են բերում միայն բաղադրության մեջ, այսինքն հիմնական ձևովների հետ ունեցած հարաբերության մեջ, և եթե ասում ենք, թե -ուտ ածանցը արտահայտում է որևէ բանով հարուստ տեղի, վայրի իմաստ, ապա ինքնին հասկանալի է, որ այս իմաստը նրան վերագրվել է նրանով կազմված բառերի իմաստներից վերացարկում կատարելով միայն, քանի որ, ինչպես ասվել է, ածանցական կամ բառակազ-

⁴ Տե՛ս Մ. Սեբաստացի, Քերականության գրքագրի լեզուի Հայկազեան սեպ, Վենետիկ, 1970, էջ 237: Միևայել Չամչևանց, Քերականության Հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1779, էջ 178: Եվ ուրիշներ:

⁵ Տե՛ս Մ. Աբելյան, նշված աշխ., էջ 222—282:

մական իմաստը կախյալ կամ պաշտանական իմաստ է և դրսևորվում է միայն ածանցազոր բաղադրության մեջ: Այնուամենայնիվ, յուրաքանչյուր ածանց ունի սրտշ իմաստ, դա նրա արտահայտած ընդհանուր նյութական կամ որևէ հարաբերությունն արտահայտող վերացական իմաստն է, որը երևան է գալիս ոչ թե ածանցազոր բառի կամ հատուկենտ բառերի, այլ նման տիպի բաղադրությունն ունեցող մի շարք բառերի մեջ, այսպես՝ գոյականներով և **-(ա)վոր** ածանցով բաղադրված կազմություններում ածանցն արտահայտում է ածանցվող գոյականների մասնանշած առարկան «ունեցողի», «կրողի» հատկանշային իմաստ (հմմտ. թևավոր, մտավոր, գլխավոր, ձեավոր, չափավոր, կապավոր և այլն): Նղեզն, քուփ, կաղնի, մորի բառերը **-ուտ** վերջածանցով կազմել են եղեգնուտ, քփուտ, կաղնուտ, մորուտ բառերը, որոնք արտահայտում են «վերահիշյալ բույսերով, ծառերով հարուստ տեղի, վայրի» իմաստ:

Ածանցի իմաստը դրսևորվում է յուրաքանչյուր բաղադրության մեջ առանձնակի, յուրահատուկ ձևով՝ կապված սկզբնաձևի իմաստի հետ, այսպես՝ համազյուղացի նշանակում է «նույն, միևնույն գյուղից»։ համապարփակ՝ «բոլորը, մամեն ինչ պարփակող»։ մարդկային՝ «մարդուն վերաբերող, մարդուն հատուկ»։

§ 545. Ածանցների համար հիմնականում բնորոշ են հետևյալ յուրահատկությունները. մասնակցում են բառի իմաստի, ձևի (հնչույթակազմի), ինչպես նաև խոսքի մասային կամ բերական իմաստների բաղադրությանը, այսինքն՝ բառի բովանդակության և արտահայտությունքան պլանների ձևավորմանը: Առաջինները ընդհանուր են բոլոր ածանցների համար, իսկ վերջինը՝ ածանցների մեծ մասի համար:

Ածանցների զգալի մասի համար բնորոշ է նաև կոնկրետացնող յուրահատկությունը: Այս երևան է գալիս այն դեպքում, երբ ածանցները գրվում են կախյալ բառային միավորների վրա, այսինքն արմատների վրա, որտեղ առանց ածանցի (լինի դա գրված սկզբից, թե վերջից) չեն կարող բառային կոնկրետություն և տարբերակված իմաստ ստանալ. այսպես՝ գով, հրաշ, միտ, մեղ, ցոյ, ուս (ուսանել, ուսում), գետ (գիտենալ), շաբ, նեխ, նկատ, ողորմ, վեհեբ, ած, ուն, բերկր, պաշտ, սխր, հի, վավեր և այլ արմատները իմաստի տարբերակում և բառային կոնկրետացում են ստա-

նում դանադան վերջածանցների կամ ժխտական նախածանց-
ների միջոցով. ինչպես՝ գով > գովք, գովել, գովաբանել և
այլն. հրաշ > հրաշալի, հրաշք. միտ > անմիտ, մտավոր, մտա-
լիք. մեկ > մեկք, մեկավոր, անմեկ. ցոլ > ցոլք, ցոլալ. ուս >
> ուսանել, ուսանող, անուս, ուսուցում, ուսուցողական. գետ >
> անգետ, գիտուն, գիտենալ. շար > շարք, անշար. շարել, շա-
րովի. նեխ > նեխել, աննեխ. նկատ > աննկատ, նկատել, նկա-
տություն. ողորմ > ողորմալ, ողորմելի, ողորմություն. վե-
հեր > անվեհեր, վեհերոտ. ած > ածել, ածող. ուն > ունենալ,
ունելի, բնդունելի. բերկր > բերկրանք, բերկրություն, բերկրալի.
պաշա > պաշտել, պաշտամունք և այլն. սխր > սխրանք, սխր-
ալի. հի > հիացք, հիանալի. վավեր > վավերացնել, անվավեր
և այլն:

Հասկանալի է, որ վերոհիշյալ արմատներից շատերը բառա-
չին կոնկրետություն, որոշակիություն կամ տարբերակված իմաստ
են ստանում նաև բառաբարդություններով բաղադրություններում
(հմտ. հրաշագործ, հրաշագեղ, զեղաճրաշ, գիտափորձ, փորձա-
գետ, շարագրանք, մեղսակից, մեղադրյալ և այլն):

Ածանցների կոնկրետացնող յուրահատկությունը կարևոր է
դառնում նաև նրանով, որ հին հայերենում առանձին գործածու-
թյուն ունեցող մի շարք բառաչին միավորներ ու բաղադրություն-
ներ ժամանակակից հայերենում զրկվելով ինքնուրույն գործածու-
թյունից՝ կենդանի ու գործածական են միայն ածանցավոր ձևով,
այսինքն՝ կոնկրետացնող ածանցների շնորհիվ. աշտպես՝ եղծ-եղ-
ծել, անկեղծ, դուլ-անդուլ, շեջ-անշեջ, շիջանել, աշտ-անաշտ,
աղարտ-անաղարտ (նաև աղարտել), զգամ-անզգամ, խոտելի-
անխոտելի (ընդունելի, պիտանի, ոչ մերժելի), մեկին-անմեկին
(անբացատրելի, անմեկնելի), հողդողդ-անհողդողդ, ողորմ (հմտ.
ողորմ)—անողորմ, ողորմել և այլն:

§ 546. Ժամանակակից հայերենում կոնկրետացնող ածանցի
արժեք ունի նաև Ի-ն մեկ ավանդված հին հայերենի անկղական
բառերում, որոնցում այժմ այն այլևս հոգնակիացնող նշանակու-
թյուն չունի. ինչպես՝ աղորք, առանցք, արևմուտք, բարք, խելք,
խոտք, կամք, կիրք, ձիրք, պետք, վարք, վերք, տիեզերք, փառք
և այլն. Բերված բառերն այժմ չեն կարող գործածվել առանց -
ածանցի:

Ա ծ ա ն ց ի ե լ ա կ ե տ ա յ ի ն ձ ե և ա ծ ա ն ց ի տ ա ր բ ե ր ա կ

§ 547. Ածանցները բաղադրությունների մեջ զործառում են երկու ձևով՝ անիտիոթիս և հնչյունական մասնակի տարբերությամբ:

Այն ածանցական ձևությունները, որոնք բաղադրության մեջ հանդես են գալիս անիտիոթիս ձևով (հնչյունականազմով), կոչվում են ածանցի ելակետային ձևեր (հմմտ. -բար, -զույն, -ույթ, -ային, -որեն, -սկս և այլն)⁶:

Միևնույն ածանցի հնչյունական մասնակի տարբերություն ունեցող ձևերը կոչվում են ածանցի տարբերակներ:

§ 548. Ածանցի տարբերակները լինում են երկու տիպի՝ հընչյունափոխական և զործառական⁷:

ա) Հնչյունափոխական տարբերակներ: Սրանք ածանցի ելակետային ձևի շեշտափոխական հնչյունափոխությունից առաջացած ձևեր են: Հնչյունափոխական տարբերակներ ունեցող ածանցներից են՝ -ային||-այն՝ մարդկային-մարդկանոթեն, մարդկանություն, ազգային-ազգայնական, տեղային-տեղանություն, տեղանացում և այլն, -յան||-են՝ հավիտյան-հավիտենական, հավիտենություն և այլն, -ություն||-ութեն՝ միություն-միութենական, -յա, -ե՝ ֆիստոնյա-ֆիստոնություն, ֆիստոնեական, -իչ||-չ՝ ուսուցիչ-ուսուցչություն, -ուչ||-չ՝ տեսուչ-տեսչական, տեսչություն, վայելուչ-վայելչակազմ, վայելչագեղ և այլն, -ույթ||-ութ՝ մշակույթ-մշակութային և այլն:

Ինքնին հասկանալի է, որ հիշյալ տարբերակները չեն կարող հանդես գալ վերջադիր եզրերում:

բ) Գործառական տարբերակներ: Սրանք ձևային հասկանիշով միմյանցից հնչյունական մասնակի տարբերություն ունեցող ածանցական ձևեր են և համասարապես ածանցի ելակետային կամ ինք-

⁶ Վերջերս լեզվաբանական դրականության մեջ նկատվում է ածանցների ա հոգակապով ձևերը ածանցի ելակետային ձևեր դիտելու միտումը (հմմտ. -արար, -ադուց, -ապես, -ավարի, -աստան, -ավետ և այլն կամ՝ (ա)րար, -(ա)պես, -(ա)զույն և այլն):

⁷ Հմմտ. Ս. Ա. Գալստյան, Ածանցների հոմանշությունը և հոմանիշ ածանցները (գասախոսություն), 1974, էջ 10—12:

նույնույն ձևի արժեք ունեն։ Սրանց տարբերությունը զուտ գործառական բնույթի է, որ դրսևորվում է միայն տարբեր սկզբնաձևերին միանալու պայմանականությամբ. այսպես՝ -անի||-ենի՛ք ածանցային տարբերակներից հաբսանի՛ք և բնութանի՛ք բառերի մեջ գործառու՛մ է -անի՛ք-ը, իսկ Բաղբարվենի՛ք և հայրենի՛ք բառերի մեջ՝ -ենի՛ք-ը։

Ածանցների գործառական տարբերակներից են՝ -ալի||-ելի՛ք՝ անմոռանալի, անդառնալի, զարմանալի, հուսալի, շոշափելի, անլրելի, աննկատելի, անասելի, եղկելի, սիրելի, տանելի⁸ և այլն, -ալիքի||-ելի՛ք՝ հրաշալիք, խաղալիք, հավատալիք, հագնելիք, ասելիք, շոշափելիք, սխալելիք, լսելիք, ուտելիք և այլն, -արեն||-երեն՝ հումարեն, շինարեն, ռուսերեն, վրացերեն, ռումիներեն և այլն, -արիմ||-երիմ՝ հավատարիմ, մտերիմ, ռիսերիմ, -ացի||-եցի||-ցի՝ գլուղացի, Բաղաբացի, ղաշաեցի, մշեցի, զարսեցի, իջևանցի, երևանցի, սուղդուկյանցի և այլն։

ԱԾԱՆՑՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

§ 549. Ժամանակակից հայերենի ածանցների ընդհանուր և մեթոդական նկարագիրը տալու համար ածանցները հարմար է խմբավորել ըստ նրանց հետևյալ հատկանիշների՝ ըստ գործառույթի, ըստ զիրքի, ըստ գործածության՝ հաճախականության, ըստ կազմության, ըստ խոսքի մասերի կերտելու և այլն։

1. ԱԾԱՆՑՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ԸՍՏ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹԻ

§ 550. Ածանցներն իրենց բառակազմական ընդհանուր գործառույթով (դերով, ֆունկցիայով), բաժանվում են երկու հիմնական խմբի՝ բուն բառակազմական ածանցներ և Բերականակաբառակազմական ածանցներ։

⁸ Բերված բառերի նշված ածանցներից -ալի-ն դրվում է -ալ և անալ-ով վերջացող բայերի հիմքերին, իսկ -ելի-ն՝ ել վերջավորություն ունեցող բայերի հիմքերին և այս տեսակետից ներկայացնում է կայուն օրինաչափություն (այդպես են նաև -ալիք||-ելիք ածանցները), մինչդեռ բերված մյուս՝ գործառական տարբերակների տյա կամ ալն սկզբնաձևին միանալու հանգամանքը առավել պայմանական բնույթ ունի և սրանցում իշխում է լեզվական սովորույթի ուժը։

Ա. Բուն բառակազմական ածանցներ

Սրանք լինում են երկու տիպի՝ իմաստավորական և խոսքի-մասակերտ-իմաստավորական⁹:

Պետք է նշել, որ քիչ են այն ածանցները, որոնք սոսկ իմաստափոխական կամ սոսկ խոսքիմասակերտ-իմաստափոխական են, քանի որ բուն ածանցների մեծ մասը որոշ բաղադրությունների միջոցով հանդես է գալիս իմաստափոխական, իսկ որոշներում՝ խոսքիմասակերտ-իմաստափոխական նշանակությամբ:

Ի մ ա ս տ ա փ ո խ ա կ ա ն ա ծ ա ն ց ն եր

§ 551. Իմաստափոխական են այն ածանցները, որոնք փոխում են բառերի իմաստները միայն, առանց փոխելու նրանց խոսքիմասային արժեքը: Այսպես՝ «ակ ածանցը կապուտակ, դժգունակ, խառնակ բառերի մեջ բառերի խոսքիմասային կամ գործառական արժեքի փոփոխություն չի առաջացրել. այն ածական անուններից կազմել է այլ իմաստով ածականներ: «Ին ածանցը դժվարին, դյուրին, ներին, մքին, խորին բառերի մեջ ածականների իմաստին ավելացրել է սաստկական կրանդ:

§ 552. Բուն իմաստափոխական ածանցներ են միեւնույն խոսքի մասի մակարդակում գործառուղ ածանցները: Այս նշանակում է, թե զուտ իմաստափոխական տիպի ածանցները քիչ են, քանի որ ածանցների մեծ մասը, լինելով բաղմիմաստ, հանդես է գալիս տարբեր խոսքի մասերի մակարդակում և ունի և՛ իմաստափոխական, և՛ խոսքիմասակերտ-իմաստափոխական գործառույթ:

Բուն իմաստափոխական ածանցներից են ածականների մակարդակում գործառուղ «վուն և «որակ ածանցները (հմմտ. սեւավուն, թխավուն, դեղնավուն, հաստավուն, կարծրավուն, կապտավուն, սևորակ, թխորակ, սառնորակ, կապտորակ և այլն), թվականների մակարդակում գործառուղ «բուրդ, «եռուրդ ածանցները (հմմտ. չորրորդ, երրորդ, հինգերորդ, ութերորդ, իններորդ և այլն), գոյականների մակարդակում գործառուղ «պան ածանցը (գոյականներից կազմում է «սկզբնաձևերի նշած գործով դբազվողի» իմաստով գոյականներ. հմմտ. այգեպան, դռնապան.

9 Հմմտ. Գ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերէնի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974, էջ 158:

բուրևտապան, կառապան, ուղտապան, պարտիզպան և այլն),
-պունակ ածանցը (գոյականներից կազմվել է նոր իմաստով գոյա-
կաններ. հմմտ. թղթապանակ, տետրապանակ, դրամապանակ,
ծայրապանակ, ներկապանակ և այլն):

Առավել տիպիկ իմաստափոխական ածանցներ են միայն դո-
յականների և ածականների մակարդակում գործառուղ նվազափա-
ղաքչական կամ երանդալորող -ակ, -իկ, -ուկ¹⁰ ածանցները:

ն վ ա զ ա փ ա զ ա ք շ ա կ ա ն կ ա մ հ ր ա ն գ ա վ ո Ր Ո Ղ
ա ծ ա ն ց ն ե ր

§ 553. Իմաստափոխական ածանցների մեջ իրենց իմաստա-
յին և բառակազմական յուրահատկությամբ առանձնանում է
ածանցների մի խումբ, որը թեև չի փոխում բառի խոսքիմասա-
յին իմաստը, սակայն ներդնում է խոսողի վերաբերմունքն ու
զնաճատականը, արտահայտում է զգացական, փաղաքշական,
նվազական, արհամարհական, ոճական և այլ իմաստային հրանդ-
ներ:

Այսպիսի ածանցները առավել բնորոշ են լեզվի խոսքային մա-
կարդակին և ըստ էության առավել սուբյեկտիվ բնույթ ունեն,
քանի որ խոսողի գիտակցության մեջ է առարկան պատկերվում
նրբացած, փաղաքշական, քնքշական, ինչպես և կարեկցական,
արհամարհական և այլ տեսքով: Նման զգացական, արտահայտ-
չական (էքսպրեսիվ-էմոցիոնալ) երանդալորոտները յուրահա-
տուկ են առարկաներին, երևույթներին, նրանց հատկանիշներին
և, բնականաբար, բնորոշ են հիմնականում գոյական, մասամբ էլ
ածական անուններին: Նվազափաղաքչական կամ երանդալորող
ածանցները գրվելով ածանցվող պարզ արմատների և բառերի
վրա, չեն փոխում նրանց բառային հիմնական իմաստները, այլ
ավելացնում են այնպիսի լրացուցիչ իմաստային երանգ (նվազա-
կան-փաղաքշական), որից սկզբնաձևի խոսքի մասային իմաստը
չի փոխվում: օրինակ՝ արեղ-արեղիկ, ձուկ-ձկնիկ, քե-քեիկ, գիծ-
գծիկ և այլն:

¹⁰ Արանք խոսքիմասաներու-իմաստափոխական գործառույթով (հմմտ. հե-
նակ, վրիպակ, ցուցակ, տեսակ, բացիկ, հեղուկ և այլն) արդեն վերածվել են
համանունների:

Մանոր.— Նվազափաղաքական ածանցները գալիս են մեզ լեզվի պատմության դեռևս հնագույն շրջաններից: Այս ածանցներով առանձնապես հարուստ է հայ ժողովրդական բանահյուսությունը, որին հնում փաղաքականությունն այնքան էր բնորոշ, որ երբեմն բառերն ստանում էին կրկնակի փաղաքական ածանցներ. օրինակ՝ պատանեակ-պատանեկիկ (պատանի+ակ+իկ), տեղեակ-տեղեկիկ (տեղի+ակ+իկ) և այլն:

Նվազափաղաքական ածանցներով հարուստ է նաև արևմբտահայ գրական լեզուն, որն ի տարբերություն ժամանակակից արևելահայերենի, վերոհիշյալ ածանցներով համեմատաբար ավելի մեծ չափերով է բաղադրություններ կազմում ածականություններից. այսպես՝ ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում նվազափաղաքական ածանցները գրվում են ոչ բոլոր ածականների վրա. ինչպես՝ լավ-լավիկ, սիրուն-սիրունիկ, ֆնֆուշ-ֆնշիկ, սև-սևուկ, քուլ-քիսիկ, ֆաղցր-ֆաղցրիկ և այլն, բայց ոչ՝ վեհ-վեհիկ, վսեմ-վսեմիկ, անավոր-անավորիկ և այլն: Եվ միշտ չէ, որ կազմվում են հանգստիկ, գեղապարիկ, սիրատարիկ, խաղաղիկ («Տարիներով իմ երազս էր Սիրո դարուն մը խաղաղիկ, ՄՄ, Երկեր») և այլն, ինչպես արևմտահայ գրական լեզվում:

§ 554. Հին և միջին հայերենների, արևմտահայ գրական լեզվի, այլև մասամբ բարբառների համեմատությամբ ժամանակակից հայերենը առավել քիչ է գործածում նվազափաղաքական ածանցներ և գրեթե չունի կրկնակի նվազական կամ փաղաքական ածանցներ: Սակայն հիշյալ ածանցների գործածությունը բավականաչափ բնորոշ է նաև ժամանակակից հայերենին:

§ 555. Նվազափաղաքական ածանցներն ունեն հետևյալ առանձնահատկությունները:

ա) Առտահայտում են առարկաների օբյեկտիվորեն փոքր ծավալային չափերը (հմտ. տնակ, գետակ, տակառիկ, պատառիկ, ձուրակ, արձանիկ և այլն):

բ) Առարկաների և նրանց հատկանիշների փաղափշակաճ երանգները (հմտ. նրբիկ, դնշիկ, քաղցրիկ, քնքշիկ, լավիկ, սիրունիկ, հայրիկ, մայրիկ, պապիկ, ձայնիկ, կյանքիկ, արեիկ, որբուկ, հովիկ, խենթուկ, պաշիկ և այլն):

գ) Առարկաների, երևույթների և նրանց հատկանիշների նվազափաղափշակաճ երանգը: Արտահայտելով առարկաների ծավա-

լային փոքր շափերը՝ նվազական ածանցները հաճախ միաժամանակ արտահայտում են փաղաքշական երանգ, որ բխում է առարկաների փոքրացումից. հետևաբար, նվազական և փաղաքշական իմաստները շատ դեպքերում միասնաբար են հանդես գալիս. ինչպես՝ նուտիկ, բարիկ, բշիկ, հուրբուկ, մանկիկ, ձագուկ և այլն:

դ) Առավելապես բնորոշ են լեզվի խոսքային մակադակին և հաճախ սուբյեկտիվ բնույթ են կրում: Սրանք ընդհանրապես բնորոշ են բանավոր խոսակցական և գեղարվեստական գրականության լեզվին: Լեզվի գործառական մի քանի ոճերի համար, ինչպես, օրինակ, գիտական, պաշտոնական, հորժնական, դրասենյակային և այլն, այս ածանցները բնորոշ չեն:

Նվազափաղաքշական ածանցները խոսողի վերաբերմունքի կամ դնահատույթյան, զգացական վառադան երանգներ արտահայտելու ոճական կարեկոր միջոց են:

§ 556. Նվազափաղաքշական կամ երանգավորող ածանցներից են՝ -ակ, -իկ, -ուկ, -լիկ, -ուշ, -լուկ, -ուլ, -ուկ և այլն:

§ 557. -Ակ. արդի հայերենի կենսունակ և ակտիվ ածանցներից է. սրանով կազմվել են առվակ, արեգակ, գետակ, դռնակ, զանգակ, բոշնակ, լեզվակ, լնակ, լծակ, հյուղակ, ձորակ, ճավակ, սալլակ, տաշտակ, տնակ և այլն: Այս ածանցը դրվում է գերադանցապես դոյական անունների վրա և առաջնապես նվազական նշանակություն ունի, քան փաղաքշական (այս երկու նշանակությունները մյուս երանգավորող ածանցների մեջ հաճախ միասնաբար են հանդես գալիս):

Մանր. — Նվազափաղաքշական որոշ ածանցներով դեռևս հնում կազմվել են նաև այլ իմաստով բառեր, որոնցում հիշյալ ածանցները հանդես են եկել ոչ նվազափաղաքշական, այլ խոսքի մասակերտ-իմաստափոխական գործառույթով. ինչպես՝ է (յ)-նակ, որ-որակ, մույն-մունակ, Բան-Բանակ, հեղուկ, միջուկ և այլն: Իսկ -ակ ածանցով կազմված նվազական նշանակություն ունեցող մի քանի բառերում ածանցը կորցրել է նվազական իմաստը. ինչպես՝ օղ-օղակ, գունդ-գնդակ և այլն:

§ 558. -իկ ածանցը փաղաքշական իմաստով ամենատինասունակ և ակտիվ ածանցներից է: Այն դրվելով մի շարք դոյականների վրա, նրանց հաղորդում է նվազափաղաքշական երանգ. ինչ-

պես՝ այծիկ, բարձիկ, քիթեռնիկ, քշիկ, քոռնիկ, ձկնիկ, նուտիկ, պատառիկ, տիկնիկ, փոսիկ, փոյրիկ և այլն: —Իկ ածանցը բառին կարող է հաղորդել նաև զուտ փաղաքշական իմաստային երանդ. ինչպես՝ աշիկ, դնշիկ, քշիկ, հայրիկ, հովիկ, մանկիկ, ձալնիկ, մայրիկ, պապիկ, պաշիկ, սրտիկ, փշիկ և այլն:

Մի շարք անձնանունների վրա զրովելով՝ —իկ ածանցը արտահայտում է նվազափաղաքշական իմաստ. ինչպես՝ Աշոտ—Աշոտիկ, Արամ—Արամիկ, Գարեգին—Գարիկ, Գոհար—Գոհարիկ, Խաչատուր—Խաչիկ, Շուշան—Շուշանիկ, Վահան—Վահանիկ, Վարդան—Վարդանիկ և այլն:

—Իկ ածանցը, զրովելով բնության, կենդանական, աշխարհագրական, բուսական և այլ երեւոյթների ու առարկաների անվանումների վրա, կազմում է անձնանուններ նվազափաղաքշական իմաստով. ինչպես՝ Ասաղիկ, Այծեմնիկ—(այծեամն), Գառնիկ, Սգնիկ, Շողիկ, Մովիկ, Շուշիկ, Նորիկ, Վարսիկ, Յողիկ և այլն:

Բացի գոյական անուններից, —իկ ածանցը զրովում է նաև ածական անունների վրա՝ առավել սաստկացնելով նրանց հասկանալի իմաստները և հաղորդելով փաղաքշական երանդ. ինչպես՝ անուշ—անուշիկ, լավ—լավիկ, մանր—մանրիկ, նուրբ—նրբիկ, ջերմ—ջերմիկ, սիրուն—սիրունիկ, սև—սևիկ, փոքր—փոքրիկ, փաղցր—փաղցրիկ և այլն:

§ 559. —Ուկ ածանցի նվազափաղաքշական նշանակութամբ ժամանակակից հայերենում ալելի բիշ բառեր են կազմվում, քան վերոհիշյալ —ակ և —իկ ածանցներով: —Ուկ ածանցով կազմված նվազափաղաքշական իմաստ ունեցող բառերից են՝ արշուկ, խենբուկ, գառնուկ, գիրուկ, գոմշուկ, ծերուկ, հորբուկ, ձագուկ, նննդուկ, մանշուկ, նագուկ, որբուկ, սևուկ, տափուկ և այլն:

§ 560. Եբբեմն խոսողի վերաբերմունքի փաղաքշականութունն առավել սաստկացնելու համար որոշ բաղադրութուններում —իկ ածանցին միանում է —լ երանդավորող ածանցը (լիկ). ինչպես՝ քովս—քվսլիկ, հասա—հաստլիկ, կոկ—կոկլիկ, նեղ—նեղլիկ, շեկ—շեկլիկ, սուտ—սուտլիկ, փափլիկ և այլն:

—Լ—ածանցը վերոհիշյալ իմաստով միանում է նաև —ուկ ածանցին. ինչպես՝ վախուկ, խաբլուկ և այլն, սակայն —լուկ բաղադրյալ նվազափաղաքշական ածանցով կազմված բառերն առավել քիչ են, քան —լիկ ածանցով կազմվածները:

§ 561. -Ույ ածանցումը և նրան համանիշ այլ ածանցների բաղադրությունները կազմվել են քիչ թվով նվազափառաբանական իմաստային երանդ ունեցող բառեր. ինչպես՝ Սառույ, Թարույ, զանգուլակ, սուրուլիկ: Խոսակցական լեզվում հանդիպում են նաև մամուլ (մայրիկ բառի իմաստով), պապույ (պապա-ից) փաղաքական բառերը, որոնք դալիս են սուսերենից (հմմտ. мамыля, папуля)։

§ 562. Անձնանունների վրա փաղաքական, մտերմական նշանակությունները դրվում է նաև -ո ածանցը. օրինակ՝ Արտո (Արտավազ), Գալո (Գալուստ), Գուգո (Գուրգեն), Խաչո (Խաչատուր), Կաւո, Կրպո (Կարապետ), Մկո (Մկրտիչ), Մարգո (Մարգարիտ), Սարո (Սարիբեկ), Սերո (Սեդրակ), Վաճո (Վահան), Վարսո (Վարսենիկ, Վարսիկ) և այլն։

§ 563. Անձնանունների վրա վերոհիշյալ փաղաքական, մտերմական իմաստով դրվում է նաև -ուշ երանդավորող ածանցը. ինչպես՝ Գարուշ (Գարեգին), Մարգուշ (Մարգարիտ), Վաճուշ (Վահան), Տիգուշ (Տիգրանուհի), Փեփուշ (Փեփրոն) և այլն։

Մանոր. — Հայկուշ, Սիրուշ, Վարդուշ անձնանունների -ուշ ածանցը առաջացել է Հայկանուշ, Սիրանուշ, Վարդանուշ և այլ անունների անուշ-ի ան հնչյունախմբի կրճատումից և նմանակությանով տարածվել նաև այլ անձնանունների վրա (հմմտ. Վանուշ, Փեփուշ, Տիգուշ և այլն)։

§ 564. Երանդավորող ածանցները արտահայտում են նաև խոսողի արհամարհական, նվաղական, հեղձական վերաբերմունքը. ինչպես՝ արվեստակ, գրչակ, խմաստակ, աշակերտիկ, բանաստեղծիկ, վեպիկ, ինտելիգենտուկ, մարդուկ, քզուկ, խղնուկ, քերուկ («Բուլվարային այդ թերթուկը հրճվանքով նկարագրեց Մեհերտի փախուստի մասին», ԵՆ) և այլն։

Խ ո ս ք ի մ ա ս ա կ և ը տ - ի մ ա ն տ ա փ ո խ ա կ ա ն
ա ծ ա ն ց ն ե ը

§ 565. Բուն ածանցների մեջ առավել մեծ տեղ են զբաղում խոսքիմասակերտ-իմաստափոխական ածանցները։ Սրանք փոխում են բառի և՛ իմաստը, և՛ նրա խոսքիմասային ու գործառական արժեքը (հմմտ. տուն-տնական, բեր-բերք և այլն)։ Այսինքն՝ խոսքիմասակերտ-իմաստափոխական ածանցները ունեն նաև քե-

բազմազան նշանակություն (կերտում են գոյականներ, ածականներ, բայեր, մակբայներ և այլն), քանի որ մասնակցում են նաև բառերի քերականական իմաստի ձևավորմանը՝ հաղորդելով ներանց տվյալ խոսքի մասին հատուկ քերականական հատկանիշներ։ Այսպես՝ հերոս, խիզախ բառերից (ածականներից) բարածանցով կազմվում են հերոսաբար, խիզախաբար, որոնք աբղեն նշանակում են հերոսի, խիզախի նման կամ հերոսի խիզախի պես, այսինքն՝ մակբայներ են։

Գարուն, ծով, արև բառերից ալին ածանցով կազմվել են գարնանային, ծովային, արևային, որոնց ալին ածանցը հաղորդել է վերաբերություն, սրտականություն իմաստ (դարնան, ծովին, արևին վերաբերող, դարնանը, ծովին, արևին հատուկ)։ Բացի նշված բառակազմական իմաստից, վերոհիշյալ ածանցը փոխել է նաև գարուն, արև, ծով գոյականների խոսքի մասային իմաստները՝ զրանք վերածելով ածական անունների։

Արդյունք, ծաղիկ, լույս բառերից վոր և վետ ածանցներով կազմվել են արդյունավոր, ծաղկավոր, լուսավոր, և արդյունավետ, ծաղկավետ, լուսավետ համանիշ բառերը։ Այստեղ վոր և վետ ածանցների շնորհիվ ոչ միայն կազմվել են նոր իմաստով բառեր, այլև առաքելայական իմաստ ունեցող բառերը (գոյականները) վերածվել են զրանց հատկանիշներն արտահայտող բառերի (ածականների)։ Իսկ ուրքուն ածանցը վին, վսեմ և շեղ հատկանշային իմաստ արտահայտող բառերին հաղորդել է գոյականացնող և վերացական իմաստ, որով և ածական անունները վերածվել են գոյական անունների։

Խոսքիմասակերտ-իմաստափոխական ածանցները զուտ իմաստափոխական ածանցներից տարբերվում են ոչ միայն խոսքիմասակերտ նշանակությամբ. նրանց հատուկ են նաև այլ բնորոշ առանձնահատկություններ. այսպես՝ եթե իմաստափոխական ածանցները հիմնականում մեկիմաստ են, ապա խոսքիմասակերտ իմաստափոխական ածանցների մեծ մասը բաղմիմաստ է. այսպես՝ առեց բաղմիմաստ ածանցը ունի հետևյալ իմաստները. ա) տեղի (հմմտ. արհեստանոց, բանջարանոց, հիվանդանոց, դաշանանոց, չորանոց և այլն), բ) զգեստի, վրան կրելու առարկայի (հմմտ. գիշերանոց, հովանոց և այլն), գ) զանազան շափերի, ինչպես՝ դրամական (հմմտ. երեքանոց, կոպեկանոց, ռուբլանոց,

հարչությանոց, տասանոց և այլն), ծանուրյան (հմմտ. լիտրանոց, գրամանոց, կիլոգրամանոց, փթանոց և այլն), ծավալային (հմմտ. հատորանոց, էջանոց և այլն):

Մյուս էական յուրահատկությունը այն է, որ խոսքիմասա-
կերտ իմաստափոխական ածանցներին բնորոշ է նաև կոնկրետ-
տացնող յուրահատկությունը, որից զուրկ են իմաստափոխա-
կան ածանցները, քանի որ գրվում են հիմնականում բառային
սկզբնաձևերի, այսինքն արդեն կոնկրետ լեզվական միավորների
վրա:

Զուտ խոսքիմասակերտ-իմաստափոխական ածանցները քիչ
են, քանի որ ածանցների մեծ մասը հիմնականում հանդես է գա-
լիս երկու գործառույթով էլ՝ և՛ իմաստափոխական, և՛ խոսքիմա-
սակերտ, այսինքն՝ որոշ բաղադրություններում իմաստափոխական,
իսկ որոշներում՝ խոսքիմասակերտ-իմաստափոխական. այսպես՝
-ական ածանցը քշվառ-քշվառական, երկու-երկուական բառերում
իմաստափոխական է, իսկ ժողովուրդ-ժողովրդական, զուսա՛ն-զու-
սանական և այլ բառերում՝ խոսքիմասակերտ-իմաստափոխա-
կան:

Բ. Քերականական-բառակազմական ածանցներ

§ 566. Հայերենի բառակազմական ածանցներից մի քանիսը
հանդես են գալիս նաև բերականական դերով: Դրանցից են.

§ 567. -Գույն. հայերենի այն քիչ թվով բուն ածանցներից է,
որոնք ունեն բերականական նշանակություն: Ժամանակակից հա-
յերենում ցույց է տալիս ածականների գերազորական աստիճանը-
օրինակ՝ բարձր-բարձրագույն, գեղեցիկ-գեղեցկագույն, լավ-լա-
վագույն, խոշոր-խոշորագույն, հզոր-հզորագույն, մեծ-մեծագույն,
խիստ-խառագույն, ազնիվ-ազնվագույն և այլն:

Ժամանակակից հայերենի արդի փուլում այս ածանցը իմաս-
տի և կիրառության նկատելի փոփոխություն է ստացել և մի քա-
նի կազմություններում սկսում է գիտակցվել նաև սոսկ բառակազ-
մական նշանակությամբ, մոտավորապես այնպիսի նշանակու-
թյամբ, ինչպիսին ունեն ածականների մակարդակում գործածվող
իմաստափոխական ածանցները (հմմտ. -վուն ածանցը):

Լեզվի զարգացման վերջին շրջանում -գույն ածանցով շատ
ածականներ ըմբռնվում են ոչ որպես գերազորական, այլ հատկա-

նիշի բարձր աստիճանն արտահայտող բառեր (ածականներ)։ ինչպես՝ խոշորագույն («Հին Հունաստանի շատ խոշորագույն գործիչներ, մտածողներ անմիջականորեն մասնակցում կամ ներկա էին լինում խաղերին», ՀՖ), արժեքավորագույն («Անտիզետոնատոր քիմիական արժեքավորագույն նյութը սինթեզվել է ավտոմոբիլային վառելիքի հետ», ԵԵ) և այլն։ Սպորտային տերմինաբանության մեջ նույնիսկ գործածվում են քերականական բառեր, ամենաբերկազույն քաղ տերմինները, որոնցում գերազրական աստիճանի նշանակություն ունի միայն ամենա- մասնիկով կազմվածը (հմմտ. «Տոկիոյում փայլուն կերպով կարող են հանդես գալ Լոուզ և զբայրները (ամենամեծ մեծագույն և մեծագույն քաղ)», ՀՖ)։

Իհարկե, տնկախ այս հանդամանքից, -զույն ածանցի հիմնական նշանակությունը ածականի գերազրական աստիճանն արտահայտելն է (հմմտ. «Գործարանը խոշորագույնն է հանրապետությունում», «Նա լավագույնն է դասարանում» և այլն)։

§ 568. Ամեն(ա)- իբրև ածականների գերազրական աստիճան կազմող ածանց առավել լայն տարածում գտավ և ակտիվացավ ամեն(ա)- մասնիկը, որը գերազրական աստիճան է կազմում գրեթե բոլոր որակական ածականներից. ինչպես՝ ամենաերկար, ամենաբարձր, ամենամեծ, ամենավերջին, ամենազարգացած, ամենալավ, ամենաարժեքավոր, ամենագեղեցիկ և այլն։

Օտևոր. — ամեն(ա) ածանցն առաջացել է համարուն գերանունով և ածականով բաղադրված բարդություններից, որոնցում միացնել է ամեն գերանվան իմաստը և ածական գերադաս անդամով կազմված տվյալ բարդություններում այն վերածվել է գերազրական (քերականական) իմաստ արտահայտող ածանցի։ Այն աշխատ էլ իբրև բարդության բաղադրիչ առկա է դերանուն + բայարմատ, դերանուն + գոյական կաղապարներով կազմված սակավաթիվ բարդություններում (հմմտ. ամենատես, ամենակեր, ամենապոն և այլն)։

Ամեն(ա)- ածանցի քերականական և բառակազմական գերակատիվացման և ընդլայնման մասին է խոսում հիշյալ մասնիկի ածականների ոլորտից նույն նշանակությամբ գերանունների ոլորտը անցնելու փաստը. այսպես՝ գեղարվեստական գրականության մեջ հանդիպում են ամեն(ա)- ածանցի գերանունների հետ գեղադրական նշանակությամբ բաղադրվելու օրինակներ. ինչպես՝

«Դու հենքի տեղ ամենահինը, Դու ի՛մը, ի՛մը ամենախմբ, ես քո բողբոջը, ծիլը, կոկոնը՝ ես բոնը, քոնը ամենաբոնը» (Համա Սահյան,՝ Հայրենիք):

Ամեն(ա) ածանցն ունի այն յուրահատկությունը, որ ի տարբերություն մի շարք դրական նախածանցների և ամեն առաջին բաղադրիչով բաղադրված բարդ բառերի, ձայնավորով սկսվող բառերից առաջ պահպանում է ա հոդակապը. ինչպես՝ ամենաազնիվ, ամենաակտիվ, ամենաուշիմ, ամենաբնախ, ամենաուժեղ, ամենաօգտակար և այլն:

Մանոր. — Ժամանակակից հայ քերականական աշխատություններում ածականի համեմատության նվազական աստիճանաց տվող ածանց է դիտվել -վում բառակազմական ածանցը¹¹. Սակայն -վում ածանցով կազմված բառերը ավելի բառակազմական նշանակություն ունեն, արտահայտում են որևէ հատկանիշին նման, մոտիկ իմաստները, թեև նրանցում գիտակցվում է նաև որևէ հատկանիշի ոչ լիակատար չավույթ նմանվելու իմաստը (մասնավորապես գույնի հատկանիշ արտահայտող բառերի մեջ՝ հմմտ. սևավուն, կարմրավուն, սպիտակավուն, դեղնավուն և այլն), սակայն հենց այն հանգամանքը, որ -վում ածանցը գործածվում է սահմանափակ թվով ածական անունների մեջ, նույնպես վկայում է, որ այն չի կարող ներկայացնել ածականի նվազական բաղադրական աստիճանը կամ համապատասխան քերականական կարգ:

§ 569. Քերականական-բառակազմական ածանցներ են հիմնականում բայի կերպածանցները և սեռածանցները (-վ, -ցն, -աւո, -ոտ, -տ, -կոտ, -ո և այլն): Սակայն սրանց քերականական և բառակազմական նշանակությունները հավասար չեն. մի մասում ընդգծվում է քերականականը (հմմտ. -վ), իսկ մյուսներում՝ բառակազմականը (հմմտ. -աւո, -ոտ, -տ, -կոտ, -կլտ, -ո և այլն):

§ 570. -վ սեռածանցը հանդես է գալիս քերականական-բառակազմական դերով և ներգործական ու պատճառական բայերից կազմում է կրավորական սեռի բայեր. ինչպես՝ նվիրել-նվիրվել,

¹¹ Տե՛ս Հ. Անաույան, Լիակատար քերականություն Հայոց լեզվի, հ. 1, 1952, էջ 59—60: Ա. Մուրվալյան, Հայոց լեզվի բառային կազմը, 1955, էջ 361: Հ. Օհանյան, Ածական անունը ժամանակակից հայերենում, 1962, էջ 48:

շարդել-շարդվել, խմել-խմվել, կառդացնել-կառդացվել, քոցնել-քոցվել, հիշեցնել-հիշեցվել և այլն: -Վ թծանց ունեցող բայերը կոչվում են կրավորական բայեր:

Կրավորական բայերից ոչ բոլորն են կրավորական սեռի. այսպես՝ սանրվել, լվացվել, հագնվել բայերը չեզոք սեռի բայեր են:

Կրավորական սեռածանց ունեցող մի շարք բայերում՝ գծվել, բնակվել, գրադվել, գանգատվել, գունատվել, գմայլվել, քաֆնվել, համաբժակվել, սխալվել և այլն, -վ թծանցն ունի սոսկ բաղադրական-բայականական նշանակություն, և վերոհիշյալ բայերը կրավորաձև չեզոք սեռի են:

§ 571. Վերջին տասնամյակներում -վ թծանցը աշխուժացավ բառակազմական (բայականորեն) նշանակությամբ: Այն մասնակցում է ոչ միայն որոշ չեզոք բայերի բայահիմքերի բաղադրությունը (հմմտ. ղբադվել, բնակվել և այլն), այլև անվանական հիմքերից (գերադանցապես գոյականական) մի շարք նոր բայերի կազմությունը. ինչպես՝ աղբյուրվել, ալիփվել, ալունփվել, ամրոցվել, ամբոխվել, երամվել, կամարվել և այլն, որոնցում -վ թծանցը քերականական նշանակություն չունի, այլ բառակազմական-ոճական և բնորոշ է մեծ մասամբ գեղարվեստական լեզվին:

§ 572. Պատճառական -ցն (-եցն, -ացն) թծանցը արտահայտում է բայի գործողության պատճառականություն, այսինքն՝ գործողությունը հաղորդում է մեկ ուրիշի կողմից այդ գործողության կատարման ընթացքին միջնորդելու, ներգործելու գաղափար (հմմտ. նստել-նստեցնել, խոսել-խոսեցնել և այլն):

Հայոց լեզվի դարգացման սովիտական շրջանում այս թծանցը խիստ ափսիվացավ փոխառյալ հիմքերով նոր բայեր կազմելում. ինչպես՝ կոորդինացնել, կոոպերացնել, մոբիլիզացնել, էվակուացնել, վուլկանացնել, օկուպացնել և այլն, որոնց անվանական հիմքերը ևս փոխառյալ են (կոորդինացիա, կոոպերացիա, մոբիլիզացիա, էվակուացիա, վուլկանիզացիա, օկուպացիա և այլն)¹²: Մրանցում -ացն թծանցի աջ տարրը համընկնում է վերոհիշյալ անվանական հիմքերի -աց հնչյունախմբի հետ (հմմտ.

12 Տե՛ս Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, 1955, էջ 14; Ա. Աբրահամյան, Նշված աշխ., էջ 132:

վուկանիզացիա, էվակուացիա և այլն) և դառնում մի տեսակ կիսափոխառյալ ածանց. այստեղ —ացն ածանցի պատճառական կամ քերականական նշանակությունը փոքր-ինչ թուլանում է և այն ձևով է բերում նաև բառակազմական (բայակերտական) արժեք, մասնավոր, որ վերոհիշյալ բայերը հայերենում չունեն իրենց զուգահեռ անածանց ձևերը (հմմտ. կոորդինել, էվակուանալ, կոոպերել և այլն), ինչպես որ ունեն ակտիվանալ, նորմալանալ, պասիվանալ և այլ բայերը¹³:

§ 573. —Ատ, —ոտ, —տ, —կոտ բայածանցները մի շարք բայարմատներից կազմում են զործողության սաստկական երանդունեցող բայեր և արտահայտում են կրկնապատկիւթ, բազմապատկիւթ զործողության իմաստ. ինչպես՝ կտրատել, ջարդոտել, ցատկոտել, զջլտել, կծոտել և այլն: Այսպիսի բայերը կոչվում են բազմապատկական բայեր:

Սաստկական բայածանց է համարվում —առակ—ը՝ կարմրառակել, փայլատակել բայերի մեջ:

Եթև կրավորական և պատճառական բայերում (չհաշված կրավորաձև չեղոք բայերը) գերիշխում է առավելապես քերականական նշանակությունը, ապա բազմապատկական բայերում, քերականական և բառակազմական նշանակությունները հավասարապես են հանդես գալիս (հմմտ. ցատկոտել, թռչկոտել, նստոտել և այլն):

§ 574. Հայերենում կան սաստկական-բազմապատկական երանդ արտահայտող մի շարք ածանցներ, որոնք կրում են բարբառային երանդ և առավելապես բնորոշ են ժողովրդախոսակցական լեզվին: Սրանք զործողության սաստկության, ուժգնության երանդ արտահայտող ածանցներ են. ինչպես՝ —ո՝ հաճկել—հաճկոել, հկկել—հկոել, —կ՝ խցել—խցկել, պոռթկալ, ծեծկել, —ս՝ ջնջել—ջնջսել և այլն:

§ 575. Գործողության սաստկության և կրկնակիության երանդն առավել ընդգծելու համար հաճախ վերոհիշյալ ածանցները միանում են միմյանց կամ այլ ածանցների (հանդես են գալիս խմբերով). ինչպես՝ —կլտ՝ բոցկլտալ, կայծկլտալ, հեծկլը—

¹³ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, *նշված աշխ.*, էջ 132; Ս. Ա. Էդյան, *Բառապաշարի հարստացումը ածանցման միջոցով*, «Հայոց լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում», էջ 109—110:

տալ¹⁴, -ոտ՝ պոկոտել, քափոտել, -կոտ՝ ծեծկոտել, կոխկոտել, վոտ՝ զգվոտել, վազվոտել, վտ՝ հոտովտել, պանվոտել, -րե՝ մխարե-
նել, -սկ՝ սրսկել, -ոսկ՝ սոլոսկել, -ստ՝ դմխտել, լպստել, -ռոտե՝
շանգոտոտել, -շտ՝ խառնշտել, կոլշտել, -նդ՝ մրնդել, հրնդել, վր-
որնդել և այլն:

Սրանցից որոշ բայերում գերակշռում և առավել ընդգծվում է բառակազմական նշանակությունը. օրինակ՝ -նդ (մխդել-հրդե-
ղել), -կ (խցկել, ծեծկել), -խ (ջնջխել, աշատեղ սաստկական իմաս-
տի հետ, -խ ածանցը ջնջել բալին ավելացրել է նոր՝ ճշարդել,
սպանել¹⁵ իմաստները) և այլն:

Մանր. — Վերահիշյալ բազմապատկական ածանցները իրենց
նշանակությամբ մոտ են ուսերենի բայական նախածանցներին.
որոնք հավասարապես և՛ քերականական նշանակությոն ունեն.
և՛ բառակազմական. այսպես՝ писать—написать, думать—по-
думать և այլն:

§ 576. Ամփոփելով այս բաժինը, կարելի է ասել, որ երեք
տիպի ածանցներն էլ ունեն որոշ ընդհանրություններ, որ դրսևոր-
վում է տարբեր չափերով. Այսպես՝ բուն բառակազմական ածանց-
ներից քերականական-բառակազմական ածանցներին առավել
մոտենում են իմաստափոխական ածանցները: Նրանց միջև ընդ-
հանրությունը արտահայտվում է հետևյալ հատկանիշներով:

ա) Երկու տիպի ածանցներն էլ չեն մասնակցում ածանցվող
հիմքերի կամ բառերի խոսքիմասային իմաստների փոփոխու-
թյանը և դորժառում են հիմնականում մեկ խոսքի մասի ոչոքոտում,
մինչդեռ խոսքիմասակերտ-իմաստափոխական ածանցները տար-
բեր ակտիվություն և տարբեր չափերով կարող են դրվել մի քանի
խոսքի մասերի վրա և կազմել մեկ կամ մի քանի խոսքի մասային
իմաստ ունեցող բառեր: Այսպես՝ խոսել բայից կազմվում են խոս-
վել և խոսեցնել բայաձևերը, որոնցում -վ և -ցն (-եցն) ածանցնե-
րը խոսքիմասային իմաստների փոփոխություն չեն առաջացրել:
Այդպես էլ դռնչ, տռն, գիծ քառերը նվազափաղաքշական ածանց-
ներ ստանալով (հմմտ. դնչիկ, տնակ, գծիկ) չեն փոխում իրենց
խոսքիմասային իմաստները: Բառերի խոսքիմասային իմաստների
փոփոխությանը մասնակցում են խոսքիմասակերտ-իմաստափո-

¹⁴ Սրանք գործածական են գրական հայերենում:

խաղան ածանցները (հմմտ. *թե-թեալոր, գիծ-գծալոր, գծային, բնկեր-բնկերայնություն, բնկերական և այլն*):

բ) նրկու տիպի ածանցներն էլ մենիմաստ են:

Նրեր տիպի (իմաստափոխական, խոսքիմասակերտ-իմաստափոխական և քերականական-բառակազմական) ածանցների համար էլ բնորոշ է հիմնականում իմաստափոխական յուրահատկությունը և սկզբնաձևերին միանալու սահմանափակությունը. նրեր տիպի ածանցներն էլ իրենց զործառության ուրուրում իսկ չեն կարող գրվել ցանկացած հիմքի վրա. այսպես՝ *-իկ* ածանցը չի կարող գրվել բոլոր գոյականների վրա. *ինչպես՝ խելիքի, պատիկ, երեխայիկ, մոմիկ և այլն*: *եղջեր և -ալոր* ածանցով կազմվում են մտավոր, հոգևոր, բայց ոչ՝ *խելավոր, ուշավոր*:

Այս տեսակետից միատեսակ հարաբերության մեջ չեն սեռածանցները. այսպես՝ պատճառական *-ցն* (*-եցն, -ացն*) ածանցը գրվում է առավել մեծ թվով բայերի վրա, հիմնականում չեզոք և մասամբ էլ ներգործական (հմմտ. *խոսել-խոսեցնել, տեսնել-տեսցնել, հիանալ-հիացնել, սակայն չի լինի հրավիրեցնել, կառուցեցնել, գրեցնել, մոծեցնել և այլն*): Կրավորական *-վ* ածանցը գրվում է հիմնականում ներգործական սեռի բայերի վրա, *ինչպես՝ սիրել-սիրվել, խմել-խմվել, նկարել-նկարվել, հրավիրել-հրավիրվել և այլն, սակայն չի կարելի կազմել զոդալ-զոդացվել, վազվել և այլն*: Բազմապատկական ածանցները առավել քիչ թվով բայահիմքերի են միանում և այս տեսակետից ոչ մի օրինաչափություն չեն ենթարկվում, այսինքն չի կարելի ասել, թե կոնկրետ ո՞ր սեռի բայահիմքերի վրա են գրվում. օրինակ՝ չի կարելի կազմել մոծոտել (*մոծեկ-ից*), խմոտել և այլն:

Նշանակում է, այս հատկանիշով (ածանցվող հիմքերին միանալու սահմանափակությամբ) բազմապատկական կերպածանցները բուն բառակազմական ածանցներին ավելի են մոտ, քան սեռածանցները:

ԱՇՄԱՆՑՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ԸՍՏ ԴԻՐՔԻ

§ 577. Ըստ բառի մեջ ունեցած դիրքի, ածանցները բաժանվում են նրեր խմբի՝ նախածանցներ, միջածանցներ և վերջածանցներ: Ժամանակակից հայերենում չորքառում են հիմնականում

նախածանցները և վերջածանցները, ըստ որում գերակշռում են վերջածանցները:

Ն ա խ ա ծ ա ն ց ն ե Ր

§ 578. Նախածանցները դրվում են հիմնական ձևույթներից առաջ և հանդես են գալիս միայն եզրային դիրքում:

Ժամանակակից հայերենի նախածանցները, ըստ իրենց ընդհանուր իմաստի, կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ ժխտական և դրական:

Մանր.— Հին հայերենը բացի ժխտական նախածանցներից, ունեցել է ընդամենը մի քանի դրական նախածանցներ (հմմտ. անդր-; համ-), սակայն 5—7-րդ դարերում հունաբան դպրոցի հեղինակները ստեղծեցին մի շարք դրական նախածանցներ, որոնց մեծ մասը հաստատորեն մտավ հայերենի բառային կազմի մեջ՝ դառնալով նրա հարստացման և համալրման կարևոր միջոց:

Ժ խ տ ա կ ա ն ն ա խ ա ծ ա ն ց ն ե Ր

§ 579. Ժխտական նախածանցները հայերենի բուն նախածանցներն են, որոնք բնորոշ են հայերենի զարգացման բոլոր շրջաններին:

Ժխտական նախածանցներն են՝ ան-, ալ-, դժ-, տ-, չ-:

§ 580. Ան- նախածանցը ամենակենսունակ ժխտական նախածանցներից է. այն ժխտական և բացասական իմաստով ածականներ է կազմում հետևյալ խոսքի մասերից.

ա) Գոյականներից կազմում է ժխտական՝ «որեւէ բան չունենալու», «որեւէ բանից դուրկ լինելու» իմաստով ածականներ. ինչպես, օրինակ՝ անաւուն, անամոր, անգուր, աննշան, անբիծ, անգործ, անմայր, անհավատ, անգույն, աներևույթ, անզարդ, անխել, անծայր, անհոգի, անհրապույր, անմեղ, անբնկեր, անօրեն, անկարգ և այլն:

բ) Ածականներից կազմում է ժխտական և բացառողական հատկանշային իմաստ արտահայտող ածականներ. ինչպես՝ անազնիվ, անբարոյական, անբնական, անբնդունակ, անկայուն, անկիրք, անպիտան, անիշաշար, անհամարձակ, անսովոր, անհաստատ, անվնոական, անխոհեմ և այլն:

Ան- նախածանցը առանձնապես կենսունակ է -լի վերջածանց ունեցող բառերի հետ. ինչպես՝ անբաժանելի, անբուժելի, անզնախառնելի, անընկճելի, անընդունելի, անխախտելի, անխոցելի, անլուելի, անհերքելի, անհերելի, անհկատելի, աննախանձելի, անվստահելի, անտանելի, անբնական, անբնականություն և այլն:

զ) Բայարմատներից, բայահիմքերից կազմում է ածականների հարակատար և ենթակայական դերբայների ժխտական ձևերի նշանակությամբ. ինչպես՝ անակնկալ (անսպասելի, չսպասվող), անամոք (չամոքվող), անանց, անավարտ (չավարտված), անգետ, անզգա (չզգացող), անաշտ, անմեղ, անմոռաց, անհկատ, անսպառ, անսխալ, անվարժ, աներեւ, անլուր, անհամբեր, անխախտ և այլն:

Մեկուր. — -ելի վերջածանց ունեցող ածականներից շատերը նույնպես ան- նախածանցով ստանում են ենթակայական և հարակատար դերբայների ժխտական իմաստ. ինչպես՝ անառելի, անպատմելի, անհերքելի, անլսելի և այլն:

դ) -ում ածանցով վերջացող մի շարք բայանուններից և -ել, -ած վերջածանցներով կազմված մի քանի դերբայներից կազմում է ածական ածունիներ, որոնք առավել բնորոշ են բանավոր խոսակցական լեզվին. ինչպես՝ անկտրել, անկոտրում, անհատում, անզվիշում, անխնդում, անգարգացած, անկարգացած, անշափել, անմտածել և այլն:

§ 581. Ան- ածանցով կազմված բառերը թիկ ընդհանուր առմամբ արտահայտում են ժխտական իմաստ, սակայն դրանով կազմված մի շարք բաղադրություններից ածանցը հաղորդում է դրական իմաստ. սրանք այն բառերն են, որոնց սկզբնաձևերը բացասական իմաստային հրանդ են արտահայտում և ան- նախածանցը, ժխտելով ու բացասելով այդ նշանակությունը (բացասական), դրանք վերածում է դրական իմաստ ունեցող բառերի. ինչպես՝ կեղծ-անկեղծ, երեւ-աներեւ, խախտ-անխախտ, թերի-անթերի, բիծ-անբիծ, եղծ-անեղծ, հիշաչար-անհիշաչար, աչառու-անաչառ և այլն:

§ 582. Ան- նախածանցով և «ունեցողի» նշանակությամբ մի շարք վերջածանցներով (հմմտ. -եղ, -ուն, -(ա)վոր, -անի և այլն) բաղադրված բառերը կազմում են իմաստային հակադիր

դույզեր. ինչպես՝ մեղավոր-անմեղ. համեղ-անհամ, ուժեղ-անուժ, նկատելի-աննկատելի. ողորմելի-անողորմ, հազենալ- անհազ, պատկառելի-անպատկառ, կանոնավոր-անկանոն, հնարավոր-անհնար, արժանի-անարժան. գիտուն-անգետ, կենդանի-անկենդան, զգալուն-անզգա և այլն: Ստացվում են «ունեցողի» և «չունեցողի» հակադիր նշանակություն արտահայտող բառեր:

Ժխտական նախածանցները, ի տարբերություն զրական նախածանցների մեծ մասի, մասնակցում են բառերի խոսքի մասաշին իմաստների կազմությանը՝ սկզբնաձևերին հաղորդելով հատկանշային իմաստ (հմտ. հուն-անհուն, բիծ-անբիծ և այլն):

§ 583. Ժամանակակից հայերենում –ան նախածանցով սահմանվել են այնպիսի բաղադրություններ, որոնց արմատների իմաստը արդի հայերենում ինչ-որ չափով մթաղնած կամ հրնացած է, ինչպես, օրինակ՝ անաղարտ. անաշատ, անզգամ, անդու (անդադար), անեղծ, անլուր (չսված), անմեկին (անմեկնելի, անբացատրելի), աննողդող (անսասան, հաստատ), անշեջ, անողոք, անպանույն (սարդ, համեստ), անհակտելի (չլուծվող, չբանգվող, չբաժանվող), անվեհեր (անվախ, աներկյուղ), անբիթ (անթարթ), ամբարիշտ, անհերք, աննոռնի (խոշոր մեծություն ունեցող, տղեղ, տձև) և այլն: Սրանցում արմատի իմաստի մթաղնման և հնացման աստիճանը բոլոր բառերում միատեսակ և հավասար չէ. նրանցից շատերը (ճոռնի, հեթեթ, բարիշտ, վեհեր, պաճույճ և այլն) վաղուց արդեն (դեռևս հին հայերենում) զրկվել են ինքնուրույն գործածությունից և կոնկրետանում ու գործածություն են դառնում միայն ան- նախաձանցի շնորհիվ: Առանձին դեպքերում այս տիպի ածանցավոր բառերի իմաստներն այնքան են մթաղնած, որ աղղել են նաև ան- նախածանցի իմաստի վրա, որի հետևանքով վերջինս ևս իմաստի մթաղնում է ապրել ու դարձել քարացած ածանց: Արդյունքը եղել է այն, որ մթաղնել է ամբողջ բաղադրությունը և վերածվել սարդ կազմության կամ սկզբնաձևի. այսպես՝ անագորույն (գորով, գույ շունեցող), անդուր (հին, դիւր, դուր բառից = հանգիստ, դուր հաճելի), անդունդ (դունդ-հատակ, խորք) բառերի իմաստների մթաղնման և նախածանցի քարացման պրոցեսն սկսվել է շատ վաղուց, և նրանց կաղ-

մոլթյան բաղադրական բնույթը վեր է հանվում միայն հիշյալ բառերի ստուգաբանությանը:

§ 584. Այլ- ածանցը քիչ գործածական ժխտական նախածանց- ներից է. նրանով հնից հայտնի են միայն ապաշնորհ, ապարդյուն, ապերազանիկ, ապերասան (անսանձ), ապերախտ, ապիկար, ապուշ, ապանով բառերը:

Սակայն դեռևս մեր լիզվի նախասովետական շրջանում և սո- վետական շրջանի սկզբներից գործածվում էին ապագգային, ապադասակարգային, ապաշարփային, ապապրոկտարացում և այլն, որտեղ ալ- նախածանցը թեև ունի ժխտական իմաստ (հմմտ. ապագգային- ոչ ազգային), սակայն փոքր-ինչ այլ երանգով (հե- ոացում, դուրս), քան ապաշնորհ, ապարախտ և այլն, որոնցում ժխտականի իմաստը հավասար է ալ- ժխտական ածանցի իմաս- տին (հմմտ. ապարախտ—բախտ շունեցող, անբախտ և այլն):

Այժմ ժխտական —ալ ածանցը առավել ակտիվ է «առյուծ վի- ճակից հանել, հեռացնել, դուրս բերել»¹⁵ իմաստներով. ինչ- պես՝ ապառնողակել, ապամոնտաժել, ապակենտրոնացում, ապա- ռազմականացում, ապակոդմնորոշում, ապառակալորում, ապա- կոնսերվացում (ՍՀ), ապագադուրացում (ՍՀ), ապաշրքնայնա- ցում («Բանբեր համալսարանի»), ապադրամատիկ և այլն:

§ 585. Դժ- ժխտական նախածանցով կաղմվել են քիչ թվով բառեր: Դբանցից են՝ դժբախտ, դժկամ, դժգոհ, դժգույն, դժպատեն, դժկերպ և այլն:

Ծանոթ.— Դժնդակ, դժվար, դժխեմ և դժոխք փոխառյալ բա- ռերում դժ-հնչյունախումբը թեև բառերին բացասական իմաստ է հաղորդել, սակայն նշված բառերի արմատների իմաստները չեն դիտակցվում ժամանակակից հայերենում, և դրանցում դժ-ը չի դիտվում իբրև ածանց, թեև ծագումնաբանորեն կապված է միև- նույն դժ (պրակ. վատ, չար) արմատի հետ:

§ 586. Տ- նախածանցով կաղմվել են սակավաթիվ բառեր. ինչպես՝ տգետ, տգեղ, տհաս, տկար, տձև, տհաճ, տմարդի, տրֆ- նել և այլն:

¹⁵ Այս իմաստը դալիս է դեռևս հունարան հեղինակներից, որոնք հին հա- յերենի ալ- ժխտական մասնիկին են վերագրել նաև հունարենի α'πσ նախ- ածանցի նկատում, բաժանում, վերադարձ նաև միտում իմաստները:

Տ- նախաձանցը քարացած է տխուր (հին խուր արմատից, հմտ. խորխճանք), տհաճ, տխմար բառերում:

§ 587. Ձ- ածանցով կազմվել են քիչ թվով բառեր. ինչպես՝ չնաւ, չբեր, չտես, չխոսկան, չկամ, չունևոր և այլն:

Մանր.— Ձ-ն որպես ժխտական մասնիկ ալժմ գործառում է բայերի ժխտական ձևերը կազմելիս. ինչպես՝ չգնալ, չխոսել, չալմրկել և այլն:

Դրական նախաձանցներ

Ժամանակակից հայերենի դրական նախաձանցները հետևյալներն են՝

§ 588. Անդր- . ունի «դեպի այն կողմ, այն կողմում» բառակազմական իմաստը: Այս ածանցով ժամանակակից հայերենում գործածական են անդրադարձ, անդրադառնալ, անդրավարտիկ, անդրաշխարհ/իկ, անդրբևեռ¹⁶, անդրկայարանային, անդրկարպառայան, անդրկասպյան, անդրջրհեղեղյան, Անդրկովկաս, անդրադաճային, անդրօվկիանյան, անդրվոլգյան, անդրսիբիրյան, անդրկովսյան և այլն, այլև նորակազմ անդրուրանային («Սխիթկովիկ են եւ 12 անդրուրանային էլեմենտներ», են) բառը:

§ 589. Առ- . հին հայերենում գործածվել է իբրև նախդիր՝ դրվելով որոշ հոլովների ու բայերի վրա: Հունարան հեղինակների կողմից այն գործածվել է իբրև ածանց՝ պահելով նախդրի ունեցած «գործողության ուղղություն», «դիմում», «դադարում», «որևէ բանի մոտ գտնվելը», «տեղ» (մոտ, վրա, վրան, առաջ, առաջը, դիմացը) իմաստները: Այս ածանցով կազմված մի շարք բառերում ածանցը այնքան սերտորեն է ձուլվել ածանցվող բառերին, որ նրա ածանց լինելը այժև չի գիտակցվում. ընդ որում այս ձուլման պրոցեսը որոշ կազմություններում ավարտվել էր դեռևս հին հայերենում. դրանցից են՝ առանձին, առանց, առաջ, առարկել, առելոված, առողջ, առույգ, գառամել, գառանցել, գառվալար (վերջին կազմություններում առ- նախդրին միացել է

¹⁶ Անդր- նախաձանցը սկզբնաձևերին միանում է մեծ մասամբ առանց հոգակալի, իսկ փոխառյալ հիմքերին՝ գերազանցապես անհոգակալ ձևով:

նաև զ- նախդիրը, և այլն: Ժամանակակից հայերենում այս ածանցով զործածական են նաև առերես, առերեսում, առգրավել, առկայծել, առնաբարակ, առնավետ, առծեռն, առնամանություն, առինհնել, առեցում և այլն:

Սովետական շրջանում այս ածանցը իմաստի աշխուժացում և կենսունակություն է ձեռք բերել. սրանով կազմվել կամ ակտիվ զործածություն են ստացել առավելակ, առբերիչ, (Գարուն), առծայնույթ (Սով. գրակ), առնում, առձգում («Իրականացվեցին տիեզերանավի կոշտ առձգում և նրանց էլեկտրական շղթաների միացում», ՍՀ), առբերում, առդիր, առնակատում («Այդ հեշտությունը կարող էր դառնալ զեպի լարված առնակատումը», ՍՀ), առնարկի և այլ նոր բառեր:

§ 590. Արտ- (առաջացել է արտախ-արտախն բառից = դուրս, դրսում). ժամանակակից հայերենի կենսունակ նախածանցներից է: Նրանով կազմվել են արտագրել, արտագնաց («Ավարտվեց ՄԱԿ-ի ապագաղութացման կոմիտեի արտագնաց նստաշրջանը», ՍՀ), արտանկարել, արտառպել, արտաշնչել, արտածել, արտասանել, արտառոց, արտահագուստ և այլն: Նոր կազմություններ են արտազատվել, արտակենտրոն, արտավիժել, արտերկրային («Մարդկության համար կարող են դրական հետևանքներ ունենալ կոնտակտները արտերկրային քաղաքակրթությունների հետ», ԵՊ), արտանետվել («Իսկ մյուսները հարևան մոլորակների ձգողության տակ արտանետվել են», ՍՀ), արտակորվել, արտավիժել և այլն:

§ 591. Բաղ- (առաջացել է հին բաղ արմատից. հմտ. բաղ-կանալ, բաղեղ, զբաղվել և այլն). կազմել է սակավաթիվ բառեր. փնչակս՝ բաղադրություն, բաղդատել, բաղնյուսել և այլն:

§ 592. Բաց-. կազմվել է զրաբարյան ի բաց մակբայից (= հեռու, բացի, դուրս, մի կողմ): Այս նախածանցով հայտնի են բացականչել, բացակայել, բացանայտել, բացառություն, բացատրել, բացատրություն, բացազատել և այլն:

§ 593. Գեր-. նշանակում է վեր, ավելի բարձր, բարձրագույն (հին հայերենի գեր ի վերո = ավելի վեր, շատ ավելի նախդիր-մակբայից): Այս նախածանցը ժամանակակից հայերենի ամենակենսունակ նախածանցներից է: Սրանով հայտնի են գերակատարել, գերահաշ, գերահոշակ, գերանել, գերմարդ, գերատեսուչ,

գերապատիվ, գերաբազմ, գերբարակ, գերբույլ, գերլարում, գերլարական, գերխոր, գերհնչունալին, գերհզոր, գերձայնալին, գերնշգրիտ, գերնկարնրաց, գերկարնալիք, գերնոր, գերսեղմ, գերցածր և այլն:

§ 594. Գեր-. նշանակում է փոխանակ, փոխարեն (մեկի, մի բանի տեղը): Այս ածանցյով հայտնի են բիշ թվով բառեր. ինչպես՝ գերանուն, դերբայ:

§ 595. Ենթ-. նշանակում է տակ, տակը, ցած. համանիշ է ստոր-նախածանցին: Ենթ— նախածանցով կազմվել են ենթադրել, ենթակոմիտե, ենթասղա, ենթակա, ենթավարպետ, ենթաստամոքսային, ենթամաշկային, ենթակելզեային, ենթածնոտային, ենթախումբ, ենթաշրջան, ենթագիտակցություն, ենթակայան, ենթառեսակ, ենթադանք, ենթաշեք, ենթահանձնաժողով, ենթաբեմա, ենթատեխտ, ենթասյուսե, ենթահամակարգ, ենթաձևույթ, ենթահարց¹⁷ և այլն:

§ 596. Ընդ- (առաջացել է հին հայերենի ընդ* տակը նախորդից). սրանով կազմվել են՝ ընդառաջ, ընդարմանալ, ընդգծել, ընդգրկել, ընդդեմ, ընդդիմանալ, ընդլայնել, ընդհարվել, ընդհատել, ընդհուպ, ընդհանուր, ընդհատակ, ընդունակ, ընդմիջել, ընդվզել, ինչպես նաև՝ ընկեր (ընդ-կեր), ընկրկել (<ընդկրկել, կրունկ արմատից. հմմտ. կրնկակոխ), ըմբռնել (ընդբռնել>ընբռնել>ըմբռնել) և այլն: Ընդ ածանցյով նորակազմ են ընդգետնյա, ընդջրյա, ընդծովյա բառերը:

§ 597. Հակ-. առաջացել է հակել, հակառակ բառերից (հուներեն զոտի նախածանցի նմանակությունով), Սրանով կազմվել և կազմվում են բազմաթիվ բառեր. օրինակ՝ հակադարձ, հակագրոհ, հակագրել, հակակրանք, հակահարված, հակամեծ, հականառել, հակամարտություն, հակասություն, հակաբույն, հակաֆաշիստ, հակափաստաբեկ, հակամիջոց, հակամարմին, հակաբիոտիկ (անտիբիոտիկ) և այլն:

§ 598. Համ-. ժամանակակից հայերենում հանդես է գալիս երկու ածանցյալին իմաստով.

¹⁷ Վերջինները նորակազմ են:

ա) նույն, նման, միևնույն, մեկ, միասին, *ինչպես*՝ համազրու-
ղացի, համադաս, համադասություն, համադրել, համերկրացի,
համախոն, համակարծիք, համամիա, համաբանություն, համա-
կերպություն, համակեցություն, համազարկ, համախալ, համա-
կրել, համաձայնություն, համանուն, համանիշ, համատրոփ, հա-
մատիպ, համատիպար, համահեղինակ, համաժամանակյա, հա-
մասեություն (*իզամորֆիզմ*) և այլն:

բ) Հանուր, համայն, բոլոր, ամբողջ, ամբողջովին *նշանա-
կություններով*. *օրինակ*՝ համագումար, համալսարան, համաժո-
ղով, համաձուլլ, համակարգ, համակառույց, համահայաստան-
յան, համամիությունական, համաշխարհային, համապարփակ, հա-
մառուսական, համառարած, համապետական, համակենտրոնա-
ցում և այլն:

Հայերենի գարգացման սովետական փուլում առավել ընդ-
լայնվեց այս ածանցի երկրորդ նշանակությունը և առաջացան
մի շարք նոր բառեր. *ինչպես*՝ համասարք, համապատկեր, համա-
կողմանի, համալիր, համահարբում, համաշխարհարական, համա-
նախագահ և այլն:

Մանոր. — Այս ածանցը մի քանի բառերում հանդես է գալիս
հնչյունափոխված (ամ, համ) ձևով. *ինչպես*՝ ամբառնալ (համ-
բառնալ), ամփոփ (արմատն է փոփ. հմմտ. *սփոփել*), հանդես, հանդիպել, հանուր և այլն:

§ 599. Հոմ- նախածանցը ստեղծվել է հունարենի *ὅμοι-*
նախածանցի փոխարեն՝ արդեն եղած վերոհիշյալ համ- ածանցի
ձևափոխությունից (համ > հոմ), սակայն հոմ նախածանցը
կենսոնախություն չգտավ հայերենում, քանի որ այդ միևնույն
իմաստով արդեն կենսոնակ և գործածական էր համ նախածան-
ցը: Հոմ- նախածանցով ժամանակակից հայերենում պահպանվել
է հոմանիշ բառը:

§ 600. Հար- (գրաբարյան հար արմատից). *իբրև* նախա-
ծանց պահել է ա) կցված, կից, հետք, միասին և բ) միշտ, անընդ-
հատ, անդադար. շարունակ *նշանակությունները*: Առաջին նշանա-
կությամբ կաղմվել են հարաբերել, հարաբերություն, հարադրել,
հարադրություն, հարաձգական, հարակից և այլ նախածանցավոր

բառերը, իսկ *Լեկոթորդով՝* հաւաշարժ, հաւակաւտար, հաւատեւ, հաւանուն և այլն:

§ 601. Մակ-*ունի* «վրա», «վրան» իմաստները: Սրանով կազմվել են մակաբերել, մակարույծ, մակագրել, մականուն, մակագողում, մակրայ, մակդիր, մակերեւոյթ, մակընթացութիւն, մակալեզու, մակնիշ և այլ բառերը:

§ 602. Նախ-*գործածական* է «սկզբի, առաջին» իմաստով. *ինչպես՝* նախաշաւիղ, նախահարձակ, նախասենյակ, նախագուշակել, նախադաս, նախադասութիւն, նախածանց, նախամուտք, նախալեզու, նախանաշ, նախագահ, նախախնամութիւն, նախապատկութիւն, նախատեսել, նախագիծ, նախապայման, նախահայր, նախամարդ, նախաբան, նախատիպ, նախօրոք, նախամայր, նախալարել («...Հսկար տեղ են գրաւում նախալարված կոնստրուկցիաները», են), նախաօլիմպիական, նախաինֆարկտային, նախաֆաղցկեղալին¹⁸ և այլն:

§ 603. Ներ-*իրեւ արմատ կենդանի* է ներս, ներքին, ներքինի, ներքնակ, ներքուստ բառերի մեջ և իմաստով կապված է զբոսնայ հետ: Ներ- նախածանցը խիստ կենսունակ է. նրանով կազմվել և կազմվում են մեծ թվով բառեր. *ինչպես՝* ներառյալ, ներարկել, ներգաղթել, ներգործել, ներգրավել, ներդաշնակ, ներդրել, ներխուժել, ներծծել, ներհոսել, ներհուն, ներհակ, ներքշային և նորակազմ՝ ներարկիշ, ներքնակարանային, ներհամակարգային, ներկուսակցական, ներկիակ, ներտաշ («Ներտաշ հաստոցների գործարան», են), ներհոսք, ներանձնյա, ներֆաշել և այլն:

§ 604. Շաղ-*անկենսունակ նախածանց* է. իմաստով կապված է շաղ արմատի հետ (=կապ, կցում, միաձուլում) և համանիշ է շար- և բաղ- ածանցներին: Իբրեւ արմատ տեղի է շաղել, շաղախ, շաղախել, շաղվաղփել, շաղակրատ բառերում: Իբրեւ նախածանց գործածվում է միայն շաղկապ կազմութեան մեջ:

§ 605. Շար-*իմաստով կապված է շար արմատի հետ (հմտ. շարք), որ նշանակում է կարգ, շարվածք, խումբ:* Շար- նախածանցով կազմվել են շարագասել, շարադրել, շարահարել, շարանկում, շարանկութիւն, շարակցել, շարունակել և այլն:

¹⁸ Վերջինները նորակազմ են:

§ 606. Պար-. առաջացել է պար արմատից. նշանակում է շուրջը, շրջան, շուրս կողմը, պտույտ: Իբրև արմատ հանդես է գալիս պարուկ, պարույր, պարուրել բառերի մեջ: Իբրև նախածանց կենսունակ չէ և կազմել է սակավաթիվ բառեր. ինչպես՝ պարագիծ, պարբերություն, պարբերույթ, պարբերաբերք, պարունակել, պարփակել և այլն:

§ 607. Ստոր-. կազմվել է հայերենի համանուն բառից, որ նշանակում է ներքև, տակը, ցած (հմմտ. ստորին, ստորև, ստորոտ և այլն): Ստոր- նախածանցով կազմվել են ստորաբաժանում, ստորադաս, ստորադրյալ, ստորակետ, ստորաբաժնի, ստորադաս, ստորերկրյա, ստորոգյալ, ստորջրյա, ստորկենյա, ստորգետնյա և այլն:

§ 608. Վեր-. կազմվել է համանուն բառից (հմմտ. վերստին, վերև, վերին). իբրև ածանց կենսունակ է «նորից, վերստին» նշանակությամբ և դրվում է գերադանցապես բայերի սկզբից. ինչպես՝ վերաբաժանել, վերադարձ, վերադառնալ, վերակառուցել, վերահրատարակել, վերնիշել, վերապրել, վերապատրաստել, վերառուզել, վերափոխել, վերլուծել, վերհուշ, վերամոնտաժել, վերապատճենել և այլն:

§ 609. Տար-. կազմվել է հին հայերենի տար արմատից: Այն ունի երկու հիմնական իմաստ՝ ա) հեռու, հեռավոր, օտար, դուրս և բ) այլ, տարբեր, ուրիշ: Առաջին իմաստով տար- նախածանցը ժամանակակից հայերենում դորժածվում է հատուկեմտ բառերում. ինչպես՝ տարագիր, տարաշխարհիկ, տարափոխիկ, տարախալած և այլն): Երկրորդ իմաստը առավել կենսունակ է և հանդես է գալիս տարածամ, տարակուսել, տարառեսակ, տարաբնակեցում, տարակաթմիք, տարակարծություն, տարածայնություն, տարբերել, տարբիրակ, տարաբնակ, տարիմաստ, տարածնույթ, տարածամակյա և այլ բառերում:

§ 610. Տրամ-. ունի միջով, ծայրեծայր, մի ծայրից մյուսը իմաստները (ստեղծվել է հունարենի δία մասնիկի համապատասխան իմաստների պահանջով). սրանով կազմվել են տրամաբանություն, տրամագիծ, տրամադրություն, տրամալար, տրամախաշում, տրամաշափ, տրամախոսություն և այլն:

§ 611. Փոխ-. կազմվել է փոխել բայի արմատից և իրրի ածանց հանդես է դալիս փոխ արմատի նշանակությամբ: Իրրե արմատ քիչ է կենսունակ (հմմտ. փոխարեն, փոխանակ, փոխել, փոփոխել): Փոխ- նախածանցը ժամանակակից հայերենի կենսունակ նախածանցներից է և մասնավորապես ակտիվացել է հայերենի սովետական շրջանում. իրրե ածանց փոխ-ը հանդես է դալիս երկու իմաստով. ա) փոխաբեն. *ինչպես՝ փոխանուն, փոխաբերություն, փոխաբա, փոխնախագահ, փոխտնօրեն, փոխերարկում, փոխատեղում և այլն և բ) փոխադարձ. ինչպես՝ փոխհաճություն, փոխհարաբերություն, փոխկապակցում, փոխհատուցում և նորակազմ՝ փոխայց, փոխայցելություն, փոխսպասանավորում, փոխհարստացում, փոխամաձայնություն, փոխներգործություն, փոխմեկուսացում, փոխսսիմիլյացիա, փոխշփում, փոխնակում* («Տեղի ունեցավ մերենայական փոխնակում», *են*), փոխանջատիչ և այլն:

Ինչպես նկատելի է, հայերենի զարգացման այժմյան փուլում փոխ՝ նախածանցը մեծ ակտիվություն է ցուցաբերում «փոխադարձ» իմաստով:

Միջածանցներ

§ 612. Միջածանցները հանդես են գալիս հիմնական ձևությոնների ներսում:

Մանր. — Հայ բերականագիտության մեջ, իրրե միջածանցավոր բառեր հիշատակվել են միայն հատուկենտ կազմություններ. *ինչպես՝ պոկել-պոկել, բնդել-բնդել կամ բնդորել և սուր-սուլորել*¹⁹:

Միջածանցումը իրրե բառակազմական միջոց թեև բնորոշ չէ ժամանակակից հայերենին, այնուամենայնիվ, ժամանակակից հայերենը ունի քիչ թվով միջածանցներ, որոնց ածանցական նշանակություները դիտակցվում է²⁰: Սրանք՝ գերազանցապես ձայնորդ

¹⁹ Տե՛ս Գ. Ղափանցյան, *Ընդհանուր լեզվաբանություն*, Նրևան, 1939, էջ 208:

²⁰ Տե՛ս Ս. Էլոյան, *Ժամանակակից հայերենի միջածանցները, «Լեզվի և ուրիշ հարցեր»*, № 1, 1960, էջ 190—195: Նույնի Ածանցները ժամանակակից հայերենում, էջ 109—115:

հնչյուններն են (լ, ր, ո), որոնք թե իմաստով (սաստկական-
երանգավորող), թե գործառության ոլորտով կապված են բնա-
ձայնական բառերի հետ:

§ 613. -Ր-ն հանդիպում է մի շարք բնաձայնական բառերում.
ինչպես՝ ղրխկալ, ղրմփալ, ղրխկալ, քրխկալ, քրմփալ, շրխկալ.
շրմփալ, շրխկալ, շրմփալ,²¹ ինչպես և նրբալ (գործածական է
բարբառներում և բանավոր խոսակցական լեզվում = նշալ, նղնղալ)
և այլն և ունի սաստկական երանգավորող ածանցի նշանակու-
թյուն:

§ 614. -Ռ- ձայնորդը երանգավորող միջածանց է հետևյալ
կազմություններում՝ բաշել-բառաշել, վշտալ-վռշաալ, վնշալ-
վռնշալ, շաշել-շառաշել և այլն:

Մանր. — -Ռ- միջածանցը միևնույն սաստկական իմաստով
անցել է նաև բայականություն մեջ, որտեղ միանալով -ա բազ-
մապատկական ածանցին ավելի է սաստկացրել վերջինիս իմաս-
տը. ինչպես՝ շփել-շփառել, պոկել-պոկառել, ցատկել-ցատկառել
և այլն:

Մանր. — -Ր- ածանցը իբրև վերջածանց ոչ բնաձայնական
բառերում հանդես է գալիս հատուկենտ կազմություններում. ինչ-
պես՝ մխրեմել, փողրակ (սեփարտող փողրակով լվանում է իր մե-
քենան), Ենյ: Առաջին կազմության մեջ հանդես է գալիս և ածան-
ցի հետ բաղադրված և ունի սաստկական իմաստային երանգ, իսկ
երկրորդում՝ -ակ նվազական ածանցի հետ և ունի բաղադրական-
բառակազմական նշանակություն:

§ 615. -Լ- միջածանցը, ինչպես և վերահիշյալ -ռ- և ր ածանց-
ները, ծագումով կապվում է բնաձայնական բառերի հետ²²:

-Լ- միջածանցը հանդես է գալիս հետևյալ բնաձայնական բա-
ռերի մեջ՝ նա-նլրա, ծնգ-ծլընգ, պո-պլրա, հառ-նլրա, շմփ-
շլրմփ, կանչ-կլանչ և այլն:

-Լ- միջածանցը գործածվում է նաև հետևյալ կազմությունի-

21 Սրանցում ր հնչյունը -րխկ, -րմփ հնչյունախմբերի հետ սկզբնապես
բաղադրական մասնիկ է եղել:

22 Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Բայական կրկնավոր բառերը ժամանակակից
Հայերենում, «Տեղեկագիր» Հաս. գիտ., 1950, № 4, էջ 53:

բում՝ պոկել-պլոկել, պիշ (հառած աչքերով նայել, հմմտ. ակնա-պիշ)- պլշել, օլկել (ծակ արմատից) և այլն:

Համահարար միջածանցման օրինակ է նաև խլրտալ բայը, որտեղ խիրտ արմատի (= վախենալ, փախչել) իմաստը -լ- միջ-ածանցի շնորհիվ ստացել է կամացուկ շարժվել, երեւալ իմաստը:

-լ- միջածանցը առավել տարածված և կենսունակ է, քան -ւ- և -ո- միջածանցները. աճն գործառուժ է նաև որպես վերջածանց -ակ, -իկ, -ուկ (նվաղափաղաքչակահն) և -աճն ածանցների բաղադրությամբ. ինչպես՝ թխլիկ, շեկլիկ, նեղլիկ, հաստլիկ, բարալիկ: կուղլան, խաբլան, վախլուկ և այլն:

Վերոհիշյալ բոլոր կազմություններում, ինչպես նկատելի է, -լ- ածանցը ունի երանդավորող, սաստկական նշանակություն:

Մանր. — Հանդիպում են նաև հատուկենա բառեր, որոնցում առանձին որոշ հնչյուններ հանդես են գալիս գործողության սաստկության, ուժգնության իմաստ արտահայտող միջածանցի նշանակությամբ. ինչպես՝ չ՝ պոկել-պոշկել, գ՝ ճմ(լ)ել-ճգմել, վ՝ ցանկեցվինել և այլն, սակայն սրանք մնում են իբրև եղակի կազմություններ և դեռևս իրավունք չեն տալիս չ, գ, վ հնչյունները դիտել իբրև միջածանցներ:

Վերջածանցներ

§ 616. Վերջածանցները հանդես են գալիս հիմնական ձև-վույթների վերջից:

Բառի մեջ վերջածանցները կարող են հանդես գալ նաև այլ վերջածանցների հարեանությամբ (կողք-կողքի), բնդ որում յուրաքանչյուր սկզբնաձև կամ ածանցվող հիմնական ձևույթ կարող է ունենալ մի քանի առաջադիր կամ վերջադիր ածանցական ձևույթներ (հմմտ. մոտ -ավոր -ական -ություն, ան-արտա-դր-ող-ական-ություն և այլն). հասկանալի է, որ սրանցից ամենավերջինը կարող է հանդես գալ վերջադիր եզրում (այդպիսին է տվյալ դեպքում և բնդհանրապես -ություն-ը), իսկ նրան նախորդող վերջածանցները՝ համեմատաբար առաջադիր²³:

23 Տե՛ս Գ. Զառուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, 1974, էջ 153:

Բառի մեջ կողք-կողքի կարող են գործածվել ոչ բոլոր ածանց-
ները, այսպես՝ համանիշ և նույնանիշ ածանցները հիմնականում
ընդհանուր գործածություն չունեն:

§ 617. Եթե բառը բաբդ է և նրա առաջին բաղադրիչը ածանցավոր բաղադրություն է, ապա վերջածանցը կարող է բառի մեջ ընկնել նաև երկու հիմնական ձևույթների միջև, որոնցից յուրաքանչյուրը հանդես է գալիս իբրև առանձին ածանցվող հիմք կամ սկզբնաձև (հմմտ. հաստոց-ա-մամլիչալին, բանվոր-ա-գյուղացիական, նկարչություն և այլն):

§ 618. Ժամանակակից հայերենի կենսունակ վերջածանց-
ներն են՝ -ալի||-ելի (անդառնալի, ցանկալի, տանելի, նախանձելի,
սքանչելի, անձևոնմխելի), ալի||բելի (խաղալիք, հավատալիք,
շոշափելիք, խոսելիք, ուտելիք), -ած (առած, խորտված, կոտորած,
հատած)՝ -ածու (հավաքածու, թեկնածու, կատարածու), -ալ
(լճակ, գետակ, տնակ), -ալ² (տեսակ, բանակ, կզրակ, հենակ,
վերելակ), -ալ³ (գիտակ, բուժակ, գուշակ), -ալան (բնական,
իրական, սոցիալական, պատմական, վաճառական, վկայական,
հանդիսական, կոլտնտեսական, ժողովրդական), -ալի (հանկար-
ծակի, շեշտակի, շեղակի, երկակի), -ալին (գիշերային, գարնա-
նային, հեղինակային, դրախտային, երկաթուղային, կապային,
ճակատային, բեկուային, հրթիռային), -ան (կծան, խշխշան, ճը-
շան, խցան, կռան, պլպլան, փշան, սուտխոսան, գլուխգոլման,
խովոն), -անակ (ճոճանակ, մրցանակ, զսպանակ, խողանակ,
լմպանակ), -անի¹ (ղեղանի, լեղվանի միաջքանի, երկզլսանի,
շորսզլսանի), -անի² (ավազանի, աղատանի, բնտրանի, նամակա-
նի, տեսականի), -անի||-ենի (բնտանիք, հայրենիք, հարսանիք),
-անոց (գիշերանոց, հովանոց, հիվանդանոց, ծերանոց, գաղանա-
նոց, փթանոց, մետրանոց), -ան (հոսանք, աշխատանք, բերկ-
րանք, արհամարհանք, երազանք, տանջանք, նախնեդանք, վիրա-
վորանք, հարմարանք), -առ (թափառ, համառ, կայտառ, պայ-
ծառ, ցանցառ), -առ (գոնառ, ձևառ, պոչառ, միջառ, չոկառ,
կոնառ), առակ (հիշատակ, փլատակ, նահատակ), -առակ (հասա-
րակ, տափարակ), -առեն||բեն (հայերեն, շինարեն, հունարեն,
փոխարեն, ռուսերեն, անգլերեն, չովաշերեն), -առի||-երի (հա-
վատարիմ, ռիսեթիմ, մտերիմ), -արկ (հիմնարկ, ձևարկ, փաստ-

արկ, լողարկել, ջրարկել, փորձարկել), -աւբ (գործարք, լուծարք, ստուգարք), -աց (գիմաց, կենաց, վրաց, ձեռաց), -ացի¹ || Լցի² ցի (տեղացի, վրացի, քաղաքացի, գյուղացի, հորինացի, սունդուկ- չանցի, մշեցի, դարսեցի, իջեանցի), -ացի³ (կանացի, առնացի, փաստացի, իրացի, նշանացի, բառացի, տողացի), -ացու (շորացու, հարանացու, մահկանացու, մսացու, մահացու, գլխարկացու, սերմա- ցու), -բար (բնկերարար, հերոսարար, միամտարար, համեմատա- րար, ախարար), -գար (խելագար, լեզվագար, ցափագար), -գին (լալագին, աղերսագին, թախանձագին, վշտագին, կարոտագին, սըր- տագին), -գուլն (լավագուլն, վատագուլն, առավելագուլն, բարձ- րագուլն, մեծագուլն, խոտագուլն), -ե (արծաթե, լուսե, մետաքսե, կապրոսե, հրե, բետոնե), -ել (համեղ, հյութեղ, մարմնեղ, ուժեղ, ձայնեղ, գունեղ, հնչեղ, վարարեղ), -ելին (նյութեղեն, լուսեղեն, հրեղեն, խմորեղեն, քաղցրեղեն, ոսկեղեն, արծաթեղեն, ամանե- ղեն), -եմ (համեմ, վսեմ, խոհեմ), -ենի (հայրենի, հնամենի, մայ- րենի, վալրենի, քաղբենի, խնձորենի, նշենի, աղվեսենի, խորդե- նի, ձիթենի, աանձենի), -եստ (համեստ, գովեստ, պահեստ, ուսեստ), -եր¹ (ընդերք, ընդերք, աղերք, աղջկերք), -եմ (անօրհ- նեք, նշանդեք), -գան (ալլաղան, բաղմաղան, դունաղան, սրբա- ղան), -ի (բռնի, անկի, կանաչի, ձնագնդի, կահկարասի), -իկ¹ (լավիկ, քաղցրիկ, նուշիկ, սիրունիկ, սրտիկ, ալեուրիկ), -իկ² (բարեկեցիկ, աղղեցիկ, բացառիկ, բնիկ), -իկ³ (մարդիկ, ռազմիկ, մարտիկ, դարմիկ), -իկ⁴ (խափշիկ, զանդիկ, հնդիկ, պարսիկ), -իչ (գրիչ, գործիչ, պատմիչ, սրիչ, հուզիչ, նկարիչ, համոզիչ, եր- գիչ, ուսուցիչ, բացիչ, մեկուսիչ, հաշվիչ), -իք (գործիք, ընթրիք, կարծիք, կեղծիք, չարիք, բարիք), -իկ (թխիկ, շեկիկ, թմբիկ, կարճիկ), -լուկ (վախլուկ, խաբլուկ), -կալ (ջրակալել, մաղաղա- լել, սառցակալել, շաքարակալել), -կան (մրսկան, լացկան, մու- րացկան, որսկան), -կեն (ծակոտկեն, ճանձկեն, ցանցկեն, հյուս- կեն), -կոտ (բարկացկոտ, զայրացկոտ, ալարկոտ), կուն (գի- մացկուն, ծիծաղկուն, խաղացկուն), -հար (դաշնակահար, սրնդա- հար, ջութակահար, քանոնահար), -մած (ամպամած, թխպամած, տախտակամած, փայտամած), -ման (ելման, վառման, հիման, կեռման), -մուն¹ (արարմունք, ասմունք, վարմունք, ուսմունք, բաժանմունք, զգացմունք, հարցմունք), -յա (երկաթյա, աղասկյա,

փայտյա, հնօրյա, նորօրյա, մեկհերթյա, հնգամյա, ստորգետնյա),
 -յալ (արտոնյալ, հեծյալ, տվյալ, անցյալ, հավելյալ, ուսյալ, հե-
 տկյալ, սրտչյալ, չեղյալ, կատարյալ), -յակ (որդյակ, հոգյակ,
 աղավնյակ, պտտանյակ, լողուղյակ, սառցորդյակ, վաղբուղյակ),
 -յակ- (հնգամյակ, հատորյակ, շաբաթօրյակ, քառյակ, տասնյակ,
 տասնամյակ, եռյակ), -յան (Թորոպմյան, լենինյան, վեցթեկյան),
 -յուն (գոշյուն, հնչյուն, գոփյուն, թնդյուն, մոնչյուն, պայթյուն,
 սոսափյուն), -ու (գրող, ծնող, մատուցող, առաջնորդող, քերթող,
 ուսանող, պատկերող, գործող, հղիող), -ուն (ծամուն, գործուն, պար-
 ղուն, կաթուն, խափուն, ջաբդուն, մանրուն, կոճուն), -ով (գինով, սի-
 րով, զխով, շտապով, շուտով, փութով), -ովի (ընկերովի, բերո-
 վի, հնարովի, վճարովի, բնորովի), -ովին (ամբողջովին, բոլո-
 րովին, զխովին, կամովին, լիովին, խմբովին, հիմնովին), -ութի
 (հնութի, ցնցոտի, օտարութի), -ութ (յուղոտ, բրդոտ, քոսոտ, անձ-
 բևոտ, խոնոտ, վշտոտ), -որակ (կապտորակ, սևորակ, սառնո-
 րակ, թխորակ), -որդ (առաջնորդ, անցորդ, ավելորդ, զնդահորդ,
 ժառանգորդ, հոսանքորդ, ճանապարհորդ, լողորդ, վաղորդ, վա-
 րորդ, ծանրորդ, ցատկորդ, մրցորդ), -ուհի (լաշնուհի, խիզախու-
 րհի, ազատուհի, մարդկայնուհի, հետևողականուհի, նկատելիու-
 րհի), -ուց (թիկնոց, խարտոց, մատնոց, ծաղիկոց, սղոց, քորոց,
 ալկնոց, ծանրոց, հնոց, զղբոց, շրթնոց, խշխշոց), -չեմ (գործող-
 չեմ, կարողչեմ, բերողչեմ), -պան (պարտիզպան, կառավար, աշգի-
 պան, բուֆետապան, ուղտապան), -պանակ (թղթապանակ, դրա-
 մապանակ, տետրապանակ, էտյուդապանակ, ծայրապանակ),
 -պատիկ (քառապատիկ, հարյուրապատիկ, բազմապատիկ, տաս-
 նապատիկ), -պես (առավելապես, հոգեպես, մեծապես, նյութա-
 պես), -ստան (այգեստան, վարդաստան, Պարսկաստան, բու-
 րաստան, Հայաստան), -ված (կերտվածք, փլվածք, ասացվածք,
 հյուսվածք), -վարի (մարդավարի, քաղաքավարի, ընկերավարի,
 տնավարի, գաղանավարի), -վետ (հոտավետ, բուրավետ, մրգա-
 վետ, պտղավետ, սիդավետ), -վոր (ա)վոր (տնվոր, կենվոր,
 հացվոր, գունավոր, բանվոր, բյուրավոր, թունավոր, բանավոր,
 ահավոր, զխավոր), -վուն (կանաչավուն, սևավուն, քաղցրավուն,
 դեղնավուն, կապավուն), -ու (ահու, կծու, ամոթու, հատու, աղ-
 դու, ահարկու, ալցեկու, վրիժառու, փորձառու, ողբերգու, խուլար-

կու), -ուրլուն (մարդկայնություն, ալցելություն, իշխանություն, պատմություն, մեծություն, ուղղություն, տեսություն, ղեկնություն), -ուլ (թաթուլ, զանգուլ(ակ), սուրուլ(իկ), սևուլիկ, -ուլ (խենթուլ, մանչուլ, ձագուի, արգուի, աճուի, միջուի, հորթուի, պատատուի, խաշմերուի), -ունի (աշակերտուհի, մրցավարուհի, շեմպիոնուհի, սիրուհի, իշխանուհի, քաղուհի, քնկերուհի, վանուհի, Աղատուհի), -ում (ղեղում, միտում, փտում, լվացում, ակտիվացում, պահածուցում, նվաճում, ամփոփում, հանգում, իջեցում), -ույր (նորույթ, ալանդույթ, տիրույթ, մրցույթ, հնչույթ, ձևույթ, բնույթ, հանույթ), -ույ՜ (հաճույք, խնջույք, կահույք, պիտույք), -ուն (զալարուն, խմաստուն, ծաղկուն, պրպտուն), -ունակ (գոհունակ, պարզունակ, շարունակ, մանկունակ, տիրունակ), -ունդ (սնունդ, սերունդ, ծնունդ), -ունի (ծերունի, մշտունի, ղեկունի, Պահլավունի), -ունիք (աբքունիք, Պահլավունիք, մշտունիք), -ունք (ակունք, ծաղկունք, իրավունք, համեմունք, հիմունք, շրթունք, սկզբունք), -ուշ (կենուշ, Սիրուշ, մշուշ, Մարգուշ), -ուտ (արտաբուտ, ներքուտ, վերուտ, հոռուտ, հաղուտ), -ուտ (թըլփուտ, մորուտ, ճահճուտ, տանձուտ, ավաղուտ), -ուրդ (աճուրդ, ժողովուրդ, հազուրդ, պարապուրդ), -ուց (նեղուց, վաղուց, ողնուց, հնուց, սպիտակուց), -ուցք (այաուցք, ալուցք, սերուցք), -ու՜ (գզվաւուք, ծեծկուտուք, մանրուք, սրտխառնուք), -ւ (ծաւք, խոսք, շարք, վերք, վաղք, հանք, հետք, հոսք, մեջք, կլք, դովք, տեսք, սահք, ջանք, մուտք):

3. ԱՇԱՆՅՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ԸՍՏ ԻՄԱՍՏԻ ԵՎ ՁԵՎԻ ՓՈԽՆԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅԱՆ

§ 619. Ըստ ձևի և խմաստի կամ արտահայտության և բովանդակության պլանների փոխհարաբերության, ածանցները բաժանվում են հետևյալ խմբերի. ա) բազմիմաստ և համանուն ածանցներ, երբ միևնույն ածանցական ձևի սահմանում հանդես են գալիս մի քանի (մի ղեպդոս մոտիկ և կապված, իսկ մյուսում՝ տարբեր) իմաստներ, բ) մեկիմաստ ածանցներ, երբ մեկ ածանցական ձևով շարտահայտում է մեկ բառակաղմական իմաստ, գ) համանիշ ածանցներ, երբ տարբեր ածանցական ձևով շարտահայտում են մեկ իմաստ:

արտահայտում են միեւնոյն բառակազմական իմաստը և գ) հա-
կանիչ ածանցներ, երբ տարբեր բառակազմական ձևույթներ ար-
տահայտում են հակադիր իմաստներ:

Բազմիմաստ ածանցներ

§ 620. Բազմիմաստ են այն բառակազմական ձևույթները,
որոնք հանդես են գալիս երկու կամ ավելի մոտիկ ու կապված
իմաստներով և ունեն տարբեր զործառություն:

Այսպես՝ -ին ածանցը հիմնականում երկու ածանցական
իմաստ է արտահայտում. ա) սաստկական իմաստով ածականներ
է կազմում մի շարք ածականներից. ինչպես՝ անհնար-անհնարին,
ղժվար-ղժվարին, դուր-դուրին, լուռ-լուին, խավար-խավարչուն²⁴,
խոր-խորին, մուր-մրին, նոր-նորին, նուր-նրին և այլն և
բ) տեղի իմաստ ունեցող բառերից ու արմատներից (հմտ. ար-
տախ(ս), մեջ, ներխ(ս), հետ, ստոր, վեր, վերջ և այլն) կազմում
է առավել որոշակի տեղային հատկանիշ արտահայտող բառեր.
ինչպես՝ արտախին, միջին, ներին, վերին և այլն: Այսպիսով, -ին
ածանցը հանդես է գալիս սաստկական և տեղային որոշակիացնող
հատկանշային իմաստներով:

§ 621. Բազմիմաստություն դրսևորում են սովորաբար կեն-
սունակ ածանցները: Սակայն բազմիմաստ կարող են լինել նաև
ամենաարտադրողական և սակավ կենսունակ ածանցները.
այսպես՝ քարացած -եւտ ածանցը կազմել է ընդամենը մի քանի
բառ, սակայն տարբեր իմաստներով. այսպես՝ ա) տեղի իմաս-
տով՝ պահեստ, բ) առարկայացված գործողության իմաստով՝
դովևստ (զովաբանում, դովք), գ) հավաքական, ընդհանրական
իմաստով՝ ուտեստ, համեստ և այլն: Այդպիսի էլ սակավ կենսու-
նակ -ածու ածանցով կազմվել են անձի (կատարածու, թեկնածու,
ծաղրածու), հավաքական (ժողովածու, հավաքածու) և հատկանը-
շային (ձեռնածու, շինծու) տարբեր իմաստներով բառեր:

Բազմիմաստ ածանցներից են՝ -ակ, -ական, -ան, -ի, -ուս,
-ոն և այլն:

²⁴ Այստեղ սաստկական նշանակություն ունեն նաև -չ և -տ ածանցները:

§ 622. —Այլ ածանցյր հանդես է գալիս հետեւյալ իմաստներով.
 ա) նվազական՝ սովակ, արեգակ, գետակ, քոչնակ, լեզվակ, հյու-
 դակ, լնակ, տնակ *և այլն*, բ) առարկայացնող, գոյականացնող՝
 փտորժակ, բանակ, ազդակ, էակ, հասակ, կուտակ, նստակ, տե-
 րակ, որակ, քանակ, օրինակ, ցուցակ, պնդողակ, պղպշակ,
 կրկնակ, վերելակ, վինակ, վրիպակ *և այլն*, գ) գործողություն
 կատարող անձի՝ բուժակ, գիտակ, գուշակ, հետեակ, հեծելակ,
 սուզակ *և այլն*, դ) սկզբնաձևի արտահայտած իմաստին որոշ շա-
 ւիով մոտ, նրա նման. ինչպես՝ դժգունակ («Այս կյանքի աշխարհում
 դժգունակ, Իր զարդերն է փռում իմ հոգին», ՎՏ), խառնակ, կա-
 պուտակ, նմանակ *և այլն*, ե) գործիքի, սաբբավորման, նրանց
 որն է մասի. ինչպես՝ անկյունակ, արգելակ, բարձակ, եզրակ,
 կանգնակ, հենակ, չափահենակ, փառչակ *և այլն*:

Ծանոթ.— Այլ ածանցի վերոհիշյալ բոլոր իմաստներն էլ
 ածանցվել են առաջին՝ նվազական նշանակութունից *և* աստիճա-
 նաբար իմաստի փոփոխություն են կրել ու ստացել այլ իմաստ-
 ներ, առանձին զեպքերում՝ վերածվելով համանունների. այսպես՝
 սրանցից առաջին *և* երկրորդ, առաջին *և* հինգերորդ, այլ *և* առա-
 ջին *և* երրորդ իմաստային տարբերակներում առկա են ածանցա-
 յին համանունություն, իսկ առաջին *և* չորրորդ, երկրորդ *և* հինգե-
 րորդ իմաստներում՝ բաղմիմաստություն երևույթները:

§ 623. —Ական. կերտում է ա) վերաբերական զանազան ի-
 մաստներով (անձի, առարկայի, երևույթի, ժամանակի, տեղի,
 դավանանքի, ուսմունքի նկատմամբ) ածականների²⁵. ինչպես՝
 ազատագրական, անձնական, արհեստական, արմատական, բա-
 նասիրական, բուդյայական, գաղափարական, գոյական, դինա-
 մոլական, դպրոցական, երաժշտական, զբաղաշտական, էսէսա-
 կան, քառերական, իդեալիստական, ժառանգական, կոլտնտեսա-
 կան, կոմերիտական, կոմունիստական, համալսարանական, հիտ-
 լերական, նամբարական, մաթեմատիկական, մայրական, պլատո-
 նական, վանական, տեղական *և այլն*, բ) սկզբնաձևի նշած հատ-

25 Այս ածանցով կաղմված ածականներից շատերը (ածականի որոշիչային
 կիրառության հիմքով) վերածվել են գոյականների, իսկ գոյականների մեծ մասը
 իր մեջ միաժամանակ համատեղում է նաև ածականական իմաստ (հմտ.
 ազնվական, համալսարանական, կոմերիտական, ջինական, գիտնական *և այլն*):

կանխշներն ունեցող անձնանուններ (ածականներից)՝ ազնվական, գիտնական, մաավորական, հոգևորական, օտարական, գ) դերբայական (առավելապես ենթակայական) իմաստ արտահայտող գոյականներ (հիմնականում բայարմատներից)՝ զաղրական, զոյական, քախառական, հավաքական, շինական, սիրեկան, վանական, օգնական, փախստական և այլն, դ) դերբայական նշանակությունը ածականների (բայարմատներից և բայահիմքներից)՝ սուրամարհական, քացառական, գործածական, ծաղրական, հիացական, հաղթական, մեղանշական, պատահական, վնասական, ցուցական և այլն, ե) բաշխական նշանակությամբ թվականների (թվականներից)՝ երկուական, երեքական, հինգական, հիսունական, իննհարյուրական, ութսունական և այլն, գ) տեղի հատուկ անուններ (մեծ մասամբ անձի հատուկ անուններից)՝ Կիրովական, Լենինական, Օչական, Բյուրական և այլն:

§ 624. —Ան բազմիմաստ ածանցով արտահայտվում են հետևյալ բառակազմական իմաստները.

ա) գործիքի, առարկայի կամ միջոցի (որոնց շնորհիվ կատարվում է գործողություն). ինչպես՝ գլան, գլորան, եղան, քացան, խրան, կպչան, խցան, ծծան, ծորան, կապան, կարկատան, կռան, ձգան, նոպան, մերան, պարան, փաքաքան, փական և այլն, բ) գործողի անվան (ենթակայական դերբայի նշանակությամբ). ինչպես՝ դերասան, պուրեկան, երգասան, զնգզնգան (զնգզնգացող), քովոան, խշխշան. ծծան, կծան, նարտասան, նոնոան, նրվնրվան, սուտասան, սուտխոսան, վազան, փշան և այլն, բ) գործողության հետևանքով առաջացած վիճակի. ինչպես՝ շարան, հորան, շրշան, տողան (շաբբ, ուղիղ դիծ) և այլն, գ) տեղի անվան. ինչպես՝ կայան, կոխան, ոլորան, պատսպարան, օրրան և այլն:

§ 625. —Ի ածանցով արտահայտվում են հետևյալ իմաստները.

ա) ծառատեսակների (ծառերի և բույսերի անուններից). ինչպես՝ եղևնի, կաղնի, մալբի, տանձի, տնկի և այլն, բ) մաթդկային գրական կամ բացասական հատկանիշի (ածականներից և բայարմատներից). ինչպես՝ աբի, բարի, բռնի, գաղտագողի, երկդիմի, ծառավի, կատաղի, կոբովի, հանիրավի, մոլի, տմարդի, փճնի և այլն, գ) որակային և զոքնային հատկանիշների (գոյականներից). ինչպես՝ աղի, անալի, լիմոնի, ծիրանի, նարնջի, ջրի և այլն, դ) երկրաչափական մարմինների (թվականներով և անկյուն բա-

ուով բաղադրված սկզբնաձևերից)։ ինչպես՝ բազմանկյունի, եռանկյունի, ուղղանկյունի, քառանկյունի և այլն, և) շաբաթվա անունների (Յվականներով և շաբաթ բառով բաղադրված սկզբնաձևերից)։ ինչպես՝ երկուշաբթի, երեքշաբթի, չորեքշաբթի, հինգշաբթի և այլն, գ) ասորկայացնող, որոշակիացնող։ ինչպես՝ կանկարաւի, կանաչի, հաղաբշապտղի, ձնագնդի և այլն։

§ 626. — Ենի ածանցով արտահայտվում են հետևյալ իմաստները. ա) պատկանելության, ծագման, վերաբերության՝ հայրենի, մայրենի, վալենի, ֆալենի և այլն, բ) բուսատեսակների և ծառատեսակների՝ բալենի, բնկուզենի, բզենի, բրենի, խնձորենի, հացենի, նշենի, տանձենի և այլն, գ) կենդանիների մորթու տեսակի՝ աղվեսենի, այծենի և այլն։

§ 627. — Ուտ ածանցը արտահայտում է ա) «սկզբնաձևի նշած ասորկայով հարուստ, առատ տեղի, վայրի» (հմմտ. ավազուտ, բացուտ, եղեգնուտ, ծանծաղուտ, ծաղկուտ, կաղնուտ, կեշուտ, աղուտ, վիմուտ, տանձուտ, ֆառուտ և այլն), բ) «որեւէ հատկանիշով հարուստ» (համազոր — ուտ ածանցի նշանակությանը²⁶։ հմմտ. ծածանուտ, մկանուտ, ջլուտ, ջղուտ, շլուտ և այլն) իմաստները։

§ 628. — Ուն ածանցը ունի հետևյալ իմաստային տարբերակները. ա) նվազական՝ մաւրոն, կտրոն, ծղոն և այլն, բ) որեւէ բանից, արտադրությունից, գործողությունից առաջացած մետաղյա և այլ իրերի մնացուկը՝ բալոն (հմմտ. «կոլեկտիվը ձգտում է նվազագույնի հասցնել արտադրական ծախսերը», ԵԵ) ջարդոն, բռղոն, կոնոն և այլն, գ) նվազական և փաղաքշական. ինչպես՝ աշոն՝ քարոն, ծափոն (Երեխաների ծափ առլը և այլն), գ) գործիքի կամ միջոցի (որեւէ գործողություն կատարելու համար)։ ինչպես՝ գործոն, պարզոն (բարակ լաթ՝ մածուռ, կաթ քամելու համար), ծամոն, հաստոն և այլն։

Մենիմաստ ածանցներ

§ 629. Մենիմաստ են կոչվում այն ածանցները, որոնք մեկ բառակազմական իմաստ են արտահայտում։

²⁶ — Ուտ ածանցի նշանակությամբ գործածվելը կամ նրան համանիշ լինելը բնորոշ է նաև հին հայերենին (հմմտ. ծաղկուտ, մառախլուտ, ավազուտ, ֆացախուտ, Առձեռն բառարան, էջ 150, 104, 402, 832) և արևմտահայ գրական լեզվին (հմմտ. կենեղուտ, աղառածուտ և այլն)։

Մենք իմաստ են հիմնականում իմաստափոխական ածանցների և խոսքի իմաստակերտ-իմաստափոխական ածանցների մի մասը: Այսպես՝ -եղ ածանցով կազմվում են հիմնականում ածականների՝ «սկզբնաձևի նշած առարկայով (մասամբ նաև հատկանիշով) հարուստ, նրանից շատ ունենալու» իմաստով. ինչպես՝ անել, բլուրել, գունել, զանգվածել, զորել, քիկնել, ժայռել, համել, հաճնարել, հլուրել, հոնել, հնչել, լուսել («Դու լուսեղ... ինձ խավարն է տանջում», ՎՏ), շնչել, մարմնել, վարարել, ուծել և այլն:

Մենք իմաստ ածանցներից են՝ -վուն, -որակ, -անք, -բան, -բար, -յուն, -մունք, -իք, -եղ, ան-, դժ-, և-, տ-, -ունի, -ույր, -արք, -յուն, -գործ և այլն: Օրինակներ՝ -վուն՝ հաստավուն, փհարավուն, երկարավուն, դեղնավուն և այլն, -որակ՝ քնորակ, սառնորակ, սևորակ, կապտորակ և այլն: -բար՝ աղնվաբար, բարեախոտարար, դժբախտաբար, ընկերաբար, միամտաբար և այլն, -անք՝ ափսոսանք, առաջագրանք, արհամարհանք, դժվանք, ընտրանք, երկմտանք և այլն, -յուն՝ զոչյուն, դոփյուն, զղրղյուն, մորմնչյուն, պայթյուն և այլն, -արք՝ գործարք, հնարք, լուծարք, ստուգարք և այլն, -իք՝ կեղծիք, բնթրիք, չարիք, բարիք, զործիք և այլն, ան- անկեղծ, անհնար, անարվեստ, անհիմն և այլն, տ-տգևտ, տձև և այլն, զործ՝ խաղողագործ, պահածոյագործ, տեքստիլագործ և այլն:

Համանուն ածանցներ

§ 630. Համանուն են կոչվում միեւնույն հնչյունակազմն ունեցող այն ածանցական ձևույթները, որոնցով արտահայտվում են բոլորովին տարբեր բառակազմական իմաստներ:

Համանուն ածանցները բաղմիմաստ ածանցների հետ ունեն այն ընդհանրությունը, որ միեւնույն ձևի (ածանցական ձևույթի) սահմանում արտահայտվում են մի քանի բառակազմական իմաստ: Սակայն բաղմիմաստ ածանցների իմաստային տարբերակները խմաստապես կապված են միմյանց հետ, միեւնույն ածանցի դրոսկորումներն են և ծագումնաբանորեն ընդհանուր են, մինչդեռ համանուն ածանցների դեպքում միեւնույն հնչյունական ձևի մակարդակում արտահայտվում են միանգամայն տարբեր բառակազմական իմաստներ, որոնք առաջանում են և՛ միեւնույն ծագումն

ունեցող ածանցների իմաստների տարբերացումից ու առանձնացումից և տարբեր ծագում ունեցող ածանցների հնչյունակազմերի պատահական զուգադիպություններից²⁷, Այսպիսով, լինելով ձևով նույնական, համանուն ածանցները բոլորովին տարբեր են իրենց բառակազմական իմաստներով և, հետևաբար, տարբեր են նաև իրենց գործառնությամբ:

Համանուն ածանցներից են՝

§ 631. Ան. այս հնչույթխմբով ունենք և նախածանց, և վերջածանց. ընդ որում ունենք երկու նախածանց և մեկ վերջածանց. աչսպես՝ անկիրք, անխոնեմ, անհամ, անմեղ, անուղղելի և այլ բառերի՝ ան ժխտական կենսունակ նախածանցը և անբեղ, անկողին, անձեռոցիկ բառերի բարացած՝ ան դրական նախածանցը. վերջիններիս ան- նախածանցը և՛ ծագումով, և՛ իմաստով (վրա) անկախ և տարբեր է ան- համանուն ժխտական նախածանցից:

Սրանց համանուն է նաև՝ ան վերջածանցը. ինչպես՝ դուրեկան, դեբասան, բովոսան, իշխշան, նոնոսան, կծան, սուտխոսան, սուտասան, վազան, փչան. ոլորան, սլատսլաբան, օրբան և այլն:

§ 632. -Անի. այս հնչույթխմբով ժամանակակից հայերենում գործածական են երկու ածանցներ. առաջինը («ունեցողի» նշանակությամբ) կենսունակ՝ անի վերջածանցն է. օրինակ՝ զբլխանի, հինգլխանի, լեզվանի, հարկանի, նազանի, գեղանի, պիտանի, երկեւեսանի և այլն, երկրորդը ավագանի, ազատանի, նամականի, բնութանի, աեսականի բառերի համանուն վերջածանցն է, որը ծագումով կապված է հին հայերենի՝ անի հոգնակի հավաքական մասնիկի հետ և այս իմաստով տարբեր է առաջինից:

Ծանոթ. — Սրանց համանուն կարող էր լինել նաև կողմանի, անվանի, ականի, մատանի բառերում հանդես եկող՝ անի բաղադրական ածանցը: Այստեղ ա-ն զրաբարչան ա ներքին հոլովման հոլովիչն է, հ-ն ակն, մատն, կողմն բառերի վերջին բաղադրիչն է, իսկ ի-ն բառակազմական ածանց է (ա + ն + ի > անի): Սակայն, այնքան, որքան հիշյալ բառերում՝ անի ածանցը իմաստով մոտենում է «ունեցողի» իմաստով առաջին ածանցին

²⁷ Այս հղանակով առաջացած համանուն ածանցներից մեկը կարող է լինել նաև փոխառյալ:

(հմմտ. երկկողմանի և երկկողմանի, գեղանի և անվանի և այլն), ուստի այն այլևս չի գիտակցվում իբրև համանուն առանձին ածանց:

§ 633. -Լուտ. այս հնչույթակազմով գործառույթ են երկու ածանց. ա) ածականակիրտ -լուտ ածանցը («սկզբնաձևի նշած հատկությունը օժտված», «դեպի տվյալ վիճակը հակված» իմաստներով): օրինակ՝ ալարկուտ, ամաշկուտ, մրսկուտ, վախկուտ, պարծենկուտ և այլն և բ) բայական բաղմապատկական -լուտ ածանցը. օրինակ՝ քոշկուտել, խշկուտել և այլն:

§ 634. -Յակ. այս ածանցական ձևով ժամանակակից հայերենն ունի երկու համանուն ածանց: Առաջինը բաղադրյալ է. առաջացել է արմատական ի վերջնահնչյունի և -ակ ածանցի բաղադրմամբ (հմմտ. ի + ակ > եակ > յակ), առկա է աղավնյակ, կղզյակ, հողջյակ, որդյակ, պատանյակ և այլ բառերում և ունի փաղաքշական նշանակություն: Սրանով վերջերս կազմվել են նաև նոր լողուղյակ, վազբողյակ, սառցուղյակ սպորտային տերմինները:

Երկրորդը (հին-հակ) կոնկրետ թվային ամբողջություն արտահայտող սկզբնաձևերից (երբեմն օր, ամիս, ամ (տարի) բառերի բաղադրությամբ) կազմում է «առարկաների և մարդկանց որևէ խմբի, ժամանակահատվածի ամբողջություն, հավաքականություն» արտահայտող բառեր. ինչպես՝ աշավնյակ, առավնյակ, երկամյակ, եռամյակ, եռյակ, հնգամյակ, հատորյակ, երկհատորյակ, շաքարօրյակ, տասնամյակ, տասնօրյակ, վարսունամյակ, Բառյակ և այլն:

§ 635. -Ացի. այս ածանցական ձևով կա երկու համանուն տարբերակ. առաջինը «որևէ տեղից», «որևէ տեղի բնակիչ» նշանակությամբ գոյականների մակարդակում գործառույթ -ացի ածանցն է²³, որով կազմվել են գյուղացի, խորենացի, դրացի, վրացի, ֆաղաֆացի, գավառացի, իսպանացի և այլն, երկրորդը հատկանշային իմաստ արտահայտող համանուն ածանցն է, որով գոյականներից կազմվել են ածականներ և մակբայներ. ինչպես՝ առնացի, արդարացի, բառացի, իրացի, կանացի, նշանացի, տղացի, փաստացի և այլն:

Այս ածանցները թեև ծագումով ընդհանուր են (երկուսն էլ

²³ Այժմ այս իմաստով առավել կենսունակ է սրացի տարբերակը (հմմտ. արուաշատցի, ապարանցի, սուեղյուկանցի և այլն):

ծաղիկ են հին հայերենի սեռականի հոգնակի և եզակի թվերի ալ և ի վերջավորությունների բաղադրությունից (հմմտ. իր-աց-ի, նշան-աց-ի²⁹ և քաղաք-աց-ի, վրաց-ի՝ վերք բառից, տե՛ս § 680), սակայն բառակազմական իմաստներով խիստ տարբեր և համանուն ածանցներ են:

§ 636. Առ. այս հեռույթախմբով ժամանակակից հայերենն ունի մեկ վերջածանց (հմմտ. գետառ, թափառ, կայտառ, պայծառ, ցանցառ և այլն) և մեկ նախածանց (հմմտ. առհավատ, առմիշտ, առձգում, առավել, առերևույթ, առկայծիկ, առհասկատում և այլն):

§ 637. —Առ. այս ածանցը ունի համանունական երկու տարբերակ. առաջինը հայերենի կենսունակ —առ վերջածանցն է. ինչպես՝ կոնառ, պոչառ, ձեռնառ, հեղեղառ և այլն, երկրորդը՝ փոխառյալ բառերի մեջ գործածվող ու իմաստով առանձնացվող և գիտակցվող համանուն —առ ածանցը. ինչպես՝ ղեկաճառ, ռեկտորառ, ղիսլոմառ, շեմպիոնառ և այլն:

§ 638. —Իկ կենսունակ ածանցը հանդես է գալիս համանունական շարքով և արտահայտում է հետևյալ բառակազմական իմաստները. ա) նվազափաղաքական՝ աշիկ, քշիկ, քոռնիկ, հայրիկ, ջերմիկ, մտերմիկ, սրտիկ, բնիկ, բույրիկ և այլն, բ) ելակետային՝ աշխարհիկ, բնիկ, զարմիկ, միամուրիկ, տոմիկ և այլն, գ) սկզբնաձևի (սեփական և փոխառյալ հիմքերով) արտահայտած հատկանիշն ունեցողի՝ աղբատիկ, գոհնիկ, բուցիկ, կանխիկ, զարնուրիկ, ոսուցիկ, տխպիկ, կանոնիկ, մոդայիկ, պոետիկ³⁰, այլև ազդեցիկ, անառիկ, բացառիկ, բռնագրոսիկ, ընթացիկ, բափանցիկ, սլացիկ, սրտանմիկ, վաղամեռիկ, վաղանցիկ³¹ և այլն,

²⁹ Հատկանշային իմաստ արտահայտող բառերի (հմմտ. իրացի, նշանացի, կանացի և այլն) —ացի ածանցը սկզբնապես առաջանալով հին հայերենի սեռական —աց և ի հոլովածների միադնման հիմքով (հմմտ. կանացի, նշանացի, իրացի և այլն), այնուհետև նմանակությամբ ընդգրկել է նաև այլ (ո, ի) հոլովման պատկանող բառեր, ինչպես՝ ափացի, բառացի, բերանացի, փաստացի և այլն:

³⁰ Վերջիններս ծագումով և իմաստով կապված են ռուսերենից և նրա միջոցով փոխանցված լիրիկ, էպիկ, էլեկտրիկ, էներգետիկ, ճիպերբոլիկ, ռոմանտիկ և այլ բառերի համանուն —իկ ածանցի հետ, որը իմաստային ընդհանրություն ունի հայերենի աղբատիկ, բացառիկ, տոմիկ, կանխիկ, և այլ բառերի համանուն ածանցի հետ:

³¹ Սրանցից բալահիմքերից կազմվածները կարող են ունենալ հարակատար և ենթակայական գիրքայնորի իմաստ (հմմտ. ազդեցիկ, ընթացիկ, վաղամեռիկ և այլն):

դ) գործող անձի՝ մարզիկ, մարտիկ, շրջիկ, ռազմիկ, ե) ազգանվանական՝ խափշիկ, զանդիկ, հնդիկ, պարսիկ և այլն:

Ծանոթ. — Սրանցից 2-րդ և 3-րդ, այլև 4-րդ և 5-րդ իմաստների միջև զգացվում է իմաստային կապ, և դրանցում, բնականաբար, առկա է բազմաիմաստությունը:

§ 639. -Իշ ամանցը հայերենի կենսունակ ամանցներից է. այն կազմել է մեծ թվով հատկանշային և առարկայական իմաստ արտահայտող բառեր. ինչպես՝ ամռնիշ, ապահովիշ, արդարացուցիշ, հմայիշ, ակտահանիշ, գրավիշ, բնակիշ³², բնդունիշ, բացիշ, կլեկտաշարժիշ, կալունիշ, փոշեծծիշ, հաշվիշ, մամիշ, հաղորդիշ, կցարդիշ և այլն: Այս բառերի -իշ վերջածանցը և ուսերենից փոխառյալ հայրանունական համանուն -իշ ամանցը Սահակ Կարպիշ, Սուրեն Սեդրակիշ, Արմեն Խորենիշ, Հայկազ Պողոսիշ, Գագիկ Մեսրոպիշ և այլ բառերում համանունների են: Վերջինս գրվում է հայերեն հայրանունների վրա և առավել լայն տարածում է գտել բանավոր խոսակցական լեզվում:

Հոմանիշ ամանցներ

§ 640. Հոմանիշ են ձևով (հնչյունակազմով) աարբեր, սակայն միևնույն և հման բառակազմական հշանակություն ունեցող ամանցները:

Ամանցների բառակազմական իմաստների նույնությունը և մոտիկությունը հաճախ հանգեցնում է նրանց փոխադարձ փոխարինելիությանը (հմ.ա. բացարձակապես-բացարձակորեն, մեծամտաբար-մեծամտորեն և այլն), որը թեև հոմանիշների բնորոշ չորսահատկություններից մեկն է, սակայն բացարձակ օրինաչափություն չէ և հատուկ է հիմնականում բացարձակ հոմանիշներին՝ նույնակիշներին:

§ 641. Ամանցները հոմանիշային հարաբերության մեջ են մտնում իրենց բնորոշ տարբեր հատկանիշներով³³. այսպես՝ միևնույն խոսքիմասային իմաստի սահմանում բոլոր ամանցները գտնվում են նույնանիշային հարաբերության մեջ. ինչպես, օրինակ՝ առարկայացնող, գոյականացնող նշանակով լիամբ նույնա-

³² Այս ամանցով կազմված գոյականների մեծ մասը առաջացել է հիշյալ ամանցով կազմված ածականների գոյականական կիրառությունից:

³³ Տե՛ս Ա. Ա. Դավաթյան, Ամանցների հոմանշությունը և հոմանիշ ամանցները (գաղափարություն), Երևան, 1974:

նիշ են բոլոր զոյականակերտ ածանցները (հմմտ. -ույրուն, ույր, -բ, -աւբ, -մունբ, -ելիբ և այլն):

Նույնանիշային հարաբերություն կարող են ունենալ նաև մի-
 ենույն բառակազմական իմաստ ունեցող ածանցները. այսպես՝
 «վերաբերության», «սպասկանելության» հատկանշային իմաստով
 նույնանիշ են -ային, -ական, -յան և այլն, «ունեցողի» նշանակու-
 թյամբ՝ -ալուր, -վետ, -անի, -նդ, -ունակ և այլն: Բառակազմա-
 կան միեւնույն իմաստներով խմբավորվող ածանցները, օրինակ՝
 «ունեցողի» (հմմտ. (ա)վոր, -վետ, -անի, -նդ և այլն), «գործողու-
 թյուն կատարողի», «վերածության» և այլն, առանձին վերցրած
 միմյանց նկատմամբ նույնական հարաբերության մեջ դառնվելով,
 ածանցավոր կոնկրետ բաղադրություններում մեծ մասամբ ար-
 տահայտում են համանիշային հարաբերություն (կապված սկզբը-
 նաձևի և ածանցի բառակազմական իմաստի փոխհարաբերության
 հետ): Այսպես՝ հայտնի է, որ բոլոր բառակազմական ձևույթները
 (ածանցները) չէ, որ միանում են ցանկացած սկզբնաձևին. օրի-
 նակ՝ «վերաբերության», «սպասկանելության» իմաստ ունեցող
 համանիշ -ային և -ական ածանցներից անձրե բառին միանում է
 -ային ածանցը (անձրեային), բայց ոչ՝ -ական-ը, զիրք բառին
 միանում է -ային ածանցը (զրբային) և ոչ՝ -ական-ը, այդպես էլ
 մարդկային և ոչ՝ մարդկական և այլն, իսկ եթե միանում են էլ,
 ապա հաճախ իմաստային տարբերակվածություն են ստանում.
 ինչպես՝ գրային-գրական, ազգային-ազգական և այլն: Այս տե-
 սակետից համեմատաբար ավելի ազատ են գործողության ձևի
 իմաստ արտահայտող ածանցները (հմմտ. առավելապես-առա-
 վելաբար, խիղախորեն-խիղախաբար և այլն):

§ 642. Ածանցների հոմանիշությունը դրսևորվում է ա) նույ-
 նաձևույթ սկզբնաձևերով և հոմանիշ ածանցներով (հմմտ. բու-
 ցարձակապես-բացարձակորեն-բացարձակաբար, հետևապես-հե-
 տեաբար, առավելապես-առավելաբար, վախլուկ-վախկոտ, խառ-
 նակ-խառնորակ, զավթիչ-զավթող և այլն) և բ) տարաձևույթ,
 սակայն հոմանիշ սկզբնաձևերով և հոմանիշ ածանցներով (հմմտ.
 անդթաբար-անխղճորեն, վախկոտ-երկշոտ, անդառնալիորեն-
 վերջնականապես, շարունակաբար-մշտապես և այլն):

Փոխադարձ փոխարինելիությունը, որ որոշ շափով հատուկ է նաև
 հոմանիշ բառերին, ածանցավոր հոմանիշների մեջ սահմանափակ-

վում է հենց թեկուղ նույնանիշ կամ համանիշ ածանցների սկզբ-
նաձևերին միանալու պայմանականությամբ³⁴։ քանի որ նույնիսկ
բացարձակ նույնանիշ ածանցներն էլ (հմմտ. -յա, -ն, ան-, դժ-),
կազմվելով նույնանիշ բառերի փոխադարձ փոխարինելի զույգեր
(հմմտ. երկաթյա-երկաթե, ռսկյա-ռսկե, արծաթյա-արծաթե և
այլն), գործառական բոլոր ոլորտներում չեն կարող փոխարինել
միմյանց։ ալսպես՝ չի լինի հրյա, լուսյա, կապարյա, անագյա,
այլ՝ հրե, լուսե, կապարե, անագե և այլն։ կամ՝ կազմվում են ան-
զույն-զժզույն, անբախտ-դժբախտ, բայց չեն կազմվում դժմիտ,
դժխել՝ և այլն։

§ 643. Ժամանակակից հայերենի հոմանիշ ածանցները
բաժանվում են երեւո խմբի՝ նույնանիշներ և համանիշներ։

Ն ու չ ն ա ն ի շ ա ծ ա ն ց ն եր

§ 644. Նույնանիշ են կոչվում ձևով (հնչյունակազմով) տար-
բեր՝ իմաստով նույնական ածանցները։

Նույնանիշ ածանցները համանիշների համեմատությամբ
թիշ են, և հղած բոլոր բաղադրություններում փոխադարձ փոխա-
րինելիությունը ակնհայտ է։

§ 645. Ժամանակակից հայերենի նույնանիշ ածանցներից են՝

ա) ան-, ալ-, դժ-, տ-, չ- նախաածանցները։ Սրանք իբրև
նույնանիշների հանդես են գալիս հետևյալ կազմություններում՝
անբախտ-դժբախտ-ապարախտ, անզույն-զժզույն, անկամ-ղրժ-
կամ-չկամ, անգետ-տգետ, անշնորհ-ապաշնորհ, անաղյուծ-
ապաղյուծ, անօրեն-ապօրինի, անբասան-ապբասան և այլն։
բ) -Յա և -ե ածանցները (առարկաների, մասնավորապես
մեծազների, նյութիղեն հիմքը, նրանց բաղադրությունը ցույց տը-
վող հատկանշային իմաստով)։ ինչպես՝ մարմարե-մարմարյա,
արծաթե-արծաթյա, երկաթե-երկաթյա, ռսկե-ռսկյա, բամբակե-
բամբակյա, մագաղաթե-մագաղաթյա և այլն, այսինքն՝ հարաբե-
րական ածականների կազմության մեջ։

գ) Գործողության ձևի հատկանիշ ցույց տվող մակբայակերտ
ածանցները (սակզբնաձևի ցույց տված հատկանիշի նման, իբրև

34 Տե՛ս է. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը,
1967, էջ 95—96։

այդպիսին», «հրա օրինակով» իմաստով)։ ինչպես բար-որեն՝ խիզախաբար-խիզախորեն, միամտաբար-միամտորեն, մեծամտաբար-մեծամտորեն, դաժանաբար-դաժանորեն և այլն։

-Բար-վարի-որեն՝ ազահաբար-ազահավարի-ազահորեն, զազանաբար-զազանավարի-զազանորեն, դաժանաբար-դաժանավարի-դաժանորեն, Երեխայաբար-Երեխայավարի-Երեխայորեն և այլն։

-Բար-պես՝ առավելապես-առավելաբար, մասնավորապես-մասնավորաբար և այլն։

-Բար-պես-որեն՝ բացարձակաբար, բացարձակապես-բացարձակորեն, ուժգնաբար-ուժգնապես-ուժգնորեն, հաստատաբար-հաստատապես-հաստատորեն, ակներևաբար-ակներևապես-ակներևորեն և այլն։

դ) Հատուկենտ կազմութիւններում նույնանիշային հարաբերութիւն են դրսևորում նաև -ական և -ալին, -անք և -ուրյուն ածանցները։ ինչպես՝ ածանցական -աժանցալին, դասաբանական-դասաբանալին, բերկրուրյուն-բերկրանք, սխազործուրյուն-սքխաբանք և այլն, որոնցից առաջինների նույնանիշութիւնը գալիս է հին հայերենից, իսկ երկրորդներինը (-ութիւն, -անք)՝ թերևս -ուրյուն ածանցավոր բառերի երկարահունչ լինելուց և նույն բառակազմական նշանակութիւնն ունեցող -անք ածանցի այս ոլորտում ակտիվանալուց։

Նույնանիշ ածանցավոր բառերը քիչ են, որովհետև լեզուն նույնանիշներ չի պահում, և եթե մի բանի բառերում նույնանիշութիւնը ակնհայտ է, ապա նույնանիշ բառերը, այնուամենայնիվ, աստիճանաբար նվազում են և ստանում իմաստային ու կիրառական նուրբ տարբերակում՝ վերածվելով համանիշների։

Հ ա մ ա ն ի շ ա ծ ա ն ց ն եր

§ 646. Համանիշ են կոչվում ձևով (հնչյունակազմով) տարբեր՝ իմաստով մոտ և հման ածանցները։

§ 647. Համանիշային հարաբերութիւն միջ են մտնում տարբեր դիրքի և տարբեր հաճախականութիւն ածանցները։ այսպես՝ նախածանցը կարող է համանիշ լինել և՛ նախածանցին, և՛ վերջածանցին և՛ ընդհակառակը։ իսկ տարբեր իմաստային խմբերում կարող են հանդես գալ և՛ կենսունակ, և՛ սակավ կենսունակ ածանցները։

§ 648. Համանիշ ածանցներով կազմվում են բաղմանդամ և երկանդամ շարքեր: Համանիշային մեծ կամ բաղմանդամ շարքեր են կազմվում, եթե ածանցները միավորվում են իրենց ընդհանուր կամ հիմնական բառակազմական իմաստներով (հմմտ. վերաբերության և պատկանելության՝ -ական, -ային, -յուն, -ացի, -աց, տեղի՝ -ստան, -սրան, -ոց, -ուտ, -անոց, -ուստ և այլն, ունեցողի՝ -ավոր, -վետ, -անի, -եղ և այլն), սակայն լեզվական իրական գործառության մեջ առանձնանում են համանիշային առավել սերտ հարաբերություն ունեցող ածանցներով կազմված երկանդամ կամ եռանդամ շարքեր (հմմտ. -ական և -ավոր, -ական և -ային, -ական և -ացի, -ային և -սրաք և այլն):

§ 649. Ածանցների մեծ մասի բաղմամասնային յուրահատկության շնորհիվ, միևնույն ածանցը համանիշային հարաբերության մեջ է մտնում իր բոլոր կամ մի քանի նշանակություններով. այսպես՝ -ակ բաղմամասն ածանցը հանդես է գալիս և՛ նվազափաղաքական իմաստ ունեցող հոմանիշ -իկ, -ուկ ածանցներով բաղադրված բառերի շարքում (հմմտ. սեակ-սեիկ-սեուկ, աթոռակ-աթոռիկ, անտառակ-անտառիկ), և՛ «սկզբնաձևի նշած հատկանիշին նման, դրանից ինչ-որ չափով ունեցողի» իմաստ արտահայտող -վուն, -ուրակ ածանցներով բաղադրված բառերի շարքում (հմմտ. կապուտակ-կապտորակ-կապտավուն և այլն): Անվերջաձանցը՝ «գործողություն կատարողի» նշանակություն ունեցող -ող, -ուն ածանցներով բաղադրված բառերի շարքում (հմմտ. պսպղան-պսպղուն-պսպղացող, թռվոտան-թռվոտն-թռվոացող և այլն), այլև տեղի իմաստ արտահայտող -ոց ածանցով բաղադրված բառերի շարքում (հմմտ. օրբան-օրորոց) և այլն:

Այսպիսով, համանիշ են բաղադրություններում «նման», «մոտ» բառակազմական նշանակություն ունեցող ածանցները:

§ 650. Ածանցների համանիշային շարքերը կազմվում են մեծ մասամբ նույնաձևությամբ սկզբնաձևերից. այսպես՝ բար, -որեն նույնանիշ ածանցները միանալով միևնույն սկզբնաձևերին, համանիշային շարք են կազմել -ղին և -ովին ածանցների հետ:

«Սկզբնաձևի արտահայտած իմաստի նման», «ներա օրինակով», «իբրև այդպիսին» բառակազմական իմաստներով առավել

Հարուստ բառակազմական կապեր ունի -բար³⁵ ածանցը, որը հանդես է գալիս համանիշային մի քանի շարքերում. այսպես՝ -բար-որեն-գին՝ զվարթարար-զվարթուն-զվարթազին, մեղմա-բար-մեղմորեն-մեղմագին, բախանձարար-բախանձորեն-բախանձագին, խանդաղատարար-խանդաղատորեն-խանդաղատագին և այլն, բար-ովին՝ ամբողջարար-ամբողջովին, լիարար-լիովին, հիմնովին-հիմնարար և այլն,

§ 651. -Ական ածանցը համանիշային հարարերությունների մեջ է մտնում հետևյալ ածանցների հետ:

-Ական-ային՝ ածանցական-աճանցային, տնական-տնային. խմբական-խմբային, բարեկամական-բարեկամային, գուսանական-գուսանային, տեղական-տեղային, տիեզերական-տիեզերային, անեզրական-անեզրային, տիտանական-տիտանային, դժոխական-դժոխային և այլն: Սակայն, եթե հին հայերենում սովորական երևույթ էր -ական և -ային ածանցների համանիշային դործածությունը³⁶, ապա ժամանակակից հայերենում դրանց թիվը սահմանափակվել է, և հիշյալ ածանցներով կազմված բառերը հիմնականում խմաստային տարբերակում են ստացել. ինչպես՝ բնական-բնային, գրական-գրային: Այլևս չեն դործածվում նաև զիշերական, երկրական, ցամափական, աստվածական և այլն. կենսունակ են դրանց -ային ածանցով ձևերը:

-Ական, -ային, -յուն՝ պլատոնական-պլատոնային-պլատոնյան և այլն:

-ական, -(ա)վոր՝ մարմնական-մարմնավոր, հոգեկան-հոգևոր, մշտնջենական-մշտնջենավոր, պարտական-պարտավոր, օրինական-օրինավոր, պատվական-պատվավոր:

-ական, -ացի(-ցի)՝ հայկական-հայացի, լեռնական-լեռնցի:

-ական, -ացի, -երեն՝ հայկական-հայացի-հայերեն:

-ական, -ենի՝ հայրական-հայրենի, մայրական-մայրենի:

-ական, -յան (որևէ ուսմունքի՝ պատկանելության և տեղանվանական իմաստներով)՝ ամերիկական-ամերիկյան, մակեդոնական-մակեդոնյան, աֆրիկական-աֆրիկյան և այլն:

35 Այս ածանցը -որեն, -պես ածանցների հետ առավելապես հանդես է գալիս նույնանիշային շարքում, միևնույն սկզբնաձևերից կազմում է նույնանիշ բառեր, տե՛ս § 645:

36 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշված աշխ., էջ 161:

§ 652. -Ային ածանցը համանիշային հարաբերությունների մեջ է մտնում հետևյալ ածանցների հետ:

-ալին, -(ա)վոր («ունեցողի» իմաստով)՝ մտալին-մտավոր, հրե-
շալին-հրեշավոր և այլն:

-ալին, -եղեն, -ե («ծագումը», «նյութեղեն հիմքը» իմաստով)՝
լուսալին-լուսեղեն-լուսե, հրալին-հրեղեն-հրե, հողալին-հողե-
ղեն-հողե, փառալին-փառեղեն-փառե և այլն:

§ 653. -(կ)վոր ածանցը «ունեցողի» նշանակությամբ հա-
մանիշային հարաբերությունների մեջ է մտնում հետևյալ ածանց-
ների հետ.

-(ա)վոր, -ուն՝ բեղմնավոր-բեղուն:

-(ա)վոր, -յա՝ պաշտոնավոր-պաշտոնյա և այլն:

-(ա)վոր, -վետ՝ արդյունավոր-արդյունավետ, շահավոր-շահա-
վետ, արգասավոր-արգասավետ, գունավոր-գունավետ, բուրում-
նավոր-բուրումնավետ, հարմարավոր-հարմարավետ և այլն:

-(ա)վոր, -ոտ՝ կենիոավոր-կենոտ, բունավոր-բունոտ և այլն:

-(ա)վոր, -եղ՝ զորավոր-զորեղ, ահավոր, ահեղ, զանգվածա-
վոր-զանգվածեղ, բաշավոր-բաշեղ և այլն:

-(ա)վոր, -անի՝ գունավոր-գույնանի, երկտեղանի-երկտեղավոր,
գեղավոր-գեղանի և այլն:

«Ունեցողի» նշանակությամբ համանիշային կապերի մեջ են
մտնում նաև -վետ և -եղ՝ քիկնավետ-քիկնեղ, հանանշավետ-հա-
նանշեղ, լուսավետ-լուսեղ, հյուրավետ-հյուրեղ և այլն, -անի և
-յա մեկհերքանի-մեկհերքյա, հազարականի-հազարակնյա («Այս,
անկամորդ ու նախանձ են թշնամիներս հաղարակնյա», ՀՇ,
Քնար Հայաստանի) և այլն:

§ 654. -Ող ածանցը «գործողություն կատարողի, անողի»
նշանակությամբ համանիշային շարքեր է կազմում -արար, -իչ,
-կոտ, -որդ, -(ա)վոր, -իկ, -եցիկ, -ան, -կան, -կան ածանցների
հետ:

-Արար, -ող՝ աղմկարար-աղմկող, հավաքարար-հավաքող,
կեղծարար-կեղծող, գործարար-գործող, վնասարար-վնասող, փր-
կարար-փրկող, խտանարար-խտանող և այլն:

-իչ, ող՝ ապահովիչ-ապահովող, ընդունիչ-ընդունող, երգիչ-
երգող, բուծիչ-բուծող, փրկիչ-փրկող, կիզիչ-կիզող, հմայիչ-հմա-

յող, պատմիչ-պատմող, միավորիչ-միավորող, դյուրիչ-դյուրող
և այլն:

-կոտ, -ոդ՝ զայրացկոտ-զայրացող, ավարկոտ-ավարող, քա-
փանցիկ-քափանցող, մուրացիկ-մուրող (մուրացող) և այլն:

-մեղ, -ոդ՝ անցորդ-անցնող, հանախորդ-հանախող, հավակ-
նորդ-հավակնող, սավառնորդ-սավառնող, վարորդ-վարող, ժա-
ռանգորդ-ժառանգող, եռակցորդ-եռակցող և այլն:

-(ա)վոր, -ոդ՝ կենվոր-կենող, հալցվոր-հալցող, բանվոր-բա-
նող, հնձվոր-հնձող, ֆաղվոր-ֆաղող և այլն:

-իկ, -ոդ՝ ազդեցիկ-ազդող, քափանցիկ-քափանցող, միջան-
ցիկ-միջանցող և այլն:

-կան, -ոդ՝ մրսկան-մրսող, մուրացկան-մուրացող (մուրող),
խոռովկան-խոռովող, լացկան-լացող և այլն:

§ 655. «Գործողություն», «գործողության անուն» նշանակու-
թյամբ համանիշային շարքեր են կազմվում -ուրյուն, -ույր,
-անի, -ում, -մունի, -յուն գոյականակերտ ածանցներով: Սրան-
ցում առավել ակտիվ և բաղմնավորմանի համանիշային կապեր
ունի -ուրյուն ածանցը, որը համանիշային շարքեր է կազմում և՛
հիշյալ ածանցներից զրեթև բոլորի, և՛ այլ ածանցների հետ: Այս-
պես՝ -ուրյուն և -անի՝ բերկրություն-բերկրանք, շարադրություն-
շարադրանք, փրկություն-փրկանք, բժնություն-բժնանք, կախար-
դություն-կախարդանք և այլն, -ուրյուն և -ում՝ ալեկոծություն-
ալեկոծում, հարաբերություն-հարաբերում, տեղադրություն-տե-
ղադրում և այլն, -ուրյուն և -ույր՝ ավանդուրյուն-ավան-
դույթ, նուրյուն-նուրույր, կացուրյուն-կացույր և այլն, -ուրյուն
և ք՝ երկարուրյուն-երկայնի, լայնուրյուն-լայնի և այլն, -ուրյուն
և -մունի՝ սխալուրյուն-սխալմունի:

Վերոհիշյալ կենսունակ ածանցները համանիշային շարքեր
են կազմում նաև միմյանց հետ առանց -ուրյուն ածանցի. ինչպես՝
-յուն, -ոց՝ կոնչյուն-կոնչոց, մոնչյուն-մոնչոց, պայթյուն-պայթոց,
զղրզյուն-զղրզոց (վերջիններս կազմվում են զերադանցապես բը-
նաձայնական բայերի հիմքերից) և այլն:

-մունք, -ում՝ հիացմունք-հիացում, ուսմունք-ուսում, հուղ-
մունք-հուղում, հարցմունք-հարցում, ցուցմունք-ցուցում և այլն:

§ 656. -Ան, -առ ածականակերտ համանիշ ածանցները ար-
տահայտում են ածանցվող հիմքի նշանակությունը շունեցող և

դրանից զրկված իմաստները. *ինչպես՝ անձայն-ծայնատ, անքե-րեատ (նաե կոնատ), անպոչ-պոչատ, անվալլ-վիալատ, անհուն-հնատ և այլն:*

Ինչպես նկատելի է, բերված բոլոր համանիշ ածանցներն էլ զրկել են նույնաձևույթ սկզբնաձևերի վրա: Սակայն ածանցավոր համանիշ բառեր կազմվում են նաև տարաձևույթ սկզբնաձևերից. սրանք թվապես ավելի պակաս են, քան նույնաձևույթ հիմքերով և համանիշ ածանցներով կազմվածները:

§ 657. Տարաձևույթ սկզբնաձևերով և համանիշ ածանցներով կազմված համանիշներից են.

-աբան, -ուկ (նեցուկ-հենարան), -իկ, -ելի (անառիկ-ան-մատչելի), ա(վոր), -աբկու (հայցվոր-խնդրարկու), -աբար, -ող, -իշ (առողջարար-կազդուրիշ, ապաքինիշ-ապաքինող, կազդուրող), -ավոր, -գար, -ոտ, -մեռ (ախտավոր-ախտաժեռ-ցավադար-ախտոտ-ցավոտ), -ելի, -իկ (սարսափելի-զարհուրիկ-զարհուրելի), -վեռ, -ոտ (ծառոտ-անտառավետ), -ավոր, -անի (պիտանի-հարկավոր), -ավոր, -աբար, -իշ (աղետավոր-կործանարար-կործանիշ-ավե-րիշ), -ուկ, -անհ, -որդ (թափթփուկ- տականք-մնացորդ-ավելցուկ-ավելորդ), -մունհ, -անհ (աշխատանք-պարապմունք, զբաղմունք), -ող, -ուն (կաշուն-կաշան-փակշող), ապ-, առ- (ապերասան-ան-սանձ), -ող, -ական, -կոտ (շտապողական-փութկոտ-շտապող), -իկ, -ական (արքայական-ոստանիկ), -ուրյուն, -ելի (ակնկա-լույլուն-սպասելիք) և այլն:

Անհրաժեշտ է նշել, որ մի շարք ածանցներ, գտնվելով մի-կնույն իմաստային խմբի մեջ, չունեն, սակայն, նույնաձևույթ սկզբնաձևերով զուգահեռ համանիշներ. այսպես, օրինակ՝ -ոց և -ստան, -աբան և -ստան տեղի իմաստ ունեցող ածանցներով չի կարելի կազմել վարժոց-վարժաստան կամ տնկարան-տնկատան և այլն: Նույնը և նվազական -ույլ և -յակ ածանցներով չեն կազմվում գրհույլ-գրհյակ համանիշները:

Հականիշ ածանցներ

§ 658. Հականիշ են կոչվում ձևով տարբեր և իմաստով հա-կադիր ածանցները:

Հականիշ ածանցներով մեկնույն բառերից կազմվում են հա-կանիշ զույգեր (հմտ. նիշ-համանիշ-հականիշ):

§ 659. Հականիշ ածանցներից են՝

Արտ- և ներ-՝ արտահանել-ներմուծել, արտադաղթ-ներգաղթ, արտադպրոցական-ներդպրոցական, արտադասարանական-ներդասարանական, արտաշնչել-ներշնչել, արտահանել-ներմուծել և այլն:

Բաց- և ներ-՝ բացակա-ներկա, բացառլալ-ներառլալ և այլն:

Հալ- և համ-՝ համադրել-հակադրել, համանիշ-հականիշ, համակրել-հակակրել և այլն:

Տար- և համ-՝ տարաձայն(ություն) — համաձայն(ություն), տարակարծիք-համակարծիք և այլն:

4. ԱՅԱՆՑՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ԸՍՏ ԳՈՐԾԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՃԱԽԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

§ 660. Լեզվի պատմական զարգացման և փոփոխության ընթացքում փոփոխության է ենթարկվում նաև լեզվի ածանցական կազմը: Լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում ածանցները տարբեր կենսունակություն և զործառություն են ունենում:

§ 661. Ածանցական կազմի տեղաշարժերը ժամանակակից հայերենում ընթանում են հետևյալ ուղղություններով³⁷:

ա) մի շարք սակավ կենսունակ ածանցների իմաստի աշխուժացում և ակտիվացում (հմտ. -ույր, -որդ, -ցի, -յակ, -արկ և այլն), բ) որոշ ածանցների իմաստի սահմանափակում, գ) մի շարք փոխառյալ բառերի ածանցների իմաստների զիտակցում և առանձնացում, դ) արմատների (պարզ և բարդության վերջում հանդես կկող) և բառահարաբերական մասնիկների իմաստի մրթագնում և ածանցացում, ե) մի շարք ածանցների բառակազմական իմաստի մթագնում ու քարացում:

Հայոց լեզվի զարգացման սովորական շրջանում զգալիորեն սահմանադատվեցին կենսունակ (արտադրողական) և անկենսունակ (անարտադրողական) ածանցները. մի շարք ածանցներ ստացան դերի և իմաստի կալունացում, շատերը նոր սկսեցին ակտի-

³⁷ Սրանք դրվել են ուղղակի հականիշ սկզբնաձևերի վրա (հմտ. հանել-մուծել), որ հաղվադեպ է պատահում (տե՛ս § 323):

³⁸ Տե՛ս Ս. Ա. Էլյան, Բառապաշարի հարստացումը ածանցման միջոցով, «Հայոց լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում», էջ 75—121:

վանալ, սահմանափակվեց մի մասի բառակազմական գործառույթը և այլն:

Հետևաբար, ժամանակակից հայերենի ածանցական կազմի տեղաշարժերի և նրա գործուն օրինաչափությունների պատկերը բացահայտելիս, անհրաժեշտ է ընդդժել, մասնավորապես, ժամանակակից հայերենի սովետական շրջանում գրեթե անհայտ և նրան բնորոշ երևույթները:

§ 662. Ըստ կենսունակության աստիճանի կամ բառակազմական ակտիվության՝ ժամանակակից հայերենի ածանցները ընդհանրապես բաժանվում են երկու հիմնական խմբի՝ կենսունակ և անկենսունակ:

Ա. Կենսունակ ածանցներ

§ 663. Կենսունակ (արտագրողական) են այն ածանցները, որոնք լիզվի զարգացման համաժամանակյա փուլում ունեն բառակազմական ակտիվություն, կերտում են մեծ թվով նոր բառեր:

Ածանցների կերտությունների մասին խոսելիս, ընդհանրապես, պետք է նկատի ունենալ, որ ածանցների մեծագույն մասը հիմնականում գործառույթ էր նաև հին հայերենում. այսպես՝ այժմյան կենսունակ ածանցների մեծագույն մասը. ինչպես՝ ալիւն, -ակաւն, -բաւ, -ելի, -լաւն (էաւն), -պես, -վոք, -ուրջուն, -ում(ումն) և այլն, կենսունակ և գործուն էր նաև հին հայերենում³⁹,

§ 664. Բերենք ժամանակակից հայերենի կենսունակ ածանցների ցանկը:

-Ալի||ելի (ձանձրալի, ցանկալի, սիրելի, տանելի, նողկալի).
-ակ¹ (զետակ, դռնակ, լճակ), -ակ² (ազգակ, բանակ, բռնակ, հանակ), -ակ³ (զիտակ, գուշակ, բուժակ), -ածո (չափածո, հանածո, գրածո, գտածո), -ակի (հղակի, անցողակի, երկակի), -ակաւն (անդուգական, հերոսական, հոգևորական), աւմեւա- (ամենասիրելի, ամենակենսունակ), -այլին (գարնանային, գծային, մարդկային), -աւն (ծորան, կռան, կծան), աւն- (անմիտ, անսեր), -աւնի

³⁹ Թեև հնարավոր է կենսունակ ածանցներով կազմված մեկ կամ մի քանի բառերի իմաստների հնացում կամ մթադնում և գործածությունից դուրս մղում, սակայն դա վերաբերում է տվյալ ածանցավոր կազմություններին միայն և ոչ՝ ածանցներին:

գեղանի, լեզվանի, միաշքանի, -անոց (հիվանդանոց, զինանոց, հովանոց), -անք (երկմտանք, սխրանք, տուգանք), -արար (աղ-մբկարար, գործարար, շինարար), -արան (բնակարան, ընթերցա-րան, լսարան), -արկ (հիմնարկ, մեկնարկ, փաստարկ), արտ- (արտաշնչել, արտացոլել), -ացի¹||-եցի||-ցի (գյուղացի, վրացի, դրացի, իջեանցի, մշեցի), -ացի² (խելացի, իրավացի, քաղաքա-ցի), -ացու (հարսնացու, շորացու), -բար (գիտակցաբար, բարեկա-մարար), գեր- (գերհզոր, գերկարճալիք, գերակատարել), -գին (կաթողին, սրտագին), -գուլն (լավագուլն, բարձրագուլն), -եղ (հա-մեղ, հյուսիսեղ, գունեղ), -ենի (հայրենի, նշենի, մայրենի), -ի (աղի, կանաչի), -իկ¹ (լավիկ, քաղցրիկ, գնչիկ), -իկ² (աշխարհիկ, բը-նիկ, բացառիկ, աղքատիկ), -իկ³ (սպարտիկ, հնգիկ), -իւն (դուրին, նրբին), -իչ (բնակիչ, գործիչ), -իկ (բկիկ, կարճիկ, շեկիկ)։ -կոտ (ամաշկոտ, վախկոտ), հակ- (հակադարձ, հակաճառել), համ- (համամիտ, համանիշ, համաձայնել), -հար (գալիահար, վշտահար), -մունք (ամսունք, վարմունք, ուսմունք), -յա (հնօր-յա, երկաթյա, երկարօրյա), -յակ (աջափնյակ, հոգյակ, հատոր-յակ), -յուն (զղրղյուն, սոսափյուն), նախ- (նախաշավիղ, նախա-չեղու, նախասենյակ), ներ- (ներածություն, ներշնչել, ներմուծել), -ոն (գործոն, կտրոն, թափոն), -ովի (մտովի, յուրովի, ընկերո-վի), -ոտ (մբոտ, բրդոտ), -որեն (բնականորեն, վեհորեն), -ույ (ձայնորդ, անցորդ, ծանրորդ), -ոց (ծակոց, շրխկոց, մխոց), -պես (մշտապես, առանձնապես), -ստան (շաաստան, վարդաա-տան), -պան (ալգեսպան, բուֆեստապան), -վածք (բանվածք, գործվածք), -վետ (արդյունավետ, բուրավետ, շահավետ), վեր- (վերանորոգել, վերարտադրել, վերակառուցել), -(ա)վոր բյու-րավոր, հացվոր, տեղավորել), -վուն (կարմրավուն, սևավուն, երկարավուն), -ու (հատու, ահու, քսու, շինծու), -ուրյուն (ամրու-թյուն, զրություն, ընկերություն), -ունի (հայունհի, շեմպիոնուհի, քնկերուհի), -ում (խմորում, կառուցում, մտորում), -ույթ (ձե-վույթ, դրույթ, սովորույթ), -ուն (գործուն, արթուն, ծաղկուն), -ունք (ծաղկունք, սկզբունք), -ուտ (կաղնուտ, մորուտ), -ուկ (բանուկ, մածուկ, տաքուկ), -ք (հոսք, միտք, կըք) և այլն։

Թվարկված ածանցները ժամանակակից հայերենի արդի փու-լում կենսունակության տարբեր աստիճաններ են ունենում։ Սրանց

մի մասը ստիպել կամ նվազ կենսունակ է. ինչպես՝ -ածո՝ հաճածո, բրածո, չափածո, գաւածո, դրածո, կռածո, կտրածո, տպածո, շինածո և այլն, -ացի՝ արդարացի, առնացի, բառացի, բերանացի, կանացի, տողացի, փաստացի և այլն, -ոն՝ ծամոն, ծղոն, բափոն, կտրոն, կոնոն, մանրոն, ջարդոն և այլն, -որակ՝ բխորակ, կապտորակ, սառնորակ, սևորակ, փոստրակ և այլն, -պանակ՝ գրապանակ, դրամապանակ, կոյուղապանակ, բղրապանակ, ծալապանակ, տետրապանակ և այլն, -ստան՝ ալգեստան, Հայաստան, Վրաստան, Պարսկաստան, Չինաստան, Վարդաստան և այլն. մի մասը խիստ կենսունակ է. ինչպես՝ -ական, -ալին, -յան, -ան, աւն-, գեր-, գույն, -եղեն, -իչ, համ-, հակ-, -որդ, -ոտ, -ութիւն, -ուիք, -ույր և այլն, իսկ մյուս մասը, կենսունակ չինելով հանդիմ, կարող է միանալ համեմատաբար առավել սահմանափակ թվով սկզբնաձևերի. ինչպես՝ -վետ, -վուն, -ովիւն, -պես, -հար, -կոտ, -կուն, -լիկ, -ուկ, -ու և այլն:

Այնուհետև, լեզվի զարգացման ընթացքում կենսունակ ածանցների մի մասը կարող է իմաստի սահմանափակում ստանալ և աստիճանաբար դուրս գալ գործածութիւնից՝ իր տեղը զիջելով համանիշ այլ ածանցների (հմմտ. պան). անկենսունակ կամ սակավ կենսունակ ածանցները, ընդհակառակը, իմաստի թարմացում կամ աշխուժացում են ձեռք բերում (հմմտ. -ածո, -ոն, -պանակ և այլն), մյուսները նոր են ծավալվում և ընդգրկում առավել մեծ թվով կազմութիւններ և այլն:

Բ. Անկենսունակ ածանցներ

§ 666. Անկենսունակ (անարտադրողական) ածանցներով սովորաբար նոր բառեր չեն կազմվում: Սրանք մեծ մասամբ իրենց բառակազմական իմաստով ժամանակակից հայերենի համար հնացած, քարացած և բարբառներից մուտք գործած ածանցնոր են ու թեև ընդհանուր են զբաբարի, միջին հայերենի և աշխարհաբարի համար, սակայն ժամանակակից հայերենում բառակազմական աղիւթի գերով ալլես չեն գործառում:

Անկենսունակ ածանցները լինում են գիտակցվող և քառացած:

Գ ի տ ա կ ց Վ ո Ղ ա ծ ա ն ց ն ե ր

§ 667. Գիտակցվող կամ կենդանի են այն ածանցները, որոնց բառակազմական իմաստը չի խամրել և ժամանակակից հայերենում պահպանված են բավական թվով բաղադրություններում⁴⁰:

§ 668. Գիտակցվող ածանցներից են՝

–Այ. այս ածանցով պահպանված են կախադան, հոտադ, ձանձադ (հմտ. ձանձրույթ), կենցաղ, քակաղ (թակելու փայտ, զործիր) և քարացած խալաղ, հալաղել բաղադրությունները:

–Այն. կաղմել է ամենայն, միայն, միանգամայն, միմիայն և քարացած ոտայն (ոտ=իլիկի վրա հավաքված թել), որովայն (հեղելիք. որով արմատից), սակայն, երկայն, ունայն և այլ բառերը:

–Անակ (ան-ակ)՝ գանձանակ, եղանակ, զսպանակ, նոնանակ, մրցանակ, նշանակ, ցուցանակ, փոխանակ և այլն:

–Անդակ՝ այլանդակ, ասպանդակ, սուրհանդակ, օժանդակ:

–Անուտ (ան-ուտ)՝ կիզանուտ, հոսանուտ, հրանուտ, շիշանուտ և այլն:

–Անց. արդի գրական հայերենում զործածական է սրտանց կազմության մեջ և առավել կենսունակ է բարբառներում ու ժողովրդախոսակցական լիզվում. ինչպես՝ զլխանց, երեսանց, կողմանց, մեկանց, նորմեկանց, վերևանց, տակևանց և այլն:

–Աշ՝ մատղաշ, քրվաշ:

–Առ՝ թալառ, կայտառ, սլայծառ, ցանցառ, գետառ և այլն:

–Ատակ (ատ-ակ)՝ հիշատակ, նահատակ, փլատակ, ցախատակ և այլն:

–Ար՝ զարդարել, կերպար, հարդարել, մեծարել, մքարել, տիպար և այլն. քարացած կամ մեռած է արդար, գալար, դալար, երկար և այլ բառերում:

–Արակ (ար-ակ). պահպանված է հասարակ, տափարակ կազմություններում:

⁴⁰ Սրանցից մի քանիստ ածանցների իմաստները քարացել են և չեն գիտակցվում:

-Արդ՝ գմբերարդ, խորանարդ, սեղանարդ, վիմարդ (*վեմի ձև ունեցող*):

-Աց՝ դիմաց, կենաց, ձեռաց, ոտաց, ուսաց, վրաց *և այլն*:

-Ափ՝ խարխափել, խարչափել, խուսափել, սարսափել, շաղափել, շառափ, տարափ *և այլն*:

-Կար՝ աշագար, գլխագար, խելագար, լեզվագար, ցավագար *և այլն*:

-Դժ՝ դժբախտ, դժգոհ, գժգույն, դժկերպ *և այլն*:

-Եր՝ ձմեր (*ձյունին նայելուց առաջացած աչքի հիվանդություն*), փարեր *և այլն*:

-Եղի՝ աղտեղի, կրեղի, մսեղի:

-Եմ՝ խոհեմ, համեմ, վսեմ, ննկոեմ (*բրբ. սաստիկ ժլատ*):

-Եմն, եմի, եմնի (*հմ-ն, հմ-ի, հմն-ի*)՝ երբեմն, ուրեմն, վաղեմի, երբեմնի *և այլն*:

-Են՝ նկարեն, ծվեն, նորեն, մեկեն (*նորմեկեն*), բլբեն (*հոտավետ բույս*) *և այլն*:

-Երիմ||արիմ՝ հավատարիմ, մտերիմ, ռխերիմ *և այլն*:

-Երբ՝ աղբկերբ, կաղբերբ, լնդերբ, բնդերբ *և այլն*:

-Եցիկ (*եց-իկ*). այս ածանցի -եց բաղադրիչը բայահիմքի անբաժան այն հաղվազյուտ: ածանցնորից է, որ արդեն ձուլվել է իր հետ գործածվող -իկ ածանցին. ինչպես՝ գեղեցիկ, երգեցիկ, ընկեցիկ:

-Եբ (*հայբ > էբ*)՝ ամենուրեք, դոնբացեք, նշանդրեք, ջրօրհներ, տնօրհներ *և այլն*:

-Զան՝ բազմազան, զանազան, հրաշազան, հնազանդ, սրբազան *և նոր՝ գունազան* («*Ջարթոնք*») *և այլն*:

-Ժեո՝ ամպածեո, դեղնածեո, կարմրածեո (*կարմրժոռ(ել)*), հաղբածեո, մրնածեո, նենգածեո *և այլն*:

-Իլ՝ կաթիլ, ոջիլ (*որջ արմատից*), տեսիլ (*ծագումով այս ածանցի հետ է կապված նաև տորմիլ, խնժիլ բառերի ածանցը*):

-Իմ՝ նղնիմ, ուշիմ:

-Ին՝ բաղլին, լվին, խառնին (*մորեխի նման մանր միջատ*), կտրին, կավին, կապին, նահին, մանին (*օրորվելով շարժվող*), մանին, մնին (*կամ մունին* (*ոջիլ, տիլ*)), ոտին *և այլն*:

-Իվ (*առաջացել է գրաբարյան -իւ վերջավորությամբ հոլո-*

վաձեւերի քարացոսից)՝ առքիվ, լրիվ, խոփվ, խստիվ, հագիվ, նշգրտիվ, նշտիվ. մեղմիվ, շնորհիվ, ստուգիվ, ցրիվ և այլն:

—Ի՞նչ ասպառիք, ավետիք, արգասիք, բազմիք, բարիք, գործիք, երդիք, քնքրիք, քեզանիք (հազուստի թէ), կարծիք, կեռիք, նստիք, շարիք, ուտիք և այլն:

—Ի՞նչ (աւագամ, պատիկն նշանակութեամբ)՝ բազմիցս, երիցս, երկիցս և այլն:

—Կալ, —կեկ՝ կարմրակալ, քուլկեկ, հաստկեկ, լայնկեկ, մանրկեկ և այլն:

—Կեն՝ ծակոտկեն, հլուսկեն, նանեկեն (շերտավոր, բծավոր), ցանցկեն և այլն:

—Կին՝ նախկին, կրկին (կր բաղադրիչը նշանակել է երկու, որ կին ածանցի հետ նշանակել է երկու անգամ՝ նորից):

—Կուն՝ դիմացկուն, խաղացկուն, ծիծաղկուն:

—Մած՝ ամսլամած, անձրևամած, գետնամած, քիսպամած, խավարամած, սևամած, տախտակամած, տխրամած, փայտամած և այլն:

—Ման (առաջացել է զրաբարյան —ումն—ով վերջացող մի շարք բառերի սևոական հոլովաձեւերից)՝ ելման, եռման, եփման, կեռման, վառման և այլն:

—Ոգ՝ նորոգ (նորոգել, նորոգիչ), ստորոգել:

Ոն՝ բղոն, չալպղոն, բոլոն և այլն :

—Ո(յ). պահպանված է երեկո և ոճական արժեք ունեցող ավագակարո, անառակարո, զագանարո, հեզարո, հերհո, չարարո և այլ բառերում:

—Ոշ՝ բրդոշ, դանդալոշ, լալոշ, մորոշ, որոշ, պոռոշ և այլն:

—Ոմ՝ քորշոմ(ել), խորշոմ (կնճիռ), խորոմ (խոտի խորոմ) և այլն:

—Ով՝ գինով, քանով, խոով, կարնով, քափով, սիրով, շապով, կողով, հոլով, խորով և այլն. վերջին երեք բաղադրութուններում ածանցը քարացի է և ձուլվել հոլ, կող, խոր արմատների՝ կալմեկով նոր սկզբնաձեւեր:

—Ոտի՝ հեռտի, ոսկրոտի, շփոտի, սնոտի, ցնցոտի, փորոտի, օտարոտի և այլն:

—Ուր. գործածվում է մեծ մասամբ քարացած ձևերով. ինչպես՝ բոլոր, զլոր, քլոր, խալոր, կլոր, հատոր, նլոր(ել), մոլոր, մտոր(ել), շեփոր, շոբոր, պլտոր (պիղծ արմատից), սիւկֆոր, ցնոր, օգոր և այլն: Գիտակցվում է բայերի մեջ սաստկական ածանցի նշանակությամբ. ինչպես՝ խազմգորել, խառնշտորել, կապկպորել, չանգոտորել, պաշպշորել և այլն:

—Ուրայք. պահպանված է դեղորայք և հնացած արտորայք, վանորայք բաղադրություններում:

—Չւք (չհայ)՝ բերողչեք, կարողչեք, կտրողչեք, նայողչեք, շինողչեք և այլն:

—Չյա (չհայ)՝ ավետչյա (ավետչեք), առնավատչյա: Այս ածանցի նշանակությամբ խոսակցական լեզվում գործածական է վերոհիշյալ —չեք ածանցը, որ բաղադրված է այս և —ք ածանցներից (չհայ > չյա + ք > չեք):

—վանդ՝ արգավանդ, բարձրավանդ, դարավանդ, սարավանդ և այլն:

—վի (ւի). համանիշ է գրական լեզվի —եղ ածանցին և գործածական է գլխավորապես արևմտահայ գրական լեզվում ու բարբառներում. օրինակ՝ րխհոնվի, ոսկեծամվի. սևաշվի, սեքնֆվի և այլն:

—Ուր. կենսունակ է բարբառներում և խոսակցական լեզվում. ինչպես՝ անելուր՝ ծերուր, հնուր, մանկուր, մեծուր, մորուր, փոքրուր և այլն:

—Ույկ. գործ է ածվում միայն գրկույկ, խարույկ, մակույկ և պարույկ կազմություններում:

—Ույք. պահպանված է միայն զրաբարից մնացած գահույք, կահույք, հանույք, պիտույք բառերում:

—Ունի. պահպանված է զրաբարյան արհունի, տերունի բառերի մեջ և հին տոհմանունների վերջավորություններում. ինչպես՝ Արծրունի, Արշակունի, Բզնունի, Բագրատունի, Ռշտունի և այլն, որոնցում —ունի ածանցը համանիշ է աղգանվանական —յան ածանցին և եթև —ունի—ով վերջացող տոհմանունների վրա գրվում է նաև աղգանվանական —յան ածանցը (հմտ. Արծրունյան), ապա հիմնականում արտահայտում է պատկանելության իմաստ. այսպես՝ Արշակունյան, Բագրատունյան(ց) և այլն, նշանակում են

դրանց հարստությանը, տոհմին, իշխանությանը վերաբերող, պատկանող:

—Ունի ածանցը դործածական է նաև ձերունի, զոդունի ածանցավոր բաղադրություններում, ուր սկզբնաձևերի և ածանցի առանձին իմաստները դեռևս պիտակցվում են: Այս ածանցը կենսունակ է բարբառներում (հմմտ. բերունի, պահունի և այլն):

—Ունկ՝ խորունկ, պոռունկ (հմմտ. պոռշ):

—Ունչ՝ անտերունչ, վավաշունչ:

—Ուղ՝ պտուղ, ցնցուղ:

—Ուչ՝ սրտառուչ, վալելուչ, բնկալուչ և այլն:

—Ուտ՝ դործածվում է միահամուտ, մրմուտ (հմմտ. մորմոք, մրմունջ) և խոսակցական ծակուտ կաղմություններում:

—Ուստ՝ ապրուստ, գալուստ, ելուստ, կորուստ, հագուստ, հաբուստ, հեռուստ, պահուստ, վերուստ, փախուստ և այլն:

—Ուրդ՝ անուրդ, ժողովուրդ, խառնուրդ, կցուրդ, հագուրդ, պաբապուրդ և այլն:

—Ուց.¹ կաղմվել էն դեղնուց, ալտուց, նեղուց, ողնուց և այլն:

Ուց²՝ վաղուց, հնուց⁴¹ և այլն:

—Ուֆ՝ գգվոտուֆ, զինարբուֆ, նանկոտուֆ, մանրուֆ, մաղմրդուֆ, սրտխառնուֆ, փնտրուֆ, ֆսուֆ և այլն:

Ք ա ռ ա ջ ա ծ ա ծ ա ն ց ն ե թ

§ 669. Քարացած են այն ածանցները, որոնց իմաստը ամբողջովին մթադնել է և ձուլվել ածանցվող սկզբնաձևին: Քարացած ածանցներով բաղադրված բառերի ածանցավոր լինելը պարզվում է միայն տվյալ բառերի ստուգաբանությամբ:

§ 670. Քարացած ածանցներից են՝ —անդ (արգանդ, եռանդ), —ախ (հաճախ, շաղախ, քոխախ, ուրախ և այլն), —աստ (իմաստ, առադաստ, զգաստ և այլն), —նի (զաղոտնի, հայտնի, նախնի), աև— (անձևոոց, անձևոոցիկ, անզոսնել, անկողին, անթեղ և այլն), —իշտ (երածիշտ, նածիշտ), —իթ (առիթ, բլիթ, կնձիթ), —յայն (լռելյայն), —ռչ (խոռոչ), —ույր (կափույր, պարույր), —ուր (բլուր, թափուր, մրուր և այլն), —ունդ (սը-

⁴¹ Այս և ն ածանցի բաղադրմամբ կաղմվել է —ունց ածանցը, որ առավել դործածական է խոսակցական լեզվում. ինչպես՝ շուտունց, պզտկունց, պտղունց, փոքունց և այլն:

նունդ, ծնունդ, սերունդ և այլն): Քարացած ածանցների առաջացել են նաև զրաբարյան նախդիրների և հոլովածների իմաստների միավորումից. այսպես՝ եղակի թվի գործիական ավ (աւ), կանխավ, հարկավ, սակավ, բնավ, իրավ և այլն⁴², ամբ (ան-
ձամբ, իրավամբ, մասամբ, նկատմամբ, պատահմամբ և այլն), հոգնակի թվի ուղղական ին՛ (դաշինք, նախատինք, քրտինք), սեռական ազ (ղիմաց, կենաց, ձեռաց և այլն), հայցական ս (հր-
կուս, ծախս, մեղսակից, մեղսունակ, չորս) և այլ վերջավորու-
թյուններից և զ (զայրանալ, զատել, զարգանալ, զարդ, զարթնել,
զարմ, զարկ, զգալ, զեղում, զբաղվել և սփռվել, սթափվել, սքլի-
ռել⁴³), րստ (ստանձնել), ի (իբր, իզուր և հանցանք, հանկարծ,
հանուն, հանիրավի, հաջող, հարգարել, հարգել, հավիլլալ և
այլն)⁴⁴ ց (ցայգ, ցանկ, ցերեկ) նախդիրներից և այլն:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ընդհանրապես դժվար է բոլոր ածանց-
ների որոշակիորեն տեղավորել կենսունակ և ոչ կենսունակ խմբե-
րի մեջ, քանի որ ամենակենսունակ ածանցն անդամ մի քանի
կազմություններում կարող է քարանալ և շղիտակցվել (հմմտ. -ալ՝
որակ, քանակ, էակ, -ուլ՝ հեղուկ, ալգոսկ և այլն) և, ընդհակա-
ռակը, ամենաանկենսունակ ածանցներով էլ կարող են կազմվել
մեկ և մի քանի բառեր. այսպես՝ -առի հնացած և անկենսունակ
ածանցով (հմմտ. դեռատի) կազմվել է մատաղատի (ԳԹ) բառը,
-ուց ածանցով (հմմտ. այտուց, նեղուց, ղեղնուց և այլն)
կազմվեց կապտուց (Միայն քթիս վրա կապտուց կա», ՍՀ) բա-
ռը և այլն:

Հետևաբար, ածանցներն ըստ գործածականության կամ ըստ
բառակազմական ակտիվության դասակարգելիս, նրանց այս կամ
այն խմբի մեջ կարելի է տեղադրել որոշ վերապահությամբ
միայն՝ նկատի ունենալով նրանց գործածության ընդհանուր մա-
կարդակը:

42 Նույն հոլովածից է առաջացել նաև -ել (և) ածանցը. ինչպես՝ բարի-
աւ > րարեաւ > րարեւ > բարեւ, հեաի—հետեւ և այլն, որոնք դեռևս զրաբարուս
իմաստի միավորում էին ստացել և վերածվել սկզբնաձևերի: Այս ածանցի նմա-
նակությամբ առաջացել են վերեւ, ներքեւ, իբրեւ, մինչև և այլն:

43 Վերջիններում միևնույն զ նախդիրն է, որը փ, ք, բ բաղաձայններից
առաջ իլանում է:

44 Սրանցում միևնույն ի նախդիրն է, որը ձայնավորներից առաջ վերած-
վում է հ-ի:

ԱՅԱՆՑԱԿԱՆ ԿԱԶՄԻ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԶԱՐԴԱՑՄԱՆ
ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՓՈԽՈՒՄ

§ 671. Ածանցական կազմի տեղաշարժերից ժամանակակից հայերենի սովետական շրջանի բառակազմություն մեջ նկատելի են հետեյայնները.

Ա. Իմաստի սահմանափակում ստացած ածանցներ

§ 672. —Ած. այս ածանցով ժամանակակից հայերենին են անցել զեռես զրաբարում գործածված առեղծված, աբաբաբ, աբկաբ, դիպված, զանգված, խորոված, կոտորած, հատած, հատված, հավելված, հողված, վաբկած, Բերված գոյականները:

Ժամանակակից հայերենում այս ածանցի բառակազմական դերը սահմանափակվեց և զեռես վաղ աշխարհաբարում գործածություն մեջ մասով սրանով և —I ածանցով բաղադրված նույնանիշ —վածք ածանցը. ինչպես գործվածք, զրվածք, խառնվածք, հորինվածք, խոսվածք, կտրվածք, ջարդվածք և այլն: Իսկ —աւ ածանցը բառակազմության բնագավառից անցավ բերականության բերանագավառը, դարձավ հարակատար դերբայի մասնիկ (հմմտ. բերած, զրած, նկարած, երգած, կատարած և այլն): Այժմ այս ածանցով նոր բառեր կարող են առաջանալ արդեն հաբակատար դերբայի գոյականական կամ ածականական կիրառություններից միայն. ինչպես՝ նշանած, սիրած, նեխած, հոտած և այլն:

§ 673. —Պան. մի շարք բառերից կազմել է՝ «լրագմունքի» իմաստ արտահայտող բառեր. ինչպես՝ ալգեպան, բակապան, դրոգապան, դոնապան, խանուրպան, հնոցապան, ձիապան, ջորեպան, կառապան, պարտիզպան, սալապան, ուղտապան և այլն: Սովետական շրջանում վերոհիշյալ ածանցավոր բառերի իմաստը հնացել է, և այդ բառերի մեծ մասը դուրս է եկել գործածությունից (սեփականատիրական հասկացությունների և —պան ածանցով արտահայտվող որոշ լրագմունքների վերացման հետևանքով). հիշյալ ածանցավոր բառերի հետ, բնականաբար, դուրս է մղվել նաև —պան ածանցը (հմմտ. սալապան, ուղտապան, կառապան, ձիապան, խանուրպան, ջորեպան և այլն): Այս

ածանցի իմաստով այժմ գործածական և ակտիվ են -գործ, -արար, -ող, -լան ածանցները: Այժմ -պան ածանցով գործածվում են հատուկին տրուեր. ինչպես՝ այգեպան, պարտիզպան, բուֆետապան, ֆնոցապան և այլն և ծալապան (ճնախագծվեց կարելային ծալրապանների մշակման եղանակը, են) նորարանությունը, որում -պան-ը այլևս անձի իմաստ չունի:

§ 674. -Ուրդ. հանդես է գալիս արձակուրդ, անուրդ, ժողովուրդ, խառնուրդ, խորհուրդ, հագուրդ, պարապուրդ և այլ բառերում: Սրանով կազմված մի շարք բառեր, ինչպես՝ համուրդ, հավաքուրդ⁴⁵, կացուրդ, կցուրդ, լսուրդ, նվագուրդ⁴⁶ և այլն, այժմ գուրս են եկել գործածությունից կամ փոխարինվել են -ույր ածանցով (հմմտ. կացույթ, կցույթ և այլն):

§ 675. -Ենի. այս ածանցը հիմնականում հանդես է գալիս զոյականների մակարդակում (զոյական սկզբնաձևերի արտահայտած ծառի, բույսի, թիփի տեսակ) արտահայտող նշանակությամբ. հմմտ. բալենի, խնձորենի, նշենի, թթենի, ֆղենի, ձիթենի, վարդենի, տանձենի և այլն): Հնում այն կենսաբանական հատկանշային իմաստով (հմմտ. արիենի, մատաղենի (= մատղաշ), լրբենի, նրբենի⁴⁷, թթվենի, մաքրենի, քաղցրենի և այլն)⁴⁸, ժամանակակից հայերենի արդի փուլում սահմանափակվել է այս ածանցի հատկանշային իմաստը և վերահիշյալ բառերը այժմ հնացած են: Հատկանշային իմաստով ժամանակակից հայերենում գործածական են միայն հալբենի, մալբենի, ֆալբենի և վալբենի բառերը, որոնցում -ենի ածանցը ունի ածականակերտ գործառույթ: Կարելի է ասել, որ սահմանափակվել է նաև այս ածանցի ճկնեղանիների մորթու, մսի տեսակ) նշանակող իմաստը (հմմտ. աղվեսենի, առյուծենի, գալլենի, խողենի, ընձենի, վագրենի, սամույրենի և այլն), թեև դեռևս սակավ գործածություն կարող են ունենալ աղվեսենի, ալծենի, վագրենի և այլն:

45 Զուգահեռաբար կար նաև հավաքույր ձևով:

46 Տե՛ս Մ. Արեղյան, նշված աշխ. էջ 275:

47 Այս և նախորդ բառը զեղարվեստական զրահանության լեզվում կարող է գործածվել ոճական նկատառումներով:

48 Տե՛ս Մ. Արեղյան, նշված աշխ., էջ 253:

Բ. Իմաստի աշխուժացում ստացած և նոր
ծավալված ածանցներ

§ 676. Հայերենի շատ ածանցներ, հնում սակավ կենսունակ լինելով, ժամանակակից հայերենի տվյալ փուլում իմաստի թարմացում, աշխուժացում են ապրում և ակտիվանալով վերածվում կենսունակ ածանցների: Ընդ որում կարող է առավել ակտիվանալ նաև կենսունակ բազմիմաստ ածանցի իմաստալին տարրերակներից մեկը:

Այդպիսի ածանցներից են՝

§ 677. -Ույր. հայերենի սակավ կենսունակ ածանցներից էր սրանով կազմվել էին երևույթ (առերևույթ, մակերևույթ), զայրույթ, ծածկույթ, կացույթ, հատույթ հացկերույթ, ձանձույթ, մշակույթ, ցերեկույթ և այլն:

Այժմ -ույթ ածանցը զգալիորեն իմաստի աշխուժացում է ապրում և գործ էածվում առավել մեծ թվով կազմություններում: -Ույթ ածանցի ակտիվացման պատճառները երկուսն են: Առաջինը բխում է -ույթ ածանցի առարկայացնող, զոյականացնող և կոնկրետացնող կարեւոր իմաստից, որով բաշարմատներից, սակեղծվում են գործողության առարկայացված հասկացություն արտահայտող, գործողության անուն հանդիսացող զոյականների, իսկ զոյական անուններից՝ ընդհանրական, վերացական նշանակությամբ զոյականներ: Ինչպես՝ բաղադրույթ, բառույթ, դրույթ, ելույթ, ձևույթ, վաճույթ, տիրույթ, հանույթ, ձուլույթ, փարույթ, հնչույթ, աբժույթ, բաղադրույթ, հատույթ, իմաստույթ, ներույթ, նշույթ և այլն: Երկրորդ պատճառը -ույթում բաղադրյալ ածանցի (-ույթ+յուն < ոյթ+իւն) իմաստով, մասամբ նաև նրա փոխարեն զործածվել է. այսպես՝ ավանդույթ (ավանդություն բառի փոխարեն), մրցույթ (մրցություն բառի փոխարեն), վերջակրկնույթ, վերջույթ (գործածվում է վերջավորություն բառի ավելի նեղ և կոնկրետ նշանակություններով՝ «Օրդանիզմի վերջավորություն» և «Գեղարվեստական երկի եղրափակող վերջաբանը՝ էպիլոգ»):

§ 678. -Արկ ածանցը իմաստով կապված է հին հայերենի արկանել (դցել, նետել, դնել) բայի հետ, որի արմատը ժամանա-

կակից հայերենում պահպանված է (թեև հին հայերենում առանձին գործածություն չունենր)։ -Արկ ածանցը նախասովետական շրջանում սակավ կենսունակ էր և գործածական էր բայակերտ նշանակությամբ (իհարկի, -ել ածանցի հետ)։ Ինչպես՝ առաջարկել, բանտարկել, զանգատարկել, քվարկել, քողարկել, խնկարկել, խաղարկել (խաղարկություն), խուզարկել, ձեռնարկել, սակարկել, փորձարկել և այլն։ Սրանով կազմվել են նաև զոյական անուններ. ինչպես՝ ակնարկ, առաջարկ, գլխարկ, ձեռնարկ, պահանջարկ, նիւմնարկ, փաստարկ, տնկարկ, մեկնարկ (ստարա)⁴⁹ և այլն։

Հայոց լեզվի զարգացման սովետական շրջանում -արկ ածանցը նկատելիորեն ակտիվացավ բայակերտ նշանակությամբ. ինչպես՝ գործարկել, դիտարկել, քողարկել, լուրարկել («Այդ լուրարկումը շարունակվում է արդեն մոտ մեկ միլիոն տարի», եե), լաստարկել, լցարկել, կառնարկել, մեկնարկել, շահարկել, վաճարկել, վիճարկել, ջրարկել և այլն։

§ 679. -Որդ ածանցը թեև կենսունակ էր նաև նախասովետական հայերենում, սակայն շուրջ քառասուն տարի անգամ ընդգրկում, ինչպիսին ունի այժմ։ Սրանով հայտնի էին գոյականներ «անձի» և «որդ հատկանիշ կրող առարկայի» իմաստներով։ Ինչպես՝ անկամորդ, անաջնորդ, անցորդ, զնորդ, զնդացորդ, կցորդ, կիսորդ, հակառակորդ, հետևորդ, հաճախորդ, մնացորդ, լծորդ, լուրորդ, ձայնորդ, որսորդ, պահնորդ և այլն։ Այժմ կազմվել և կազմվում են անձի իմաստ արտահայտող բաղադրյալ նոր բառեր. ինչպես՝ դիտորդ, ղեկորդ, հոսպանորդ, վարորդ, տախորդ, կրկնորդ և այլն։

-Որդ ածանցը վերջին տասնամյակներում աշխուժացավ առանձնապես սպորտային տերմինաբանության մեջ։ Նրանով կազմվեցին «սպորտի որդե ձևով զբաղվողի» իմաստ ունեցող նոր բառեր. ինչպես՝ դաճկորդ, քեթնորդ, քիավարորդ, ծանրորդ, ձեռնագնդորդ, ձիորդ, մուրնորդ, նետորդ (նիզականետորդ, մրձանետորդ), ջրագնդորդ, սուզորդ, վազորդ, ցատկորդ և այլն։

§ 680. -Ն.ցի||եցի||ցի. հիմնականում կազմում են անձնանուններ հասարակ և հատուկ անուններից, որոնք ցույց են տալիս ա) տեղի բնակիչ՝ աշտարակցի, գյուղացի, մշեցի, լեռնցի, վանեցի, խորենացի, եվրոպացի, ասիացի և այլն, բ) որդե երկրի բնա-

49 Վերջին երկուսը նորակազմ են։

կիշ և բնակվող ազգ՝ գերմանացի, անգլիացի. ինդոնեզցի, չինացի, վրացի, էստոնացի, ֆրանսիացի և այլն:

Հայերենի զարգացման սովետական շրջանում «որեւ տեղի բնակիչ» իմաստով առավել ակտիվացավ նշված ածանցների -ցի տարբերակը. ինչպես՝ մոսկվացի, բելոկնցի, ինդոնեզցի, նաիրցի, կիպրոսցի, կուրացի, սլավացի, պրագացի, պեկինցի, լիտվացի և այլն: Սակայն սովետական շրջանում -ցի ածանցը առավել ակտիվացավ և ծավալվեց նաև «որեւ տեղում աշխատող, սովորող, բնակվող» (լինի դա գործարան, ֆակուլտետ, հիմնարկ, թիւմ, փողոց և այլն) նոր իմաստներով. ինչպես՝ կոմիտացի (Կոմիտասի անվան կրթարտետից), սպարտակցի («Սպարտակ» թիմից), կիրովցի (Կիրովի անվան գործարանից), քամանցի (Համանուն գնդից), կիւլյանցի (Կիւլյան փողոցից), ճիդրոնադորդակցի (Հիդրոհաղորդակ գործարանից), սունդուկյանցի (Սունդուկյանի անվան թատրոնից), ճամադասարանցի, պոլիտեխնիկցի և այլն:

Մանոր. — Ացի—ով գեռես հնում կազմվել էին զավառացի, վրացի, քաղաքացի և այլ դոյականներ, որոնցում —ացի ածանցը առաջացել է հին հայերենի հոգնակի և եզակի թվերի սեռական —աց և —ի վերջավորութունների ձուլումից և իմաստի մթադնումից: Սրա հետ ծագումով նույնը լինելով, —ցի (նաև —եցի) ածանցը, ինչպես նկատեցինք, ժամանակակից հայերենի վերջին տասնամյակներում առավել ակտիվ է և գործուն, քան —ացի և —եցի ածանցները: Այս կարելի է բացատրել մասամբ նրանով, որ նախ՝ շատ աշխարհագրական տեղանուններ վերջանում են աւրոմատական ձայնավորով (հմմտ. Մոսկվա, Ռիգա, Պրագա, Անգլիա, Ֆրանսիա, Լիտվա և այլն), ուր այլևս ավելորդ է դառնում —ացի ածանցի —ա-ի կրկնութունը. մի հանգամանք, որ ավելի է նպաստում նրա -ցի տարբերակի ակտիվացմանը և տարածմանը: Եվ հետո՝ այստեղ մասնավորապես կարեւոր դեր է կատարում նաև հայերենի սովետական շրջանում նկատելի ածանցների հնչյունական կառուցվածքի կրճատման և կրկնրետացման միտումը (հմմտ. հիդրոհաղորդակցի, համադասարանցի, սպարտակցի և ոչ՝ հիդրոհաղորդակացի, համադասարանացի, սպարտակացի և այլն), իսկ —ացի և —եցի ածանցներով կազմված շատ բառերում (հմմտ. աթենացի, խորենացի, դարսեցի, մշեցի, վանեցի, կարպեցի և

այլն) դեր է կատարում նաև լեզվական սովորույթը և -ա, -ե կապող ձայնավորների ազդեցությունը: Կարճ առած՝ -ացի ածանցի և նրա -ցի և -եցի տարբերակների մեջ զարգացման տենդենցը տանում է գեպի -ցի տարբերակը:

§ 681. -Արար. իմաստի նկատելի աշխուժացում է ստացել հիմնականում սովետական շրջանում. սրանով կազմվել են հաշտարար, կազմարար, տնարար, կենսարար, վնասարար, սիւսարար և այլ հատկանշալի իմաստ ունեցող բառեր: Այս ածանցով կազմված ածականների մեծ մասը դեռևս ժամանակակից հայերենի նախասովետական շրջանում վերածվել է սկզբնաձևի հատկանիշները կրող անձի իմաստ արտահայտող բառերի, որ տեղի է ունեցել դարձյալ որոշիչի և որոշյալի կապակցության հիմքով՝ որոշյալի կրճատմամբ և որոշիչի խոսքի մասային իմաստի փոփոխությամբ (գոյականացմամբ). ինչպես՝ արդյունարար, մատակարար, զեկմարար, շիկարար, նորարար և այլն: Ուստի պատահական չէ, որ -արար ածանցով կազմված բառերի մեծագույն մասը հավասարապես ունի և ածական, և՝ գոյական անվան իմաստ: Վերջին տասնամյակներում -արար ածանցով կազմվել են «որևէ գործով, մասնագիտությամբ զբաղվողի», «որևէ գործ տնողի» իմաստով գոյականներ. ինչպես՝ զաղութարար, խոտանարար, ձևարար, փորձարար և այլն:

§ 682. Վեր- ածանցով աշխարհաբարում գործածական էին ոչ մեծ թվով կազմություններ. ինչպես՝ գերմարզ, գերափրաշ, գերիշխանություն, գերափռակ, գերանել, գերագնիվ, գերապատիվ, գերատեսուչ և այլն, որոնցում ածանցը ունի վեր, բարձր, բարձրագույն, առավել իմաստները: Նրանով միայն վերջին տասնամյակներում կազմվեցին մեծ թվով նոր բառեր. ինչպես՝ գերարագ, գերբույլ, գերխոր, գերձայնային, գերնշգրիտ, գերգաղտնի, գերի-րական, գերլարում, գերիգոր, գերհնչյունային, գերնոր (եճ), գերսեղմ, գերկարնալիք, գերնեպրնթաց և այլն:

§ 683. -Բան. խիստ ակտիվացավ «սկզբնաձևի նշած մասնագիտությունն ունեցող անձի» նշանակությամբ: Սրանով կազմվել էին պատմաբան, լեզվաբան, հումաբան, երգիծաբան, ոճաբան, մեկնաբան, հոգեբան, հայկաբան, կենսաբան և այլն: Նորակազմ են սրտաբան, օդերևութաբան, մոլորակաբան, մարդաբան, ծերաբան, հանձնաբան, ուռուցքաբան, կառուցվածաբան և այլն:

§ 684. —Յա. այս ածանցը, որ ծագումով —և ածանցի հնչյունական տարբերակն է, կազմում է հարաբերական ածականների և այս իմաստով նույնանիշ է —և-ին. ինչպես՝ արծաթե-արծաթյա, աղամաղեղե-աղամաղղյա, շղարշե-շղաբշյա, երկաթե-երկաթյա, բրդե-բրդյա, ոսկե-ոսկյա և այլն: Հայոց լեզվի զարգացման վերջին կետարյա զարգացման ընթացքում արդեն կայունացել է —և և —յա ածանցների գործառնության ոլորտը. հարաբերական ածականներ կերտելու առավել կենսունակացել է —և ածանցը. այսպես՝ մի շարք գոյականներից հարաբերական ածականներ են կազմվում միայն —և ածանցով (համտ. հրե, արև, կալե, Բարե և այլն), այդպես էլ փոխառյալ սկզբնաձևերից հարաբերական ածականներ են կազմվում առավելապես —և ածանցով (համտ. բրոնզե, բետոնե, գրանիտե, կապրոնե, կավե, ցեմենտե և այլն):

Սակայն —և ածանցը, ընդարձակելով իր կիրառության ոլորտը և ակտիվանալով, մնաց մենիմաստ («սկզբնաձևի նշած նյութից, առարկայից պատրաստված, առաջացած լինելու» իմաստով), մինչդեռ —յա ածանցը, որ ընդհանրապես բաղմիմաստ էր, ծավալվեց նաև իր մյուս իմաստներով. այսպես՝ ա) սկզբնաձևի նշած ժամանակաշրջանն ընդգրկող (հաճախ օր, ամիս, տարի, ժամանակ բառերի բաղադրությամբ)՝ ամառայա, ամենօրյա, երկամյա, հնամյա, Բառամյա, եռամյա, երկարօրյա, տասնամյա, միաժամանակյա, համաժամանակյա, տարժամանակյա և նորակազմ հնօրյա, նորօրյա, մեկնեբրյա, բազմօրյա և այլն, բ) սկզբնաձևի նշած տեղի՝ ծովափնյա, ծովեզրյա, բնդհատակյա, ստորջրյա, ստորգետնյա, շուրջերկրյա և նորակազմ բնդերկրյա, բնդգետնյա, խորջրյա, շուրջլուսնյա, շուրջփառոսյա, վերգետնյա, վերջրյա և այլն, գ) սկզբնաձևի նշած հատկանիշն ունեցողի՝ գործունյա, երկրեյա, միանձնյա, Խխուրաչյա, սևաչյա, խոշորաչյա, նեղանձնյա, հազարակնյա (ՀՇ, ՔՀ)⁵⁰ և այլն:

Բաղմիմաստ ածանցների իմաստներից մեկի կամ երկուսի աշխուժացումը և ծավալումը արդի հայերենի բառակազմության մեջ կենդանի և դործող օրինաչափություն է և ածանցական կազմի տեղաշարժերի մեջ էական դեր է կատարում, ընդ որում կա-

50 Վերջինները նորարանություններ են:

բող է ակտիվանալ թե՛ կենսունակ ու գործուն իմաստը և թե՛ հաղ-
վագյուտ զործածական իմաստը:

§ 685. Կան բազմական լիզով ածանցներ էլ, որ թեև առաջա-
ցել են մեր լեզվի հնագույն շրջաններում, եղել են անկենսունակ
կամ սակավ կենսունակ, սակայն ծավալում են գտել մեր լեզվի
շարգացման վերջին շրջանում: Այսպես՝ -պանակ անկենսունակ
ածանցով կազմվել էին զբաղանակ, զբամաղանակ, զբրաղա-
նակ բառերը: Վերջերս այս ածանցով կազմվեցին նաև կայոպա-
նակ, տետրապանակ, ծայրապանակ նոր բառերը: Ածո ածան-
ցի բառակազմական իմաստը ժամանակակից հայերենում հնա-
ցած էր, և սրանով զործածական էին միայն հաճածո, ճուլածո,
բուածո, չափածո, պահածո բառերը: Սակայն այս հնացած իմաս-
տը ժամանակակից հայերենի սովորական շրջանում թարգմացով
և կազմվեցին զբածո (50-ական թվականներին), կուածո, գտածո,
կոածո, շինածո, պղծածո, տպածո նոր բառերը, որոնք թվապես
զերակշռում են այս ածանցով հայերենի հին, միջին և նախասո-
վորական շրջաններում կազմված բառերին:

Նոր են սկսում ծավալվել նաև հայերենի զբական նախ-
ածանցներից մի քանիսը. ինչպես՝ առ-, եհր-, ընդ-, ստոր-,
մակ-, փոխ- և այլն. այսպես՝ եհր- ածանցով կազմված եհրա-
կա, եհրադել, եհրավարպետ, եհրաստամոհային և այլ բառե-
րի կողքին կազմվեցին եհրահանձնաժողով, եհրաքեմա, եհրա-
տեխնա (подтекст բառի պատճենումով) բառերը, ընդ- նախա-
ծանցով ընդհատակ, ընդվզել բառերի նմանակությամբ՝ ընդ-
ջրյա, ընդծովյա նոր բառերը, ստոր- նախածանցով (հմտ. ստո-
րադրություն, ստորագաս, ստորադրյալ, ստորակետ, ստորերկր-
յա, ստորջրյա և այլն)՝ ստորհանգիստ (ՍՀ), ստորգետնյա և այլն,
առ- սակավ կենսունակ նախածանցով (հմտ. առաջմ, առավել,
առաջինյա, առնմանություն, առկայծել և այլն)՝ առհարկի (ԳԻ),
առմուտի, առնալույթ, առգրավել, առճգում և այլն, մակ- նախա-
ծանցով (հմտ. մակաբույծ, մակագրել, մակերեսով, մակըն-
թացություն, մակդիր, մակբայ և այլն)՝ մակնիշ նորակազմ բառը,
փոխ- նախածանցով (հմտ. փոխդիպլոմ, փոխհարաբերու-
թյուն, փոխադրություն և այլն)՝ փոխնախագահ, փոխգործողու-
թյուն, փոխազդեցություն, փոխհաճություն, փոխհերթում,

փոխանջատիչ, փոխալսմանավորում, փոխնանկում (*ստեղի ունեցավ մերենայական փոխնանկում», են*), փոխմեկուսացում և այլն:

Գ. նոր առաջացած ածանցներ

§ 686. Ժամանակակից հայերենի ածանցների ընդհանուր համակարգը նախասովետական շրջանի հետ համեմատած բիշ է փոխվել, բանի որ բոլորովին նոր ածանցները շատ բիշ են: Սակայն դրա փոխարեն, ինչպես վերևում նշվեց, առավել զգալի են ածանցական կազմի իմաստային տեղաշարժերը և եղած ածանցների իմաստների ծավալման և դարգացման շնորհիվ բաղմամբիվ նոր բառերի ստեղծումն ու դրանցով բառաօրացարի հարստացումն ու համալրումը:

§ 687. Նորագույն է -գործ ածանցը, որ առաջացավ հայերենի սովետական շրջանում:

-Գործ-ը առանձին, անկախ կերպով, այլև բարդության մեջ կենսունակ և գործածական է ժամանակակից հայերենում (*հմտագործ, գործունյա, ասեղնագործ, գորգագործ, ձեռագործ, հանցագործ, շահագործել, հայտնագործել, ստեղծագործել և այլն*): Գործ-ը լայնորեն ծավալվեց «որեւէ զբաղմունք, մասնագիտություն ունեցողի» բառակազմական իմաստով՝ այս նշանակությամբ գերազանցելով համանիշ -աբար -բան, -իշ, -ող ածանցներին, միաժամանակ ընդգրկելով նաև բաղմամբիվ փոխառյալ հիմքեր. *ինչպես՝* ավտոդրագործ, ալյումինագործ, ասֆալտագործ, բետոնագործ, գազագործ, գործիքագործ, պազգանագործ, երշիկագործ, էլեկտրալամպագործ, բունելագործ, լեռնագործ, խաղողագործ, ծեփագործ, ծխախոտագործ, կաուչուկագործ, կաբելագործ, կարասայագործ, կոնյակագործ, նակնդեղագործ, մետաճագործ, ներկագործ, պահածոյագործ, պանրագործ, ռետինագործ, տակառագործ, տեխսիկագործ, տրիկոտաժագործ, տուրբինագործ, ֆիմիագործ, ցեմենտագործ և այլն:

Գործ-ով բաղադրված մի շարք բառերում. *ինչպես՝* ածխագործ, գինագործ (*Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու*), առաղձագործ, գինեգործ, փականագործ և այլն, -գործ-ը «զբաղմունքի, մասնագիտություն ունեցողի» իմաստով ըմբռնվում էր նաև նախասովե-

տաեկան շրջանում, սակայն նրա ածանցական իմաստը գեղեսի չէր կաշտունացել:

Հայոց լեզվի դարգացման աշխատանքի միջոցով ածանցացման ճանապարհին է կանգնած «վար արմատը» դարձյալ «ղբաղմունքի, մասնագիտություն ունեցողի» բառակազմական կարևոր նշանակությունը, սակայն նրա իմաստը գեղեսի չի վերացականացել. ինչպես՝ սպարառավար, բրիգադավար, բուլղոզերավար, խաղավար, խմբավար, համերգավար, էսկալատորավար, կոունկավար, մրցավար, մոտորավար (են) և այլն:

Գ. Փոխառյալ ածանցներ

§ 688. Հայերենի դարգացման սովետական շրջանում փոխառյալ ածանցներ առաջանում են գերադանցապես փոխառյալ ածանցավոր բառերի ածանցների գիտակցման և առանձնացման ճանապարհով:

Այսպես՝ հնդեվրոպական լեզուների «իստ ածանցը, որ միջազգային տարածում ունի, հայերենին է անցել փոխառյալ մի շարք բառերից, որոնց մի մասը վաղուց էր փոխառված. ինչպես՝ անաբիսիտ, ակտիվիստ, ալպինիստ, իդեալիստ, ինտերնացիոնալիստ, լենինիստ, մատերիալիստ, հացիոնալիստ, հացիստ, պրոպագանդիստ, կինոդոկումենտալիստ, մատրոնիստ, տեռորիստ, տուրիստ և այլն, որոնք հայերենին են անցել գերադանցապես ռուսերենի միջոցով և արտահայտում են որևէ ուսմունքի, ուղղության հետեորդ, ներկայացուցիչ: Իբրև ածանց գիտակցվելով, «իստ»-ը աստիճանաբար անջատվում է փոխառյալ բառերից և իբրև առանձին, ինքնուրույն ածանց, դրվում նաև հայերեն բառերի վրա. ինչպես՝ մատերիստ, ֆեմալիստ⁵¹, քառիստ, դուդուկիստ և այլն:

Նույնը կարելի է ասել և «իզմ ածանցի մասին, որ գործածվում է աշխարհի շատ լեզուներում և լեզվաբանության մեջ իրա-

51 Սրանք գործածական էին սովետական կարգերի առաջին տարիներին և ալի հասկացությունների վերացման հետ՝ աստիճանաբար դուրս եկան գործածությունից ու անցան պասիվ բառաշերտի բառերի շարքը:

վամբ համարվում է ինտերնացիոնալ ածանց: Այս ածանցով հայերենին են անցել փոխառյալ կապիտալիզմ, իմպերիալիզմ, լենինիզմ, մարքսիզմ, մոդեռնիզմ, ռեալիզմ, ռումանտիզմ, տուրիզմ, կլասիցիզմ, նատուրալիզմ, սոցիալիզմ և այլն, որոնք արտահայտում են գանադան ուղղություններ (քաղաքական, գիտական և այլն), հասարակարգ: Սրանով գեղես հայերեն սկզբնաձևերով բառեր չեն կազմվել, բացի դաշնակիզմ, հակասովետիզմ⁵² և մի քանի խոսակցական բառերից, սակայն ածանցի իմաստը առանձին կերպով գիտակցվում է:

§ 689. Մի քանի բառերում (մասնագիտական) թերևս փոխառյալ նորագույն ածանց կարելի է համարել —իտ ածանցը, որ գործ է ածվում միայն քիմիական նյութերի նոր անվանումներ կերտելիս: Այսպես՝ մամուլում հաճախ ենք հանդիպում դոմինա, կվարցիտ, սիլենիտ, սերպենտին (քիմիական նյութերի անվանումներ են), գրաֆիտ, բենտոնիտ (կավի նոր տեսակ), սիլիկալցիտ (արհեստական բար), մոլիբդենիտ (արհեստական ծեփ), սլեդիտ (սպիտակեցնող ապակյա նյութ) և այլ տերմիններին: Սրանով վերջին տասնամյակներում նոր տերմիններ են կազմվել նաև հայերեն սկզբնաձևերով (գերադանցապես տեղանուններով)։ այսպես՝ արմենիտ, երեանիտ (քիմիական թի), լորենիտ, նաիրիտ, սեանիտ (են) և այլն:

§ 690. Հայոց լեզվի պարզացման սովորական շրջանում ռուսերենից և ռուսերենի միջոցով փոխառյալ մի շարք բառերում սկսեցին առանձին գիտակցվել —ֆիկացիա և —իզացիա ածանցները. ինչպես՝ զագիֆիկացիա, էլեկտրիֆիկացիա, հիդրոֆիկացիա, էկրանիզացիա, մոբիլիզացիա և այլն: Սրանք այժմ գործածական են —ում վերջածանցով. ինչպես՝ զագիֆիկացում, էլեկտրիֆիկացում, էկրանացում և այլն: Սրանց նմանակութամբ հայերեն հիմքով կազմվել են ջերմաֆիկացում (ՄՀ) և հեռախոսաֆիկացում (ԵԵ) բառերը:

§ 691. Գիտակցվեցին և լայնորեն ծավալվեցին ռուսերենի հայրանունական —ովնա||—եվնա և —իչ||—ովիչ||—եվիչ ածանցները

⁵² Սկզբնաձևը կիսափոխառյալ է:

(հմմտ. Գուրգեն Կարպիշ, Վարդան Սեդրակովիշ, Լյուսյա Ավետույան և այլն):

§ 692. Փոխառյալ որոշ բառերի հետ զործածվում են մի շարք ածանցներ. ինչպես՝ -իա՝ պիոներիա (Պիոներիայի 50-ամյակը, ՍՀ), -իանա՝ լենինիանա, շեքսպիրիանա (Հայ երգչուհու շեքսպիրիանան ունեկնորեց Լենինգրադը», ՍՀ), -իադա՝ ալպինիադա, օլիմպիադա, սպարաակիադա և այլն, որոնց բառակազմական իմաստները թեև գիտակցվում են, սակայն զեռևս չեն դրվել հայերեն բառերի վրա. բացառությամբ համալսարանիադա բառի (Մրցավեճի էին բռնվել համալսարանիադայի անցկացվող մրցումներին», ՀՖ), որ առավելագույն զործածական է ունիվերսիադա ձևով:

5. ԱՅԱՆՑՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ԸՍՏ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ

§ 693. Ածանցներն ըստ կազմության լինում են պարզ և բաղադրյալ:

§ 694. Պարզ են այն ածանցները, որոնք կազմված են մեկ ձևույթից:

Օրինակներ՝ -Ակ, -ած, -ան, -արդ, -արկ, -ար, բաց-, -բար, -գար, գեր-, -գին, -գույն, -ե, -եղ, -եմ, -եստ, -եվ, ընդ-, -ի, -իլ, -իկ, -ին, -ին, -իչ, -իվ, -ից, համ-, -հար, -մած, մակ-, -յան, ներ-, -ոչ, -ոն, -ոտ, -որ, -որեն, -որդ, -պան, -պես, -ստան, -վեո, վեր-, -ավոր, -ու, -ուկ, -ունի, -ում, -ույկ, -ուն, -ուն, -ուչ, -ուտ, -ուր, -f և այլն:

§ 695. Բաղադրյալ են այն ածանցները, որոնք առաջացել են մեկից ավելի ածանցների ձուլումից:

Բաղադրյալ ածանցներն են՝

-Ալի||-ելի (ալ-ի||ել-ի՝ անդառնալի, բանալի, հրաշալի, սիրելի, խոցելի, կաբելի, անառարկելի՝ -ալի||-ելի (ալ-իք||ել-ի-ք՝ խաղալիք, հավատալիք, լսելիք, շոշափելիք, սպառնալիք), -ածու (ած-ու՝ քեկնածու, հավաքածու), -ային (ա-ին՝ ամառային, լեռնային), -անակ (ան-ակ՝ նոնանակ, մրցանակ), -անիք (ան-ի-ք՝ ընտանիք, հարսանիք), -անուտ (ան-ուտ՝ հորձանուտ, կիզանուտ), -անք (ան-ք՝ հոսանք, սահանք, փրկանք), -աստի

(աւտ-ի՝ հաւստի, նաւստի), -աւտակ (աւտ-ակ՝ հիշատակ, վար-
լատակ), -աւրակ (ար-ակ՝ հասարակ, տալիարակ), -աւրան
(ար-ան՝ յսարան, դասարան), -աւրեն||-երեն (ար-են||եր-են՝ հու-
նարեն, շինարեն, հալերեն), արիմ||երիմ (ար-իմ||եր-իմ՝ հաւա-
տարիմ, մտերիմ), -արի (ար-ք՝ գործարի, ստուգարի), -ացի
(աց-ի՝ կանացի, խելացի), -ացի² (աց-ի՝ վրացի, ֆաղաֆացի),
-եղի (եղ-ի՝ աղտեղի), -ենի (եան>են-ի՝ հայրենի, բզենի),
-ենիք (եան>են-ի-ք՝ հայրենիք, ֆաղցրավենիք), -եցիկ (եց-իկ՝
գեղեցիկ, երգեցիկ), -իք (ի-ք՝ գործիք, բերքիք), -լիկ (լ-իկ՝ բրկ-
լիկ, շէկլիկ, բկլիկ), -կակ (իկ-ակ՝ սեկակ, կարմրակակ), -կեկ (իկ
-եակ՝ ծանրկեկ, լայնկեկ, բուկկեկ), -կիկ (եակ-իկ՝ սլատանեկիկ),
-կեն (իկ-եան՝ ծակոտկեն, հյուսկեն, ցանցկեն), -կոտ (ուկ-ոտ՝
բարկացկոտ, մրսկոտ, վախկոտ), -մունք (ումն-ք՝ արարմունք, վար-
մունք, ուսմունք), -յակ (ի-ակ>եակ>յակ՝ հոգյակ, աղավնյակ,
սլատանյակ, վազֆուլյակ, լողուլյակ և այլն), -ովի (ով-ի՝ բն-
կերովի, հնարովի), -ովին (ով-ին՝ գլխովին, լիովին), -ութի
(ոտ-ի՝ հնոտի, օտարոտի), -ոտիք (-ոտ-ի-ք՝ հնոտիք, փոքոտիք),
-որակ (որ-ակ՝ սառնորակ, փոսորակ), -սլատիկ (սլատ-իկ՝ տաս-
նապատիկ, կրկնապատիկ), -սլանակ (սլան-ակ՝ գրապանակ, բըղ-
րապանակ), -ված (ու-ած՝ հարված, հողված), -վածք (ու-ած-ք՝
կերտվածք, հյուսվածք, վնասվածք), -վարի (վար-ի՝ բնկերտվա-
րի, մարդավարի), -ուրյուն (-ոյթ-ին՝ բնկերուրյուն), -ույք (ոյ-ք՝
գահույք, կահույք), -ունակ (ուն-ակ՝ սարգունակ, շարունակ, գո-
հունակ), -ուցք (ուց-ք՝ սերուցք, մոլուցք, այրուցք, ուռուցք):

Ծանոթ.— Բարդ ածանցների հետ չպետք է շփոթել միասին
գործածվող ածանցները, որոնցից յուրաքանչյուրը յուրովի է մաս-
նակցում բառիմաստի բաղադրութեանը: Միասին հաճախ են գոր-
ծածվում -որդ և -ական (հմտ. երկրորդական, որսորդական),
-ող և -ական (դիտողական, լսողական, ծնողական), -ակա և
-որեն (դիտականորեն, մարտականորեն), -ակա և -պես (դրակա-
նապես, վերջնականապես), -ակա և -ուրյուն (իրականություն,
պարտականություն), -ող, -ակա և -ուրյուն (շտապողականու-
թյուն, կատարողականություն, հետևողականություն), -ային և
-ուրյուն (բարբառայնություն, մտայնություն, սկզբունքայնու-
թյուն) և այլն:

Ե. ԱՋԱՆՑՆԵՐԻ ԳԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄՆ ԸՍՏ ՆՐԱՆՑ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ
ԿԵՐՏԵԼՈՒ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ

§ 696. Ածանցներն իրենց խոսքիմասակերտ-իմաստավորապես չուրաճատկոթյամբ մասնակցում են բառերի խոսքի մասաչին իմաստների կազմությանը:

Ածանցների խոսքիմասակերտ նշանակությունը բնորոշ է մասնավորապես վերջածանցներին: Հայերենի նախածանցներից բառերի խոսքիմասային իմաստների կերտմանը մասնակցում են հիմնականում ժխտական նախածանցները (հմմտ. սեր-անսեր, խիղճ-անխիղճ). այս միայն այն դեպքում, երբ նախածանցները միանում են բառերի անվերջածանց հիմքերին, բանի որ նախածանցի և վերջածանցի համատեղ գործածության դեպքում բառի խոսքիմասային նշանակությունը որոշվում է վերջածանցի միջոցով (հմմտ. անմիտ-անմտություն, անքուն-անքնություն տգետ-տղիտություն, ապուշ-ապուշություն և այլն):

§ 697. Ժամանակակից հայերենի ածանցները, ըստ իրենց խոսքիմասակերտ գործառույթի, բաժանվում են երկու խմբի՝

Ա. Մեկ խոսքի մաս կերտող ածանցներ,

Բ. Մի բանի խոսքի մաս կերտող ածանցներ:

Ա. Մեկ խոսքի մաս կերտող ածանցներ

§ 698. Մեկ խոսքի մաս կերտող ածանցները ընդհանրապես մեծ թիվ չեն կազմում: Որքան ածանցը բաղմիմաստ է, այնքան ավելի է օժտված տարբեր խոսքի մասեր կերտելու չուրաճատկոթյամբ. թեև բաղմիմաստությունը կարող է հատուկ լինել նաև մեկ խոսքի մաս կերտող ածանցներին:

Մեկ խոսքի մասային իմաստ արտահայտող ածանցներից են՝

Գոյակաճական երտ ածանցներ

§ 699. Գոյակաճակերտ են այն ածանցները, որոնք գրվելով տարբեր անունների և բայարմատների վրա, առարկայական իմաստ են հաղորդում նրանց:

Դոյականակերտ նշանակությամբ հանդես եկող վերջածանց-
ներն են.

-Ալիքլիքիք՝ հավատալիք, խոսելիք, հրաշալիք, հասանելիք,
սպառնալիք, վնարելիք, օժանելիք և այլն:

-Անակ՝ գանձանակ, եղանակ, բմականակ, հաղթանակ, մրցա-
նակ, նոնանակ, զսպանակ և այլն:

-Անիք՝ ընտանիք, հարսանիք:

-Անք՝ աշխատանք, արհամարհանք, բերկրանք, երազանք,
զրկանք, հարմարանք, հորձանք, հախերգանք, վիրավորանք,
տանջանք, փշրանք և այլն:

-Անոց՝ արհեստանոց, բանջարանոց, զագանանոց, ծաղկա-
նոց, որբանոց, կոպեկանոց, տասանոց, կիլոգրամանոց և այլն:

-Արան (ար-ան)՝ անուններից և բայարմատներից կազմում
է՝ ա) զերազանցապես տեղի (ուր կատարվում կամ գտնվում է
մի բան) իմաստ արտահայտող դոյականներ. ինչպես՝ առողջա-
րան, ապաստարան, բնակարան, գանձարան, գործարան, դասա-
րան, քանգարան, լսարան, կայարան, ուսումնարան, ննջարան,
կախարան, սրնարան, տնկարան, նստարան, պահարան, սառ-
նարան և այլն, բ) գրքի իմաստ ունեցող դոյականներ. ինչպես՝
ավետարան, սաղմոսարան, երգարան, բառարան, հանգարան,
բժշկարան, տաղարան և այլն:

-Արք՝ գործարք, լուծարք, ստուգարք և այլն:

-Ենիք՝ հայրենիք, բաղցրավենիք:

-Երք՝ ընդերք, լնդերք, կողերք, սանդերք և այլն:

-Եք՝ աշխուսեք, նշանդրեք, կողպեք, տնօրհնեք:

-Իլ՝ կաթիլ, տեսիլ, խաշիլ:

-Իչք՝ աղիչք, խմիչք, բանիչք:

-Իք՝ բարիք, գործիք, ընթրիք, կարծիք, կեղծիք, շարիք:

-Մունք՝ արարմունք, ասմունք, բաժանմունք, զգացմունք,
հարցմունք, հուզմունք, վարմունք, ցուցմունք և այլն:

-Յակ¹ (հոգյակ, կղզյակ, որդյակ, աղավնյակ, լողուղյակ,
վագփուղյակ, սառցուղյակ և այլն):

-Յակ² (եակ)՝ եռամսյակ, եռյակ, լուսնյակ, հատորյակ, շա-
քաքօրյակ, տասնամյակ, միամսյակ և այլն:

-Յուն (նին՝ ին). բայարմատներից և բնաձայնական բառե-

րից կազմում է գործողության առարկայացված անուն» հանդիսացող գոյականներ՝ բախյուն, գոչյուն, դովյուն, դրդյուն, քրնդյուն, կոնչյուն, նոդվյուն, հնչյուն, մոնչյուն, շրչյուն, շաչյուն, ոստյուն, պաչյուն, սոսափյուն և այլն:

—Ոտիք՝ ոսկրոտիք, փորոտիք, հնոտիք:

—Ոց (տարբեր խոսքի մասերից կազմում է թռեղի, գործիքի, վրան կրելու առարկայի, գործողության անվան» նշանակությամբ գոյականներ)՝ խարտոց, էտոց, հաստոց, մխոց, սղոց, ջնշոց, փռոց, ակնոց, ծանրոց, գրապանոց, դարբնոց, բիկնոց, կապոց, ձմեռոց, ձեռնոց, մատնոց, հնոց, բախտոց, դպրոց, ծաղկոց, խշխշոց, շրխկոց, ջարդոց, դրդոց, ծլվլոց և այլն:

—Ձև՝ ավետչև, բերողչև, գործողչև, կարողչև և այլն:

—Վածված՝ առեղծված, հավելված, հարված, հողված, ֆերված, այրված, ասացված, գործված, խառնված, կավված, հյուսված, կտրուցված, իջված, վնասված, պատմված, կեցված և այլն:

—Ույ՝ գահույ, կահույ, խնջույ, հանույ, պիտույ և այլն:

—Ունիք՝ աբուների, Արշակուների, Ռշտունի և այլն:

—Ունե՝ ակունե, աստղունե, բարձունե, իրավունե, ծաղկունե, համեմունե, հիմունե, շրբունե, պաշտամունե, սկզբունե և այլն:

—Ուրդ՝ անուրդ, արձակուրդ, ժողովուրդ, խառնուրդ, խորհուրդ, կցուրդ, հագուրդ և այլն:

—Ուց՝ ալուրց, մոլուց, սերուց, ուռուց և այլն:

—Ուրյուն. կազմում է բազմաթիվ գոյականների. ա) վերացական իմաստով (ածականներից, դերանուններից և գոյականներից)՝ ազահություն, դաժանություն, բնկերություն, հիմարություն, բռնություն, նորություն, շֆելություն, մաբություն, նկունություն, ինքնություն, որպիսություն, ոչնչություն, հերոսություն, բարեկամություն, գյուղացիություն և այլն, բ) գործողության առարկայացված իմաստով (բայահիմքերից, բայարմատներից)՝ ազդեցություն, գովաբանություն, հաղթություն, պաշտպանություն, սպանություն, ցնծություն, փառաբանություն, փոփոխություն, զրպարություն, ոտնձգություն և այլն, գ) հոգնակի հավաքական իմաստով (գոյականներից)՝ աշակերտություն, արհեստավորություն,

բնավորություն, ուսանողություն, հայություն, գյուղացիություն, ուսուցչություն *և այլն*, *դ) թանձրացական զոյականների՝* հիմնաբերություն, ձևոնաբերություն, գրականություն, սահմանադրություն, վարչություն, կանոնադրություն *և այլն*:

—Ունի. *կազմում է իդական սեռի հասարակ և հատուկ անձնանուններ՝* բժշկունի, դերասանուհի, արձակագրուհի (*ԳՐ*), բազունի, իշխանուհի, պարուհի, հարևանուհի, հեռախոսավարուհի, մրցակցուհի, շեմպիոնուհի, մանեկեցուհի, երգչուհի, ֆրանսուհի, իտալուհի, Սերբուհի, Վանուհի, Տիգրանուհի, Վարդուհի, Նաիրուհի, Պերնուհի, Հրաչուհի *և այլն*:

—Ում. *կազմում է բայանուններ (բայարմատներից և բայահիմքերից)՝* արգելում, զգացում, զղշում, գեղում, քեհում, իրականացում, լուծում, կառուցում, կեղեհում, մարմնացում, մոտեցում, ներշնչում, ոչնչացում, ամալացում, հեղուկացում, պահածոյացում, փոշիացում, օնառացում, օխիդացում⁵³ *և այլն*:

Ույր՝ ասույր, ավանդույր, ելույր, գործառույր, կացույր, հանույր, նորույր, շանույր, շարույր, տիրույր, հատույր, հնչույր, բառույր, բաղադրույր, նորույր, սովորույր *և այլն*:

—Ույկ՝ գրույկ, խարույկ, մակույկ, պարույկ,

—Ույց՝ գեկույց, կառույց, մատույց, սառույց, գրույց, հանգույց *և այլն*:

—Ցի||ացի||եցի. *կազմում է անձի իմաստ արտահայտող զոյականներ՝ «որևէ տեղում բնակվող, աշխատող, սովորող», «ազգի պատկանող» իմաստներով*. օրինակ՝ լեռնցի, քաղաքացի, երկրացի, մշեցի, տարոնցի, սասունցի, կովկասցի, կիրովցի, վանեցի, սպարտակցի, քամանցի, դաշտեցի, տենցի, կիպրոսցի, պրագացի, լիտվացի, սունդուկյանցի, պոլիտեխնիկցի, մոսկվացի, կուրսեցի *և այլն*:

Ք— *զանազան խոսքի մասերից (զոյականներից, ածականներից, բայարմատներից և բայահիմքերից) կազմում է զոյականներ, որոնցում ածանցը կոնկրետացնող, առարկայացնող նշանակություն ունի*. ինչպես՝ անցք, աչք, բարք, աղիք, երկինք, խելք,

53 Վերջիններս արդյունարերական պրոցեսի անվանումներ են:

խնամք, ծալք, կարիք, հաճք, հոսք, կաշառք, կամք, տարիք, հա-
րիք, հետք, փողք, մեջք, կուրծք, բնքացք, գիրք, բաժնիք, գալտ-
նիք, մուտք, քաճք, հմալք, սլացք, հնարք, կառք, հալացք, վազք,
տեսք, հաճք, աղոթք, ելք, գովք⁵⁴ և այլն:

Գ ո չ ա կ ա ն ն ե ռ ի ա ծ ա ն ց ն ե ռ

§ 700. Սրանք գոյականների մակարդակում գործառուղ իմաս-
տափոխական ածանցներ են և շունեն խոսքիմասակերտ գործա-
ռույթ: Նրանք զրվելով գոյական սկզբնաձևերի վրա, կազմում են
նոր իմաստով գոյականներ:

—Պաճ. գոյականներից կազմում է «սկզբնաձևերի նշած գոր-
ծով, մասնագիտությամբ ղբաղվողը» իմաստ ունեցող գոյական-
ներ (հմտ. ալգեստան, կառապան, հնոցապան, պարտիզպան,
սալլապան, ուղտապան, ձիապան, բուֆետապան և այլն),
—պաճակ. կազմում է սկզբնաձևերի նշած առարկան պահելու տե-
ղի իմաստով գոյականներ (հմտ. գրապանակ, դրամապանակ,
էտյուդապանակ, թղթապանակ, տետրապանակ և այլն), —ուճի.
զանազան անձնանուններից կազմել է մասնագիտության, ազ-
գանավանական և այլ իմաստներով իրական սեռի անձնանուններ
(հմտ. իշխանուհի, դքսուհի, երգչուհի, դերասանուհի, հարևա-
նուհի, հեռախոսավարուհի, թագուհի, շեմպիոնուհի, ֆրանսուհի,
հայուհի, վրացուհի, Վանուհի, Վարդուհի, տիրուհի և այլն)⁵⁵,
—ստան. կազմել է գոյականների սկզբնաձևի նշած առարկայով
հարուստ տեղի, այլև աշխարհագրական տեղանվան իմաստով
(հմտ. ալգեստան, բուրաստան, ծաղկաստան, վարդաստան,
Հայաստան, Վրաստան, Պարսկաստան, քարաստան և այլն):

Գոյականների ածանցներ են նաև գոյականների մակարդա-
կում գործառուղ նվազափազաբշական կամ երանգավորող ածանց-

54 Ք ածանցի շնորհիվ առարկայացնող, գոյականացնող իմաստ են ստա-
նում նրա հետ բաղադրված մի շարք ածանցներ. ինչպես՝ -ալիք||-ելիք, -անիք,
-անք, -արք, -ենիք, -երք, -իք, -ունք, -վածք և այլն:

55 Այս ածանցը խոսքիմասակերտ-իմաստափոխական գործառույթով հան-
դես է գալիս ածական անուններից կազմված մի քանի իրական սեռի անձնա-
նունների մեջ. ինչպես՝ Ազատունի, Գեղումի, Մառումի, Սրբումի և այլն:

ները, որոնք գոյականներին նբրթմաստային, նվազական կամ փաղաքշական երանգ են հաղորդում (հմմտ. մայրիկ, հայրիկ, լը-ճակ, անակ, նախակ, զնչիկ, պոչուկ, հորթուկ, սրտիկ, գետակ և այլն):

Իմաստափոխական նշանակությամբ գոյականների մակարգակում հանդես են գալիս նաև գոյականակերտ (խոսքիմասականերտ-իմաստափոխական) ածանցներից շատերը. այսպես՝ -ուրջուն-ը հավաքական իմաստով գոյականներ է կերտում մի շարք գոյականներից (հմմտ. ընկերություն, գյուղացիություն, ռաանողություն, մարդկություն, հայություն և այլն), -ոց-ը՝ ակնոց, կալոց, անձրևոց, դաբնոց, կապոց, ձեռնոց, մատնոց և այլն: Սակայն սրանք հիմնականում խոսքիմասականերտ-իմաստափոխական ածանցներ են:

Ածականակերտ ածանցներ

§ 701. Ածականակերտ ածանցները ածանցյալով սկզբնաձևերին հաղորդում են առարկայի որևէ հատկության, որպիսության կամ վերաբերության իմաստ: Բուն ածականակերտ ածանցներից են՝

-Ալի||ելի (մի բանի արժանի, մի բանի հնթակա)՝ անկարելի, անմարելի անմեկնելի, հիանալի, ամոքալի, շոշափելի, զվարնալի, անուրանալի, երևելի, խղնալի, ցավալի և այլն⁵⁶, -ան՝ անամոր, անտուն, անկիրք, անխիղն, աներևույթ, անմահ, անտես և այլն, -անի (ունեցող)՝ բազմոտանի, եռոտանի, գլխանի, գեղանի, գծանի, լեզվանի, երկերեսանի, հարկանի, պիտանի, տողանի, էջանի և այլն, ալ-՝ ապերախտ, ապերջանիկ, ապուշ, ապերասան և այլն, -առ՝ թափառ, կայտառ, պալծառ, ցանցառ, գետառ և այլն, -գար (որևէ հիվանդությամբ տառապող)՝ խելագար, լեզվագար, աչագար, մտագար, ցավագար, հոգեգար և այլն), դժ-

56 Այս ածանցով դեռևս զբաղարում մի բանի ածականների խոսքիմասային իմաստների փոփոխությամբ կազմվել էին բանալի, հայելի, անելի, զոհնելի, ունելի, ըմպելի գոյականները, սակայն սրանցում ածանցը զործուն չէ իրեն գոյականակերտ ածանց, և նրա իմաստը խամբել է:

դժբախտ, դժգույն, դժգոհ և այլն, —ե (առարկաների նյութեղեն հիմքը)՝ արծաթե, աղամանդե, երկաթե, գրանիտե, մետաֆսե, ոսկե, կավե, հողե և այլն, —եղ (սկզբնաձևի նշած առարկայով, հատկանիշով հարուստ՝ առատ)՝ համեղ, հյութեղ, հնչեղ, գունեղ, լուսեղ, ձայնեղ, վարարեղ և այլն, —արիմ||երիմ՝ հավատարիմ, ռիսերիմ, մտերիմ, —զան (սկզբնաձևի նշած հատկանիշից շատ ունեցող)՝ ալյազան, բազմազան, գունազան, սրբազան և այլն, —կեն (որեւէ հատկությամբ օժտված)՝ ծախսուկեն, ցանցկեն և այլն, —կոտ (որեւէ հատկությամբ օժտված, դեպի տվյալ վիճակը հակված)՝ ալարկոտ, ամաչկոտ, մրսկոտ, վախկոտ, նվաղկոտ, պահանջկոտ, պարծենկոտ և այլն, —կուն (սկզբնաձևի նշած հատկությունն ունեցող)՝ դիմացկուն, խաղացկուն), —յա (սկզբնաձևի նշած նյութից պատրաստված, առաջացած, նրա նշած տեղը, ժամանակահատվածը մատնանշող, նրա հատկանիշն ունեցող)՝ արծաթյա, բրդյա, երկաթյա, քիքեղյա, մետաֆայա, ոսկյա, ամանորյա, երկամյա, եռամյա, երկարօրյա, համաժամանակյա, հեօրյա, միաժամանակյա, հուրօրյա, առավելյա, գործունյա, բնդերկրյա, շուրջերկրյա, շուրջլուսնյա, ստորգետնյա, օտարերկրյա, գործունյա, միանձնյա, կապուտաշյա, սևաշյա, տխուրաշյա, պաշտոնյա, Բրիտտոնյա⁵⁷ և այլն, —ոտ (սկզբնաձևի նշած հատկությունն ունեցող, կրող, օժտված)՝ անձրևոտ, յուղոտ, բրդոտ, կեննոտ, հողոտ, ձյունոտ, մրոտ, խրապոտ, սրտոտ, ցավոտ, ցեխոտ, Բոսոտ և այլն, —վեա (որեւէ բանով առատ, որեւէ հատկանիշով աչքի ընկնող)՝ արդյունավետ, բուրավետ, հարմարավետ, հանգստավետ, հոտավետ, պտղավետ, մրգավետ և այլն, տ՝ ագետ, տնաս, տկար, տձե, տգեղ⁵⁸ և այլն, —ունակ (սկզբնաձևի նշած հատկությամբ օժտված)՝ գոհունակ, պարգունակ, տրամունակ, տխրունակ և այլն:

Ա ծ ա կ ա ն ն ե ռ ի ա ծ ա ն ց ն ե ռ ը

§ 702. Ածականների ածանցները ածականների մակարդակում գործառուղ իմաստափոխական ածանցներն են, որոնք խոս-

⁵⁷ Վերջին երկուսը զուգահեռաբար ունեն նաև զոյականական իմաստ:

⁵⁸ Այս և վերոհիշյալ ժխտական նախածանցներն ունեն բացառողական, բացասական նշանակություն:

քիմասակերտ արժեք չունեն և նույն հատկանշալիքն իմաստ են հաղորդում ածական սկզբնաձևերին:

Ածականների ածանցներից են՝ -ւուն (սկզբնաձևի նշած հատկանիշին նման, նրանից ինչ-որ չափով ունեցող)՝ սեւաւուն, սպիտակաւուն, դեղնաւուն, բխաւուն, կարծրաւուն, հաստաւուն, տափաւաւուն և այլն, -որակ (սկզբնաձևի հատկանիշն ունեցող, նրա նման)՝ սառնորակ, սևորակ, բխորակ, կապտորակ և այլն, -իկ (փաղաքշական)՝ բխլիկ, շեկլիկ, փափլիկ, կարնիկ, քմիլիկ և այլն, -մեռ (սկզբնաձևի նշած հատկանիշից առավել ունենալու)՝ նենգածեռ, հաղքածեռ, կարմրածեռ⁵⁹ և այլն:

Ածականների մակարդակում են հանդես գալիս նաև -գույն (հմմտ. ազնւագույն, լավագույն, ծանրագույն, դժվարագույն, սփանշլագույն և այլն) և ամենա- ածանցները (հմմտ. ամենաաղնիվ, ամենամեծ, ամենասիրելի, ամենաերկար, ամենաընտիր և այլն), սակայն սրանք իմաստափոխական նշանակության հետ միաժամանակ ունեն նաև քերականական նշանակութուն:

Ածականների մեջ սառսեական երանգով հանդես է գալիս նաև -ին ածանցը (հմմտ. նրբին, խորին, դյուրին, դժվարին, մըթին, խալարչտին և այլն), որը ունի նաև խոսքիմասակերտ նշանակութուն (կազմում է ածականներ տեղի իմաստ ունեցող բառերից. հմմտ. արտաբին, վերին, ներքին, միջին, ստորին և այլն), այսինքն՝ բուն իմաստափոխական ածանց չէ:

Մանոր.— Թվականակերտ և դերանվանակերտ ածանցներ չկան: Թվականների մակարդակում են հանդես գալիս բորդ (երկու, երեք, չորս բառերի համար) և -երորդ ածանցները, որոնցով կազմվում են դասական թվականները. ինչպես, օրինակ՝ երրորդ, չորրորդ, երկուրդ, յոթերորդ, ութերորդ, տասներորդ, քսաներորդ և այլն:

Թվականների մակարդակում դործառում է նաև -ական բաղմ-իմաստ ածանցը, որը թվականներից կազմում է առարկաների քանակական բաշխում արտահայտող թվականներ (բաշխական թվականներ). ինչպես՝ երեքական, հինգական, վեցական, յոթական,

⁵⁹ Սրանք առավել դործառական են արեւմտահայ դրական լեզվում և բարբառներում (տե՛ս նաև կարմրածեռ):

Բաճական և այլն: —Ական ածանցը դրվում է նաև կոտորակային թվականների հայտարարի վրա, որը կազմված է չիճում դասական թվականից. այսպես՝ երկու հինգերորդական, հինգ վեցերորդական, ութ տասներորդական և այլն: Վերոհիշյալ ածանցները թևե խոսքի մասակերտ չեն, սակայն կազմում են թվականների նոր տեսակ (դասական, բաշխական և կոտորակային):

Գերանունների ածանցները հատուկենտ են, սրանց մի մասը քարացած է և չի գիտակցվում (հմմտ. -ոշ, -իշ՝ որոշ, ուրիշ). իսկ մի մասն էլ դրվում է մեկ կամ երկու գերանունների վրա. այսպես՝ երուրդ ածանցը ո՞ր և քանի՞ հարցական գերանուններից կազմում է այլ հարցական գերանուններ՝ ո՞րերուդ, քանի՞երուդ: -Ք ածանցը ամեն որոշյալ գերանվանը հաղորդում է հավաքական իմաստ (ամենքը):

Բայակերտ ածանցներ

§ 703. -ել, -անալ, -ալ. բայակազմական հիմնական նշանակությամբ հանդես են գալիս -ել, -անալ (ան-ալ) և սրանց համեմատությամբ նվազ կենսունակ -ալ ածանցները, որոնք բայի համակարգում գիտվում են իբրեւ գերբայական վերջավորութուններ կամ մասնիկներ՝ նկատի ունենալով դրանց բայական ձևերի համար նշանակալի ձև ծառայելու հանգամանքը. այս առումով սրանք ունեն քերականական արժեք:

Սակայն մեծ է նաև վերոհիշյալ ածանցների (-ել, -ալ, անալ) դերը բառակազմական առումով: Նրանք զոյականներից և ածականներից կազմել և կազմում են բայեր. այսպես՝ դեղիմ-դեղմել, սև-սևանալ, ցուրտ-ցրտել, կարմիր-կարմրել, ուժեղ-ուժեղանալ, սեր-սիրել և այլն:

Չանոք.— Բայակերտ չպետք է համարել գերբայական մյուս վերջավորութունները, թևե բայի գերբայական ձևերից մի քանիսը խոսքի մասային իմաստների փոփոխությամբ և փոխանցումով ստացել են նաև զոյականական և ածականական խոսքի մասային իմաստ:

§ 704. Հիշյալ ածանցները բառակազմական ակտիվ գեր են կատարում նաև այժմ. այսպես՝ -ել ածանցով նորակերտ բայեր

հն՝ ավերակել, արցունքել, արևել (հԶ), արշալուսել, բանել, բե-
տոնել, բանածնել, բրեկել, բեկել, ծխածանել, փավերծել, մարտել,
շեփոթել (հԶ, երկերի ժողովածու), ռանվիրել, ռեկլամել, ռեպլի-
կել, վրձնել, պարկեսել, պանակել («...Պահակում էին մեր ճանա-
պարհին», Գ. Բորյան, Աստղերը), վալրել, ուսել և այլն:

§ 705. -Անալ ածանցով նոր բայեր են անըջանալ, առավո-
տանալ, բրոնզանալ, ելուրանալ, մարմնանալ, առասպելանալ,
ծովանալ, կորողանալ, մանկանալ, մարդանալ (ՀՇ, Քնար Հա-
յաստանի), լագուրանալ, սավերանալ, ֆաշիստանալ (ԳԲ) և
այլն:

§ 706. Հայոց լեզվի զարգացման սովետական շրջանում բա-
ռակալմական ակտիվ գերով հանդես եկավ -ացն (-ցն, -եցն)
պատճառական ածանցը, որով նոր բայեր կազմվեցին գերազան-
ցապես փոխառյալ հիմքերով. ինչպես՝ կոորդինացնել, վոլվա-
նացնել, օկուպացնել, կոուպերացնել, ակտիվացնել, նորմալաց-
նել, պասիվացնել, ավտոմատացնել, էվակուացնել և այլն: Վերո-
հիշյալ բառերի -ացն ածանցի տարածմանը և ակտիվացմանը
նպաստել է նաև դրանց անվանական ձևերի ռուսերենում ունե-
ցած -ація, -изация ածանցների և հայերենի -ացն-ի համա-
պատասխան տարրերի (-աց) համընկնումը: Այնուհետև, ացն-
ածանցը տարածվել է նաև այնպիսի փոխառյալ հիմքերի վրա,
որոնց անվանական ձևերը այդ ածանցները չունեն. ինչպես՝ վի-
տամինացնել, շամպայնացնել, ռաֆինացնել և այլն (տե՛ս § 572):

§ 707. -(Ա)վոր. հայերենի զարգացման սովետական շրջա-
նում այս ածանցը խիստ ակտիվացավ բայակերտ նշանակու-
թյամբ: Այս հանդամանքը նկատի ունենալով՝ -(ա)վոր ածանցը
դասվել է բայակերտ ածանցների շարքը⁶⁰: Այս ածանցով կազմը-
ված ածականներից բայեր էին կազմվում դեռևս անցյալում
(իհարկե, բոլոր դեպքերում էլ բայական մասնիկով). ինչպես՝
եղանակավորել, իմաստավորել, քալվորել, լուսավորել, ճիմնա-
վորել, ձևավորել և այլն, որոնցում հիշյալ ածանցը ունի «մի բա-
նով օժտելու, մի բան տալու, հաղորդելու» իմաստ:

⁶⁰ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, *նշված աշխ.*, էջ 122, 134: Է. Աղայան, *Բայա-
կազմովյունը ժամանակակից հայերենում*, «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1963,
№ 5, էջ 25—26:

Այժմ — ավոր ածանցով կազմվում են նաև այնպիսի բայեր, որոնք — ավոր-ով համապատասխան ածականական հիմքեր չունեն, օրինակ՝ կանավորել, տեղավորել, սարճավորել, վարկավորել, ամբանավորել, արկղավորել, հրահանգավորել, պահեստավորել, ակտավորել, ավանսավորել, ատեստատավորել, մոդելավորել, նորմավորել, պլանավորել, ֆինանսավորել և այլն:

§ 708. Վ. հանդես է գալիս քերականական դերով և կազմում կրավորական սեռի բայեր ներգործական և պատճառական բայերից. ինչպես՝ նվիրել—նվիրվել, ջարդել—ջարդվել, մոռացնել—մոռացվել և այլն, որոնցում —վ ածանցը քերականական նշանակություն ունի:

Հայոց լեզվի զարգացման սովորական շրջանում —վ ածանցը ակտիվացած նաև բառակազմական՝ բայակերտական նշանակություն՝ և կերտեց բաղմամբով նոր բայեր նաև անվանական (գերազանցապես գոյականական) հիմքերից, որոնք միայն —ել մասնիկով չեն կարող ձևավորվել իբրև բայեր կամ ստանալ բայական տեսք. ինչպես՝ ավիվել, աղբյուրվել, երամվել, բռնեցվել և այլն: —վ ածանցը նման բառակազմական (բայակերտական) նըշանակությամբ բնորոշ է հայերենի գեղարվեստական լեզվին և առավելապես պոեզիային, որտեղ գոյական հիմքերով կազմված շատ բայեր —վ ածանցով դարձել են առարկայական երևույթներից բխող գործողության պատկերավոր արտահայտություններ և ստացել ռճական յուրահատուկ արժեք. ինչպես՝ ակունքվել (Աւ.), գրաստվել (ԵՉ, Պոեմներ), զսպանակվել, ամբոխվել, սանդղդվել, աղեղվել, կամարվել, մոնումենտվել, ամրոցվել⁶¹ և այլն:

Մանր.— Մի շարք բայածանցներ, զրկվելով քերականական արժեքից, մասնակցում են միայն բայերի կազմությանը և ունեն բաղադրական-բայակազմական նշանակություն. այսպես՝ ժամանակակից հայերենում կան մի շարք կրավորաձև չիղք բայեր, որոնցում —վ ածանցը քերականական նշանակություն չունի և հանդես է գալիս սոսկ բաղադրական-բայակազմական նշանակությամբ, այսինքն մասնակցում է միայն բայերի ձևավորմանը. ինչպես՝ բնակվել, զովել, զծովել, զանգատվել, գունատվել, զրազվել,

61 Վերջինները տե՛ս Հովհաննես Շիրազ, Քնար Հայաստանի, հ. 1:

զմայլվել, քաֆնվել, համարձակվել, հաշտվել, հարձակվել, հուսահատվել, նմանվել, պարտավել, վախճանվել և այլն:

Մանոր.— Նկատի ունենալով հիշյալ բայերի կազմավորման գործում —վ ածանցի մասնակցությունը, և այն, որ դրանք չեն կարող խոսքի մեջ գործադրվել առանց վերջինիս, նշված բայերի —վ, ինչպես և մի շարք պատճառաձև բայերի —ցն ածանցները (հմմտ. թարցնել, իրացնել, լցնել, հատկացնել, հրամցնել, կասեցնել, յարացնել, վերցնել և այլն) դիտվել են բաղադրական—բառակազմական ածանցներ:

Բաղադրական ածանցներ են նաև բնածայնական բայերի քաբացած ածանցները. ինչպես՝ —նչ (չնչել, դռնչալ, ճոնչալ և այլն), —նջ (խրխնջալ, վրնջալ, մրմնջալ և այլն), —չ (զոչել, կոչել, շաչել և այլն), այլ և մի շարք բայերի արմատների և վերջավորություն միջև հանդես եկող —ան, —են, —ն, —չ ածանցները. ինչպես՝ արժենալ, գիտենալ, բարձրանալ, գտնել, րոչել, կարենալ, կպչել, կրչտանալ, հագենալ, հանգչել, մոտենալ, վախչել, ունենալ և այլն:

Մանոր.— Բայահիմքերի (անցյալ կատարյալի) ածանցները՝ —եց, —աց, հանդես են գալիս միայն բայահիմքի հետ և այդ ձևով ծառայում իբրև սկզբնաձև այլ ածանցների համար. այսպես՝ քնքաց—քնքացի, հիաց—հիացի, հիացմունք, իմաց—իմացում—իմացություն, լվաց—լվացի—լվացում, ազդեց—ազդեցիկ—ազդեցություն և այլն:

Հիշյալ բայահիմքերը պահպանվում են, բնականաբար, նաև բայանուններ կազմելիս. ինչպես՝ իրականացում, ծանուցում, հատուցում, կառուցում, ուսուցում, սլացում, լվացում, հիացում, ամալացում և այլն:

Մակբայակերտ և մակբայների ածանցներ

§ 709. Մակբայակերտ ածանցները արտահայտում են գործողության ձևի հատկանիշ:

Մակբայակերտ ածանցներից են՝ —պատիկ՝ տասնապատիկ, քսանապատիկ, կրկնապատիկ, հարյուրապատիկ և այլն, —ամբ՝ անձամբ, իրավամբ, մասամբ, պատահմամբ և այլն, —գին՝ անագին⁶², աղեսագին, զվարթագին, քախանձագին, եռանդագին,

⁶² Սրանցից մի քանիսը (հմմտ. անագին, մոլեգին) միաժամանակ կարող են հանդես գալ նաև իբրև ածական:

խանդաղատագին, մեղմագին, մոլեգին, կարոտագին, հիվանդագին, սիրագին (վՏ, երկեր), սրտագին և այլն, —բար՝ ազահարար, բնագլարար, ներոսարար, միամտարար, փոխարինարար և այլն, —անց՝ զլխանց, երեսանց, սրտանց և այլն, —իցս՝ երիցս, չորիցս, բազմիցս, քանիցս, ույն՝ իսկույն, արժանվույն, —ովին՝ ազգովին, ամբողջովին, բոլորովին, զլիովին, լիովին, խմբովին, կամովին, հիմնովին և այլն, —որեն՝ ազատորեն, անհունորեն, լայնորեն, հստակորեն, պարզորեն և այլն, —սիս՝ առանձնապես, արտաճանապես, զլիավորապես, մեծապես, նյութապես և այլն, —վարի՝ ամբոխավարի, գազանավարի, բնկերավարի, մարդավարի, քաղաքավարի և այլն:

Մանր. — Մակբայակերտ ածանցներից մի քանիսը հնացած են (հմմտ. —անակ՝ խտորնակ, շեղջանակ, անակի՝ փութանակի, շուրջանակի և այլն) կամ չեն գիտակցվում իբրև այդպիսիք (հմմտ. ե՛ք՝ երբեք, եմն՝ երբեմն, —կիմն՝ կրկին և այլն):

§ 710. Մի քանի ածանցներ հանդես են գալիս իմաստափոխական գործառույթով և դրվելով մակբայների վրա ավելացնում են լրացուցիչ իմաստային երանդ. այսպես՝ եմն՝ ուրեմն, —ե՛ք՝ ամենուրեք, —են՝ արդեն, —ուց՝ վաղուց, էգուց և այլն, —ակ՝ միայնակ, ինչպես և մենակ, —ով՝ կամացով և այլն:

Բ. Մի քանի խոսքի մաս կերտող ածանցներ

§ 711. Ժամանակակից հայերենի կենսունակ ածանցների մեծագույն մասը օժտված է տարբեր խոսքի մասեր կերտելու յուրահատկությամբ: Այս յուրահատկությունը սերտորեն կապված է նաև կենսունակ ածանցների բազմիմաստության հետ:

Ժամանակակից հայերենի մի քանի կամ տարբեր խոսքի մասեր կերտող ածանցներից են՝

§ 712. —Ածո. կազմվել ևն հաճածո, չափածո, պահածո, տպածո, կաածո (սշարվածոն ևն հզոր մուրճերը, կռածոն տալիս մեխանիկական ցիխերին», եր.), գտածո, տպածո քոյականները և բրածո, պեղածո, դրածո, շինածո, կոփածո ածականները:

§ 713. —Ածու. կազմել է գոյականների՝ ժողովածու, քեկնածու, ծաղրածու, կատարածու, հավաքածու և ածականների՝ ձեռնածու, շինծու:

§ 714. —Ակ. կազմում է ա) հիմնականում զոյականներ (զոյականներից, ածականներից, բայարմասներից, մակբայներից և թվականներից). ինչպես՝ զլանակ, զնդակ, լծակ, կայծակ, նարակ, եզրակ, ոստնակ, հենակ, նոնակ, ֆանդակ, ասործակ, ազդակ, բուծակ, վրիպակ, հասակ, պտուտակ, սավառնակ, տեսակ և այլն. բ) մակբայներ՝ մենակ, միայնակ, գ) ածականներ՝ զիտակ, միակ, ներդաշնակ, ձախողակ, դժգոնակ, միշակ (վերջինս կարող է հանդես գալ նաև իբրև զոյական) և այլն:

§ 715. —Ական. հիմնականում ածականակերտ ածանց է («որեւէ տեղի, ժամանակի, ուղղության, երևույթի վերաբերող, պատկանող, հատուկ» նշանակություններով). ինչպես՝ արդիական, անհատական, առածգական, արմատական, արհեստական, բանասիրական, գիտական, գուսանական, իրական, ժողովրդական, երաժշտական, մշտական, հայկական և այլն: Սրանցից շատերը խոսքիմասային իմաստի փոխանցումով միաժամանակ ստացել են նաև զոյականական իմաստ (մեծ մասամբ անձի անվան). ինչպես՝ ափսոսական, առեւտրական, ազնվական, գաղթական, զոյական, գիտնական, խորհրդական, վանառական, դպրոցական, վկայական, փախստական, նամբարական, օտարական, մտավորական, կոլտնտեսական, հիպերական, էսկսական, կուսակցական, հավաքական, պառլամենտական և այլն: Կազմել է նաև տնձի և տեղի իմաստ ունեցող հատուկ զոյականներ. ինչպես՝ Բյուրական, Կիրովական, Լենինական, Կամսարական և այլն:

§ 716. —Ակի. կազմել է ածականներ՝ եզակի, հոգնակի, երկայնակի, լայնակի, կողմնակի, որոշակի և այլն, մակբայներ՝ քերականի, հանկարծակի, հանախակի, կրկնակի, եռակի, բազմակի, ֆառակի, շեղակի, շեշտակի, ուղղակի և այլն:

§ 717. —Ային. հիմնականում ածականակերտ է («որեւէ բանին հատուկ, բնորոշ, վերաբերող, պատկանող» իմաստներով). զոյականներից կազմում է ածականներ. ինչպես՝ ամառային, զարնանային, գիշերային, ժանրային, լեռնային, հանելուկային, հյուսիսային, հրքիռային, շրջանային, տնային և այլն: Սրանցից խոսքիմասային իմաստի փոխանցումով կամ ուսաներն մի քանի բառերի պատճենումով առաջացել են մի շարք նոր զոյականներ. ինչպես՝ բևեռային («Բևեռայինները հեթանոսների են կանգնել», ԵՅ), երկաթուղային, կապային («Հայաստանի կապայինները

ջանքեր չեն խնայում», ՍՀ), հարվածային, տրանսպորտային, բանակային, նակառային, կարգային, ծովային, գետային և այլն:

§ 718. —Ան կազմել է ածականներ՝ դեղձան, դուրեկան, խշխր-
շան, ծվվյան, սուտասան, փշան և այլն և գոյականներ՝ իշխան,
զլան, խրան, եղան, խցան, կռան, ծորան, ձգան, փական,
օրան, նշան, նուպան և այլն:

§ 719. —Ատ. կազմել է՝ ա) գոյականներ. ինչպես՝ ականատ,
բացատ, խրամատ, խորխորատ, հեղեղատ, ջոկատ, միջատ և
այլն, բ) ածականներ. ինչպես՝ զուռատ, քևատ, քերատ, կռնատ,
կիսատ, կրնատ, ձեռնատ, պոչատ և այլն:

§ 720. —Արեն||երեն. կազմում է մականային՝ հայերեն, ռուս-
երեն, նուսարեն, չինարեն և այլն և մեկ կապական բառ՝ վախա-
րեն:

721. —Արկ. կազմել է գոյականներ. ինչպես՝ ակնարկ, առա-
ջարկ, գլխարկ, հիմնարկ, ձեռնարկ, սալարկ, տնկարկ, փաստարկ,
մեկնարկ և այլն և բայեր (եկ ածանցի հետ). ինչպես՝ անվանա-
րկել, ենթարկել, քվարկել, խնկարկել, խուզարկել, ձայնարկել,
ներարկել, շահարկել, վիճարկել, դիտարկել, լողարկել, ջրարկել,
տեղարկել (ՀԶ) և այլն:

§ 722. —Ացի. կազմել է մականային. ինչպես՝ բառացի, վաս-
տացի, բերանացի, իրավացի, նշանացի, նշմարտացի և այլն և
ածականներ՝ արդարացի, խելացի, կանացի, տողացի, տառացի
և այլն:

§ 723. —Ացու. կազմում է ածականներ «մի բանի համար
սահմանված լինելու» իմաստով: ինչպես՝ մանկանացու, մանացու
և այլն: Այս տիպի ածականների խոսքիմասային իմաստի փոխ-
անցումով (որոշիչ-որոշյալի կապակցության հիմքով) մի շարք
ածականներ վերածվել են գոյականների. ինչպես՝ հարսնացու,
փեսացու, գլխարկացու, շորացու, աստառացու, սերմացու, մսա-
ցու, տիրացու և այլն:

§ 724. —Եմ. կազմել է խոհեմ, վսեմ ածականները և համեմ
գոյականը:

§ 725. —Ենի. գոյականներից կազմում է «սկզբնաձևին հա-
տուկ», «նրա նշած ծառի, բույսի մորթու տեսակ», «սկզբնաձևի
հատկությունն ունեցող» իմաստներով գոյականներ. ինչպես՝

ալձենի, աղվեսենի, քրենի, դեղձենի, բնկուզենի, քզենի, խորդենի, խնձորենի, հացենի, ձիթենի, վարդենի, տանձենի և այլն, և ածականներ (գոյականներից). ինչպես՝ հալւենի, մալւենի, վալւենի³, ֆաղլենի և այլն:

§ 726. -Ի. գոյականներից կազմում է գոյականներ իմնակառնում «սկզբնաձեին հատուկ», «նրա նշած ծառի, թփի տեսակ», «նրա հատկությունն ունեցող» իմաստներով. ինչպես՝ բիակի, ծիրանի, կաղնի, կանաչի, մորի, տնկի, կաղամախի, ձնագեղի, կահկարասի և այլն, այլ և ածականներ (գոյականներից, բայերից, ածականներից, մակրայներից). ինչպես՝ արի, աղի, արդի, բարի, երբեմնի, երկսայրի, երկդիմի, եռանկյունի, իրավի, ծարավի, հարգի, կատաղի, մոլի, պատրաստի, օրի, տմարդի, բռնի և այլն:

§ 727. -Ին. ածականներից կազմում է ածականներ ա) սաստկական նշանակությամբ՝ դժվարին, դյուրին, խորին ներքին, մրին, խավարչտին և այլն, բ) տեղի և տարածական նշանակությամբ՝ արտաքին, վերին, ներքին, հետին, միջին, վերջին, ստորին, տեղին և այլն, և մակբայներ՝ լոին, ինքնին, տակավին, ամենևին, կարգին և այլն:

§ 728. -Իչ. բայահիմքերից և բայարմատներից կազմում է ածականներ գործողի անվան և ընդհանրապես ենթակայական դերբայի նշանակությամբ՝ արտահայտիչ, ամոքիչ, ավերիչ, բուժիչ, գրավիչ, գրգռիչ, դյուրիչ, բովիչ, կախարդիչ, կիզիչ, հուզիչ, հմայիչ, գայրացուցիչ, նվաստացուցիչ, տպավորիչ, լրացուցիչ և այլն: Այս ածանցող կազմված ածականներից շատերը խոսքիմասային իմաստի փոփոխությամբ վերածվել են «անողի» իմաստով գոյական (մեծ մասամբ անձ ցույց տվող) անունների. այսպես՝ վարիչ, ցրիչ, սրիչ, լուսավորիչ, բացիչ, դակիչ, տպագրիչ, նկարիչ, կառավարիչ, մարզիչ, սրբիչ, գրիչ, ուսուցիչ, բննիչ և այլն: Այժմ սրանով մեծապես ծավալվել է «գործողություն կատարող առարկա» իմաստով գոյականների կազմումը, որ այլևս ածականների խոսքիմասային իմաստի փոփոխությամբ չի տեղի ունենում, այլ ուղղակի «գործողություն կատարող առարկա», «մեքենայի սարքավորման մաս կամ բաղադրիչ» առարկայական նշանակության նմանակու-

63 Միաժամանակ հանդես է դալիս նաև իբրև գոյական (հմտ. վայրենու):

Յայտնի (իհարկես, դարձյալ ենթակայական դերբայի նշանակության հիմքով). այդպիսիք են նորակազմ ազդանշանիչ, ամբարձիչ, ավտորարձիչ, անջատիչ, ավտոբեռնիչ, ապերիչ, բետոնախստնիչ (ՄՀ), բնդունիչ, ձեփիչ, կալունիչ, կիսահաղորդիչ, կցորդիչ, կերպավորիչ, կլանիչ, հաշվիչ, մամլիչ, հեղուկագաղիչ, հերկատորիչ, ռետինախստնիչ, տվիչ (ՀԶ), փոխանշատիչ, փոշեծծիչ, փոխարինիչ, օդահամալիչ, օդափոխիչ⁶⁴ և այլն:

§ 729. -Իվ. *կազմել է դարիվ, լրիվ, խոփվ, նշգրտիվ, նշտիվ, մեղմիվ, ստուգիվ, ցրիվ և այլ մակբայները և ածականները, այլև շնորհիվ, արթիվ կապերը:*

§ 730. -Մած. կազմել է գոյականներ՝ տախտակամած, փայտամած և այլն, և ժողովաններ՝ ամպամած, անձրեամած, քիսպամած, միզամած, գետնամած, տխրամած և այլն:

§ 731. —Յալ. առաջացել է զրաբարի անցյալ դերբայի — եալ Վերջավորության իմաստի միազնումից և ածանցի վերածվելով պահպանել է այդ իմաստը։ Արանով կազմվել են հիմնականում ածականներ՝ անցյալ, ածանցյալ, արտոնյալ, կախյալ, կատարյալ, կարծեցյալ, հավելյալ, հատկացյալ, հանդերձյալ, հետևյալ, նառհատյալ, միացյալ, որակյալ, որոշյալ, շեղյալ, պարունակյալ, ստուգյալ, տվյալ, ուսյալ, օրհնյալ և այլն, և գոյականներ՝ առաջյալ, բանտարկյալ, հեծյալ, մեղադրյալ, ճնշեցյալ, ստորոգյալ, հավատացյալ և այլն։

Գոյականները առաջացել են հիշյալ ածականների խոսքիմասային իմաստների փոփոխություններից և մի քանիսը իրենց մեջ համատեղում են ն՝ ածականական, ն՝ գոյականական իմաստ. ինչպես՝ տվյալ, անցյալ:

§ 732. -Յան. կազմում է ածականներ («մի տեղում, ժամանակում լինելու, դրանց հատուկ, վերաբերող, այլև մեկից սերված լինելու, նրան հատուկ» իմաստներով)՝ երևանյան, մոսկովյան, կիրովյան, մեծքաղքյան, կովկասյան, գրաբարյան, հնադարյան, միջնադարյան, հոկտեմբերյան, լենինյան, միշտրինյան, պավլովյան և այլն:

§ 733. — Ող. այս սոժանցը հիմնականում կերտում է բայի հն-

64 Սրանից մեծ մասը իր մեջ համատեղում է նաև ամականական իմաստ:

թակայական զերբայի ձևեր. ինչպես՝ ասող, անցնող, խոսող, լրվացող, վազող և այլն:

Որանով կազմված մի շարք զերբայական ձևեր ժամանակակից հայերենում վերածվել են գոյական անունների, օրինակ՝ առաջնորդող, գրող, զեկուցող, լրագրող, ծառայող, ծնող, մատուցող, սովորող, սպառող, սիրող, վաճառող, ուսանող և այլն:

Այս ածանցով վերջերս մեծ թվով գոյականներ են կազմվել մասնավորապես «զբաղվողի» իմաստով (համանիշ – բան, –իշ – գործ, –աբար ածանցներին). օրինակ՝ զոդող, գայլիկոնող, եռակցող, ձուլող, մոնտաժող, պարկետող, վալիեցնող⁶⁵ և այլն:

–Ող ածանցը մասնակցում է նաև մի շարք բայերի կազմությանը. ինչպես՝ խնդրել, ձախողել, նովողել, հաջողել և այլն: Այս ածանցով կազմված հաջող բառը ունի և՛ մակբայական, և՛ ածականական խոսքի մասալին իմաստ:

§ 734. –Ով. այս ածանցով կազմվել են քիչ թվով տարրեր խոսքի մասեր. ա) գոյականներ՝ կաթնով, քանով, կողով, հոլով (քարացած), բ) մակբայներ՝ շտապով, փութով, շուտով, սիրով, գ) ածականներ՝ գինով, զլխով, համով, քափով⁶⁶ և այլն:

§ 735. –Որ. կազմվել են ա) գոյականներ՝ բեկոր, հատոր, տկնոր, օրոր և այլն, բ) ածականներ՝ կլոր (գիլ-կիլ արմատից), մոլոր, խոլոր, լղպոր, պղտոր, սինլոր, ցնոր և այլն, գ) բայեր՝ նլոբել, մտոբել, ռգոբել և այլն, դ) մակբայներ՝ շոբոր–մոբոր, օրոր–շոբոր և այլն:

§ 736. –Որդ. կազմում է ա) գոյականներ (ածականներից–բայարմատներից և գոյականներից) մեծ մասամբ «զբաղմունք ունեցողի», «գործողության կատարող անձի», «սպորտի որևէ ձևով զբաղվողի» և քիչ թվով «որևէ հատկանիշ կրող առարկայի» նշանակությամբ. ինչպես՝ առաջնորդ, անցորդ, գնորդ, դեսպանորդ, ժառանգորդ, լծորդ, լողորդ, կցորդ, հաճախորդ, հեռնորդ, ձայնորդ, նախալարհորդ, մնացորդ, որսորդ, պահնորդ, պակասորդ, վարորդ, սավառնորդ, ֆառորդ և այլն, այլև նորա-

65 Բերված բոլոր գոյականները միաժամանակ ունեն նաև ենթակայական զերբայի իմաստ:

66 Վերջինները հավասարապես կարող են ունենալ նաև մակբայական խոսքի մասալին արժեք:

կազմ՝ դանուկորդ, չմշկորդ, քերկորդ, քիավառորդ, ծանրորդ, ձեռնագնդորդ, ձիորդ, մուրհորդ, նետորդ (*նիզակահետորդ, մըրհանետորդ, սկավառականետորդ*), ջրագնդորդ, սուզորդ, վագորդ, ցատկորդ և այլն, բ) ածականներ՝ ավելորդ, հաշորդ, ձախորդ, նախորդ և այլն:

§ 737. —(ա)վոր. այս ածանցով կազմվում են.

ա) գոյականներ (բայարմատներից և գոյականներից) «անողի» իմաստով. ինչպես՝ անցվոր, բանվոր, եկվոր, կրվոր, հայցվոր, հնձվոր, ջրվոր, կալվոր, սարվոր և այլն,

բ) ածականներ «ունեցողի, կրողի» ստացական իմաստով. ինչպես՝ աշխատավոր, աստիճանավոր, զուռավոր, գլխավոր, քեփավոր, կանոնավոր, հռչակավոր, ձիավոր, ձևավոր, հանցավոր, մտավոր, նշանավոր, սգավոր, վաստակավոր, վիրավոր, տաղանդավոր և այլն: Նման ածականներից շատերը խոսքիմասային իմաստի փոփոխությամբ վերածվել են նաև գոյական անունների. ինչպես՝ ձիավոր, վիրավոր, աշխատավոր, բռնավոր, աստիճանավոր, պատգամավոր, ավտոմատավոր, կապավոր, հրետանավոր, սակրավոր և այլն:

դ) բայեր (-ել վերջավորություն հետ)՝ «որեւէ բան տալու, օժտելու, հաղորդելու, դարձնելու» նշանակությամբ. ինչպես՝ գրվալորել, զուռալորել, եղանակալորել, քալորել, իմաստալորել, լուսալորել, լիցքալորել, հիմնալորել, ձևալորել, շափալորել, տեղալորել, տեսակալորել⁶⁷ և այլն (տե՛ս § 707):

Բայակերտ նշանակությամբ —ավոր ածանցը խիստ կենսունակ է փոխառյալ բառերից նորակազմ բառեր կերտելում. ինչպես՝ ակտալորել, ավանսալորել, ատեստալորել, բազալորել, բարիկադալորել, մոդելալորել, կոմպլեկտալորել, կոնսպեկտալորել, նորմալորել, պլանալորել, ֆինանսալորել, սիստեմալորել, ֆոնդալորել և այլն: Վերոհիշյալ փոխառյալ բառերի մեջ թեև փոխառյալ են միայն բայական հիմքերը, սակայն հայերենի —ավոր ածանցը արտահայտում է ռուսերենի -ова ածանցի իմաստը (հմմտ. կոմպլեկտալորել—комплектировать, նորմալորել—нор-

⁶⁷ Անշուշտ, քիչ չեն նաև այս ածանցով կազմված այն ածականները, որոնցով հնարավոր է բայեր կազմել կամ դրանք բայացնել. ինչպես՝ առաջավոր, երախտավոր, գործադուլավոր, հասակավոր, հանցավոր, հրեշավոր, մեղավոր, մեծավոր և այլն:

мироваты)⁶⁸; -Ավուր ածանցով կազմված բոլոր բայերը (և՛ հայերենի, և՛ փոխառյալ) օրինաչափորեն վերածվում են բայանունների. ինչպես՝ ամրանավորել-ամրանավորում, ագրեգատավորել-ագրեգատավորում, էկրանավորել-էկրանավորում, ննջյունավորել-ննջյունավորում և այլն:

§ 738. -Աւ. կազմել է՝ ա) ածականներ՝ ազդու, անաբկու, արյունաբրու, քրու, ծախու, Բսու. կծու և այլն, բ) մակբայներ՝ անու, ամորու, հատու, հլու և այլն, գ) գոյականներ (զլխավորապես բայարմատ երկրորդ բաղադրիչով կազմված բարդություններից)՝ ալցելու, ավաբառու, ավանդատու, գնչու, բանսարկու, բոշակառու, խուզարկու, ծաղրածու, կատակեղու, կապալառու, հոգաբարձու, նրագու, ողբերգու, վաշխառու, վերակացու, վրիժառու, փորձառու, բնաբերգու և այլն. սրանց մեծ մասը գոյականների է վերածվել հասականշային իմաստ ունեցող բառերից՝ ածականներից, և վերոհիշյալ մի քանի բառերում առկա է նաև այդ իմաստը (հմմտ. խոշակառու, փորձառու մարդ և այլն):

§ 739. -Ավ. կազմել է՝ ա) գոյականներ (բայարմատներից, բայահիմքերից, գոյականներից և ածականներից)՝ զանազան նշանակություններով (նվազափազարձական, կոնկրետացնող, առարկայացնող, դերբայական և այլն). ինչպես՝ անուկ, ավելյուկ, ավելուկ, արդուկ, գեղչուկ, խաշմեռուկ, հեղուկ, մնացուկ, միջուկ, շերեփուկ, շուտասելուկ, շինուկ, շշուկ, շոշափուկ, պատառուկ, ջերմուկ, ջրջուկ, սխառուկ, Բսուկ, Բաշխշուկ և այլն, բ) ածականներ (ածականներից և բայարմատներից). ինչպես՝ երկարուկ, խղնուկ, խուսափուկ, հատուկ, հորելուկ, սևուկ, սրբամաշուկ և այլն, գ) մակբայներ՝ դիպուկ, կամացուկ, կտրուկ և այլն:

§ 740. -Ան. կազմում է՝ ա) ածականներ՝ ասուն, բեզուն, գուծուն, գեղգեղուն, դողդոջուն, երեբուն, գեղուն, քափուն, ժպտուն, իսաստուն, խոհուն, խոսուն, կայուն, լեցուն, ծորուն, ննջուն, հոսուն, մնալուն, շառաշուն, շրջուն, սահուն, փայլուն և այլն, բ) գոյականներ՝ գեռուն, մածուն, կանգուն, սողուն, ցուղուն և այլն:

68 Ա. Ա. Արամամյան, նշված աշխ., էջ 134

§ 741. —Ուշ. կազմել է քիչ թվով գոյականների՝ ընկալուշ, տեսուշ, և ածականների՝ սրտառուշ, վաչելուշ և այլն:

§ 742. —Ուտ. սրանով կազմվել են «սկզբնաձևի նշած առարկայով կամ հատկանիշով հարուստ տեղի, վայրի» իմաստ արտահայտող գոյականների՝ ավագուտ, եղեգնուտ, րվուտ, խնձորուտ, ծաղկուտ, ծառուտ, ծիրանուտ, կաղնուտ, կեչուտ, նախնուտ, մոշուտ, շամբուտ, սիզուտ, տանձուտ, ցախուտ, քարուտ, տղմուտ, ծանծաղուտ, քափուտ, չորուտ և այլն, այլև «սկզբնաձևի նշած առարկայի հատկանիշն ունեցող» ածականներ (համանիշ — ուտ ածանցին)՝ մկանուտ, ծածանուտ, ջլուտ, ջղուտ, չլուտ և այլն:

§ 743. —Ուտ. կազմում է գոյականների՝ ապրուստ, գալուստ, ելուստ, հագուստ, փախուստ և մակբայների՝ արտափուստ, ներփուստ, վերուստ:

§ 744. —Ուց². կազմել է՝ ա) մակբայների՝ առաջուց, էզուց (այգ արմատից), հնուց, մանկուց, մորուց, վաղուց և այլն բ) ածականների՝ պահուց (պահված), պասուց և այլն:

Մանոր. — Ժամանակակից հայերենում գործառում է համանուն գոյականակերտ — ուց² ածանցը. օրինակ՝ ալտուց, դեղնուց, կապտուց, ողնուց, սպիտակուց և այլն:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՀԱՅՏԵՐԵՆԻ ԱՇԽԱՅՆՆԵՐԻ ՅԱՆՎՈՐ

- Ալիլիկի՝ անդառնալի, ցանկալի, տանելի
 -Ալիլիկի՝ խաղալիք, հավատալիք, լսելիք, շոշափելիք
 -Ած՝ առած, խորոված, կտտորած
 -Ածու (ած-ու)՝ թեկնածու, հավաքածու
 -Ածո (ած-ո(ւ))՝ բրածո, դրածո, չափածո, տպածո
 * -Ալս՝ շաղախ, հաճախ, ուրախ⁶⁹
 -Ալի՝ ծովակ, կալլակ, նավակ
 -Ալի²՝ հենակ, վերելակ, եզրակ
 -Ալի³՝ բուժակ, դիտակ, գուշակ
 -Ալլաճ՝ բնական, իրական, ժողովրդական, գիտնական, աղջական
 -Ալի (ակ-ի)՝ անցողակի, երկակի, հանկարծակի
 * -Աղ՝ խաղաղ, կենցաղ, հոտաղ
 -Ալին (ա-ին)՝ ամառային, գիշերային
 -Ալն՝ ամենաչին, համաչին, միաչին
 Ան¹՝ անտուն, անխոս, անմիտ, անսեր
 -Ան²՝ ձորան, խցան, կուան, սուտասան
 -Անակ (ան-ակ)՝ զսղանակ, ճոճանակ, բմպանակ
 -Անդակ՝ ալլանդակ, բովանդակ, օժանդակ
 Անդ՝ անդրկատալան, անդրսիրիլյան, անդրադառնալ, Անդրկովկաս
 -Անի¹՝ գեղանի, լեզվանի, հարկանի
 -Անի²՝ նամականի, ավադանի, տեսականի, ընտրանի
 -Անի (անի-ի)՝ բնտանիք, հարսանիք
 -Անոց՝ գիշերանոց հիվանդանոց, մետրանոց
 -Անց՝ գլխանց, երեսանց, սրտանց
 * -Անուտ (ան-ուտ)՝ հոսանուտ, հրանուտ, կիզանուտ, հորձանուտ
 -Անգ՝ հոսանք, սահանք

⁶⁹ Այստեղ բերված են մասամբ նաև մեր լեզվի հնացած ու բարբառային
 ածանցները (հմտ. -անուտ, -աւոդ, -աղ, -կեկ, -մեւ և այլն), որոնք կենսունակ
 ածանցներից տարբերակված են աստղանիշով: Զուգահեռ գծիկներով (||) ան-
 ջատված են միեւնույն ածանցի հնչյունական տարբերակները (հմտ. -ալիք||-ելիք,
 -արին||-երին և այլն):

- Աճ՝ թիվաչ, մատղաշ
 Ազլ-՝ սպարդյուն, ասիկար, ասուշ, ասպագաղութացում
 -Ան՝ թափառ, կայտառ
 Առ-՝ աղբնթեր, առկայծել, առողջ, առհասկետ
 -Առ՝ գունատ, միջատ, չոկատ
 -Առակ (ատ-ակ)՝ հիշատակ, փխտակ
 -Առի՝ ղեռատի, մատաղատի
 -Ար՝ կերպար, հարդար(ել), տիպար
 -Արակ (ար-ակ)՝ հասարակ, տափարակ
 -Արան (ար-ան)՝ լսարան, խորտկարան, դասարան
 *Արդ՝ գեղարդ, խորանարդ, ձվարդ
 -Արեկ||երեկ (ար-են, եր-են)՝ հունարեն, փոխարեն, չինարեն, հայերեն, ռուսերեն
 -Արիվ||երիվ (ար-իմ, եր-իմ)՝ հավատարիմ, մտերիմ, ռիսերիմ
 -Արկ՝ հիմնարկ, ձեռնարկ, փաստարկ, փորձարկել
 Արտ՝ արտահանել, արտադրել, արտանկարել
 -Արք (ար-ք)՝ գործարք, լուծարք, ստուգարք
 -Ազ՝ զիմաց, կենաց, վրաց
 -Այլի||-Այլի||-յի՝ տեղացի, գյուղացի, քաղաքացի, ևորենացի, վանեցի, տա-
 րոնցի, սունդուկյանցի
 -Այլի² (աց-ի)՝ րևրանացի, ինկացի, կանացի
 -Այցու (աց-ու)՝ հարսնացու, մահկանացու, շորացու
 Բաղ՝ բաղաձան, բաղդատել
 -Բար՝ ընկերարար, հերոսարար
 Բաց՝ բացահայտել, բացատրել, բացականչել
 -Գար՝ խելագար, լեզվագար, ցավագար
 -Գեր՝ գերազնիվ, գերակատարել
 -Գիճ՝ գայրազին, կարոտազին, վշտազին
 -Գույն՝ բարձրագույն, լավագույն, մեծագույն
 Դեր՝ գերանուն, դերբայ
 Դժ՝ դժբախտ, դժգոհ, գժգուշ
 -Ե՝ արծաթե, լուսե, կաշվե
 -Եղ՝ համեղ, ուժեղ, մսեղ
 -Եղեկ՝ (նյութեղեն, արծաթեղեն, խմորեղեն, քաղցրեղեն)
 *Եղի (եղ-ի)՝ աղտեղի,
 -Եմ՝ խոհեմ, համեմ, վսեմ,
 *Եմի՝ վաղեմի
 -Եմն՝ երբեմն, ուրեմն
 -Են՝ ծվեն, նկարեն
 -Ենի՝ հալրենի, ընկուղենի, թղենի
 -Ենիք՝ հալրենիք, քաղցրավենիք
 Ենք՝ ենթադրել, ենթակա, ենթահամակարգ
 *Ենց՝ էսենց, էնենց, էղենց

- նսո՝ համեստ, գովեստ, պահեստ
 -նբ (եր-բ)՝ ընդերք, լնդերք
 -նբոդ՝ բորդ՝ վեցերորդ, տասներորդ, երրորդ, չորրորդ, քսաներորդ
 -նբ՝ երեսբացի, նշանդրիք, տնօրհներ
 -նան՝ ալլազան, բազմազան
 Բնդ՝ բնդմիշտ, բնդդժել, բնդմիջում, բնդհարվել
 * -նեռ՝ ամպամեռ, հաղթամեռ, նենդամեռ, կարմրամեռ
 -նի՝ բռնի, թմբի, տնկի, կանաչի
 -նիք՝ առիթ, բլիթ
 * -նիլ (իդ)՝ կաթիլ, տեսիլ
 -նիկ՝ լավիկ, հատիկ, սիրունիկ
 -նիկ²՝ անառիկ, բացառիկ
 -նիկ³՝ հնդիկ, պարսիկ, խափշիկ
 -նե՝ կալիճ, ճահիճ, ուսիճ, լվիճ
 -նմ՝ ճղճիմ, ուշիմ
 -նե՝ դժվարին, դյուրին, միին, վերին
 -նշ՝ զրիշ, գործիշ, հուղիշ
 -նշբ՝ աղիշք, թանիշք
 * -նիվ՝ դարիվ, լրիվ, խռիվ, ցրիվ
 -նից՝ նորից, կատարից, Պարսից
 -նիցս՝ երիցս, բազմիցս, բանիցս
 -նիք՝ գործիք, բազմիք, ընթերիք, կարծիք
 -նիք՝ ծղիկ, ծղկալ
 -նիկ (ի-իկ)՝ թխիկ, կարճիկ, շնկիկ
 -նուկ (լ-ուկ)՝ վախուկ, խաբուկ
 -նի՝ պոռթկալ, փոթկալ, ծեծկալ, խցկալ
 -նուկ(կ)՝ մաղակալիկ, ջրակալիկ, սառցակալիկ
 * -կակ||կիկ||կեկ (իկ+ակ, ուկ+ակ, իկ+յակ)՝ սեկակ, թուլկիկ, լայնկեկ, ծանրկեկ
 -կան՝ մրսկան, լացկան, որսկան
 -կեկ (իկ-կան > էն)՝ ծակոտկեն, ճանճկեն, ցանցկեն
 -կուտ՝ բոցկուտալ, հեծկուտալ, կայծկուտալ
 -կուտ (ուկ-ուտ)՝ բարկացկուտ, զայրացկուտ, մրսկուտ
 -կուտ²՝ թռչկուտել, խռչկուտել
 -կուտ (կ-ու-տ)՝ ծածկուտել, ծեծկուտել, շտկուտել
 , կուտ (իկ||ուկ-ուկ)՝ գիմացկուտ, խաղացկուտ, ծիծաղկուտ
 Հակ-՝ հակադդիկ, հակադրոհ, հակասություն
 Համ-՝ համամիտ, համերգ, համերաշխ
 -Հաբ-՝ դաշնակահար, ջութակահար, սրնգահար
 Հաբ-՝ հարադիր, հարակից, հարաբերություն
 -Մամ՝ ամպամած, թխամած, տախտակամած
 Մակ-՝ մակագրիկ, մակրայ, մակերեսլի

- Ման՝ ելման, եռման, կեռման, վառման
- Մունք՝ աստունք, արարմունք, վարմունք, ուսմունք
- Յա (եայ)՝ ապակյա, հարդյա, փայտյա
- Յալ (եալ)՝ հեծյալ, ալյալ
- Յակ1 (ի-ակ)՝ հոգյակ, աղավնյակ, որդյակ, լողողյակ
- Յակ2 (եակ)՝ հատորյակ, ռսպնյակ, բառյակ, հեղամյակ
- Յայն (եայն)՝ լոնկյայն
- Յան՝ Խորդոմյան, լենինյան, վեցվեյան
- Յուն՝ զոչուն, հնչուն, շաչուն
- նախ-՝ նախալեզու, նախերգանք, նախօրոք
- ներ-՝ ներարկել, ներգաղթ, ներխուժել
- նի՝ զաղանի, հայտնի, նախնի
- ճար-՝ շարահասոյնք, շարադրել, շարահայտել
- *-նի՝ զոլորչի, բոլորչի, լայնչի
- *-նա՝ խառնչակ, հրմշակ, կովչակ
- *-ն(յ)՝ զապանարար, երեկո, հաճո, պիտո, օձարար
- նղ՝ զրոզ, ծնող, մատուցող, ուսանող
- նմ՝ թորչոմ (ել), խորոմ, խորչոմ
- նն՝ ծամոն, ծղոն, ճակտոն, մանրոն, թափոն
- ննք՝ թափոնք, շրջոնք, մերոնք, ձերոնք
- նչ՝ զանգալոչ, մոխոչ, որոչ, պոչ
- նչ՝ խոռոչ
- նվ՝ գինով, թանով, համով, սիրով
- նվի (ով-ի)՝ բնկերովի, հնարովի, վճարովի
- նվին (ով-ի-ն)՝ զկնովին, լիովին, կամովին
- նա՝ բրդոտ, թունոտ, մսոտ, վշտոտ
- նաի (ոտ-ի)՝ հնոտի, ոսկրոտի, սնոտի
- *-նաիք (ոտ-ի-ք)՝ հնոտիք, փոքոտիք
- *-նր՝ բեկոր, հատոր, մոլոր
- նրակ (որ-ակ)՝ կապտորակ, սառնորակ, սեճրակ
- *-նրայք՝ արտորայք, զեղորայք
- նրդ՝ առաջնորդ, ժառանգորդ, ճանապարհորդ
- նրեմ՝ լայնորեն, հետեղականորեն
- նց՝ թիկնոց, ծաղկոց, մատնոց
- *-Չեք (չեալ > չէ-ք)՝ բերողչեք, զործողչեք, խոսողչեք
- *-Չյա (չեալ)՝ առհասկառչա, ալիտչա
- Պան՝ կառապան, սալապան, ալգեպան
- Պանակ (պան-ակ)՝ գրապանակ, թղթապանակ, տետրապանակ
- Պատիկ՝ (պատ(իկ))՝ հեղապատիկ, կրկնապատիկ, տասնապատիկ
- Պար-՝ պարագիծ, պարբերություն
- Պես՝ հոգեպես, մեծապես, նշովապես
- թա (ո-ա)՝ թափոնել, ծեփոնել, կապոնել

- մտոր (ռ-տ-որ)՝ խառնշտորել, չանգոտորել
- Ստի՝ զնքստել, լսստել, լկստվել
- կտան՝ այլեստան, բուրաստան, Հաշաստան
- Ստոր-՝ ստորոգում, ստորագրյալ
- *-ված (թ-ւած)*՝ արարված, հարված, կաթված
- վածք (ու-ւծ-ք)՝ հյուսվածք, կերտվածք, փլվածք
- վանդ, դարավանդ, սարավանդ
- վարի (վար-ի)՝ մարդավարի, տնավարի, բաղաթավարի
- վետ՝ հոտավետ, սիրավետ, պտղավետ
- վեր-՝ վերադառնալ, վերականգնել
- (ա)վոր՝ ահավոր, բանավոր, գլխավոր, տնվոր, հայցվոր
- *-վուտ (վ-ռ-տ)՝ գղվուտել, վաղվուտել
- վա (վ-տ)՝ հոտվտալ, պահվտել, սիրվտել
- վուն՝ կանաչավուն, բաղցրավուն, դեղնավուն
- Տար-՝ տարակուսել, տարրերել, տարաձայնություն
- Տրամ-՝ տրամադրություն, տրամագիծ
- *-Րճ՝ կոխրճել, մխրճել
- Ու՝ ահու, հատու, կծու, քսու
- *-Ուր՝ ծերութ, մտնկութ, մեծութ
- Ուրյուն (ոյթ-իւն)՝ բնկերություն, մեծություն
- Ուլ՝ Թաթուլ, սուրուլիկ
- Ուկ՝ խենթուկ, հորթուկ, հեղուկ
- Ունի՝ գեղուհի, տիրուհի, ընկերուհի
- Ուլ՝ պտուղ, ցնցուղ
- Ուն՝ բրդուն, թաղկուն, պարկուն
- Ում (ումն)՝ ղեկում, միտում, սպասում, հեռացում, լվացում
- Ույր՝ բնույթ, հնչույթ, ձևույթ, հատույթ
- Ույկ՝ գրքույկ, խարույկ, պարույկ
- Ույք՝ դահույք, խնջույք, կահույք
- Ուն՝ զալարուն, իմաստուն, սիրուն
- Ունակ՝ զոհունակ, շարունակ, պարզունակ
- Ունդ՝ ծնունդ, սնունդ, սերունդ
- Ունի՝ ծերունի, պահունի, Պահլավունի
- Ունիք՝ արքունիք, Արշակունիք, Ռշտունիք
- *-Ունկ՝ խորունկ, պոռնկ
- *-Ունչ՝ անտերունչ, վաճառունչ
- *-Ունց՝ շուտունց, փոքրունց, պղտունց
- Ունք՝ աստղունք, համեմունք, սկզբունք
- Ուշ՝ մեղուշ, լենուշ
- Ուչ՝ վայելուչ, տեսուչ

- Ուռ՝ միաշամուռ, մրմուռ, սարսուռ, ծակուռ
- Ուտո՝ արտաքուտ, ներքուտ, վերուտ, հնոտ
- Ուտ՝ թփուտ, հահնուտ, սիզուտ
- Ուր՝ րլուր, թափուր
- Ուրդ՝ աճուրդ, ժողովուրդ, հագուրդ
- Ուց1՝ նեղուց, ողնուց
- Ուց2՝ վաղուց, հնուց
- Ուց՝ (ուց-ք)՝ ալտուցք, ալրուցք
- Ուք՝ գովուտուք, գինարուք, մանրուք, սրտխառնուք
- Փռլս-՝ փոխանուն, փոխաբերություն, փոխադրել, փոխներարկում
- Ք՝ ծալք, շարք, վերելք, հոսք, խոսք

Անճ. — Սովետական դրականության անթուղի, Երևան, 1951 թ.

Ավ. — Սեփականագրող (օրաթերթ)

Բվ — Բողոքի վերջին

ԳՁ — Գրքերի Զոհրապ

ԳԹ — «Գրական բերք» (շաբաթաթերթ)

ԳՍ — Գեղամ Սարյան

ԴԴ — Դերենիկ Դեմիրճյան

ԴԴվ — Դերենիկ Դեմիրճյան, «Վարդանանք»

Դվ — Դանիել Վարդանանք

ԵԵ — Սերկոյան Երևան (օրաթերթ)

ԵԶ — Եղիշ Զարև

ԵԲ. — Սերկոյան (օրաթերթ)

ԼՄ — Լեոն Միրզանյան

Խ. — Ավետիք Խաչատրյան

ԽՀ — Սոցիալիստական Հայաստան (օրաթերթ)

ՀԹ — Հովհաննես Թումանյան

ՀՀ — Հրաչյա Հովհաննիսյան

Հ. Հակ. — Հակոբ Հակոբյան

ՀՀ — Սեփականագրողի ձև (շաբաթաթերթ)

ՀԾԲՀ — Հովհաննես Շիրազ, Քնար Հայաստանի

ՀՖ — Սեփականագրողի ֆիզիկոսություն (շաբաթաթերթ)

ՄՄ — Միսակ Մեծարևոց

ՄՆ — Միքայել Նուրիանյան

Մուր. — Մուրադյան

ՆԴ — Նար-Դոս

ՆԶ — Նարիկ Զարյան

ՇԵՐՍ. — Շերսպիր

Շիրվ. — Շիրվանդադ

Շ. Կուրդ. — Շուշանիկ Կուրդյան

ՊԴԲ — Պետրոս Դուրյան, Բանաստեղծություններ

ՊՍ — Պարույր Սևակ

ՊՍԱԶ — Պարույր Սևակ, Անունի զանգակատուն

ՊՍՄԱՓ — Պարույր Սևակ, Մարդը ափի մեջ

ՍԱ. — Սովետական արվեստ (ամսագիր)

ՍԵ — Սերո Խանդավյան

ՍՀ — Սովետական Հայաստան (օրաթերթ)

ՍԶ — Ստեփան Զորյան

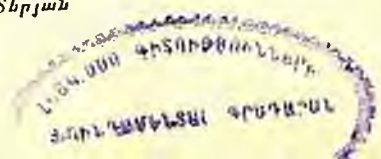
Վ. Ան. — Վախթանգ Անանյան

ՎԽ — Վիգեն Խաչատրյան

ՎԴ — Վահան Դավթյան

ՎՏ — Վահան Տերյան

Բ — Բաֆի

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ ՈՒՆ

ՀԱՉՅՈՒՆԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հնչյունաբանությունը, նրա խնդիրներն ու նպատակները	5
2. Արտասանական զորժաբաններ	10
3. Հնչյունների դասակարգման սկզբունքները	14
Ձայնավորներ	14
Բաղաձայններ	18
4. Հնչույթի բմբնումբ	23
5. Հայերենի հնչույթային համակարգը	36
Ձայնավորներ	36
Բաղաձայններ	47
6. Հայերենի հնչույթների տարբերակիչ հատկանիշների համակարգը	60
7. Հնչույթների արտաբերական ու ֆիզիկական նկարագրությունը	66
Ձայնավորներ	66
Բաղաձայններ	79
Հսկական բաղաձայններ	79
Նկղկածրային բաղաձայններ	95
Թրթուռ (Խ) ձայնորդ	112
8. Հնչյունների փոխազդեցությունը հնչյունական շղթայում	114
9. Արտասանվածքի տրոհումը և վանկը	116
10. Հայերենի բառային շեշտը	120
Հնչյունափոխություն	125
Դիփրային հնչյունափոխություն	129
Ա. Ձայնավորների հնչյունափոխությունը	129
Բ. Բաղաձայնների հնչյունափոխությունը	145
Գ. Փոխազդեցական հնչյունափոխություն	151

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Բառի բնորոշումը	161
Խմաստաբանություն	164
Բառի խմաստի տեսակները	169
Բառի ստուգաբանական խմաստը	170
Բառի փոխաբերական խմաստը	172

Բառիմաստի փոփոխությունները ժամանակակից հայերենում 174

ա) Բառիմաստի բնղայնում	176
բ) Բառիմաստի նեղացում	177
գ) Բառիմաստի շրջում	179
1. Իմաստափոխությունը ըստ գոյորդության	180
2. Իմաստափոխությունը գործառույթի (Ֆունկցիայի) հաջորդականության հիմքով (Ֆունկցիոնալ իմաստափոխություն)	182
3. Իմաստափոխությունը զաղափարախոսության փոփոխության հետևանքով	183
4. Իմաստափոխությունը անտեսական հարաբերությունների հիմքով	184
5. Իմաստափոխությունը հասարակական վերաբերմունքի պատճառով	184
6. Իմաստափոխությունը բառիմաստների բաղարկության կամ իմաստաշփոխության հետևանքով	185
7. Իմաստափոխությունը բնիմաստի մթադնման հետևանքով	186
8. Իմաստափոխությունը լեզվական ձևերի քարացման հետևանքով	187
9. Իմաստափոխությունը գիտության և տեխնիկայի զարգացման հետևանքով	188
10. Իմաստափոխությունը սոցիալ-պատմական տեղաշարժերի հետևանքով	189

Բառի ձևը, իմաստը և նշանը փոխհարաբերությունը . . . 192

Բառի բաղմիմաստությունը և մենիմաստությունը	193
Բաղմիմաստություն և համանիշություն	197
Հոմանիշ բառեր	199
Հոմանիշների դասակարգումը	201
Ա) նույնանիշ բառեր	201
Բ) Համանիշ բառեր	203
Համանիշների դասակարգումը	205
Համանուն բառեր	208
Բաղմիմաստություն և համանունություն	208
Համանունների դասակարգումը	210
1. Համանունների դասակարգումը ըստ ընդգրկման ծավալի	211
Ա) Լրիվ համանուններ	211
Բ) Մասնակի համանուններ	212
Գ) Խառը համանուններ	213
2. Համանունների դասակարգումը ըստ ծագման	213
Հականիշ բառեր	215
Հականիշների դասակարգումը	216

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարը 220

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի համաժամանակյա դասակարգումը	226

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարը ըստ գործածականության	226
Համագործածական բառեր	226
Սահմանափակ գործածություն ունեցող բառեր	227
Ժամանակակից հայերենի բառապաշարը ըստ ակտիվ և պասիվ շերտերի	233
Ժամանակակից հայերենի բառապաշարը ըստ գործածության ոլորտի	238

ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ձևույթ (մորֆեմա)	244
Պարզ և բաղադրյալ բառեր	248
ԲԱՌԱՐԱՐՅՈՒՄ	250
Հարադրական և համադրական բարդություններ	251

I. Հարադրական բարդություններ 258

1. Անվանական հարադրություններ 259

Համադասական անվանական հարադրություններ	259
Ա. Կրկնավոր հարադրություններ	259
Բ. Բաղհյուսական հարադրություններ	265
Գ. Նոր տիպի համադասական հարադրություններ	269
Ստորադասական անվանական հարադրություններ	270
Թվական անուններով կազմված հարադրական բարդություններ	271

2. Բայական հարադրություններ 272

Անվանական հարադիր ունեցող հարադրական բայեր	276
Բայական հարադիր ունեցող հարադրական բայեր	285
Ա.) Հույսադրական բայեր	286
Բ.) Տալ բայով կազմված պատճառական բայեր	291

II. Համադրական բարդություններ 292

Կցական բարդություն 292

1. Կրկնավորներով կազմված կցական բարդություններ	293
2. Հարադրական բարդություններից առաջացած կցական բարդություններ	298
3. Շարահյուսական կապակցություններից առաջացած կցական բարդություններ	302
Բակական բարդություն	302
Իսկական բարդության առաջին բաղադրիչը	304
Ձայնավորների և երկհնչյունների հնչյունափոխությունը բարդության մեջ	310
Հոդակապով և անհոդակապ բարդություններ	311

Իսկական բարդություն բազադրիչների շարահյուսական հարաբերությունները	320
Ա) Գոյական զերադաս անդամով կազմված բարդություններ	323
Բ) Ածական զերադաս անդամով կազմված բարդություններ	329
Գ) Բայարմատ (բայահիմք) զերադաս անդամով կազմված բարդություններ	332
ա) Գոյական + բայարմատ կամ բայահիմք	332
ենդրային հարաբերություն արտահայտող բարդություններ	337
Պարագայական հարաբերություն արտահայտող բարդություններ	340
ենթակայական հարաբերություն արտահայտող բարդություններ	342
բ) Գոյական + բայ	343
դ) Ածական կամ մակրայ + բայարմատ կամ բայահիմք	344
դ) Գերանուն + բայարմատ	345
ե) Թվական + բայարմատ կամ բայահիմք	347
զ) Ածական կամ մակրայ + բայ	347
նոր տիպի իսկական բարդություններ	348
Հասարակումներ	351
Հասարակումների տեսակները	354
Ա. Վանկային հասարակումներ	354
Բ. Տառային հասարակումներ	351
Գ. Բառային հասարակումներ	364
Դ. Խառն հասարակումներ	366
Ե. Ձևաչափով հասարակումներ	368
Փոխառյալ հասարակումներ	370
Հասարակումների կառուցվածքային մի բանի ստանձնահատկություններ	374
Ածանցում	377
Ածանցների դասակարգումը	383
1. Ածանցների դասակարգումը ըստ բառակազմական գործառույթի	383
Ա. Բուն բառակազմական ածանցներ	384
Բ. Քերականական-բառակազմական ածանցներ	391
2. Ածանցների դասակարգումը ըստ դիրքի	397
Նախածանցներ	398
Ժխտական նախածանցներ	398
Դրական նախածանցներ	402
Միջածանցներ	408
Վերածանցներ	410
3. Ածանցների դասակարգումը ըստ իմաստի և ձևի փոխհարաբերության	414
Բազմիմաստ ածանցներ	415

Մենիմաստ աճանցներ	418
Համահուն աճանցներ	419
Հոմանիշ աճանցներ	423
Հակահիշ աճանցներ	431
4. Ածանցների դասակարգումը ըստ գործածության հանախականության	432
Ա. Կենսունակ աճանցներ	433
Բ. Անկենսունակ աճանցներ	435
Ածանցական կազմի տեղադրվելը հայերենի սովետական փուլում	442
Ա. Իմաստի սահմանափակում ստացած աճանցներ	442
Բ. Իմաստի աշխուժացում ստացած և նոր ծավալված աճանցներ	444
Գ. Նոր առաջացած աճանցներ	450
Դ. Փոխառյալ աճանցներ	451
5. Ածանցների դասակարգումը ըստ կազմության	453
6. Ածանցների դասակարգումը ըստ խոսքի մասեր կերտելու նշանակության	455
Ա. Մեկ խոսքի մաս կերտող աճանցներ	455
Բ. Մի քանի խոսքի մաս կերտող աճանցներ	467
Ժամանակակից հայերենի աճանցների ցանկը	476
Համառոտագրություններ	482
Բովանդակություն	484

ԱՐԱԿԵԼԻՅԱՆ ԲԱՐԱԴ ԴԱՎԻԴՈՎԻՇ
ՋԼՈՅԻՆ ՇԵԴԱ ԱՐՄԵՆԱԿՈՎԻՆԱ
ՊԱՇԱՏՐԻՅԱՆ ԱՄԱԼԻՅԱ ԱՐՄԵՆՈՎԻՆԱ
ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ ՎԱՐԱԳ ԳԱՎԻԻ
ԷԼՈՅԱՆ ՍԵԳԱ ԱՐՄԵՆԱԿԻ
ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ ԱՄԱԼՅԱ ՉԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒ

Հատոր 1

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
Հր. Անաոյանի անվան լեզվի ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր
ԱԴՈՆՑ Ժ. Մ.

Գեղարվեստական խմբագիր
ԳՈՐԾԱԿԱՆՅԱՆ Հ. Ն.

Տեխնիկական խմբագիր
ԶԱՔԱՐՅԱՆ Ս. Կ.

Արագրիչ
ՕՐՄԱՆՅԱՆ Զ. Խ.

ՎՖ 02206

Պատվեր 197

Հրատ. 4741

Տպարանի 3000

Հանձնված է շարվածքի 09. 2. 1978 թ.: Ստորագրված է տպագրության. 05. 12.
1978 թ.: Տպագրական 30,5 մամուլ, հրատ. 25,0 մամուլ:

* Թուղթ № 1, 60×90¹/₁₆, գինը 3 ո. 35 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 19, Բարեկամության 24 գ.

Издательство АН Армянской ССР, Ереван, Барекамутян, 24-г.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության Երևանի տպարան

4200
485-22, 32, 11, 10

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0075575

~~A $\frac{\bar{11}}{61463}$~~

A $\frac{\bar{11}}{61918}$